MANUSCRIPT NO.	**274**
NAME OF MANUSCRIPT	**Valmiki Ramayana : "Aranya Kand & Kishkinda Kand"**
AUTHOR	**Maharishi Valmiki**
SUBJECT	**Religion**
LANGUAGE	**Sanskrit**
SCRIPT	**Devnagiri**
BRIEF EXPLANATORY NOTE	**The manuscript contains the epic of Ramayana (Kishkinda Kand & Aranya Kand) by Maharishi Valmiki.**

वाल्मीकि रामायण ; आरण्य तथा किष्किन्धा काण्ड ॥
भिन्न पत्रक ॥ ल० म० १५ पं० प्र० ५

ह० ल०

श्री
रा॰आ॰
१
168

ॐ श्रीगणेशाय नमः अथ ऋषिदर्शितवर्त्मना रामस्य दंडकारण्यप्रवेशमाह प्रविश्ये
ति ऋषिदर्शितवर्त्मनेति शेषः दंडकारण्यं तत्समस्तमहारण्यं दंडकस्य राज्ञो देशः शुक्रशा
पवशादरण्यमभूत् ततः प्रभृति दंडकारण्यसंज्ञा तस्य प्रायेण महाराष्ट्रदेशगयं आत्मवान् आत्मा
यत्तचित्तः दुर्धर्षो द्विषद्भिरप्रधृष्यः दुर्धर्षमिति पाठे रक्षोयुतत्वाद्दुष्प्रवेशमित्यर्थः मंड
लं समूहः १ आश्रममंडलं वर्णयति कुशेति परिक्षिप्तं व्याप्तं ब्राह्मी लक्ष्मीः ब्रह्मविद्या

ॐ श्रीगणेशाय नमः प्रविश्य तु महारण्यं दंडकारण्यमात्मवान् रामो ददर्श दुर्धर्ष
स्तापसाश्रममंडलं १ कुशचीरपरिक्षिप्तं ब्राह्म्या लक्ष्म्या समावृतं यथा प्रदीप्तं दुर्दर्शं
गगने सूर्यमंडलं २ शरण्यं सर्वभूतानां सुसंमृष्टाजिरं सदा मृगैर्बहुभिराकीर्णं प
क्षिसंघैः समावृतं ३ पूजितं चोपनृत्तं च नित्यमप्सरसां गणैः विशालैरग्निशरणैः स्रु
ग्भाण्डैरजिनैः कुशैः ४ ॥

भ्यासजनितस्तेजोविशेषः तत्समावृतत्वादेव दुर्दर्शने प्रदीप्तं दुर्धर्षं रत्नादिभिर्दीप्तमथवाकां
सूर्यमंडलमुपमा तथाभूतं विभाति २ शरण्यं रक्षकं सादृशं सर्वेषां प्राणिनां देवसंसंमृष्टाजिरम् अलं
कृतप्रांगणं ३ अप्सरसां गणैः उपनृत्तं उपसमीपे कृतनर्तनं अतिमानेषु रमणीयदेशत्वात् अ
त एव तैः पूजितं च अग्निशरणैः अग्निहोत्रगृहैः स्रुगादिभिर्यज्ञोपकरणान्युपशोभितं ४

168A

आरण्यैः आरण्यभवैः ५ बलिहोमार्चितं वैश्वदेवहोमबलिहरणैः सत्कृतं ब्रह्मघोषो वेदघोषः तेनना
नादितं संज्ञातनिनादं पद्मिनीसरः सपद्मया पद्मयुक्तया ६ पुराणैर्वृद्धैः ७ ब्रह्मभवनं ब्रह्मलो
कः ब्रह्मघोषो वेदघोषः ८ ब्रह्मविद्भिः सर्वत्र ब्रह्मध्यानमनुवर्तमानैर्वद्भिः ब्राह्मणैस्तत्कालत्वं स्वेष्य
ब्राह्मणैः तादृशयुक्तत्वादेव ब्रह्मभवनप्रख्यं तमाश्रमस्य ९ विन्यस्य आरोपितशरणमाश्रमं वनिम्न

समिद्भिस्तोयकलशैः फलमूलैश्च शोभितं आरण्यैश्च महावृक्षैः पुण्यैः स्वादुफलैर्वृतं ५
बलिहोमार्चितं पुण्यं ब्रह्मघोषनिनादितं पुष्पैश्चान्यैः परिक्षिप्तं पद्मिन्या च सपद्मया ६
फलमूलाशनैर्दान्तैश्चीरकृष्णाजिनाम्बरैः सूर्यवैश्वानराभैश्च पुराणैर्मुनिभिर्युतं ७ पु
ण्यैश्च नियताहारैः शोभितं परमर्षिभिः तद्ब्रह्मभवनप्रख्यं ब्रह्मघोषनिनादितं ८ ब्र
ह्मविद्भिर्महाभागैर्ब्राह्मणैरुपशोभितं तद्दृष्ट्वा राघवः श्रीमांस्तापसाश्रममण्डलं अ
भ्यगच्छन्महातेजा विज्यं कृत्वा महद्धनुः दिव्यज्ञानोपपन्नास्ते रामं दृष्ट्वा महर्षयः १०
अभिजग्मुस्तदा प्रीता वैदेहीं च यशस्विनीं ते तं सोममिवोद्यन्तं दृष्ट्वा वै धर्मचारिणं ॥

गादिज्ञानं निहतस्पर्शमिति भावः दिव्यज्ञानोपपन्नाः आदिगर्भवतारो रामो रावणवधादीनूत्कः
निष्पत्तीत्येवं ज्ञानयुक्ताः १० ते रामं सीतां च लक्ष्मणं च दृष्ट्वा प्रीताः अभिजग्मुः आभिमुख्ये
न जग्मुः उद्यन्तं सोममिव तद्दर्शनं सोमो ब्राह्मणानां राजेति श्रुतेः स्वकुलरक्षकं सो
मराजमिव स्वरक्षकं धर्मचारिणं ११ ॥

श्री रा॰ आ॰ २ 169 रामं दृष्ट्वा लक्ष्मणं यशस्विनीपाति ब्रह्म यशस्विनी रक्षः कुलसंहारजयशस्विनी च सीतां दृष्ट्वा
श्रुत रावाग्रेलक्षणाः प्रार्थितो पपद्यते मंगलानि आशीर्वादान् प्रत्यगृह्णन् स्वरक्षके हृदेवता बुद्ध्याः
प्रतिगृहीतवंतः ॥ रूपसंहननं अंगान्यभूषितान्येव प्रेक्षणीयैर्विभूषणैः येन भूषितवत्प्रभा
तितद्रूपमिति कथ्यत इति लक्षिते रूपं तद्युक्तसंहननं आपादकेशं सश्लिष्टसंधिबंधः अंग
प्रत्यंगकानां वसन्निवेशो यथोचितसंश्लिष्टसंधिबंधो यस्तन्नो दार्ढ्यमिदं उच्यते इत्युक्तलक्षणं सौ

लक्ष्मणं चैव दृष्ट्वा तं वैदेहीं च यशस्विनीं मंगलानि प्रयुंजानाः प्रत्यगृह्णन् दृढव्रताः १२
रूपसंहननं लक्ष्मीं सौकुमार्यं सुवेषतां ददृशुर्विस्मिताकारा रामस्य वनवासिनः १३ ॥

दर्पलक्ष्मीकांतिलावण्यं मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवांतरा प्रतिभाति यदंगेषु लाव
ण्यं तन्निगद्यते सौकुमार्यं परचित्तग्राहिता लक्षणमार्दवं वा विस्मितानामद्भुतवस्तुदर्श
नवतां यकाकाशासरवप्रसाद विस्फारितेक्षणादिरूपस्तथाविधाकारा विस्मितचित्ता इ २
तियावत् वनवासिन इति रामविशेषणं तादृशस्यापीदृशं रूपादीत्याश्चर्यं १३ ॥

169A

तदेवाह वैदेह्यामिति अनिमिषैर्निमेषरहितैः आश्चर्यभूतान् नृपादिभिर्विस्मयप्रापकान्
सर्वे ते वनवासिनः ऋषयो मृगादयश्च तद्दर्शनानंदविच्छेदभयेन च निमेषराहित्य १४ अत्राश्र
ममंडले आतिथ्यं न्यायतः पूजार्हं पर्णशालायां प्रातिष्ठिका १५ रामस्य सत्कृत्य तिकर्म

वैदेह्या लक्ष्मणेन रामं नेत्रैरनिमिषैरिव आश्चर्यभूतान् ददृशुः सर्वे ते वनवासिनः १४
अत्रैनं हि महाभागाः सर्वभूतहिते रताः अतिथिं पर्णशालायां राघवं संन्यवेशयन्
१५ ततो रामस्य सत्कृत्य विधिना पावकोपमाः आजह्रुस्ते महाभागाः सलिलं
धर्मचारिणः १६ मंगलानि प्रयुंजाना मुदा परमया युताः मूलं पुष्पं फलं स
र्वमाश्रमं च महात्मनाः १७ निवेदयित्वा धर्मज्ञास्ते तु प्रांजलयोब्रुवन् धर्मपालो
जनस्यास्य शरण्यश्च महायशाः १८ ॥

णः शेषत्व विवक्षायां षष्ठी भवद्दर्शनादिभिर्धन्यं धन्याश्च इत्यादि प्रियवचनैः सत्कृत्य सलिलं सलि
लादि पूजाद्रव्यं आजह्रुः रामस्य पूजार्थमिति शेषः १६ आश्रमं च स्ववासस्थानभूतं प्रांजलयः
निजकुलदेवतात्वज्ञानात् अन्यथा दृष्टत्रियेव्याख्यातांजलिकरणस्यानौचित्यात् १७ १८

रा॰स्था॰
२
170

प्रजनीयो देवताबुध्याः पालकत्वेन गुरुत्वाद्वा मान्यो राजबुध्या सत्कारार्हः तदेवाह राजेत्या
दि दंडधरो दुष्टनिग्रहकर्ता सर्वलोकप्रसिद्धं प्रजादंडेन मादृंशस्यापि शेषयागशन्यस्य चत्वा
भागः चतुर्थो भागः य इहं सपरमात्मनो विसंशश्चतुर्थो शः एवकारेण यस्यकस्यापि देवता
सामान्यस्येति सूचितं १६ नमस्कृतो लोकैरिति शेषः एवं राजमात्रस्यापि वं विधत्वे सा
ताद्भगवतस्तवैवं विधत्वमिति किमु वक्तव्यमिति ध्वनितेवयम् ऋषयः रत्यत्वे देवभवद्विष

प्रजनीयस्य मान्यस्य राज्ञा दंडधरो गुरुः इंद्रस्यैव चतुर्भागः प्रजा रक्षति राघव १६ रा=
जा तस्माद्वरान्भोगानरम्यान्भुंक्ते नमस्कृतः ते वयं भवता रक्ष्या भवद्विषयवासिनः =
१७ नगरस्था वनस्था वा त्वं नो राजा जनेश्वरः न्यस्तदंडा वयं राजन्जितक्रोधा जितेंद्रियाः ॥

यवासिन इति विषयो देशः सार्वभौमत्वाहेतुकारणमपि तद्देशस्यैवेति भावः विश्ववता
त्वात्सर्वो देशस्तवैवेति गूढोभिप्रायः १८ ननु वनस्थेन बलहीनेन मया कथं भवतां र
क्ष्यास्तत्राह नगरस्थ इति नगरमयोध्या तेनेराजाः रक्षकः राजा जनेश्वर इत्याभ्या
मिहामुत्र च त्वमेव रक्षकः सर्वशक्ति संपन्नस्य नगरे वनेवासाभ्यामपचयापचय प्रयोरा २
भावादिति ध्वनितं ननु महाप्रभावाणां कुतो रक्षकांतरापेक्षेत्यत आहुः न्यस्तेति न्य
स्तदंडा निग्रहाः तत्र हेतुः जितक्रोधाः तपो नाशभयात् १९ ॥ राम

170A

अतीरवितत्वाग्गर्भभूताः यथा मातुर्गर्भे प्राप्तो जीवो मात्रा रक्ष्यते तद्वद्रक्षिता इत्यर्थः अन्यैः नीवारादिभिः
विविधाहारैः स लक्ष्मणाग्रेसनेन लक्ष्मणस्यापि आहारभक्तागास्येष्टमतः २२ अन्ये सिद्धाः संकल्पसि
द्धासायोधर्मस्तदनुरुद्धहतचरितं ये घातं यथा न्यायं इष्वराहपदाद्योपस्थापनेनेश्वरं तर्पयामासुः २२

रत्नाणीयास्त्वयास्यकूर्मभूतास्तपोधना एवमुक्ताफलैर्मूलैः पुष्पैरन्यैस्तथा च वै २२ व
न्यैर्विविधाहारैः सलक्ष्मणमभ्यजयन् तथान्ये तापसाः सिद्धा रामं वैश्वानरोपमाः २२
न्यायवृत्ता यथा न्यायं तर्पयामासुरीश्वरं २४ इत्यार्षे रामायणे आरण्यकाण्डे प्रथमः स
र्गः १ कृतातिथ्योथ रामस्तु सूर्यस्योदयनं प्रति आमंत्र्य स मुनीन् सर्वान् वनमेवान्वगा
हत १ नानामृगगणाकीर्णं ऋक्षशार्दूलसेवितं ध्वस्तवृक्षलतागुल्मं दुर्दर्शस
लिलाशयं २ निष्कूजनानाशकुनि झिल्लिकागणनादितं लक्ष्मणानुचरो रामो
वनमध्यं ददर्श ह ३ सीतया सह काकुत्स्थस्तस्मिन् घोरमृगायुते ददर्श गिरिशृं
गाभं पुरुषादं महास्वनं ४ ॥

इत्यार्षे रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके आरण्यकाण्डे प्रथमः सर्गः १ उदयनं
प्रति उदयकाले अन्वगाहत प्राविशत् १ ध्वस्तवृक्षलतागुल्मं विराधसंचारवशात् इति
शेषः दुर्दर्शसलिलाशयं उक्तहेतुवशादेव निष्कूजानानाशकुनयो यत्र तत् विराधभ
यादेवं झिल्लिकागणमात्रशब्दयुतं वनमध्यं ददर्शेति संबंधः ३ घोरमृगास्तैरावृते युतः पुरु

॥ ४ रामायणं

गंभीरास्यं महाकायं पवरगाधवक्तुषं विकटं विशालं बीभसं कुत्सितं विषमं निम्नोन्नतसंस्थानं।
रा॰ आ॰ विकृतं दंष्ट्रमाणाय नैर्विपरीतं वपुः अतएव घोरदर्शनं ५ वसा मांसांतर्गतस्नेहः आदित्या।
४ स्य व्याजास्यमित्यर्थः ६ एष्टताविद्युत्का नगाः ७ भक्षणार्थं सिंहादीन् आयसे शूले वस
171

गंभीरास्यं महावक्त्रं विकटं विकटोदरं। बीभत्सं विषमं दीर्घं विकृतं घोरदर्शनं ५ वसा
न् चर्म वैयाघ्रं वसार्द्रं रुधिरोक्षितं। त्रासनं सर्वभूतानां व्यादितास्यमिवांतकं ६ ग्रसन्
सिंहांश्च तरक्षून्व्याघ्रान् द्वीपिनोऽष्टौ तान्दश। सविषाणं वसादिग्धं गजस्य च शिरो महत्
त् ७ अवसज्यायसे शूले विनदंतं महास्वनं। सरामं लक्ष्मणं चैव सीतां दृष्ट्वा च मैथि
लीं ८ अभ्यधावत्ससंक्रुद्धः प्रजाः काल इवांतकः। स कृत्वा भैरवं नादं चालयन्निव।
मेदिनीं ९ अंकेनादाय वैदेहीमपक्रम्य तदाब्रवीत्। युवां जटाचीरधरौ सभार्यौ क्षी
णजीवितौ १० प्रविष्टौ दंडकारण्यं शरचापासिधारिणौ। कथं तापसयोर्वां
च वासः प्रमदया सह ११ ॥

न्यमहास्वनं यथा तथा विनदंतं ८ काले युगांतकाले क्रुद्धोंतकः प्रजा अभिउद्दिश्य यथा।
धावति तथा अभ्यधावत् ९ अंकेन कटिप्रदेशेन सभार्यौ शाहौ यो छिन्मा ज्ञवावी एक।
यो यो पतामस द्वितीय ब्रह्मविराधस्पदं निंदोलितरूपमेव वाक्यं १० तदेवाह कथमिति प्र ४
मदया एकया सह द्वयोर्वासः कथं चेत्यन्वयः ११

171A

अतएवाह अधर्मचारिणौमुनिदूषकौ मतिवेषविरुद्धत्वाच्चापासिधारणात् एकभार्यारक्तत्वाच्च
अतएवपापौतयोभीत्युत्पादनायविराधःस्वयमेवस्वस्वरूपमाह अहमस्मीति १२ गृहे पुत्रे १४ स
गर्वितभावैर्निष्ठामगर्वमितियावत् उद्वेगात्भयात् १५ परिशुष्यता शोकसंकुचितेन मुखेनो

अधर्मचारिणौ पापौ कौ युवां मुनिदूषकौ अहं वनमिदं दुर्गं विराधो नाम राक्षसः १२ चरा
मि सायुधो नित्यमृषिमांसानि भक्षयन् इयं नारी वरारोहा मम भार्या भविष्यति १३ यु
वयोः पापयोश्चाहं पास्यामि रुधिरं मृधे तस्यैवं ब्रुवतो दुष्टं विराधस्य दुरात्मनः १४ श्रु
त्वा सगर्वितं वाक्यं संभ्रांता जनकात्मजा सीता प्रवेपितोद्वेगात्प्रवाते कदली यथा १
५ तां दृष्ट्वा राघवः सीतां विराधांकगतां शुभां अब्रवील्लक्ष्मणं वाक्यं मुखेन परिशुष्य=
ता १६ पश्य सौम्य नरेन्द्रस्य जनकस्यात्मसंभवां मम भार्यां शुभाचारां विराधांके प्रवे=
शितां १७ अत्यंतसुखसंवृद्धां राजपुत्रीं यशस्विनीं यदभिप्रेतमस्मासु प्रियं वरवृतं
च यत् कैकेय्यास्तु सुसंवृत्तं क्षिप्रमद्यैव लक्ष्मण या न तुष्यति राज्येन पुत्रार्थी दीर्घदर्शिनि

पल्लवितइव १६. प्रवेशितां विराधेनेतिशेषः १७ अस्मासु विषयेयदुःखं कैकेय्या वनेसंपाद
नीयत्वेनाभिप्रेतं यत्च प्रियं वरवृतं च तत् क्षिप्रमद्यैव सम्वृत्तं सिद्धं १८ यापुत्रार्थं पुत्रप्रयोज
ननिमित्तराज्येनराज्याभिषेकमात्रेणनतुष्यति दीर्घदर्शिनी अस्मनाशेनस्वपुत्रस्य वि
रराज्यंपश्यती १९ ॥

रा०अ्यो०
५
172

यथादीर्घदर्शिन्यासर्वभूतहितो ह्ययं वनमपि प्रस्थापितः पितृराज्यदार्थायथामेमध्यमामाता।
कौशल्यातः कनिष्ठत्वात्सुमित्रातो ज्येष्ठत्वात्सा यदिवसे इदानीमस्मिन्काले सकामा जाता कौ
शल्यापेक्षया कनिष्ठत्वात् त्वं यवीयसी त्वक्तिः पितासंगतातीर्थस्त्वकौशल्यासुमित्राभ्यां का।
नीयसी इतरद्वयापेक्षया पत्नीभ्यां ज्येष्ठत्वात् ह भगवतो पीह यो क्तिस्तु लक्ष्मणोत्साहवर्धनायेति
बोध्यं २० तदर्थमेव पुनरुपाद्दत्ये पितुर्मरणात्स्वराज्यहरणादधिकं दुःखजनकं वैदेह्याप
रस्पर्शः इतोऽधिकं दुःखजनकं तन मे किंचित् इति दुःखातिशयो व्यंग्यः २१ वाष्पशो

यथाहं सर्वभूतानां प्रियाः प्रस्थापितो वनं अप्येदानीं सकामा सा या माता मध्यमा मम
२० परस्पर्शात्तु वैदेह्या न दुःखतरमस्ति मे पितृविनाशात्सौमित्रे स्वराज्यहरणात्तथा।
२१ इति ब्रुवति काकुत्स्थे बाष्पशोकपरिप्लुतः अब्रवील्लक्ष्मणः क्रुद्धो रुद्धो नाग इव श्वस
न् अनाथ इव भूतानां नाथस्त्वं वासवोपमः मया प्रेष्येण काकुत्स्थ किमर्थं परित।

काभ्यां नेत्राभ्यां चलितगताभ्यां परिप्लुतो व्याप्तस्तथा क्रुद्धः कैकेयीं प्रति विराधं प्रति च रुद्धो नाग
इव श्वासादिताडितेन मंत्रेण रुद्धः पेटीरुद्धो वा सर्प इव श्वसन् रामविषादर्शनेन २२
अनाथ इव नाथापेतः प्राणी नाथरहितः सन् यथा शोचति तद्वत् कीदृशः त्वं भूतानां स
र्वजीवानां नाथः स्वामी ताते न न तस्य नाथ निरपेक्षत्वं निततदुपपादकेमव वासवोपमेत्वं।
पि मया प्रेष्येण युक्त इति शेषः २३ ॥

५

172A

किंत्वयाशक्यं तत्राह स्वयारणेति २४ विरोधे मोक्ष्यामि भरते न राज्यकामनायाः प्रदर्शितत्वात्तमुपे
त्य २५ भुजबलवेगेनधनुःकर्षणवेगेन वेगितः आहितवेगः महीपतेर्विराध इति शेषः वि
घूर्णितसंजातभ्रमणः २६ इत्यारण्यरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके द्वितीयः सर्गः २
अथ तिवनं सरयत्रित्यस्य शाहेनेति शेषः पुत्रयोः स्वरूपं पृष्ठेतमसापृच्छत लोकमध्यमः द्विवचनं प्र

योगेण निहतस्याथ मयाक्रुद्धेन राक्षसः विराधस्य गतासोर्हि मही यास्यति शोणितं
२४ राज्यकामे मम क्रोधो भरते यावभूद्दृ न विधेन विमोक्ष्यामि वज्री वृत्रमिवाहवे
२५ मम भुजबलवेगवेगितः पततु शरोऽस्य महान्महोरसि व्यपनयतु तनोश्च जीवितं
पततु ततश्च मही विघूर्णितः २६ इत्यार्षे रामायणे आरण्यकाण्डे द्वितीयः सर्गः २ अ
थोवाच पुनर्वाक्यं विराधः पूरयन्वनं पृष्टतो मम मा ब्रूत को युवां क्व गमिष्यथः १ तमु
वाच ततो रामो राक्षसं ज्वलिताननं पृच्छन्तं सुमहातेजा इक्ष्वाकुकुलमात्मनः २ क्ष
त्रियौ वृत्तसंपन्नौ विद्धि नौ वनगोचरौ त्वां तु वेदितुमिच्छावः कस्त्वं चरसि दंडकान् ३
तमुवाच विराधस्तु रामं सत्यपराक्रमः हंत वक्ष्यामि ते राजन्निबोध मम राघव ४ ॥

अथ प्रकारः कावित्यादि १ ज्वलिताननं राक्षसं ज्वालाकुलवक्त्रिः स्थिताग्निज्वालया आत्मनः इक्ष्वा
कुसंबंधिकुलमवाचेत्यर्थः २ क्षत्रियौ इक्ष्वाकुवंशजाविति शेषः वनगोचरौ वद्धश्रीहिः
कृतश्चिद्धेतोरिति शेषः ३ निबोधमवचनात्ममस्वरूपमिति शेषः ४ ॥ राम

रा॰ सं॰
६
173

जवस्य जवनाम्नः ५ लोके प्राणिलोके शस्त्रेण शस्त्रसामान्येन किंच छेद्याभेद्यत्वं प्राणवियो
जनाय छेदभेदाशक्यगात्रत्वं च प्राप्तमित्यर्थः ६ यद्येवमत उत्सृज्येत्यादि अनपेतौ प्रमदाशयाच्च
हाशायाच रहितौ वां युवयोः ७ हीनार्थं परदारस्पर्शलक्षणहीनकर्मकरं अत एव त्वां धिक्क्षुद्र

पुत्रः किल जवस्याहं माता मम शतह्रदा विराध इति मामाहुः पृथिव्यां सर्वराक्षसाः ५ त
पसा वाभिसंप्राप्ता ब्रह्मणो हि प्रसादतः शस्त्रेणावध्यता लोके छेद्याभेद्यत्वमेव च ६ उत्स
ज्य प्रमदामेनामनपेतौ यथागतं त्वरमाणौ पलायेथां न वां जीवितमाददे ७ तं रामः प्रत्युवा
च ह कोपसंरक्तलोचनः राक्षसं विकृताकारं विराधं पापचेतसं ८ क्षुद्र धिक्त्वां तु हीना
र्थं मृत्युमन्वेषसे ध्रुवं रणे प्राप्स्यसि संतिष्ठ न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ९ ततः सज्यं धनुः कृ
त्वा रामः सुनिशिताञ्छरान् सुशीघ्रमभिसंधाय राक्षसं निजघान ह १० धनुषा ज्यागु
णवता सप्त बाणान्मुमोच ह रुक्मपुङ्खान्महावेगान्सुपर्णानिलतुल्यगान् ११ ते श
रीरं विराधस्य भित्त्वा बर्हिणवाससः निपेतुः शोणितादिग्धा धरण्यां पावकोपमाः १२

मन्वेषसे ध्रुवं उक्तदुष्कर्मकरणादिति शेषः तं च मृत्युं रणे सम्यक् प्राप्स्यसि तिष्ठ क्षणमिति
शेषः ९ अभिसंधाय धनुषीति शेषः १० ज्यागुणवता ज्यारूपगुणमता ज्याघोषवतेति वा
सुपर्णानिलाभ्यां तुल्यं गच्छन्तीति तान् ११ बर्हिणवाससः बर्हिणो मयूरस्तत्सवर्णं चित्रवद्वा ६
ससइत्यर्थः शोणितादिग्धाः रक्तलिप्ताः १२ ॥

173A

सविद्धोपि रामबाणेन ताडितोपि वरदानमाहात्म्यादगतासुर्यामात्रेण वैदेहीं हित्वा शूलमुद्य
म्याभ्यद्रवत् १३ महानादं विनद्य कृत्वा शक्रध्वजोपमं देहं येन शैला न च व्यात्ताननो विहतानेनः १४
कालांतकयमाः प्राणांतकृन्मनः संहारहेतुत्रयम् तं यस्तत्सदृशं १५ मदस्य ... वध्यमपि वृथै
वाबाणपातं हृतिदासः तेबाणाः रामलक्ष्मणौ विसृष्टः जृम्भमाणेन शरीरलग्नाः अपिकायानि

सविद्धोन्यस्य वैदेहीं शूलमुद्यम्य राक्षसः अभ्यद्रवत्ससंक्रुद्धस्तदा रामसलक्ष्मणौ १३
सविनद्य महानादं शूलं शक्रध्वजोपमं प्रगृह्याशोभत तदा व्यात्ताननइवांतकः १४
अथ तौ भ्रातरौ दीप्तं शरवर्षं ववर्षतुः विराधे राक्षसे तस्मिन्कालांतकयमोपमे १५
स्मयमानं वरदानेन प्राणान्संरोध्य राक्षसः जृम्भमाणस्य ते बाणाः कायान्निष्पेतुरा
शुगाः १६ स प्रसह्य महारौद्रः स्थित्वाजृंभत राक्षसः विराधः शूलमुद्यम्य राघवा
वभ्यधावत १७ तच्छूलं वज्रसंकाशं गगने ज्वलनोपमं द्वाभ्यां शराभ्यां चिच्छेद रा
मः शस्त्रभृतां वरः १८ तद्रामविशिखैश्छिन्नं शूलं तस्यापतद्भुवि पपाताशनिना
छिन्नं मेरोरिव शिलातलं १९

जृंभमाणः आशुगाः शीघ्रगाः इत्यर्थे केवलयौगिकं १६ स्मयमानं वरदानेन वरदासंबंधादि
त्यर्थः संरोध्य धृत्वा परमदुःखं प्राप्तोपीति शेषः १७ तच्छूलं कस्यमूलभागमेवेति शेषः
गगने ज्वलनोपमं शिखाभागावच्छेदेनेति भावः १८ अशनिर्वज्रं १९ ॥

आ॰
रा॰ स्क
७
174

तदा आपतनकाल एव प्रहरतां गाढहरतामित्यर्थः २० भुजाभ्यां परिगृह्य एकैकेनैकैकं २१ तस्याभिप्रा
यं ज्ञात्वा नीतं नेयं न विषय २२ यथेच्छति तथा वहतु यथा सुखं भवति तथा वहतु अनेन निर्भयत्वं दर्शितं
तद्वहनमाह अयमेवेति २३ स्कंधगतौ चकार स्कंधावारोपयामास २४ शिवायितं शिवाभिर्युतं २६

तौ खड्गौ क्षिप्रमुद्यम्य कृष्णसर्पाविवोद्यतौ तूर्णमापततस्तस्य तदा प्रहरतां बलात् २० स वध्यमा
नः सुभृशं भुजाभ्यां परिगृह्य तौ अप्रकम्प्यौ नरव्याघ्रौ रौद्रः प्रस्थातुमैच्छत २१ तस्याभिप्रायमा
ज्ञाय रामो लक्ष्मणमब्रवीत् वहत्वयमलं तावत्पथानेन तु राक्षसः २२ यथा चेच्छति सौमि
त्रे तथा वहतु राक्षसः अयमेव हि नः पन्था येन याति निशाचरः २३ स तु स्वबलवीर्येण
समुत्क्षिप्य निशाचरः बालाविव स्कंधगतौ चकारातिबलोद्धतः २४ तावारोप्य ततः
स्कंधं राघवौ रजनीचरः विराधो विनदन् घोरं जगामाभिमुखो वनं २५ वनं महामेघ
निभं प्रविष्टो द्रुमैर्महद्भिर्विविधैरुपेतं नानाविधैः पक्षिकुलैर्विचित्रं शिवायुतं व्यालमृ
गैर्विकीर्णं २६ इत्यार्षे रा॰ आर॰ तृतीयः सर्गः ३ ह्रियमाणौ तु काकुत्स्थौ दृष्ट्वा सीता
रघूत्तमौ उच्चैः स्वरेण चुक्रोश प्रगृह्य सुमहाभुजौ १ एष दाशरथी रामः सत्यवान्
शीलवान् शुचिः रक्षसा रौद्ररूपेण ह्रियते सहलक्ष्मणः २ मां हि का भक्षयिष्यंति
शार्दूलद्वीपिनस्तथा मां हरोत्सृज काकुत्स्थौ नमस्ते राक्षसोत्तम ३

इति रा॰ आरण्ये तृतीयस
र्गः ३ सुमहान्तौ सुभुजौ प्रगृह्य उद्यम्य १ क्रोशनप्रकारमाह एष इति २ शार्दूलद्वीपिनः ७
सविंद विंदव्याघ्राः मां हरतेन मनक्ति: रामलक्ष्मणयोः प्रेमातिशयात् ३ ॥

174A

वेगात्वरा ४ बाहुं बभंज नैतावपि शाणहानि विनितिन वरदान विरोधः अभेद्याङ्गे यतं च प्राण
नाशात्तमावयव विशेष परं वोध्यं. बभंज मुष्टिप्रहारेणेति शेषः अभेद्याङ्गे घन वरस्य श
स्त्रकरणकतद्विषयत्वमन्ये ५ संविग्नः खिन्नः ६ सूदयंतौ हिंसंतौ ७ नमस्कारवशा

तस्माल्लघु चरं न्यस्त्वा वैदेह्या रामलक्ष्मणौ वेगात्प्रचक्रतुर्वीरौ वधे तस्य दुरात्मनः ४
तस्य रौद्रस्य सौमित्रिः सव्यं बाहुं बभंज ह रामस्तु दक्षिणं बाहुं तरसा तस्य रक्षसः
५ स भग्नबाहुः संविग्नः पपाताशु विमूर्छितः धरण्यां मेघसंकाशो वज्रभिन्न इवाचलः
६ मुष्टिभिर्बाहुभिः पद्भिः सूदयंतौ नरोत्तमौ उद्यम्योद्यम्य चाप्येनं स्थंडिले निष्पिपेष
तु ७ स विद्धो बहुभिर्बाणैः खड्गाभ्यां च परिक्षतः निष्पिष्टो बहुधा भूमौ न ममार
स राक्षसः ८ तं प्रेक्ष्य रामः सुभृशमवध्यमचलोपमं भयेष्वभयदः श्रीमानिदं
वचनमब्रवीत् ९ तपसा पुरुषव्याघ्र राक्षसोऽयं न शक्यते शस्त्रेण युधि निर्जे
तुं राक्षसं निखनावहे १० कुंजरस्येव रौद्रस्य राक्षसस्यास्य लक्ष्मण वनेऽस्मिन्सु
महच्छ्वभ्रं खन्यतां रौद्रवर्चसः ११ ॥

नवलादिति भावः ८ भयेषु भयकालेषु अभयदः स्वशरणादि श्रवणस्मरणकीर्तनादिना
९ निखनावहे भूमौ गर्ते पातयामहे १० ११

प्रदरो गर्तः कंठे आक्रम्य गायमिव १२ प्रश्रितं शापांतकालप्राप्तेः प्रश्रययुक्तमितिः १३ प्रदर
रा॰ आ॰ करणरूपप्राणांतव्यापारात् पूर्वं रामस्त्वमिति न ज्ञातः १४ इदानीं कथं ते ज्ञानं तत्राह कौ
८ सल्येत्यादि त्वया कौसल्या सुप्रजाः इति त्वं विदितः कौसल्यापुत्र इति ज्ञातोऽसीत्यर्थः एवं च कौ
175 शल्यायामोऽस्वरावतीर्णः वैदेही च लक्ष्मीः लक्ष्मणश्चानंतांश इति सूचितं १५ एवं ज्ञाने का

इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामः प्रदरः खन्यतामिति तस्थौ विराधमाक्रम्य कंठे पादेन वीर्यवान्
१२ तच्छ्रुत्वा राघवेणोक्तं रात्रमः प्रश्रितं वचः इदं प्रोवाच काकुत्स्थं विराधः पुरुषर्ष
भं १३ हतोऽहं पुरुषव्याघ्र शक्रतुल्यबलेन वै मया तु पूर्वं त्वं मोहान्न ज्ञातः पुरुषर्ष
भ १४ कौसल्या सुप्रजास्तात रामस्त्वं विदितो मया वैदेही च महाभागा लक्ष्मणश्च
महायशाः १५ अभिशापादहं घोरां प्रविष्टो राक्षसीं तनुं तुंबरुर्नाम गंधर्वः शप्तो
वैश्रवणेन हि १६ प्रसाद्यमानश्च मया सोऽब्रवीन्मां महायशाः यदा दाशरथी
रामस्त्वां वधिष्यति संयुगे १७ तदा प्रकृतिमापन्नो भवान्स्वर्गं गमिष्यति अनुप
स्थीयमानो मां स क्रुद्धो व्याजहार ह १८

रणमाह अभिशापादिति तुंबरुरहं वैश्रवणेन शप्त
सः तस्माच्छापाद्राक्षसीं तनुं प्रविष्टो ततो मे ज्ञानं नास्ति राक्षसोऽस्मीत्यर्थः १६ प्रकृतिं गांधर्वीं प्रकृतिं ८
क्रोधकारणमाह अनुपस्थीयमानः अवसरेषु सेव्यमानः व्याजहारेत्यस्मात् राक्षसीं तनुं प्रवि

175A

अनुपपत्त्यानेकारणमाह इतीति उक्तं शापं तत्प्रतीकारं चोवाचेत्यर्थः शापमुक्तिकालज्ञानुज्ञानं
दर्पादेवदर्पात्पुनरुक्तिर्नदोषायाभासमंत्रं प्रग्रानयेतिपाठे पुनरुक्त्यभावश्च १९ स भवनं स्वलोकं
भवनमिति पाठान्तरं २० अध्यर्धयोजने सार्धयोजने २१ गतसत्त्वानां गतप्राणानां सनातनः पर
पराप्राप्तः अत एव कलिरात्तसेष्वपवनेषु तदाश्रमे प्रवृत्ति २२ उक्तमेव विवृणोति अवटे इति न्य

इति वै श्रवणाद्राज्ञा संभाषमाणमेवाच ह तव प्रसादान्मुक्तोऽहमभिशापात्सुदारुणात् १९
भवनं स्वर्गमिच्छामि स्वस्ति वोऽस्तु परंतप इतो वसति धर्मात्मा शरभंगः प्रतापवान् २० अ
ध्यर्धयोजने तात महर्षिः सूर्यसन्निभः तं दिव्यमभिगच्छ त्वं स ते श्रेयो विधास्यति २१ अ
वटे चापि मां राम निक्षिप्य कुशली व्रज रक्षसां गतसत्त्वानामेष धर्मः सनातनः २२
अवटे ये निधीयन्ते तेषां लोकाः सनातनाः एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थं विराधः शरपीडितः
बभूव स्वर्गसंप्राप्तो न्यस्तदेहो महाबलः तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यं लक्ष्मणं व्यादिदेश ह २४
कुंजरस्येव रौद्रस्य राक्षसस्यास्य लक्ष्मण वनेऽस्मिन् सुमहच्छ्वभ्रं खन्यतां रौद्रकर्मणः २५

न्यस्तदेहः वटनिक्षिप्तदेहः स्वर्गसंप्राप्तः संप्राप्तस्वर्ग इत्यर्थः बभूव तथा भवितुमुद्यतो बभूवेत्य
र्थः २३ यद्वा बभूवेत्यत्र इत्यत्र मंत्रिमतयोक्तस्य विरुद्धस्मात् तच्छ्रुत्वेति अवटनिक्षेपेण स्वर्ग
प्राप्तिं श्रुत्वा २४ कुंजरस्येव मत्तकुंजरस्येव निखननार्थमिवेत्यर्थः खन्यतामिति क्षिप्रमिति
शेषः ममाः तर्कितस्येतन्मरणोपायस्यानेनापि कथनात् चिंतनेन शीघ्रपाकार्थेत्याशयः

श्री पादेन कंठेऽभ्याक्रम्य तस्यौ रक्षस्तदा हरेः परिलुंठनव्याहृतत्वं २६ विराधस्य महात्मनः महात्मनो महाश
रा.अ रीरस्याग्रे एवं तु प्रत्यापत्तस्याभिप्रायेण रामस्य रूपत्वानाभिप्रायेण वक्तव्यो महात्मनः इति प्रयुक्तं वा २७
५ मत्तकंठेस्य भुज्यते पाणाय्यं रामेण मत्तकुं दाक्रमणं कुर्वन्तः क्षिनत्क्षणाउत्क्षिप्य चालयित्वा महा
176 स्वनं तां देव भैरवस्वनं यथा तथा धर्म्योऽहमिति धर्म्योऽहमिति नर्दंतं स्वभ्रे प्राक्षिपत् २८ आत्मार्थे

अस्तु कालत्मणेन रामप्रदरः खनतामिति तस्थौ विराधमाक्रम्य कंठे पादेन वीर्यवान् २६
ततः खनित्रमादाय लक्ष्मणः श्वभ्रमुत्तमम् अखनत्पार्श्वतस्तस्य विराधस्य महात्मनः २७
तं मुक्तकंठमुत्क्षिप्य शंकुकर्णं महास्वनं विराधं प्राक्षिपच्छ्वभ्रे नदंतं भैरवस्वनं तमा
हवे दारुणमाशु विक्रमौ स्थिरावुभौ संयति रामलक्ष्मणौ मुदान्वितौ चिक्षिपतुर्भया
वहं नदंतमुत्क्षिप्य बलेन राक्षसं २८ अवध्यतां प्रेक्ष्य महासुरस्य तौ शितेन शस्त्रे
णा तदा नरर्षभौ समर्थ्य वात्यर्थविशारदावुभौ बिले विराधस्य वधं प्रचक्रतुः ३०॥

क्रमौ क्षिप्रकारिणौ संयति स्थिरौ दृढचित्तौ आहवे निर्जितं बलेन उत्क्षिप्य संचाल्य गर्ते चि ५
क्षिपतुः २९ अवध्यतां शस्त्रेण अवध्यतां प्रेक्ष्य असत्तामिति पाठे अवध्यतामित्येवार्थः प्रेक्ष्य वि
चार्य समर्थ्य बिले संपाद्य तत्र बिले वधं प्रचक्रतुः मृत्स्नापूरणेन निशेषः ३० रामायनमः

ॐ
176A

उक्तमेवार्थमुपसंहरति स्वयमिति यथार्थं स्वप्रयोजनेनोचितं रामेण कर्तृप्रसन्नस्य स्वयं स्वस्य यो मृत्युरी
प्सितस्तत्पात्मनो मृत्युं प्रसह्य उद्दिश्य प्रपद्येति पाठे प्राप्यमेवार्थः काननेचारिणा विराधेन मे वधः शास्त्र
कृतो न भवेदिति निवेदितो भद्रराम इति शेषः २१ तदेव भाषितं विराधोक्तं शास्त्रेण मन मृत्युरित्येवं रूपं २२
प्रहृष्टरूपाविव रश्वभ्राख्यं वार्थे दिवि स्थितौ चंद्रदिवाकराविव महावने विजह्नतुः नीलम्बाह्विशालानां

स्वयं विराधेन हि मृत्युमात्मनः प्रसह्य रामेण यथार्थमीप्सितः । निवेदितः काननचारिणा स्व
यं न मे वधः शास्त्रकृतो भवेदिति २१ तदेव रामेण निशम्य भाषितं कृता मतिस्तस्य विलप्रवे
शने विलं च तेनातिबलेन रक्षसा प्रवेश्यमानेन वने विनादितं २२ प्रहृष्टरूपाविव रामल
क्ष्मणौ विराधमुर्व्यां प्रदरे निपात्य ते ननन्दतुर्वीतभयौ महावने दिवि स्थितौ चंद्रदिवाक
राविव २३ इत्यार्षे रामायणे आरण्यकाण्डे चतुर्थोऽध्यायः ४ हत्वा तु तं भीमबलं विराधं रा
क्षसं वने । ततः सीतां परिष्वज्य समाश्वास्य च वीर्यवान् १ अब्रवीद्भ्रातरं रामो लक्ष्मणं दीप्तते
जसं कष्टं वनमिदं दुर्गं न च स्मो वनगोचराः २ ॥

च वनस्याकाशसादृश्यं उभावपि चंद्रवत्कलासं
पन्नौ सूर्यवत्प्रतापयुतौ २३ इत्यारण्ये रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके चतुर्थः सर्गः ४
समाश्वास्य समाश्वास्यैव विराधाद्भीतामिति शेषः १ इदं वनं कष्टं पीडाजनकं दुर्गं विषमं क्र
मणायोग्यं च वयं च ततः स्वैः कदापि वनगोचरा न स्मः कदापीदृशे वने न दृष्टं यस्मात् २ ॥ राम

रा०आ०
१०
177

अतः शीघ्रं शरभंगं गच्छाम देशं गच्छाम इत्यर्थः इत्युक्तेति शेषः २ भावितः शुद्ध आत्मा यस्य तस्य
समीपे महदद्भुतं ददर्श ४ तदेवाह विभ्राजमानमिति वपुषा वपुःकान्त्या विबुधानुगं देवानुचरं
बहुव्रीहिः ५ वसुधामसंस्पृशंतं रथादवरूढमपीति शेषः विबुधेश्वरं शक्रं अतिशायप्रभाव

अभिगच्छाम देशं शीघ्रं शरभंगं तपोधनं आश्रमं शरभंगस्य राघवोभिजगाम ह ३ तस्य देवप्र
भावस्य तपसा भावितात्मनः समीपे शरभंगस्य ददर्श महदद्भुतं ४ तस्य देवप्रभावस्य वि
भ्राजमानं वपुषा सूर्यवैश्वानरप्रभं रथप्रवरमारूढमाकाशे विबुधानुगं ५ असंस्पृशं
तं वसुधां ददर्श विबुधेश्वरं सुप्रभाभरणं देवं विरजोंबरधारिणं ६ तद्विधैरेव बहुभिः पू
ज्यमानं महात्मभिः हरितैर्वाजिभिर्युक्तमंतरिक्षगतं रथं ७ ददर्शादूरतस्तस्य तरु
णादित्यसन्निभं पांडुराभ्रघनप्रख्यं चंद्रमंडलसन्निभं ८ अपश्यद्विमलं छत्रं चित्रमाल्यो
पशोभितं चामरव्यजने चाग्र्ये रुक्मदंडे महाधने ९ गृहीते वरनारीभ्यां धूयमाने च मू
र्धनि गंधर्वामरसिद्धाश्च बहवः परमर्षयः १० अंतरिक्षगतं देवं गीर्भिरग्र्याभिरीडिरे

हाभरणं विरजस्कं मंबरं धर्तुं शीलं यस्य तं ६ तद्विधैस्तद्विधाभरणादिमद्भिः हरितैः श्यामव
र्णैः तादृशं रथं च ददर्श ७ पांडुराभ्रस्येव घनाधिका प्रख्या कांतिर्यस्य तत् ८ चामरव्यजने १०
वालव्यजने रुक्मसुवर्णं महाधने रत्नादियुततयाधिकमूल्ये १० ॥ ॥

177A

उक्तो लक्ष्मणो वामदेवः शरभंगेन संभाषमाणेन तं शातक्रतुं दृष्ट्वा ज्ञात्वा रामोऽब्रवीत् उक्तस्यैव प्रपंचो रा
मोथेति उद्दिश्य पद्मस्तेन निर्दिश्य ११ दर्शयेत् अदर्शयतेत्यर्थः १२ पुरुवद्वयशातयाय नभिराहू
यते यागायेति पुरुहूतः नः अस्माभिः १४ शातं शातं अपहितिति शेषः शातशाहेनेनतवाची १५ विस्ती
र्णविपुलानि अग्रतिमायेन विशालानि उरांसि येषां ते आयतं दीर्घं शोणाम्बराणि शोणप्रभानिव

दृष्ट्वा शातक्रतं तत्र रामो लक्ष्मणमब्रवीत् रामोऽथ रथमुद्दिश्य भ्रातुर्दर्शयताद्भुतं १२ अर्चिष्मं
तं श्रिया जुष्टमद्भुतं पश्य लक्ष्मण पतपंतमिवादित्यमंतरिक्षगतं रथं १३ ये हयाः पुरुहूत
स्य पुरा शक्रस्य नः श्रुताः अंतरिक्षगता दिव्यास्त इमे वहरयो ध्रुवं १४ इमे च पुरुषव्याघ्रा ये
तिष्ठंत्यभितो दिशं शतं शतं कुंडलिनो युवानः खड्गपाणयः १५ विस्तीर्णविपुलोरस्काः
परिघायतबाहवः शोणांशुवसनाः सर्वे व्याघ्रा इव दुरासदाः १६ उरोदेशेषु सर्वेषां हा
रा ज्वलनसन्निभाः रूपं बिभ्रति सौमित्रे पंचविंशतिवार्षिकं १७ एतद्धि किल देवा
नां वयो भवति नित्यदा यथेमे पुरुषव्याघ्रा दृश्यन्ते प्रियदर्शनाः १८ ॥

सनानि येषां शो
णांशुवसना इति पाठे पद्मरागसदृशवसना इत्यर्थः शोणांशुमित्येव प्राचीनः पाठ इति कतकः १६
ज्वलनसन्निभाः दीप्तिमात्रेण १७ एतद्धि पंचविंशतिवर्षप्रमाणकं नित्यदेवतानां यथा इमे देवा या
यादृशाः शुभदर्शनवयस्काः दृश्यन्ते एतदेवेषां नित्यदा वय इति सर्वेण संबंधः १८ ॥

रा॰ आ॰
११
178

यावज्जानामि ज्ञास्यामि तावत्तिष्ठेत्सन्नवयः कपष्ठरथ्येऽङ्कस्तेज्ञानुमितोपि प्रमाणान्तरे।णापि ज्ञातव्य इत्या
थः १९ उक्त्वानुवादरूपं व्यपभातरोपदेशान्तमेवमित्यादि इहैवस्थीयतामित्येवमुक्तेत्यर्थः २० अन्त
ज्ञाप्यगमनाय कृतानुमतिकः कृत्वा २१ यावदसौ मां नाभिभाषते तावन्मां निष्ठां स्थानान्तरं स्वर्गं वा न
यत मया सहृगच्छेत ततो वनचारिणा हेतोर्मा मामाप्य द्रष्टुमर्हतीति द्रष्टुं नार्हतीत्यर्थः अत्रैव निषेधा
र्थमव्ययं यच्च कृपयदं विपरीतावस्थितेनैव वैभवस्य दर्शनमनुचितमित्यर्थः २२ कृतार्थं निस्तीर्ण

इदं वचः सदा वैदेह्या मह्यं तेनिष्फलं त्वया। यावज्जानाम्यहं व्यक्तं कण्ठस्थं द्युतिमान् रथे १९ तमे
वमुक्त्वा सौमित्रिमिहैव स्थीयतामिति अभिचक्राम काकुत्स्थः शरभङ्गाश्रमं प्रति २० त
तः समभिगच्छन्तं प्रेक्ष्य रामं शचीपतिः शरभङ्गमनुज्ञाप्य विबुधानिदमब्रवीत् २१ इ
होपयात्यसौ रामो यावन्मां नाभिभाषते निष्ठां नयत तावत्ततो मा द्रष्टुमर्हति २२ जित
वन्तं कृतार्थं हि तदाहमचिरादिमं कर्म ह्यनेन कर्तव्यं महदन्यैः सुदुष्करं २३ ॥

विपदं जितवन्तं रावणमिति शेषः तदा वै भवयुक्तमिमं द्रक्ष्यामीति शेषः कनकस्येनेतपदं स्था
तिमं मित्यादितहर्षेवमञ्जनेत्या व्याख्यानेसर्वसामंजस्यात् रामो यावन्मां नाभिभाषते तावत्कर्म
णो रावणवधस्य निष्ठां समाप्तिं नयत ततो मां द्रष्टुमर्हतीति अन्यैः सुदुष्करमहत्कर्मानेन कर्त ॥
व्यमस्ति रावणवधरूपं मनस्तत्कारणेन कृतार्थं कृतवदेव प्रपोडानं रावणं जयिनं द्रष्टास्मिइ
तितीर्थ व्याख्यानेसं प्रत्यदर्शनेदेवस्तस्ववीक्त एवोपरितनो बोध्यः २३ ॥

178A

अथ वज्रीति देवैरागत्यापोतरं तं तापसं शरभंगमाश्रमं आगमनयित्वा संसृज्य च दिवं ययौ २४ सपरिच्छदः
सीताभ्रातृसहितः २५ पादौ संगृह्य रामः ईश्वरोपि ब्राह्मणाग्य एवं सज्यापाइत्सन्यानुशिक्षयितुमेवं चकारत
दनुज्ञाताः आसनावस्थानाः यत्कृतानुमतिकाः अतएव लब्धवासाः लब्धवासस्थानाः निमंत्रिताः
भोजनार्थं तताद्दृशाणि निषेदुः २६ शक्रोपयानं इन्द्रागमनप्रयोजनं २७ निवेदनप्रकारमाह मा

अथ वज्रीतमामंत्र्य मानयित्वा च तापसं रथेन हययुक्तेन ययौ स्विमरिंदमः २४ प्रया
ते तस्मिन् सहस्राक्षे राघवः सपरिच्छदः अग्निहोत्रमुपासीनं शरभंगमुपागमत् २५ तस्य
पादौ च संगृह्य रामः सीता च लक्ष्मणः निषेदुस्तदनुज्ञाता लब्धवासा निमंत्रिताः २६
ततः शक्रोपयानं तु पर्यपृच्छत्स राघवः शरभंगश्च तत्सर्वं राघवायन्यवेदयत् २७ मा
मेष वरदो राम ब्रह्मलोकं निनीषति जितमुग्रेण तपसा दुःप्रापमकृतात्मभिः २८
अहं ज्ञात्वा नरव्याघ्र वर्तमानमदूरतः ब्रह्मलोकं न गच्छामि त्वामदृष्ट्वा प्रियातिथिं २९

मेष इति उग्रेण तपसा मया जितं ब्रह्मलोकं एष वरदः इन्द्रो ब्रह्मात्त्वया मां निनीषति यद्वा देवं
द्वेषधारी ब्रह्मेवायं अकृतात्मभिः अननुष्ठितभगवदुपासनैः २८ तर्हि किमिति वि
लंबितं तत्राह अहमिति ज्ञात्वा यो गवलक्षणा न गच्छामि योगसिध्या स्वेच्छया देहत्यागोत्
त्वा प्रियातिथिं अतिप्रियमतिथिं २९ ॥

श्री
रा॰ आ॰
२३
179

त्वया समागम्य त्वत्समागमस्य सफलदर्शिसंहतः एतावत्कालपर्यंतानुष्ठितानां तपसान्ततोधिकफ
लश्रुतिभावः त्रिदिवमवरं परं च परोवरलोकः २० समागमस्यैवाधिकफलदातृत्वमिति तथाकरो
ति मत्तपार्जितैर्लोकास्त्वयाहर्तव्या इति उभयत्रप्यार्षः ब्रह्मलोका नाकपृष्ठलोकाश्च जि
ताः मामकांस्तान् प्रतिगृह्णीष्व स्वकृतेनैतेनागोकृरुष्व अनेन सर्वकर्मणां भगवदर्पणमकरोदि
ति सूचितं कामतोऽकामतो वापि यत्करोमि शुभाशुभं तत्सर्वं त्वयि संन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहं
नाहं त्वेवकर्त्ता सर्वमेतद्ब्रह्मैव कुरुते तथा एतद्ब्रह्मार्पणं प्रोक्तं ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिरि

त्वयाहं पुरुषव्याघ्र धार्मिकेण महात्मना समागम्य गमिष्यामि त्रिदिवं चावरं परं २१ अ
क्षया नरशार्दूल जिता लोका मया शुभाः ब्राह्म्याश्च नाकपृष्ठ्याश्च प्रतिगृह्णीष्व मामका
न् २२ एवमुक्तो नरव्याघ्रः सर्वशास्त्रविशारदः ऋषिणा शरभंगेन राघवो वाक्यमब्रवी
त् २३ अहमेवाहरिष्यामि सर्वांल्लोकान्महामुने आवासं त्वहमिच्छामि प्रदिष्टमिह का
नने राघवेणैवमुक्तस्तु शक्रतुल्यबलेन वै शरभंगो महाप्राज्ञः पुनरेवाब्रवीद्वचः २४

तिकौमौक्तिः भगवदर्पितधर्माणामनंतफलत्वं गीतादिषु स्पष्टमेवमुक्तिपर्यवसायित्वात्
३। २२ अहमेवेति तपसैव स्वार्थः त्वद्दत्तप्रतिग्रहेणाहमधिकारी स्यामिति तोऽर्थः वास्तवस्त्वा
षः परमभक्तस्यानुग्रहाय तदर्पितधर्माणां कारमाह भगवानहमेवेति मयिन्यासत्वेन भ
वस्यार्पितानि मानवदर्जितान् सर्वांल्लोकानत्वमहमेवाहरिष्यामि प्रापयिष्यामि २ १२
त्वत्काशनरजनप्रतारण्ययाह आवासमिति प्रदिष्टमुपदिष्टं २३ २४ ॥

179A

इहारण्ये वसति इह देशे इति शेषः २५ प्रतिस्रोतां आवर्तनमार्गे मंदाकिनीतामिव पुष्पाण्येवोडुपानि तत्रामिकां
वा चित्रकूटस्थामेव प्रतिस्रोतसं कृत्वा इत्ज्ञ पूर्ववाहिन्यां पुरस्थेण पश्चिमाभिमुखवत्यागमने प्रति
स्रोतस्त्वं भवति पुष्पाण्येवोडुपानि उडुपं प्लवः पुष्पोत्सम्बद्धवहामिति वा २६ एष पंथा इति मार्गोपदेशः
अयमृषिर्भगवत्याश्रितस्रोतः स्वनाम्नाभीष्टं भगवते शार्थं पते मुहूर्तं तात पश्य मां अयं कृतार्थो भव
नित्यभिध्यानपूर्वकं कंकटात्तेणाति शेषः तातेति गुरुत्वज्ञानेन केनाप्यर्थे मपि गोत्राणि गात्रावयवा

इह राम महातेजाः सुतीक्ष्णो नाम धार्मिकः वसत्यरण्ये नियतः स ते श्रेयो विधास्यति २५
इमां मंदाकिनीं राम प्रतिस्रोतामनुव्रज नदीं पुष्पोडुपवहां ततस्तत्र गमिष्यसि २६ एष पं-
था नरव्याघ्र मुहूर्तं पश्य तात मां यावज्जहामि गात्राणि जीर्णां त्वचमिवोरगः २७ ततोग्निं
स समाधाय हुत्वा चाज्येन मंत्रवत् शरभंगो महातेजाः प्रविवेश हुताशनं २८ तस्य रो-
माणि केशांश्च तदा वह्निर्महात्मनः जीर्णां त्वचं तथास्थीनि यच्च मांसं सशोणितं २९
स च पावकसंकाशः कुमारः समपद्यत उत्थायाग्निचयात्तस्माच्छरभंगो व्यरोचत ३०

न २७ ततोग्निं स इति हुतः शौचक्रियालसः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियाः आत्मानं घातयेद्यस्तु भृ-
ग्वग्न्यनशनाम्बुभिरित्युक्तेऽग्निप्रवेशोस्येष्टिमार्गेणाग्निं समाधाय मंत्रवत् तदुक्तं मंत्रैर्हुत्वाज्यमग्नि-
प्रवेशात्कमंत्रैरुपनिषदुक्तैः प्रविवेश २८ तस्येति तस्य शरभंगस्य रोमादीनि वह्निर्ददाहेति शेषः
२९ स गौरोदनार्थं दिव्यशरीरपरिग्रहमग्निप्रवेशपूर्वकं तोपासनस्य च फलभूत माहूस चेति ३०

आहिताग्निलोकाः कर्मणा पितृलोक इति कृताः चंद्रमण्डलिगाः ऋषिलोकाः विद्यया देवलोक
रा॰ आ॰ इति कृताः सूर्यलोकप्रवर्त्तिनः देवानामाज्ञानादेवानां ब्रह्मविसृष्टानां च लोकयानं ध्रुवः प्र
१२ दक्षिणं करोति ततो ब्रह्मलोकं तं यं आरोहतारूढवान् ४१ पितामहं ब्रह्मलोकादित्रयं समहिरूपा
180 ४२ इत्यारण्यरामायणतिलके पंचमः सर्गः ५ मुनिसंघाः दंडकारण्यवासिनः समागता मिलिताः

सलोकानामाहिताग्नीनां ऋषीणां च महात्मनां देवानां च व्यतिक्रम्य ब्रह्मलोकं व्यरोहत ४१
स पुण्यकर्मा भुवने द्विजर्षभः पितामहं सानुचरं ददर्श ह पितामहश्चापि समीक्ष्य तं
द्विजं ननन्द सुस्वागतमित्युवाच ४२ इत्यार्षे रामायणे आरण्यकाण्डे पंचमः सर्गः ५ श
रभंगे दिवं प्राप्ते मुनिसंघाः समागताः अभ्यगच्छंत काकुत्स्थं रामं ज्वलिततेजसं १ वै
खानसा वालखिल्याः संप्रक्षाला मरीचिपाः अश्मकुट्टाश्च बहवः पत्राहाराश्च तापसाः २ ॥ ॥

अभ्यगच्छंत सुरक्षणार्थं नाथमिति शेषः १ वैखानसा इति येन खाताः स्ते वैखानसा ये वाल
खिल्या इति कृताः प्रजापतेर्नखलोमजाः संप्रक्षालाः भगवतः पादप्रक्षालनजा महर्षयः
अश्मकुट्टनिकाः संप्रक्षाला इत्यन्ये मरीचिपाः रविचंद्रांशुपानरकिरणजीवनाः अश्मकुट्टाः १२
अपक्वकुट्टिताशनभक्षकाः २ ॥

180A

दंतोलूखलिनः दंतातिरिक्तावदननसाधनरहिताः उन्मज्जकाः कंठप्रेजलेस्थित्वातपःकुर्वतः गा
त्रशय्याः अन्नास्तरणशायिनः अशय्यानिद्राहीनाः अनवकाशिकाः एकपादस्थितिस्ववकाश
दानरहिताः एकपादस्थितिमंतः इति यावत् ३ आकाशनिलयाः अनावृतप्रदेशशायिनः स्थंडिल
शायिनः उपलिमानास्तीर्णस्थलशयना ४ ऊर्ध्ववासिनः गिरिशिखराग्रप्रदेशे नित्यं वास

दंतोलूखलिनश्चैव तथैवोन्मज्जकाः परे गात्रशय्या अशय्याश्च तथैवानवकाशिकाः मु
नयः सलिलाहारा वायुभक्षास्तथा परे आकाशनिलयाश्चैव तथा स्थंडिलशायिनः ४
नित्योर्ध्ववासिनो दांतास्तथार्द्रपटवाससः सजपाश्च तपोनिष्ठास्तथा पंचतपोन्विताः ५
सर्वे ब्राह्म्या श्रिया युक्ताः हठयोगसमाहिताः घारभंगाश्रमेरामममभिज्ञासश्च तापसाः ६

शालिनः व्रतोपवासिनः इति पाठस्तु चिंत्यः तस्य साधारणधर्मत्वादिति कतकः आर्द्रपटवास
सः नित्यमार्द्रवस्त्रवसनशीलाः सजपाः सदा जपपराः तपोनिष्ठाः सदा स्वाध्यायाध्ययनशी
लाः तपो हि स्वाध्याय इति उक्तेः पंचतपोन्विताः ग्रीष्मे पंचाग्निमध्यस्थः ५ ब्राह्म्या श्रिया ब्र
ह्मविद्यानुष्ठानजनितब्रह्मवर्चसेन हठयोगसमाहिताः योगैकाग्रचित्ताः ६ ॥ सोम

रा॰ आ॰ १४ 181

७ किमब्रुवन्नित्याह त्वमिति इक्ष्वाकुकुलस्य पृथिव्याश्च विशेषेण सकलत्रैलोक्यस्यैव निरस्तं प्रधानेन वे
नन्तगर्द्धारणाकर्तृत्वं नाथत्वेन पालकत्वं गमितं देवानामपि मघवानिव ८ यशसा विक्रमेण च विख्या
तः प्रसिद्धो नेन रूपगुणातिशयः पितृवचनपालनं व्रतं यस्य तद्भावः सत्यसत्यवचनं चैव पितृनिष्ठ
निरतिशयः किंच त्वयि सत्ये धर्मश्च पुष्कलः अन्यगाह्रोनोपि सकलाभाग्यपूर्णो भवतीत्यर्थः प्र
मादात्कर्त्तव्याकर्मप्रच्यवेताथ रक्षणे च तद्विष्णोः स्मरणादेव संपूर्णस्यादिति श्रुतिरितिस्र

अभिगम्य च धर्मज्ञा रामं धर्मभृतां वरं ऊचुः परमधर्मज्ञमृषिसंघाः समागताः ७ त्व
मिक्ष्वाकुकुलस्यास्य पृथिव्याश्च महारथः प्रधानश्चापि नाथश्च देवानां मघवा
निव ८ विश्रुतस्त्रिषु लोकेषु यशसा विक्रमेण च पितृव्रतत्वं सत्यं च त्वयि धर्मश्च
पुष्कलः ९ त्वामासाद्य महात्मानं धर्मज्ञं धर्मवत्सलं अर्थित्वान्नाथ वक्ष्यामस्तच्च नः

ते ९ धर्मज्ञं शरणागतरक्षणरूपधर्मज्ञं धर्मवत्सलं धर्मानुष्ठानतत्परमीदृशं त्वामासाद्य शरणं प्रा
प्य अर्थित्वात् दर्थिभावेन यत् क्रूरमपि वक्ष्यामस्तत् तत्क्षन्तुमर्हसीति योजना यद्यपि सत्त्वकार्य
वतां प्रसामत्वमेवाप्रतिष्ठितेरितिन्यायेन तद्ग्रहणस्यानमेव सकलमनोरथपूरकत्वात् नः १४
कार्यसाधनत्वतथा प्यात्यतिशयेन किंचिद्वक्ष्यमाणं तत्तव्यमिति भावः १० ॥

181A

नः। इहलक्षणेनसमस्य विनापिकथनं स्वलक्षणेऽपिप्रवृत्तिः स्मेवं तथाप्यातिशयेनलोकशीलाण
नयमेवोधयंति अथ मे इति न चरंति विषयवासिन इति पंक्तुःखानेवलिषड्भागंकरूपंषष्ठांशाय
द्वावलयेसुनायेरतं षड्भागषष्ठांशं प्रजाभिः स्वानिष्टपरिहाराय त्वर्थः ॥ अथ रक्षणाभ्युदयमाह:
प्रजानः प्रजारक्षणे यतमानः सर्वान्देशवासिनः स्वाम्याणि निवर्गाणि रिष्टान्याणि भ्यो प्यथिक
प्रिपातस्तत्रानिवनित्ययुक्तः सदासावधानः रक्षन्निह शाश्वती असेव विवरणं वहुवार्षिकीं
कीर्तिमैहिकीमामुष्मिकं च ब्रह्मलोकरूपं फलं प्राप्नोति तदा देवब्राह्मणा इति १२ १३ ननु षष्ठा

अधमः सुमहानाज्ञायमवेतस्य तु भूपतेः यो देवेह वलिषड्भागं न च रक्षति पुत्रवत् ॥ युञ्जा
नः स्वानि वर्माण्यन्याणि रिष्टानि सततानिव नित्ययुक्तः सदा रक्षन्सर्वान् विषयवासिनः
१२ प्राप्नोति शाश्वतीं राम कीर्तिं स वहुवार्षिकीं ब्रह्मणः स्थानमासाद्य तत्र चापि महीयते १३ यत्करोति परं धर्मं मुनिर्मूलफलाशनः तत्र राज्ञः स्यात् भागः प्रजा धर्मेण रक्षतः १४

प्रागुक्तप्रजारक्षणं वपकत्वेऽपि वनवासिरक्षणं कृतमत्र चाहृयदिति पर्यहेतिसामान्येन।
पुम्त्वकं प्रजाः वानप्रस्थप्रजाः च तद्भागस्थ पुत्रे यो शेषा इदमपलक्षणं षड्भागस्यापित त्रोपवा
सिभिर्वाहरिधर्मात् षड्भाग प्रोक्षितेनधर्मेषड्भागप्रतिपादकस्मृत्याविरोधः राजपरिपालि
तदेशमवफलाथ पोनवतो धर्मो वत्र षष्ठो भागः तदन्न भोजनादि पुण्यरोधमोनवधेवोक्तः
अत्र प्रदातव्य स्पार्यकं तत्स्वार्थनशोधाय इति स्मृतेरविरोधा १४ ॥

श्री
रा॰ आ॰
१५
182

अथविवक्षितमर्थमाहुः सोयमिति ब्राह्मणभूयिष्ठः अनेन ... वानप्रस्थास्त्वत्पितृत्वे बोधिता त्वं
नाथो रक्षको यस्य स त्वन्नाथः सोऽनाथवद्धन्यते तेन स्वार्हत्वं पितृत्वं च चिन्तयेति भावः १५ सर्वं ... मि
ध्यानपरिहारायाहुः एहीति मननशीलाः मननशीलाः भावितात्मनो निदिध्यासनविशिष्टाः शरीराणि के
वलं हतानां तत्रापि बहुधा बहुप्रकारैः रागप्रत्यङ्गच्छेदनादिभिः १६ सकलदण्डकारण्यपीडामाहुः पंपे

सोयंब्राह्मणभूयिष्ठोवानप्रस्थगणोमहान् त्वन्नाथोऽनाथवद्रामराक्षसैर्हन्यतेभृशं १५ एहि
पश्यशरीराणिमुनीनांभावितात्मनां हतानांराक्षसैर्घोरैर्बहूनांबहुधावने १६ पंपानदीनि
वासानामनुमंदाकिनीमपि चित्रकूटालयानांचक्रियतेकदनंमहत् १७ एवंवयंनमृ
ष्यामोविप्रकारंतपस्विनां क्रियमाणंवनेघोरंरक्षोभिर्भीमकर्मभिः १८ ततस्त्वांशरणार्थं
चशरण्यंसमुपस्थिताः परिपालयनोरामवध्यमानान्निशाचरैः १९ परात्वत्तोगतिर्वीर
पृथिव्यांनोपपद्यते परिपालयनःसर्वान्राक्षसेभ्योनृपात्मज २० ॥ रामायनमः

स्यादिदंपावनयशस्तत्रनिवासोयेषांपंपानदीरूपानदीवासस्तत्रमंदाकिनीमपीति अनुर्लक्षणे
कर्मप्रवचनीयः मंदाकिन्यामनुतत्तत्प्रदेशेनद्यास्तीरवासिनांमंदाकिन्याविस्तीर्णत्वादुक्तातो
ऽर्थवगाहतया पृथग्गतिः राजवासत्वाने १७ विप्रकारं दुःखं नमृष्यामः सोढुमशक्ताः १८ श
रणार्थंरक्षणार्थंशरण्यंशरणार्थंरक्षणार्थं १९ ततःपरागतिस्त्वदन्यस्त्राता २० ॥ राम १५

182A

तपस्विनांतपोवलयुक्तानांतापसानांऋषीणां २१ तेदेवाऊचुर्नैवमिति एवंउक्तेप्रार्थनारूपंवच
आज्ञाप्यः शिष्यादिवदेवंक्रुवितिशिक्षणीयः केवलेनोपाध्यंतररहितेनस्वकार्येणपितृवच
नपरिपालनात्मकेनहेतुनात्वयैवनंप्रवेष्टव्यमेवसत्यमेववनप्रवेशेनराक्षसैः क्रियमाणंभव
तामिमंविप्रकारंअपाकृष्टमपिमविष्यति इत्यर्थः इतितीर्थकृतकोभवच्छत्रुहननेकेवलं

एतच्छ्रुत्वातत्काकुत्स्थस्तापसानांतपस्विनां इदंप्रोवाचधर्मात्मासर्वानेवतपस्विनां
२१ नैवमर्हथमांवक्तुमाज्ञाप्याहितपस्विनां केवलेनस्वकार्येणप्रवेष्टव्यां
वनेमया २२ विप्रकारमपाकृष्टुंराक्षसैर्भवतामिमम् पितुस्तुनिर्देशकरःप्रवि
ष्टोहमिदंवनं २३ ॥

मदीयमेवकार्यं वहुधर्मोपचयजनकत्वात्सदिष्टसाधनमेवयद्यपिस्वविप्रकारनाश
शोभवतःसमर्था एवतथापिममधर्मोपचयार्थैवशोभवदीयाममप्रेरणेतिभावः अ
न्ययस्तुत्वसुस्फुटएवेत्यन्य २२ किंचपित्राज्ञापरिपालनार्थमिदंवचनंप्रविष्टएवास्मि
प्रविष्टंचममपिसोर्थोभाव्येवेतिभवतामेवंप्रार्थनेमनर्थंसरमितिभावः २३ ॥

रा॰व्या॰ तदेवाह भवतामिति यदृच्छयाऽऽगत एवाहं भवतामर्थसिद्ध्यर्थमपि भविष्याम्येवेति शेषः प्रीत
१९ स्मितानेनुउक्त एवार्थः कविना श्लोकान्तरेणावाप्यते ऽयमपि शैली कवेरिति कतकतीर्थौ ग्रंतः श्रा
183 त्रनद्दृतमिक्ष्वाभिस्रतस्तस्य यदृच्छया वनमागतस्तस्यैव वनवासो महाफलो भविष्यतीति स्वगतो
विचारः अथ यत्र ऋषिर्येषां यत्प्रकाशं प्रतिजानीते पश्यंत्विति सर्वं श्यादनिष्यामीति यावत् २४ २५

भवतामर्थसिद्ध्यर्थमागतोऽहं यदृच्छया तस्य मेऽयं वने वासो भविष्यति महाफलः २४ तप
स्विनां रणे शत्रून्हन्तुमिच्छामि राक्षसान् पश्यन्तु वीर्यमृषयः सभ्रातुर्मे तपोधनाः २५
दत्त्वा वरं चापि तपोधनानां धर्मे धृतात्मा सह लक्ष्मणेन तपोधनैश्चापि सहार्यवृत्तः सु
तीक्ष्णमेवाभिजगाम वीरः २६ इत्यारण्ये रा॰ षष्ठः सर्गः ६ रामस्तु सहितो भ्रात्रा सीत
या च परंतपः सुतीक्ष्णस्याश्रमपदं जगाम सह तैर्द्विजैः १ स गत्वा दूरमध्वानं नदीस्तीर्त्वा
बहूदकाः ददर्श विमलं शैलं महामेरुमिवोन्नतं २ ततस्तदिक्ष्वाकुवरौ सततं वि
विधैर्द्रुमैः काननं तौ विविशतुः सीतया सह राघवौ ३ ॥ राम

वरं उक्तवचनात्मनां धर्मे धृतात्मा धर्मे स्थितचित्तः आर्यवृत्तं यस्य सः तपोधनैः सह सुतीक्ष्णमा १९
भिजगाम २६ इत्यारण्ये रामा॰ षष्ठः सर्गः ६ द्विजैः प्रार्थनार्थमागतैर्वानप्रस्थैः १ विमलंप
वित्रं महामेरुमिवेति पीठे स्थितमिति शेषः नैल्यस्थौल्याभ्यां साहश्यं उन्नतमिति स्वरूपकथ

183A

४ अनुवनं तत्त्वदिदृक्षुकवराचित्तादिश्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमिति कतकः मलपंकजधारिणं मलस्य स
वांगसम्बन्धात् यत्पंकजं पद्मासनेऽस्थितो यद्वा पंकजं हृदयपंकजं धारिणमेकाग्रयोगधारणशील
मित्यर्थः इति कतकः तीर्थस्तु मलपंकजाटाधारिणमिति पठित्वा मलं उद्वर्तनादिसंस्काराभावा
च्छरीरजं पंको वनसंचाराच्छरीरलग्न इति भेदः इत्याह विधिवदुपगम्येति शेषः ५ तन्माभिव
देति मा इति मा उक्त्वा योगधारणशीलत्वेन वाग्व्यवहाराभावादेवं प्रार्थनाः सत्यविक्रम अकृततपः
स्वभावः ६ स निरीक्ष्येति उक्तवचनात्समाधितो व्युत्थाय रामं दृष्ट्वेत्यर्थः ७ सनाथ इव सम्या

प्रविश्य तु वनं घोरं बहुपुष्पफलद्रुमं ददर्शाश्रममेकांते चीरमालापरिष्कृतं ४ तत्र ताप
समासीनं मलपंकजधारिणं रामः सतीक्ष्णं विधिवत्तपोधनमभाषत ५ रामोऽहमस्मि
भगवन्भवंतं द्रष्टुमागतः तन्माभिवद धर्मज्ञ महर्षे सत्यविक्रम ६ स निरीक्ष्य ततो धी
रो रामं धर्मभृतां वरं समाश्लिष्य च बाहुभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ७ स्वागतं ते रघुश्रेष्ठ रा
मः सत्यभृतां वर आश्रमोऽयं त्वयाक्रांतः सनाथ इव सांप्रतं ८ ॥ राम

आश्रमो ब्रह्मचर्याद्याश्रमव्यवहार्योऽयं देहस्त्वया जीवरूपेणाक्रान्तोऽपि सांप्रत मिकः इव अत्रामा
दानंदस्य वेदशरीररूपेण प्रतिभासमानस्य बहिः स्थितेष्वनुभवनुसनाथ इव ईदृशस्य त
द्रूपस्य दर्शनेन चित्तशुद्ध्या पूर्वं जीवाभेदेनाहमिति प्रतीत्या गृहीतस्य तदेव लक्ष्यरूपेणेदा
नीं गृहीताभेदेनाहमिति प्रतीत्या गृहीतस्य तदेव लक्ष्यरूपेणेदानीं गृहीताभेदनिर्वचनेन सना
थत्वव्यवहारः इव न जडानामपि प्रतिरिक्तताभावः सूचित इति ध्वनिः ८ ॥

रा०आ० अतस्त्वां प्रतीत्तमाणा इति तां सालभूतं महायशा अंतसंवोधनं देवलोकं देवस्य ब्रह्मणो लोकं ९ नन्व
१२ कात्रे महागमनसंभावनात आह चित्रेति यदा राज्याद्भ्रष्टः चित्रकूटमुपादाय प्राप्य स्थितोसि तदा
184 प्रभृति मेमया श्रुतोसि श्रामो यमित्यस्य व्याख्याप्यर्थत चित्रो दिविचित्रफलद्रुत्तकूटेरखगादेशो संसार
प्राप्यराज्यभ्रष्टो विद्यासंसर्गेण स्वाराज्यान निस्पृह्य ह्रद्व द्वमुक्तस्वरूपात भ्रष्टस्तु योगात संसारं प्राप्य
स्तमेवमया श्रुतवा अत एवाः श्रुतोस्मि अतस्त्वामतीत्तया न देवलोकं गतोहं इति व्याख्यार्थः नन्विदानी

प्रतीतमाणस्त्वामेव नारोहेहं महायशाः देवलोकमितो वीर देहं त्यक्त्वा महीतले ९ चित्र
कूटमुपादाय राज्यभ्रष्टोसि मे श्रुतः इहोपयातः काकुत्स्थ देवराजः शतक्रतुः १० उपा
गमच्च मे देवो महादेवः सुरेश्वरः सर्वान्लोकान् जितानाह मम पुण्येन कर्मणा ११ ते
षु देवर्षिजुष्टेषु जितेषु तपसा मया मत्प्रसादात्सभार्यस्त्वं विहरस्व सलक्ष्मणः १२ त
मुग्रतपसं दीप्तं महर्षिं सत्यवादिनं प्रत्युवाचात्मवान् रामो ब्रह्माणमिव वासवः १३

कथं ते देवलोकारोहणप्रसक्तिस्तत्राह इहेति शरभंगानुष्ठानानंतरमिहाभ्यागतः स्पर्श्यः १० पु
ण्येन कर्मणा जिताः निस्पृहेनेन श्रवणसंपत्त्यावपि निदिध्यासनसंपत्त्यभावोस्योक्तः मुख्या वचा १२
ने पुनरुक्तं न दोषाय देवादिपदानां प्रवृत्तिनिमित्तभेदस्य स्पष्टत्वान्न पौनरुक्त्यमिति के
चित् ११ अयमर्थ पुण्यमनंतफलत्वाय भगवत्यर्पयति तेष्विति १२ १३ ॥

184A

अहमेव ददामीति तपसेत्यर्थः ततः प्रतिग्रहेनाहमनधिकारीति आपततोऽर्थः वास्तव्यस्तु तदत
पुण्यलोकांर्गाकारेणातमनुगृह्णातीति भगवान् अहमेवेति न्यासत्वेन त्वया स्थापितं तम्यसापा
यिष्यामि अहमेवेत्यनेन सर्वकर्मफलदाता सर्वोपासनास्वहमेवेति सूचितं अथ लोकाद
ष्टेनत्वनप्रतारणाय आवासमिति प्रदिष्टत्वयेति शेषः १४ गौतमेन गौतमगोत्रेण श
रभंगेन सर्वत्र इह परत्र च कुशल इत्याख्यातं एवं चानभिज्ञोहमित्युत्तरे दानेमशक्यमि

अहमेव ददिष्यामि स्वयं लोकान्महामुने आवासं त्वहमिच्छामि प्रदिष्टमिह कान
ने १४ भवान्सर्वत्र कुशलः सर्वभूतहिते रतः आख्यातं शरभंगेण गौतमेन महा
त्मना १५ एवमुक्तस्तु रामेण महर्षिर्लोकविश्रुतः अब्रवीन्मधुरं वाक्यं हर्षे
ण महताप्लुतः १६ अयमेवाश्रमो राम गुणवान्रम्यतामिति ऋषिसंघानुच
रितः सदा मूलफलैर्युतः १७ इममाश्रममागम्य मृगसंघा महीयसः अहत्वा
प्रतिगच्छन्ति लोभयित्वाकुतोभयः १८ ॥

त्वाशयः १५ १६ अयमेवास्मदीयः १७ अनेन गुणमुक्ता दोषमाह इममि
ति इममाश्रमं उद्देकारणाश्रमं महीयसं प्रतिशामितम हत्ववतोपि अहत्वाहत्न
नमहत्वा लोभयित्वा रूपकांतिगतिविशेषैः चित्तदाभक्षताङ्गगच्छन्तीत्यर्थः अनेन
भावी मारीचहतानतः सूचितः अकुतोभयाः तद्दचि १८ राम ॥

रा॰ आ॰ १८ अत्र दंडकारण्ये नान्यो दोषो भवेदत्रेत्यस्यैव विवरणं मृगेभ्योन्यत्र विद्धि वै इति मृगेभ्योन्य
त्र न भयमिति विद्धीत्यर्थः दंडकारण्याभिप्रायेण मृगेत्युक्तं तदाश्रममात्राभिप्रायं परि
कल्पनामोवादीदित्याहुः तच्छ्रुत्वेति तच्छ्रुत्वा मृगेभ्यो भयविषयं वचनं १९ हन्यां प्रासंके
लेलिङ् प्राप्तमृगहननेन कार्यांपरं तेवं कृतात्र स्यान्नमशक्यमित्याह भवानिति तत्र मृगसं

185

नान्यो दोषो भवेदत्र मृगेभ्योन्यत्र विद्धि वै तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य महर्षेर्लक्ष्मणाग्रजः
१९ उवाच वचनं धीरो विगृह्य सशरं धनुः तानहं सुमहाभागान्मृगसंघान्समाग
तान् २० हन्यां निशितधारेण शस्त्रेणानतपर्वणा भवांस्तत्राभिषज्येत किं स्या
त्कृच्छ्रतरं ततः २१ एतस्मिन्नाश्रमे वासं चिरं तु न समर्थये तमेवमुक्त्वोपरमं
रामः संध्यामुपागमत् २२ अन्वास्य पश्चिमां संध्यां तत्र वासमकल्पयत् सु
तीक्ष्णस्याश्रमे रम्ये सीतया लक्ष्मणेन च २३ ॥

त्वद्वधे भवान्मया अभिषज्येत अभि
षंगः पराभवः कृतपराभवो यो भवेत् ततः परं मे कृच्छ्रतरं किं स्यात् न किमपि २१ यदे
वमत एतस्मिन्नाश्रमे चिरं चिरकालं वासं न समर्थये नेच्छामि मृगसंघवधं विनाश्या
तमशक्यं तद्वधेन च भवतो पीडेत्याशयः उपरमं उपरम्य क्वचिदुपरमस्येव पाठः संध्या १८
मुपागमत् संध्यावंदितुमुपागमत् मुपागतवान् २२ २३ ॥ राम

185A

संध्यां निहृतौ रजनीमभ्यवहारार्दौसमीत्येतियावत् २५ इतिश्रीरामायणे आरण्यकांडेसप्तमः
सर्गः ७ परिणाम्यिश्र्यतिवाह्य १ उपस्पृश्यस्नात्वा उत्पलगंधवावता २ कालंयथाकालप्राप्त

ततः शुभंतापसभोज्यमन्नंस्वयंसुतीक्ष्णःपुरुषर्षभाभ्यां ताभ्यांसुसत्कृत्यददौमहात्मासं
ध्यांनिवृत्तौरजनींसमीक्ष्य २५ इत्यार्षेरामायणेआरण्यकांडेसप्तमःसर्गः ७ राम
स्तुसहसौमित्रिःसुतीक्ष्णेनाभिपूजितः १ परिणाम्यनिशांतत्रप्रभातेप्रत्यबुध्यत
१ उत्थायचयथाकालंराघवःसहसीतया उपस्पृश्यसुशीतेनतोयेनोत्पलगंधि
ना २ अथतेऽग्निंसुरांश्चैववैदेहीरामलक्ष्मणौ काल्यंविधिवदभ्यर्च्यतपस्विशर
णेवने ३ उदयंतंदिनकरंदृष्ट्वाविगतकल्मषः सुतीक्ष्णमभिगम्येदंश्लक्ष्णंवचन
मब्रवीत् ४ सुखोषिताःस्मभगवन्त्वयापूज्येनपूजिताः आपृच्छामःप्रयास्यामोमुन
यस्त्वरयंतिनः ५ त्वरामहेवयंद्रष्टुंकृत्स्नमाश्रममंडलं ऋषीणांपुण्यशीला
नांदंडकारण्यवासिनां ६ अभ्यनुज्ञातुमिच्छामःसहैभिर्मुनिपुंगवैः धर्मनित्यै
स्तपोदांतैर्विशिखैरिवपावकैः ७ रामायनमः ॥

मित्यभ्यर्चनक्रिया १२ विशेषणं २ ४५
६ अभ्यनुज्ञातमिच्छामः तत्कर्तृकंगमनानुज्ञानंप्रार्थयामः विशिखैः विधूमैः ७ ॥

रा॰ आ॰ ५५ अविषह्यातपः सोढुमशक्यातपो यावद्यातप एवातिविराजते तावद्गंतुमिच्छाम इत्यन्वयः अमार्गेणागते
येनागतां लक्ष्मीं स्वयं प्राप्यान्वयवर्जितः अन्वयः संबंधः स्तद्धिवर्जितः गुरुसाधुजनसेवारहितो
दुष्प्रभुर्विरुद्धकुलजश्च यावदविषह्यप्रतापो न तनुः तावद्गंतुमिच्छाम इत्यर्थः ८ अरिष्टं निरुपद्र

186

अविषह्यातपो यावत्सूर्यो नातिविराजते अमार्गेणागतां लक्ष्मीं प्राप्येवान्वयवर्जितः ८ ता
वदिच्छामहे गंतुं इत्युक्त्वा चरणौ मुनेः ववंदे सहसौमित्रिः सीतया सह राघवः ९ तौ संस्पृश्य
तौ चरणावुत्थाप्य मुनिपुंगवः गाढमाश्लिष्य सस्नेहमिदं वचनमब्रवीत् १० अरिष्टं गच्छ
पंथानं राम सौमित्रिणा सह सीतया चानया सार्द्धं छाययेवानुवृत्तया ११ पश्याश्रम
पदं रम्यं दंडकारण्यवासिनां एषां तपस्विनां वीर तपसा भावितात्मनां १२ सुप्राज्यफ
लमूलानि पुष्पितानि वनानि च प्रशान्तमृगयूथानि शांतपक्षिगणानि च १३ फुल्लपं
कजखंडानि प्रसन्नसलिलानि च रमणीयान्यरण्यानि मयूराभिरुतानि च १४ रम्या
तां वत्स सौमित्रे भवानपि च गच्छतु आगंतव्यं च ते दृष्ट्वा पुनरेवाश्रमं प्रति १६ ॥

वं ११ आश्रमपदमिति जातावेकवचनं १२ उक्तविशेषणविशिष्टानि वनानि सरांसि च द्रष्टा
व्यानीत्यन्वयः शांतपक्षिगणानं परस्परविरोधाभावात् १३ कारंडवैः कीर्णानि व्याप्तानि ५५
१४ १५ तेन यासकल ऋषीणामाश्रमान् दृष्ट्वा पुनरपि ममाश्रमं प्रत्यागंतव्यमित्यर्थः १६

186A १७ ततोधनुरादिदानानंतरंविमलौनिशितौखड्गौचददौ १८ चापेचायशाहोद्दिलिंग १९ २० इत्या
र्षेरामायणेआरण्यकांडेअष्टमःसर्गः ८ रात्तसवधप्रतिज्ञापुनरुक्तोकारयितुंतेजोवृथा
र्थेवरात्तसवधमापततोनिषेधतिसीताअब्रवीत् सीतेतिशेषः हृद्ययाभक्तिमत्वेनहृदयंगमाया
स्निग्धयास्नेहप्रवृत्तया १ अधर्ममितियद्यपिभवान्महान्महापुरुषोऽथापिसुसूक्ष्मेणवि

एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वाकाकुत्स्थःसहलक्ष्मणः प्रदक्षिणंमुनिंकृत्वाप्रस्थातुमुपचक्रमे
१७ ततःशुभतरेतूणीधनुषीचायतेक्षणा ददौसीतातयोर्भ्रात्रोःखड्गौचविमलौततः
१८ आबध्यचशुभेतूणीचापेचादायसस्वने निष्क्रान्तावाश्रमाद्गन्तुमुभौतौरामलक्ष्म
णौ १९ श्रीमन्तौरूपसंपन्नौवनजातौमहर्षिणा प्रस्थितौधृतचापासिसीतयासहरा
घवौ २० इत्यार्षेरामायणेआरण्यकांडेअष्टमःसर्गः ८ सुतीक्ष्णेनाभ्यनुज्ञातंप्र
स्थितंरघुनन्दनं हृद्ययास्निग्धयावाचाभर्तारमिदमब्रवीत् १ अधर्मंतुसुसूक्ष्मे
णविधिनाप्राप्यतेमहान् निवृत्तेनचशक्योयंव्यसनात्कामजादिह २ ॥

धिनासूक्ष्मेणमार्गेणविचारणेसतिभवान्अधर्मंतुप्राप्यतेप्राप्नोतिछांदसःशपन् अ
तिङ्वैलक्षण्यवधप्रतिज्ञयावनप्रवेशोसतीत्यर्थः वर्तमानसामीप्येलट् अयमधर्मस्तुका
मजाद्व्यसनाद्धिनिवृत्तेनत्वयानिवर्तयितुंशक्यः २ राम

रा०अ०
२०
187

किं तत्काममन्यं व्यसनं कश्चाग्रमनर्थो यस्मात्त्रिविधस्मान्निवर्तनीय इत्याशंकायामाह त्रीण्येवेति कानि त्री
णीत्यत आह मिथ्येति स्वदेहसंबंधिप्रज्ञादिराघव यस्मात् मिथ्यावाक्यप्रवृत्तिः पुंसस्तस्मात्परमं कं व्यसनं तस्ये
तरनेतरं न तोपि गुरुतरो अन्यत्तं तस्माद्व्यसनं भूतो २ कौतौ तत आह परदारेति विनावैरं रौद्रभा
वावलंबनं मृगाणामत्यंतं तद्दुर्बलत्वेन तेषु वैरप्रसक्त्यभावादिति भावः एवं व्यसनत्रयं निरूप्य
प्रकृते ऽधर्मं प्राप्तिपरिहाराय व्यसनं परिशेषयितुमाह मिथ्येति ४ परदाराभिमर्शनमपि

त्रीण्येव व्यसनान्यत्र कामजानि भवंत्युत मिथ्यावाक्यं तु परमं तस्माद्गुरुतरावुभौ ३ परदा
राभिगमनं विना वैरं च रौद्रता मिथ्यावाक्यं न ते भूतं न भविष्यति राघव ४ कुतोभिलष
णं स्त्रीणां परेषां धर्मनाशनं तव नास्ति मनुष्येंद्र न चाभूत्ते कदाचन ५ मनस्यपि तथा
राम न चैतद्विद्यते क्वचित् स्वदारनिरतश्च त्वं नित्यमेव नृपात्मज ६ धर्मिष्ठः सत्यसंध
श्च पितुर्निर्देशकारकः त्वयि धर्मश्च सत्यं च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितं ७

त्वयिनास्ति इत्याह कुत
इति कुतोपि हेतोरित्यर्थ कं कुत इति सर्वान्वयि धर्मनाशनं परेषां स्त्रीणामभिलषणं तत्त्वयि कं
त तस्य पूर्वादिति वनास्ति वर्तमानकालेनाभूत् एवं च ततः परं न भविष्यति च ५ किं बहुना म
नस्यपि तत्पदं न विद्यते अनेनेच्छाया अपि निरासः तस्यैवोपपादनं स्वदारेति ६ यतस्त्वं धर्मिष्ठ २०
त्वादिगुणैः अतस्त्वयि धर्मः प्रतिष्ठितः सर्वं सत्यं च त्वयि प्रतिष्ठितं ७ ॥

187A न नक्तव्यमसनेमयि न भविष्यत इति कथं तत्र निर्णयो तत्राह तच्चेति वा अहं शाक्य अश्रेपितत्परि
पालनं कर्तुं शाक्यं यतस्तन्नूपरिपालनकारणं जितं द्विषैर्यतस्त्वयि स्थिरता नेम विष्यतइति निर्णयः
८ तृतीयं तद्व्यसनं प्रसक्तमित्याह तृतीयमिति यत मोहात् निर्वैरे परप्राणाभिहिंसनं क्रि
यते न तदिदं रौद्रा व्यसनगणायान्‌रूपं तृतीयं व्यसनं ते तत्तव तत्ततसमुदृश्यात्तसमुपस्थितं राक्षसैः स्वा
पराधाकारेण त्विर्वैरत्वमस्येति वोध्यं ९ कुतोस्या धर्मस्य मम प्राप्तिरेतत्राह प्रतिज्ञातमिति

तच्च सर्वं मद्‌द्वारा द्रोहसत्त्ववोढं जितं द्विषैः तवव पर्यं द्रियतं च भूतानां प्रियदर्शिन ८ तृ
तीयं यदिदं रौद्रं परप्राणाभिहिंसनं निर्वैरं क्रियते मोहात्तच्च ते समुपस्थितं ९ प्रति
ज्ञातं त्वया वीर दंडकारण्यवासिनां ऋषीणां रक्षणार्थाय वधः संयति रक्षसां १०
एतन्निमित्तं च वनं दंडका इति विश्रुतं प्रस्थितस्त्वं सह भ्रात्रा धृतबाणशरासनः ११
ततस्त्वां प्रस्थितं दृष्ट्वा मम चिंताकुलं मनः त्वद्‌वृत्तं चिंतयंत्या वै भवेन्निःश्रेयसं हितं १२

१० ननु प्रतिज्ञामात्रेण कथमधर्मप्राप्तिस्तत्राह एतदिति प्रतिज्ञातरक्षोवधार्थमित्यर्थः दं
डका इति विश्रुतं प्रसिद्धं वनमित्यर्थः प्रस्थिते न त्वया सर्वं प्रतिज्ञातं तत्कर्तव्यमेवेति तत्त्व
मक्तिरितिभावः ११ ततो हे तोस्त्वां प्रस्थितं दृष्ट्वा त्वद्‌वृत्तं सन्मार्गवर्ति जनरूपं चारित्रं दृष्ट्वा त्वयि
श्रेयसं पारलौकिकं सर्वं हितमिति लोके सर्वं चिंतयंत्या मम मनश्चिंताकुलं भवेद्वा प्रति
रक्षसां वलवत्त्वेन तेभ्योऽनिष्टसंभावनया हि किमत्र भयं गोपि संभावितइतिभावः १२

रा॰आ॰
२१
188

यदेवमतो नहि मे इति कारणं तत्र मनोरुचौ मम मे इति सकाशाद्धितिशेषः १३ हि यतस्त्वं वनंगतः सर्वा
न्वनचरान्दृष्ट्वा तस्मात् दृष्ट्वा शरव्यं पक्षं कच्चित्कुर्याः करिष्यसि इदमेव हिंसालक्षणं धर्मप्रा
कारणं १४ पापसाक्षात्समक्षं तावद्ध्यानं न तथा कल्पमित्याह क्षत्रियाणामिति समीपतः स्थितं ध
नुर्येन्समीपतः स्थितं तत समपुसमस्तं तोवलं तेजसः प्राधिक्यं करोति यथा वह्नेस्तेजसः प्राधिक्यमित्य

नहि मे रोचते वीर गमनं दंडकान्प्रति कारणं तत्र वक्ष्यामि वदंत्याः श्रूयतां मम १३ त्वं हि
बाणधनुष्पाणिर्भ्रात्रा सह वनं गतः दृष्ट्वा वनचरान्सर्वान्कच्चित्कुर्याः शरव्ययं १४ क्ष
त्रियाणामिह धनुर्हुताशस्येंधनानि च समीपतः स्थितं तेजो बलमुच्छ्रयते भृशं १५ पु
रा किल महाबाहो तपस्वी सत्यवाक्छुचिः कस्मिंश्चिदभवत्पुण्ये वने रतमृगद्विजे १६ त
स्यैव तपसो विघ्नं कर्तुमिंद्रः शचीपतिः खड्गपाणिरथागच्छदाश्रमं भटरूपधृक् १७ त
स्मिंस्तदाश्रमे पुण्ये निहितः खड्ग उत्तमः स न्यासविधिना दत्तः पुण्ये तपसि तिष्ठतः १८ स
तच्छस्त्रमनुप्राप्य न्यासरक्षणतत्परः वने तु विचरत्येव रक्षन्प्रत्ययमात्मनः १९ ॥

तानि कुर्वते १५ पुरेति द्वाभ्यामाह पुरेति रतमृगद्विजे इति पाठे उपशांतमृगपक्षिके तपस्येय २१
इतिशेषः १६ भटो योधः तस्मात्तस्मिन्नाश्रमे पुण्ये तपसि तिष्ठतस्तस्य मुनेः शेषषष्ठीतस्मै मु
नये स खड्गः न्यासविधिना कालांतरे प्रदाय रक्षणार्थं स्थापनकर्मणा १८ आत्मनः प्रत्ययं

188A

तदेव दर्शयति २० परिवदन् आत्मनोऽधर्मकलंकं च पश्यन् तपसि निश्चयं कृत्वा बुद्धि
त्यक्त्वा रौद्रीं बुद्धिं चकार २१ रौद्राभिरतः रौद्रकर्मणि प्रीतिमान् अधर्मेण कर्षितो हीनध
र्मः कृतः सर्वासाद्धारणात् २२ शास्त्रसंयोगकारणमिति वद्धशीर्द्धिः अग्निः संयोगो यथा ।
काष्ठानां विकारहेतुः तद्वच्छास्त्रसंयोगः प्राणिनां विकारहेतुः २३ स्नेहाद्वर्द्धिष्यात्

यत्र गच्छन्तु पादान्तं मूलानि च फलानि च निविनायातितं वृक्षं न्यासरक्षणतत्प
रः २० नित्यं शास्त्रं परिवदन् क्रमेण स तपोधनः चकार रौद्रीं तां बुद्धिं त्यक्त्वा तपसि
निश्चयं २१ ततः स रौद्राभिरतः प्रमत्तो धर्मकर्षितः तस्य शास्त्रस्य संवासान्ना
गमन्नरकं मुनिः २२ एवमेतत्पुरा वृत्तं शास्त्रसंयोगकारणं अग्निसंयोगवद्धे
तुः शास्त्रसंयोग उच्यते २३ स्नेहाच्च वर्द्धमानाच्च स्मारये नातिशीतये न कथंचन ।
साकार्यं गृहीतधनुषा त्वया २४ ॥

वर्द्धमानात् त्वत्कर्त्तृकान् महिषयात् किंच वर्द्धमानो नाम मदीयोऽयं भर्त्तेत्येवमभि ।
मानस्मरये प्रत्याहृतमिति शेषः अत्र स्नेहो हेतुः वर्द्धमानाच्च नातिशीतयेऽत्यर्थं त
देव शीतलत्वं करोति न कथंचनेति प्रतीतिः स्मारये ज्ञानशीतयेऽतिपठति व्याच
ष्टे च तत्तदुत्तरवाक्ये करिष्यमाणशीतलत्वेन व्याहृतमिति कतकः २४

रा॰च॰
२२
189

साकेत्यत्राह बुद्धिरिति अस्यैव प्रपंचो ऽपराधं विनेति दंडं तं रात्समानिति शेषः न मंस्यते न वयत्व
मा विति ये नेति शेषः लोकान् वीरन् कामये इति पाठे लोकान् दंडं तं नेच्छामि एतत्सर्वं दितरप्राणि
वृथस्याप्युद्वेगमसतिप्रसंगादिति भावः २५ ननु स्मरदपराधात्कुत्राणोपि आर्तस्य निजजनरक्षणार्थ
मेव तेषां वा योग्यमित्यत आह तत्रियाणामिति तत्रियाणां तत्र धर्माद्वेपदस्थिति स्थितानाम
न एव वीराणां राज्यारक्षणात यायुद्धादि प्रहृति मताधूनावद्धनुषा कार्यं यद्वनेषु वसतां नि।

बुद्धिर्वैरं विनादंडं तं रात्समानुदंडकाश्रितान् अपराधं विनादंडं तं लोको वीर न मंस्यते
२५ तत्रियाणां तु वीराणां वनेषु नियतात्मनां धनुषाकार्यमेतावदार्तानामभिर
क्षणं २६ क्व च शस्त्रं क्व च वनं क्व च क्षात्रं तपः क्व च व्याविद्धमिदमस्माभिर्देशधर्म
मस्तु प्रज्यतां २७ कदर्यकलुषा बुद्धिर्जायते शस्त्रसेवनात् पुनर्गत्वात्वयोध्यायां
तत्रधर्मं चरिष्यसि २८ ॥

यतात्मनामार्तानामभिरक्षणं २६ अस्माकं तु नानाप्यधिकार इत्याह क्व चेति तत्रांडुष्कव
धादि तपो जटावल्कलादि धारणा सर्वं कमस्माभिरिदानीमनेनाविष्ट स्मितमिदं व्याविद्धं प
रस्परं व्याहतं तस्माद्देशधर्मस्तपो वनधर्मस्त्वप्रज्यतां सेव्यतां २७ यतः शास्त्रसेवनात्कद
र्याणां कृपणानामिव कलुषा बुद्धिर्जायते धर्मो नष्टा विरोधिनी अतः शास्त्रसेवनं वनेनके
तेव्यमिति ध्वनिः ननु तत्रिय स्य ममयुद्धमेव धर्मो तत्राह पुनरिति सएव तस्य देशः काल।

॥ श्री ॥
श्रीरा
२२

189A

शास्त्रसेवननिषेधमेवद्रढयति अत्रत्येति यदिराज्यंत्यक्त्वावनेनिरतस्त्वंमुनिर्मुनिवृत्तिर्भ
वेस्तदाममश्वश्रूश्वशुरयोरत्यन्तप्रीतिर्भवेत् श्वशुरस्यवनवासोचितधर्मानुष्ठानेनस्वर्गा
लाभजाप्रीतिः श्वश्र्वास्तुपुत्रस्यादिराज्यादित्वेनसुखवासेजाप्रीतिरितिबोध्यं २९ हिंसालव
लेशस्याधर्मत्वात्सन्निवृत्तिधर्मानुष्ठानमेवोचितमित्याह धर्मादिति धर्मात् अहिंसाप्रधाना

अत्रत्यानुभवेत्प्रीतिःश्वश्रूश्वशुरयोर्मम यदिराज्यंहिसंन्यस्य भवेस्त्वंनिरतोमुनिः
२९ धर्मादर्थःप्रभवतिधर्मात्प्रभवतेसुखं धर्मेणलभतेसर्वंधर्मसारमिदंजगत् ३०
आत्मानंनियमैस्तैस्तैःकर्षयित्वाप्रयत्नतः प्राप्यतेनिपुणैर्धर्मोनसुखाल्लभते
सुखं ३१ नित्यंशुचिमतिःसौम्यचरधर्मंतपोवने सर्वंहिविदितंतुभ्यंत्रैलोक्य
मपितत्त्वतः ३२ ॥

त् ३० सर्वव्यथाधर्मएवसंपाद्यइत्याह आत्मानमित्यलेरीत्यादिनिपुणैःसमर्थैःसुखं
सुखसाधनोधर्मः ३१ उपसंहरति नित्यमिति त्रैलोक्यमपित्रिलोकवर्तिप्रजाधर्मा
र्थोपमर्धनत्साधनकलापइत्यर्थःतत्त्वतया ३२ ॥ राम ॥

रा॰ आ॰
२२
190

श्रेयः विनयेन नत्वमापयति स्त्रीति माद्विरेण मा विलंबो मास्त्वित्यर्थः ३३ अत्रेदं रहस्यं सीतातात्पर्यं यदिसु
कलत्रतः तयेण सकलत्रिभुवनवर्तिआर्तरक्षणमनपराधिपीडां विहाय कर्तव्यं शाक्यं तदा तात्रथमे
वृत्तो चेद्बहुहतपोधर्मं चरेति धनुषा कार्यमेतावदार्तानामभिरक्षणमित्यनेनेदसूचितं त्रिया
णां तवीराणां वनेषु नियतात्मनामिति पूर्वार्थस्य वनेष्वपि वमतां तत्रियाणां वीराणामत्रार्थोक्त
मावश्यकमिति निगूढतात्पर्यं ३३ इत्यारण्ये रामाभिरामे नवमः सर्गः ९ एवं युद्धसमापातनः

स्त्रीचापलादेतदुदाहृतं मे धर्मं च वक्तुं तव कः समर्थः विचार्य बुध्या तु सहानुजेन यद्रोचते
तत्कुरु मा चिरेण ३३ इत्यारण्ये नवमः सर्गः ९ वाक्यमेतत्तु वैदेह्या व्याहृतं भर्तृभक्त
या श्रुत्वा धर्मे स्थितो रामः प्रत्युवाचाथ जानकीं १ हितमुक्तं त्वया देवि स्निग्धया सदृ
शं वचः क्षत्रियैर्धार्यते चापो नार्तशब्दो भवेदिति २ किंनु वक्ष्याम्यहं देवि त्वयैवोक्त
मिदं वचः कुलं व्यपदिशन्त्या च धर्मज्ञे जनकात्मजे ३ ॥ राम ॥

सीतया धर्मतत्त्वप्रतिपादितं तद्व्याख्यानविशेषेण वधर्मत्वं प्रतिपादयति रामः वाक्यमिति संवर्द्धित
इति पाठे संवर्द्धिततेजाः धर्मे स्थित इति पाठान्तरं १ कुलं व्यपदिशन्त्या त्रियाणां वीराणा
मित्यादिना तत्रियकुलधर्मं बोधयन्त्या २ अत्रोत्तरमाह किंन्विति वक्ष्यामि त्वयैवोक्तं वदनमि
त्यर्थः उदंशब्दार्थः क्षत्रियैरिति रक्षकाभावकृत आर्तानां शब्दो माभूदित्यर्थं क्षत्रियैश्चा
पो धार्यते इत्येवं धनुषा धनुषा कार्यमेतावदार्तानामभिरक्षणमिति वाक्यं नोक्तमिति

२२

190A

तद्वचनं स्यायमेवानुष्ठानकानकाल इत्याह तेचेति संशितव्रताः स्वयमागत्य शरणं गता इत्य
नेन नाहं गर्वादिदोषेण रक्षोवधार्थं प्रवर्ते किं चास्म शरणागतानां तेषु वैरेण ममापि वैरमा
र्थादायातमिति निर्वैरवधप्रसक्तिर्न मे त्युक्तं ४ कालकालेषु सर्वकालेष्वित्यर्थः गाढम
र्दितस्य वधमाना इति शेष ५ ६ अभ्यवपद्यस्व त्रस्व रक्षाणेति माम् ऊचुः आर्षं परस्मैपदं एवमुक्ते

ते चार्ता दंडकारण्ये मुनयः संशितव्रताः मां सीते स्वयमागम्य शरण्याः शरणं गताः ४ वसं
तः कालकालेषु वने मूलफलाशनाः न लभंते सुखं भीरु राक्षसैः क्रूरकर्मभिः ५ भ
क्ष्यंते राक्षसैर्भीमैर्नरमांसोपजीविभिः ते भक्ष्यमाणा मुनयो दंडकारण्यवासिनः ६ अ
स्मानभ्यवपद्येति मामूचुर्द्विजसत्तमाः मया तु वचनं श्रुत्वा तेषामेवं मुखाच्च्युतं ७ कृत्वा
वचनशुश्रूषां वाक्यमेतदुदाहृतं प्रसीदंतु भवंतो मे ह्रीरेषा तु ममातुला ८ यदीदृशै
रहं विप्रैरुपस्थेयैरुपस्थितः किं करोमीति च मया व्याहृतं द्विजसन्निधौ ९ ॥

वृत्ते तेषां मुखाच्च्युतं वचनं श्रुत्वा शुश्रूषां वचनानुष्ठानलक्षणं शुश्रूषां कृत्वा मनसि कृत्वेत्य
र्थः चरणशुश्रूषामित्यपपाठः यदीदृशैरुपस्थेयैः अस्माभी रक्षणार्थं मत्पार्श्वमुपस्थितः
तरणार्थमिति शेषः एषा मम ह्रीः कीर्तिरतः प्रसीदंतु इत्यर्थः तीर्थस्तु मम एषा मे ह्री
रतः प्रसीदंतु इति व्याचष्टे किं करोमि किं करवाणीत्यर्थः लोडर्थे लडर्थः ९ रामाय

रा० आ०
२४

191

सर्व एवं समेत्योक्तैरित्याह सर्वैरिति सार्धैः ९ स्मस्मः त्वं त्रस्व तेः पीडाविषयेभ्यस्त्राहीति भवत्कर्तृयोगात्प्रथमस्य
रुषः पर्वकालेषु दर्शपूर्णमासेष्टिकालेषु ११ धर्षयंति अभिभवंति १२ गतिं त्रातारं १३ १४ तेनास्म
तित्क्रोधार्जिततपोव्ययभयेन १५ रक्षकस्त्वं भवेति शेषः त्वंनाथाः त्वंनाथो येषां ते १६ कार्त्स्न्येन

सर्वैरेवसमागम्यवागियंसमुदाहृता राक्षसैर्दंडकारण्ये बहुभिःकामरूपिभिः ९
अर्दिताःस्मभृशंरामभवान्नस्त्रातुतेभ्यः होमकालेतुसंप्राप्ते पर्वकालेषुचानघ ११ ध
र्षयंतिस्मदुर्धर्षाराक्षसाःपिशिताशनाः राक्षसैर्धर्षितानांचतापसानांतपस्विनां
१२ गतिंमृगयमाणानांभवान्नःपरमागतिः कामंतपःप्रभावेणशक्ताहंतुंनि
शाचरान् १३ चिरार्जितंनचेच्छामस्तपःखंडयितुंवयं बहुविघ्नंतपोनित्यंदुश्च
रंचैवराघव १४ तेनशापंनमुंचामोभक्ष्यमाणाश्चराक्षसैः तदर्द्यमानान्रक्षोभि
र्दंडकारण्यवासिभिः रक्षनस्त्वंसहभ्रात्रात्वन्नाथाहिवयंवने मयाचैतद्वचःश्रु
त्वाकार्त्स्न्येनपरिपालनं ऋषीणांदंडकारण्येसंश्रुतंजनकात्मजे संश्रुत्यचनशक्ष्या

कस्मात् तः पीडानिवर्तनेन चतुर्दशवर्षपर्यंतं पित्राज्ञयाराज्यभागेपि अग्रे राज्यसंबंधस्या
व्यपकत्वात् शरणागतरक्षणेऽस्मेवाधिकारः किंच तत्र ज्ञातेरेवास्य अधिकारो न तु राज्यपद
स्यास्येवेति तात्पर्यं संश्रुतं प्रतिज्ञातं जीवमानः जीवन् प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञानं शक्ष्यामि इत्यत्र हेतुः
१७

२७

गें

191A

सत्यमिष्टमित्यादि १८ यस्मै कस्मा अपि प्रतिज्ञां प्रतिज्ञाय तत्त्यागः किं पुनर्ब्राह्मणेभ्य इत्यर्थः १९ अ
नुक्तेनापि ऋषिभिरिति कार्यमिति शेषः प्रतिज्ञाय कथं पुनर्न कार्यमिति शेषः स्नेहः प्रीतिः सौ
हार्दं शोभनहृदयता प्रीतेः सत्त्वामपि तादृशहृदयत्वाभावे एवमनुशासनादर्शनात्तुभयमुक्तं २० न

ज्ञामन्यथाकर्तुं सत्यमिष्टं हि मे सदा अप्यहं जीवितं जह्यां त्वां वा सीते सलक्ष्मणां १८ न
न प्रतिज्ञां संश्रुत्य ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः तदवश्यं मया कार्यमृषीणां परिपालनं १९ अ
नुक्तेनापि वैदेहि प्रतिज्ञाय कथं पुनः मम स्नेहाच्च सौहार्दादिदमुक्तं त्वया वचः २० परि
तुष्टोस्म्यहं सीते न ह्यनिष्टोनुशास्यते सदृशं चानुरूपं च कुलस्य तव शोभने २१ सधर्मचा
रिणी मे त्वं प्राणेभ्योपि गरीयसी २२ इत्येवमुक्त्वा वचनं महात्मा सीतां प्रियां मैथिलराजपु
त्रीं रामो धनुष्मान्सह लक्ष्मणेन जगाम रम्याणि तपोवनानि २३ इत्यार्षे रामायणे आ
रण्यकांडे दशमः सर्गः १० अग्रतः प्रययौ रामः सीता मध्ये सुशोभना पृष्ठतस्तु धनुष्पा
णिर्लक्ष्मणोनुजगाम ह १ तौ पश्यमानौ विविधान्शैलप्रस्थान्वनानि च नदीश्च वि
विधा रम्या जग्मतुः सह सीतया २ रामायनम॰

ह्यनिष्टोनुशिष्यते यस्मिन्प्रीतिः
नास्ति नासावनुशिष्यते हितं नोपदिश्यत इत्यर्थः सदृशं तव स्नेहस्य वदुक्तं वच इति शेषः कुल
स्यानुरूपं २१ २२ २३ इति रामाभिरामे श्रीरामीये रा॰ ति॰ आ॰ दशमः सर्गः १० अग्रत इति १

जलजाः खगादात्मद्रादयः ३ यूथवंधानयूथरूपेणासंवंधात् एतनामिति षष्ठी विषाणिनो
रा॰ष्या॰ २५ मदिषा निसूतयः ४ दिवाकरे लंवमाने सायाह्न इत्यर्थः योजनायतं वनादित्त योजनायतं ५ प
द्मपुष्करसंवंधपद्मानि रक्तानि पुष्कराणि इंदीवरकाणि तैः संवाधः संमर्दो यस्मिन् पद्मानां पुष्करैर्जले स

192

सारसांश्चक्रवाकांश्च नदीपुलिनचारिणः सरांसि च सपद्मानि युतानि जलजैः खगैः ३
यूथवधांश्च हृष्टांश्च मृदोन्मत्तान्विषाणिनः महिषांश्च वराहांश्च गजांश्च द्रुमवैरिणः
४ ते गत्वा दूरमध्वानं लंवमाने दिवाकरे ददृशुः सहिता रम्यं तटाकं योजनायतं ५
पद्मपुष्करसंवाधं गजयूथैरलंकृतं सारसैर्हंसकारंडवैः संकुलं जलजातिभिः ६
प्रसन्नसलिले रम्ये तस्मिन् सरसि शुश्रुवे गीतवादित्रनिर्घोषो न तु कश्चन दृश्यते ७
ततः कौतूहलाद्रामो लक्ष्मणश्च महारथः मुनिं धर्मभृतं नाम प्रष्टुं समुपचक्रमे ८
इदमत्यद्भुतं श्रुत्वा सर्वेषां नो महामुने कौतूहलं महज्जातं किमिदं साधु कथ्यतां ९
तेनैवमुक्तो धर्मात्मा राघवेण मुनिस्तदा प्रभावं सरसः कृत्स्नमाख्यातुमुपचक्रमे १० ॥

वाद्यानेवविधं यत्रतमिति कतकः गजयूथैरलंकृतं तीरेष्विति शेषः हंसा राजहंसाः कारंडवाः क
लहंसाः जलजातिभिः जले जातिर्जन्म येषां तैर्मत्स्यादिभिः ६ गीतवादित्रनिर्घोषो गीत
येन वाद्यघोषः न तु कश्चनेति गीतादिकर्तेत्यर्थः ७ धर्मभृतं नाम धर्मभृन्नामकं वा शरण

श्रीं

192A

पंचाप्सरसं क्रीडासाधनमात्ततं पंचाप्सरो नामवेनुप्रसिद्धं सर्वकालोदकपूर्णादिगुणकं सार्वकालिकं ११
अग्निरूपपुरोगमसहिताः साग्निपुरोगमाः सर्वे प्रव्यथितः अभूवन्ततः सर्वे प्रभुवन्नित्यर्थः १३ इति सं
विग्नमनसः भूवन्निति शेषः १४ ततउद्दिश्य सर्वदेवैस्तपो विघ्नाय नियोजिताः नियुक्ताः विष्फुचलितः

इदं पंचाप्सरो नाम तटाकं सार्वकालिकं निर्मितं तपसा राम मनिना मांडकर्णिना ११ स
हितेयेतपस्तीव्रं मांडकर्णिर्महामुनिः दशवर्षसहस्राणि वायुभक्षो जलाशये १२ त
तः प्रव्यथिताः सर्वे देवाः साग्निपुरोगमाः अब्रुवन्वचनं सर्वे परस्परसमागताः १३ अस्मा
कं कस्यचित्स्थानमेष प्रार्थयते मुनिः इति संविग्नमनसः सर्वे तत्र दिवौकसः १४ ततः
कर्तुं तपो विघ्नं सर्वैर्देवैर्नियोजिताः प्रधानाप्सरसः पंच विद्युच्चलितवर्चसः १५ अप्स
रोभिस्ततः स्ताभिर्मुनिर्दृष्टपरावरः नीतो मदनवश्यत्वं देवानां कार्यसिद्धये १६ ताश्चैवाप्स
रसः पंच निवसंत्यो यथा स्वयं रमयंति तपो योगान्मुनिर्यौवनमास्थितं १७ तासां सं
क्रीडमानानामेष वादित्रनिःस्वनः श्रूयते भूषणोन्मिश्रो गीतशब्दो मनोहरः १८

वर्चसः वलितविघ्नकांतयः प्रधानाप्सरसः पंचेत्यनेन तत्परिवारभूतानसंख्याधिकास्ताः सूचिता
ताइति शेषः १५ दृष्टपरावरः दृष्टैहिकपारलौकिकधर्माधर्मः १६ निर्मितं तेनैव मुनिना
क्रीडार्थमिति शेषः १७ भूष तत्रैव निर्मिते गूढे तपोयोगात्पावने स्थितः १८ भूषणोन्मिश्रः

वचनं तद्दृष्ट्वाश्चर्यमिति जगाद १९ एवं कथयमानः आश्चर्यमित्येवं कथयन् ब्राह्म्या लक्ष्म्या ब्रह्मविद्यानां
ह्यानलक्ष्म्या ब्रह्मवर्चसेनेति यावत् २० प्रविश्याश्रममण्डलमित्यनुषंगः आश्रममण्डले उवासेति शेषः
रा॰ आ॰ २१ तद्वासप्रकारमाह एकस्याश्रमे इति शेषः अथ पर्यायेण सर्वेषामाश्रमान् जगाम २२ किंच ये॰
२६
193

आश्चर्यमिति तस्यैतद्वचनं भावितात्मनः राघवः प्रतिजग्राह सह भ्रात्रा महायशाः १९ एवं
कथयमानः स ददर्शाश्रममण्डलं कुशचीरपरिक्षिप्तं ब्राह्म्या लक्ष्म्या समावृतं २० प्रविश्य सह
वैदेह्या लक्ष्मणेन च राघवः तदा तस्मिन्स काकुत्स्थः श्रीमत्याश्रममण्डले २१ उषित्वा स सुखं
तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः जगाम चाश्रमांस्तेषां पर्यायेण तपस्विनां २२ येषामुषि
तवान्पूर्वं सकाशे स महास्त्रवित् क्वचित्परिदशान्मासानर्धमधिकं क्व
चित् अपरत्राधिकान्मासानर्धमधिकं क्वचित् अपरत्राधिकान्मा
सानर्धमधिकं क्वचित् त्रीन्मासानष्टमासांश्च राघवो न्यवस
त्सुखं तत्र संवसतस्तस्य मुनीनामाश्रमेषु वै २५ ॥ ॥

मासपूर्णेनमाश्रमी पूर्वमधिषितवान् पुनरपि तेषामाश्रमान् जगाम तद्वासातिशयात् यथास्वनीडाग
मे पुनरागमनं एकत्र वासाभावाद्देवास्क्वचिदिति परिदशान् दशान् परिगतान् दशाहं संख्योप
रिगतान् दशसंख्यान् मासानित्यर्थः २३ परान् वर्षे तोधिकान् एवमधिकामित्यादयोपि २४ २५

193A

रमतः रममाणस्य परिहृत्य सर्वमन्याश्रमान् अटित्वा परिवृत्येति पाठांतरं प्रतिश्रुत्येति पाठः पा
दः यतः पुनरागंतव्यमिति प्रतिज्ञाय गतोऽतः पुनराजगामेत्यर्थः २६ २७ उपासीनः समीपस्थः

रमतश्चानुकूल्येन ययुः संवत्सरा दश परिहृत्य च धर्मज्ञो राघवः सह सीतया २६ (क
पाकेय) सुतीक्ष्णस्याश्रमपदं पुनरेवाजगाम ह स तमाश्रममागम्य मुनिभिः परिपू
जितः २७ तत्रापि न्यवसद्रामः कंचित्कालमरिंदमः अथाश्रमस्थो विनयात्कदाचि
त्तं महामुनिं २८ उपासीनः स काकुत्स्थः सुतीक्ष्णमिदमब्रवीत् अस्मिन्नरण्ये भगवा
न्नगस्त्यो मुनिसत्तमः २९ वसतीति मया नित्यं कथाः कथयतां श्रुतं न तु जानामि
तं देशं वनस्यास्य महत्तया ३० कुत्राश्रमपदं पुण्यं महर्षेस्तस्य धीमतः प्रसादार्थं भगव
तः सानुजः सह सीतया ३१ अगस्त्यमधिगच्छेयमभिवादयितुं मुनिं मनोरथो मह
नेष हृदि संपरिवर्तते यदहं तं मुनिवरं शुश्रूषेयमपि स्वयं इति रामस्य स मुनिः श्रु
त्वा धर्मात्मनो वचः ३३ सुतीक्ष्णः प्रत्युवाचेदं प्रीतो दशरथात्मजं अहमप्येतदेव त्वां
वक्तुकामः सलक्ष्मणं ३४ अगस्त्यमभिगच्छेति सीतया सह राघवः दिष्ट्या त्विदानीं

२९ कथां कथयतां सकाशादिति शेषः ३० ३१ ३२ मनोरथाभिनयो यदहमित्यादि ३३ एत
देवेत्यादि अगस्त्यमित्यादि ३४ अस्मिन्नर्थे मदुपदिदिक्षितार्थे ३५ ॥ ॥

योजनान्याश्रमादस्मात्तथा चत्वारि वै ततः इति कतकपाठे अस्मादाश्रमाद्योजनादभ्यधिकं चत्वारि
रा०आ० योजनानि इत्यर्थः दक्षिणेन गंतव्यानीति शेषः ततस्तत् भ्रातुराश्रम इत्यर्थः पाठांतरे तु चतुर्योजनो
११ तरमिति सम्बन्ध एवार्थः ३६ तदाश्रमं विज्ञस्थलीप्रायवचनोद्देशानादि ३७ तत्रागस्त्यभ्रात्राश्रम इत्यथवा
194

अथ माण्डव्यमिते राम यत्रागस्त्यो महामुनिः योजनान्याश्रमात्तात याहि चत्वारि वै ततः दक्षि
णेन महाच्छ्रीमान् अगस्त्यभ्रातुराश्रमः ६३ स्थलीप्राये वनोद्देशे पिप्पलीवनशोभिते बहु
पुष्पफले रम्ये नानाविहगनादिते ३७ पद्मिन्यो विविधास्तत्र प्रसन्नसलिलाशयाः हंस
कारंडवाकीर्णाः चक्रवाकोपशोभिताः तत्रैकां रजनीमुष्य प्रभाते राम गम्यतां दक्षिणां
दिशमास्थाय वनखंडस्य पार्श्वतः ३८ तत्रागस्त्याश्रमपदं गत्वा योजनमंतरं रमणीये व
नोद्देशे बहुपादपशोभिते ४० रंस्यते तत्र वैदेही लक्ष्मणश्च त्वया सह स हि रम्यो वनो
७ द्देशो बहुपादपसंयुतः ४१ यदि बुद्धिः कृता द्रष्टुमगस्त्यं तं महामुनिं अद्यैव गमने बुद्धिं रो
चयस्व महामते इति रामो मुनेः श्रुत्वा सह भ्रात्राभिवाद्य च प्रतस्थेऽगस्त्यमुद्दिश्य सा

हेति अगस्त्यनामगस्त्यः प्राग् इल्वलवातापीये मेषतव्रतौ यस्मात् हठच्युतो जातः इध्मवाहात्मजो
मुनिरिति भागवते तद्देवरावस्यतोत्पत्तिरिति न्यायेनेत्येके ३६ दक्षिणां दिशमायोजनमंत १५
रं अथवा काशागत्वा तत्रागस्त्याश्रमं द्रक्ष्यसि ४० मुनेः श्रुत्वेति वचनमिति शेषः ४२ ॥

194A

मार्गवशादनुगान्मार्गवशात्प्राप्तान् ४४ ४५ ४६ नूनमेतदेवेत्यत्र हेतुमाह यथाहीति यथायथाह
शाखिनः वृतयावनं स्थं तथैवास्य फलभारेण पुष्पभारेण च संनताः सहस्रशो द्रुमाः ज्ञाताः ज्ञा
यमानो वर्तते ४७ असाधारणलिंगान्तरमेवमेवाह पिप्पलीनामिति पिप्पलीफलानामित्यर्थः

पश्यन् वनानि चित्राणि पर्वतांश्चाभ्रसन्निभान् सरांसि सरितश्चैव पथि मार्गवशानुगान् ४४
सुतीक्ष्णेनोपदिष्टेन गत्वा तेन पथा सुखं इदं परमसंहृष्टो वाक्यं लक्ष्मणमब्रवीत् ४५ एतदे
वाश्रमपदं नूनं तस्य महात्मनः अगस्त्यस्य मुनेर्भ्रातुर्दृश्यते पुण्यकर्मणः ४६ यथाही
मे वनस्यास्य ज्ञाताः पथि सहस्रशः संनताः फलभारेण पुष्पभारेण च द्रुमाः ४७ पिप्पली
नां च पक्वानां वनादस्मादुपागतः गंधोयं पवनोत्क्षिप्तः सहसा कटुकोदयः ४८ तत्र तत्र
च दृश्यन्ते संक्षिप्ताः काष्ठसंचयाः लूनाश्च परिदृश्यन्ते दर्भा वैडूर्यवर्चसः ४९ एतच्च वनम
ध्यस्थं कृष्णाभ्रशिखरोपमं पावकस्याश्रमस्थस्य धूमाग्रं संप्रदृश्यते ५० विविक्तेषु च
तीर्थेषु कृत्वा स्नानं द्विजातयः पुष्पोपहारं कुर्वन्ति कुसुमैः स्वयमार्जितैः ५१ ततः सुती
क्ष्णवचनं यथा सौम्य मया श्रुतं अगस्त्यस्याश्रमो भ्रातुर्नूनमेष भविष्यति ५२ ॥

कटुकोदयः कटुकरसंबंधुरुदयः ४८ ४९ कृष्णाभ्रं नीलाभ्रं शिखरं पर्वतशिखरं चोपमा यस्य
५० विविक्तेषु निर्मलेषु एकांतेषु च स्वयमेवार्जितैः देव
पूजार्थमिति शेषः ५१ ५२ ॥ राम

मृत्युं तत्तुल्यं दैत्यं संहारणेन वा समयोगपा लोकानां ५३ कोसौ मृत्युस्तस्योद्धरी योगात्मेन निसृष्टीतो लोकर
रा॰ व्या॰ त्रणायेत्यतस्तद्व्याख्यापिकामाह इदेति वनेऽस्यर्थः एकदा कस्मिंश्चित्पूर्वकाले ५४ ब्राह्मणरूपं ब्रा
२८ ह्मणसदृशावेषं संस्कृतं वस्त्रं ब्राह्मणवदिति विशेषः एतदुभयं विश्वासार्थं ५५ संस्कृतं कृत्वा श्राद्धे वि

195

निमंत्रयत स्मात्मृत्युं लोकानां हितकाम्यया घृणश्चात्राकृतेषुं दिक् शारणपाठ एव कर्मणा ५३
१ इहैकदा किल क्रूरो वातापिरपि चेल्वलः भ्रातरौ सहितौ वास्तां ब्राह्मणघ्नौ महासुरौ ५४ धार
यन्ब्राह्मणं रूपं इल्वलः संस्कृतं वदन् आमंत्रयति विप्रान्स श्राद्धमुद्दिश्य निर्घृणः ५५ भ्रा
तरं संस्कृतं कृत्वा ततस्तं मेषरूपिणं तान्द्विजान्भोजयामास श्राद्धदृष्टेन कर्मणा त
तो भुक्तवतां तेषां विप्राणामिल्वलोऽब्रवीत् वातापे निःक्रमस्वेति स्वरेण महता वदन् ५७ त
तो भ्रातुर्वचः श्रुत्वा वातापिर्मेषवन्नदन् भित्वा भित्वा शरीराणि ब्राह्मणानां विनिष्पतत् ब्रा
ह्मणानां सहस्राणि तैरेवं कामरूपिभिः विनाशितानि संहत्य नित्यशः पिशिताशनैः ५९
अगस्त्येन तदा देवैः प्रार्थितेन महर्षिणा अनुभूय किल श्राद्धे भक्षितः स महासुरः ६० ॥

तपाकसंस्कारसंस्कृतं कृत्वा ५६ मेषवन्नदन्मृतसंजीवनीवैभवादुदरांतरिति विशेषः विनिष्पतत्
विनिर्गतवान् अड्भावश्चार्षः ५८ संहत्य समेत्य ५९ प्रार्थितेन प्रार्थितास्तु रद्दयसंहारेण महर्षि २८
णागस्त्येन श्राद्धे श्राद्धव्यापारमनुभूय भक्षित इति सोऽसुरो वातापिः ६० ॥ राम

195 A

ततस्त्वल्वलः श्राद्धांतेसंपन्नमित्युक्त्वाद्धस्तोदकंचदत्त्वाभ्रातरंनिष्क्रमस्वेत्यभ्यभाषत ६१ ६२ मया

ततःसंपन्नमित्युक्त्वादत्त्वाहस्तेवनेजलं भ्रातरंनिष्क्रमस्वेतिइल्वलःसमभाषत ६१ सत
दाभाषमाणंतभ्रातरंविप्रघातिनं अब्रवीत्प्रहसन्धीमानगस्त्योमुनिसत्तमः ६२ कुतोनि
ष्क्रामितवाशक्तिर्मयाजीर्णस्यरक्षसः भ्रातुस्तमेषरूपस्यगतस्ययमसादनं ६३ अथतस्य
वचःश्रुत्वाभ्रातुर्निधनसंश्रितं प्रधर्षयितुमारेभेमुनिंक्रोधान्निशाचरः ६४ सोभ्यद्रवद्
द्विजेंद्रंतंमुनिनादीप्ततेजसा चक्षुषानलकल्पेननिर्दग्धोनिधनंगतः ६५ तस्यायमाश्र
मोभ्रातुस्तस्यकवनशोभितः विप्रानुकंपयायेनकर्मेदंदुष्करंकृतं ६६ एवंकथयमा
नस्यतस्यसौमित्रिणासह रामस्यास्तंगतःसूर्यःसंध्याकालोभ्यवर्तत ६७ उपास्यप
श्चिमांसंध्यांसहभ्रात्रायथाविधि प्रविवेशाश्रमपदंतमृषिंचाभ्यवादयत् ६८ स
म्यक्प्रतिगृहीतस्तुमुनिनातेनराघवः न्यवसत्तांनिशामेकांप्राश्यमूलफलानि
च ६९ तस्यांरात्र्यांव्यतीतायामुदितेरविमंडले भ्रातरंतमगस्त्यस्यआमंत्रयतराघवः ७०
अभिवादयेत्वांभगवन्सुखमस्युषितोनिशां आमंत्रयेत्वांगच्छामिगुरुंतेद्रष्टुमग्रजं
गम्यतामितितेनोक्तोजगामरघुनंदनः यथोद्दिष्टेनमार्गेणवनंतच्चावलोकयन् ७२

जीर्णस्यभक्षितेनिःशेषः ६३ प्रधर्षयितुंहिंसितुं ६४ चक्षुषाचक्षुर्वीक्षणेनअनलकल्पेनाग्नि

वि

निवारान् जलकदंबान्ः वंजुलोऽशोकः तिनिशः स्पंदनः चिरिविल्वो नक्तमालः ७३ ७४ ७५ यथा
क्षांताः स्निग्धाः स्निग्धपत्रा वृक्षा दृश्यंत इति शेषः अतो निकटस्थ आश्रमः ७७ अगस्त्यविंध्यस्तंभयतीत्य

रा॰आ॰
९६

निवारान्पनसान्सालान्वंजुलांस्तिनिशांस्तथा चिरिविल्वान्मधूकांश्च विल्वानथच तिंदु
कान् ७३ पुष्पितान्पुष्पिताग्राभिर्लताभिरुपशोभितान् ददर्श रामः शतशस्तत्र कांतारपादे
पान् ७४ हस्तिहस्तैर्विमृदितान्वानरैरुपशोभितान् मत्तैः शकुनिसंघैश्च शतशः प्रतिना
दितान् ७५ ततोऽब्रवीत्समीपस्थं रामो राजीवलोचनः पृष्ठतोनुगतं वीरं लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्ध
नं ७६ स्निग्धपत्रा यथा वृक्षा यथा क्षांता मृगद्विजाः आश्रमो नातिदूरस्थो महर्षेर्भावितात्
मनः ७७ अगस्त्य इति विख्यातो लोके स्वेनैव कर्मणा आश्रमो दृश्यते तस्य परि
श्रांतश्रमापहः ७८ प्राज्यधूमाकुलवनश्चीरमालापरिष्कृतः प्रशांतमृगयूथश्च ना
नाशकुनिनादितः ७९ निगृह्य तरसा मृत्युं लोकानां हितकाम्यया दक्षिणा दिक्कृ
ता येन शरण्या पुण्यकर्मणा ८० ॥

२८

गस्त्यः पृषोदरादिः स्वेन कर्मणा विंध्यस्तंभनकर्मणा प
रिश्रांतश्रमापहंता ७८ प्राज्यैर्भूरिभिर्धूमैः पाकयज्ञधूमैराकुलं वनं यस्मिन् ७९ ८० ॥

यस्य प्रभावाद्राक्षसैरियमगस्त्याश्रमपदेशावर्तिनी दक्षिणा दिग्वाट् दृश्यते केवलं त्रासात् रक्षोभिर्भी
त्या नोपभुज्यते न स्वदेशत्वेनाङ्गीक्रियत इत्यर्थः ८१ निर्वैराः प्राणिषु वैररहिताः प्रशान्ताः स्वकर्तृ
त्वकर्माणः ८२ भगवतोगस्त्यस्य महिम्ना प्रदक्षिणा एतदाश्रमाविच्छेदेन निर्वैरत्वादिसंपादनसा
मर्थ्यात् क्रूरकर्मभीरक्षोभिर्दुर्धर्षा नोनाम्ना च नाम्नापि संप्रदायदिगेव दक्षिणेति त्रिषु लोकेषु प्र-

तस्येदमाश्रमपदं प्रभावाद्यस्य राक्षसैः दिगियं दक्षिणा त्रासाद्दृश्यते नोपभुज्यते ८१ य
दाप्रभृति चाक्रान्ता दिगियं पुण्यकर्मणा तदाप्रभृति निर्वैराः प्रशान्ता रजनीचराः ८२
नाम्ना चेयं भगवतो दक्षिणा दिक्प्रदक्षिणा प्रथिता त्रिषु लोकेषु दुर्धर्षा क्रूरकर्मभिः
८३ मार्गं निरोद्धुं सततं भास्करस्याचलोत्तमः संदेशं पालयंस्तस्य विन्ध्यशैलो न वर्धते ८४
अयं दीर्घायुषस्तस्य लोके विख्यातकर्मणः अगस्त्यस्याश्रमः श्रीमान् विनीतमृगसेवि
तः ८५ एष लोकार्चितः साधुर्हिते नित्यं रतः सतां अस्मानधिगतानेष श्रेयसा योजयि
ष्यति आराधयिष्याम्यत्राहमगस्त्यं तं महामुनिं शेषं च वनवासस्य सौम्य वत्स्याम्यहं प्र
भो ८६ ॥

थिता ८३ मेरुस्पर्धया भास्करमार्गं निरोद्धुं वर्धितकामोप्यचलो विंध्योगस्त्यस्य संदेशं
मदागमनपर्यंतमावर्धस्वेत्येवमाज्ञां पालयन्न वर्धते त्याद्यापि तिष्ठतीत्यर्थः ८४ ८५ अधिगतान् स्वाश्र
मं प्राप्तान् श्रेयसा योजयिष्यति दिव्यशास्त्रादिदानेनेति गम्यते भिसंधिः ८६ प्रभो स्वगुणसमर्थे

८८ क्रूरो निर्दयः शठो मृदुविप्रियकारी नृशंसो घातकः तथाविधः ई हेतामहिस्रः ८९ पतंगा ग
रुडादयः धर्मं स्वर्गादिजनकं ९० अत्र आश्रमे सिद्धाः तपःसंतिघोषः नवैर्देहै दिव्यदेहैः ९१ अत्राश्र

रा॰ आ॰
२१
197

न२

अत्र देवाः सगंधर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः अगस्त्यं नियताहाराः सततं पर्युपासते ८८ नात्र जी
वेन्मृषावादी क्रूरो वा यदि वा शठः नृशंसः पापवृत्तो वा मुनिरेष तथाविधः ८९ अत्र दे
वाश्च यक्षाश्च नागाश्च पतगैः सह वसंति नियताहारा धर्ममाराधयिष्णवः ९० अत्र सि
द्धा महात्मानो विमानैः सूर्यसन्निभैः त्यक्त्वा देहान्नवैर्देहैः स्वर्याताः परमर्षयः ९१ यक्ष
त्वममरत्वं च राज्यानि विविधानि च अत्र देवाः प्रयच्छंति भूतैराराधिताः शुभैः ९२ आ
गताः स्माश्रमपदं सौमित्रे प्रविशाग्रतः निवेदयेह मां प्राप्तमृषये सह सीतया ९३ इत्या ॥
र्षे रामायणे आरण्यकांडे एकादशः सर्गः ११ स प्रविश्याश्रमपदं लक्ष्मणो राघवानु ॥
जः अगस्त्यशिष्यमासाद्य वाक्यमेतदुवाच ह १ राजा दशरथो नाम ज्येष्ठस्तस्य सुतो
बली रामः प्राप्तो मुनिं द्रष्टुं भार्यया सह सीतया २ ॥

॥ ॥ श्रीरामः

मे भूतैः प्राणिभिः कर्तृभिः शुभैः सत्कर्मभिराराधिता देवादय आश्रममाहात्म्यादल्पकालेनैव
राज्यादीनि प्रयच्छंतीत्यर्थः ९२ ९३ इत्यारण्ये रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके एकाद

२१

197A

स्थितः शुभकारी अनुकूलस्तदिच्छावशवर्त्ति सर्वविषयानुरागो भक्तिस्तद्वान् भक्तः यदीति संभा
वनायां वहुदिनैर्वनेवासादस्माकं वरणं तवापि संभावितमित्यर्थः ३ भगवंतं द्रष्टुमिच्छामहे तेनोद
दीनार्थमागताः इति निवेद्यतामित्यर्थः ४ अग्निशरणमग्निहोत्रगृहं गत्वा निवेदयितं ५ श्रे

लक्ष्मणो नाम तस्याहं भ्राता त्ववरजोऽस्थितः अनुकूलश्च भक्तश्च यदि ते श्रोत्रमागतः ३ ते
वयं वनमत्युग्रं प्रविष्टाः पितृशासनात् द्रष्टुमिच्छामहे सर्वे भगवंतं निवेद्यतां ४ तस्य
तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य तपोधनः तथेत्युक्त्वाग्निशरणं प्रविवेश निवेदितुं ५
स प्रविश्य मुनिश्रेष्ठं तपसा दुःप्रधर्षणं कृतांजलिरुवाचेदं रामागमनमंजसा ६ य
थोक्तं लक्ष्मणेनैव शिष्योगस्त्यस्य संमतः पुत्रो दशरथस्यैषो रामो लक्ष्मण एव च ७
प्रविष्टावाश्रमपदं सीतया सह भार्यया द्रष्टुं भवंतमायातौ शुश्रूषार्थमरिंदमौ य
दत्रानंतरं तत्वमाज्ञापयितुमर्हसि ततः शिष्यादुपश्रुत्य प्राप्तं रामं सलक्ष्मणं ९

जसा शीघ्रं ६ संमतः इष्टः ७ द्रष्टुं तदनंतरं किं यत्कालं शुश्रूषार्थं चागतौ ८ अनंतरं तदं
वक्तव्यं तत्वं उपस्थितं भगवदागमनं श्रवणानंदमनुभूयेत्यर्थ इति तीर्थः ९ ॥

रा॰ आ॰ मां द्रष्टुं समागत इति यतो हि दिष्ट्या मम सभाग्येन किंचांतर्भवित एपर्यो हशि: मामात्मानं दर्शयितुं यत्न
११ वैनेव मनश्चिरस्य चिरकालस्यागमनेऽप्यागतस्तत दिष्ट्या मत्संयोगेनामृतेनेत्यर्थः १० तदेवाह मन
198 सेति एतद्रागमनमत्सहितपकांक्षितं इच्छाकृते तेनियावत्सत्कृतः आचारोपचारव्यवहारैरित्यर्थः
११ किमसौ न प्रवेशितः कस्माद्धेतोर्विलंबः कृत इत्यर्थः १२ अभिवाद्य आगमन नियोग प्रयुक्त

वैदेहीं च महाभागामिदं वचनमब्रवीत् दिष्ट्या रामश्चिरस्याद्य द्रष्टुं मां समुपागतः १० म
नसा कांक्षितं ह्यस्य मयाप्यागमनं प्रति गम्यतां सत्कृतो रामः सभार्यः सहलक्ष्मणः ११
प्रवेश्यतां समीपं मे किमसौ न प्रवेशितः एवमुक्तस्तु मुनिना धर्मज्ञेन महात्मना १२ अ
भिवाद्याब्रवीच्छिष्यस्तथेति नियतांजलिः तदा निष्क्रम्य संभ्रांतः शिष्यो लक्ष्मणमब्रवीत्
कोऽसौ रामो मुनिं द्रष्टुमेतु प्रविशतु स्वयं ततो गत्वाश्रमपदं शिष्येण सह लक्ष्मणः १४ दर्श
यामास काकुत्स्थं सीतां च जनकात्मजां तं शिष्यः प्रश्रितं वाक्यमगस्त्यवचनं ब्रुवन् १५

पुनरभिवादनं कृत्वा तथेति आनयामीत्येवं १३ स्वयं प्रविशतु भगवतावरोतहृतां तत्रात्रास्य शिष्य
मत्वापेतेति भावः आश्रमपदं आश्रमप्रांतदेशं १४ लक्ष्मणः काकुत्स्थं रामं दर्शयामास शिष्य
मितिशेषः तद्द्रष्टुं रामं शिष्यः अगस्त्यवचनं उच्यत इति वचनं अगस्त्योक्तं वाक्यं प्रश्रितं प्रीतिप्र २१
कं ब्रुवन् प्रावेशयदित्यन्वयः १५ ॥

198A

सुसत्कृतं पाद्यार्घ्यादिभिरागत्यामार्गप्रदर्शनेन च सत्कृतं १६ आगत्याश्रमस्य देवतास्थानद
र्शनमाह सतत्रेति तत्राश्रमे स रामः ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य कल्पितस्थानं अग्निरत्र रुद्रः भगः
सूर्यमंडलाभिमानी १७ १८ धाता कार्यप्रजापतिः विधाता विश्वकर्मेति कतकः १९ गाय

प्राविशायद्यस्यान्यायं सत्कारार्हः सुसत्कृतं प्रविवेश ततो रामः सीतया सह लक्ष्मणः १६
प्रशांतहरिणाकीर्णमाश्रमं ह्यवलोकयन् सतत्र ब्रह्मणःस्थानं मग्नेःस्थानं तथैव च १७
विष्णोःस्थानं महेंद्रस्य स्थानं चैव विवस्वतः सोमस्थानं भगस्थानं स्थानं कौवेरमेव च धा
तुर्विधातुःस्थानं च वायोःस्थानं तथैव च स्थानं च पाशहस्तस्य वरुणस्य महात्मनः १९
स्थानं तथैव गायत्र्याः वसूनां स्थानमेव च स्थानं च नागराजस्य गरुडस्थानमेव च २० का
र्तिकेयस्य च स्थानं धर्मस्थानं च पश्यति ततः शिष्यैः परिवृतो मुनिरप्यभिनिष्पतत् २१
तं ददर्शाग्रतो रामो मुनीनां दीप्ततेजसं अब्रवीद्वचनं वीरो लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्द्धनं २२

त्रीसरस्वतीसावित्र्योरप्युपलक्षणं २० एषां स्थानानि पश्यतीत्यन्वयः एतेन पूज्यस्थानं एता
वता देवानां पूजा च प्रकीर्तिता सूचितं अभिनिष्पतत् अवभासमानः आर्षः अभ्युत्थानेन कृतवा
नित्यर्थः २१ मुनीनामग्रतः स्थितमिति शेषः ईदृशं तं मार्गसंदर्शी ददर्शेत्यन्वयः २२ ॥

श्री
रा॰ आ॰
३२
199

औदार्येणानेनोविशेषं ज्ञापितवानौचित्येन २३ एवमगस्त्यमुक्त्वा लक्ष्मणं प्रतिबोधयित्वा आयनतः आश्रमाद्
गच्छतः तस्य ऋषेः पादौ जग्राह हस्ताभ्यां मूर्ध्ना च पादौ स्पृष्ट्वा नमश्चकारेत्यर्थः २४ योगमहिम्ना रामश
ब्द्वद्याप्रीनतःकृत्य २५ प्रतिगृह्य उपस्थापनपूर्वमालिंगनेत्यर्थः २६ अग्निं तु वैश्वदेवं विस्तरेण दैवाग्निमिति
वैश्वदेवहोमं कृत्वेत्यर्थः अतिथीन् रामादीन् २७ आसीनं पश्चादासीनमित्यर्थः इति प्राचः मम तु भाति

वहिर्लक्ष्मण निष्क्रामत्यगस्त्यो भगवानृषिः औदार्येणावगच्छामि निधानं तपसामिदं २३ एव
मुक्त्वा महाबाहुरगस्त्यं सूर्यवर्चसं जग्राहापततस्तस्य पादौ च रघुनन्दनः २४ अभिवाद्य तु
धर्मात्मा तस्थौ रामः कृताञ्जलिः सीतया सह वैदेह्या तदा रामः सलक्ष्मणः २५ प्रतिगृह्य च का
कुत्स्थमर्चयित्वासनोदकैः कुशलप्रश्नमुक्त्वा च आस्यतामिति सोऽब्रवीत् २६ अग्निं हुत्वा प्रदा
यार्घ्यमतिथीन् प्रतिपूज्य च वानप्रस्थेन धर्मेण स तेषां भोजनं ददौ २७ प्रथमं चोपविश्याथ
धर्मज्ञो मुनिपुंगवः उवाच राममासीनं प्राञ्जलिं धर्मकोविदं अन्यथा खलु काकुत्स्थ तपस्वी स
मुदाचरन् दुःसाक्षीव परे लोके स्वानि मांसानि भक्षयेत् २९

प्रथममिति भोजनं ददावित्यनेनान्वेति अथोपविश्य अतिथिपूजानन्तरं यातावत्पर्यन्तमनुप्रवेश
नमिति २८ एवं तत्रिविधपूजानन्तरं वितेत्याशंक्य समाधिस्थः महात्मा धर्ममुवाचेत्याह अन्यथेति अ ३२
न्यथा समुदाचरन् एवमतिथिपूजनमकुर्वन्नित्यर्थः दुःसाक्षी कूटसाक्षी एवं च प्रत्यवायपरि
हारायैवमतिथिपूजावश्यकीत्याशयः २९ ॥

199A

तदर्थिको तिथिश्च नास्तीत्याह राजन्नेति सर्वलोकनियंतृत्वेनेश्वरत्वं गमितं धर्मचारी धर्माचरणे
नतत्परत्वं तेन ईदृशानामपि प्रियातिथिः सन् प्राप्तोतः पूजनीयो मान्यश्च मान्यत्वेनेतः परं त्वमेवास्माक
माराधनीय इति सूचितम् ३० ३१ हेम्ना वज्रेण च भूषितं वैस्त्रवमिति परम्परामात्रस्थेनावरु
णादस्मदत्तं यज्ञमेण तदेव वरुणालस्यदाय महेंद्राग्नस्मै निदिष्टवानिति कतकः योगेन महेंद्रः

राजा सर्वस्य लोकस्य धर्मचारी महायशाः पूजनीयश्च मान्यश्च भवानाप्तः प्रियातिथिः ३०
एवमुक्त्वा फलैर्मूलैः पुष्पैश्चान्यैश्च राघवं पूजयित्वा यथाकामं ततोगस्त्यस्तमब्रवीत् ३१
इदं दिव्यं महच्चापं हेमवज्रविभूषितं वैष्णवं पुरुषव्याघ्र निर्मितं विश्वकर्मणा ३२ अ
मोघः सूर्यसंकाशो ब्रह्मदत्तः शरोत्तमः दत्तो मम महेंद्रेण तूणी चाक्षयसायकौ ३३ सं
व ५ पूर्णौ निशितैर्बाणैर्ज्वलद्भिरिव पावकैः महारजतकोशोयमसिर्हेमविभूषितः अ
नेन धनुषा राम हत्वा संख्ये महासुरान् आजहार श्रियं दीप्तां पुरा विष्णुर्दिवौकसां ३५
तद्धनुस्तौ च तूणी च शरं खड्गं च मानद जयाय प्रतिगृह्णीष्व वज्रं वज्रधरो यथा ३६

पदेनानात्र वरुणप्रवेशस्मे ३२ ब्रह्मणा दत्तो ब्रह्मदत्तस्तदा ख्यास्त्रत् तूणी चेति चेन धनुःशरयो
रुभयोरिंद्राद्दत्तत्वं गम्यते ३३ महारजितं सुवर्णं हेमविभूषितोस्य च्छिद्रेशो ३४ ३५ वज्रं वा
ज्रधरो यथेत्यनेन तदीयमेव त्वया स्वीक्रियत इति ध्वनितं ३६ ॥ राम

रा·अ·
२२
200

वराग्रहंवरस्यविसीरायुधंजनमायुधंच ३२ इत्यार्षेरामायणेतिलकेद्वादशःसर्गः १२ रामप्रीतोस्मि
लक्ष्मणत्वयिचपरितुष्टोस्मिरामसेवातत्परत्वेनपरितोषःभगवद्विषयप्रीतेरेवभक्तित्वेननवबद्धकोहमि
तिध्वनितं स्मर्तव्यमिति आस्तीलीढिमध्यमपुरुषद्विवचनं १ अथश्रमेणाश्रधरामनादिप्रयुक्तखेदादिका
र्यकारीश्रमःखेदोदुःखंप्रवृत्तश्रमस्तज्जंदुःखंवाधतेमैथिलीमितिशेषःअतएवैयव्यक्तमस्वकेटनेक

एवमुक्त्वामहातेजाःसमस्तंतद्रघूत्तमं दत्वारामस्यभगवानगस्त्यःपुनरब्रवीत् ३२ इत्यार्षेश्रीरा
मायणेआर·द्वादशःसर्गः १२ रामप्रीतोस्मिभद्रंतेपरितुष्टोस्मिलक्ष्मण अभिवादयितुंयन्मां
मांप्राप्तौस्थःसहसीतया १ अध्वश्रमेणवांखेदोबाधतेप्रचुरश्रमः व्यक्तमुत्कंठतेवापिमैथिली
जनकात्मजा २ एषाचसुकुमारीचदुःखैश्चनविमानिता प्राज्यदोषंवनंप्राप्ताभर्तृस्नेहप्रचो
दिता ३ यथैषारमतेरामइहसीतातथाकुरु दुष्करंकृतवत्येषावनेत्वामभिगच्छती ४ एषाहि
प्रकृतिःस्त्रीणामासृष्टेरघुनंदन समस्थमनुरज्यंतेविष
मस्थंत्यजंतिच ५ ॥ राम

विद्विग्यांतर्ये इतिशेषः १ नविमानिताइतःप्राक् कदापिनपीडितावैदेःखेदजनकैःदुःखैरितिप्राचे
तरंप्राज्यदोषंप्रभूतदोषं ३ ४ दुष्करत्वप्रतिपादनशेषतयालोकव्यवहारमाह एषेतिआसृष्टेःसृष्टिमा
रभ्यसमस्थंधनधान्यादियुक्ततयासम्यगवस्थितं विषमस्थंदारिद्र्यरोगादिग्रस्तं ५ राम

200A

एकत्रानवस्थानादिधर्मकतां चलमनुगच्छन्ति वद्धकालागतस्नेहं वंधच्छेदेन शस्त्रतैक्ष्ण्यानुगतः
नियकार्यकरणे वाय्वादिशैघ्र्यमनुगमः ६ श्लाघ्या दोषराहित्येन सर्वैः कर्तृणां संपदाम सज्जिः प्रशंस
नीया व्यपदेश्या पतिव्रतासु अग्रगण्या ७ अयं देशो मदाश्रमरूपः आगमनमात्रेणालंकृतः हे रा

गतक्लमानां लोलत्वं गुणास्त्याणां तीक्ष्णतां तथा गरुडानिलयोः शैघ्र्यमनुगच्छन्ति योषितः
६ इयं तु भवतो भार्या दोषैरेतैर्विवर्जिता श्लाघ्या च व्यपदेश्या च यथा देवी ह्यरुन्धती ७
अलंकृतोऽयं देशश्च यत्र सौमित्रिणा सह वैदेह्या चानया राम वत्स्यसि त्वमरिंदम ८ एव
मुक्तस्तु मुनिना राघवः संयताञ्जलिः उवाच प्रश्रितं वाक्यमृषिं दीप्तमिवानलं धन्यो
स्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुंगवः गुणैः सभ्रातृभार्यस्य गुरुर्नः परितुष्यति ९
किं तु व्यादिश मे देशं सोदकं बहुकाननं यत्राश्रमपदं कृत्वा वसेयं निरतः सुखं ११ ततो
ब्रवीन्मुनिश्रेष्ठः श्रुत्वा रामस्य भाषितं ध्यात्वा मुहूर्तं धर्मात्मा ततो वाचं वचः शुभं १२
इतो द्वियोजने तात बहुमूलफलोदकः देशो बहुमृगः श्रीमान् पंचवट्यभिविश्रुतः त
त्र गत्वाश्रमपदं कृत्वा सौमित्रिणा सह रमस्व त्वं पितुर्वाक्यं यथोक्तमनुपालय १४

मपत्र देशोऽतः परं वत्स्यसि सालंकृतो भविष्यतीति किं वक्तव्यमित्यर्थः ८ किं तु किंचिद्वक्तव्य
मस्तीत्यर्थः व्यादिश बोधय यत्राश्रमपदं वासस्थानं निरतः प्रीतः ११ ध्यात्वा वाम्मीचिंत देशमिति शे
षः तत उवाचेत्यर्थे संधिरार्षः १२ तत्र पंचवटसमूहसत्वात्पंचवटीति नाम्नाभिविश्रुतः प्रसिद्धः
१४

रा॰ आ॰ एषवृत्तांतः पितृवचनपरिपालनायवनवासरूपः तवस्नेहतपसः प्रभावेनचविदितः नोदितः स्वगयवृत्तांतो
२४ तपसाज्ञातोयतनेकस्थितः दशरथस्यचवृत्तांतः कैकेयीवशात्प्राणत्यागादिरूपस्तत्तएवमेविदितः १५ यदिद
201 वासप्रतिज्ञाय आराधयिष्याद्दं अगस्त्यंतंमहात्मानं शेषंचवनवासस्यसौम्यवत्स्याम्यहमितिअनेनमम
समीपेइहमदाश्रमेवासंप्रतिज्ञायपुनर्मांप्रतिव्यादिशामेवासमित्येतद्दर्शितंन्मूलंनेहृदयस्थंछंदअभिप्रा

विदितोह्येषवृत्तांतोममसर्वस्तवानघ तपसश्चप्रभावेनस्नेहाद्दशरथस्यच १५ हृदयस्थश्चते
छंदोविज्ञातस्तपसामया इहवासंप्रतिज्ञायमयासहतपोवने १६ अतश्चत्वामहंब्रूमिगच्छ
पंचवटीमिति सहिरम्योवनोद्देशोमैथिलीतत्ररंस्यते १७ सदेशः श्लाघनीयश्चनातिदू
रेचराघव गोदावर्याः समीपेचमैथिलीतत्ररंस्यते १८ प्राज्यमूलफलश्चैवनानाद्विजगणा
युतः विविक्तश्चमहाबाहोपुण्योरम्यस्तथैवच १९ ॥ राम ॥

योमयात्वात्तंअत्रावस्थानेप्रतिज्ञातंतत्सर्वंपुनर्निर्वाह्योनभवति अत्रागत्यसागमनाभावादित्येवंरूपः २४
तिभावः १६ अतस्त्वदभिप्रायज्ञानोऽत्रापिपंचवटींगच्छेतिब्रूमिब्रवीमिनतुशिष्टव्यवहारोचितमपीदृतिहृ
तिब्रवीमित्यर्थः तद्वनार्थवादमाह सहीति १७ विविक्तः एकांतः पुण्यः पुण्यजनकोरम्याद्दृष्टिमनसोः
१९

201A

परिरक्षितो शाक्तस्तापसानामितिशेषः भवानपीत्यनेन स्वस्यामितापसरक्षणसामर्थ्यंबो
धनेन स्वाश्रमेरात्तसापीडसहविताअत्रपंचवट्याश्रमे पालयिष्यसि प्रतिज्ञातपालननिर्वा
हं करिष्यसि २० अस्य मधुकवनस्योत्तरेणोत्पन्नः न्यग्रोधतडपलक्षितमाश्रमं गच्छता २२

भवानपि सदाचारः शक्तश्च परिरक्षितो अपि चात्र वसन्नाम तापसानुपालयिष्या
ति २० एतदालक्ष्यते वीर मधूकानाम महावनं उत्तरेणास्य गंतव्यं न्यग्रोधमपि गच्छ
तो २१ ततः स्थलमुपारुह्य पर्वतस्याविदूरतः ख्यातः पंचवटीत्येव नित्यपुष्पित
काननः २२ अगस्त्येनैवमुक्तस्तु रामः सौमित्रिणा सह सत्कृत्यामंत्रयामास त
मृषिं सत्यवादिनं २३ तौ तु तेनाभ्यनुज्ञातौ कृतपादाभिवंदनौ तमाश्रमं पंचवटीं
जग्मतुः सहसीतया २४ गृहीतचापौ तु नराधिपात्मजौ विषक्ततूणीसमरेष्वका
तरौ यथोपदिष्टेन पथा महर्षिणा प्रजग्मतुः पंचवटीं समाहितौ २५ इत्यार्षे रा॰ आ॰
त्रयोदशः १३ अथ पंचवटीं गच्छन्नंतरा रघुनंदनः आससाद महाकायं गृध्रं भीम

स्थलं निर्वणं देशं उपारुह्य प्राप्य कस्यचित्पर्वतस्याविदूरतः समीपतः पंचवटीत्येव ख्यातो दे
शः २२ सत्कृत्य प्रदक्षिणनमस्कारादिभिः २३ विषक्ते तूणीयुयोस्ते पूर्वपदे प्रवतं २५
इत्यारण्ये रामायणे त्रयोदशोऽध्यायः १३ अथांतरा मध्ये १ राम

तंपक्षिणंपक्षिणंमेनातेविज्ञातवंतौ तंराक्षसंब्रुवाणौपरस्परंकथयंतौकोभवानितिपप्रच्छतुरितिशेषः
रा०आ० आत्मनःपितुःश्रीरामस्यतवपितुरित्यर्थः ३४ वचने वंशनामप्रश्नविषयकवचनमित्यर्थः स्वात्मति
२५

202

तेदृष्ट्वातौमहाभागौवनस्थंरामलक्ष्मणौ मेनातेराक्षसंपक्षिब्रुवाणौकोभवानिति २ सतौ
मधुरयावाचासौम्ययाप्रीणयन्निव उवाचवत्समांविद्धिवयस्यंपितुरात्मनः ३ सतंपितृसखं
मत्वापूजयामासराघवः सतस्यकुलमव्यग्रमथपप्रच्छनामच ४ रामस्यवचनंश्रुत्वाकुल
मात्मानमेवच आचचक्षेद्विजस्तस्मैसर्वभूतसमुद्भवं ५ पूर्वकालेमहाबाहोयेप्रजापतयो
भवन् तान्मेनिगदतःसर्वानादितःशृणुराघव ६ कर्दमःप्रथमस्तेषांविकृतस्तदनं
तरः शेषश्चसंश्रयश्चैवप्रचेताःपुलहस्तथा ७ स्थाणुर्मरीचिरत्रिश्चक्रतुश्चैवमहाबलः
पुलस्त्यश्चांगिराश्चैवबहुपुत्रश्चवीर्यवान् ८ दक्षोविवस्वानपरोरिष्टनेमिश्चराघव कश्य
पश्चमहातेजास्तेषामासीच्चपश्चिमः ९ प्रजापतेस्तुदक्षस्यबभूवुरितिविश्रुतः षष्टिर्दुहि
तरोरामयशस्विन्योमहायशाः १० ॥

कथनप्रसंगात्सर्वभूतसमुद्भवमाचचक्षेत् २५
त्यर्थः आत्मानमात्मनामेवेत्यर्थः ५ पूर्वकालेब्रह्मणोहरादिकालेतान् ६ कर्दमाद्याःसप्तदश
प्रजापतयोबभूवुः ७ ८ ९ दक्षस्यषष्टिर्दुहितरोबभूवुरित्यन्वयःमहायशइतिरामस्यसंबुद्धिः १०

202A

दक्षकन्यानां काश्यपपत्नीनां नामान्याह अदितिमित्यादि अष्टाविंशपत्नदलां काश्यपायत्रयोदशोत्प
न्नतोक्तेः वक्ष्यमाणसंतानोपयोगिन्याह दिवि तिवा ॥ तन्मनाः स्ववंशपुत्राभिलाषवती ३२ दितिरत्र

काश्यपः प्रतिजग्राह तासामष्टौ सुमध्यमाः अदितिं च दितिं चैव दनुमपि च कालकां ॥ ११
ताम्राक्रोधवशां चैव मनुं चाप्यनलामपि तास्तु कन्यास्ततः प्रीतः काश्यपः पुनरब्रवीत् १२
पुत्रांस्त्रैलोक्यभर्तॄन् वै जनयिष्यथ मत्समान् अदितिस्तन्मना या तु दितिश्च दनुरेव च १३
कालका च महाबाहो शेषास्त्वमनसोऽभवत् अदित्यां जज्ञिरे देवास्त्रयस्त्रिंशदरिंदम १४
आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ च परंतप दितिस्तु जनयत्पुत्रान् दैत्यांस्तात यशस्विनः १५
तेषामियं वसुमती पुरासीत् सवनार्णवा दनुस्तु जनयत्पुत्रमश्वग्रीवमरिंदम १६ नरकं
कालकं चैव कालकाप्यजनायत क्रौञ्चीं भासीं तथा श्येनीं धृतराष्ट्रीं तथा शुकीं १७ ताम्रा
तु सुषुवे कन्याः पञ्चैता लोकविश्रुताः उलूकाञ्जनयत्क्रौञ्ची भासी भासानजनायत १८
श्येनी श्येनांस्तथा गृध्रांश्च व्यजायत सुतेजसः धृतराष्ट्री तु हंसांश्च कलहंसांश्च सर्वशः ॥

कालकानां विशेषणं अमनस्त्वं संध्यामनोरथदीनः तत्फलं तासां कन्यासंतानं वक्ष्यति १४ अश्विनौ
चेत्संतानास्त्रयस्त्रिंशत् १५ तेषां दितिपुत्राणां वनैरर्णवैश्च सहिता सर्वा नार्णवा १६ क्रौञ्चादिसंतान

महाभारतटी० आ० ५५ ॥

संबोधनाम ममघो भद्रं ते इति प्रयोगः हे राम ते भद्रं मम तस्त्रीणीति विशेषः २० क्रोधवशा काश्यपस्य पत्नी तस्याः द-
रा॰ आ॰ शापत्यान्याह मृगीं चेति २१ सृमराः श्यामकेशयुक्ताः चमराः श्वेतकेशयुक्ताः इति भेदः २३ हरयः सिं
२६
203

चक्रवाकांश्च भद्रं ते विजज्ञे सापि भामिनी शुकी नतां विजज्ञे तु नतायां विनता सुता २० द
श क्रोधवशा राम विजज्ञेप्यात्मसंभवाः मृगीं च मृगमंदां च हरीं भद्रमदामपि २१ मातंगी-
मथ शार्दूलीं श्वेतां च सुरभिं तथा सर्वलक्षणसंपन्नां सुरसां कद्रुकामपि २२ अपत्यं तु मृ-
गाः सर्वे मृग्या नरवरोत्तम ऋक्षाश्च मृगमंदायाः सृमराश्चमरास्तथा २३ ततस्त्विरावतीं ना-
म जज्ञे भद्रमदा सुतां तस्यास्त्वैरावतः पुत्रो लोकनाथो महागजः २४ हर्याश्च हरयोपत्यं
वानराश्च तपस्विनः गोलांगूलवशार्दूली व्याघ्रांश्चाजनयन्सुतान् २५ मातंग्यास्त्वथ
मातंगा अपत्यं मनुजर्षभ दिशागजं तु काकुत्स्थ श्वेताप्यजनयन्सुतान् २६ ततो दु-
हितरौ राम सुरभिर्द्व्यजायत रोहिणीं नाम भद्रं ते गंधर्वीं च यशस्विनीं २७ रोहि-
ण्यजनयद्गा वै गंधर्वी वाजिनः सुतान् सुरसाजनयन्नागान् राम कद्रूश्च पन्नगान् २८

हा गोलांगूला इत्यर्थः इति सर्वान्वयि २५ २६ २७ गावो गा इत्यर्थः नागा बहुफणाः सर्पा तदन्ये प- २६
न्नगा इति तीर्थः निर्विषा नागास्तदन्ये पन्नगा इति कतकः २८ ॥

203A

जनयन्नूरुजनयदित्यर्थः २९ उरसः बाहुमध्यात् केचित् बाहुभ्यामिति पाठः ३० अनलापिव्यजाय
तेत्यनेन नकश्यपस्याष्टानामपि पत्नीनां संतानानां स्वस्ववंशप्रदर्शनमाह विनता चेत्यादि शुकीयो
शीशुकी पुत्री नतानस्या विनता पुत्रीत्यर्थः स्वरसः कद्रूश्च नाम्ना स्मृते ३१ नागसहस्रं पन्नगसहस्रा-
मित्यर्थः अतो नोक्तेन विरोधः ३२ श्येनीपुत्रमिति न बतान्ना पुत्र्यो शुकी श्येन सा श्येनी शुकीयो

मनुर्मनुष्यान्जनयत्कश्यपस्य महात्मनः ब्राह्मणान्क्षत्रियान्वैश्यान्शूद्रांश्च मनुजर्ष
भ २९ मुखतो ब्राह्मणा जाता उरसः क्षत्रियास्तथा ऊरुभ्यां जज्ञिरे वैश्याः पद्भ्यां शूद्रा इ
तिश्रुतिः ३० सर्वान्पुण्यफलान्वृक्षाननलापि व्यजायत विनता च शुकीपौत्री कद्रू
श्च सुरसा स्वसा ३१ कद्रूर्नागसहस्रं तु विजज्ञे धरणीधरान् द्वौ पुत्रौ विनतायास्तु गरु
डोरुण एव च ३२ तस्माज्जातोहमरुणात्संपातिश्च ममाग्रजः जटायुरिति मां विद्धि श्ये
नीपुत्रमरिंदम ३३ सोहं वाससहायस्ते भविष्यामि यदीच्छसि सीतां च तात रक्षिष्ये
त्वयि याते सलक्ष्मणे ३४ जटायुषं तु प्रतिपूज्य राघवो मुदा परिष्वज्य च सन्नतोभवत् पि
तुर्हि शुश्राव सखित्वमात्मवान्जटायुषा संकथितं पुनः पुनः ३५ ॥

शीपौत्र्या अरुणस्य कश्यपभार्येति चेन्न तत्संतानपरंपरापवित्रा अन्यैषां नीतिदोषः विधिनिषेध
योर्मनुष्याधिकारत्वात् वासः सहायः वासस्थाने सीतारक्षणे सहायभूतः यदीच्छसि उक्तार्थ-
मिति शेषः तदेवाह सीतामिति त्वयि याते मृगयायार्थं ३३ ३४ ३५ ॥

परिदायरक्षणार्थंदत्वायुषेतिशेषःपरिधायेतिपाठेपरिवार्येत्यर्थः ३६ इत्यारण्येरामा॰चतुर्दशःसर्गः १४
रा॰व्या॰ व्यालःश्वापदसर्पयोरितिकोशःमृगाहरिणादयः १ यंदेशंमुनिरब्रवीत्तद्यथोद्दिष्टंतंदेशमागताःस्मस्त्व
३१

204

सतत्रसीतांपरिधायमैथिलींसहैवतेनातिबलेनपक्षिणा जगामतांपंचवटींसलक्ष्मणोरिपून्
दिधक्षन्सवनानिपालयन् ३६ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेआरण्यकांडेचतुर्दशःसर्गः
१४ ततःपंचवटींगत्वानानाव्यालमृगायुतां उवाचलक्ष्मणंरामोभ्रातरंदीप्ततेजसं १ आगता
स्मयथोद्दिष्टमिमंदेशंमहर्षिणा अयंपंचवटीदेशःसौम्यःपुष्पितकाननः २ सर्वतश्चार्यतांदृ
ष्टिःकाननेनिपुणोह्यसि आश्रमःकतरस्मिन्नोदेशेभवतिसंमतः ३ रमतेयत्रवैदेहीत्वमहंचै
वलक्ष्मण तादृशोदृश्यतांदेशःसन्निकृष्टजलाशयः ४ वनरामण्यकंयत्रजलरामण्यकंतथा
सन्निकृष्टंचयस्मिंस्तुसमित्पुष्पकुशोदकं ५ एवमुक्तस्तुरामेणलक्ष्मणःसंयताञ्जलिः
सीतासमक्षंकाकुत्स्थमिदंवचनमब्रवीत् ६ ॥

यः २ दृष्टिःश्चा ३१
र्यतांप्रेर्यतामित्यर्थःनिपुणआश्रमोचितदेशज्ञानइतिशेषःसंमतःसीतायाइतिशेषः ३ तदेवाह
रमतइतितवरमसेत्यहंरमेइत्यर्थः ४ वनरामणकंवनस्यरमणीयत्वंसंयताञ्जलिःबद्धाञ्जलिः ६

204A

हेकाकुत्स्थत्वयिस्थितेविद्यमानेवर्षशतमपिअहंपरवानेवत्वदधीनएवनकदाचिदपिमेस्वातंत्र्यमित्यर्थः
स्वयंतुत्वमेवरुचिरोदेशइतिविचार्यतत्ररुचिरेदेशेक्रियतामितिवद ७ विमृशन्पर्यालोचयन् ८ हस्ते
नहस्तेनहस्तेलक्ष्मणस्यहस्तेलक्ष्मणंगृहीत्वेत्यर्थः अनेनस्नेहाधिक्यमंतरंगत्वंसामीप्यंचदर्शितं ९

परवानस्मिकाकुत्स्थत्वयिवर्षशतेस्थिते स्वयंतुरुचिरेदेशेक्रियतामितिमांवद ७ सुप्रीत
स्तेनवाक्येनलक्ष्मणस्यमहाद्युतिः विमृशन्रोचयामासदेशंसर्वगुणान्वितं ८ सतंरु
चिरमाक्रम्यदेशमाश्रमकर्मणि हस्तेगृहीत्वाहस्तेनरामःसौमित्रिमब्रवीत् ९ अयंदे
मा शःसमःश्रीमान्पुष्पितैस्तरुभिर्वृतः इहाश्रमपदंरम्यंयथावत्कर्तुमर्हसि १० इयमादित्य
संकाशैःपद्मैःसुरभिगंधिभिः अदूरेदृश्यतेरम्यापद्मिनीपद्मशोभिता ११ यथाख्यातमा
गस्त्येनमुनिनाभावितात्मना इयंगोदावरीरम्यापुष्पितैस्तरुभिर्वृता १२ हंसकारंडा
वाकीर्णाचक्रवाकोपशोभिता नातिदूरेनचासन्नेमृगयूथनिपीडिता १३ ॥ ॥

१० आदित्यसंकाशैस्तद्वदुज्ज्वलैरितिशेषः पद्मशोभिता पद्मश्रियाशोभायुक्ता ११ यथाख्याते
तथैवेयंगोदावरीदृश्यतइत्यर्थः १२ मृगयूथैःपानार्थमागतैर्निपीडितानिविडेतियावत् १३

प्रांशव उन्नताः फुल्लैः विकसितपुष्पवद्भिः १४ सौवर्णैः सुवर्णाभैः परमभक्तिभिर्गवाक्षितां गतानाइवा
रा॰ आ॰ भक्तिभिर्गवाक्षताकारनीलपीतादिवर्णरचनारूपालंकारैरलंकृताः १५ सालाः प्राहृतविशेषाः १६
३८
205

मयूरनादिता रम्याः प्रांशवो बहुकंदराः दृश्यंते गिरयः सौम्याः फुल्लैस्तरुभिरावृताः १४
सौवर्णै राजतैस्ताम्रैर्देशे देशे तथा शुभैः गवाक्षिता इवाभांति गजाः परमभक्तिभिः १५ सा
लैस्तालैस्तमालैश्च खर्जूरैः पनसैर्द्रुमैः नीवारैस्तिनिशैश्चैव पुन्नागैश्चोपशोभिता १६
चूतैरशोकैस्तिलकैः केतकैरपि चंपकैः पुष्पगुल्मलतोपेतैस्तैस्तैस्तरुभिरावृताः १७ स्यं
दनैश्चंदनैर्नीपैः पनसैर्लकुचैरपि धवाश्वकर्णखदिरैः शमीकिंशुकपाटलैः १८ इदं
पुण्यमिदं रम्यं इदं बहुमृगद्विजं इह वत्स्यामि सौमित्रे सार्धमेतेन पक्षिणा १९ एवमु
क्तस्तु रामेण लक्ष्मणः परवीरहा अचिरेणाश्रमं भ्रातुश्चकार सुमहाबलः २० पर्ण
शालां सुविपुलां तत्र संघातमृत्तिकां सुस्तंभां मस्करैर्दीर्घैः कृतवंशां सुशोभनां २१

१७ १८ इदं स्थलं पक्षिणा जटायुना १९ २० संघातमृत्तिकां भित्तिरूपेण संघातप्राप्तमृत्तिकां यस्यां ३८
सा दीर्घैर्मस्करैर्वेणुभिः कृतवंशां कृतवंशकार्यां २१ ॥ रामायनमः

205A

श्रान्तौर्यतितिर्यगवंशपरिवृतेपोपरीतिशेषः दृढपाशावपाशितां दृढबंधनबद्धां २२ तलं भूतलं राघवस्यार्थे
नवासं एकान्तभूतले चकारेतिशेषः २३ सगत्वेति एवं संपादनानन्तरमितिशेषः सफलाः मार्गस्य हृते भागरहि

शमीशाखाभिरास्तीर्य दृढपाशावपाशितां कुशकाशशरैः पर्णैः सुपरिच्छादितां तथा २२ स
मीकृततलां रम्यां चकार सुमहाबलः निवासं राघवस्यार्थे प्रेक्षणीयमनुत्तमं २३ स गत्वा लक्ष्म
णः श्रीमान्नदीं गोदावरीं तदा स्नात्वा पद्मानि चादाय सफलः पुनरागतः २४ ततः पुष्पबा
लिं कृत्वा शान्तिं च स यथाविधि दर्शयामास रामाय तदाश्रमपदं कृतं २५ स तं दृष्ट्वा कृतं सौ
म्यमाश्रमं सह सीतया राघवः पर्णशालायां हर्षमाहारयत्परं २६ सुसंहृष्टः परिष्वज्य बाहु
भ्यां लक्ष्मणं तदा अतिस्निग्धं च गाढं च वचनं चेदमब्रवीत् २७ प्रीतोस्मि ते महत्कर्म त्व
या कृतमरिंदम प्रदेयो यन्निमित्तं ते परिष्वंगो मया कृतः २८

त्वा स्वयमेवेतिशेषः शांतिं वास्तुयागेति २५ आहारयत् प्राप्तवान् २६ २७ हे हेतो महदिति कर्मणा तदा तफलः २४ कृ
ते प्रदेयोऽस्मर्थ्यर्थे उचितः यन्निमित्तं यत्प्रदेयनिमित्तं ते मया परिष्वंगः कृतो न्यस्य देयस्याभावात् २८ ॥

भावोभिप्रायःकृतमपकारःनसंस्मरतःनस्मरतःकिंतुजीवत्येवपितृवद्देवत्वयापरिपालनादितिभावः २९
रा॰आ॰ ३० ३१ इत्यारण्येरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेपंचदशःसर्गः १५ अथकविःशूर्पणखादर्शनं
३४ वक्तुकामोटीपकहेमंतंवर्णयति लक्ष्मणमुखेनवसतइतिपंचचत्वारिंशतिशेषःइहोरामस्येतिशेषःका

206

भावस्तेनकृतज्ञेनधर्मज्ञेनचलक्ष्मण त्वयापुत्रेणधर्मात्मानसंवृत्तःपितामम २९ एवंलक्ष्मणम
क्वातुराघवोलक्ष्मिवर्धनः तस्मिन्देशेबहुफलेन्यवसत्ससुखंसुखी ३० कंचित्कालंसधर्मा
त्मासीतयालक्ष्मणेनच अन्वास्यमानोन्यवसत्स्वर्गलोकेयथामरः ३१ इत्यार्षेरामायणेआ
रण्यकांडेपंचदशःसर्गः १५ वसतस्तस्यतुसुखंराघवस्यमहात्मनः शरद्व्यपायेहेमंतऋतु
रिष्टःप्रवर्तत १ सकदाचित्प्रभातायांशर्वर्यांरघुनंदनः प्रययावभिषेकार्थंरम्यांगोदाव
रींनदीं २ प्रह्वःकलशहस्तस्तंसीतयासहवीर्यवान् पृष्ठतोनुव्रजन्भ्रातासौमित्रिरिदमब्र
आ वीत् अयंसकालःसंप्राप्तःप्रियोयस्तेप्रियंवद अलंकृतइवाभातियेनसंवत्सरःशुभः ४

मिनांचशरद्व्यपायेशरद्गतगमनेहेमंतरितिऋतुकइतिसंधिरार्षःभिन्नपदंवा १ २ पृष्ठतःरामस्ये ३४
तिशेषः ३ येनहेमंतेनशुभोयंसंवत्सरःसपक्वसस्यादिसंपत्त्याअलंकृतइवाभाति ४ ॥

206A

हेमंतधर्मानाह नीहारेणपरुषःकठिनस्पर्शःशरीरं वस्त्रादिस्पर्शमसहशरीरइतिकवितजलानुप
भोगःशैत्यातिशयात्सभगद्वेषः ५ कालेप्याग्रयणानुष्ठानकालेनवाग्रयणप्रजाभिःनवान्नप्राशा
नायपरशाग्रयणाख्यंकर्मतदुपप्रजाभिःपितृन्देवांश्चसंतर्प्यकृताग्रयणकाःसंतोविगतकल्मषाश्च
भवन् ६ प्राज्यंभूरियथाभवतितथासंपन्नोनप्राप्तिविषयःकामोयेषांतेप्राज्यकामाःसंपन्नतरगोर

नीहारपरुषोलोकःपृथिवीसस्यशालिनी जलान्यनुपभोग्यानिसुभोगोहव्यवाहनः ५
नवाग्रयणप्रजाभिरभ्यर्च्यपितृदेवताः कृताग्रयणकाःकालेसंतोविगतकल्मषाः ६ प्रा
ज्यकामाजनपदाःसंपन्नतरगोरसाः विचरंतिमहीपालायत्रार्थेविजिगीषवः ७ से
वमानेदृढंसूर्येदिशामंतकसेवितां विहीनतिलकेवस्त्रीनोत्तरादिक्प्रकाशते ८ प्रकृत्या
हिमकोशाढ्योदूरसूर्यश्चसांप्रतं यथार्थनामासुव्यक्तंहिमवान्हिमवान्गिरिः ९ ॥

साःबहुलतरक्षीरादयोजनपदाभवंतीतिशेषः तथाभूतेषुयात्रार्थंदर्शनार्थं ७ अंतकसेवितांदि
शंदक्षिणां ८ प्रकृत्यास्वभावेनहिमकोशैर्घनीभूतहिमसमूहैराढ्योहिमवानितिसांप्रतंया
तोदूरसूर्योतस्सुव्यक्तंप्रकटंहिमवानसनहिमवानितियथार्थनामाभवति ९ ॥ ॥

रा॰व्या॰ मध्याह्ने सुखः संचारो येषु तेन तथा मध्याह्ने स्पर्शतः शीतस्यातपस्पर्शनः सुखजनकाः अत एव सुभगादित्याः सु
८० सेव्यादित्याः छायाः सलिला निचदुर्भगा निश्चसेव्यानि येषु ९ नीहारः स्पर्शावरकं हिमं मृदुं सूर्याः ई
207 षद्रश्मिसूर्याः पटुशीताः शून्यारण्याः हिमेनाशितत्पर्णत्वात् हिमध्वस्तपंकजाः ॥ निवृत्ताकाशशय्या
यमाः निवृत्तानां वृतप्रदेशशयनाः पुष्यनीतपुष्यनक्षत्रबोधितरात्रिकालपरिमाणाः हिमारु

त्यंतसुखसंचारा मध्याह्ने स्पर्शतः सुखाः दिवसाः सुभगादित्याः छायासलिलदुर्भगाः ९ मृ
दुसूर्याः सनीहाराः पटुशीताः समाहितः शून्यारण्यहिमध्वस्ता दिवसा भांति सांप्रतं ११ निवृ
त्ताकाशशयनाः पुष्यनीता हिमारुणाः शीतवृद्धतरायामास्त्रियामा यांति सांप्रतं १२ रवि
संक्रांतसौभाग्यस्तुषारारुणमंडलः निश्वासांध इवादर्शश्चंद्रमा न प्रकाशते १२ ॥ राम

णाः हिमधूसराः कपोतवर्णा अरुणाभाः शीतं वृद्धतरं यासु ताः आयामा दैर्घ्यवत्यः त्रियामा रात्रयः ८०
१२ रवौ संक्रांतं सौभाग्यं सुभगत्वं उपभोग्यत्वरूपं यस्य सः तुषारधूसरमंडलः निश्वासांधो नि
श्वासमलिन आदर्श इव न प्रकाशते १३ ॥ राम

207A

आतपश्रणमाग्रानपेनवैवर्णएप्रामासीनेव लत्तनेसन्नभमात्रेणानन्तशोभनद्रमर्थः १४ प्रकृत्याशीतल
स्पर्शः पश्चिमदिग्वायुः सांप्रतंहिमविह्वलात्कालेमाघः कालेद्विगुणशीतलः १५ वाष्पऊष्मानेनमुक्त्वा
निम्नगाणांनिप्रातःकालेकूपोदकादिष्ववनादष्पूष्मामाडुर्भवतिरम्यनभवप्रममाकांमिनितीर्थैः य
वगोधूमाद्यकुरेष्ववप्रणायविंदुदर्शनाद्धृतेषुचनद्दर्शनाद्वाष्पछन्नानिवाष्पेनेवजन्नैलयोम्मनो १६ ख

ज्योत्स्नानघारमलिनापौर्णमास्यानराजते सीतेवचातपश्पामिलस्तेनेनचशोभते १४
प्रकृत्याशीतलस्पर्शोहिमवेद्धश्चसांप्रतं प्रवातिपश्चिमोवायुःकालेद्विगुणशीतलः १५
वाष्पच्छन्नान्यरण्यानियवगोधूमवंतिच शोभंतेभ्युदितेसूर्येनदद्भिःक्रौंचसारसैः १६
खर्जूरपुष्पाकृतिभिःशिरोभिःपूर्णतंडुलैः शोभंतेकिंचिदालंवाःशालयःकनकप्रभा १७
मयूखैरुपसर्पद्भिर्हिमनीहारसंवृतैः दूरमभ्युदितःसूर्यःशशांकइवलक्ष्यते १८ अग्रा
ह्यवीर्यःपूर्वाह्णेमध्याह्नेस्पर्शतःसुखः संसक्तःकिंचिदापांडुरातपःशोभितेक्षितौ १९

नैरपुष्पाकृतित्वंप्रलंवत्वेनपीनत्वेनचकिंचिदालंवाःकिंचिन्नम्राःकनकप्रभाःपरिणतत्वात् १७ नी
हारोहिमानिशापद्ववःपर्वतायदर्शनसंपादनक्षमः ततसंवृतैरुपसर्पद्भिर्मयूखैरुपलक्षितःश
शांकइवसदृशस्तद्रूपर्थः अग्राह्यवीर्यः ईषत्ग्राह्योष्मत्वःस्पर्शसुखःसालस्पर्शः १९ ॥ ॥ ॥

अवश्यायो हिमबिंदुः २० प्रतिसंहरते करं दुःस्पर्शशैत्यवशादिति भावः २१ समुपासीना जलसमीपदेशा
मिति शेषः नावगाहंति नावगाहंते २२ अवश्यायतमोभ्यां नद्धा रोद्धा नीहारतमसावृताः प्रसुप्ता इव २३ वा

अवश्यायनिपातेन किंचित्प्रक्लिन्नशाद्वला वनानां शोभते भूमिर्निविष्टतरुणातपा २० स्पृशंस्तु
विपुलं शीतमुदकं द्विरदः सुखं अत्यंततृषितो वन्यः प्रतिसंहरते करं २१ एते हि समुपासीना विह
गा जलचारिणः नावगाहंति सलिलमप्रगल्भा इवाहवं २२ अवश्यायतमोनद्धा नीहारतमसावृताः
प्रसुप्ता इव लक्ष्यंते विपुष्पा वनराजयः २३ बाष्पसंछन्नसलिला रुतविज्ञेयसारसाः हिमार्द्रवालु
कैस्तीरैः सरितो भांति सांप्रतं २४ तुषारपतनाच्चैव मृदुत्वाद्भास्करस्य च शैत्यादगाग्रस्थमपि प्राये
णरसवज्जलं २५ जराजर्जरितैः पत्रैः शीर्णकेसरकर्णिकैः नालशेषा हिमध्वस्ता न भांति कमला
कराः २६ अस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्र काले दुःखसमन्वितः तपश्चरति धर्मात्मा त्वद्भक्त्या भरतः पुरे
२७ त्यक्त्वा राज्यं च मानं च भोगांश्च विविधान्बहून् तपस्वी नियताहारः शेते शीते महीतले २८

ष्पो धूमः ऊष्मा वा २४ अगाग्रस्थं पर्वताग्रस्थं २५ जरया कालकृतया जर्जरितानि पर्णानि येषां तैः पत्रैः शी
र्णानि केसराणि कर्णिकाश्च येषां तैः २६ २७ २८ ॥ ॥ ॥ ॥

208A

१० ३० निरुद्धः सर्वेन्द्रियैः क्रियापरनारीविषये निषेधनम् अत्र वादी इन्द्रियनिवर्तनेन यस्य सः न ग्रहे न जितेन्द्रि
यत्वं ११ सोऽपि प्रतीतसौख्यसाधनान् सर्वार्थान् तान् सर्वान् आत्मनाश्रितः त्वत्सदृशाय वह्नाः स्वात्मवान् आत्मना इन्द्र
यासंगत्यागपूर्वकं त्वद्विषयमननादिमानित्यर्थः इति कनकः १२ सर्वोऽपि जितएव स्वाधीनः कृतः यतो वन

सोऽपि वेलामिमां नूनम् अभिषेकार्थम् अयनः कृतः सुकृतिभिर्नित्यं संप्रयाति सरयूं नदी १९ अनंत
नम्रः एकस्मिन् हृदः सुकुमारो हि मार्दितः वाक्यं नपरस्यां प्रेत सरयूम् अवगाहते २० पद्मपत्रेक्षणः एष
मः श्रीमान्निरुद्धरोमहान् धर्मतः सत्यवादी च क्रिनिषेधो जितेन्द्रियः २१ प्रियाभिभाषी मधु
रो दीर्घबाहुररिंदमः संभवाविविधानसौख्यानप्राप्य सर्वान् आत्मनाश्रितः २२ जितः स्वर्गस्त्व
याद्य भरतेन महात्मना वनस्थमपि तापस्ये यस्त्वामनुविधीयते २३ न पितृमनुवर्तन्ते मात्रकं
द्विपदा इति खातो लोकप्रवादोऽयं भरतेनान्यथा कृतः २४ भर्ता दशरथो यस्याः साधुश्च भरतः
सुतः कथं नु सा वा कैकेयी तादृशी क्रूरदर्शिनी २५ ॥

स्थमपित्वां नापसेतापसधर्मे स्थित्वा अन
विधीयते अनुकरोति सेवते इत्यर्थः धीकेन्द्रैर्वादिकसङ्ग्रहं २३ द्विपदा मनुष्याः पितृस्वभावं नानु
वर्तन्ते किं तु मातृकं स्वभावम् अनुवर्तन्ते इति प्रसिद्धो लोकवादो भरतेनान्यथा कृतः पितृस्वभाव एवा
नीहतो न मातुरित्यर्थः २४ एवं भरतेन सत्वाकेकेयीनिंदनिभमेत्याह २५ ॥ ॥

वा॰ रा॰
आ॰
४२
209

स्नेहान्नभरतसमयोः स्नेहात् ३६ नगर्हितव्या देवकृतत्वात्तत्कृतेः तामेवपूर्वोक्तामेव ३७ वालि[illegible]शीक्रियते
गुणाश्रयस्यभरतस्यवियोगमसहमानाचाचलत्वंप्राप्नोतीत्यर्थः ३८ स्नेहमेवप्रकाशयतिसंस्मरामीतिप्रि
याणिप्रियकेनचिदुच्यमानानिकर्णेकठोराण्यपिभवंतीतिमधुराणीतिहृद्यानिमंत्रवत्परहृदयवंधनानि।

इत्येवंलक्ष्मणेवाक्यंस्नेहाद्ब्रुवतिधार्मिके। परिवादंजनन्यास्तमसहन्राघवोऽब्रवीत् ३६ नतेंऽवाम
ध्यमामातागर्हितव्याकदाचन तामेवेक्ष्वाकुनाथस्यभरतस्यकथांकुरु ३७ निश्चितैवहिमेबुद्धिर्व
नवासेदृढव्रता भरतस्नेहसंतप्तावालिशीक्रियतेपुनः ३८ संस्मराम्यस्यवाक्यानिप्रियाणिमधु
राणिच हृद्यान्यमृतकल्पानिमनःप्रह्लादनानिच ३९ कदाह्यहंसमेष्यामिभरतेनमहात्मना श
त्रुघ्नेनचवीरेणत्वयाचरघुनंदन ४० इत्येवंविलपंस्तत्रप्राप्यगोदावरींनदीं चक्रेऽभिषेकंकाकु
त्स्थःसानुजःसहसीतया ४१ तर्पयित्वाथसलिलैस्तेपितॄन्दैवतानिच स्तुवंतिस्मोदितंसूर्यं
दैवतांश्चतथानघ ४२ कृताभिषेकःसरराजरामःसीताद्वितीयःसहलक्ष्मणेन कृताभिषेक
स्त्वगराजपुत्र्यारुद्रःसनंदीर्भगवानिवेशः ४३ इत्यार्षेरामायणेआरण्यकांडेषोडशःसर्गः १६

सामान्येनामाधुर्यमुक्त्वातिशयेनाह अमृतकल्पानीतिअतएवमनःप्रह्लादनानि ३९ त्वयेमस्सहि ४२
नरतिशेषः ४० ४१ ४२ रुद्रोपमायांसहायाविशेषितंतंदर्शयति ४३ इत्यारण्येरामाभिरामे षोडशस्सर्गः १६

209A

ततः स्वमाश्रमं गताः १ पौर्वाह्णिकं प्रातःकालिकं पर्णशालावाप्यां ३ चित्रया चित्रानक्षत्रेण ४५ शूर्पणखान

कृताभिषेको रामस्तु सीता सौमित्रिरेव च तस्माद्गोदावरीतीरात्ततो जग्मुः स्वमाश्रमं १ आश्र
मं तदुपागम्य राघवः सहलक्ष्मणः कृत्वा पौर्वाह्णिकं कर्म पर्णशालामुपागमत् २ उवास स सु
खं तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः स रामः पर्णशालायामासीनः सह सीतया ३ विरराज महाबा
हुश्चित्रया चन्द्रमा इव लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा चकार विविधाः कथाः ४ तदासीनस्य रामस्य कथा
संसक्तचेतसः तं देशं राक्षसी काचिदाजगाम यदृच्छया ५ सा तु शूर्पणखा नाम दशग्रीवस्य
रक्षसः भगिनी राममासाद्य ददर्श त्रिदशोपमं ६ दीप्तास्यं च महाबाहुं पद्मपत्रायतेक्षणं
गजविक्रान्तगमनं जटामण्डलधारिणं ७ सुकुमारं महासत्वं पार्थिवव्यञ्जनान्वितं राममि
न्दीवरश्यामं कन्दर्पसदृशप्रभं ८ बभूवेन्द्रोपमं दृष्ट्वा राक्षसी काममोहिता सुमुखं दुर्मुखी राम
वृत्तमध्यं महोदरी ९ विशालाक्षं विरूपाक्षी सुकेशं ताम्रमूर्धजा प्रियरूपं विरूपा सा सुस्व
रं भैरवस्वना १० ॥ ॥

खमहत्वात्संज्ञायामिति ङीपोऽभावः ६ दीप्तास्यं कान्तिमुखं गज
स्येव मन्दतया विक्रान्तं गमनं यस्य ७ व्यञ्जनं लक्षणं ८ सुमुखमित्यादि विषयालंकारोऽत्र ९ १०

दारुणा सुदारुणामिति शेषः दक्षिणं सभाषिणं वामभाषिणं वामभाषिणी दुष्टभाषिणी ॥ शरीरजः का
मः १२ तत्त्वं यथा तथा आख्यातुमर्हसि १३ शूर्पणख्येति पोमीक ऋजुबुद्धितया नयेव १४ १५ १६ नियोगात्त्वा
वा॰ रा॰ आ॰ ८३ 210 त्तावल्लात् यंत्रितः नियतः धर्मकांक्षीपि रक्षाकानिर्वहणेन रूपधर्माभिलाषी धर्मार्थं नैसैवधर्मस्य परि

तरुणं दारुणा वृद्धा दक्षिणं वामभाषिणी न्यायवृत्तं सुदुर्वृत्ता प्रियमप्रियदर्शना ॥ शरीरज
समाविष्टा राक्षसी राममब्रवीत् जटी तापसवेषेण सभार्यः शरचापधृत् १२ आगतस्त्वमिमं
देशं कथं राक्षससेवितं किमागमनकृत्यं ते तत्त्वमाख्यातुमाख्यातुमर्हसि १३ एवमुक्तस्तु रा
क्षस्याः शूर्पणख्याः परंतपः ऋजुबुद्धितया सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे १४ आसीद्दशरथो नाम रा
जा त्रिदशविक्रमः तस्याहमग्रजः पुत्रो रामो नाम जनैः श्रुतः १५ भ्रातायं लक्ष्मणो नाम य
वीयान्मामनुव्रतः इयं भार्या च वैदेही मम सीतेति विश्रुता १६ नियोगात्तु नरेंद्रस्य पितुर्मा
तुश्च यंत्रितः धर्मार्थं धर्मकांक्षी च वनं वस्तुमिहागतः १७ त्वां तु वेदितुमिच्छामि कस्य त्वं का =५=
सि कस्य वा त्वं हि तावन्मनोज्ञांगी राक्षसी प्रतिभासि मे १८ इह वा किंनिमित्तं त्वमागता ब्रू
हि तत्त्वतः सा ब्रवीद्वचनं श्रुत्वा राक्षसी मदनार्दिता १९ ॥ ॥ ॥ ॥

पालनाय १७ कस्य त्वं कस्येति शेषः कासि कं नामासि कस्य वंशजेति शेषः राक्षसी एवं मनोज्ञांगत्वस्य ८३
कामरूपत्वं विना ऽसंभवात् कामरूपत्वं राक्षसीत्वं विना नेति भावः १८ मदनार्दिता रामदर्शनादिति शे

210A

२० यदि ते श्रोत्रमागतः श्रावणः श्रुत एव भविष्यतीति भावः २१ सदाप्रवृद्धनिद्रत्वमन्वय २२ भ्रातरौ खरदूषणौ वि
भीषणाद्वीन्त्रिशिरःप्रभृतीन् स्वस्वभाववत्त्वान्ततोऽहं २२ तानहं रावणादीन् वीर्येण समतिक्रान्ता तानन्ततोऽधिकाः तस्मात्समति
क्रान्ताऽहं दर्पसत्त्वाभ्यां त्वामिमिच्छमय राहितेन साधोऽस्मि हे राम त्वां ताः पूर्वदर्शनात्प्रथमदर्शनतस्त्वामारभ्य यद्वा ऽ

श्रूयतां राम तत्त्वार्थं वक्ष्यामि वचनं मम अहं शूर्पणखा नाम राक्षसी कामरूपिणी २० अरण्यं विच
रामीदमेका सर्वभयंकरा रावणो नाम मे भ्राता यदि ते श्रोत्रमागतः २१ विभीषणस्तु धर्मात्मा
न तु राक्षसचेष्टितः प्रवृद्धनिद्रश्च सदा कुम्भकर्णो महाबलः २२ प्रख्यातवीर्यौ च रणे भ्रातरौ खर
दूषणौ तानहं समतिक्रान्ता राम त्वा पूर्वदर्शनात् समुपेतास्मि भावेन भर्तारं पुरुषोत्तमम् अ
हं प्रभावसंपन्ना स्वच्छन्दबलगामिनी चिराय भव भर्ता मे सीतया किं करिष्यसि २५ ॥ ॥

सर्वदर्शनात् देवादिदर्शिनः मा गां दृष्ट्वा दिव्यतद्रूपदर्शनाद्धेतोः भावेन त्वां पुरुषोत्तमं भर्तारं समुपेतास्मि २४
प्रभावसंपन्ना मद्भक्तेन भावेन शृङ्गारेण संपन्ना यद्वा प्रभावेन शक्त्यतिशयेन संपन्ना अत एव स्वच्छन्देन स्वे
च्छया बलेन च सर्वलोकगमनशीला यदेवमतश्चिराय भवेति २५ ॥ ॥ ॥ ॥

रा॰ रा॰
आ॰
४४
211

आत्मनोदेवयोनिभेदत्वेनाभिमतग्रहणसामर्थ्याभिमानेनतस्मिन्रामस्पृहत्वंयेसीतारूपेणमाह विरूपाचेतिविरू
नामायास्वरूपतयाविरूपामात्यविकारवती विरूपानानारूपोच्चावचकार्यकरी अतएवमहत्सत्त्वस्वभावस्यतवन
सदृशीतिपरमार्थः यथाअनार्थस्तुसप्तएवमहमेवानुरूपाउभयोरपिमायापिशाचत्वादित्यर्थः २६ वैरूप्यमेवाह
निर्णतोदरींअत्यंतनिम्नोदरीं असतींसत्पुरुषस्यदुस्तरानेकसंसारदुःखत्वात् कार्यरूपेणासतींचत्यासदृशीत्यत्र

विकृताचविरूपाचनसेयंसदृशीतव अहमेवानुरूपातेभार्यारूपेणपश्यमां २६ इमांविरूपामसतीं
करालांनिर्णतोदरीं अनेनसहतेभ्रात्राभक्षयिष्यामिमानुषीं २७ ततःपर्वतशृंगाणिवनानिवि
विधानिच पश्यन्सहमयाकामीदंडकान्विचरिष्यसि २८ इत्येवमुक्तःकाकुत्स्थःप्रहस्यमदिरे
क्षणां इदंवचनमारेभेवक्तुंवाक्यविशारदः २९ इत्यार्षेरामायणेआरण्यकांडेसप्तदशः १७ तांतु
शूर्पणखांरामःकामपाशावपाशितां स्वेच्छयाश्लक्ष्णयावाचास्मितपूर्वमथाब्रवीत् ॥ १ ॥

मेनचैववनेआगमनाद्वासतींसतींहित्वाननांस्वआदिनात्विधेएवयातिअत्परत्वाणायतिछेदिमाशयः २० ।
२८ २९ इत्यारण्येरामायणेसप्तदशःसर्गः १७ तामिति कामपाशेनावपाशितांसंजातपाशबंधांस्वेच्छये
तिपाठेपरिहासविनोदेनेत्यर्थः अतएवस्मितपूर्वमितिनीतोर्थः स्वच्छं
दामितिपाठोयुक्तः स्वेच्छाचारिणीमित्यर्थः १ ॥ ४४

211 A

कृतदारः कृतभार्यः भवतीत्यनुवृत्तिः इयंभार्याममदयितासविकृतात्वेतिशेषः सस्पत्नतास्तशत्रुतायत्तभार्या
तरस्यशत्रुभूतंभवति सपत्नीसाहित्यमितिवार्थः अगुणवचनेत्यर्थः इवद्भावः सपत्नीशब्दः असपत्नमकृत्वे
कोपिमन्त्रं द्वितीयभार्यायामेवरूढइतिध्येयं २ अकृतदारः अकृतपरदारः परिग्रहइतिधातुनामेनेकार्थ
त्वाद्दर्शनिहितदारावाहदिस्यार्थः नोह्यामिमिथ्यावृत्तेपरिहासादौमिथ्याभाषणेनदोषइत्यनेन सूच्यते

कृतिरारोस्मिभवतिभार्येयंदयितामम त्वद्विधानांतुनारीणांसुदुःखासतपत्नता २ अनुजस्त्वे
षमेभ्राताशीलवान्प्रियदर्शनः श्रीमानकृतदारश्चलक्ष्मणोनामवीर्यवान् ३ अपूर्वीभार्यया
चार्थीतरुणः प्रियदर्शनः अनुरूपश्चतेभर्तारूपस्यास्यभविष्यति ४ एनंभजविशालाक्षि
भर्तारंभ्रातरंमम असपत्नीववरारोहेमेरुमर्कप्रभायथा ५ इतिरामेणसाप्रोक्ताराक्षसीका
ममोहिता विसृज्यरामंसहसाततोलक्ष्मणमब्रवीत् ६ ॥

इतिवर्यंएवमन्त्ररत्नापि ३ अपूर्वी
त्यतः मागभार्यास्तुत्वानभिज्ञोऽनएवभार्यायार्थीप्रयोजनवान् श्रीमानराशयस्त्वइतः पूर्वंपत्नभार्यास्तुत्वा
नभिनभार्ययार्थीतिअस्यतेरूपस्यास्यमनरूपोभविष्यतियपंगौकरिष्यतीतिशेषः भर्तारंएनंभजस्व
त्वयः भर्त्रेनेनसेवस्वेतियावत् असपत्नासामन्तमितिशेषः अर्कप्रभामेरुंयथाभजतितथाएवंवि
धोपिवादेरामस्यस्वप्रतिकाममोहिताः मामायाः शाकपिक्काकारेइः स्वेमाम्तुदिस्माह ५ ॥ ६

वा·रा·
आ·
८५
212

शूर्पणखीमिति निश्चययोगिकं ८ दासस्य मे भार्या भूत्वा कथं दासी भवितुमिच्छसीति नियोजनता परवान् पराधीनः कमल
वर्णिनि रक्तकमलस्येव वर्णो वति ९ १० एतामिति परमार्थस्तु विशिष्टरूपां विरूपां त्रैलोक्यसुंदरीमसतीं नवि

अस्य रूपस्य ते युक्ता भार्याहं वरवर्णिनी मया सह सुखं सर्वान् दंडकान्विचरिष्यसि ७ एवमुक्तस्तु सौ
मित्री राक्षस्या वाक्यकोविदः ततः शूर्पणखीं स्मित्वा लक्ष्मणो युक्तमब्रवीत् ८ कथं दासस्य मे दासी भा
र्या भवितुमिच्छसि सोहमार्येण परवान् भार्या कमलवर्णिनी ९ समृद्धार्थस्य सिद्धार्था मुदिताम
लवर्णिनी आर्यस्य त्वं विशालाक्षि भार्या भव यवीयसी १० एतां विरूपामसतीं करालां निर्णतोद
री भार्यां वृद्धां परित्यज्य त्वामेवैष भजिष्यति ११ को हि रूपमिदं श्रेष्ठं संत्यज्य वरवर्णिनी मानुषीषु व
रारोहे कुर्याद्भावं विचक्षणः १२ इति सा लक्ष्मणेनोक्ता कराला निर्णतोदरी मन्यते तद्वचः सत्यं प
रिहासाविचक्षणा १३ सा रामं पर्णशालायामुपविष्टं परंतपं सीतया सह दुर्धर्षमब्रवीत्काममोहि
ता १४ इमां विरूपामसतीं करालां निर्णतोदरीं वृद्धां भार्यामवष्टभ्य न मां त्वं बहु मन्यसे १५ अद्येमां
भक्षयिष्यामि पश्यतस्तव मानुषीं त्वया सह चरिष्यामि निःसपत्ना यथासुखं १६ ॥

यते न्यासवती प्रसास्तां करालां अवयवसन्निवेशोत्कृष्टां निम्नोन्नतां निर्नतोदरीं नरमपि प्राशुकरी तस्या इत्थं वृद्धां त्ता
न वृद्धां अनादिव ११ १२ करालादारुणां न नम्रहास्य परिहास न ज्ञानरहिता १३ १४ १५ पश्यतस्तव पश्यतस्त्वाम

८५

212A

निरस्तवाक्येतिशेषः १८ अनार्यैः परिहासो न कथमपि कार्यः इत्यत्रानुभवं प्रमाणयति पश्य वैदेहीं भक्षयितुम
फलमस्मत्कृतपरिहासदोषादितिशेषः इदं परिहासेनापि न तवचनं सत्यनिष्ठस्य रामस्य सर्वानर्थमूलवि
पाकं मायावी जीवेषु मूलं चेति कतकः हे सौम्य कथंचित्जीवतीमेव मन्ये अस्त्रोकान्वयिः इमां स्वतो वि

इत्युक्त्वा मृगशावाक्षीमलातसदृशीक्षणा अभ्यगच्छत्सुसंक्रुद्धा महोल्का रोहिणीमिव १७ तां
मृत्युपाशप्रतिमामापतंतीं महाबलाः निगृह्य रामः कुपितस्ततो लक्ष्मणमब्रवीत् १८ क्रूरैरना
र्यैः सौमित्रे परिहासः कथंचन नकार्यः पश्य वैदेहीं कथंचित्सौम्य जीवतीं १९ इमां विरूपामस
तीमतिमत्तां महोदरीं राक्षसीं पुरुषव्याघ्र विरूपयितुमर्हसि २० इत्युक्तो लक्ष्मणस्तस्याः क्रुद्धो
रामस्य पश्यतः उद्धृत्य खड्गं चिच्छेद कर्णनासे महाबलः २१ निकृत्तकर्णनासा तु विस्वरं सा वि
नद्य च यथागतं प्रदुद्राव घोरा शूर्पणखा वने २२ सा विरूपा महाघोरा राक्षसी शोणितोक्षिता
ननाद विविधान्नादान्यथा प्रावृषि तोयदः २३ सा विक्षरन्ती रुधिरं बहुधा घोरदर्शना प्रगृह्य
बाहू गर्जंती प्रविवेश महावनं २४ ततस्तु सा राक्षससंघसंवृतं खरं जनस्थानगतं विरूपिता
उपेत्य तं भ्रातरमुग्रतेजसं पपात भूमौ गगनाद्यथाशनिः २५ ॥ ॥ ॥

रूपय पार्श्वे स्थित इतिशेषः २० कर्णनासे इति प्राण्यंगत्वादेकवद्भावाभावः २१ २२ विविधान्नादान्ननाद
चकारेत्यर्थः २३ प्रगृह्य उद्यम्य २४ अशनिरिव गगनाद्भूमौ पपात २५ ॥ ॥

वा॰ रा॰
आ॰
५८
213

स्यामः स्वरं मतिसङ्कृतां तत्कथनं कविः संक्षेपमाह तत इति भयजनितमोहेन तद्विसंज्ञतया मूर्छितामाश्रमाच
वनमागतं शशंस सम्यगात्मविरूपणं च शशंस श्रुत्वेदं वेद्यं दशवर्षं गमनेनोत्तरं पुनः सुतीक्ष्णाश्रमगमनं रामस्य त
त्र च वर्षाकालापगमपर्यन्तं स्थित्वा किंचिच्छिष्टे एकादशोऽगस्त्याश्रमगमनं ततो वर्षाकालारंभे पंचवटया
वासः मधूकनादिनाश्रम्यादिति निर्णीतः एवं च वसतस्तस्य शरद्व्यपाये हेमंते ततः प्रविष्टः इत्युक्तेस्त्रयोदशवर्षप्र
र्तिः पंचमे पंचमे वर्षे द्वौ द्वावधिकमासकाविति मृगे मार्गमासारम्भे एकादशवर्षं त्रयोदशारंभः अत एव पाठोऽत्र
क्तः तत्र तु द्वादशाब्दानि रामस्य श्रुतिचक्रमुः कस्मिंश्चिदथ काले त्वागतसीकामरूपिणी तत्र शूर्पणखा

ततः सभार्यं भयमोहमूर्छिता सलक्ष्मणं राघवमागतं वने विरूपणं चात्मनि शोणितादिता
रा शशंस सर्वं भगिनी खरस्य सा २९ इत्यार्षे रामायणे आरण्यकांडे अष्टादशः सर्गः १८ ॥ ॥

भेजे राघवं रावणानुजेति केचित् अन्ये तु त्रयोदशे किंचिदवशिष्टे शूर्पणखागमनं ततो मारीचसीताहरण
मित्याहुः भारते युधिष्ठिरवनवासस्याधिकमासं गृहीत्वाऽर्वागेव समाप्तेः पंचमे पंचमे वर्षे द्वौ मासावुपजा
यतः एषामभ्यधिका मासाः पंच च द्वादशक्षपाः त्रयोदशानां वर्षाणामिति मत्तेन निर्णीतत्वात
दीत्यत्रापि तथैवोचितमिति प्रतिभाति एवं च व्यासेऽपि त्रयोदशे इति मम भाति यत्तु त्रयोदशाब्दानि रामस्य श्रुतिचक्रमुरिति
पाठः कुत्रचित्तत्रापि प्रवेशमात्रेणानदतिक्रमव्यवहारः यथा पंचमेन वादिनामाद्यावसथ्यने तु व्यवहार इति बो ५८
ध्यं प्रत्युरसंस्तद्द्वादशानीत्येव पाठः २९ इति रामायणे आरण्यकांडेऽष्टादशः सर्गः १८ ॥ ॥

213A

अथपर्वसर्गांतेसंदिमनयाकथितार्थस्यैवविस्तारः नामिमिं १ ममोहोविवेत्तानांसंभ्रमिनामनिष्ठानंएवंद्रू
पाश्रनिरमिहसमादयोन्मकेनविहापितेमनयः २ अाक्षिपिदंष्ट्रायोविषयस्तनंदृषोदरादित्वास्माधुःअपि
समापन्नेमभिमवेस्थितननर्दानिवयपति ३ उन्नमेविषंनहिरूपनालताएां ४ अनकसमानेकस्यसमोप

तांनधापनितोहृष्ट्वाविरूपाक्षेणानोसितां भगिनीक्रोधसंतप्तःखरःपमद्भुतःसमः १ उग्निष्ट
नावृताध्याहिममोहूजाहिसभ्रमं यममाप्याहिकेननेमवेद्रूपाविरूपिना २ स्कःस्वं्लसर्पमासेन
मायोविषमनागेस नदन्मभिसमापन्नमंगल्यंग्रेणलीलया ३ कालपाशेनसमासज्यकंठेमोहा
न्वधपने घृत्वामयसमासाधपीनवान्निषमुत्तमं ४ वलविक्रमसंपन्नाकामगाकामरूपिणी ३
मामवस्थानीतासेकेनांतकसमागता ५ देवगंधर्वनागानांमर्षीणांचमहात्मनां कोयमेवम
हावीर्यस्त्वांविरूपांचकारह ६ नहिवर्यामहंलोकेयःकुर्यान्ममविप्रियं अमरेशंसहस्राक्षम
हेंद्रंपाकशासनम् ७ ॥

गतायेनेमामवस्थांनीता अंतकंसमानेकेनेमामवस्थांनीतासनीअन्यागनेत्यर्थोवा ५ महात्मनांमध्ये
इतिशेषः ६ महेंद्रमितिसहस्राक्षपाकशासनेनविशेषणेनमहेंद्रमित्यसांनरेणनिशेषः पश्यामी
तिवतमित्यध्याहारः मनुष्यादीनांतुसामर्थ्यकरणेसंभावनैवनेतिभावः क्वचित्अमरेणसहस्राक्ष

= = ९ [illegible]

जीवनस्यांतेगमयंतिप्रापयंतितैः दृष्टयानिष्ट्वविवत्समारमेोहंसोयथासलिलेप्रासक्तंक्षीरमादत्तेएवंप्राणानाद
स्येइत्यर्थः ८ प्राणैः संकृत्तानिमर्माणियस्यतस्यकंठकंनेनकालिकंसफेनंफेनमुपलक्षणंदीर्घधारणंसो
ढे ९ संगतामिलिताः परस्परस्याः पतिताः १०।। विक्रमपौर्येहृत्वा १२।१३ श्रीरामचंद्रदोषाणांमभा

अथाहंमार्गणैःप्राणानादास्येजीवितान्तगैः सलिलेक्षीरमासक्तंनिष्पिबन्निवसारसः ८ निहत
स्यमयासंख्येशरसंकृत्तमर्मणः सफेनंरुधिरंकस्यमेदिनीपातुमिच्छति ९ कस्यपत्ररथाःका
यान्मांसमुत्कृत्यसंगताः प्रहृष्टाभक्षयिष्यन्तिनिहतस्यमयारणे १० नतंदेवानगंधर्वानपि
शाचानराक्षसः मयापकृष्टंकृपणंशक्तास्त्रातुंमहाहवे ११ उपलभ्यशनैःसंज्ञांतंमेशंसितु
मर्हसि येनत्वंदुर्विनीतेनवनेविक्रम्यनिर्जिता १२ इतिभ्रातुर्वचःश्रुत्वाक्रुद्धस्यचविशेषतः ततः
शूर्पणखावाक्यंसबाष्पमिदमब्रवीत् १३ तरुणौरूपसंपन्नौसुकुमारौमहाबलौ पुंडरीकविशालाक्षौ
चीरकृष्णाजिनांबरौ १४ फलमूलाशिनौदांतौतापसौधर्मचारिणौ पुत्रौदशरथस्यास्तांभ्रातरौराम
लक्ष्मणौ १५ गंधर्वराजप्रतिमौपार्थिवव्यंजनान्वितौ देवौवादानवावेतौनतर्कयितुमुत्सहे १६ ॥

वाङ्मशोणत्वैवनंवाधावयति तरुणावित्यादिव्याख्यातप्रायं १४ १५ देवौवेति यद्यपिदशरथपुत्राविनितस्तका
शात्रुश्रुतमथापिश्रमानधचारिप्रदर्शनादनिश्चयइतिभावः १६ ॥ ॥ ॥ ॥

214A

१७ तांममदामपिचक्षान्यनिमिमिशीहतनाभ्यामभामांसंभूधैवनियोगाद्येरेणमामवस्थानीता यथानाथाम
मीद्भुलदानयेमन्वयः १८ तस्माहतायारुतिविपरिणामः हधिरेपानमिच्छामिसेनत्तस्याःस्तन्कामकीनश
कांधारयति १९ उक्तमेवार्थमुक्तदेच्छायोतनतायपुनेशाहयषष्ठति २० चतुर्दशोति मधुनयारामेमानषडु
धाचसेनारहिताननामेवचतुर्दशानांमेषणांयथापियास्वलक्ष्मनाराजनग्रयोवेलोकविश्रुतास्त्रहकां

तरुणीरूपसंपन्नासर्वाभरणभूषिता दृष्टानयमयानारीनयोर्मध्येसमध्यमा १७ ताभ्यामभा
मांसंभूपमामदामपिचक्षमतां इमामवस्थानीताहंयथानाथासतोनघा १८ तस्मात्त्वात्नहमा
यांस्तपोघ्नहतयोरहं सफेनंपातुमिच्छामिरुधिरंरणमूर्धनि १९ एवमेमयमःकामःहोत
स्तवनयाभवेत् तस्मात्तपोघ्नरुधिरंपिवेयमहमाहवे २० इतितस्यास्तुवाणायाचतुर्द
शमहावलान् आदिदेशखरःक्रुद्धोराक्षसानंतकोपमान् २१ मतयोघ्नस्तसंपन्नौ
वीरद्गुस्ताजिनांवरो प्रविष्टौदंडकारण्यंघोरंप्रमदयासह २२ ॥ ॥ ॥

तेमहात्मेवविजयायाश्रातृणोत्तमः खरस्यदूषणश्चैवत्रिशिराश्चतविनमाः श्रीसतेषांचशिष्याश्च
तुर्दशसहस्रधेतिष्यातिधर्मेभीष्माक्रेरश्रेनेषांशिवशापेनरावणसर्वोशिवशापेनदशरथेविस्मोहस्ते
नशापमोदश्चोक्तस्तथापिशापवप्रमदेवरावणसयोनिनाद्गगवद्रूपज्ञानमादोशापविपेगकालेयोगा
यांतस्त्नातस्त्वपमामिः अत्रविनमाइत्यत्रास्तवेदश्याहुः २१ २२ ॥ ॥ ॥

ममभगिनीयंतेषांरुधिरंपास्यतीत्यन्वयः अत्ररुधिरंममपास्यतीतिविपरीतार्थोसत्येनयुक्तवाक्येनसन्निधानमस्तु
तोवुद्धिमोहः सुविनाः कविना १३ १४ १५ वानेनत्र्यामेचारुवजम्मविनिसंवंधः १६ इत्यारण्येरामायणेतिल

215

तौहत्वातोचरद्वेतामपवर्तिनमरण्ये इयंचभगिनीतेषांरुधिरंममपास्यति १३ मनोरथोयमिष्टोस्याभ
गिन्याममराक्षसाः प्रीतिंचसंपादयताशुत्वानीममपश्यतेजसा १४ युष्माभिर्निहतौहृष्ट्वातावुभौराम
लक्ष्मणौ इयंप्रहृष्टामुदिताहरुधिरंयुधिपास्यति १५ इतिप्रतिसमादिष्टाराक्षसास्तेचतुर्दश तत्रज
ग्मुस्तयासार्धंघनावातेरिताइव १६ इत्यार्षेरामायणेआरण्यकांडेएकोनविंशः सर्गः १९ ॥
ततःशूर्पणखाघोराराघवाश्रममागता राक्षसानाचचक्षेतौभ्रातरौसहसीतया १ तेरा
मंपर्णशालायामुपविष्टंमहाबलं ददृशुःसीतयासार्धंलक्ष्मणेनापिसेवितं २ ताहृष्ट्वारा
घवःश्रीमानागतांस्तान्सराक्षसान् अब्रवीद्भ्रातरंरामोलक्ष्मणंदीप्ततेजसं ३ मुहूर्तंभवल
सौमित्रेसीतायाः प्रत्यनंतरः इमानस्यावधिष्यामिपदवीमागतानिह ४ वाक्यमेततनः
श्रुत्वारामस्यविदितात्मनः तथेतिलक्ष्मणोवाक्यंराघवस्यप्रपूजयन् ५ ॥ श्रीः ॥

कांडेएकोनविंशः सर्गः १९ ततइति सहसीतयावर्तमानावितिशेषः १ ३ प्रत्यनंतरःप्रत्यासन्नःपालक
इतियावत् अस्याः पदवींमार्गंअस्यापत्तयानेनास्मद्वधार्थमागतानितियावत् ४ ५ ॥ राम ॥

215A

चामीकरंरत्नाणि ६ ७ उपहिंसथ यूयमस्मानिति शेषः ८ अनपकारिणामस्माकं हिंसार्थं या युष्मत्प्रवृत्तिस्तस्या उ
पद्धयमस्मदपेक्षितं निमित्तं संपन्नमित्याह युष्मानिति विप्रकारान् भवत्कृतनेयापराद्रूपान्निमित्तान्नातनियो
गेन युष्मान् हन्तुमयमागतोस्मि नोहं संग्रामः संग्रामनिमित्तः यद्वा विप्रकारान्निसार्थंप्रायजनेनअस्मास्वस्मदीयेपृष्ठवद्व

राघवोपि महच्चापं चामीकरविभूषितं चकार सज्जं धर्मात्मा तानि रक्षांसि मब्रवीत् ६ पुत्रौ दशरथस्या
स्यावां भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ प्रविष्टौ सीतया सार्धं दुश्चरं दंडकावने ७ फलमूलाशनौ दान्तौ तापसौ ध
र्मचारिणौ वसंतौ दंडकारण्ये किमर्थमुपहिंसथ ८ युष्मान्पापात्मकान्हंतुं विप्रकारान्महाहवे
ऋषीणां तु नियोगेन संप्राप्तः सशरासनः तिष्ठतैवात्र संतुष्टा नोपसर्पितुमर्हथ यदि प्राणैरिहा
र्थिनो निवर्तध्वं निशाचराः १० तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसास्ते चतुर्दश ऊचुर्वाचं सुसंक्रुद्धा ब्रह्म
घ्नाः शूलपाणयः ११ संरक्तनयना घोरा रामं संरक्तलोचनं परुषा मधुराभाषं हृष्टादृष्टपराक्रमं १२
क्रोधमुत्पाद्य नो भर्तुः खरस्य सुमहात्मनः त्वमेव हास्यसे प्राणानद्यास्माभिर्हतो युधि १३ का हि ते
शक्तिरेकस्य बहूनां रणमूर्धनि अस्माकमग्रतः स्थातुं किं पुनर्योद्धुमाहवे १४ ॥ ॥

यदि वैरवतो युष्मान्निसर्थः ९ अतः संतुष्टमनः प्राप्तयुद्धसंतोषाः यूयमत्र तिष्ठतैव नोपावर्तितुमर्हथ
उपसर्पितुं पाठोप्ययमेवार्थः इहार्थः इहलोके देहे वेत्यर्थः १० ब्रह्मघ्नाः ब्रह्मघ्नाः अदृष्टपराक्रममिति
छेदः संधिरार्षः १२ १३ स्थातुमपि का नेशक्तिरिति योजना १४ ॥ ॥ ॥ ॥

१५ १६ तावद्भिः चतुर्दशशरैस्तो विमन्नश्चतुर्दश प्रासमूलसंख्यकैः १८ शिलाशितानपुंखाग्रोपलनिकृत्तान् १९ २०
विनिष्पेतुः विनिष्पत्य च निमग्नाः वल्मीकान्तवल्मीकं प्राप्य पन्नगाश्च निम्नगा इत्यर्थः २१ २२ नासाकर्ण

वा॰रा॰
आ॰
४९
216

ऽभिर्बाहुप्रयुक्तैः सपरिघैः शूलपट्टिशैः माणास्त्यस्यास वीर्यं च यत्नश्च करपीडितं १५ ऽस्यैवमन्त्रास्तेर
धारान्तसास्ते चतुर्दश उद्यतायुधनिस्त्रिंशा राममेवाभिदुद्रुवुः १६ चिक्षिपुस्तानि शूलानि राघवं प्र
तिदुर्जयं तानि शूलानि काकुत्स्थः समस्तानि चतुर्दश १७ तावद्भिरेव चिच्छेद शरैः काञ्चनभूषितैः ततः प
श्चान्महातेजा नाराचान्सूर्यसन्निभान् १८ जग्राह परमक्रुद्धश्चतुर्दश शिलाशितान् गृहीत्वा धनुराय
म्य लक्ष्यानुद्दिश्य राक्षसान् १९ मुमोच राघवो बाणान्वज्रानिव शतक्रतुः ते भित्त्वा रक्षसां वेगाद्वक्षांसि
रुधिरप्लुताः २० विनिष्पेतुस्तदा भूमौ वल्मीकादिव पन्नगाः तैर्भग्नहृदया भूमौ छिन्नमूला इव द्रुमाः
२१ निपेतुः शोणितस्नाता विकृता विगतासवः तान्भूमौ पतितान्दृष्ट्वा राक्षसी क्रोधमूर्छिता २२
उपगम्य खरं सा तु किंचित्संशुष्कशोणिता पपात पुनरेवार्ता सनिर्यासेव वल्लरी २३ भ्रातुः समीपे
शोकार्ता ससर्ज निनदं महत् सस्वरं मुमुचे बाष्पं विषण्णवदना तदा २४ ॥ ॥

४९

दितां शोकं किंचित्संशुष्कशोणितान्ध्रातनसनिर्यासावल्लरीव २३ २४ ॥ ॥ ॥

216A

उभरमर्गार्थे समंतेपनावथनं २५ इत्यारण्ये रामाभिरामे श्रीरामे परामायणतिलके विंशतितमः २० अनर्थाय
सकुलस्येति शोकः १ भक्ताश्च अतएव मम अनुरक्ताश्च अतएव मम हिताः परैः हन्यमाना अपि येन हन्यंते तेन न हंतुं शक्यंते

निपातिता न्ये खरेणेन राक्षसान्यथाविताः शूर्पणखा पुनस्ततः वधं च तेषां निखिलेन रक्षसां शशंस सर्वं
भगिनी खरस्यसा २५ इत्यार्षे रामायणे आरण्यकांडे विंशतितमः सर्गः २० सपुनः पतितां दृष्ट्वा क्रोधात्
शूर्पणखां पुनः उवाच व्यक्तया वाचा तामनर्थार्थमागतां १ मया त्विदानीं शूरास्ते राक्षसाः पिशिता
शनाः त्वत्प्रियार्थं विनिर्दिष्टाः किमर्थं रुद्यते पुनः २ भक्ताश्चैवानुरक्ताश्च हिताश्च मम नित्यशः हन्यमा
ना न हन्यंते न न कुर्युर्वचो मम ३ किमेतच्छ्रोतुमिच्छामि कारणं यत्कृते पुनः हा नाथेति विनिर्दंतीस
र्पवद्वेष्टसे क्षितौ ४ अनाथवद्विलपसि किं नु नाथे मयि स्थिते उत्तिष्ठोत्तिष्ठ मा भैवं वैक्लव्यं त्यज्यता
मिति ५ इत्येवमुक्ता दुर्धर्षा खरेण परिसांत्विता विमृज्य नयने सास्रे खरं भ्रातरमब्रवीत् ६ अस्मी
दानीमहं प्राप्ता हतश्रवणनासिका शोणितौघपरिक्लिन्ना त्वया च परिसांत्विता ७ प्रेषिताश्च त्व
या शूरा राक्षसास्ते चतुर्दश निहंतुं राघवं घोरं मत्प्रियार्थं सलक्ष्मणं ८ ॥ ॥ ॥

मम वचो न कुर्युरिति च न तत् किमर्थं रुद्यत इत्यर्थः ३ यत्कृते यच्छोकनिमित्तं ४ ५ अहमिदानीं सर्वं
त्वत्समीपं प्राप्तास्मि त्वया च परिसांत्विता अस्मि शूराश्च मदर्थं प्रेषितास्ते हतानेव स्मीति ७ ८ ॥ ॥ ॥

वा॰रा॰
स्त्री॰
५०
217

९ हतेनैव ननु चिरकालमुपद्रवं मित्सर्धः रामस्य च महत्कर्म दृष्ट्वेत्यनुषंगः १० भीतोऽस्मि न एव स्मृत्वा हि धीमाकं
पमानास्त्र न एव विषमाद्गः विना सर्वतोभयदर्शिनी सर्वतो रामप्रतिभासनात् ११ १२ येन मे पदवी सामा
न एते भूमौ स्थिते नेन पदानि रामेणाहताः १३ पदिने प्रोक्ति याहुमिति शेषः १४ १५ निरपत्रपा छिन्नकर्णा

नेन रामेणास्मामर्षाः स्थूलपरिघपाणयः समरे निहता सर्वे मायावैर्मर्मभेदिभिः ९ नान्म मौ पति
ना दृष्टात्तेनैव महाजवान् रामस्य च महत्कर्म महात्रासो भवेन्मम १० सास्मि भीता समुद्विग्ना
विषमा च निशाचर पश्यन्तीव पुनः प्राप्तं सर्वतोभयदर्शिनी ११ विषादनक्राध्युषिते परित्रासो
र्मिमालिनी किं मां न त्रायसे मग्नां विपुले शोकसागरे १२ एते च निहिता भूमौ रात्रसाः पिशिताश
नः येन मे पदवी प्राप्ता राक्षसाः पिशिताशनाः १३ मयि ते यद्यनुक्रोशो यदि रक्षः सु तेषु च रामेणाय
दि शक्तिस्ते तेजो वास्ति निशाचर १४ दंडकारण्यनिलयं जहि राक्षसकंटके यदि राममुमित्रघ्नेन
त्वमद्य वधिष्यसि १५ न वचेवाग्रतः प्राणांस्त्यक्ष्यामि निरपत्रपा बुध्याहमनुपश्यामि न त्वं रामस्या
संयुगे १६ स्थातुं प्रतिमुखे शक्तः सबलोऽपि महारणे शूरमानी न शूरस्त्वं मिथ्यारोपितविक्रमः १७

५०

सिकत्वात् खरस्यक्रोधोत्पत्त्यर्थं मा रक्षु भ्रेति १६ सबलोऽपि च तरंगवलोपेनोऽपि महारणे शूरमानी
यमिथ्यामिथ्येवयस्मिन्नारोपितो विक्रमो येन १७ ॥ ॥ रामायनमः कृष्णायनमः ॥

217A

श्रुतः त्वं सद्बांधवस्त्वरितो जनस्थानादपयाहि निर्गच्छ समरे नैतो जहि हेतुं अल्पपांसनमस्मात्स्थानात् १८ न देवत्याच
हे मानुषाविति नोहं नेयदिन शाक्रोषितदा निर्वीयत्वादि गुणस्येन इहकोहृष्ट्रावासोजनगुप्तितपक्षेसर्थः १९
नामेव प्राज्ञिहृदयानि रामतेनेविति २० मदोदरीनिम्नोदरी २१ २२ इत्यार्षे रामायणे तिलके एकविंशः स

अपयाहि जनस्थानात्त्वरितः सहबांधवः न हि त्वं समरे मूढान्यथा न कुलपांसन १८ मानुषो तेन शा
क्रोषि हंतं वैरा मल्लक्ष्मणौ निःसत्वस्याल्पवीर्यस्य वासस्ते कीदृश्यस्त्विह १९ रामतेजोभिभूतो हि त्वं वि
नंक्ष्यसि सहितेजः समायुक्तो रामो दशरथात्मजः २० भ्राता चास्य महावीर्यो येन चास्मि
विरूपिता एवं विलप्य बहुशो राक्षसी मंदोदरी २१ भर्तुः समीपे शोकार्ता नष्टसंज्ञा बभूव ह
कराभ्यामुदरं हत्वा रुरोद भृशदुःखिता २२ इत्यार्षे रामायणे आरण्यकांडे एकविंशः सर्गः २१
एवमाधर्षितः शूरः शूर्पणख्या खरस्ततः उवाच रक्षसां मध्ये खरः खरतरं वचः १ तवापमानप्र
भवः क्रोधोयमतुलो मम न शक्यते धारयितुं लवणांभ इवोल्बणं २ ॥ ॥ ॥

र्गः २१ आधर्षितः कोपादवमानितः खरस्तीक्ष्णगुणः खरतरं तीक्ष्णतरं १ तवापमानेत्यस्य त्वदपमा
नेत्यर्थः धारयितुमात्मनेति शेषः मयेत्यर्थे संबंधे षष्ठी लवणांभ इवोल्बणमोल्बणमिति शेषः उल्बणमिति
मल्लवणगुणमेव वस्तु धारयितुं न शक्यते त्यर्थः इति तीर्थः लवणांभो लवणसमुद्राम्भ इवेत्यर्थः इति कतः २

वा॰ रा॰ आ॰ प॰ 218

शात्मद्रुमारितैस्तथाहि रूपकारणद्रूपैः स्वयं हि समव सर्वसीनात्याणान्मोदितेनेन सर्वमेते गणायेषु मन्वयः वीर्या
त्वपराक्रमात् ३ तस्मै मोक्षाय ४ परस्परहस्तसमुत्खमापुष्पमिसमेन नस्नायते कृपिरेरर्कोरक्तवर्णामि
मथः ५ मौर्व्यानन्यमवासितनविमनानल तत्सानदुनः मधुशंसम चन्दनस्समो वीरो नास्तीत्यवमादि

तदा संगणाश्चेवीर्यान्मानुषं देवीगणीवितं शात्मद्रुमारितैः प्राणान्हनोयोच विमोक्ष्यते ३ बाध्यः से
धार्यतामेष संस्मन मकृविमच्यतां अहं राम सह भाग्रानयामि सोपते ४ परस्परहतसाय्यमेदमा पम
णासमक्ष तले रामस्य कृपिरे रक्तमद्भुपासमिरातस्स ५ तेमहृष्णवचः श्रुत्वा खरस्य वदनाद्युतं म
शांशमतपुनर्मोक्ष्यान्भानरेरतसंचरे ६ तयापकाषितः सर्वेषु नरेवमशंसितः अब्रवीद्दूषणं
नाम खरः सेनापतिं तदा ७ चतुर्दशसहस्राणि मम चित्तानुवर्तिनां रक्षसां भीमवेगानां समर
रेष्वनिवर्तिनां ८ नीलजीमूतवर्णानां लोकहिंसाविहारिणां सर्वोद्योगमुदीर्णानां रक्षसां
सौम्यकारय ९ उपस्थापय मे क्षिप्रं रथं सौम्यधनूंषि च शरांश्चित्रान्खड्गांश्च शक्तींश्च विविधा
शिताः १० ॥

६ तदेवाहतयेति ७ यानि लोकानां प्राणिनां हिंसैव यासां धारणेन विहारः क्रीडा येषां रक्षसां च
तुर्दशसहस्राणि वर्तन्ते तेषां सर्वोद्योगं सर्वप्रकारेण योगं च तुरंगबलोपेतं तया सर्वायुधसाम ५१
ग्री समेतं तया च योगं कारय ८ ९ १० ॥ रामाय रामभद्राय रामचन्द्राय वेधसे ॥ ॥

218A

पौलस्त्यानां गात्नमानामग्रे रामस्य वधार्थं निर्यातुमिच्छामीत्यन्वयः ११ शावलैश्चित्रवर्णैः आचचक्षे उपलक्षि
तमिति शेषः १२ वैडूर्यमयो आश्वा वैगुणगांधर्वा यस्य तं असंबाधं विशाले १३ मांगल्यैः मंगलमलंकारस्तत्प्र
योजनैः कांचनैरिति मत्स्यादि सर्वान्वयि १४ किंकिणीत्वडंचैदिकाग्रमर्षात् क्रोधात् १५ तन्महत्सैन्यं

अग्रे निर्यातुमिच्छामि पौलस्त्यानां महात्मनां वधार्थं दुर्विनीतस्य रामस्य रणकोविद ११ इति तस्य
ब्रुवाणस्य तूर्यं वर्णमहारथं सदश्वैः शावलैर्युक्तं माचचक्षेऽथ दूषणः १२ तं मेघशिखराकारं
तप्तकांचनभूषणं हेमचक्रमसंबाधं वैडूर्यमयकूबरं १३ मत्स्यैः पुष्पैर्द्रुमैः शैलैश्चन्द्रसूर्यैश्च कां
चनैः मांगल्यैः पक्षिसंघैश्च ताराभिश्च समावृतं १४ ध्वजनिस्त्रिंशसंपन्नं किंकिणीवरभूषितं
सदश्वयुक्तं सोऽमर्षादारुरोह खरस्तदा १५ खरस्तु तन्महत्सैन्यं रथचर्मायुधध्वजं निर्यातेत्यब्रवी
त्प्रेक्ष्य दूषणः सर्वराक्षसान् १६ ततस्तद्राक्षसं सैन्यं घोरचर्मायुधध्वजं निर्जगाम जनस्थानान्महा
नादं महाजवं १७ मुद्गरैः पट्टिशैः शूलैः सुतीक्ष्णैश्च परश्वधैः खड्गैश्चक्रैश्च हस्तस्थैर्भ्राजमानैः सतोम
रैः १८ शक्तिभिः परिघैर्घोरैरतिमात्रैश्च कार्मुकैः गदासिमुसलैर्वज्रैर्गृहीतैर्भीमदर्शनैः १९

प्रेक्ष्य तेन्यानि निर्यातेत्यब्रवीत् दूषणः दूषणोऽग्रेसरार्थः १६ ततउभयनियोगानन्तरं राक्षसं रक्षसामिदं १७
मुद्गरादय आयुधविशेषाः वज्रैर्वज्राकारैरष्टास्त्रैरायुधैः १८ १९ ॥ ॥ ॥ ॥

रा॰ आ॰
वा॰
५२
219

१॰ खरस्यरथोपिसेनास्यान्नाकिंचिदनेनरं सर्वसेनानिर्याणंकिंचित्कालेप्रतीक्ष्यजगामेमर्षः ३॥ ततमात्ता
याभीष्टंतातात्ता ११ संचोदितरथान्दिक्ष्मेकहयेवकनकंसुत्यारोस्याप्रविशि १३ १४ इत्याचलेषुमायणेनिल
वेदहाविंशः सर्गः ११ अथखरस्यानेदुन्मानवर्णान्प्रोणानसहितमदकंसयानंप्रतिस्यैने गर्दभारुणोर

गतसानांसुवेराणंसहस्राणिचनर्देश नियतिनिजननस्यानानरविनिनांनवर्षितेनां १॰ तोस्त
निर्धावतोहृष्टागतसानीमदर्शनान खरस्यापरथः किंचिज्जगामतदनेनरं ३॥ ततस्ताम्यावला
तुष्मानान्तमकांचनभूषितान खरस्यमनमालायमारथिः पर्यचोदयत ११ संचोदितोरथःशी
घ्रंखरस्यारिप्रवातिनः शब्देनापूरयामासदिशःसप्रविशस्तथा ११ प्रवृद्धमन्युस्त्वरः खरस्व
तोरिपुवधार्थंत्वरितोयथांतकः अभ्युन्नदन्सारथिमन्नदन्पुनर्महावलेमेघइवाश्मवर्षवान
२४ इत्यार्षेरामायणेआरण्यकांडेद्वाविंशः सर्गः ११ ततस्यानेवलेघोरमाशिवंशोणितोदकं अभ्य
वर्षन्महाघोरस्तुमलोगर्दभारुणः १ निपेतुस्तुरगास्तस्य रथयुक्तामहाजवाः समेपुष्प
चितेदेशेराजमार्गेयदृच्छया १ श्यामंरुधिरपर्यन्तंवभूवपरिवेषणं अलातचक्रप्रतिमंप्रति
गृह्यदिवाकरम् ३ ॥ ॥

सरः तुमुलस्तुमुलप्राज्ञाप्रभ्यवर्षतमेचशुतिशेषः १ रथयुक्ताः रथेयुक्ताः पुष्पाचितेपुष्पप्रतेप्रसे
नयानलिमिमहितः हयोतेरथवर्णाः पर्यंतः प्रांतभागोयस्यआलातचक्रप्रतिमंतद्दष्टलेनदिवा
करंप्रतिगृह्यस्वपर्यमंडलेनाधानसंवेष्ट्य ३ नमोभगवतेवासुदेवायनमः ॥ ॥

219A

४ खरस्वनाः पक्षपाश्चः ५ अभिदीप्तायां रविप्रकाशायां विवस्वदाभासभवतिमदीप्तेतिवसंतनराजोक्तः शिवा
यातधानानामशिवामग्रभंयानकः ६ प्रभिन्नगजेतिपाठेमत्तगजेत्यर्थः प्रभिन्नगिरिरितिपाठेरोरकादि
धातस्राविणइत्यर्थः तोयमिवपाणितंधरंतिमत्ताकाशेममकाश्म ७ उद्वृत्तेमाः ८ ततनाईमवर्णा

ततोध्वजमपागम्यहेमदंडेसमाश्रितं समाक्रम्यमहाकायस्तस्थौगृध्रः सुदारुणः ४ ततस्याम
समीपेचसमाक्रम्यखरस्वनः विस्तर्णान्विविधान्नादान्मांसादाग्गणदितः ५ बालार्कमभिदीप्तायां
दिशिवैभैरवस्वनं अशिवंयातुधानानांशिवाघोरमहास्वनाः ६ प्रभिन्नगजसंकाशास्तोयशोणि
ताणिधारिणः आकाशंतस्तथाकाशंचक्रुर्मीनाब्दुवाहकाः ७ वभूवतिमिरंघोरमुद्धतंरोमह
र्षणं दिशोवाप्रदिशोवापिसुव्यक्तंनचकाशिरे ८ ततनाईसवर्णाभासंध्याकालेविनाकवभौ
खरंवाभिमुखोनीडस्तदाघोरामृगपक्षिणः ९ कंकगोमायुगृध्राश्चचक्रुर्भयशंसिनः नित्या
शिवकरायुद्धेशिवाघोरनिदर्शना १० ॥ ॥

भातधिराईवस्त्रादिसमानवर्णासंध्येतिविशेषंकाले
विनावभौ मेघेष्वितिशेषः २ युद्धेनित्यमशिवकराः अप्रभंसंशिन्यः शिवाघोरनिदर्शनाभयदर्शिका
खरवलस्याभिमुखंवनेडः पूर्वदीप्तदिगभिमुखेशिवाशब्दउक्तः इदानीखरसैन्याभिमुख्येनेतिभेदः
परिघाभासः परिघसदृशविशेषस्तत्स्वरूपाः कबंधोधूमकेतुरितिनीतार्थः १० ॥ ॥

॥ पीडितं मर्चेडं यथा भवति तथेत्यर्थः सन्मुखं उग्र इति शेषः १२ त्वयेत्यनममभ्रतंवविलेनसकलेवचांचल्येन च १३
रा॰ वा॰ विनापुष्पफलैः पुष्पादिरहिता वभवुरित्यर्थः उद्धूतः उत्क्षिप्तः जलधरारुणः धूसरः १४ वीचीकूचीति
आ॰
५२

220

नेदुर्बलस्याभिमुखं ज्वालोद्गारिभिराननैः कबंधः परिघाभासो दृश्यते भास्करांतिके ॥ जग्राहसू
र्यं स्वर्भानुरपर्वणि महाग्रहः प्रवाति मारुतः शीघ्रं निष्प्रभोभूद्दिवाकरः १२ उत्पेतुश्च विनारात्रिं
ताराः खद्योतसप्रभाः संलीनमीनविहगा नलिन्यः शुष्कपंकजाः १३ तस्मिन्क्षणे बभूवुश्च वि
नापुष्पफलैर्द्रुमाः उद्धूतश्च विनावातं रेणुर्जलधरारुणः १४ वीचीकूचीति वाश्यंत्यो बभूव
स्तत्रसारिकाः उल्काश्चापि सनिर्घोषा निपेतुर्घोरदर्शनाः १५ प्रचचाल मही चापि सशैलव
नकानना खरस्य च रथस्थस्य नर्दमानस्य धीमतः १६ प्राकंपत भुजः सव्यः खरस्यास्यावसज्ज
न सास्रा संपद्यते दृष्टिः पश्यमानस्य सर्वतः १७ ललाटे च रुजा जाता न च मोहान्न्यवर्तत
तान्समीक्ष्य महोत्पातानुत्थितान्रोमहर्षणान् १८ अब्रवीद्राक्षसान्सर्वान्प्रहसन्स खरस्तदा
महोत्पातानिमान्सर्वानुत्थितान्घोरदर्शनान् १९ न चिंतयाम्यहं वीर्याद्बलवान्दुर्बलानिव ता
राअपि शरैस्तीक्ष्णैः पातयेयं नभस्तलात् २०

शाहान्करणं वाश्यंतः शब्दायंतः शिक्षितं शाहृमित्यर्थः १५ १६ सव्यो वामः खरस्यावसज्जन न्यलीनो ५२
भूदित्यर्थः १७ तानुत्पातान् स्थितानुत्क्षिप्तापि मोहात् न न्यवर्तत युद्धयाद्ययाद्युरिति शेषः १८ १९ २०

220A वलोमित्रंवलाधिकं ३१ यन्विमित्रंमृर्पणात्वानिमित्रंविपर्ययः क्रुरत्वद्दिद्रूपः ३२ ३३ एनतममपराजयाभाव

सत्यंममरणाधर्मैणासंकृद्धोयोजयाम्यहं रावणंतेवलोम्निंभातरंचापिलक्ष्मणं ३१ अहत्वासायकैः
तीक्ष्णैर्नापावर्तितमस्तरे यन्विमितंतत्रममस्थलत्मणस्यविपर्ययः ३२ सकामाभगिनीमेस्तु
पीत्वातद्रुधिरंतयोः नद्धाचिन्मामरावर्णमेसंयुगेषुपराजयः ३३ वचद्दस्तेरणेहमोकिंपुनस्तौचमा
नवौ मातस्यराजेतेषुनाराक्षसानांमहाचमूः ३४ महर्षमतुलंलेभेस्तस्यपापात्मवपाशिना समे
पुत्रमहात्मानोपुद्धदर्पानकांक्षिणः ३५ पुष्पकमेतत्स्यत्वंतेनान्तनेवधयाम्यहं देवराजमपि
क्रुद्धोमत्तेरावणगामिनं ३६ ऋषयोदेवगंधर्वाःसिद्धाश्चसहचारणैः समेत्यचोद्वुःसहितास्तेन्योन्य
पुष्पकर्मणः ३७ स्वस्तिगोब्राह्मणेभ्यस्तुलोकानांयेचसंमतः जयतांराघवोयुद्धेपौलस्त्यानुराज
नीचराम ३८ यत्रदृस्तोयथाविस्तुःसर्वानसुरसत्तमान् एतच्चान्यच्चवहुशोब्रुवाणाःपरमर्षयः
३९ जातकौतूहलास्तत्रविमानस्थाश्चदेवताः ददृशुर्वाहिनींघोरांराक्षसानांगनाधुवा ४० ॥

दृष्ट्वा ३४ ३५ पुष्पकर्मणः पुष्पकर्माणामन्यथैश्वर्यं ३७ येलोकानांसंमतागोब्राह्मणव्यतिरिक्तास्ते

[illegible] ॥

रा॰ वा॰
आ॰
५६

सैन्यस्याग्राहितिः स्ततः पूर्वंसैन्यसंबंधएवतस्दग्रभागेस्थिता ३ इदानींतसेनांवक्तुं हेत्रेष्ठतस्ततास्वयमेवा
ग्रेगतत्वमथ्यः पूर्वभगाम्यादशावराभास्याः ३१ ३२ सासेनानाताराजपुत्रौसहसानतत्क्षणमेवाभ्युपेतेत्यन्वयः ३६

रथेनतत्खरोवेगात्सैन्यस्याग्राद्विनिः सृतः श्येनगामीपृथुग्रीवोयज्ञशत्रुर्विहंगमः ३१ दुर्जयः प
रवीराक्षः परुषः कालकार्मुकः मेघमालीमहामालीवराक्षोरुधिराशनः ३२ द्वादशैतेमहावीर्याः
प्रतस्थुरभितः खरं महाकपालः स्थूलाक्षः प्रमाथीत्रिशिरास्तथा ३३ चत्वारएतेसेनाग्रेदूषणंपृष्ठ
तोन्वयः ३४ साभीमवेगासमराभिकांक्षिणीसुदारुणाराक्षसवीरसेना तौराजपुत्रौसहसाभ्युपे
तामालाग्रहाणामिवचन्द्रसूर्यौ ३५ इत्यार्षेरामायणेआरण्यकांडेत्रयोविंशः सर्गः २३ आश्र
मंप्रतियातेतुखरेखरपराक्रमे तानेवौत्पातिकान्रामः सहभ्रात्राददर्शह १ तानुत्पातान्महाघो
रान्रामोदृष्ट्वात्यमर्षणः प्रजानामहितान्दृष्ट्वावाक्यंलक्ष्मणमब्रवीत् २ इमान्पश्यमहाबाहुसर्व
भूतापहारिणः समुत्थितान्महोत्पातान्संहर्तुंसर्वराक्षसान् ३ अमीरुधिरधारास्तुविसृजन्ते
खरस्वनाः व्योम्निमेघाविवर्तन्तेपरुषाः गर्दभारुणाः ४ ॥

इतिरामाभिरामेत्रयोविंशः सर्गः
२३ औत्पातिकान्उत्पातान्स्वार्थेठक् १ अत्यमर्षणोऽत्यसहिष्णुः प्रजानामहितान्नाशकत्वात्पापरूपा ५६
अमङ्गलाः २ सर्वभूतापहारिणान्नाशकान्महोत्पातान्सर्वराक्षसान्संहर्तुंनाशयितुंमहास्थितानपीत्यर्थः ३ ४ ॥ ॥

221

221A

राज्ञसामंतोदुर्निमित्तान्यस्मात्स्वस्य जयसूचकानाह सद्भूमा इति उत्पातवशाद्धर्मसंवृद्धाः समवृद्धोऽभिनंद
आनंदः येषां संजातास्ताहृशाः अतएव चेष्टितेनृणोरेशुचलतिस्वगतानंदस्मरोरहएचारः चापानिचविवे
ष्टेनेस्याधिपेशान्देवतानात्तानित्यातस्फुरस्यानिभवंति ५ अग्रतः आसन्नदेशकालीनः भयं जीवितसंशयस्त्वा
मानः अभयं मामेचात्स्वयाणां जीवितस्य संशयः मामरक्षसमर्थः ६ सेमरहमोरणः एवंभयेष्वपिस्वसाभयस्य

सद्भूमाश्चप्रभाः सर्वेसमवृद्धाभिनंदिताः हवनदृष्टानिचापानिविवेष्टेनेसलक्षणा ५
याहृष्टाइहहृजेतिपतितोणवनचारिणः अग्रतोनोभयंमामेसंशयोजीवितस्य च ६ स
श्रहारक्षसमहान्भविष्यतिनसंशयः अयंमामत्यातिमेबाहुः स्फुरमाणोमहूर्मुहुः ७ स
न्निकर्षेतुनः स्फुरजयंप्राप्तुः पराजयं सप्रभंचप्रसन्नंचनवचक्रोहिलस्यते ८ उपतानांहि
प्रवृद्धार्थेयेषांभवतिलक्षणा निष्प्रभंवदनंतेषांभवत्यायुः परिक्षयः ९ ॥ ॥

वक्रोनिमित्तमाह अयमिति स्फुरमाणः स्फुरन्दक्षिणइतिशेषः तीर्थव्याख्यानेनजयसूचकानरमाहेतिव्या
ख्येयं ७ सन्निकर्षे आसन्नकालेजयमित्यादिताख्यातीतिनेनान्वयः नवाप्येगेप्रभसूचकमित्याह
सप्रभमिति ८ येषांचवदनंनिष्प्रभंभवतितेषामायुः क्षयोभवतिवर्तमानसामीप्येलट् नैवमस्मकमिति
शेषः येषामायुः क्षयोभवतितेषांवदनंनिष्प्रभमितिव्याख्यानेबीजंविंत्यं ९ ॥ ॥ ॥

रा॰ वा॰
आ॰
५५
222

१० अनागतस्यानिमित्तमिष्टस्यानिष्टस्य विधानेन परिहारः ११ आश्रमं हित्वा शैलस्य दुर्गां मित्रै रंगैस्तमप्राकारं
गुहामाश्रय १२ इदं वाक्यं मया त्वमानेन त्वया मते तु हृ लिंतं विपरीतं वक्तेनेच्छामि भिन्नकं दके न मुना
घैः उक्तं कवैस्मर्थः मा चिरमविलंबेन १३ त्व हीति अनेना तामर्थमभावास्यती निशंकानि राक्षता

रात्रसानर्दतां घोषां श्रुत्वा नेयं महाध्वनिः आहतानां च भेरीणां राक्षसैः क्रूरकर्मभिः १०
अनागत विधानेन त्वक्तेयं शुभमिच्छता आपदेशं वमानेन गुरुणा विपश्चिता ११ त
स्मात्त्वं हे वैदेहि शरणार्थं तत्परः गुहामाश्रय शैलस्य दुर्गां पादपसंकुलां १२ म
त्रि हि त्वमिच्छामि न हि वाक्यमिदं त्वया शापितो मम पादाभ्यां गम्यतां वत्स मा चिरं १३
त्वं हि शूरश्च बलवान् हन्यां एतान्न संशयः स्वयं निहंतुमिच्छामि सर्वानेव निशाचरान् १४
एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः सह सीतया हंतनिर्युक्तमित्युक्ता रामः कवचमाविशत् १५
तस्मिन्प्रविष्टे न गुहां लक्ष्मणे सह सीतया शरानादाय चापं च गुहां दुर्गां समाश्रयेत् १६
स तेनाग्निनिकाशेन कवचेन विभूषिता बभूव रामस्तिमिरे महानग्निरिवोत्थिता १७

५५

स्वयं निहंतुमिच्छामि इत्यत्र अपोहारस्य सत्वादित्याभावः १४ १५ हंतेति हर्षे निर्युक्तं शीघ्रं न स्मद्युक्तं निर्युक्त
मित्युक्त्वा कवचमाविशत् धृतवान् १६ नानारत्नकांत्याग्निसादृश्यं कवचे १७ ॥ ॐ ॥

222A

संच भूत्वा स्थितः सम्यगास्थितो बभूवेत्यर्थः १८ १९ लोके ब्रह्मर्षिसत्तमाः त्रैलोक्येपि ब्रह्मर्षित्वेन प्रसिद्धा इ
त्यर्थः ब्रह्मण्यकर्मणः अदीर्घत्वमार्षं २० गोब्राह्मणानामिति षष्ठी चतुर्थ्यर्थे आर्षी तेभ्य इत्यर्थः लोका-
नां ये भिसंगता इति पाठे लोकानां लोकपालानां संगताः हविर्होमादि द्वारोपकारका इत्यर्थः २१ २२ ध

स चाप्यनुपमो महद्भुतानादाय वीर्यवान् स च भूत्वा स्थितस्तत्र भ्रमासवनैः शरवृष्टिभिः १८ ततो दे
वाः सगंधर्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः समेत्य च महात्मानो ब्रह्मदर्शनकांक्षया १९ अथ पश्च महात्मा
नो लोके ब्रह्मर्षिसत्तमः समेत्य चोचुः सहिताः सेन्द्रा ब्रह्मण्यकर्मणः २० चक्रहस्ताय पद्याय ब्रह्म सर्वा
न् सर्वगुणवान् एवमस्माकं पुनः श्रोतुं गोलोकाच परस्परं २१ वक्तुं देवास हस्तानि रत्नताभो मकर्म
णि एकपुत्रा मोधर्मात्मा कपट ब्रह्म भविष्यति २२ स्वस्ति गोब्राह्मणानां च लोकानां चेति संस्थिताः
जयतां राघवो ब्रह्म पालस्यानर जनीचरान् इति राजर्षयः सिद्धा स्वगणाश्च ब्रह्मजर्षभाः जातवेदा इ
लास्तस्य विमानस्यादेवताः २४ आविष्टतेजसा राम संग्रामशिरसि स्थिते दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि
भयाद्विव्यथिरे तदा २५

मो न्यायाद्भूय योधीत्यर्थः २३ सगणाः विद्याधरादिदशदेवयोनिगणसहिताः इतीनस्य वदं तरतिसेव्यः
२४ तेजसा वेषु सर्वानत्ता त्रेण एतेन सहजस्वभावो भगवतो ब्रह्मण्यत्व मत्र सेव्यच्छाया कायोपभगव
तः सौक्षि यतर इति सूचितं २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वा० रा०
आ०
५९
223

कद्रूस्यद्रूपमिव रामस्य रूपमतिनिमं २६ इति वाक्यं तं भाष्यमाणो निरर्थः २७ अन्योन्यमभिगच्छन्तांबुवे
पहृद्वकान्तेऽयमिति चबोधनार्थमिति शेषः २८ जृंभतां देहममनाद्यादिहेतेन पुष्टुदमहत्तनये माठकद्श्यहो

रूपमप्रतिमं तस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः बभूव रूपं क्रुद्धस्य रुद्रस्येव महात्मनः २६ इति संभाष्यमा
णे तु देवगंधर्वचारणैः ततो गंभीरनिर्ह्रादं घोरं चर्मायुधध्वजं २७ अनेकं यातुधानानां समन्तात्प्रति
पद्यत वीरालापान्विसृजतामन्योन्यमभिगच्छतां २८ चापानि विस्फारयतां जृंभतां चाप्यभीक्ष्ण
शः विप्रघुष्टस्वनानां च दुंदुभींश्चाभिनिघ्नतां २९ तेषां तु विपुलः शब्दः पूरयामास तद्वनं तेन
शब्देन वित्रस्ताः श्वापदा वनचारिणः ३० दुद्रुवुर्यत्र निःशब्दं पृष्ठतो नावलोकयन् तं त्वनीकं महावे
गं रामं समनुवर्तत ३१ ददर्श परिसैन्यं तत् युद्धायाभिमुखो गतः वितत्य च धनुर्भीमं तूण्याश्चोद्धृत्य सा
यकान् ३२ एतत्नानामहद्रणं गंभीरतामयोधमं रामोऽपि चारयन्नतः सर्वतो रणपण्डितः ३३ ।

कारजृंभणां अभीक्ष्णशः पुनः पुनः पुनरित्येव पाठे विप्रघुष्टः अतिशयेन कृतः स्वनो यैस्ते ५९
षां २९ ३० यत्र निःशब्दं शब्दाभाववत्तं देशं दुद्रुवुः पृष्ठतो नावलोकयन् भीतत्वादिति शेषः ३१ ३२

223A

सर्वरत्नसंवथार्थंसर्वरत्नोवधह्वाराद्सयुद्धस्पतिभावः क्रोधमाहारयन्नाग्नवान् ३४ माव्यथन्नाव्यथेन ३५
नीलाभ्रजालस्थानीयारात्नसाः सूर्योदयः सूर्यकिरणास्तस्थानीयः कार्मुकादिसंवधः ३६ इन्द्रारात्पेरामा

क्रोधमाहारयत्तीव्रंवथार्थंसर्वरत्नसां इत्युक्तस्सप्राभवक्रुद्धोयुगांतामिग्निरिवज्वलन् ३४ तंदृष्ट्वाते
जसाविष्टंप्राव्यथन्वनदेवताः तस्यरूपस्वरूपंवरामस्यदहृशेनदा ३५ दत्तस्येवक्रतोर्हत्वेंउद्यत
स्यपिनाकिनः ३५ नत्कार्मुकैराभरणैरथैश्चतदुर्मभिश्चाग्निसमानवर्णैः वभूवसैन्यंपिहितान्ता
ग्नानांसूर्योदयेनीलमिवाभ्रजालं ३६ इत्यार्षेरामायणेआरण्यकांडेचतुर्विंशःसर्गः २४
अवष्टभ्यधनेरामंक्रुद्धंतंरिपुघातिनं ददर्शाश्रममागम्यखरःसहपुरःसरैः १तंदृष्ट्वासगुणंचाप
मुद्यम्यखरनिःस्वनं रामस्याभिमुखंसूतंचोद्यतामित्यचोदयत् २ सखरस्याज्ञयाःसूतस्तुरगा
न्समचोदयत् यत्ररामोमहाबाहुरेकोधुन्वन्धनुःस्थितः ३ तंतुनिष्पतितंदृष्ट्वासर्वेतेरजनी
चराः मुञ्चमानामहानादंसचिवाःपर्यवारयन् ४ सतेषांयातुधानानांमध्येरथगतःखरः वभू
वमध्येताराणांलोहितांगइवोद्गतः ५

यणेत्वकेचतुर्विंशः २४ उकारंतेनापिधनुः शब्दोधनुर्वाचकः अवष्टभ्यअवलंव्यितंधनुर्येनतं १
रामस्याभिमुखंरथंआयतामितिसूतमचोदयत् २३ सचिवःश्येनगाम्यादयः ४ लोहितांगोभौमःस

॥ ७ ॥

मर्दयित्वा मर्दयित्वेव ६ ८ वलाहकामेघाः ९ ॥ तिथिषु प्रदोषतिथिषु पारिषदो नन्दिभावमाषं १५ प्रति
वा॰ टी॰ नया हनात्रिशास्त्राणि सर्वशरैरवहरोधनयोद्धः नदीप्रवाहाः १३ वज्रैरिवमहाचलइत्यनेन लेशतोपिव्य

म्रा॰
५७
224

ततः शरसहस्रेण रामममतिमोजसं मर्दयित्वा महानादं ननाद समरेश्वरः ततस्तं भीमधन्वानं
क्रुद्धः सर्वे निशाचराः रामं नानाविधैः शस्त्रैरभ्यवर्षन्त दुर्जयं ७ मुद्गरैरायसैः शूलैः प्रासैः खड्गैः परश्वधैः
रावणस्य समरे शूरैर्निजघ्नुरोधतत्परा: ८ ते वलाहकसंकाशा महाकाया महाबलाः अभ्यधावन्त काकुत्स्थं रथैर्वाजिभिरेव च ९ गजैः पर्वतकूटाभैरामं युद्धे जिघांसवः ते राममेशरवर्षाणि व्यसृजन्नक्षत्रसंगणाः १० शैलेन्द्रमिव धाराभिर्वर्षमाणा महाघनाः सर्वैः परिवृतो रामो राक्षसैः क्रूरदर्शनैः
तिथिष्विव महादेवो वृतः पारिषदां गणैः तानि मुक्तानि शस्त्राणि यातुधानैः सराघवः प्रतिजग्राह विशिखैर्नद्योघानिव सागरैः सतैः प्रहरणैर्घोरैर्भिन्नगात्रो न विव्यथे रामः प्रदीप्तैर्बहुभिर्वज्रैरिव महाचलः सविद्धः क्षतजादिग्धः सर्वगात्रेषु राघवः बभूव रामः संध्याभ्रैर्दिवाकर इवावृतः
विषेदुर्देवगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः एकं सहस्रैर्बहुभिस्तदा दृष्ट्वा समावृतं ततो रामस्तु संक्रुद्धो मंडलीकृतकार्मुकः १६ ॥

यथाभावः सविद्धः अनेन हृष्टत्वं किंचित्क्षतत्वं सूचयति आदित्य आलिप्तः १४ अत एव देवादयो विषेदुः

224A

दुरावारान् अशक्यनिवारणान् दुर्विषहान् अतिपीडाजनकान् इति यावत् १७ कंकपत्रान् नतपुङ्खशरान् लीलये
ति युगपत्सकलप्रपंचसंहारस्वरूपस्य एतावान्मात्रं लीलयैवेति नाश्चर्यायेति भावः १८ रुधिराप्लुताः सुसिक्ताः

ससर्ज निशितान्बाणान् शतशोऽथ सहस्रशः दुरावारान्दुर्विषहान्कालपाशोपमान्वतान् १७
मुमोच लीलया कंकपत्रान्काञ्चनभूषणान् ते शराः शत्रुसैन्येषु मर्मस्थानेषु लीलया १८
आददुः सर्वसैन्यानां प्राणान्पापात्मनां कालहस्ता इव भित्त्वा रातेः स्म देहांस्तांस्ते शरा रुधिराप्लुताः १९
अनेनैव गतानारे जदौ माग्निसमतेजसा अनन्तव्याप्तबाणस्य सायकाश्चापमण्डलात् २०
विनिःसृता रणे वीरा आरब्धाः प्राणपहारिणः नैर्धन्यं छिन्नाग्राणि चर्माणि कवचानि च २१
बहून्सहस्राभरणान् उत्करकोपमान् विच्छेद रामः समरे शतशोऽथ सहस्रशः २२
हयान्काञ्चनसन्नाहान् रथयुक्तान्ससारथीन् गजानश्वगजारोहान् सहयान्सादिनस्तदा २३
विच्छेद विविधैः शस्त्रैर्बाणैर्बाणगणैस्ततः पदातीन्समरे हत्वा अनयद्यमसादनम् २४ ॥

अनलवद्दीप्तसमतेजसः चापमण्डलात् संधानमोचनशीघ्रान्मण्डलाकारत्वाच्चापस्य २० चर्माणि फलका
न् २१ सहस्राभरणान्सांगदान् २२ २३ छेदभेदो द्वैधीभावविदारणं तेषां पदातीन्हत्वा यमसदनं प्रापयामास इत्यन्वयः

वा॰ रा॰
टी॰
५८
225

नालीकाः सरलमात्रायसः संपृक्ताः नाराचाः सर्वतश्चायसाः विकर्णिनस्त्वग्रांकुशाः उद्धारेमार्गणे हंतुः २५ २६
२७ आचार्यवारितानिकृन्ता २८ सुपर्णवातेनगरुडपक्षवातेनाभ्रनहरणापुष्टेविक्षिप्ताभग्नः पादपानेद
नस्याकल्पवृक्षादयोयथानष्टास्तस्मादलंकारयुक्तशरीरत्वाद्दलस्ततोऽकल्पवृक्षादिसाम्यमितिकत

ततोनालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्चविकर्णिभिः भीममार्तस्वरंचक्रुः छिद्यमानानिशाचराः २५
तत्सैन्यंविविधैर्बाणैरर्दितंमर्मभेदिभिः नरामेणसुखंलेभेशुष्कंवनमिवाग्निना २६ केचिद्भी
मबलाःशूराः प्रासान्शूलान्परिश्वधान् चिक्षिपुःपरमक्रुद्धारामायरजनीचराः २७ तेषां
बाणैर्महाबाहुः शस्त्राण्यावार्यवीर्यवान् जहारसमरेप्राणान्चिच्छेदचशिरोधरान् २८
तेछिन्नशिरसःपेतुः छिन्नचर्मशरासनाः सुपर्णवातविक्षिप्ताजगत्यांपादपायथा २९
अवशिष्टाश्चयेतत्रविषण्णास्तेनिशाचराः खरमेवाभ्यधावंतशरणायशराहताः ३०
तान्सर्वान्धनुरादायसमाश्वास्यचदूषणः अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धःक्रुद्धंक्रुद्धइवांतकः ३१
निवृत्तास्तेपुनःसर्वेदूषणाश्रयनिर्भयाः राममेवाभ्यधावंतसालतालशिलायुधः ३२
शूलमुद्गरहस्ताश्चपाशहस्तामहाबलाः सृजंतःशरवर्षाणिशस्त्रवर्षाणिसंयुगे ३३

कः २९ अवशिष्टाहतावशिष्टाः ३० तान्सर्वान्शरणार्थिनः क्रुद्धंरामंक्रुद्धोन्तकइवाभ्यधावत् ३१ ५८
दूषणाश्रयेणदूषणाश्रयबलेननिर्भयाः ३२ ३३ ॥ ॥

225A

३४ ३५ ततः सर्वा दिशः प्रदिशश्चावृता दृष्ट्वा स रामः भैरवनादं कृत्वा सर्वतः प्रांशुभिः उत्तमैः शरवर्षाभिः शरवृष्टि
भिरावृतः कालोचितं परमभास्वरं गान्धर्वमस्त्रं राक्षसेषु राक्षसविषये समयोजयत् प्रयुक्तवानित्यर्थः ३६ ३७ ३८ ना
ददानमिति प्रतिशीघ्रं वध्यान्तस्माद्ग्रहणमोचनेन पश्यन्तः किं तु कर्षमाणमेव धनुः पश्यन्ति ३९ दिवा

द्रुमवर्षाणि मे चैव ततः शिलावर्षाणि राक्षसः नद्धसंवाह्य नैवादृढं तु मलं रोमहर्षणम् ३४ रा
मस्यास्य महाघोरं पुनस्तेषां च रक्षसाम् नैसमं नादभिक्रुद्धा राघवं पुनरार्दयन् ३५ ततः
सर्वा दिशो दृष्ट्वा प्रदिशश्च समावृताः राक्षसैः सर्वतः प्रांशैः शरवर्षाभिरावृतः ३६ स कृ
त्वा भैरवं नादं मस्त्रं परमभास्वरम् समयोजयद्गान्धर्वं राक्षसेषु महाबलः ३७ ततः श
रसहस्राणि निर्ययुश्चापमण्डलात् सर्वा दश दिशो बाणैरापूर्यन्त समागतैः ३८ नाददा
नं शरान् घोरान् विमुञ्चन्तं शरोत्तमान् विकर्षमाणं पश्यन्ति राक्षसास्ते शरार्दिताः ३९
शरान्धकारमाकाशमावृणोत्सदिवाकरं बभूवावस्थितो रामः प्रक्षिपन्निव तान् शरान् ४०
युगपत्पतमानैश्च युगपच्च हतैर्भृशं युगपत्पतितैश्चैव विकीर्णा वसुधाभवत् ४१ ॥

करः सदिनमाकाशं कमप्रशरान्धकारं कारं दृश्याद्वृणोत् अंपकारोस्थितं प्रक्षिपन्निव भूयोभूयः प्रक्षिपन्नेवेत्य
र्थः इवशब्द एवार्थे ४० विकीर्णा कृतादना विस्तीर्णेति पाठे प्ययमेवार्थः ४१ ॥ ८५ ॥

वा॰ रा॰ श्री॰ ५९

226

निहताः सयोहताः पतिताः पातालंतलंसंस्थिताः तीक्ष्णाः कंठगतप्राणाश्छिन्नाभिन्नाश्चयात्मानो ४२ त्वेषमोहय
ल्पतितैनराक्षसैररनिश्राचरैः ४३ ४४ विच्छिन्नैर्विशेषनाश्छिन्नैस्तामराद्विभिर्विशेषनाश्छिन्नैः शूलपट्टिशैस्त्रै

निरताः पतिताः क्षीणाश्छिन्नाभिन्नाविदारिताः ततमत्रसमहुर्धपेतेराक्षसाः सहसूराः ४२
सासीषेहतत्रमारोगश्चमाराद्गवोद्रुमिस्तथा हुरुभिवीद्रुमिश्छिन्नैर्नानाग्नेयैर्विभीषणः ४३ हयैश्च
हिमच्छिन्नैरथैर्भिन्नैरनेकशः चामरव्यजनैश्छत्रैर्ध्वजैर्नानाविधैरपि ४४ रामेणबाणाभिहतैः
विच्छिन्नैः शूलपट्टिशैः विच्छिन्नैः समरेभूमिर्विस्तीर्णाभूद्भयंकरः ४५ तान्दृष्ट्वानिहतान्सर्वेरा
क्षसाः परमातुराः नतत्रचलितंशक्ता रामंपरपुरंजयं ४६ इत्यार्षे रामायणे आरण्यकांडेपं
चविंशः सर्गः २५ दूषणास्तत्स्वकंसैन्यंहन्यमानंविलोक्यच संदिदेशमहावाहो भीमवेगा
नद्दुरासदान् १ राक्षसान्पंचसाहस्त्रान्समरेष्वनिवर्तिनः तैः शूलैः पट्टिशैः खड्गैः शिलावर्षैः
द्रुमैरपि शरवर्षैरविच्छिन्नंववर्षुस्तंसमंततः तद्रुमाणांशिलानांचवर्षंप्राणहरंमहत् २
प्रतिजग्राहधर्मात्माराघवस्तीक्ष्णसायकैः प्रतिगृह्यचतद्वर्षंनिमीलितइवर्षभः ३ ॥

सर्गः ४५ रामंचलितेरामंपमतिसंभ्रमावेगंतं ४६ इत्यार्षेरामायणेतिलकेपंचविंशः सर्गः २५ दू ५९
षणास्त्वित १ पंचसाहस्त्रान्समरेष्वनिवर्तिनः २ ३ प्रतिजग्राहहरोधनिमीलितः वर्षधारयानिमी

226A ५ ६ तीक्ष्णेनाग्रेणाग्रेण ७ ८ तद्दृष्टः कर्मयथनेरामः कर्ता ९ १० परेषांशत्रूणांवमयोद्दिष्टिंतेसिद्धंशत्रूणांगा
त्रंइंद्रियाणितेषांपुरंशरीरंतस्यदारुणंविदारकंपद्दानेषांपुरद्दारंविदारकं ११ १२ १३ हस्तच्छेदानंतरेभ्यः

रामः क्रोधंपरंलेभेवधार्थंसर्वरक्षसां ततःक्रोधसमाविष्टःप्रदीप्तइवतेजसा ५ शरैरभ्यकिरत्
सैन्यंसर्वतःसहदूषणं ततःसेनापतिःक्रुद्धोदूषणःशत्रुदूषणः ६ शरैरशनिकल्पैस्तंराघवंस
मवारयत् ततोरामःसुसंक्रुद्धःक्षुरेणास्यमहद्धनुः ७ चिच्छेदसमरेवीरश्चतुर्भिश्चतुरोहयान्
हत्वाचाश्वाञ्शरैस्तीक्ष्णैरर्धचंद्रेणसारथेः ८ शिरोजहारतद्रक्षस्त्रिभिर्विव्याधवक्षसि सच्छि
न्नधन्वाविरथोहताश्वोहतसारथिः ९ जग्राहगिरिशृंगाभंपरिघंलोमहर्षणं वेष्टितंकांच
नैःपट्टैर्देवसैन्याभिमर्दनं १० आयसैःशंकुभिस्तीक्ष्णैःकीर्णंपरवसोक्षितं वज्राशनिसम
स्पर्शंपुरगोपुरदारणं ११ तंमहोरगसंकाशंप्रगृह्यपरिघंरणे दूषणोऽभिपतद्रामंक्रूरकर्मा
निशाचरः १२ तस्याभिपतमानस्यदूषणस्यसराघवः द्वाभ्यांशराभ्यांचिच्छेदसहस्ताभरणौभु
जौ १३ भ्रष्टस्तस्यमहाकायःपपातरणमूर्धनि परिघःछिन्नहस्तस्यशक्रध्वजइवाग्रतः १४

इः चूर्णेनेनास्यानाद्दृष्टः तथाछिन्नहस्तस्यपरिघःपपात १४ ॥ ॥ ॥ ॐ

विकीर्णाभ्यां विस्तिताभ्यां भुजाभ्यामुपलक्षितो दूषणस्सपपात विगतासुर्विनिश्चेष्टः विषाणाभ्यां दंताभ्यां १५

वा॰ अ॰
६॰
227

कराभ्यां च विकीर्णाभ्यां पपात भुवि दूषणः विषाणाभ्यां विशीर्णाभ्यां मनस्वीव महागजः १५ दृष्ट्वा
तं पतितं भूमौ दूषणं निहतं रणे साधु साध्विति काकुत्स्थं सर्वभूतान्यपूजयन् १६ एतस्मिन्नंतरे क्रुद्धा
स्त्रयः सेनाग्रयायिनः संहत्याभ्यद्रवन् रामं मृत्युपाशावपाशिनाः १७ महाकपालस्स्थूलाक्षः प्र
माथी च महाबलः महाकपालो विपुलं शूलमुद्यम्य राक्षसः १८ स्थूलाक्षः पट्टिशं गृह्य प्रमाथी
च परश्वधं दृष्ट्वैवापततस्तांस्तु राघवः सायकैश्शितैः १९ तीक्ष्णाग्रैः प्रतिजग्राह संप्राप्तानतिथी
निव महाकपालस्य शिरश्चिच्छेद रघुनंदनः २० असंख्येयैस्तु बाणौघैः प्रममाथ प्रमाथिनं स्थूला
क्षस्याक्षिणी स्थूले पूरयामास सायकैः २१ स पपात हतो भूमौ विटपीव महाद्रुमान् दूषणस्यानु
गान् पंचसाहस्रान् कुपितः क्षणात् २२ हत्वा तु पंचसाहस्रैस्तानानयमसादनं दूषणं निहतं श्रुत्वा
तस्य चैव पदानुगान् २३ व्यादिदेश खरः क्रुद्धः सेनाध्यक्षान् महाबलान् अयं विनिहतः संख्ये दूषणः स
पदानुगः २४ ॥

१६ संहत्य मिलित्वा मृत्युपाशेनावपाशिनाः बद्धाः १७ १८ १९ २० २१ २२ पंचसाहस्रान् पंचसह ६०
स्रैरस्त्रैरनेन भगवतो रामो चेष्टेनं सूचितम् २३ २४ ॥ ॥ ॥

227A

हनधमित्यार्षं २५ २६ २७ २८ २९ ३० शतंएकेनशतेनतत्संख्याकेनकर्णिनाबाणविशेषेणएवंसहस्रे

महत्यासेनयासार्द्धंयुद्धारामंकृमानुषं शरैर्नानाविधाकारैर्हनधंसर्वराक्षसाः २५ एवमु
क्तास्खरःक्रुद्धोराममेवाभिदुद्रुवे श्येनगामीपृथुग्रीवोयज्ञशत्रुर्विहंगमः २६ दुर्जयःकरवीरा
क्षःपरुषःकालकार्मुकः हेममालीमहामालीसर्पास्योरुधिराशनः २७ द्वादशैतेमहावीर्या
बलाध्यक्षाःससैनिकाः राममेवाभ्यधावंतविसृजंतःशरोत्तमान् २८ ततःपावकसंकाशैर्हे
मवज्रविभूषितैः जघानशेषंतेजस्वीतस्यसैन्यस्यसायकैः २९ तेरुक्मपुंखाःविशिखाःसधूमा
इवपावकाः निजघ्नुस्तानिरक्षांसिवज्राइवमहाद्रुमान् ३० रक्षसांतुशतंरामःशतेनैकेनकर्णि
ना सहस्रंतुसहस्रेणजघानरणमूर्धनि ३१ तैर्भिन्नवर्माभरणाश्छिन्नभिन्नशरासनाः निपेतुः
शोणितादिग्धाधरण्यांरजनीचराः तैर्मुक्तकेशैःसमरेपतितैःशोणितोक्षितैः विस्तीर्णावसुधा
कृत्स्नामहावेदिःकुशैरिव ३३ क्षणेनतुमहाघोरंवनंनिहतराक्षसम् बभूवनिरयप्रख्यंमांसशो
णितकर्दमं ३४ चतुर्दशसहस्राणिरक्षसांभीमकर्मणां हतान्येकेनरामेणमानुषेणपदातिना
३५ ॥

सहस्रेण ३१ शोणितादिग्धाःशोणितलिप्ताः ३२ विस्तीर्णाविशेषेणाछन्नामहावेदिःअश्वमेधादिवे
दिः ३३ ३४ मानुषेणमानुषवेषेणापि ३५ ॥

रा॰ त्रिशिराश्चैवेति स्वस्य सहलबलेन सहेति वा शेषः ३१ ३२ उद्यताशनिरुद्यतवज्रः ३३ इति रामाभिरामे
आ॰ का॰ श्रीरामीये रामायणतिलके आरण्यकाण्डे षड्विंशः सर्गः २६ खरमिति सन्निपत्य खरयातत्समीपमागा-
९१ म १ विनिपातितं मयेति शेषः २ आलभे स्पृशामि यथा वधिष्यामि तथा प्रयतिष्ये इति शेषः सर्वरक्षसा-

228

तस्य सैन्यस्य सर्वस्य खरः शेषो महारथः। राक्षसस्त्रिशिराश्चैव रामश्च रिपुसूदनः ३१ शेषा हता म-
हावीर्या राक्षसा रणमूर्धनि घोरा दुर्विषहाः सर्वे लक्ष्मणस्याग्रजेन ते ३२ ततस्तु तद्भीमबलं म-
हाहवे समीक्ष्य धर्मेण हतं बलीयसा। रथेन रामं महता खरस्ततः समाससादेन्द्र इवोद्यताशनिः ३३
इत्यार्षे रामायणे आरण्यके षड्विंशः सर्गः २६ खरं तु रामाभिमुखं प्रयान्तं वाहिनीपतिः। राक्षसस्त्रि-
शिरा नाम सन्निपत्येदमब्रवीत् १ मां नियोजय विक्रान्त त्वं निवर्तस्व साहसात्। पश्य रामं महाबाहुं
संयुगे विनिपातितं २ प्रतिजानामि ते सत्यमायुधं चाहमालभे। यथा रामं वधिष्यामि वधार्हं सर्व-
रक्षसां ३ अहं वास्य रणे मृत्युरेष वा समरे मम। विनिवर्त्य रणोत्साहं मुहूर्तं प्राश्निको भव ४ ॥

वधार्हं सर्वरक्षसां वध्यमित्यर्थः ३ अहं वा समरे इति पाठे मृत्युरित्यस्यास्येति शेषः रणोत्साहादिति पा-
ठे ततो मनो निवर्त्येत्यर्थः प्राश्निको मध्यस्थः उभययुद्धसाक्षीत्यर्थः ४ ॥ श्रीम ॥ ॥ ९१

228A

मेयुगायसंयुगंकर्तुं ५ सत्युलोभात्तमस्यक्षतजपूर्णलोभात्तमस्यसमयेयरतः प्रकृतिविपर्यासनमभगाव
त्क्षानातहस्तमस्यलोभादितमर्थश्रयुयथयुद्धेकृतश्रमंजताः स्वरेणाभिशापः ९० जलार्द्रमेतित्रिनेननाना

प्रहृष्टोवाहतोरामेजनस्थानंप्रयास्यसि मयिवानिहतेरामंसंयुगायप्रयास्यसि ५ खरस्त्रिशिर
सातेनमृत्युलोभात्प्रसादितः गच्छयुध्येत्यनुज्ञातोराघवाभिमुखोययौ ६ त्रिशिरास्तुरथेनैव
वाजियुक्तेनभास्वता अभ्यद्रवद्रणेरामंत्रिशृङ्गइवपर्वतः ७ शरधारासमूहान्समहामेघइ
वोत्सृजन् व्यसृजत्सदृशंनादंजलार्द्रस्येवदुन्दुभेः ८ आगच्छन्तंत्रिशिरसंराक्षसंप्रेक्ष्यराघवः
धनुषाप्रतिजग्राहविधुन्वन्सायकाञ्छितान् ९ ससंप्रहारस्तुमुलोरामत्रिशिरसोस्तदा
सम्बभूवातिबलिनोः सिंहकुञ्जरयोरिव १० ततस्त्रिशिरसाबाणैर्ललाटेताडितस्त्रिभिः अ
मर्षीकुपितोरामः संरब्धइदमब्रवीत् ११ अहोविक्रमशूरस्यराक्षसस्येदृशंबलं पुष्पैरिवश
रैर्योहंललाटेस्मिपरिक्षतः १२ ममापिप्रतिगृह्णीष्वशरांश्चापगुणच्युतान् एवमुक्त्वातु
संरब्धः शराभाशीविषोपमान् १३ त्रिशिरोवक्षसिक्रुद्धोनिजघानचतुर्दश चतुर्भिस्तुरगान्
सशरैः सन्नतपर्वभिः १४ ॥

दैवपरीतेनमस्त्रसात्रिधासंस्थितं ११ अहोदृष्टादिक्वंगयोक्तिः पुष्पैरिवपरिक्षतःसपेनेननवगापिमवि
हेमापायः १२ वाजिनस्तुरगान्वेगवतोष्टानिमर्थः १६ ॥ रामजो ॥

वा॰
रा॰ आ॰
९२
229

१५ हतरथान् हतहयसारथिकाद्रथात् १६ जग्ः आयुधपरिग्रहरतिशेषः १७ १८ सर्वैः पतितैः शिरो
भिरुपलक्षितैः पश्चान्न्यपतत् चतुर्दश सहस्राणि ममविता नुवर्तिनामिति सेनो योगे खरो के स्वनर्दश

न्यपातयत्तेजस्वी चतुरस्तस्य वाजिनः अष्टाभिः सायकैः सूतं रथोपस्थे न्यपातयत् १५ रामश्चि
च्छेद बाणेन ध्वजं चास्य समुच्छ्रितं ततो हतरथात्तस्मादुत्पतंतं निशाचरं १६ चिच्छेद रामस्तं
बाणैर्हृदये सोभवज्जडः सायकैश्चाप्रमेयात्मा सामर्षात्तस्य रक्षसः १७ शिरांस्यपातयत्त्रीणि
वेगवद्भिस्त्रिभिः शरैः सधूमरक्तमुद्गारी रामबाणाभिपीडितः १८ न्यपतत्पतितैः पूर्वं स
मरस्थो निशाचरः हतशेषास्ततो भग्ना गता खरसंश्रयाः १९ द्रवंति स्म न तिष्ठंति व्याघ्रत्रस्ता
मृगा इव तान् खरो द्रवतो दृष्ट्वा निवर्त्य रुषितस्त्वरन् राममेवाभिदुद्राव राहुश्चंद्रमसं तथा
२० इत्यार्षे रामायणे आरण्यकांडे सप्तविंशः सर्गः २७ निहतं दूषणं दृष्ट्वा रणे त्रिशिरसा सह
खरस्याप्यभवत्त्रासो दृष्ट्वा रामस्य विक्रमं १ ॥

सहस्राणि हतानि खरत्रिशिरसावेवावशिष्टौ इति एवं सर्गो ते हतशेषान्निवर्त्येति आस्त्यो के स्वतंदं।
शमस्त्वंश्यणपाष्ट्रे तिस्त्रायते हतशेषा इति खराय मूलबलाभिप्रायं वो १४ २० उत्पारणे रामा

॥ रामायणटीकायामरण्यकांडे सर्गः २८ ॥
९२

229A

रत्तसामिदं रात्तसं सैन्यं हतं तद्दृष्ट्वा समनयः १ हतं भूयिष्ठं अस्यावशेषं ३ ४ शित्तयाचार्य विद्याभ्यासेन मार्गा
न् संप्रारथानतेपणादिप्रकारेसदा तद्दर्शयन् रथस्थः खरः समरे चचार अनेकविधरथसंचारणैः ५ ६ स

स दृष्ट्वा रात्तसं सैन्यमविषह्यं महाबलं हतमेकेन रामेण दूषणस्त्रिशिरा अपि २ तद्बलं हतभू
यिष्ठं विमनाः प्रेत्त्य रात्तसः आससाद खरो रामं नमुचिर्वासवं यथा ३ विकृष्य बलवच्चापं नारा
चान् रक्तभोजनान् खरश्चित्तेप रामाय क्रुद्धानाशीविषानिव ४ ज्यां विधुन्वन् सुबहुशः शित्तयास्त्रा
णि दर्शयन् चचार समरे मार्गान् शरै रथगतः खरः ५ स सर्वाश्च दिशो बाणैः प्रदिशश्च महारथः
पूरयामास तं दृष्ट्वा रामोपि सुमहद्धनुः ६ स सायकैर्दुर्विषहैर्विस्फुलिंगैरिवाग्निभिः नभश्चकाराविव
रं पर्जन्य इव वृष्टिभिः ७ तद्बभूव शितैर्बाणैः खररामविसर्जितैः पर्याकाशमनाकाशं सर्वतः श
रसंकुलं ८ शरजालावृतः सूर्यो न तदा स्म प्रकाशते अन्योन्यवधसंरंभादुभयोः संप्रयुध्यतोः ९
ततो नालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्च विकर्णिभिः आजघान खरो रामं तोत्रैरिव महाद्विपं १० तं रथस्थं
धनुःपाणिं रात्तसं पर्यवस्थितं ददृशुः सर्वभूतानि पाशहस्तमिवांतकं ११ ॥ राम ॥

हि

रामः नभ आकाशमविवरं नीरंध्रं चकार ७ पर्याकाशं परितो विद्यमानमाकाशमनाकाशं निरवकाशं ब
भूवुः ८ ९ १० ॥ ॥

वा० सर्वसैन्यस्यहंतारंरामंखरःपरिश्रांतंमेनेऽनेनायथाणवसरइतिखरबोधेसंचितःअतएवानुपदंतेनराम
रा०आ० धनुषश्छेदः १२।१४ मुष्टिग्रहणोपलक्षितग्रहणप्रदेशेपरिदेशा १५ सखरःमर्मणिकवचबंधसंधिषु १६ १७ प्र
९३
230

हंतारंसर्वसैन्यस्यपौरुषेपर्यवस्थितं परिश्रांतंमहासत्वंमेनेरामंखरस्तदा १२ तंसिंहमिवविक्रां
तंसिंहविक्रांतगामिनं दृष्ट्वानोद्विजतेरामःसिंहःक्षुद्रमृगायथा १३ ततःसूर्यनिकाशेनरथेन
महताखरः आससादाथतंरामंपतंगइवपावकं १४ ततोऽस्यसशरंचापंमुष्टिदेशेमहात्मनः
खरश्चिच्छेदरामस्यदर्शयन्हस्तलाघवं १५ सपुनस्त्वपरान्सप्तशरानादायवर्मणि निजघानरणे
क्रुद्धःशक्राशनिसमप्रभान् १६ ततःशरसहस्रेणराममप्रतिमौजसं अर्दयित्वामहानादंन
नादसमरेखरः १७ ततस्तत्प्रहतंबाणैःखरमुक्तैःसुपर्वभिः पपातकवचंभूमौरामस्यादित्यवर्च
सः १८ सशरैरर्दितःक्रुद्धःसर्वगात्रेषुराघवः रराजसमरेरामोविधूमोऽग्निरिवज्वलन् १९ ततो
गंभीरनिर्ह्रादंरामःशत्रुनिबर्हणः चकारांतायसरिपोःसज्यमन्यमहद्धनुः २० सुमहद्वैष्णवं
यत्तदतिसृष्टंमहर्षिणा वरंतद्धनुरुद्यम्यखरंसमभिधावत २१ ततःकनकपुंखैस्तुशरैःस
न्नतपर्वभिः चिच्छेदरामःसंक्रुद्धःखरस्यसमरेध्वजं २२ ॥ रामजय ॥

हतंकवचंपपात १८ शरैरर्दितःसन्ततःक्रुद्धः १९ २० महर्षिणाअगस्त्येनअतिसृष्टंदत्तं २१ २२ ॥ ९३

230A देवतानामाज्ञयास्त्वर्थर्द्वैतिकविकुसितोपमानिकोपमेयं २३ २४ २५ अभिलक्षितानभिलक्षितविषया
न् २६ तानेवविषयानाह शिरस्येकेनेत्यादि २७ २८ भास्करोपमानिमसंग्रहोन्वेतितीक्ष्णाः उपात्तत्रयोद

महर्षानीयोवद्दृथाविछिन्नःकांचनोध्वजः जगामधरणींसूर्योदेवतानामिवाज्ञया २३ तेचचतुर्भिः
खरःक्रुद्धोरामंगात्रेषुमार्गणैः विव्याधहृदिमर्मज्ञोमातंगमिवतोयदैः २४ सरामोबहुभिर्बाणैः
खरकार्मुकनिःसृतैः विद्धोरुधिरसिक्तांगोबभूवरुषितोभृशम् २५ सधनुर्धन्विनांश्रेष्ठःसंगृह्यप
रमाहवे मुमोचपरमेष्वासःषट्शरानभिलक्षितान् २६ शिरस्येकेनबाणेनद्वाभ्यांबाह्वोरथार्पय
त् त्रिभिश्चन्द्रार्धवक्त्रैश्चवक्षस्यभिजघानह २७ ततःपश्चान्महातेजानाराचान्भास्करोपमान् ज
घानराक्षसंक्रुद्धस्त्रयोदशशिलाशितान् २८ रथस्ययुगमेकेनचतुर्भिःशबलान्हयान् षष्ठेन
चशिरःसंख्येचिछेदखरसारथेः २९ त्रिभिस्त्रिवेणुंबलवान्द्वाभ्यामक्षंमहाबलः द्वादशेनतु
बाणेनखरस्यसशरंधनुः ३० छित्वावज्रनिकाशेनराघवःप्रहसन्निव त्रयोदशेनेन्द्रसमोबिभेद
समरेखरं ३१ प्रभग्नधन्वाविरथोहताश्वोहतसारथिः गदापाणिरवप्लुत्यतस्थौभूमौखरस्तदा
३२ ॥

शरानांविनियोगमाह रथस्येत्यादि २९ त्रिवेणुर्नामरथमुखस्थोयुगाधारदंडः ३० प्रहसन्निवलील
यैवबिभेदखरंहृदीतिशेषमाहकतकः ३१ ३२ ॥ रामजेप ॥

रा॰ महारथस्यसुजस्यतत्कर्मदृष्ट्वेतिशेषः अपूजयन्नमस्कारस्तुत्यादिभिःसन्तोषंप्रापितवन्तः ३२ इति
बा॰ आ॰ रामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेआरण्यकाण्डेऽष्टाविंशतितमःसर्गः २८ मृदुपूर्वंन्यायमवलंब्यम
६४ हर्षिकृतंपरुषंपरुषार्थकं १ तत्कृतान्यायेनोपार्जितवनानाशःइत्याह राजमादिवलेतिष्ठन्नवलविषये
231

तत्कर्मरामस्यमहारथस्यसमेत्यदेवाश्चमहर्षयश्च अपूजयन्प्रांजलयःप्रहृष्टास्तदाविमानाग्रग
ताःसमेताः ३२ इत्यार्षेरामायणेआरण्यकाण्डेऽष्टाविंशःसर्गः २८ खरंतुविरथंरामोगदापाणि
मवस्थितं मृदुपूर्वंमहातेजाःपरुषंवाक्यमब्रवीत् १ गजाश्वरथसंबाधेबलेमहतितिष्ठता
कृतंतेदारुणंकर्मसर्वलोकजुगुप्सितं २ उद्वेजनीयोभूतानांनृशंसःपापकर्मकृत् त्रयाणा
मपिलोकानामीश्वरोपिनतिष्ठति ३ कर्मलोकविरुद्धंतुकुर्वाणंक्षणदाचर तीक्ष्णंसर्वज
नोहंतिसर्पंदुष्टमिवागतं ४ ॥

मित्येवनतिष्ठतीईदृशेनयद्दारुणंकर्मकृतंभवतितत्सर्वलोकनिंद्यंभवति २ एवंविधंकर्मकर्तुर्नैह
स्वल्पमित्याह उद्वेजनीयइति उद्वेजकइत्यर्थः नृशंसोघातकःक्रूरःएवंगुणःईश्वरोपिनतिष्ठति
३ तदेवाह कर्मेत्यादिसर्वजनोहंतिग्रहणंतिप्रकारोपिहंतिसर्ववध्यइतियावत् ४ ॥ ॥ ६४

231A

अथाग्रशानी वा कामः आनोधिके वा लोभः तस्य पापस्य सर्वं तेन नाशः स्वरूपं परिपाकं पश्य ऽपि पापफलमनुभव
तीत्यर्थः करकावर्षो पलास्तान् तिकरकात् तस्मा ब्राह्मणी रक्तपुष्पिके वा नक्त पुष्पिकायाः करकाविषं तन्त्रिपारणा
मात्रेण तन्नस्त्रुरिति प्रसिद्धिः सा यथा स्वानर्थं मपश्यती तद्दके भोजनेनात रेतन्त्रापालोकः पश्यति पवयः कर्मक
रणकालेनापाक मिदमिति न बुध्यते तस्य तत्कर्मप्रापनं तन्नाशो लोको हृष्टः सन्न पश्यतीत्यर्थः इति कतकः ५

लोभात्पापानि कुर्वाणः कामाद्वा यो न बुध्यते हृष्टः पश्यति तत्सर्वं ते ब्राह्मणी करकादिव ५ व
र्तमानोऽहंकारेण तापसान् धर्मचारिणः किं न्वहं तान्महाभागान् फलेऽप्राप्यसि राक्षस ६ न विशेषा
त्कर्मणः क्रूराः लोकजुगुप्सिताः ऐश्वर्यं प्राप्य तिष्ठन्ति शीर्णमूला इव द्रुमाः ७ अवश्यं लभते कर्ता
फलं पापस्य कर्मणः घोरं पर्यागते काले द्रुमः पुष्पमिवार्तवं ८ न चिरात्प्राप्यते लोके पापानां क
र्मणां फलं सविषाणामिवान्नानां भुक्तानां क्षणदाचर ९ पापमाचरमाणो घोरं लोकस्याप्रियमिच्छता
अहमासादितो राज्ञा प्राणान् हन्तुं निशाचर १० ॥ ॥

किं ततः तत्राह वसतइति किं तु फलमग्रे प्राप्यसि तत्राविमइ इति शेषः ६ इदं तत्प्रपन्नमित्याह नेति पाप
कर्मणः सर्वगुणैश्वर्यं प्राप्यापि न चिरं तिष्ठति ७ काले पापानुभवकाले घोरं दुःखरूपफलं ८ ९ घो
रं कर्मणः फलं भवतीति शेषः अतो हेतोरहं राज्ञा दुष्टनिग्रहाधिकारी हे निशाचर तत्संप्राणान् हन्तुं आ
सादितो ऋषिभिरिति शेषः तद्येति वा राज्ञेति पाठे राज्ञा दशरथेनासादितो नियुक्त इत्यर्थः इति तीर्थः १० ॥

बा· अथ मया मुक्ता बाणाः त्वद्वपुर्भित्त्वा भूमिं विदार्यातिपतिष्यन्ति भुवमतिक्रम्य पतिष्यन्ति पाताले गमिष्यन्तीर्
रा·आ· तियावत् ११ अत्र तस्यानुगमनं प्राणनाशमात्रेण अत एव निरयस्थमिति वक्ष्यति १२ निरयस्थमिति ननु भ
६५ गवता हतस्यान्त्यसमये भगवद्दर्शनवतः कथं निरयस्थमिति चेन्न अप्रमत्तस्य पतत्रस्य वधकर्मणः फलस्या

232

अथ भित्त्वा मया मुक्ता नाराचाः काञ्चनभूषणाः विदार्यातिपतिष्यन्ति वल्मीकमिव पन्नगाः ११ येत्व
या दंडकारण्ये भक्षिताः धर्मचारिणः तानद्य निहतः संख्ये ससैन्योनुगमिष्यसि १२ अद्य त्वां निहतं
बाणैः पश्यन्तु परमर्षयः निरयस्थं विमानस्था ये त्वया निहताः पुरा १३ प्रहरस्व यथाकामं कुरु य
त्नं कुलाधम अद्य ते पातयिष्यामि शिरस्तालफलं यथा १४ एवमुक्तस्तु रामेण क्रुद्धः संरक्तलो
चनः प्रत्युवाच ततो रामं प्रहसन्क्रोधमूर्छितः १५ प्राकृतान्राक्षसान्हत्वा युद्धे दशरथात्म
ज आत्मना कथमात्मानमप्रशस्यं प्रशंससि १६ विक्रान्ता बलवन्तो वा ये भवन्ति नरर्षभाः कथ
यन्ति न ते किंचित्तेजसा चातिगर्विताः १७ प्राकृतास्त्वकृतात्मानो लोके क्षत्रियपांसनाः निरर्थ
कं विकत्थन्ते यथा राम विकत्थसे १८ ॥

वश्यंपभोक्तव्यत्वेनादोषो भगवद्दृष्ट्यैव निरयभोगः पूर्वमुक्तमपदप्राप्तेः सत्वेनादोषात् १३ कुलाधम कुलेना
धम १४ १५ १६ गर्विताः अपि न कथयन्तीत्यन्वयः १७ अकृतात्मानः कल्मषचित्ताः १८ ॥ ॥ ६५

232A

कलंकपदिग्धान् कलीनं तं प्रकटयन्न् समप्रकालेनतत्तस्य युद्धकाले संप्राप्ते अप्रयासात्तवेः अपास्तावेप्रस्तभाव
प्राप्तः स्वस्तवरूपवचनं कोभियास्यातिनकोपीत्यर्थः अहमासादितो राजतिराम्भोक्के रिहसुकृतवान् १९ कथ्य
नेन प्राक्कृतेनतत्वया सर्वथैवात्मनो लघुत्वं दर्शितं यथा सुवर्णप्रतिरूपेण स्ववर्णेनत्यरूपेणापित
लेन कुप्याग्निना स्वर्णादि प्रायथनाग्निना तेन नयथा स्वस्य कुसुवर्णत्वरूपलाघवं दर्शितं भवतितद्वतापा
सर्वं हितत्वस्वर्णात्वबुद्धिः सातापे यथा नश्यति तथा तथा स्वस्मिन्नस्थिताप्राकृत्स्यरत्वबुद्धिः कथ्यनेनाप

कलंकपदिग्धान्वीरः समरे कोभियास्यति समप्रकालेतु संप्राप्ते स्वयमप्रस्तवे स्तवं १९ सर्वथा
त्वलघुत्वं तेकथ्यनेन विदर्शितं सुवर्णप्रतिरूपेण तप्तेनेव कुप्याग्निना २० ननु मामिह निष्टेनेप
पुण्यसिक्तं गदाधरे यशोधरमिवाकंप्यं पर्वतं धातुभिश्चितं २१ पर्यासोहं गदापाणिर्हन्तुं प्राणान्
रणेतव त्रयाणामपि लोकानां गोपाशहस्तमिवान्तकः २२ कामं बहूपि वक्तव्यं नपिवक्ष्यामि
नेह श्लाघ्यते सविता युद्धविस्मस्तनो भवेत् २३ ॥ ॥

हेतेत्यर्थः तप्ताग्निनेति पाठान्तरे २० अयमेव तेकथनेहेतुरिमाह ननु नितिगदाधरेमापतनो न पुण्यसिक्ता
रक्षेतान्न जानासि अतो विकथ्यसे इत्यन्वयः यशोधरमिति पर्वतविशेषणं तेन कुलाचलसादृश्यं बोध्यते २१
सकसार्थे हर्षाद्यति पर्याप्तइति गदापाणिरिति गदाहस्त इत्यर्थः तव त्रयाणां लोकानां चेत्यर्थः २२ यद्य
पित्वद्विषयेकाम बहुवक्तव्यमस्ति अथाप्य हं नवक्ष्यामि इह लघुत्वापत्तेः हेतेतरमप्याह श्लाध्यमिति २३ ॥

वा०
रा० ब्रा०
९९
233

यानि तेन तया हतानि तेषां नलनीलादीनां प्रश्रम मार्जनं करिष्यामि त्वद्विनाशनेन त्वद्भरणात् २४ पर
मां प्रगदां कनकवलयानि यस्यां तां प्रसिद्धां हस्ते स्थां गदां चिक्षेप २५ भस्मकृत्वा स्वज्वालयेति शेषः त
त्समीपतः रामसमीपतः २६ २७ मंत्रादिबलैर्विनिपातिता व्यालीव २८ इति रामाभिरामे श्रीरामेयरामा

चतुर्दशसहस्राणि रात्रसानां हतानि ते तद्विनाशकरो मध्यतेषामङ्गप्रमार्जने २४ इत्यु
क्त्वापरमक्रुद्धः सगदां परमां गदां खरश्चिक्षेपरामाय प्रदीप्ताम शनिर्यथा २५ खरबाहुप्रमु
क्तासाप्रदीप्तामहतीगदा भस्मवृक्षांश्च गुल्मांश्च कृत्वागात्तत्समीपतः २६ तामापतंतीं महतीं
मृत्युपाशोपमां गदां अंतरिक्षगतां रामश्चिच्छेदबहुधाशरैः २७ साविशीर्णा शरैर्भिन्नापपा
तधरणीतले गदामंत्रौषधिबलैर्व्यालीवविनिपातिता २८ इत्यार्षे रामायणे आरण्यकेएको
नत्रिंशः सर्गः २९ भित्वातुतां गदां बाणैराघवो धर्मवत्सलः स्मयमानइदं वाक्यं संरब्धमिदम
ब्रवीत् १ एतत्तेबलसर्वस्वंदर्शितंराक्षसाधम शक्तिहीनतरोमत्तो वृथात्वमुपगर्जसि २

यणेतिलके आरण्यकांडे एकोनत्रिंशः सर्गः २९ भित्वेति १ लब्धावसरो भगवान्नूनयैवकस्य नं
कृतमित्याह एतदिति शक्तिहीनतरः शक्ताहीनतरः २ ॥ राम ॥ ९९

अभिधाने केवलं प्रगल्भस्य तवास्मयाप्यनुवर्ण्योभवत्येवेत्यर्थः अप्रयो विज्ञासलस्य स्वनाशेनेत्यातिका ३ ४
५ ६ स्वस्थानाद्गतएवभूमौनास्वभुजद्वयेयेनसुःगांभवं ७ प्रवृद्धनिद्रे प्रवृद्धदीर्घनिद्रे प्राणाः स्ववा
सम्भूताः प्राणानां तपोमहिम्ना सर्वजनप्राणानां ८ हृतस्थानेहृतराज्ये तस्ववासे ९ विप्रसरिष्यतिमद्वये

पथावास्याविनिर्भिन्नागदाभूमितलेगदा अभिधानप्रगल्भस्य तवप्रत्ययज्ञातिनी ३ यन्नयोक्तवि
निष्टानामिदमस्त्वप्रमार्जनं राक्षसानां करोमीति मिथ्यानदर्पितेवचः ४ नीचस्यतद्दर्पोत्सस्यमि
थ्याहतसारत्वमः प्राणानपहरिष्यामि गरुत्मानमृतंयथा ५ अथतेभिन्नकंठस्यफेनबुद्बुदभू
षिते विदारितस्यमहाप्राणैर्महीपास्यतियोगिणिते ६ पांसुरूषितसर्वांगाः स्वस्तन्यस्तभुजद्वयः स्वस्य
सेनासमाश्लिष्य कुले भोप्रमदामिव ७ प्रवृद्धनिद्रेशयिते त्वयिराक्षसपांसने भविष्यतिप्राणानां
नाप्राणानांदंडकारमे ८ जनस्थाने हृतस्थाने तवराक्षसमञ्छैः निर्भयाविचरिष्यंतिसर्वतोमुन
योवने ९ अद्यविप्रसरिष्यंति राक्षसोहतवांधवाः वाष्पार्द्रवदनादीनाभयादन्यभयावहाः १० अ
द्यशोकरसज्ञास्ताभविष्यंतिनिरर्थकाः अनुरूपकुलाः पत्न्योयासांत्वंपतिरीदृशः ११ ॥ ॥
प

त्वजनस्थानात्पलायिष्यंतिरित्यर्थः १० शोकरसज्ञाः शोकस्यापिकरसज्ञाः निरर्थिकाः निःपोषतोनष्टार्थः
कामादिपुरुषार्थयासांताः अनुरूपकुलाः त्वत्सदृशार्हं नन्वादिगुणवत्कुलाः ईदृशाः पापकर्मा ११ ॥

वा॰ प्रत्यैव विवरणं त्वं सांप्रतं सत्यादिपूर्णां कितैस्त्वदुष्टेभ्यः यद्यपि भगवत ईदृशो ऽत्ताद्वेयं वादो ऽनुचितस्तथापि निर।
रा॰ आ॰ यस्यामितिस्त्वोक्तिसंस्मारकत्वं मरणकाले क्रोधजनकतमोगुणोद्रेकसत्तामसगुणनिसंपादकस्याङ्गवोप
६७ निबोध्यं १२ १३ ततो दृढमवलिप्तत्वादेव मृत्युवश्यो भवाग्यवाच्यं न जानीषे १४ परिक्षेपावस्थः निरस्तषडिं
234 द्रियाः स्वांतः करणवत्समादिपंचेंद्रियैर्निरस्ताविनाशितस्वात्मश्रः मरणकालस्फुरितेभगवद्रूपः स्त्रेषणस्वा

न्ध्वंसमपील्नत्वद्रात्मनित्यंब्राह्मणकंटकः त्वत्कृतैर्यांकितैरग्रौर्मुनिभिः पावके हविः १२ तमे
वमभिसंरब्धं ब्रुवाणं राघवं वने खरो निर्भर्त्सयामास रोषात्खरतरस्वनः १३ दृष्टं खलवलि।
प्तोसि भयेष्वपि च निर्भयः वाच्यावाच्यं ततो हि त्वं मृत्योर्वश्यो न बुध्यसे १४ कालपाशपरिक्षि
प्ता भवंति पुरुषा हि ये कार्याकार्यं न जानंति ते निरस्तषडिंद्रियाः १५ एवमुक्त्वा ततो रामं संरु
ध्य भ्रुकुटीं ततः स ददर्श महासालमविदूरे निशाचरः १६ रणे प्रहरणस्यार्थे सर्वतो ह्यवलो
कयन् स तमुत्पाटयामास संदष्टदशनच्छदं १७ ॥ राम ॥

विनश्यंतमापयति च काले ति अतस्त्वया मद्रूपः त्वं तयाऽऽ इति तत्वं मणविसन्नेषां निरयस्यामिति भावः
क्रोधेन संगतानि स्पष्टेव १५ भ्रुकुटीं सेकृष्य सन्निवध्य १६ प्रहरणमायुधं तदर्थं सर्वतः प्रसक्तमिति शेषः
तादृशमहासालमवलोकयन्दिशत्यर्थः दशनच्छदमधरं संदष्टदशनच्छदं यथा भवति तथा १७ ॥ ॥ ६७

234A

समुत्क्षिप्यश्रामयित्वाहतोसारितः १८ १९ ज्ञातखेदोरोषादितिविशेषः नतत्रमादितित्र्यंरोषोपिभगव
तारोपितएवनत्वनतत्त्ववास्तवास्तवः मानुषत्वस्थिरीकरणायेतिबोध्यं रक्तवर्णेतभावेःपोरामागेलोच
नेयस्यसः सहस्रेणानेतेन २० बाणानतानबाणाहतनाविवरात्प्रस्रवणास्प्रस्रवणादिवसपरिस्रवः स्रवा
हः २१ विकलः परवशः कृतोनतुमृतइत्यर्थः नदेवाहमतइति २२ आयतनेबाणेनपावकाशोयथान

तंसमुत्क्षिप्यबाहुभ्यांविनर्दंतंमहाबलः रामम्रुद्दिश्यचिक्षेपहनूमानितिचाब्रवीत् १८ त
मापतंतंबाणौघैःछित्वारामःप्रतापवान् रोषमाहारयत्तीव्रंनिहंतंसमरेखरं १९ ज्ञातखेदस्ततो
रामोरोषरक्तांतलोचनः निर्बिभेदसहस्रेणबाणानांसमरेखरं २० तस्यबाणांतराद्रक्तंबहुस्रु
स्रावफेनिलं गिरेःप्रस्रवणास्येवधाराणांचपरिस्रवः २१ विकलःसकृतोबाणैःखरोरामेणसं
युगे मत्तोरुधिरगंधेनतमेवाभ्यद्रवद्द्रुतं २२ तमापतंतंसंक्रुद्धंकृतास्त्रोरुधिराप्लुतं अपासर्प
तद्विपदंकिंचित्वरितविक्रमः २३ ॥ राम ॥

भवतितथोपर्युपर्यापतंतंखरंदृष्ट्वात्यासत्तौधनुर्बाणयोरनस्यादितिस्वशरीरेनक्षुधिरपानभियाचद्विपाणि
पादानितत्वरितपदन्यासोबाणाद्यर्थंदेवएषतोपासर्पत अनेनमहाबलतंखरस्याक्रमणस्यतथारामयुक्त्वेदा
नुतद्दानसहनतद्दानसहनेवासत्वशकंमनपवाग्रतद्दयापविशिष्यस्वशक्तिरूपवेस्रवबाणग्रहण २३ ॥

वा० ब्रह्मदंडमिवब्रह्मास्त्रमिवामोघं २४ मघवतादत्तमगस्त्यद्वारा २५ धनुरायम्यविमुक्तःखरस्योरस्यपतदित्य
रा० आ० न्वयः २६ श्वेतारण्येयथांधकःअंधकासुरःश्वेतारण्येरुद्रेणहतइतिपुराणप्रसिद्धंरुद्रेणेवेतिइवशब्दो
९८ वाक्यालंकारेश्वेतारण्येयथांतकइतिप्रचुरःपाठःतत्रकावेरीतीरवर्तिनिश्वेतारण्येमार्कंडेयचिरंजीवि
235 त्वायांतकसंहारोरुद्रेणकृतइतितन्माहात्म्येप्रसिद्धिःकौर्मेत्वत्रखंडेश्वेतस्यराजर्षेःपरमशैवकालंजरे

ततःपावकसंकाशंवधायसमरेशरं खरस्यरामोजग्राहब्रह्मदंडमिवापरं २४ सतद्दत्तंमघवता
सुरराजेनधीमता संदधेचसधर्मात्मामुमोचचखरंप्रति २५ सविमुक्तोमहाबाणोनिर्घा
तसमनिःस्वनः रामेणधनुरायम्यखरस्योरसिचापतत् २६ सपपातखरोभूमौदह्यमानःश
राग्निना रुद्रेणेवविनिर्दग्धःश्वेतारण्येयथांतकः २७ सवृत्रइववज्रेणफेनेननमुचिर्यथा
बलोवेंद्राशनिहतोनिपपातहतःखरः २८ एतस्मिन्नंतरेदेवाश्चारणैःसहसंगताः दुंदुभीश्चा
भिनिघ्नंतःपुष्पवर्षंसमंततः २९ ॥ ॥

पर्वतेतपस्यभिरतस्यमारणायागतस्यांतकस्यशिवेनवामपादप्रहारेणसंहारःकृतःइतिखंडविशेषेण।
ध्यायेदुक्तं २७ वज्रेणवृत्रइवफेनेनतदाच्छादितवज्रेणनमुचिरिवनशुष्केणनार्द्रेणेतिब्रह्मणातस्मै
वरदानात्तथाप्रणिहतोबलोवाशन्याहतइवार्थेबलइवएवंवृत्रांतकादिवधस्यरुद्रादिनिमित्तकत्वमानवत् ख ९८
रवधस्यरामनिमित्तकत्वमनेनप्रकाशितंकविना २८ २९ ॥ रामजे ॥

235A

अर्थाधिकमुहूर्त्तेन किंचिद् हतवदीजयेण २॰ २१ राजर्षयोनहुषाद्याः परमर्षयोभृग्वाद्याः २२ सभाज्यपूजयित्वा पतरर्घेरत सा वचायेनदेशवामनियोजना सर्वेन तपस्विना रामप्रस्थापभवद्विज्ञलोकाय अस्थानत्य

रामस्योपरि संदृष्टा व वर्ष पुष्पविस्मितास्तदा अर्धाधिकमुहूर्त्तेन रामेणानिशितैः शरैः २॰ चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां कामरूपिणां खरदूषणमुख्यानां निहतानि महामृधे २१ अहोवतमहत्कर्म रामस्य विदितात्मनः अहोवीर्यमहो दाक्ष्यं विष्णोरिव हि दृश्यते २२ इत्येवमुक्त्वा ते सर्वे ययुर्देवा यथागतं ततो राजर्षयः सर्वे संगताः परमर्षयः २३ सभाज्य मुदितारामं सागस्त्या इदमब्रुवन् एतदर्थं महातेजा महेन्द्रः पाकशासनः २४ शरभंगाश्रमं पुण्यमाजगाम पुरंदरः आनीतस्त्वमिमं देशमुपायेन महर्षिभिः २५ एषां वधार्थं शत्रूणां रक्षसां पापकर्मणां तदिदं नः कृतं कार्यं त्वया दशरथात्मज २६ स्वधर्मं प्रचरिष्यन्ति दण्डकेषु महर्षयः एतस्मिन्नन्तरे वीरो लक्ष्मणः सह सीतया २७ गिरिदुर्गाद्विनिष्क्रम्य संविवेशाश्रमं सुखी ततो रामस्तु विजयी पूज्यमानो महर्षिभिः २८ प्रविवेशाश्रमं वीरो लक्ष्मणेनाभिपूजितः तं दृष्ट्वा शत्रुहन्तारं महर्षीणां सुखावहं २९ बभूव हृष्टा वैदेही भर्तारं परिषस्वजे मुदा परमया युक्ता दृष्ट्वा रक्षोगणान् हतान् ३० ॥

मिमुक्त्वा शरभंगं प्रति इन्द्रो गतस्तमाश्रयः २४ २५ २६ एतस्मिन्नन्तरे देवानां ऋषीणां च निर्गमनसमये

वा॰
रा॰ अ॰
९५
236

३१ हर्षोनिशायात्मनगलिंगनेद्दंपुद्दंशायः शिशिरार्थे ४२ इत्यारण्ये रामायणे तिलके त्रिंशः सर्गः
त्वरमाण इति खरसंग्रामात्पलायिनः सूर्पणखागमनात्पूर्वमेव लंकां प्रविश्य समर्थः संपूर्णे दंडकारण्ये
जनस्थानपदवाच्यमतो गोदावरीमारभ्य तो जनस्थानात्तरसाक्रः १ खरस्त्वतिचेन रूपणात्रिशिरसोः क।

रामं चैवाश्रयं दृष्ट्वा तनो व जनकात्मजा ४२ ततस्तु तेरात्तमसंयमर्दनं संपूज्यमानं मुदितैर्
महात्मभिः पुनः परिष्वज्य मुदान्विताननावभूव दृष्ट्वा जनकात्मजा तदा ४२ इत्यार्षे रामा
यणे आरण्ये त्रिंशः सर्गः ३० त्वरमाणस्ततो गत्वा जनस्थानादकंपनः प्रविश्य लंकां वेगे
न रावणं वाक्यमब्रवीत् १ जनस्थानस्थिता राजन् राक्षसा बहवो हता। खरश्च निहतः सं
ख्ये कथंचिदहमागतः २ एवमुक्तो दशग्रीवः क्रुद्धः संरक्तलोचनः अकंपनमुवाचेदं निर्द
हन्निव तेजसा ३ केन भीमं जनस्थानं हतं मम परासुना को हि सर्वेषु लोकेषु गतिं नाधिग
मिष्यति ४ न हि मे विप्रियं कृत्वा शक्यं मघवता सुखं प्राप्तुं वैश्रवणेनापि न यमेन च विष्णु
ना ५ कालस्य चाप्यहं कालो दहेयमपि पावकं मृत्युं मरणधर्मेण संयोजयितुमुत्सहे ६
वातस्य तरसा वेगं निहंतुमपि चोत्सहे दहेयमपि संक्रुद्धस्तेजसादित्यपावकौ ७ ॥

॥ १ ॥

कथंचिदहमागतः केवलं प्रेतकतयास्थितत्वाद्रामबाणविषयी कृतत्वेनापायः २२ भीमं सर्वं।
लोकभयदं जनस्थानं परासुनेति क्रोधात्तमसुमर्षणेनमर्थे प्रयुक्तं गतिं स्थितिं ४ ६ निहंतुमंकृत्यादिम

९५

236A मेरिवयथासंदिग्धार्तयाअभयमितिच्छेदः ८ः वरांगारूपोपेतोयः सिंहसंहननोहिमहतिकोपाः ९ अन्नसं
केनापितुल्यानहिंबलेविक्रमश्चयस्यसः सहदूषणः खरश्चहतइत्यन्वयः ११ नागेंद्रः सर्पश्रेष्ठः १२ सरामः सर्वो
मरैः सहितेनेंद्रेणजनस्थानेकच्चिदुपागतइत्यन्वयः १३ १४ परंधर्मंप्रतिशयितेधीर्ये १५ राकाशानिविभा

तथोक्तस्तुदशग्रीवंक्रुद्धंतंजलिरकंपनः भयात्संदिग्धयावाचारावणंयाचतेभयं ८ दशग्रीवोभ
यंतस्मैप्रददौरक्षसांवरः सविस्रब्धोब्रवीद्वाक्यमसंदिग्धमकंपनः ९ पुत्रोदशरथस्यास्तिसिंह
संहननोयुवा रामोनाममहास्कंधोवृत्तायतमहाभुजः १० श्यामः पृथुयशाः श्रीमानतुल्यबलवि
क्रमः हतस्तेनजनस्थानेखरश्चसहदूषणः ११ अकंपनवचः श्रुत्वारावणोराक्षसाधिपः नागेंद्र
इवनिःश्वस्यइदंवचनमब्रवीत् १२ ससुरेंद्रेणसंयुक्तोरामः सर्वामरैः सह उपयातोजनस्थानंब्रूहि
कच्चिदकंपन १३ रावणस्यपुनर्वाक्यंनिशम्यतदकंपनः आचचक्षेबलंतस्यविक्रमंचमहात्मनः १४
रामोनाममहातेजाः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मतां दिव्यास्त्रगुणसंपन्नः परंधर्मंगतोयुधि १५ तस्यानुरू
पोबलवान्रक्ताक्षोदुंदुभिस्वनः कनीयान्लक्ष्मणोभ्राताराकाशशिनिभाननः १६ सतेनसह
संयुक्तः पावकेनानिलोयथा श्रीमान्राजवरस्तेनजनस्थानेनिपातितं १७ ॥ ॥

ननइतिराकापूर्णिमापूर्णेराकानिशाकरेइत्यमरः पूर्णानिशाकरवदनइत्यर्थः १६ राजवरराजइति
यावत् १७ ॥ रामायनमः ॥

वा॰ महात्मानोदेवानैवागताइतिशेषःरामेणतुननुलक्ष्मणेनापीत्यर्थः १८ भयान्मत्वायनापुरेभसार्थेण
रा॰ आ॰ गर्ब्बनिराक्षसात्सेनेनेनमार्गेणगत्मायतस्थितमेवरामंपश्यंति अनेनानेनाकारतात्प्रदर्शनेनरामस्या
७॰ परिछिन्नशक्तिमेवसर्ववित् १९ २१ बलंपरपराभिभवसामर्थ्यंपौरुषंमहापुरुषकर्महस्तेनवारितंयथा
237

नैवदेवामहात्मानोनात्रकार्याविचारणा शरारामेणतुमुक्तारुक्मपुंखाःपतत्रिणः सर्पाःपं
चाननाभूत्वाभक्षंतिस्मराक्षसान् येनयेनचगच्छंतिराक्षसाभयकर्शिताः १९ तेनतेनस्मप
श्यंतिराममेवाग्रतःस्थितं इत्थंविनाशितंतेनजनस्थानंतवानघ २० अकंपनवचःश्रुत्वाराव
णोवाक्यमब्रवीत् गमिष्यामिजनस्थानंरामंहंतुंसलक्ष्मणं २१ अथैवमुक्तेवचनेप्रोवाचे
दमकंपनः शृणुराजन्यथावृत्तंरामस्यबलपौरुषं २२ असाध्यःकुपितोरामोविक्रमेण
महायशाः आपगायास्तुपूर्णायावेगंपरिहरेच्छरैः २३ सताराग्रहनक्षत्रंनभश्चाप्यवसा
दयेत् असौरामस्तुसीदंतींश्रीमानभ्युद्धरेन्महीं २४ ॥ राम ॥

यादृशंतत्सर्वंशृण्वित्यर्थः २२ कुपितःकुपितोंतकइवसंहारेप्रवृत्तोरामः पराक्रमेणतन्नोनिवर्तयितु
मशक्यःअस्मादिभिरपीतिशेषः परिहरेत्परावर्तयेत् अनेनकृत्स्नबलभद्रावतारस्यापिस्तवनं २३
नभोप्यवसादयेत्नाशरहितंकुर्यात् त्रिविक्रमावतारइवमहीमभ्युद्धरेत्यज्ञवराहइवणाकार्येत्यनेनलि ङ्गैः २४ ॥

237A

वेलां मर्यादां प्राप्नुयेत प्रलयकाल इव समुद्रस्य वेगं विधमेत समुद्रे सेतुबंधनसामर्थ्यं दर्शितं वायु
विनुपलतणभृतपच्चकस्य २४ संहृत्य पुनः स्रष्टुं प्रशक्तः अत्र पुनरपि शाभ्यां सर्वस्रष्टृसंहाराणां तदर्थी
नत्वमुक्तं अनेन जगत्स्थितिसंहारकर्तृत्वमस्य व्यंग्यं अकंपनस्यापि भगवत्प्रसादादेव ज्ञानं २६ लोके

भिंद्याद्वेलां समुद्रस्य लोकान्नाशयेद्विभुः वेगं वापि समुद्रस्य वायुं वा विधमेच्छरैः २५ संहृ
त्य वा पुनर्लोकान्विक्रमेण महायशाः शक्तः श्रेष्ठः स पुरुषः स्रष्टुं पुनरपि प्रजाः २६ न हि
रामो दशग्रीव शक्यो जेतुं रणे त्वया रक्षसां वापि लोकेन स्वर्गः पापजनैरिव २७ न तं वध्यमहं
मन्ये सर्वैर्देवासुरैरपि अयं तस्य वधोपायस्तन्ममैकमनाः शृणु २८ भार्या तस्योत्तमा लोके सीता
नाम सुमध्यमा श्यामा समविभक्ताङ्गी स्त्रीरत्नं रत्नभूषिता २९ नैव देवी न गन्धर्वी नाप्सरा न च प
न्नगी तुल्या सीमन्तिनी तस्या मानुषी तु कुतो भवेत् ३० तस्यापहर भार्यां त्वं तं प्रमथ्य महावने
सीतया सहितो रामो न चैव हि भविष्यति ३१ ॥ ॥

न समस्तेहेन सहितेनापीति शेषः २७ अपि नाम त्वया पि येते नेन्द्रजिता निर्जितेन्द्रादिसहायेन पि तस्य जयो सु
कर इति ध्वनितं मम मेति मुखादिति शेषः २८ श्यामा यौवनमध्यस्था २९ कुतो भवेत् तुल्येति शेषः ३० ते
न रामं प्रमथ्य केनाप्युपायेन वञ्चयित्वेति यावत् तस्य भार्यामपहर बलात्कारेण हर ३१ ॥ ॥

बा॰ अरोचयतइत्यन्वयःतेनरावणेनवातुर्विंतयितारामस्यसीतयासहावनवस्थानोपायं ३१ कालेशात्मःसोनुमव्ययेह
रा॰ ग्रं॰ छइति अर्कंपुनवाक्यंश्रुत्वावेनानुमेवश्रीरामोवनंरिष्यतीतिमनकुमारवाक्यस्मरणाहृष्टः तदेनइतर
७१ रामायणेस्पष्टंतत्रहिसनत्कुमारप्रतिविस्तृहस्तमनत्वाकागतिरितिरावणेनपृष्टेनहनत्वानलोकश्रु
238 मितिनिसनत्कुमारवाक्यश्रुत्वाएवंश्रुत्वामहावाहुरावणसंहृष्टःप्रतीपवात्नयासहविरोधेस्मृःस्थितयामा।
मरोचव एतदर्थंमहावाहोरावणमद्दत्तमना। स्ततजनकराजस्यहतारामममहावने इत्युक्तम्मितिनी
र्थः उत्तमस्त्रीलाभोभविष्यतीतिहृष्टइत्यर्थःएवितः श्रुनस्यापिनस्यार्थस्यतामस्तेनेनविस्मरणानेय

अरोचयतनहाकंरावणोराक्षसाधिपः चिंतयित्वामहावाहुरवकंपनमुवाचह ३२ वाढंका
लेगमिष्यामिएकाःसारथिनामह आनीष्यामिचवैदेहीरमोदद्धांमहापुरीं ३३ ॥ ॥

येतननयथाश्रुत्वार्थंवृत्तमाणविस्तुपुराणविरोधान किंतुश्रीरामस्यसमरेमारवनाशंश्रुत्वातयास
हमरणविधानकविरोधबुद्धाहतवान तद्धियोगतवमरणमितायेनतितयोरर्थइत्येवस्त्वत।
स्ति एतेषांश्लोकानांहनतोसर्गाणांचपुनर्विमलानंतेतप्रमाणभूता।अतएवतेसर्गाःकतकादिभिर्त्त
थैनव्याख्याताः एतेनएतदर्थंमहावाहोरावणोनुद्दत्तमनाविज्ञायापहृत्वासीतांवनोमरणकोतयेय।
तितत्रपाठोटपपितत्रचतउक्तार्थसंभवइत्यपास्त ३३ ॥ राम ॥ ७१

238A

३४ वेष्ट्यमानः भृशं वृष्टेन जलदसदृशे गगने चेंद्रसदृशो रथः ३५ मारीचाश्रमं पूर्वे रामनिरुत्तमदः
खरोत्ततपः श्रृङ्गनेरेवमुक्तिः ताटकेयं ताठकाणमे ३६ अर्थोपहितया किं प्रयोजनमज्ञागमनं गिरिप्रयो

ततो देवमुक्तोश्रयये रथवरयुक्तेन रावणः रथेनादित्यवर्णेन दिशः सर्वाः प्रकाशयन् ३४ समथ्यो ना
तसमुद्रस्यानन्तरं च पपयोगमहान् वेष्ट्यमानः शुभ्रे जलदे चेंद्रमा इव ३५ सदृशेरवाश्रमं गत्वाता
टकेयमुपागमत् मारीचेनार्चितो राजा भक्ष्यभोज्यैरमानुषैः ३६ तं स्वयं पूजयित्वा तु आसनेनो
दकेन च अर्थोपहितया वाचा मारीचो वाक्यमब्रवीत् ३७ कच्चित्सुकुशलं राजन् लोकानां रा
क्षसाधिप आशंके नाधिजाने त्वं यतस्तूर्णमुपागतः ३८ एवमुक्तो महातेजा मारीचेन स राव
णः ततः पश्चादिदं वाक्यमब्रवीत् वाक्यकोविदः ३९ आरक्षो मे हतस्तात रामेणाक्लिष्टका
रिणा जनस्थानमवध्यं तत् सर्वं युधि निपातितं ४० तस्य मे कुरु साचिव्यं तस्य भार्यापहारणे
रात्सेंद्रवचः श्रुत्वा मारीचो वाक्यमब्रवीत् ४१ ॥

ततः प्रभृत्य कच्चित्सकुशलमिति सामान्यप्रश्नः लोकानां राक्षसलोकानां आशंसे भयमिति शेषः ना
धिजाने त्वमसि इति शेषः यतस्त्वमेकाकी तूर्णमागतः ३८ ३९ आरक्षाः समाजस्थाने जनस्थानाख्ये
आरक्षोन्तपालः खरादिरित्यर्थः इति शेषः ॥ ॥

वा॰ सीताकेनाख्यातारुर्तेन्यतेनकथितासमित्रहृपनेशत्रुःत्वमादानादिनानेदितोकोननंदतितिनंदि
रा॰सु॰ नेरतिपठेतिनंदितोवमानितःकस्तोननंदतिन्क्षेतुष्यतिकुह्नानीतियावत् नयानिरस्तनलावक
७२ मैषुयंममनहमानःमन्नयामहहृकृत्रिमममित्रभावंप्राप्तःमन्नवेदर्शौर्तुहृमुपदिशतीतिभावः ४२

239

आख्यातोकेनवासीतामित्ररूपेणशत्रुना नयागतसमणांईलकोननंदतिनेदितः ४२
सीतामिहानयस्तेतिकोब्रवीतिब्रवीहिमे रक्षोलोकस्यसर्वस्यकःस्वंगंछेतुमिछ्रति ४३
प्रोत्साहयतियश्चत्वांसवध्यःक्षुद्रसम्पार्ये आशीविषमुखादंष्ट्राहर्तुंवश्चवितया ४४ क
र्मणानेनकेनासीकार्यप्रतिपादितः स्वस्वस्वामस्यतेराजन्प्रहृतेकेनमूर्धनि ४५ ॥

सीतामिहानयेतिकोब्रवीतितंब्रवीहिर्इदार्थःस्वंगमीनने ४३ सवध्यःक्षुद्रसंप्रायमिन्नत्वहेतुमु
हृ आशीविषमुखादिव यस्मात्त्वयाप्रयोजनाशीविषमुखांईष्टामुहर्तुंउद्दारयितुमिछृमि ४४
केनशत्रुणानेनकर्मणापतकर्मोपदेशेनकार्यंनाम्रामार्गामितियावत् प्रहृतनहर्षेवडंस्वमुना ७२

॥ [illegible]

239A

एवंवरूपो यंथ हस्तीयस्य गंधं समाघ्राय ये मे गजाः पलायंते स गंधहस्ती मत्तगजः उद्दीप्तिं तमपि हृदे
शोकालेन युक्तः किंपुनर्योद्धुमित्यर्थः विशुद्धवंशाभिजनो अभिजनं नमेवाग्रहस्तः पुष्कराग्रं यस्य तेन प्र
ता एव मदो यस्य सः संस्थितो समीचीनावस्थानौ दोषौ बाहू एव विषाणौ दंतौ यस्य ४८ रणांतः स्थि
तिरूपा रणमध्यावस्थानरूपाः संधयो वालाश्च यस्य विदिग्धं रक्तसारं रणचंदनरागेणाह्नेनाग्रास्यरूपे यस्योः

विशुद्धवंशाभिजनाग्रहस्तस्तेजोमदः संस्थितदोर्विषाणः उदीक्षितं रावणेनेह युक्तः स
मे युगे राघवगंधहस्ती ४९ प्रसौ रणांतः स्थितिसंधिवालो विदग्धरक्तो नरगह्वान्नसिंहः स
शक्यपूर्वो यधितेन रुणाकुः शारांगासुशोभि निशितासिदंष्ट्रः ४० चापापहारो भुजवेगपंकश
रोर्मिमालः समहाहवौघे नरामपातालमुखे विशौरे प्रस्कंदितं रावणराजपुत्रं ४८ प
वस्तु कोरणशीघ्रो मारीचेन महावसः यथवर्ततपुरी लंका विवेशावरगहोनमे ४९ प्रसीद
लोकेश्वरराक्षसेन्द्र लंकां प्रमत्ताभवसाधुगाढ तेन स्वदारेषु रमस्व नित्यं रामः सभार्यो रम
तां वनेषु ५० इत्यार्षे रा० आ० एकत्रिंशः सर्गः ३१ ॥

शूर्पणः ४२ चापएवापहारः प्राणिप्राणापहारको यस्मिन् भुजयोः शरग्रहणसंधानमोक्षविषयो वे
गएवपंको यस्मिन् तु स्फारक्तानन्त्रणारावे ऊर्मिमालास्तरंगा यस्मिन् समहानाहवएव ओघो जलं यस्मिन्
स्मिन् रामएव पातालं पातालप्रतिष्ठमहार्णवस्तस्य मुखे वडवा मुखरूपे प्रस्कंदितं पतितं ४८ ४९
५० इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके आरण्यकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ३१ ॥ ॥

वा॰ ततस्तत्र १ महानादान्नादयन्तो दिशो दश २ ३ ४ रुक्मवेदिगतं ... विमर्देषु देववज्राग्निकृन्तनम् ... ५१
रा॰ श्रा॰ प्राज्यं भूयो ज्वहोमवर्तस्तम् नवज्वलनं ५६ विमर्देषु देववज्राग्निकृन्तनम् इममेनननवधनम् ५
७३
240

ततः सुपर्णमस्माद्द्रष्टुं मत्स्याभिवर्द्धनम् हत्वा ह्येकेनसमरे तस्य भीमकर्मणः १ रूपाणि
चत्वारि चैव हृत्ते त्रिशिरसः श्रवणे दृष्ट्वा पुनर्महानादान्नादजलदोपमा २ सा दृष्ट्वा कर्मरामस्य
कृतमनेन सुदुष्करं जगाम परमोद्विग्ना लंकां रावणपालितां ३ सा ददर्श विमानाग्रे
रावणं दीप्ततेजसं उपोपविष्टं सचिवैर्मरुद्भिरिव वासवं ४ आसीनं सूर्यसंकाशे काञ्चने परमासने
रुक्मवेदिगतं प्राज्यं ज्वलन्तमिव पावकं ५ देवगन्धर्वभूतानामृषीणां च महात्मनां अजेयं समरे शूरं व्यात्ताननमिवान्तकं ६ देवासुरविमर्देषु वज्राशनिकृतव्रणं ऐरावतविषाणाग्रैरुत्कृष्टकिणवक्षसं ७ विंशद्भुजं दशग्रीवं दर्शनीयपरिच्छदं विशालवक्षसं वीरं राजलक्षणलक्षितं ८ नद्धवैदूर्यसंकाशं तप्तकाञ्चनभूषणं सुभुजं शुक्लदशनं महास्यं पर्वतोपमं ९ विष्णुचक्रनिपातैश्च शतशो देवसंयुगे अन्यैः शस्त्रप्रहारैश्च महायुद्धेषु ताडितं १०॥

एवं तदं ताग्रे रुकृष्टं विलोचनं तेनगात्रोयः किणास्तं दंकितवक्षसं ७ परिबद्धं च वज्रवामरालं कपोलं
दीनि ८ वैदूर्यं सर्वामरं रूपाणामभिस्वस्थगीरनवदूर्यकांतिसटागीरकांतीनर्थः स्त्रिग्धं पद्मं ॥ ५ ॥ ७२

240A

तो भंगं तो भर्तारं ॥ ११ १२ परदाराभिमर्षान्नैव विहृणोति पुरीमिति १३ १४ नलिनीं चैत्ररथं वनमध्यूतिनी
मरेसी १५ उनिघ्नता वृदयेन्ते १६ १७ उपजहार उपहारं तेन दत्तवान् १८ यस्य संग्रामे मरस्तुतोऽभयं रत्न

ग्राहंतो गैः समसैले तं देवप्रहरणैस्तदा अस्तो भग्नान्तो समहाणं तो भंगं ते हि प्रकाशितं ॥ ११ तेन मा
रेण पूर्वं तीर्थानां स्वराणां च प्रमर्दनं उत्थितो रावणः धर्मी परदाराभिमर्षणं न १२ सर्वदिव्याभरणा।
कारं यत्र विरिंचिकवेसदा पुरी भोगवती गत्वा पराजित्य च वासुकिं १३ तक्षकस्य प्रियां भार्यां
पराजित्य जहार यः कैलासं पर्वतं गत्वा विजित्य नरवाहनं १४ विमानं पुष्पकं तस्य कामगं वै
जहार यः वनं चैत्ररथं दिव्यं नलिनीं नंदनं वनं १५ विनाशयति यः क्रोधाद्देवोद्यानानि वीर्यवा
न् चंद्रसूर्यौ महाभागावुत्तिष्ठंतौ परंतपौ १६ निवारयति बाहुभ्यां यः शैलशिखरोपमः द
शवर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने १७ पुरा स्वयंभुवे धीरः शिरांस्युपजहार यः देवदानव
गंधर्वपिशाचपतगोरगैः १८ अभयं यस्य संग्रामे मृत्युतो मानुषादृते मंत्रैरभिष्टुतं पुण्यम
ध्वरेषु द्विजातिभिः १९ हविर्धानेषु यः सोममुपहंति महाबलः आप्तयज्ञहरं दुष्टं ब्रह्मघ्नं क्रू
रकारिणं २० ॥

ध्याति रिक्तो मरणभयहीनः तस्यार्थः मंत्रैः प्रातरनुवाकग्रावस्तोत्रादिभिरभिष्टुतं सोमं हविर्धानेषु
सोमाभिषवशालासु उपहंति नाशयति आप्तान् दक्षिणाकालेऽप्राप्तान् यज्ञान् हरतीति १९ २० ॥

मी· सर्वभूतानां रावणं आक्रोशात् तत्कारणं २१ राक्षसी शूर्पणखा २२ काले प्रलयकाले पौलस्त्याद्राक्षसः २३
रा·आ· २४ उपगम्याब्रवीदित्युक्तं तस्य विवरणं तमिति प्रदर्शयित्वा स्वकं वैरूप्यमिति शेषः भयं रावणात् स्ववधेन
७४ रामजं लोभस्तत्सौंदर्यात् तद्विषयस्ताभ्यां मोहिता अभीतं यथा भवति तथा सर्वलोके प्रचरितं तच्छीला

241

कर्कशं निरनुक्रोशं प्रजानामहिते रतं रावणं सर्वभूतानां सर्वलोकभयावहं २१ राक्षसी भ्रात
रं क्रूरं सा ददर्श महाबलं तं दिव्यवस्त्राभरणं दिव्यमाल्योपशोभितं २२ आसने सूपविष्टं तं का
ले कालमिवोद्यतं राक्षसेंद्रं महाभागं पौलस्त्यकुलनंदनं २३ उपगम्याब्रवीद्वाक्यं राक्षसी भ
यविह्वला रावणं शत्रुहंतारं मंत्रिभिः परिवारितं २४ तमब्रवीद्दीप्तविशाललोचनं प्रदर्श
यित्वा भयलोभमोहिता सदारुणं वाक्यमभीतचारिणी महात्मना शूर्पणखा विरूपिता २५
इत्यार्षे रामायणे आरण्यकांडे द्वात्रिंशः सर्गः ३२ ततः शूर्पणखा दीना रावणं लोकरावणं
अमात्यमध्ये संक्रुद्धा परुषं वाक्यमब्रवीत् १ प्रमत्तः कामभोगेषु स्वैरवृत्तो निरंकुशः समुत्प
न्नं भयं घोरं बोद्धव्यं नावबुध्यसे २ ॥

२५ इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके आरण्यकांडे द्वात्रिंशः ३२ ततइति १ कामभोगेषु
प्रमत्तः अतिशायप्रमत्तः निरंकुशत्वं समुत्पन्नं बोद्धव्यं नावबुध्यसे इत्यन्वयः २ ॥ [illegible] ॥ ७४

241A

हेयोपादेयराजगुणानाह॥ राज्यमप्राप्य गुणहीनस्तेव सक्तं सकमिति ग्राम्यभोगाः स्त्र्यादिभोगाः [illegible]वाहका
मह्रत्नमिति कामवेष्टापरलब्धभोगलोलुपश्वशृगालानामिव अस्यप्रयत्नेन साहसं ३ नैःकार्य[illegible]
नैः ४ अप्रयुक्तेचारमनियोजितचारे उद्देशयुक्तिनेकालेश्यमाभ्यादर्शनदानरहितेऽस्वाधीने स्वादयरातनै

सक्तं ग्राम्येषु भोगेषु कामसक्तं मदीयसि। लब्धं न बहुमन्येत श्वशृगालानामिव प्रजाः ३ स्वयं
कार्याणि तः कालेनानुतिष्ठति पार्थिवः। स तु वै सह राज्येन तैश्च कार्यैर्विनश्यति ४ अप्रयुक्त
चारे दुर्देशेऽस्वाधीने नराधिपं वर्जयन्ति नरा दूरान्नदीपंकमिव द्विपाः ५ येन रक्षन्ति विषयमस्वा
धीनेन नराधिपाः तेन ह्यप्रकाशन्ते गिरयः सागरे यथा ६ आत्मवद्भिरगृह्णीतेदेववर्णोपवदान
वैः अप्रयुक्तचारचपलः कथं राजा भविष्यसि ७ तेन बालस्वभावश्च बुद्धिहीनश्च राघव स ज्ञात
व्यतनजानीषे कथं राजा भविष्यसि ८ येषां चारश्च कोशश्च नयश्च जनपतो वरः अस्वाधीना नरेन्द्रा
णां प्राकृतैस्तैः जनैः समाः ९ यस्मात्पश्यन्ति दूरस्थान्सर्वानर्थान्नराधिपाः चारेण तस्मादुच्यन्ते
राजानो दीर्घचक्षुषः १० ॥

५ विषये देशे अस्वाधीने स्वभिन्नाधीने सर्वे स्वाधीने देशे पश्चान्नाशयन्ते येन रक्षन्ति साधिनीकरणे
नेति शेषः तेन प्रकाशन्ते सागरे मग्ना गिरयइव ६ आत्मवद्भिर्वशीकृतान्तर्बहिरिन्द्रियैः विरस्यवि
रुध्य ७ ८ प्राकृतैः राजव्यवहारानभिज्ञैः दासीदासजनैः ९ १० ॥ ॥

वा०
रा०अ०
अ
242

स्वजनंस्वस्यजनायस्मिंस्तत् ११ १२ कृतक्षेमंयेषुतेकृतक्षेमाः १३ १४ तीक्ष्णंस्वामित्वादिविषयेतीक्ष्णपरिग्र
णविशिष्टं प्रौढोगर्वविप्रियकारीनाट्यशठोराजानंसर्वभूतानिभयाभावात्आपदीसर्वप्रजानाभिधावंतिनद

प्रमत्तःपानंमन्येत्वांप्राकृतैःसचिवैर्वृतः स्वजनंहिजनस्थानंनिहतंनावबुध्यसे ११ चतुर्दशसहस्रा
णिरक्षसांभीमकर्मणां हतान्येकेनरामेणखरश्चसहदूषणः १२ ऋषीणामभयंदत्तंकृतक्षेमा
श्चदण्डकाः धर्षितंचजनस्थानंरामेणाक्लिष्टकारिणः १३ त्वंतुलुब्धःप्रमत्तश्चपराधीनश्चरावण
विषयेस्वेसमुत्पन्नंभयंयोनावबुध्यसे १४ तीक्ष्णमल्पप्रदातारंप्रमत्तंगर्वितंशठं व्यसनेसर्वभू
तानिनाभिधावंतिपार्थिवं १५ अतिमानिनमग्राह्यमात्मसंभावितंनरं क्रोधनंव्यसनेहंतिस्वज
नोपिनराधिपं नानुतिष्ठतिकार्याणिभयेषुनबिभेतिच क्षिप्रंराज्याच्च्युतोदीनस्तृणैस्तुल्योभ
वेदिह १७ शुष्ककाष्ठैर्भवेत्कार्यंलोष्टैरपिचपांसुभिः नतुस्थानात्परिभ्रष्टैःकार्यंस्याद्वसुधाधि
पैः १८ उपभुक्तंयथावासःस्रजोवामृदितायथा एवंराज्यात्परिभ्रष्टःसमर्थोपिनिरर्थकः १९
अप्रमत्तश्चयोराजासर्वज्ञोविजितेंद्रियः कृतज्ञोधर्मशीलश्चसराजातिष्ठतेचिरं २० ॥

त्तणायनप्रवर्तते १५ अग्राह्यं स्वीयैरनुपसर्पणीयमात्मसंभावितंआत्मनास्वेनैवसंभावितं बहुमानं येनासौ
१६ नानुतिष्ठतियस्मात्मान्यादिस्वजनोपीत्याकर्षःसराज्यात्च्युतोभवेदित्यन्वयः १७ १८ सर्वज्ञःस्वपरस

७५

242A

प्रमत्तो वा प्रमत्तो वापि युक्तः क्रोधप्रसादः फलदानेन २१ अविदितः येन न यानं ज्ञातं यत्र रन्ध्रं [illegible] २२ परेषा
भयं मतः केवलमवमते वनं तन्न ज्ञाणा विषयबुद्धिः न विरागं स्थिरा विपन्नस्थानं प्राप्य देशा प्यनीत्य [illegible] २३
धनेन आत्मकोशेन दर्पेण राजताहंकारेण बलेन प्राणबलेन पतङ्गबलेन वर्धितं यामास मारीचः

नयनाभ्यां प्रसुप्तो वा जागर्ति नयचक्षुषा । व्यक्तक्रोधप्रसादश्च स राजा पूज्यते जनैः २१ त्वं तु रा
वण दुर्बुद्धिर्गुणैरेतैर्विवर्जितः यस्य ते ऽविदितश्चारै रक्षसां सुमहान्वधः २२ परावमन्ता विष
येषु संगवतो ऽदेशकालप्रविभागतत्त्ववित् अयुक्तबुद्धिर्गुणदोषनिश्चये विपन्नराज्यो न
चिराद्विपत्स्यते २३ इति स्वदोषान्परिकीर्तितांस्तया समीक्ष्य बुद्ध्या क्षणदाचरेश्वरः धनेन द
र्पेण बलेन चान्वितो विचिन्तयामास चिरं स रावणः २४ इत्यार्षे रामायणे अरण्यकाण्डे त्रय
स्त्रिंशः सर्गः ३३ ततः शूर्पणखां दृष्ट्वा ब्रुवतीं परुषं वचः अमात्यमध्ये संक्रुद्धः परिपप्रच्छ रा
वणः १ कश्च रामः कथंवीर्यः किंरूपः किंपराक्रमः किमर्थं दण्डकारण्यं प्रविष्टश्च सुदुस्तरं २
आयुधं किं च रामस्य येन ते राक्षसा हताः खरश्च निहतः संख्ये दूषणस्त्रिशिरास्तथा ३ ॥

त्वद्धं निवारयति यथा कलहार्थं प्रोत्साहयति मत्र कर्तव्यमिति विचारयामासेत्यर्थः २४ इति रामा
भिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके आरण्यकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ३३ ततश्शति १२३ ॥ ॥

वा॰ ४ किंरूपस्तस्य सोतनं दीर्घवाहुमिमामादि ५ कस्त्वं रामस्य सोतनं दशरथात्मजः कनकांगदं कनककवलयभू
रा॰ ग्रा॰ षितेचापे ६ ७ ४ खरस्त्वं सहस्रहषणाहतनरस्त्वयैः ९ किमर्थं दंडकारण्ये प्रविष्टस्तस्य सोतनं कस्तपीणामि
७९
243

ततं ब्रूहि मनोज्ञांगिकेनतेवनिरूपिता इत्युक्त्वा गतसैंद्रेण राक्षसी क्रोधमूर्छिता ४ ततो रामं
यथान्यायमाख्यातुमुपचक्रमे दीर्घवाहुर्विशालाक्षश्चीरकृष्णाजिनांबरः ५ कंदर्पसमरूपश्च
श्रीरामो दशरथात्मजः शक्रचापनिभं चापं विकृष्य कनकांगदं ६ दीप्तान्क्षिपति नाराचान्स
र्पानिव महाविषान् नाददानं शरान्घोरान्विमुंचंतं महाबलं ७ न कार्मुकं विकर्षतं रामं प
श्यामि संयुगे हन्यमानं तत्सैन्यं पश्यामि शरवृष्टिभिः ८ हन्यमानं तु तत्सैन्यं पश्यामि शर
वृष्टिभिः इंद्रेणैवोत्तमं सस्यमाहतं त्वश्मवृष्टिभिः ९ रक्षसां भीमवीर्याणां सहस्राणि चतुर्द
श निहतानि शरैस्तीक्ष्णैस्तेनैकेन पदातिना १० अर्धाधिकमुहूर्तेन खरश्च सहदूषणः ऋ
षीणामभयं दत्तं कृतक्षेमाश्च दंडकाः ११ एका कथंचिन्मुक्ताहं परिभूय महात्मना स्त्रीवधं श
कमानेन रामेण विदितात्मना १२ ॥

मादि ११ एवं ततं स्वहते गोपयंतीत्याह एकेति परिभूय नासाकर्णहीनां कृत्वा १२ ॥ ॥ ७९

243A

रामस्यदक्षिणोबाहुर्नित्यंतेनसर्वंतत्कार्यंपुंरूपरत्नंबहिश्चरःप्राणःस्पनेननिरतिशयेमेमास्य...त्वंस्त
यते १४ १८ यस्यसीताभार्यायंचदृष्ट्वापरिष्वजेत्सएवसर्वेषुकालेषुचपुरंदरादपिअभिज्ञ...कज्ञो

भ्रातावास्यमहातेजागुणतस्तुल्यविक्रमः अनुरक्तश्चभक्तश्चलक्ष्मणोनामवीर्यवान् १३ अ
मर्षीदुर्जयोजेताविक्रान्तोबुद्धिमान्बली रामस्यदक्षिणोबाहुर्नित्यंप्राणोबहिश्चरः १४ रामा
स्यतुविशालाक्षीशौण्डिसदृशानना धर्मपत्नीप्रियानित्यंभर्तुःप्रियहितेरता १५ सास्वके
शीस्तनाभोरुःसुरूपाचयशस्विनी देवतेववनस्यास्यराजतेश्रीरिवापरा १६ तप्तकाञ्चनव
र्णाभारक्ततुङ्गनखीशुभा सीतानामवरारोहावैदेहीतनुमध्यमा १७ नैवदेवीनगन्धर्वीन
यक्षीनचकिन्नरी तथारूपामयानारीदृष्टपूर्वामहीतले १८ यस्यसीताभवेद्भार्यायांचदृ
ष्ट्वापरिष्वजेत् अतिजीवेत्ससर्वेषुलोकेष्वपिपुरंदरात् १९ साचशीलावपुःश्लाघ्यारूपेणाप्र
तिमाभुवि तवानुरूपाभार्यासात्वंचतस्याःपतिर्वरः २० तांतुविस्तीर्णजघनांपीनोत्तुङ्गपयोध
रां भार्यार्थंतुतवानेतुमुद्यताहंवराननां २१ विरूपितास्मिक्रूरेणलक्ष्मणेनमहाभुज तांतुदृ
ष्ट्वाद्यवैदेहींपूर्णचन्द्रनिभाननां २२ मन्मथस्यशराणांचत्वंविधेयोभविष्यसि २३ ॥ ॥

वेतत्रसम्मलक्ष्मावनतारक्तादितिश्लोकयं १४ २० तवानेतमुद्यताहमितितिस्त्रषावचोरावणसंतोषार्थं २१ २२ ॥

वा॰ भार्यात्वे भार्यात्वेन संपादने २३ २४ एषां रामादीनाम प्राक्कितेषां राक्ष्याय भावाक्षकाराणवाक्कित्व विज्ञाय
रा॰ आ॰ सीतात्व वभार्यात्वे क्रियतां भार्यात्वेन व्यवहारः यथाविषयो भवति तथा क्रियतां यस्यतामिसर्थः अथ क्रम्यमे
७७ तत्कालावि नकृतंकर्तंयोप्यतत्यातिपर्ततंनिश्चित्यज्ञात्वा प्रवर्तेथ इति महर्हसीसर्थः २६ इतिरामाभिरामेश्रीरा
244 मेयरामायणतिलके आरण्यकांडे चतुर्दशः सर्गः १४ ततइतिस्फूर्पप्रोणितभाजनेनात्वविहर्षणमिति

यदितस्यामभिप्रायो भार्यात्वेन वजायते शीघ्रमुच्चियतांपादोजयार्थमिहदक्षिणः २३ रोवते
यदितेवाक्यंममैतद्दासतसेश्वर क्रियतांनिर्विशंकेनवचनंममरावण २४ वित्तायेषामथाक्कित्व
क्रियतां त्वं महाबल सीतत्वननवभार्यासीभार्यात्वेरात्तसेश्वर २५ निशम्यरामेणपरेरङ्गियो
हृतात्तजनस्थानगतान्निशाचरान खरेचगत्वानिहतेचदूषणे त्वमपक्रमंप्रतिपत्तुमर्हसि
२६ इत्यार्षे रामायणे आरण्यकांडे चतुर्दशः सर्गः १४ ततः स्फूर्पणखावाक्यंतच्छ्रुत्वारोमह
र्षणं सचिवानभ्यनुज्ञायकार्यंबुध्वाजगाम ह १ ॥ ॥

यात्तुः स्फूर्पणखाप्रोणितभाजनेन यज्ञादिसत्क्रियांनखतिहर्षयातिइतिस्फूर्पनखेतिनीर्थः स्फूर्पणकार
नखेवनखो यस्याः संज्ञायां स्फूर्पनखाति परेरोमहर्षणंलोवाक्यस्यकामविकारजनकत्वं सचिवेभ्यस्तद्वाक्यस्य
प्रतिपाद्यकार्यं बुध्वातंत्समतिपूर्वंककर्तव्यत्वेननिर्धार्य तानभ्यनुज्ञाय क्रमात जगाम मारीचाश्रमं निशो ७७ ख॰ १॥

तत्कार्यं सीतापहाररूपं बुद्ध्वा तन्निश्चित्य अनुगम्य अथ दोषाणां गुणानां च स्वरूपं यथावदुपलभ्य सीतापहारे एतावन्तो गुणा इति निश्चित्य बलाबले च यथावत्संप्रधार्य इत्येव कर्तव्यमित्यात्मनः स्वस्य निश्चयं कृत्वा प्रकम्पनः शूर्पणखाभ्यां मुक्त्वा सीतापहरणमेव प्रकर्तव्यमिति निश्चित्य यानशालां जगाम २३ इत्येक

तत्कार्यमनुगम्याथ यथावदुपलभ्य च दोषाणां च गुणानां च संप्रधार्य बलाबले २ इति कर्तव्यमित्येव कृत्वा निश्चयमात्मनः स्थिरबुद्धिस्ततो रम्यां यानशालां जगाम ह ३ यानशालां ततो गत्वा प्रच्छन्नं राक्षसाधिपः सूतं संचोदयामास रथः संयुज्यतामिति ४ एवमुक्तः क्षणेनैव सारथिर्लघुविक्रमः रथं संयोजयामास तस्याभिमतमुत्तमं ५ कामगं रथमास्थाय काञ्चनं रत्नभूषितं पिशाचवदनैर्युक्तं खरैः कनकभूषणैः ६ मेघप्रतिमनादेन स तेन धनदानुजः राक्षसाधिपतिः श्रीमान्ययौ नदनदीपतिं ७ स श्वेतबालव्यजनः श्वेतच्छत्रो दशाननः स्निग्धवैडूर्यसंकाशस्तप्तकाञ्चनभूषणः ८ दशग्रीवो विंशतिभुजो दर्शनीयपरिच्छदः त्रिदशारिर्मुनीन्द्रघ्नो दशशीर्ष इवाद्रिराट् ९ कामगं रथमास्थाय शुशुभे राक्षसाधिपः विद्युन्मण्डलवान्मेघः सबलाक इवाम्बरे १० ॥ ॥

संगणिप्रवृत्तौ हृद्धादिनिरोधप्रोक्तया प्रच्छन्नं गूढं ४ ५ देवयोनिभेदः पिशाचाः ववनभागे तत्तुसदृशैर्मुखैः ६ नदनदीपतिः समुद्रः तं नीत्वा ययौ ७ ८ ९ विद्युन्मण्डलवानित्याभरणानि मेघस्थाने रावणः

वा॰ शैलसहितसागराद्रूपं तत्कृतेन तस्यैव वर्णनेन नानापुष्पैरित्यादिना ११ १२ कदल्यटवि: कदलीवनं तेन शो
ग॰आ॰ भावत् १३ अत्यंतमतिशयेन पर्णैर्वा नादिरूपो नियत आहारो येषां तैः १४ अजोबस्थानमश्वैर्वैखानसै
७८ रयोनिजैः अमितैः माषैः माषमंत्रकैः १५ १६ अम्लताशिभिः अम्लनभोजनैः १७ सवामहूकाः वैडूर्यप्रस्त

245

सशैलसागराद्रूपं वीर्यवानवलोकयन् नानापुष्पफलैर्वृक्षैरनुकीर्णं सहस्रशः ११ शीतमंग
लतोयाभिः पद्मिनीभिः समंततः विशालैराश्रमपदैर्वेदिमद्भिरलंकृतं १२ कदल्यटविसंशो
भं नारिकेलोपशोभितं सालैस्तालैस्तमालैश्च तरुभिश्च सुपुष्पितैः १३ अत्यंतनियताहारैः शो
भितं परमर्षिभिः नागैः सुपर्णैर्गंधर्वैः किन्नरैश्च सहस्रशः १४ जितकामैश्च सिद्धैश्च चारणैश्चो
पशोभितं आजैर्वैखानसैर्माषैर्वालखिल्यैर्मरीचिपैः १५ दिव्याभरणमाल्याभिर्दिव्यरूपाभि
राबृतं क्रीडारतविधिज्ञाभिरप्सरोभिः सहस्रशः १६ सेवितं देवपत्नीभिः श्रीमतीभिरुपासि
तं देवदानवसंघैश्च चरितं त्वमृताशिभिः १७ हंसक्रौंचप्लवाकीर्णं सारसैः संप्रसादितं वैडू
र्यप्रस्तरं स्निग्धं सांद्रं सागरतेजसा १८ पांडुराणि विशालानि दिव्यमाल्ययुतानि च तूर्यगी
ताभिजुष्टानि विमानानि समंततः १९ तपसा जितलोकानां कामगान्यभिसंपतन् गंधर्वाप्स
रसश्चैव ददर्श धनदानुजः २० ॥

रं वैडूर्यस्य प्रस्तरं सागरतेजसा सागरोर्मिवेगं वेन स्निग्धां सांद्रं पीतलं १८ १९ अभिसंपतत् ग
च्छन् मार्गं वशाद्विमानानि गंधर्वाप्सरसश्च ददर्श २० ॥ ॥ ७८

245A

निर्यासरूपरसयुक्तमूलानां वेदनामित्यर्थः यद्वा निर्यासरससम्भूलानां उपादाकारणानां गुल्मा
दिवृताणां वेदनानां च वनानि पप्रपन् २१ जात्यानामुत्तमानां तक्कोलाः स्वगंधवृत्ताफलविशेषास्ते

निर्यासरससम्भूतानां चेदनानां सहस्रशः वनानि पप्रपन्नैसौम्यानि घ्राणतर्पिकराणि च
२१ अगरूणां च मुख्यानां वनान्युपवनानि च तक्कोलानां च जात्यानां फलानां च सुगंधिनां
२२ पुष्पाणि च तमालस्य गुल्मानि मरिचस्य च मुक्तानां च समूहानि शुष्यमाणानि तीरतः
२३ शैलानि प्रवरांश्चैव प्रवालनिचयांस्तथा कांचनानि च शृंगाणि राजतानि तथैव च २४
प्रस्रवाणि मनोज्ञानि प्रसन्नानि ह्रदानि च धनधान्योपपन्नानि स्त्रीरत्नैरावृतानि च २५ हस्त्य
श्वरथगाढानि नगराणि विलोकयन् तं समं सर्वतः स्निग्धं मृदुसंस्पर्शमारुतं २६ अनूप
सिंधुराजस्य ददर्श त्रिदिवोपमं तत्रापश्यत्स मेघाभं न्यग्रोधं मुनिभिर्वृतं २७ ॥ ॥

धों वनानि पप्रपन् २२ २३ शैलानि शिलासमूहान् २४ प्रस्रवाणि नि``राः २५ समे समभूतले
देशे २६ तत्र समुद्रानूपे २७ ॥ समजे ॥
॥

वा॰ यस्यास्थिप्रवृक्षस्य प्रसंगात्तन्माहात्म्यं कथितं हृदयस्येनिषद्भिः श्लोकैः गरुडोमृताहरणप्रस्तावे भक्तार्थम
रा॰ आ॰ हाकायंगजंकच्छपंचादायकश्चित्स्थितोभक्षणायपस्यशाखां जगामगत्वाचयस्यशाखांभारेणवभंजत
७५ स्याभग्नशाखायोयोग्रे यावेवालानसाधाग्रेनेकेऋषयः समागतावभूवुस्तेषांशाखापातेननाशोमाभूदिति

246

समंताद्यस्यताःशाखाशतयोजनमायताः यस्यहस्तिनमादायमहाकायंचकच्छपं २८ भ
ताद्यंगरुडःशाखामाजगाममहाबलः तस्यतांसहसाशाखांभारेणपतगोत्तमः २९ सुपर्णो
पर्णबहुलामभंजाथमहाबलः तस्यतांसहसाशाखांभारेणपतगोत्तमः ३० आजाबभ्रुर्धू
म्राश्चमगताःपरमर्षयः तेषांदयार्थंगरुडस्तांशाखांशतयोजनां ३१ भग्नामादायवेगेनतौ
चोभौगजकच्छपौ एकपादेनधर्मात्माभक्षयित्वातदामिषं ३२ निषादविषयंहत्वाशाखयापत
गोत्तमः प्रहर्षमतुलंलेभेमोक्षयित्वामहामुनीन् ३३ सतेनेनप्रहर्षेणाद्विगुणीकृतवि
क्रमः अमृतानयनार्थंवैचकारमतिमान्मतिं ३४ ॥ ॥

शाखांतौगजकच्छपौचमहाबलवतादायायान्यत्रजगामतदागच्छन्नेवतौशाखांचैकपदेनधृत्वोतवि
तएवतदामिषंगजकच्छपरूपंभक्षयित्वातयाशाखयाप्रविश्ययानिषादानिषादविषयेनिषादेषुत्सहमा
मुनीसुवयामोक्षयित्वाप्रहर्षं ......प्रविशु २८ ३३ सतेनेवप्रहर्षेणामिषभक्षणनिषादनाशानमुनेरक्ष

॥ २९ [illegible] ७५

246A

अयोजालानि अयः शृंखलनिर्मितजालानि रत्नगेहोपरि पतितप्रवेशप्रापिद्वाराणि यद्वा जालानि वलानिर्भिद्य
हित्वा रत्नमयगृहं च भित्वा गुप्तमसंस्कृतं महेंद्रभवनाद् राजहार ३५ सुपर्णेन कृतं भग्नकपाटं वनस्पलत

अयोजालानि निर्मिथ्य भित्वा रत्नगृहं वरं महेंद्रभुवनाद् गुप्तमाजहारामृतं ततः ३५ तं महर्षि
गणैर्जुष्टं सुपर्णकृतलक्षणं नाम्ना सुभद्रं न्यग्रोधं ददर्श धनदानुजः ३६ तं तु गत्वा परं पारं स
मुद्रस्य नदीपतेः ददर्शाश्रमम् एकांते पुण्ये रम्ये वनांतरे ३७ तत्र कृष्णाजिनधरं जटामंडलधा
रिणं ददर्श नियताहारं मारीचं नाम राक्षसं ३८ स रावणः समागम्य विधिवत्तेन रक्षसा मारी
चेनार्चितो राजा सर्वकामैरमानुषैः ३९ तं स्वयं पूजयित्वा च भोजनेनोदकेन च अर्थोपहि
तया वाचा मारीचो वाक्यमब्रवीत् ४० कच्चित्ते कुशलं राजन् लंकायां राक्षसेश्वर केनार्थे
न पुनस्त्वं वै तूर्णमिव इहागतः ४१ एवमुक्तो महातेजा मारीचेन स रावणः ततः पश्चादिदं
वाक्यमब्रवीद्वाक्यकोविदः ४२ इत्यार्षे श्रीरामायणे अरण्यकांडे पंचत्रिंशः सर्गः ३५ ॥

...सर्गः ३५ ॥

णायस्पृतं ३६ ३७ ३८ सर्वकामैरभिलषितसर्वसौभाग्यवस्तुभिरर्चितो बभूवेति शेषः ३९ ४० पु
नोत्तरं कुशलं प्रवृत्तिकच्चिदिति ४१ इदं श्रुत्वेति शेषः समाप्तौ ४२ इत्यारण्ये रामायणतिलके पं

वा॰ मारीचेति तातेत्युपलालनेन कार्यवरिष्ठत्वं पूर्वं हतं स्मारयति १ जानीषे इति भ्रातादयो मन्त्रियोगाज्जन
रा आ॰ स्थानेनाप्य वसंतेतिनं जानीषे किले तपनयः लब्धलक्षाः लब्धयुद्धोत्साहाः २ अथ तत्रास्थिताः क्रियमाण
८ हेतेव जानीषे इत्याह अधिवासं चेति मुनीबाधमाना बाधहेते वहतोषणं च अधिवासं च कुर्वंति मन्त्रिणः

247.

मारीचश्रूयतांतातवचनंममभाषतः आर्तोस्मिममचार्तस्यभवान्हिपरमागतिः १ जानीषे
त्वंजनस्थानेभ्रातायत्रखरोमम दूषणश्चमहाबाहुःस्वसाशूर्पणखाचमे २ त्रिशिराश्चमहा
बाहूराक्षसःपिशिताशनः अन्येचबहवःशूराःलब्धलक्षानिशाचराः ३ वसंतिमन्नियोगेन
अधिवासंचराक्षसाः बाधमानामहारण्येमुनीन्येधर्मचारिणः ४ चतुर्दशसहस्राणिरक्षसां
भीमकर्मणां शूराणांलब्धलक्षाणांखरचित्तानुवर्तिनी ५ तेत्विदानींजनस्थानेवसमाना
महाबलाः संगताःपरमायत्तारामेणसहसंयुगे ६ नानाप्रहरणाःखरप्रमुखाराक्षसाः
तेनसंजातरोषेणरामेणरणमूर्द्धनि ७ ॥ ॥

गादितिशेषः अधिवास उपद्रव इति कतकः इति वासमिति पाठे इति वासं रम्याश्रीत्या वासो यत्र कर्मणि
तथा ४५ चतुर्दशसहस्राणियानिसंतितेत्विदानीमित्यन्वयः वसमानाः वसंतः रामेण संयुगेग
ताः तेन सह समरे संकाशं इतिपूर्व्वं परमसामर्थ्यमायत्तः सन्नद्धाः ६ ७ ॥ ॥ ८

247A

किंचिदपिपसंषमनुज्ञाशानैःशूरमोताणम्यापारैर्व्यापारितंसंजातद्व्यापारंकृते ८५ अथभगिनींविरूप्यो।
निष्कारणंमन्यमानःक्रोधात्दूषयतिरामंपित्रेत्यादिना।क्षीणजीविनःनिरपराधेस्त्रीवैरूप्यकरणादेवतथा

अननुज्ञायरुषंकिंचिद्वैरंव्यापारितंधनुः चतुर्दशसहस्राणिरक्षसामुग्रतेजसां ८ निहतानि
मेरौद्रैर्मेनुषेणपदातिना खरश्चनिहतःसंख्येदूषणश्चनिपातितः ९ हत्वात्रिशिरसंचापि
निर्भयादण्डकाःकृताः पित्रानिरस्तःक्रुद्धेनसभार्यःक्षीणजीवितः १० सहंतानस्यसैन्यस्यरामः
क्षत्रियपांसनः अशीलःकर्कशस्तीक्ष्णोमूर्खोलुब्धोजितेंद्रियः ११ त्यक्तधर्मोत्वधर्मात्माभूतानां
महितेरतः येनवैरंविनारण्येसत्त्वमाश्रित्यकेवलं १२ कर्णनासापहारेणभगिनीमेविरूपि
ता अस्यभार्यांजनस्थानात्सीतांसुरसुतोपमां १३ आनयिष्यामिविक्रम्यसहायस्तत्रमेभव
त्वयाह्यहंसहायेनपार्श्वस्थेनमहाबल १४ भ्रातृभिश्चसुरान्सर्वान्नाहमत्रानुचिंतये तत्सहा
योभवत्वंमेसमर्थोह्यसिराक्षस १५ वीर्येयुद्धेचदर्पेचनह्यस्तिसदृशस्तव उपायतोमहाञ्छूरः
महामायाविशारदः १६ ॥

तेमन्यते १० अतएवाशीलोजितेंद्रियश्चअस्यानेक्रोधात् ११ सत्त्वेबलमेवकेवलमाश्रित्यनत्वधर्मं १२ अरण्यटीका ५५ ॥
भ्रातृभिःकुंभकर्णादिभिःनाभिचिंतयेनगणयामि १४ उपायज्ञःउपायेष्वभिमर्षः तेनैवदेवगार्भविशेष

वा०
रा० आ०
८१

248

ममसाहाय्येयत्कर्मतत्वयाकार्यंतत्कर्मसहायिमव्ययः १८ ।१९ अपायेम्प्रयागमे २० ततः स्वस्वेरुद्रेणपरहितं
यथाभवतितथाविश्रब्धंयथाभवतितथावप्रहरिष्यामि २१ रामकथांरामप्रसंगाद्भुतामारीचस्वस्तोवं

एतदर्थमहंप्राप्तस्त्वत्समीपंनिशाचर शृणुतत्कर्मसाहाय्येयत्कार्यंवचनोमम १९ सौवर्णस्त्वंमृ
गोभूत्वाचित्रोरजतविंदुभिः आश्रमेतस्यरामस्यसीतायाःप्रमुखेचर १८ त्वांतुनिःसंशयंसीता
दृष्ट्वातुमृगरूपिणं गृह्यतामितिभर्तारंलक्ष्मणंचाभिधास्यति १९ ततस्तयोरपायेसून्येसीता
यथासुखं निराबाधोहरिष्यामिराहुश्चन्द्रप्रभामिव २० ततःपश्चात्सुखंरामेभार्याहरणकर्शिते
विस्रब्धंप्रहरिष्यामिकृतार्थेनान्तरात्मना २१ तस्यरामकथांश्रुत्वामारीचस्यमहात्मनः शुष्कं
समभवद्वक्त्रंपरित्रस्तोबभूवच २२ ओष्ठौपरिलिहन्शुष्कौनेत्रैरनिमिषैरिव मृतभूतइवार्तस्तु
रावणंसमुदैक्षत २३ सरावणंत्रस्तविषण्णचेतामहावनेरामपराक्रमज्ञः कृताञ्जलिस्तत्त्वमु
वाचवाक्यंहितंचतस्मैहितमात्मनश्च २४ इत्यार्षेरा०आ०षट्त्रिंशः ३६ ॥ ॥

भूवतेनत्रासेनचतस्यत्वक्शुष्कमभवत् २२ चिंतावर्णादतिनिमिषैरिवनेत्रैरुपलक्षितइतिशोषःस्मृता
भूतोस्मृतप्रायः २३ आत्मनोहितमित्यार्षीषष्ठी २४ इत्यारण्येरामायणेषट्त्रिंशःसर्गः ३६ ॥ ॥ ८१

248A

त्यदिति १ प्रियवादिनः स्वामिहिताहितविचारमपेक्ष्यात्तत्आपातमभिमततयासंतोषायतत्कालमधुरवाक्
वक्तारः पुरुषाः सुलभाः अपितु अप्रियस्यामितकालमप्रियतयाभनीयमानस्यापिकालान्तरेपथ्यस्यव
वक्ता श्रोतास्य च भोक्ताहितवक्तृनिभाषमाणमपि दुर्दर्कं परमहितं श्रृणोतिनिर्दोषः अत्रैवार्थे हेतुः

नत्वनुरागतस्मैंद्रस्यवाक्यंवाक्यविशारदः प्रत्युवाचमहातेजामारीचोराक्षसेश्वरं १ सुलभाः
पुरुषाराजन्सततंप्रियवादिनः अप्रियस्यचपथ्यस्यवक्ताश्रोताचदुर्लभः २ ननूनंबुध्य
सेरामंमहावीर्यंगुणोन्नतं अयुक्तचारश्चपलोमहेन्द्रवरुणोपमं ३ अपिस्वस्तिभवेतातस
र्वेषामपिराक्षसाः अपिरामोनसंक्रुद्धःकुर्यांल्लोकानराक्षसान् ४ अपितेजीवितांतायनानीता
ममाजनकात्मजा अपिसीतानिमित्तंचनभवेद्व्यसनंमहत् ५ ॥ ॥

युक्तचारस्त्वंअनियुक्तचारस्त्वं ३ एतदेवोपपादनत्वस्त्वतवानर्थोभावीत्याह अपीतिराक्षसाःस्वस्तीत्या
र्थं अपिस्वस्तिभवेदपितेमेसंपद्येतापिकिंतवदुर्बुद्धिनिमित्तानिर्दोषाः तथासंक्रुद्धोरामोलोकमरा
क्षसंनकुर्यादपिकिमेवमग्रेपिबोध्यं ४ ५ ॥ ॥

वा॰ पापमंत्रितः पापैः सहृष्टानकर्तुमार्यविचारः ७ एवं महावीर्यंवंरामेप्रतिपाद्य रावणोहृष्टमनानि निरा च
रा॰ अ॰ ष्टे नक्षपितेन्यादि ८ तेनत्याभावेनतः सर्वभूतरहितेन ९ केकेय्यावंवितेपितरंदृष्ट्वातेसत्यवादिनेकरि
८२ ष्यामीतिवनंसत्यमेवप्रव्रजितेनानवकिंचित्पानपिजाप्रवासितंतदर्थः १० केकेय्याःप्रियसकामस्यम

249

अपितामीस्वरेशाप्यकामहृतंनिरंकुशं नविनष्टेमरीलंकानयासहृष्टरातसाः ६ तद्विधः
कामवृत्तोदिरुःशीलःपापमंत्रितः आत्मानेस्वजनेराष्ट्रेसराजाहंतिदुर्मतिः ७ नचपित्राप
रित्यक्तोनामर्यादिकथंचन नलब्धोनचद्रुःशीलोनचक्षत्रियपांसनः ८ नचधर्मगुणैर्हीनः
कौसल्यानंदवर्द्धनः नचतीक्ष्णोहिभूतानांसर्वभूतहितेरतः ९ वंचितंपितरंदृष्ट्वाकेकेय्या
सत्यवादिनं करिष्यामीतिधर्मात्माततःप्रव्रजितोवने केकेय्याःप्रियकामार्थंपितुर्दशरथ
स्यच हित्वाराज्यंचभोगांश्चप्रविष्टोदंडकावने ११ नरामःकर्कशस्तातनाविद्वान्नाजितेंद्रि
यः अनृतंनश्रुतंचैवनैवत्वंवक्तुमर्हसि १२ रामोविग्रहवान्धर्मःसाधुःसत्यपराक्रमः
राजासर्वस्यलोकस्यदेवानामिववासवः १३ ॥

तोरथस्यप्रहरणार्थं १० केकेय्याःप्रियसकामस्यप्रहरणार्थं ११ गैरतेनश्रुतंचैवअन्ततप्रसंगामपि
नजानातितेननतकथंनेहरापास्तामितदर्थः एवंवक्रेरामेदर्शितंववक्रं १२ १३ ॥ ॥ ८२

अथ सीतापहारस्याशक्यत्वमाह कथंत्विति तेन तेजसा पातिव्रत्यैश्वर्येण किंवा तस्य रामस्य तेन तेजसा
हरणे प्रतापेनासमर्थः १४ रामाग्निं तपःशरज्वालाव्याप्तं चापधरेण तत्र शरज्वाला रूपं सिद्धवत्यस्य १५ रामेत्यग्नि
पक्षे पप्रादकमिव घनान्यायाहयन्तुरिति धनुरेव व्याहृतं व्याज तमि तया वृतं दीप्तं ज्वालादीप्तमास्यायस्य
रामरूपानलस्य ज्वालादीप्तमेव शरार्चिषमिम्यनेनोक्तं १६ अप्रसादयित्वा तेज्ञानेन शप्तः १७ अप्रमेय

कथंनु तस्य वैदेही रक्षिता स्वेन तेजसा इत्थसेश्रसमं दृष्ट्वा प्रभामिव विवस्वतः १४ रामाग्निं
मनाभूयं चापखङ्गेन्धनं रणे रामाग्निं सहसा दीप्तं न प्रवेष्टुं त्वमर्हसि १५ धनुर्व्यादित दीप्तास्यं
शरार्चिषममर्षणं चापबाणधरं तीक्ष्णं शत्रुसेनापहारिणं १६ राज्यं सुखं च संत्यज्य जीवितं चे
ष्टमात्मनः नात्यासादयितुं तात रामान्तकमिहार्हसि १७ अप्रमेयं हि तत्तेजो यस्य सा जनका
त्मजा न त्वं समर्थस्तां हर्तुं रामचापाश्रयां वने १८ तस्य वै नरसिंहस्य सिंहोरस्कस्य भामिनी
प्राणेभ्योऽपि प्रियतरा भार्या नित्यमनुव्रता १९ न सा धर्षयितुं शक्या मैथिल्याजस्विनः प्रिया
दीप्तस्येव हुताशस्य शिखा सीता सुमध्यमा २० ॥

हि तत्तेजः इत्यनेनावाङ्मनसगोचरत्वं ध्वनितं यस्य सेत्यनेन तस्याप्रतिहतत्वं सूचितं २० नरसिंह
स्येत्यनेन हिरण्यकशिपुप्रभृतिहन्तारमेव तिस्रचितं नित्यमनुव्रतेत्यनेन तस्या अखण्डितत्वं सूचि
तं १९ न सेति राजस्तमः प्रधानेन नाहंशानेनासमर्थः २० ॥

॥

वा·
रा·आ·
८२
250

व्यर्थमिममुपायमकृत्वा तेन किमपि हितमित्यर्थः तेन चैवं रणे दृष्टस्तदा तदंते तद्दर्शनावसाने तव जीवित
मित्यर्थः २१ जीवितमिति जीवितायुर्दिवस मत्ते विभीषणपुरोगमैर्धर्मिष्ठैर्मंत्रयित्वा अनंतरं निश्चयं कृत्वा
दोषगुणबलाबलानिर्धारणाविषयं आत्मनो रामस्य च दोषगुणबलाबलं संप्रधार्य तदनंतरं स्वस्यरा

किमुपायमेवं व्यर्थमिमं कृत्वा तेन गतस्माधिप दृष्ट्वैनं रणे तेन तदंतमुपजीवितं २१ जीवितं वस्तु ।
खिवैव राज्यं चैव सुदुर्लभं समस्तैः सचिवैः सार्धं विभीषणपुरस्कृते २२ मंत्रयित्वा सधर्मिष्ठैः कृ
त्वा निश्चयमात्मनः दोषाणां च गुणानां च संप्रधार्य बलाबलं २३ आत्मनश्च बलं ज्ञात्वा राघवस्य च
सर्वतः हितं हितं च निश्चित्य मतं मेतं कर्तुमर्हसि २४ अहं तु मन्ये तव न क्षमं रणे समा
गमं कोशलराजसूनुना इदं हि भूयः शृणु वाक्यमुत्तमं क्षमं च युक्तं च निशाचराधिप २५
इत्यार्षे रामायणे आरण्यकांडे सप्तत्रिंशः सर्गः ३७ ॥ ॥

मस्य च बलं ततस्तो ज्ञात्वा निश्चित्य तव आत्मनो हितमिदमिति निश्चित्य यत्क्षमं तत्कर्तुमर्हसीत्यर्थः
२२ २३ २४ सत्वस्विवातगतसुममते व निषयरम्याह अहं त्विति इदं च वक्ष्यमाणं २५ इति रामाभिरा
मे श्री·आ·सप्तत्रिंशः सर्गः ३७ ॥

८२

250A

अथ स्वानुभवसिद्धं रामबलमाह कदाचिदित्यादि अहमपीति संबंधः १२ मद्वित्रस्तः मनो वित्रस्तस्य
यः ३ पर्वकाले यागकाले ४ ५ पंचदशवर्षापितयादशरथेनास्रदितो पमंतवास्त्योनतायश्रुतिवा

कदाचिदप्यहं वीर्यात् पर्यटन्पृथिवीमिमां बलं नागसहस्रस्य धारयन् पर्वतोपमः १ नील
जीमूतसंकाशस्तप्तकांचनकुंडलः भयं लोकस्य जनयन् किरीटी परिघायुधः २ व्यचरं दंडकार
ण्यमृषिमांसानि भक्षयन् विश्वामित्रोथ धर्मात्मा मद्वित्रस्तो महामुनिः ३ स्वयं गत्वा दशरथं
नरेंद्रमिदमब्रवीत् अयं रक्षतु मां रामः पर्वकाले समाहितः ४ मारीचान्मे भयं घोरं समुत्पन्नं न
रेश्वर इत्येवमुक्तो धर्मात्मा राजा दशरथस्तदा ५ प्रत्युवाच महाभागं विश्वामित्रं महामुनिं ऊ
नद्वादशवर्षोयमकृतास्त्रश्च राघवः ६ कामं तु मम तत्सैन्यं मया सह गमिष्यति बलेन चतुरंगे
ण स्वयमेत्य निशाचर ७ वधिष्यामि मुनिश्रेष्ठ शत्रुं तव यथेप्सितं एवमुक्तः स तु मुनी राजान
मिदमब्रवीत् ८ ॥

तेनापीदृशं कृतं किमधुना भावामिति रावणस्याशंतभयाय मारीचेन तथा दशरथेनोक्तं इत्यूनद्वादश
वर्ष इत्युक्तं ऊनषोडशवर्षोयमिति पाठांतरे ६ ७ ॥

वा॰ यद्यपि भवान्देवानामपि सहायकृत् आसीत् अनयच्छ्रुतवतया कृतानेककर्म त्रिलोकविदितं त्रिलोकेषु विदितं
रा॰ आ॰ तथापि रामादन्यद्बलं तस्य रावणस्य तु पर्याप्तमतः कामं तव बलं यदस्ति तदेव तिष्ठतु तदुपयोगाभावात्
८४ अतएव बालोपि यतस्तन्निग्रहसमर्थो नादेय एवेति भावः ९ १० ११ १२ उपस्थितो रामः तद्रक्षणार्थं समीपस्थः

251

रामो नाम महल्लोके पर्याप्तस्तस्य रक्षसः देवतानामपि भवान्समरेष्वभिपालकः ९ आसीत्तव
कृतंकर्म त्रिलोकविदितं नृप काममस्ति महत्सैन्यं तिष्ठत्विह परंतप १० बालोप्येष महातेजाः
समर्थस्तस्य निग्रहे गमिष्ये राममादाय स्वस्ति तेस्तु परंतप ११ इत्येवमुक्त्वा समुनिस्तमादाय नृपा
त्मजं जगाम परमप्रीतो विश्वामित्रः स्वमाश्रमं १२ तं तदा दण्डकारण्ये यज्ञमुद्दिश्य दीक्षितं बभूवो
पस्थितो रामश्चित्रं विस्फारयन्धनुः १३ अजातव्यंजनः श्रीमान्बालः श्यामः शुभेक्षणः एकव
स्त्रधरो धन्वी शिखी कनकमालया १४ शोभयन्दण्डकारण्यं दीप्तेन स्वेन तेजसा अदृश्यत तदा रा
मो बालचंद्र इवोदितः १५ ॥

मः सन् १२ अजातव्यंजनः श्मश्र्वादिव्यंजनाविर्भावहीन इत्यर्थः एकवस्त्रधरः ब्रह्मचर्यस्थितः
शिखी काकपक्षधरः कनकमालयोपलक्षितः १४ १५ ॥ ॥ ८४

251A

आजगामेत्युत्तमपुरुषः अत्रपरोक्षत्वार्थं कुलिशादेवपारवश्याद्देवाहमागतोनत्वतत्रागमनेममप्रय
त्नमिति ध्वनयति यद्वावहङ्कालिकत्वेनविस्मृतत्वाद्वानत्वारोपः आर्षोवालिट् आश्रमात्तरेआश्रमम
ध्यमंदत्तवरोवसन्दन्तदेवादथ्यनवरः प्रविष्टोहंतेनदृष्टइत्यन्वयः १७ १८ घुमनयोजनेनदानास्त्यानम्।

ततोहंमेघसंकाशस्तप्तकांचनकुण्डलः बलीदत्तवरोदर्पादाजगामाश्रमांतरे १६ तेनदृष्टः
प्रविष्टोहंसहसैवोद्यतायुधः मांतुदृष्ट्वाधनुःसज्यमसंभ्रांतश्चकारह १७ अवजानन्नहंमोह
द्बालोयमितिराघवं विश्वामित्रस्यतांवेदिमभ्यधावंकृतत्वरः १८ तेनमुक्तस्ततोबाणःशित
शत्रुनिवर्हणः तेनाहंताडितःक्षिप्तःसमुद्रेशतयोजने १९ ने च्छतातदाहंत्रमदावीरेणरक्षि
तः रामस्यशरवेगेननिरस्तोभ्रांतचेतनः २० पातितोहंतदातेनगंभीरेसागरांभसि प्रा
प्यसंज्ञांचिरात्तातलंकांप्रतिगतःपुरीं २१ एवमस्मितदामुक्तःसहायास्तेनिपातिताः अकृता
स्त्रेणरामेणबालेनाक्लिष्टकर्मणा २२ तन्मयावार्यमाणस्त्वंयदिरामेणविग्रहं करिष्यस्याप
दंघोरांक्षिप्रंप्राप्यनशिष्यसि २३ क्रीडारतिविधिज्ञानांसमाजोत्सवदर्शिनां रक्षसांचैवसंता
पमनर्थंचाहरिष्यसि २४ ॥

यैनदेशाश्रिते समुद्रेक्षिप्तः १९ नेच्छतानिच्छताप्तत्त्वरत्तेणकेवलकृपाजन्यमतिमारीचाश्रयः
भाविकार्यार्थमितिवस्तुतत्त्वं २०·२१ येमेसहायाअपरेगतास्तेनिपातिताइत्यन्वयः २२ २३ अनर्थं
मरणरूपंआहरिष्यसियत्नात्संपादयिष्यसि २५ ॥

॥

वा॰ २४ संगदोषाद्दुष्टः कलत्रमात्रसंपर्कनाशः प्राप्तो मीनानाह अकुर्वन्तोपीति परपापैः परेषां पापात्मनां पापैर्निमि
रा॰ आ॰ त्तैः नागह्रदे सर्पनिग्रहाय प्रविष्टेन राजप्रेरितधीवरादिना गरुडेन वा यथा प्रसंगान्मत्स्या नश्यन्ति तद्वद्
८५
252

हर्म्यप्रासादसंबाधां नानारत्नविभूषितां द्रक्ष्यसि त्वं पुरीं लंकां विनष्टां मैथिलीकृते २५ अकुर्व
न्तोपि पापानि शुचयः पापसंश्रयात् परपापैर्विनश्यन्ति मत्स्या नागह्रदे यथा २६ दिव्यचंदनदि
ग्धांगान्दिव्याभरणभूषितान् द्रक्ष्यस्यभिहतान्भूमौ तव दोषात्तु राक्षसान् २७ हृतदारान्सदारां
श्च दश विद्रवतो दिशः हतशेषानशरणान्द्रक्ष्यसि त्वं निशाचरान् २८ शरजालपरिक्षिप्तामग्नि
ज्वालासमावृतां प्रदग्धभवनां लंकां द्रक्ष्यसि त्वमसंशयं २९ परदाराभिमर्शात्तु नान्यत्पाप
तरं महत् प्रमदानां सहस्राणि तव राजन्परिग्रहे ३० भव स्वदारनिरतः स्वकुलं रक्ष राक्षसा
न मानं वृद्धिं च राज्यं च जीवितं चेष्टमात्मनः ३१ कलत्राणि च सौम्यानि मित्रवर्गं तथैव च य
दीच्छसि चिरं भोक्तुं मा कृथा रामविप्रियं ३२ निवार्यमाणः सुहृदा मया भृशं प्रसह्य सीतां यद
धर्षयिष्यसि गमिष्यसि क्षीणबलः सबान्धवो यमक्षयं रामशरात्तजीवितः इत्यार्षे ऽष्टा
त्रिंशः ३८ ॥

त २६ २७ हृतदारान्परिहृतदारान्सत्यक्तदारानिति यावत् २८ २९ तव परिग्रहे तत्पुरे प्रमदानां स
हस्राणि सन्ति अतस्तास्वेव रमस्व नान्यत्र मनो धेहीत्यर्थः ३० ३१ ३२ ३३ इत्याराण्ये रामायणे टीकायामष्टात्रिंशः ३८ ॥ ८५

पुनः स्वानुभवमिहं रामवृत्तमाह एवमिति तदा विश्वामित्रयज्ञरक्षणसमये तेन न कथंचिन्मुक्तोऽस्मि इदा
नीं प्रौढावस्थायामपि यद्वृत्तं महर्षिपर्यटनेऽस्य यत्सर्वं लोकोत्तरं दर्शितं सा श्चर्यं तच्छृणुष्व शृणु इति यावत् १
एवं तथा कृतः शापस्य तदापि तोऽहं मनिर्विण्णः अप्राज्ञ महर्षिपय प्रवृत्तिवैराग्यः ताभ्यां मृगरूपाभ्यां स

एवमस्मि तदा मुक्तः कथंचित्तेन संयुगे इदानीमपि यद्वृत्तं तच्छृणुष्व यदुत्तरे १ राक्षसाभ्याम
हं द्वाभ्यामनिर्विण्णस्तथा कृताः सहितो मृगरूपाभ्यां प्रविष्टो दण्डकावने २ दीप्तजिह्वो महा
दंष्ट्रस्तीक्ष्णशृङ्गो महाबलः व्यचरं दण्डकारण्यं मांसभक्षो महामृगः ३ अग्निहोत्रेषु तीर्थेषु चै
त्यवृक्षेषु रावण अत्यन्तघोरो व्यचरंस्तापसांस्तान्प्रधर्षयन् ४ निहत्य दण्डकारण्ये तापसा
न्धर्मचारिणः रुधिराणि पिबंस्तेषां तन्मांसानि च भक्षयन् ५ ऋषिमांसाशनः क्रूरस्त्रास
यन्वनगोचरान् तदा रुधिरमत्तोऽहं व्यचरं दण्डकावने ६ तदाहं दण्डकारण्ये व्यचरं धर्मदूष
णः आसादयं तदा रामं तापसं धर्ममाश्रितं ७ वैदेहीं च महाभागां लक्ष्मणं च महारथं तापसं
नियताहारं सर्वभूतहिते रतं ८ सोऽहं वनगतं रामं परिभूय महाबलं तापसोऽयमिति ज्ञात्वा पू
र्ववैरमनुस्मरन् ९ ॥

हितोऽहमपि मृगरूपः सन् प्रविष्ट इत्यन्वयः २ तदेवाह दीप्तेति ३ ४ ५ वनगोचरानृषीनत्यन्तजी।
वोऽस्त्व ६ आसादयं प्राप्तवान् तापसं धर्मं तापसं वैधियमं आश्रितं ७८ ९ ॥ ॥

अकृतात्मा अकृतविचारः तं प्रहारं पूर्वरामदत्तप्रहारं १० ॥ सन्नतपर्वणः प्रदीर्घत्वमार्षं ११ शठो दृष्टवि
प्रियकारी दृष्टभयः रामादिति शेषः समुत्क्रान्तः पलायितः १३ प्रव्राजितः कृतसकलद्वंद्वपरित्यागः
युक्तो योगाभ्यासरतः अत एव तापसस्तपस्वी यो निष्ठः समाहितः स्थिरान्तःकरणः १४ १५ १६ रहिते रामर

253

अभ्यधावंससंक्रुद्धस्तीक्ष्णशृंगोमृगाकृतिः जिघांसुरकृतप्रज्ञस्तंप्रहारमनुस्मरन् १० ते
नमुक्ताःत्रयोबाणाःशिताःशत्रुनिबर्हणाः विकृष्यसुमहच्चापंसुपर्णानिलतुल्यगाः ११
तेबाणावज्रसंकाशाःसुघोरारक्तभोजनाः आजग्मुःसहिताःसर्वेत्रयःसन्नतपर्वणः १२ प
राक्रमज्ञोरामस्यशठोदृष्टभयःपुरा समुत्क्रान्तस्ततोमुक्तस्तावुभौराक्षसौहतौ १३ श
रेणमुक्तोरामस्यकथंचित्प्राप्यजीवितं इहप्रव्राजितोयुक्तस्तापसोहंसमाहितः १४ वृक्षे
वृक्षेहिपश्यामिचीरकृष्णाजिनांबरं गृहीतधनुषंरामंपाशहस्तमिवान्तकं १५ अपिरामस
हस्राणिभीतःपश्यामिरावण रामभूतमिदंसर्वमरण्यंप्रतिभातिमे १६ राममेवहिप
श्यामिरहितेराक्षसेश्वर दृष्ट्वास्वप्नगतंराममुद्भ्रमामिविचेतनः १७ ॥ ॥

हितेपि वने उद्भ्रमामि भीतो भवामि विचेतनः स्वप्नेऽपि नष्टचैतन्योपि तद्दर्शनवशाल्लब्धचैतन्यः प्रला
पामीत्यर्थः १७ ॥ ॥

253A

रकारादीनीति एवं च स्मातादर्शनेयस्तामः सर्वकर्मणाकाइति भावः तत्रामेकदेशसत्तावदपिनामभय
जनकं किं वक्तव्यं पूर्णं तन्नामस्त्रोभयजनकत्वमिति स्थानेहृषीकेशतवप्रकीर्त्येतिगीता ज्ञाकाथ्या स्थमपः
१८ तस्माद्रामेण रणे युध्यस्वएतदुचितं नतदारापहारउचितः सर्वेऽजलनाशकत्वात्तद्वैकमेवनाशा
दितिभावः मुख्यपदमाहत्वमेवेति यदिमां जीवन्तं द्रष्टुमिच्छसि तदा रामकथा न कार्या न कथायारत

रकारादीनि नामानि शृण्वतो मम रावण एतानि च सदा श्रुत्वा विश्वासं जनयन्ति मे १८ अहं तस्य
प्रभावज्ञो न युद्धे तेन ते क्षमः बलिवालिसमुचिन्नापि हन्यादि दशकंधर १९ सोऽरामेण युध्यस्व
मा वा क्रूर रावण नैव रामकथा कार्या यदि मां द्रष्टुमिच्छसि २० बहवः साधवो लोके युक्ता धर्म
मनुष्ठिताः येषामपराधेन विनष्टाः सपरिच्छदाः २१ सोऽहं परापराधेन विनाशं येन निशाचर कुरु
यत्नेन त्वं मे न त्वमहं नानानुयामि वै २२ ॥

तेजोपहारकं त्वाडभयोरपि तेजो नाशो मरणादप्यधिकाइः स्वस्येति भावः २० साधवः अकृतपरापरा
धाः युक्ताः योगवन्तः अनुष्ठिताः इति कर्तरि निष्ठा २१ परापराधेन स्पृष्टः विनाशं येन विनश्यामि अतो हे रा
वण यत्नेन त्वं मे शरणः त्वमा वा तत्त्वमेव कुरु अहं त्वां नानुयामि न त्वद्दिनानुगच्छामीत्यर्थः २२ ॥ ॥

वा॰
रा॰ आ॰
८७
254

तत्र हेतुमाह रामस्त्वहीति तेजः पराक्रमः सत्त्वं बुद्धिबलं बलं शारीरं हियतो महातेजस्त्वादिगुणो रा
मः शुभ्रिदोर्दण्डेण रामः राक्षसलोकस्यान्तकरः हि निश्चयेन भवेदिति अपि संभाव्यते अनेनानुयास्मिन्
बुद्धिमकलराक्षसकुलनाशाभिप्राय इति भावः २३ खरादिनाशस्य तत्कृतान्यायमूलत्वात् तत्र हेतुमे
वयुक्तमाह यदीति सीताहरणप्रबलदोषविरूपितशूर्पनखाहेतोः इति द्वन्द्वस्तस्मीमवस्थितेन रामे

रामस्तु हि महातेजा महासत्त्वो महाबलः अपि राक्षसलोकस्य भवेदन्तकरोऽपि हि २३ यदि
शूर्पणखाहेतोर्जनस्थानगतः खरः अतिवृत्तो हतः पूर्वं रामेणाक्लिष्टकर्मणा २४ अत्र ब्रू
हि यथातत्त्वं को रामस्य व्यतिक्रमः इदं वचो वदहितार्थिना मया यथोच्यमानं यदि नाभि
पत्स्यसे सबान्धवस्त्यक्ष्यसि जीवितं रणे हतोऽद्य रामेण शरैरजिह्मगैः २५ इत्यार्षे रामायणे आ॰ ए
कोनचत्वारिंशः सर्गः ३९ ॥

तायदि शूर्पणखावाक्यजनितरोषात्स्वयं योद्धुं गतो रामेण हतस्तदा को रामस्य व्यतिक्रमोऽन्यायस्त
त्त्वमेव ब्रूहि २४ सिद्धान्तमाह इदमिति यथोच्यमानं परमार्थं उच्यमानं यदि नोऽभिपत्स्यसे नाङ्गीक
रिष्यसि तदा रणे हतः सबान्धवस्त्वं जीवितं त्यक्ष्यसि मयाऽप्रियेवमिष्यते २५ इति रामाभिरामश्रीरा
मेयरामायणतिलके आरण्यकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ३९ ॥ ॥ ८७

254A

मारीचस्यमारीचेनदत्तंमेनिहन्तिसमर्थंयुक्तंन्याय्यंकालोचितंचवाक्यमुक्तउपदिष्टोरावणोमूर्खोरोषथमि
वनदुक्तंनप्रतिजग्राह १२ ग्रहेर्मानुषस्यलावकत्वात्कोप्येनाहदुष्कुलेति अयुक्तार्थरागजवितथप्रतिकूलत्वा
दयुक्तार्थेनिःफलतमोगुणाक्रांतममहृदयतस्मानयकोपान् २ संयुगेपापपरशीलत्वादिगुणकस्यस्त्रोनार

मारीचस्यततद्वाक्येदत्तमंयुक्तंवचरावणः उक्तोनप्रतिजग्राहमर्त्तुकामइवौषधं १ तंपथ्यहितव
क्तारंमारीचंराक्षसाधिपः अब्रवीत्परुषवाक्यमयुक्तकालचोदितः २ दुष्कुलेतदयुक्तार्थंमारीच
मयिकथ्यते वाक्यंनिष्फलमत्यर्थंबीजमुप्तमिवोषरे ३ त्वद्वाक्यैर्नतुमांशक्यंभेत्तुंरामस्यसंयुगे
मूर्खस्यपापशीलस्यमानुषस्यविशेषतः ४ यस्त्यक्त्वासुहृदोराज्यंमातरंपितरंतथा स्त्रीवाक्ये
प्राकृतंश्रुत्वावनमेकपदेगतः ५ अवश्यंतुमयातस्यसंयुगेखरघातिनः प्राणैःप्रियतरासीता
हर्तव्यातवसंनिधौ ६ एवंमेनिश्चिताबुद्धिर्हृदिमारीचवर्तते नव्यावर्तयितुंशक्यासेन्द्रैरपिसु
रासुरैः ७ ॥

कार्हत्त्वात्रामस्यभार्याहरणविषयेमस्थितंमांत्वद्वाक्यैर्भेत्तुंनवर्तयितुंनशक्यमित्यर्थः मामितिद्वि
तीयाश्लोकादस्मात् ४ तत्रमूर्खत्वमुपपादयतियतिप्राकृतमस्त्रीरस्त्रीकेकेयीएकपदेद्वाक् ५ संयु
गेखरहंतारमित्यन्वयः ६ ७ ॥

वा॰ अपि वा एष हितस्तव प्रलाप एव वा संगतः स्यादित्याह दोषं गुणं वेति कस्यचित् विसंदिग्धस्य कार्यस्य निश्चये निश्चयार्थमि
रा॰ आ॰ त्यर्थं अज्ञात्वा हिते को गुणः को दोषः क उपायः कोऽपाय इति यदि त्वं पृष्टः स्यात्तदा एवं वक्तुमर्हसि गुणदो
८८ षादिकमित्यर्थः मया तु निश्चितकार्ये केवलं साहाय्ये नियुक्तोसि नानेन जल्पः संगत इति भावः ८ ९
शनेनैव राजनि सचिवेन विनीतेन वाच्यमित्याह संपृष्टेनेति उद्यताञ्जलिनेत्यनेन विनीतता दर्शिता

दोषं गुणं वा संपृष्टस्त्वमेवं वक्तुमर्हसि अपाये वाप्युपाये वा कार्यस्यास्य विनिश्चये ८ संपृष्टेन
तु वक्तव्यं सचिवेन विपश्चिता उद्यताञ्जलिना राज्ञो य इच्छेद्भूतिमात्मनः ९ वाक्यमप्रतिकूलं
तु मृदुपूर्वं शुभं हितं उपचारेण युक्तं च वक्तव्यो वसुधाधिपः १० सावमर्दं तु यद्वाक्यमथवा
हितमुच्यते नाभिनन्देत तद्राजा मानार्थी मानवर्जितं ११ पञ्च रूपाणि राजानो धारयन्त्यमि
तौजसः अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य यमस्य वरुणस्य च १२ औष्ण्यं तथा विक्रमं च सौम्यं दण्डं प्रसन्नतां
म् धारयन्ति महात्मानो राजानः क्षणदाचर १३ ॥

९ उपचारेण राजनीतिमार्गेण युक्तं १० सावमर्दं तिरस्कारसहितं अथवा यद्यपि
हितं तथापि नाभिनन्देत तेन त्वत्प्रोक्तमवमर्दसहितं मानहीनं वचः श्रुत्वा न क्षमिष्यतीति भावः ११
ततो वक्तुरनिष्टमपीत्याह पंचेति केषां पंचेत्यत आह अग्नेरिति १२ कानि रूपाणीत्यत आह क्रमेण औष्ण्यमिति
औष्ण्यं तेजः सौम्यं दयार्द्रचित्तत्वं दण्डः दुष्टनिग्रहः प्रसन्नता हर्षो वक्तरि तेषां दर्शनात् तस्मात्पूज्याः १३ ॥ ८८

255A धर्मराजधर्मं १४ अभ्यागतमतिथिमित्यनेनगृहागतातिथ्यं स्वयंपतिगुणदोषप्रश्ने किंममहितप्रश्ने
वाइंदृष्टंवक्तुंयुक्तंनचैतदेकमपिमयादृष्टमितिभावः अपिचअपितुमयानोप्रतिपन्नावदेवोक्तंतवाह

तस्मात्त्वंकः स्वयस्यास्तुमान्याः सुमानुनिम्नदा नेतुधर्ममविज्ञायकेवलंमोहमाश्रित १४ अ
भ्यागतेनदोषाजस्त्यामकृषंवदसीदृशं गुणदोषोनपृष्ठामित्वमेवात्मनिरागतम १५ मयोक्तम
पिचेत्वयावनाप्रतिमितविक्रम अस्मितस्मभवान्कृत्येसहायकर्तुमर्हसि १६ श्रुत्वातत्कर्मसा
हाय्यंयत्कार्यंवचनान्मम सोवृत्तस्त्वंमृगोभूत्वाविचचारजनविष्टभिः १७ आश्रमेतस्यरामस्यसी
तायाः प्रभुलेवतूर प्रलोभयित्वावैदेहीयथेष्टंगन्तमर्हसि १८ त्वांहिमायामयंदृष्ट्वाकांचनंजात
विस्मया आनयेनमितितिप्रमवरूतिमैथिली १९ अपक्रान्तेचकाकुत्स्थेदूरंगत्वाप्युदाहर
हासीतेलक्ष्मणेत्येवरामवाक्यानुरूपकं २० तच्छ्रुत्वारामपदवींसीतयाचप्रचोदितः अनुगच्छ
तिसंभ्रान्तसौमित्रिरपिसौहृदात् २१ अपक्रान्तेचकाकुत्स्थेलक्ष्मणेचयथासुखं आहरिष्यामिवै
देहींसहस्राक्षःशचीमिव २२ एवंकृत्वात्विदंकार्यंयथेष्टंगच्छराक्षस राज्यस्यार्धंप्रदास्यामिमा
रीचतवसुव्रत २३ ॥

अस्मिंसीतापहारस्येकृत्येममभवान्मयानियुक्तः साहाय्यंकर्तुमर्हसीति १९ किंतत्कर्मतत्वंसाहाय्यं
तत्राहश्रुत्वेतिसाहाय्येममवचनाद्यत्कार्यंतत्कर्मश्रुणुइतिसंबंधः १०।१५ रामवाक्यानुरूपंध्वनिसदृ

रामायणटी० ४० ॥

शिवं मार्गं गच्छ सौम्यो भूत्वा प्रस्थितो भवेत्यर्थः किं च शिवं मनोहरं मार्गं मृगरूपेण गच्छ शीघ्रं हि २४ २५ अ
थ राजन्नात्मवाक्याकरणे दण्डमाह नोचेदिति मद्वचनानुष्ठाने मरणमेवाननुष्ठाने तु जीवनमतो वद्धूधना
दिप्राप्तिश्च एवं प्रार्थनया कृतेऽपि बलान्मद्वलप्रहेतुकमरणभयात्वं च करिष्यस्येव २६ रामात्प्राप
दयेऽवकदाचिज्जीवनं संभावितं एवं मद्वचनाकरणे तु सर्वथाप्यमृत्युरेवेत्याह आसाद्येति तं रामं संप्रा

गच्छ सौम्य शिवं मार्गं कार्यस्यास्य विवृद्धये अहं त्वानुगमिष्यामि सरथो दण्डकावने २४ प्राप्य
सीतामयुद्धेन वंचयित्वा तु राघवं लंकां प्रति गमिष्यामि कृतकार्यः सह त्वया २५ नोचेत्करोषि
मारीच हन्मि त्वामहमद्य वै एतत्कार्यमवश्यं मे बलादपि करिष्यसि २६ राज्ञो विप्रतिकूल
स्थो न जातु सुखमेधते आसाद्य तं जीवितसंशयस्ते मृत्युर्ध्रुवो ह्यद्य मया विरुध्यतः एतद्यथा
वत्परिगृह्य बुद्ध्या यदत्र पथ्यं कुरु तत्तथा त्वं २७ इत्यार्षे रामायणे आरण्यकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः
४० आज्ञप्तो रावणेनेत्थं प्रतिकूलं च राजवत् अब्रवीत्परुषं वाक्यं निःशङ्को राक्षसाधिपं १॥

योऽनुक्तनाशनिश्चयः एतत्सर्वमङ्गीकृत्य वचनं २७ इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके आर
ण्यकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ४० राजवृत्तं राजयोग्यं रावणेनाज्ञप्तः राम लक्ष्मण प्रतारणरूपं कार्यं प्र
तिकूले अवश्यं अवश्यं करिष्यामीत्येवं प्रतिकूलवाक्यसहितं यथा तथाज्ञप्तोऽस्मीति निःशङ्को मारीचः
परुषं प्राह तेनार्थेन तस्य वा १ ॥

256A

विनाशः विनाशोपायः १ स्त्रीविना तयासहावस्थानमितिशेषः कोनाभिनंदतिकेनपापकृताउपायतः ३
पापव्याजेन ३ नयोपदेष्टारस्ततोहिनवीर्यास्तवपाचव्य येतांवेतोवलतेरणशत्रुणोपरुद्धंविनश्यंतेतद
द्रुमिवेति ४ स्वकृतेनस्वनिर्मितविनाशोपायेन ५ येत्वामेवंकुपथमारूढंननिग्रह्णंतिनवारयंतीतिशे

केनायमुपदिष्टस्तेविनाशः पापकर्मणा सपुत्रस्यसराज्यस्यसामात्यस्यनिशाचर १ कस्त्वया
सुखिनारामजायाभिनंदतिपापकृत केनेदमुपदिष्टंतेमृत्युद्वारमुपायतः २ शत्रवस्तवसुव्यक्तं
हीनवीर्यानिशाचर इच्छंतित्वांविनश्यंतेमुपरुद्धंवलीयसा ३ केनेदमुपदिष्टंतेक्षुद्रेणाहि
तवुद्धिना यस्त्वामिच्छतिनश्यंतंस्वकृतेननिशाचर ४ वध्याः खलुनवध्यंतेसचिवास्तवरावण
येत्वामुत्पथमारूढंननिगृह्णंतिसर्वशः ५ साध्वमात्यैः कामवृत्तोहिराजाकापथमाश्रितः नि
ग्राह्यः सर्वथासद्भिः सनिग्राह्योनगृह्यसे ६ धर्ममर्थंचकामंचयशश्चजयतांवर स्वामिप्रसा
दात्सचिवाःप्राप्नुवंतिनिशाचर ७ विपर्ययेतुतत्सर्वंव्यर्थंभवतिरावण व्यसनंस्वामिवैगुण्या
त्प्राप्नुवंतीतरेजनाः ८ ॥

मात्यास्तेवध्यावधयोग्याकृतस्त्वयानवध्यंतइत्यर्थः ६ तत्रनीतिशास्त्रमाहसाध्वमात्यैरिति ७ कृत
स्तैरेवमनुष्ठेयंतयाहधर्ममितिविति ८ विपर्ययेस्वामिवैगुण्येप्रधानकेवलंतेषामेवव्यसनप्राप्तिः किं
तुसर्वजनानामितराहइतरेजनाइतिअपीतिशेषः ९ ॥
॥

वा०
रा०प्रा०
५०
257

१० नीत्योनक्रूरदंडेनप्रतिकूलेनसप्रकृतीनामिनिरोषः ११ नीत्यामंत्राः नीत्येणोपायप्रयोक्ताराः तेनन
मंत्रिणाहिणाराज्ञासहभुंज्यतेत्वममनयास्माप्यतेमंदबुद्धिः सारथियेषां तेरथाःयथाविषमेसारथिभिः
सहनश्यंतितथानेराजानोमंत्रिभिः सहनश्यंति १२ पुक्तधर्ममनुष्ठितः प्रक्तधर्मानुष्ठातारः साधवोनी
तिमार्गनिष्ठाः सपरिच्छदाः सपरिजना १३ नीत्यादंडेनप्रजानांप्रतिकूलेनरक्षमाणाप्रजानंदंगोमायु

राजन्मूलोहिधर्मस्यप्रशास्त्रजयतांवर तस्मात्सर्वास्ववस्थासुरक्षितव्यानराधिपः १० राज्येपा
लयितेणाकोननीत्यानतिपुणवर नचातिप्रतिकूलेननाविनीतेनराक्षस ११ येनीत्यासे
वाः सचिवाभुंज्यतेसहितेनवै विषमेषुरथाःशीघ्रंमंदसारथयोयथा १२ बहवः साधवोलो
केपुक्तधर्ममनुष्ठितः परेषामपराधेनविनष्टाःसपरिच्छदाः १३ स्वामिनाप्रतिकूलेनप्र
जास्तीक्ष्णेनरावण रक्षमाणानवर्धन्तेमृगागोमायुनायथा १४ अवश्यंविनशिष्यंतिसर्वे
रावणराक्षसाः येषांत्वंकर्कशोराजादुर्बुद्धिरजितेन्द्रियः १५ तदिदंकाकतालीयंघोरमा
सादितंमया अत्रत्वंशोचनीयोसि ससैन्योविनशिष्यसि १६ ॥ ॥

नाम्मृगवानजीवेनरक्षमाणामृगाइव १४ कर्कशः क्रूरबुद्धिः कठिनश्च १५ तदिदंत्वत्तोमरणरू
पंघोरंकाकतालीयमाकस्मिकं मयासादितंयद्यपितथापितन्नमितत्याशोकःक्रियते जातस्य
हिध्रुवोमृत्युरिति पायात् तथापित्वंससैन्योविनशिष्यसि यतः अत्रार्थेत्वंशोचनीयोसि १६ ॥ ५०

257A

ननुममसमरणं कथं निश्चितं तत्राह मामिति मां निहत्य रामस्त्वां सबांधवं मचिराद्वधिष्यति तस्माद्भयथा
पि मरणं निश्चितं ततो वा रामाद्रावणप्राधनेन वधेन कृतकृत्यो स्मि यन्न मत्परेण शरिणा हतो प्रियेण राज्ञो बला।
न्मरणाय तया रोषात्प्रायुक्तो मत्स्यः सर्वांदनातत्प्राय मत्त्यो रथमश्वेनेनर्द्रमरणेन नष्टाश्वेः राज्ञा मारितः स्या
पौवो रकरानाद्यभावश्रवणान्तर्मनो मरणेन कृतकृत्यो हमिति निद्धं परि टस्य ज्ञाने वा स्वतनपसायरो

मां निहत्य तु रामो सावचिरात्त्वां वधिष्यसि अनेन कृतकृत्यो स्मि म्रियेचाप्यरिणा हतः १७ द
र्शनादेव रामस्य हतं मामवधारय आत्मानं च हतं विद्धि हृत्वा सीतां सबांधवं १८ आनयिष्यसि
चेत्सीतामाश्रमात्सहितो मया नैव त्वमपि नाहं वै नैव लंका न राक्षसः १९ निवार्यमाणस्तु
मया हितैषिणा न मृष्यसे वाक्यमिदं निशाचर परेतकल्पा हि गतायुषो नरा हितं न गृह्णंति
सुहृद्भिरीरितं २० इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्यकांडे एकचत्वारिंशः सर्गः ४१ ॥

नत्वमुद्दवितत्राह निबोधं १७ आत्मानं रावणं सबांधवमात्मानमित्यन्वयः १८ कदाचिदपि मया जी
वतो सहैव सीतामानयिष्यसि तदा पश्चादपि सर्ववधो निश्चित इत्यर्थः १९ न मृष्यसे प्रतिकूलत्वं ध्यानय
गिरः हृणामीत्यर्थः परेतकल्पाः मृतप्रायाः २० इति रा॰ श्री॰ रा॰ आ॰ एकचत्वारिंशः ४१ ॥ ॥

वा॰
रा॰ आ॰
५१

258

एविचरप्रभोः रावणाय ह्ययंश्रुत्वैव निधनं मरणरूपं तस्मात् गृध्रावेवमब्रवीत् नमहं चरस्मर्थः १ तथाहं
जीवन्निर्जहुः स्वमप्याह दृष्ट्वाहमिति पुनः यदा यैतेन नष्टे हेम विष्णामितदोद्यमानविशेषणेन रामे
णजीवितनिहतं नष्टमेव एकाकीनवजीवितेन नष्टं २ यमदंडहतस्येत्सोरामः प्रतिरूपोयमदंडस्य

एवमुक्त्वा तपरुषं मारीचो रावणं ततः गत्वावेवमब्रवीद्दीनो भयाद्रात्रिंचरप्रभोः १ दृष्ट्वा
हं पुनस्तेन शरचापासिधारिणा मद्वधोद्यतशस्त्रेण निहतं जीवितं च मे २ नहि रामं पराक्र
म्य जीवन्प्रतिनिवर्तते वर्ततेप्रतिरूपोसौ यमदंडहतस्य ते ३ किंतु कर्तुं मया शक्यमेवं त्व
यि दुरात्मनि एष गच्छाम्यहं तात स्वस्ति ते स्तु निशाचर ४ प्रहृष्टस्त्वभवत्तेन वचनेन स राक्ष
सः परिष्वज्य सुसंश्लिष्टमिदं वचनमब्रवीत् ५ एतच्छौटीर्ययुक्तं ते मच्छंदवशवर्तिन इ
दानीमसि मारीचः पूर्वमन्यो हि राक्षसः ६ आरुह्यतामयं शीघ्रं खगो रत्नविभूषितः म
यासह रथो युक्तः पिशाचवदनैः खरैः ७ ॥

तिरूपो वर्तते ३ यथाशक्यपरिहारमनर्थं प्रोयति किं तु इति ४ तेनवचनेन गच्छामीति वचनेन स
संश्लिष्टं गाढं मच्छंदवशवर्तिनः मदभिप्रायवशवर्तिनः ५ शौटीर्यं वीर्यं तद्युक्तं एतद्वचो योग्यमि
तिशेषः इदानीं मारीचोसि स्वप्रकृतिं प्राप्तोसि पूर्वमन्यो हि राक्षसस्तदा विपरीतस्तिशेषः ६ खगः आ

= १ श्री... ५१

258A

स्नेनेणमृगलक्षणरहिते समये ८ ९ आश्रममंडलात् मारीचाश्रममंडलादित्यर्थः पत्तनं नगरं योध राजधानी राजधानीं तिनभेदः पत्तनशब्दोऽर्धर्चादिः १० ११ १२ १३ १४ १५ मणिप्रवरश्रेष्ठमाग्रः इंद्रनील

प्रतो भयि त्वा वैदेही यथेष्टं गंतमर्हसि तांस्थेनेव समं सीतामानयिष्यामि मैथिली ८ न नस्तथेत्युवाचैनं रावणं ताटकासुतः ततो रावणमारीचौ विमानमिव तं रथं ९ आरुह्या ययतः प्रीतौ तस्मादाश्रममंडलात् तथैव तत्र पुष्पाणि पत्तनानि वनानि च १० गिरीश्च स रितः सर्वा राष्ट्राणि नगराणि च समेत्य दंडकारण्यं राघवस्याश्रमं ततः ११ ददर्शाथ सह मा रीचो रावणो वाक्यमब्रवीत् एतदाश्रमपदं दृष्टं पुष्पैः कदलीवृतं १२ क्रियतां तत्सखे शीघ्रं तं रीचं रावणो राक्षसाधिपः अवतीर्य रथात्तस्मात्ततः कांचनभूषणात् १३ क्रियतां तन्मया वृष्टी ग्रेय दर्शनं वयमागतः स रावणवचः श्रुत्वा मारीचो राक्षसस्तदा १४ मृगो भूत्वाश्रमद्वारि रामस्य विचचार ह स तु रूपं समास्थाय महदद्भुतदर्शनं १५ मणिप्रवरशृंगाग्रः सिता सितमुखाकृतिः रक्तपद्मोत्पलमुखैरिंद्रनीलोत्पलश्रवाः १६ ॥ ॥

रत्नाकारसृंगाग्रः मणिशृंगः केवलं इंद्रनीले इति कविसमयः इति कनकः क्वचित् सिताकृविद। सितासितमुखाकृतिः शोभायमानः तेदेवाह रक्तपद्मोत्पले इति उत्पलं नीलोत्पलं इंद्रनीलवत्तश्रवः

भ.टी.स.का. ॥ ५८ ॥

वा०　मधूकपुष्पसदृशपार्श्वहृदयः केजपद्मेति किंजल्कसदृशवर्णः १७ सुसंहतः स्निग्धसंधिर्वपुः १८

रा० आ०　१९ प्रज्वलयन् प्रदीपयन् २० पादपलानि विचरन् भक्षयन् गच्छन् गते गच्छति २१ विटपमिति क्रिया

१५२

259

किंचिदभ्युन्नतग्रीवः इन्द्रनीलनिभोदरः मधूकनिभपार्श्वश्च कंजकिंजल्कसंनिभः १७ वै
डूर्यसंकाशखुरस्तनुजंघः सुसंहतः इन्द्रायुधसवर्णेन पुच्छेनोर्ध्वविराजितः १८ मनो
हरः स्निग्धवर्णो रत्नैर्नानाविधैर्वृतः क्षणेन राक्षसो जातो मृगः परमशोभनः १९ वनं प्र
ज्वलयन् रम्यं रामाश्रमपदं च तत् मनोहरं दर्शनीयं रूपं कृत्वा स राक्षसः २० प्रलोभना
र्थं वैदेह्या नानाधातुविचित्रितः विचरन् गच्छते सम्यक् शाद्वलानि समन्ततः २१ रूप्यैर्बि
न्दुशतैश्चित्रो भूत्वा च प्रियदर्शनः विटपीनां किसलयान्भङ्क्त्वादन् विचचार ह २२ कदली
गृहकं गत्वा कर्णिकारानितस्ततः समाश्रयन्मन्दगतिं सीतासंदर्शनं ततः २३ राजीवचि
त्रपृष्ठः स विरराज महामृगः रामाश्रमपदाभ्याशे विचचार यथासुखम् २४ पुनर्गत्वा
निवृत्तश्च विचचार मृगोत्तमः गत्वा मुहूर्तं त्वरया पुनः प्रतिनिवर्तते २५ ॥ ॥

विशेषणं विटपीनामिति दीर्घ आर्षः छेदोनुरोधात् भक्त्वादन् निपाते आर्ष अनुनासिक
लोपः २२ कदलीगृहकं कदलीवाटिकां कर्णिकाभान् मन्दं च गत्वा समाश्रयन् सीतासंदर्शनमपे
हीतवान् ततो मदगतिं समाश्रयन् विचचार राजव २३ २४ २५ ॥ ॥ १५२

259A

मृगयूथानिगच्छतितस्यपृष्ठतोगच्छतीत्यर्थः २९ २२ विनिष्पतन्प्रागल्भ्येनकुर्वन्इत्यर्थः विद्रवंतिग्रस्ता
ननिवृत्यादितिशेषः २५ मृगवधरतोपिभावस्यरावणस्यसंछादनार्थंसंस्पृष्टान्नपिमृगान्नभक्षयति ३१
प्रपचयोग्रहणंप्रत्याख्योनकृतक्रमानामपचयोग्रामाणिपिप्पिरांतकालोपयोगपवान्स्वरभिर्भासोजातपु
ष्पफलद्रुमःइतिसंतापयतिसौमित्रेक्रूरस्वेनवनानिलःइतिचपंपातीरेरामोक्तेश्चकिंचाग्रेद्वादशमासान्त

विकीर्णेश्चपुनर्भूमौपुनरेवनिर्षेदुरिति आश्रमद्वारमागम्यमृगयूथानिगच्छति २९ मृगयू
थैरनुगतःपुनरेवनिवर्तते सीतादर्शनमाकांक्षन्राक्षसोमृगतांगतः २७ परिभ्रमतिचित्राणि
मंडलानिविनिष्पतन् समुद्वीक्ष्यचसर्वेतंमृगायेमेवनेचराः २८ उपगम्यसमाघ्रायविद्रवंति
दिशोदश राक्षसःसोपितान्वन्यान्मृगान्मृगवधेरतः २५ प्रच्छादनार्थंभावस्यनभक्षयतिसंस्पृशा
न् तस्मिन्नेवततःकालेवैदेहीशुभलोचना ३० कुसुमापचयेव्यग्रापादपानभ्यवर्तत कर्णिका
रानशोकांश्चूतांश्चमदिरेक्षणा ३१ ॥

रंयथैषामानंगीकरोतितत्रैनोहन्तीतिरावणश्रुतिरतानतोहनूमद्दर्शनकालेतंप्रतिसीतावाक्यंवर्तते
दशमोमासोद्वावशेषौप्लवंगमइतिसंगच्छतेमासेश्चक्राशंभ्याहरणेहिमार्गशुक्लाष्टम्यांततोवीगवया
दशमसमास्यानस्यवर्तमानत्वात्किंरसंगतेवस्यात्तत्कुलक्षपतांतेनहनूमनलदर्शनात् ३१ ॥ ॥

वा॰ अनर्हा वनवासस्य मनेन नगरस्वासः सुचितः ३१ रूप्यं रजतं धातवो गैरिकादयस्तान्स्पृष्टा पारोमपुलकं ३२

रा॰ आ॰ ३३ ३४ इत्यार्षे रामा॰ टि॰ वना॰ द्विपञ्चाशः सर्गः ५२ सा तमिति मृष्टहाटकं शुद्धहेम तत्स्पृष्टा पार्श्ववर्णं चक्रंदस्या

५२

260

कुसुमान्यपचिन्वंती चचार रुचिरानना। अनर्हा वनवासस्य सा तं रत्नमयं मृगं ३२ मुक्तामणिवि
चित्रांगमद्राक्षीत्परमांगना। तं वै रुचिरदंतोष्ठं रूप्यधातुतनूरुहं विस्मयोत्फुल्लनयना सस्नेहं स
मुदैक्षत स च तां रामदयितां पश्यन्मायामयो मृगः ३४ विचचार ततस्तत्र दीपयन्निव तद्वनं
अदृष्टपूर्वं दृष्ट्वा तं नानारत्नमयं मृगं ३५ विस्मयं परमं सीता जगाम जनकात्मजा। इत्यार्षे रामा
यणे आर॰ द्विपञ्चाशः सर्गः ५२ सा तं संप्रेक्ष्य सुश्रोणी कुसुमानि विचिन्वती हेमराजतवर्णा
भ्यां पार्श्वाभ्यामुपशोभितं १ प्रहृष्टा चानवद्यांगी मृष्टहाटकवर्णिनी भर्तारमपि चाक्रंद
लक्ष्मणं चैव सायुधं २ आहूयाहूय च पुनस्तं मृगं साधु वीक्षते आगच्छागच्छ शीघ्रं वै आर्य
पुत्र सहानुजः ३ तावाहूतौ नरव्याघ्रौ वैदेह्या रामलक्ष्मणौ वीक्षमाणौ तु तं देशं तदा ददृ
शतुर्मृगं ४ शंकमानस्तु तं दृष्ट्वा लक्ष्मणो राममब्रवीत् तमेवैनमहं मन्ये मारीचं रा
क्षसं मृगं ५

हृतवानस्म्यहमनेकधा दिः चक्रंदेति रोदनार्थेन भाविशुभमपि सूचितं कविना २३ तावाहूतौ सीतयेति ५२

260A

मृगयांचरेतःसंकुर्वतःउपोधिनामृगरूपछलेन ६ अस्यमायाविदोमायायाकृतासाम्रगरूपमिदंकृतं
मायेयंमृगरूपेणापरिणतेत्यर्थः भ्रातृमन्मकामापुतेगंधर्वपुरवदापातरमणीयं ७ नास्तिएवंमृगपादानंक
मृगाणांसंभवात् ८ काकुत्स्थलक्ष्मणंप्रतिवार्यनायंरात्तसोपिनचित्रमृगोनेततन्मृगणांविचित्रत्वयाकार्यंइ

वंतेनोमृगयाहृष्टाःपापेनोपाधिनावने अनेननिहताराम राजानःपापरूपिणा ६ अस्यमाया
विदोमायामृगरूपमिदंकृतं भ्रातृमन्मुरूषव्याघ्रगंधर्वपुरसन्निभं ७ मृगोह्येवंविदोरत्नविचि
त्रोनास्तिराघव जगत्यांजगतीनाथमायैषाहिनसंशयः ८ एवंब्रुवाणंकाकुत्स्थंप्रतिवार्यशुचि
स्मिता उवाचसीतासंहृष्टाछद्मनाहृतचेतना ९ आर्यपुत्राभिरामोसौमृगोहरतिमेमनः
आनयैनंमहाबाहोक्रीडार्थंनोभविष्यति १० इहाश्रमपदेस्माकंबहवःपुण्यदर्शनाः मृगाश्च
रंतिसहितामृमराःसमराःस्तथा ११ ऋक्षाःपृषतसंघाश्चवानराःकिन्नरास्तथा विहरंतिमहा
बाहोरूपश्रेष्ठामहाबलाः १२ नचान्यःसदृशोराजन्दृष्टःपूर्वोमृगोमया तेजसाक्षमयादीप्त्या
यथायंमृगसत्तमः १३ ॥

मुक्तेत्यर्थः पापेनाधर्मवनेनहताचेतनायेव ९ नोस्माकंअयोध्यागमनोत्तरंतत्रत्यसख्याभिप्रायेणाव
हृवचनं १० मृमराःश्वमराःकुरंगपृषतकृपुष्टा ११ १२ अन्यःसदृशःएतत्सदृशोन्यइत्यर्थः तेजसाविचित्र
गतिसामर्थ्येनक्षमयासौम्यभावेनदीप्त्यादेहकांत्या १३ ॥
॥

वा. प्राणासत्त्रिभवेनाह्लादकत्वं १४ स्वरसंपत्श्रुतिसमृद्धिः १५ नवगरहूणांनवकर्नरकग्रहूणांजीवतोग्रहूणामा
रा.सु. श्चर्यभूतंभवतियतोतोविस्मयंजनयिष्यति १६ १७ १८ हतोपियदितेग्रहूणंप्राप्नोतितदापिमेप्रयोजन।
५४ मित्याह अजिनमिति १९ शष्पबृस्यावालत्वणपरिकल्पितनापस्यासनेविनितायामस्यजाम्बूनदमयत्व

26)

नानावर्णाविचित्रोमोरत्नभूतोममाग्रतः द्योतयन्वनमथाग्रेयोवतेपावकसन्निभः २० अहोरू
पमहोलक्ष्मीःस्वरसंपच्चशोभना मृगोद्भुतोविचित्रोगौहृदयंहरतीवमे २१ यदिग्रहणमभ्ये
तिजीवन्नेवमृगःत्वव आश्चर्यभूतंभवतिविस्मयंजनयिष्यसि २२ समाप्तवनवासानाराज्यस्था
नाःपुनःपुनः अन्तःपुरेविभूषार्थोमृगएवभविष्यति २३ भरतस्यार्यपुत्रस्यश्वश्रूणांचममप्रभो
मृगरूपमिदंदिव्यंविस्मयंजनयिष्यति २४ जीवनयदितेभ्येतिग्रहणंमृगसत्तमः अजिनंनर
शार्दूलरुचिरंतुभविष्यति २५ निहतस्यास्यसत्त्वस्यजाम्बूनदमयत्वचि शष्पबृस्यांविनीतायामिच्छाम्य
हमुपासितुं २६ कामवृत्तमिदंरौद्रंस्त्रीणामसदृशंमतं वपुषात्वस्यसत्त्वस्यविस्मयोजनितोमम
२७ ॥

विदपासितुंतंनसमीपस्थांतंरक्ष्यामी यद्धाभगवदुपासनोकर्तुमिच्छामीमर्थः २८ इदंकामेनस्वप्रयोजा
नेच्छयापतिनियोजनरूपंरौद्रंअतएवस्त्रीणामसदृशंकेकेयीवत् इतिममनिर्बंधेननयाभिप्रायस्यमन।
स्यवपुषाममविस्मयोजनितइतिज्ञानइतिकौतुकनिर्बन्धमर्थमनुचितमपिकरोमीतिशेषः २९ ॥ ५४

261A

काञ्चनरूपेणेति पारे रूपेण मृगेण रूपं मृगेपि विज्ञेयमिति हलायुधः नदत्रसदृशानानाविंहगलविन
तानन्मृगसदृशो २२ राघवस्यापिसंभाविता संभावितवृत्तान्तनिरूपणकुशलमनेरपिमनोविस्मयमा
गतश्रामतस्तिवदभ्रूवभ्रूविनयवतायाः श्रावत्यात् २३ तदेवाहलोभितइति २४ रूपेणअलौकिकविवि
वसरूपेणइत्यर्थः सर्वप्रहृष्टरूपेणहेतुनाअयपथमृगोनभविष्यती नभविष्यतिजीवनमस्यनसंभावितमि

तेनकांचनरोमाणातुमणिप्रवरशृंगिणा तरुणादित्यवर्णेननक्षत्रपथवर्चसा २२ बभूवरा
घवस्यापिमनोविस्मयमागतं इतिसीतावचःश्रुत्वा दृष्ट्वाचमृगमद्भुतं २३ लोभितस्तेनरूपेण
सीतयाचप्रचोदितः उवाचराघवोहृष्टोभ्रातरंलक्ष्मणंवचः २४ पश्यलक्ष्मणवैदेह्याःस्पृहाम्मृग
सितामिमां रूपश्रेष्ठतयाह्येषमृगोद्यनभविष्यति २५ नवनेनंदनोद्देशेनचैत्ररथसंश्रये कुतः
पृथिव्यांसौमित्रेयोस्यकश्चित्समोमृगः २६ प्रतिलोमानुलोमाश्चरुचिरारोमराजयः शोभंते
मृगमाश्रिताश्चित्राःकनकबिंदुभिः २७ ॥

स्पर्धः श्रायेणामृगात्मत्रनसंभावितमित्यर्थइतिकतकः २५ नंदनइन्द्रोद्यानं कीर्तनेयस्यनत्ववनेचै
त्ररथसंश्रयेनदाख्यवनेपिनयोस्यकश्चित्समोमृगः सपृथिव्यामस्तिइतिकुतःसंभाव्यतइत्यर्थः २६
तदेवाहप्रतिलोमेत्यादिकनकबिंदुभिःसहिताःरोमराजयइत्यन्वयः २७ ॥ ॥

वा॰ रा॰ आ॰ २५५ 262

प्यनद्रुदाविफन् २८ मसारगल्लर्कमुखःशंखमुक्तानिभोदरः इतिपाठे मसारः इंद्रनीलस्तस्य गल्लर्कः स्वष
कमलदाकारस्तस्य संपुट इतितीर्थः अतिरूपः इदमिष्ट्यमितिरूपयितमशाकाः पाठोनेयसमादि २९ इः
मांसहेतोरपिविहारार्थं वसंतिकिंपुनरेवंविथतस्त्राभार्थमितिभावः ३१ महावने राजर्षिर्विनिष्पापः व्य
वसायेन मृगवधोद्यमेनानिवीर्यतेसंगत्सेते न सुवनेऊतोयननधाद्ध्यातवइति मणिरत्नसुवर्णचय

पश्यास्यंजृंभमाणास्यदीप्तमग्निशिखोपमं जिह्वांमुखान्निःसरंतींमेघादिवयथातडिद् २८ मसा
रगल्लर्कमुखः शंखमुक्तानिभोदरः कस्यनामाभिरूपोसौनमनोलोभयेन्मृगः २९ कस्यरूपमि
दंदृष्ट्वाजांबूनदमयप्रभं नानारत्नमयंदिव्यंनमनोविस्मयंव्रजेत् ३० मांसहेतोरपिमृगान्वि
हारार्थंचधन्विनः घ्नंतिलक्ष्मणराजानोमृगयायांमहावने ३१ धनानिव्यवसायेनविचीयंते
महावने धातवोविविधाश्चापिमणिरत्नसुवर्णिनः तत्सारमखिलंनृणांधनंनिचयवर्द्धनं
मनसाचिंतितंसर्वंयथाशुक्रस्यलक्ष्मण ३२ ॥

पुत्राद्दृष्णाधातवः वज्रादिमणिसुवर्णादियुक्तालाभादिधातव इतियावत् ३२ निचयवर्द्धनेनद्रव्ये
यंनृणांसारमितिपशालंभवतिशुक्रेवस्तसपर्यंगाशुक्रमकाणमब्रमणामितिश्रुतेः एवंचशुक्रस्य
लोकेयथाप्रसन्नतद्रूपमाप्यन्नस्यमनसाचिंतितंसर्वंसंकल्पमात्रसिद्धंसर्वंभोगवस्तुयथासर्वंस्यात्तथा
रतेरनद्दत् ३३ ॥ २५५

262A

नवक्तव्यापि विचार्य कर्तव्येत्याह अर्थीति अर्थीपेतः प्रमानयेनार्थक्रमेन अर्थनिमित्तेन कर्तव्येनक्र
मेणानन्तसौदर्या(?) दारित्व्रमदद्योः विचारयन्नेव प्रजनितित्क्षेपारन्नार्थन्तमेवार्था अर्थसंपादनवत्तराः अर्थि
प्रासवत्ता अर्थ अर्थपरद्वाच्यमाहुः २४ अतोविचारितैवात्र प्रवृत्तिरित्याह एतस्येति अवकर्तव्यम्‌एतन्न
लेनमहतोर्थस्यासिद्धिरितिगरुदत्तामये २५ अस्यपराध्वेनमेवदर्शायतिनेतिकदल्याद्येनकार

अर्थीयेनार्थक्रमेणनसंत्रत्नयाविचारयन्‌ नमर्थमर्थप्राप्नुत्ताप्राहुरर्थास्तल्लक्षणं २४ एत
स्यमृगारत्वस्यएपार्थेकांचननवि उपवस्यनिवेदहीमयासहस्रमथमा २५ नकादलीन
प्रियकीनप्रवीणीनचाविकी भवेदतस्यसदृशीस्पर्शेनानेननसुमतिः २६ एषचैवमृगश्री
मायप्रदिष्योनभञ्जरः उभावेतौमृगौगादिष्योतारामृगमहीमृगौ २७ ॥ ॥

लीमृदुत्वकर्दूस्नीलाग्ररोमाम्‌गविशेषः कदलीप्रियकीमृदुत्वमस्रसायनरोमपुक्तोमृगः प्रियक
लस्यरंप्रियकीप्रवेणीअजविशेषसंबंधिनी आविकी अविनक्रमेत्येकेनभङ्गिः सर्वथासादृश्याभा
ववोधनायअनेनएतदीयत्वचा २६ यत्रनभञ्जरोमृगः मृगाणिरोनत्तत्ररूपः नदेवाह नारामृ
गेति २७ ॥

वा॰ अथतल्लक्षणामननमंगीकृत्यापिप्रवृत्तिमाह यदिवेति राक्षसमायैषानमृगइतियथार्थोवदसियदिवातथै
रा॰आ॰ वैषभवेत्तथाप्यस्यवधोमयाकर्तव्यएवराक्षसवधस्यप्रतिज्ञातत्वात् ३८ ३९ उत्थायप्रादुर्भूयडन्मुख
५९ वा ४० पुरस्तात्पूर्वंइहदण्डकारण्येस्वगर्भोश्वतरीमिवेति अश्वतरीस्वगर्भेणम्रियतइतिप्रसिद्धिः अश्वतरी

263

यदिवायन्तथायन्मांभवेद्वदसिलक्ष्मण मायैषाराक्षसस्येतिकर्तव्योस्यवधोमया ३८ एतेन
हिनृशंसेनमारीचेनाकृतात्मना वनेविचरतापूर्वंहिंसितामुनिपुंगवाः ३९ उत्थायबहवोयेन
मृगयायांजनाधिपाः निहताःपरमेष्वासास्तस्माद्वध्यस्त्वयंमृगः ४० पुरस्तादिहवातापिःपरि
भूयतपस्विनः उदरस्थोद्विजान्हन्तिस्वगर्भोश्वतरीमिव ४१ सकदाचिच्चिराल्लोकेआससाद
महामुनिं अगस्त्यंतेजसायुक्तंभक्ष्यस्तस्यबभूवह ४२ समुत्थानेचतद्रूपंकर्तुकामंसमीक्ष्य
ते उत्स्मयित्वातुभगवान्वातापिमिदमब्रवीत् ४३ त्वयाविगण्यवातापेपरिभूताश्चतेजसा
जीवलोकेद्विजश्रेष्ठास्तस्मादसिजरांगतः ४४ ॥

गर्दभाद्वडवायामुत्पन्नेतितीर्थः अश्वतरीकर्कटीतिपरे वृश्चिकइतिकतकः अत्राद्यव्याख्यैवज्यायसी
तस्यागर्भस्योदरपाटनेनैवनिःसरणमितिसर्वजनप्रसिद्धेः ४१ ४२ समुत्थानेस्वदेहोत्थानेतद्रूपंउत्स्म
यित्वाईषद्धसित्वा ४३ अविगण्यअविचार्यपापतस्माद्विजपरिभवजपापेनेनजरांजीर्णतांता ४४ ॥ ॥ ५९

263A

योमारीवोमहिंपमतिमन्येनानिक्रामेतनदातोपिमारीवाख्यवानापिरिवनभवेदेवनजीवेदेव ४५
उक्रमेवार्थपुनरेवाहदार्याय भवेदितिमामागानः प्राज्ञोमारीवोःगास्येनवानापिरिवपाहतोभवेतम
विष्यतीमर्थः सन्नहः धनः कवचारिष्णुक्रः यत्रितः पत्नवानवापारांनरहीनः ४६ अस्माकंयत्कुमममा
वमपकंकर्तव्यंनरस्यामेतदरक्षणाविषयेप्रायतेस्थितनन्यथाकुंमवमावयानास्तिश्वसकर्तव्यमाह

तदुक्तोपिनभवदववानापिरिवलक्षणमहियोतिमन्येतपर्मनित्यंजितेंद्रियं भवेद्वतोयं
वानापिरागस्येनेवमागतः इहत्वंभवमन्नहोयवितोरक्तमैथिली अस्मामायतमस्माकंय
क्रुमरक्षुनंदन अहमेनंवधिष्यामिग्रहीष्यामथवारणे ४७ यावज्जीवामिसौमित्रेम्रगा
मानयितंद्रुतं पणपलक्षणंवैदेहस्यामस्गतव्यिगतास्पृहा ४८ नवाप्रयानयास्येषमृगोद्य
नभविष्यति अप्रमतेननतेभाव्यमाश्रमस्थेनसीतया ४९ ॥ राम ॥

अहमिति अत्रपूर्वश्लोकस्यानर्थपूर्वश्लोकेणअर्थचित्तितार्थत्रयाणांहीनोनियतत्वाद्दितः सोनारक्तयदस्मा
कंक्रममवतारग्रहणप्रयोजनंनतदस्मामायतेआनेयवसाधनीयमित्यपिसूचितं ४७ यावत्गृह्णामि।
गमिष्यामीत्यर्थः आनयितंआनेतुनत्रहेतुः पृष्ठमिति ४८ प्रधानयासर्वानमयानभविष्यातिनजीविष्य
तिअनेनजीवनोग्रहणामसृणकर्मेतिदर्शितंनेनयासीतयासहतिशेषः अनयाआश्रमेतिकर्तव्यवेत्।

= [illegible]

बा॰ यावद्दिति तावदश्रमेतेन भाव्यमित्यन्वयः ५॰ श्रदक्षिणेन समर्थेन सर्वतः सर्वदिग्वर्त्तिरक्षोभ्यः ५।
रा॰ प्रा॰ इत्यार्षे रामायणे तिलके विचनारिंशः सर्गः ४२ ˜˜˜ स्मरूः स्वयमुषि १ मध्ये स्थूलत्रये यविनन्ते आत्मवि।
५० भूषणं चापमप्यवीरालंकारं नातस्याममविभूषणं मनेना गस्यपरते वस्सवमिति स्यचिन्तं कलापो नाम्णीरे १

264

यावन्नृषतमेकेन सायकेन निहन्म्यहं हवैतच्चर्म आदाय शीघ्रमेष्यामि लक्ष्मण ५॰ प्रदक्षि
णेनातिबलेन मपक्षिणा जटायुषा बुद्धिमता च लक्ष्मण भवाप्रमत्तः प्रतिगृह्य मैथिलीं प्रतिक्षणं
सर्वतः एव शंकितः ५। इत्यार्षे रामायणे आरण्यकाण्डे विचत्वारिंशः सर्गः ४३ तयन्तु तं समु
दिश्य भ्रातरं रघुनन्दनः दधार असिं महातेजा जाम्बूनदमयत्सरुं १ ततस्त्रिविनतं चापमादा
यात्मविभूषणं आबध्य च कलापौ द्वौ जगामोदग्रविक्रमः २ तं वन्यराजो राजेन्द्रमापतन्तं
निरीक्ष्य वै बभूवान्तर्हितः त्रासात् पुनः संदर्शने भवत् ३ बद्धासिर्धनुरादाय प्राद्रवद्यतो मृ
गः तं स रूपं पतिरूपेणा ग्रतः पश्यन्तमिवाग्रतः ४ अवेक्ष्यावेक्ष्य धावन्तं धनुष्पाणिर्महावने अ
तिवृत्तमिषोः पातात् लोभयानं कदाचन ५ ॥

वन्यस्तनः वन्यानां मृगाणां राजा विचित्रमृगत्वात् पुनः संदर्शने दृष्टविषये ३ रूपेण स्वरूपेण आग्रतो यो
तयन्तं योतमानमिव स्थितं ५ अतिवृत्तं अतिक्रान्तं कदाचन लोभयानं हस्तप्राप्तमिव दृश्यमानं ५ ॥ ५०

264A

शोकितमिष्टयातादितिशेषः वनोद्देशेषु कुचित्दृश्यमानं क्वचिदृश्यमाने ६ छिन्नाभ्रसंवीतचन्द्रसा
दृश्यापपादकमुत्तरार्धं ७ दर्शनादर्शनेनैव हेतुकवन्द्रावसमृगतोगतो मारीचो साश्रमस्य हेराघवतञ्जार्थः

शोकितेन समुद्भ्रान्तेन स्तेनामिवाम्बरे दृश्यमानम दृश्यं च वनोद्देशेषु केषुचित् ६ छिन्नाभ्रैरिव
संवीतं शारदं चन्द्रमण्डले मुहूर्तादेव ददृशे मुहूर्तराद्वकाशते ७ दर्शनादर्शनेनैव सोपाकर्ष
तराघवं सुदूरमाश्रमस्यास्य मारीचो मृगतांगतः ८ आसीत्क्रुद्धस्तु काकुत्स्थो विवशस्तेन मो
हितः अथावतस्थे सुश्रान्तश्छायामाश्रित्य शाद्वले ९ स तमुन्मादयामास मृगरूपो निशाचरः
मृगैः परिवृतो धावन्नदूरात्प्रत्यदृश्यत १० गृहीतुकामं दृष्ट्वा तं पुनरेवाभ्यधावत तत्क्षणादेव
संत्रासात्पुनरन्तर्हितो भवेत् ११ पुनरेव ततो दूराद्वृक्षखण्डाद्विनिःसृतः दृष्ट्वा रामो महातेजास्तं
हन्तुं कृतनिश्चयः १२ भूयस्तु शरमुद्धृत्य कुपितस्तत्र राघवः सूर्यरश्मिप्रतीकाशं ज्वलन्तमरि
मर्दनं १३ संधाय सुदृढे चापे विकृष्य बलवद्बली तमेव मृगमुद्दिश्य ज्वलन्तमिव पन्नगं १४

८ तेन दर्शनादर्शनेन विलोभ्य मोहयता मारीचेन मोहितो विवितः विवशस्तत्क्षणकलोभपरवशः स्वसुत
संभ्रान्तश्छायामाश्रित्यावतस्थे ९ उन्मादयामास बहुदूरदेशनेन चित्तविभ्रमं चकार १० ११ भूयः कुपितस्तत्र

वा·
रा·आ
५८
265

ब्रह्मविनिर्मितमस्त्रं ब्रह्मास्त्रं ब्रह्मदत्तं बाणं च मृगरूपस्य तद्रूपस्य मायाकृतरूपेण पदत्वस्य विपरीतस्थित
स्य १५ मारीचस्यैव हृदयं अनन्तं तत्कृतमायामृगाकारमात्रस्य तालमात्रमुत्प्लुत्य पारे वेगकृतवेधात्तु इति शे
षः १६ १७ तद्वचनं राघवस्य वचनं दध्यौ ध्यानं कृतवान् केन प्रकारेण तेनोपायेन सीता लक्ष्मणं प्रस्थापयेत् तावत्

मुमोच ज्वलितं दीप्तमस्त्रं ब्रह्मविनिर्मितं स भृशं मृगरूपस्य विनिर्भिद्य शरोत्तमः १५ मारीच
स्यैव हृदयं विभेदाशनिसन्निभः तालमात्रमथोत्प्लुत्य न्यपतत्स भृशातुरः १६ व्यनदद्भैरवं ना
दं धरण्यामल्पजीवितः म्रियमाणस्तु मारीचो जहौ तां कृत्रिमां तनुं १७ स्मृत्वा तद्वचनं रक्षो द
ध्यौ केन तु लक्ष्मणं इह प्रस्थापयेत्सीतां तां शून्ये रावणो हरेत् १८ स प्राप्तकालमादाय चका
र च ततः स्वनं सदृशं राघवस्यैव हा सीते लक्ष्मणेति च १९ तेन मर्मणि निर्विद्धः शरेणानुपमेन
हि मृगरूपं तु तत्त्यक्त्वा राक्षसं रूपमास्थितः २० चक्रे स सुमहाकायो मारीचो जीवितं त्यजन् तं
दृष्ट्वा पतितं भूमौ राक्षसं भीमदर्शनं २१ रामो रुधिरसिक्ताङ्गं चेष्टमानं महीतले जगाम म
नसा सीतां लक्ष्मणस्य वचः स्मरन् २२ ॥

येन रावणो हरेदिति दध्यौ १८ प्राप्तकालमाज्ञाय रावणोक्तमुपायमेव प्राप्तं मत्वा १९ मर्मणि प्राणस्थाने
रक्तम् इदं राक्षसं रूपमास्थितः पूर्वोक्तरूपं च चक्रे त्यजन् मृगः २० सुमहाकायाः महाशरीरे २१ २२ ॥ ५८

265A

लक्ष्मणवचनवाद्दपवाद्दमारीचस्यानिति २३ सीताकथंभवेत्किंश्रूर्यैपनाटपितालक्ष्मणंप्रेषयेत्तउत्त।
धीराभवेदितिसर्थ: २४ कामवस्थांश्रुपैयापरितिपाघ: हृष्टतनूरुह: श्रामादिवेरामोविततनु: वृक्षतनुपतन्न
नेनसर्वकार्यनिष्पतिरितिहृष्टाद्रामोविततनु: २५ तद्वनटवृतमनुष्यरूपतानाञ्जयशोकादिमनेनकथ्या।
नोतिकविश्वपिसर्वलोकवेद्यंतथैवाह तत्ररामभयमितितानिकमर्थंतद्हृष्टतनूरुह: इतिहृष्टपदेनश्रा

मारीचस्तुमायैषापूर्वोक्तालक्ष्मणेनतु ततथाह्यभवच्चाद्यमारीचोयंमयाहत: २४ हासी
तेलक्ष्मणेत्येवमाक्रुश्यतुमहास्वने ममारराक्षस:सोयंश्रुत्वासीताकथंभवेत् २५ लक्ष्मणश्च
महाबाहु:कामवस्थांगमिष्यति इतिसंचिन्त्यधर्मात्मारामोहृष्टतनूरुह: २६ तत्ररामंभयं
तीव्रमाविवेशविषादजं राक्षसंमृगरूपंतंहत्वाश्रुत्वाचतत्स्वनं २७ निहत्यपृषतंचान्यंमांस
मादायराघव: त्वरमाणोजनस्थानंससाराभिमुखस्तदा २८ इत्यार्षेरामायणेआरण्यकाण्डेचतु
श्चत्वारिंश:सर्ग: ४४ आर्तस्वरंतुतंभर्तुर्विज्ञायसदृशंवने उवाचलक्ष्मणंसीतागच्छजानी
हिराघवं १ नहिमेजीवितंस्थानेहृदयंवावतिष्ठते क्रोशत:परमार्तस्यश्रुत:शब्दोमयाभृशं
२ ॥

गेवक्ष्यतितथात् २८ पृषतंमृगंजनस्थानमभिमुखंजनस्थानंवर्तनिजाश्रमाभिमुखं २७ इत्यारण्येरा।
मायणतिलकेचतुश्चत्वारिंश:सर्ग: ४४ अथसीताराघवविषयशोकतनाटतेनलक्ष्मणंप्रहापयतिश्रा
र्तेतिभर्तु:स्वरंसदृशंस्वरंभर्तु:स्वरस्येवज्ञात्वेत्यर्थ: १ क्रोशत:रामस्य २ ॥ ॥

वा॰ रा॰ अ॰ ५५

266

३ आज्ञायपृष्ठमनंप्रश्नमतेननेभाव्यमाश्रमस्थेनसीतयेमंक्रमनुचिंत्येत्यर्थः ४ त्वमितात्वमिनेवपु
त्रवत्तदानुयोगाहृतः ५ ततेवाहृयत्वमितिनाभिपृष्यसेनप्राप्नोमिश्वरितिमत्कृतेमत्परिग्रहार्थं ६ ७ वि
प्रवृत्तिस्थलंयथातथाविप्राच्युतिपृष्ठतरेवद्वत्सेणविदायकथंगच्छामीम्यहाकिंहीतियोगामः प्र
थानंयस्मसयस्थानस्तमिहागतस्तस्मिनरामेसंप्राप्यमापन्नेसतिमयातिष्ठत्यानत्वद्वसद्वत्सेणनजीवे

आक्रंदमानेनवनेभ्रातरेवान्नमर्हसि तेतिभ्रमभिधावनंभ्रातरेपारक्षितः ३ रक्षसांवध।
मापन्नसिदानामिवगोवृषं नजगामसतयाक्तस्तभ्रातुराज्ञायपृष्ठासन ४ नमुवाचततस्तत्र
त्वमितापनकान्यया सौमित्रेमित्ररूपेणभ्रातुस्त्वमसिपृष्ठवत् ५ यस्त्वमस्यामवस्थायां
भ्रातरंनाभिपद्यसे इच्छसित्वंविनश्यंतंरामंलक्ष्मणमत्कृते ६ लोभात्तुमत्कृतेनूनंनानुगच्छ
सिराघवं व्यसनंतेप्रियंमन्येस्नेहोभ्रातरिनास्तिते ७ तेनतिष्ठसिविस्रब्धस्तमपश्यन्महा
द्युति किंहिसंशयमापन्नेतस्मिन्निहमयाभवेत ८ ॥ ॥

त्याकिंकर्तव्यंभवेत्तदभावेमरणमेवश्रेयस्तद्येनकेनापिभवत्त्वत्रतस्माद्वान्येनजंतुनावास्वतोबुद्धि
प्रवेषणादिनावेतिभावः अग्रजांचंधनिः रावतसंहारप्रधानकार्यकरणायागतस्यतवतद्वातर्वातस्मि
नकार्येइदमदवस्थित्यासंशयमापन्नेइच्छजीवंत्वमयाकिंकार्यंभवेत्सर्वत्रोत्यतिस्थितिसंहारेषु
तवभ्रातुरहमेवसहकारिणीप्रकृतस्त्वंसंहारोपक्रमतस्थित्यानिवर्तनइति ८ ॥ ॥ ५५

266A

९ एवं बोधितस्ततोऽपि मानुष्यनटेन न लोकव्यवहारानुसारात्तल्लग्नो ॰ यदिदमाह स्म अब्रवीदिति १० ॥ १२
न मया विधृतं तेन सौरदेवत्वमर्थ्यं न स विधृतो न शक्रेण तद्रमकस्त्वाह योगममिति १३ बलवतामिन्द्रादीनामपि ब
लेन तस्य बलमनिवार्यमशेषम् १४ तवनया १५ स सरोगयुक्तेन स्पृष्टं न स्पृशामस्य न भवति देवतः अपारी देव

कर्तव्यमिह हतिं हन्तापयन्नथानस्त्वमागतः एवं श्रुत्वा गौवेदेही वाष्पशोकसमन्विता ९ अब्रवील
क्ष्मणः त्वं तामीतामस्यागवधूमिव पन्नगाम्स्वगन्धर्वदेवदानवगात्तमेः १० अथाकाले त्वं वैदेहीम
ताजितेन संशयः देवि देव मनुष्येषु गन्धर्वेषु पतत्रिषु ११ राक्षसेषु पिशाचेषु किंनरेषु मृगेषु च
दानवेषु च घोरेषु न स विद्येत शोभने १२ यो रामं प्रतियुध्येत समरे वासवोपमं अवध्यः समरे
रामो नैवं त्वं वक्तुमर्हसि १३ न त्वामस्मिन्वने हातुमुत्सहे राघवं विना अनिवार्यं बलं तस्य बलै
र्बलवतामपि १४ त्रिभिर्लोकैः समुदितैः सश्वरैः सामरैरपि हृदयं निर्वृतं तेऽस्तु संतापस्त्यज्यतां
तव १५ आगमिष्यति ते भर्ता शीघ्रं हत्वा मृगोत्तमं न स तस्य स्वरो व्यक्तं न कश्चिदपि दैवतः १६ गो
र्धर्वनगरप्रख्या माया सा तस्य रक्षसः न्यासभूतासि वैदेहि न्यस्ता मयि महात्मना १७ ॥ ॥

तामसंबंधी कश्चित्स्वरश्चापि नैतत्पूर्वः तदापि पर्यं कायुक्तानात्वमपीत्यर्थः १६ किंनरहिं गंधर्वनगरप्र
ख्यातद्दष्टमिथ्यात स्वरस्ते सा मायैवं देवं वन्यनार्थं न तत्कृतोयं स्वरस्त्यर्थः त्वन्न्यासरूपतयामपि निर्दिष्टासि प्र
नः तोस्मत्तोन्नो त्वत्सहे रघुनन्दनान्वयः १७ ॥
॥

वा० रा० आ० १० खरस्य निधने रामेण कृते मतिर्जनस्थानवधं जनस्थानवर्तिनस्तु परिकररक्षोवधं श्रुत्वा निलस्य हृतेनैव राद
मन्वयः ॥ व्याहरंति स्म सधा मोहनार्थं मनस्तोल्पकृतेनोऽस्महे १९ हिंसैव साधुजनपीडैव विहारो येषां तेन
षाड्दण्डकावनं विप्रत स्वरामस्यावेक्षणं न चिंतयितुमर्हसि २० अनार्यकरुणारंभ अनार्या क्रामितया करु
णा पापाभमव्यसनेपि महिषयथा आरंभा महत्तत्ताणारंभाय सज्जनस्तेवा यन २१ तेन राम व्यसनं प्रियं मन्येन अत्र

रामेण त्वं वरो रोहे न त्वं न्यक्कुर्मिहोत्सहे हतं वैरा श्रुकस्माणिव यमैतैर्निशाचरः १८ खरस्य
निधने देवि जनस्थानवधं प्रति राक्षसा विविधा वाचो व्याहरंति महावने १९ हिंसाविहारा वैदे
हि न चिंतयितुमर्हसि लक्ष्मणेनैव मुक्तास्तु क्रुद्धा सरक्तलोचना २० अब्रवीत्परुषं वाक्यं लक्ष्म
णं सत्यवादिनं अनार्यकरुणारंभ नृशंसकुलपांसन २१ अहं तव प्रियं मन्ये रामस्य व्यसनं
महत् रामस्य व्यसने दृष्ट्वा तेनैतानि प्रभाषसे २२ नैव चित्रं सपत्नेषु पापं लक्ष्मण यद्भवेत्
त्वद्विधेषु नृशंसेषु नित्यं प्रच्छन्नचारिषु २३ सुदुष्टस्त्वं वने राममेकमेकोऽनुगच्छसि मम हेतोः
प्रतिच्छन्नः प्रयुक्तो भरतेन वा २४ ॥

राम व्यसनं राम स्वप्रतिज्ञानार्थं सर्वरक्षोवधरूपस्य हानिस्तत्प्रयत्नेनेति गच्छतामर्थे अत एषां मद्विष
याकरुणा अनार्या क्रामिता प्रधानकार्यविरोधिनान्तरितिवोध्य २२ अथ पुनर्नैटवरा हते वैमात्रिस्य प
त्नेषु शान्तिमान् सुदुष्टः स्वतराडुष्टहृदयः २४ ॥ ॥ १०

2 6 7

ॐ

267A

तत्रस्थितिमत्यादिग्रहरूपं २५ उपसंश्लिष्यउपभुज्य २६ २७ २८ अप्रतिरूपमसंतानुचितं २९
तोन्नाः हेमाः भद्रकराः फेनोहेवितिदः स्तनभारस्य विमादौ रीति पाषः ३० वतेवराः देवाइतिपाषः
३१ यस्तुरूपगुणसंपदुपश्रावितिप्रोजननाययसमानमेमेवावागतोवरहेभ... विपाकसेतत
पवदोषादयोविनष्टवतीमास्तत्रविनापाविपरीतमतित्वातांपिकइत्यर्थः अत्रेनपोनोपछा ः

तत्रस्थितिसौमित्रेत्वयापि भर्त्स्यता । कथमीदृशरूपामेतामसंपश्यसि भेत्तुं २५ उ
पसंश्लिष्यभर्तारं कामये पृथक् जनं समक्षं तव सौमित्रे प्राणांस्त्यक्ष्यामि संशयं २६
रामं विना क्षणमपि नव जीवामि भूतले रक्तः परुषं वाक्यं श्रुत्वा रोमहर्षणं २७ अ
ब्रवीत् लक्ष्मणः सीतां प्रांजलिः संजितेन्द्रियः उत्तरं नोत्सहे वक्तुं दैवतं भवती मम २८ वा
क्यमप्रतिरूपं तु न चित्रं स्त्रीषु मैथिलि स्वभावस्त्वेष नारीणामेषु लोकेषु दृश्यते २९
विमुक्तधर्माश्चपलास्तीक्ष्णा भेदकराः स्त्रियः न सहे हीदृशं वाक्यं वैदेहि जनकात्मजे
३० श्रोत्रयोरुभयोर्मध्ये तप्तनाराचसन्निभं उपश्रृण्वन्तु मे सर्वे साक्षिणो हि वनेचराः ३१
न्यायवादी यथा वाक्यमुक्तोहं परुषं त्वया धिक्त्वामद्य विनश्यन्तीं यन्मामेवं विपाके
से ३२

पः तेनरावत्सकुलस्यनाशेछावतीत्वांपिकयतोयदर्थमामेवंतिविपाक
सेवदोसिशतेनगदं यदाविपसतीशांकितयाप्रतिहतापरिणाममरूपाणविनश्यन्तींतांपिक
यन्मात्वदस्पष्टंवदाक्रमणायामयमेवंविपाकसेतदाक्रांतेषुकिल्लेवंसभावेनेति ३२ ॥

रा. पुनर्द्वैधानुसारेणाह स्त्रीत्वात्तदुष्टस्वभावेन क्रौर्येणायुक्तां तेगुरुवाक्ये स्थितनियोगेस्थितं मामे
बा.अ. वं ब्रूषे इति पोषातोयत्र काकुत्स्थस्तत्र गच्छामि गामिष्यते स्वस्त्यस्तु सर्वत इति शेषः ३३ वाणी
१०१

268

स्त्रीदुष्टस्वभावेण गुरुवाक्ये व्यवस्थितं गच्छा
मि यत्र काकुत्स्थः स्वस्ति तेस्तु वरानने ३३ ततस्त
तो विपणल्लादित्सम ग्रावनदेवताः निमित्तानि हि घो
राणि यानि प्राडुर्भवंति मे ३४ अपि त्वां सह रामेण पश्ये
यं पुनरागताः लक्ष्मणेनैवमुक्ता तु रुदंती जनका
त्मजा प्रत्युवाच ततो वाक्यं तीव्रं बाष्पपरिप्लुता
३५ गोदावरीं प्रवेक्ष्यामि हीना रामेण लक्ष्मण
आबंधिष्येथवा त्यक्ष्ये विषमे देहमात्मनः
३६

१०१

निर्देशी [illegible] निमित्तानि मे
प्राडुर्भवंतीति तेस्त्वत्र सीतां संकल्पानो हं रामेण सह पुनरागतस्त्वां पश्येयं यत्तदपि संभवेदित्यर्थः ३४
किमनेन मम आत्म्य पुरुषप्रसंगः शकांत इति मन्यमाना खरा सं प्रकाशयति लक्ष्मणेनेति ३५ ३६

268 A

ने

ग्रीवांधेक्ष्यरज्ज्वाकंठमितिशेषः विषमेभ्यत्वाविषमैस्थित्वाततःप्रयातैतिशेषः सर्वथाकर्तव्य
मर्थमाह प्रवेक्ष्यामिहुताशनेअतएवात्रवापरंत्वन्यकिः अनेनसाक्षात्द्वावर्णान्हनेनाभिध्यामि
किंतर्हिस्वरूपेणप्रौस्थितामायथैवतद्दसंगमिष्यामीतिध्वनितं तदुक्तं शौरामस्य
भगाभार्यांतावगोप्तसम्प्रभुः सीताविशालनयनाचकमेकालनोदितः रहेहनामायथावि
षचातीविजनेवने समाहृतेमनस्वकृतापसीकिलकामिनी वितापसाचनद्भावस्यतादृशी

पिवामिवाविषंतीक्ष्णंप्रवेक्ष्यामिहुताशनं
नचाहंराघवादन्यंकदापिपुरुषंस्पृशे ॥९०

रर्थःपातिं तदावं लंकायामेवहृदिकृतंतत्प्रमोभ्यमाहरिष्यामीतिभावमित्यर्थः जगामसा
सावृक्षिमावसस्थेष्वशुचिस्मिता प्रपद्ययावकंदेवमार्गंनागोविश्वनोमुखे आत्मानंदीपवत्
षसवंभनहर्तेस्थितामित्यायथप्रोक्ताकानन्का शेतवद्यएकंजम्बाराममपत्नीवर्णास्विनीस्थायं
तीसन सातस्यारामसमुन्मीलिततया अथावसम्यगाहगवानहृस्वबाहोमहेश्वरः आवि।
९६ रामात्सुदीप्तान्मार्तजसानि हान्निवससामायामयीसीतांसमवरावर्णावधेच्छयासीतामादायरामे

रा॰ हृत्वात्तु रावणो वधं रामोल्लक्ष्मणोसंयुतः समादाय भवत्सीतां शोकाकुलितमानसः साम्प्र
टी॰व्या॰ त्यथाय भूतानां सीतामायामयी पुनः विवेश पावकं दीप्तं ददाह ज्वलितोपि तामुष्णयामस्या
१०२ मयीसीतां भगवाननुग्रहोधितिः रामायादर्शयत्सीतां पावकोसौ सुरेश्वरः एतत्पातिव्रतीनां
269 वेमाहात्म्यं कथ्यते मया स्त्रीणां सर्वेषामेनमायास्वतमिदं स्मृतमिति उत्तरत्वश्च
तस्यैव प्रत्याये अनेन स्त्रीणां जातिभ्रंशाकरा यदि त्वग्निप्रवेशान दोषंय
ध्वनितं कदाचिदन्यपुरुषेण स्पर्शाद्युत्पन्नदयः अत्रपन्तिमन्त्रियाने प्रैतेषा
घः तेन विराधस्पर्शोपि न हानिः तदापतिसन्निधानात् किंच साक्षा
द्भगवती स्पर्शो रावणो विराधवत् लाला देवर्षिप्रिये देवे च सर्वं रावणस्य व
धो न स्यादिति मायासीतारचना किंचास्य कार्यं हनुमत्पुच्छा
ग्निनालोकादाहः अन्यथा रावणावेशेन लोकेमात्लाग्निनाक
यो नत्र गात्रदाहः स्यात् एतदुक्तिप्रवेशेन तत्र कार्यं साम
र्थ्येन सेतिमंतव्यं किंचैवं प्रतिज्ञायरावणस्पर्शेन १०२
गन्मातुः प्रतिज्ञाभंगः स्यात् ३० ॥ ओंपं
कजाक्षायनमः ॥

2६९A

आक्रम्य लक्ष्मणं प्रतिज्ञायदुःखात्सकलकरणानां पाटिवदुद्दरं प्रजग्धानेत्यनेन सर्वेन्द्रियोपरमणं
विनानेमदुःखपूर्णेर्पतिमसंचितंग्रन्थघाणाकोववलआयानस्यैवस्त्री षुप्रसिध्याहसंगतिः स्यात् ३८
विमनाः सौमित्रिः तां रुदतीमातेर्मूपामातेस्यैवकृतरूपामालोकान्नुसारतआ[illegible]स्यामासस्तावर्ते
नाकीविद्धवाच आश्वासनव्याजेन रामनविलवेकरोतीतिकोपेनेतिशेषः ३९ अभिवाद्यम

इति लक्ष्मणमाक्रम्य सीता शोकसमन्विता पाणिभ्यां रुदती दुःखादुदरं प्रजघान ह ३८
तामार्तरूपां विमना रुदन्तीं सौमित्रिरालोक्य विशालनेत्रां आश्वासयामास न चैव भर्तुस्तं
भ्रातरं किंचिदुवाच सीता ३९ ततस्तु सीतामभिवाद्य लक्ष्मणः कृताञ्जलिः किंचिदभिप्रणम्य च अवेक्षमाणो बहुशश्च मैथिलीं जगाम रामस्य समीपमात्मवान् ४० इत्यार्षे रामायणे आरण्यकाण्डे पंचचत्वारिंशः सर्गः ४५

नमेतिशेषः किंचिदभिप्रणम्येतिकायिकः सअंकः अत्रकिंविदित्यनेन कोपः सूचितः यद्यपि कोपेपि पर्योचितनस्पवहारस्याशालक्ष्मणस्यानुचितस्तथापि प्रातिलोम्यैनैव स्वच्छायां सदृशी तस्याआंबप्रवेशनवमनछायाग्रआकिंचिन्याञ्जलितं किंचिदेवनमनमित्यनेन सूचितं कष्टम् ।नो रामेणाविनात्यक्ता मेतिवहूपेणोवेक्षमाणः अग्निप्रविष्टानेवनिचवीक्ष्याणः ४०. इत्यारण्ये

पंचवटीका. ५४

रा॰ नचिरादिव शीघ्रमेवेत्यर्थः विकांक्षन् विशेषेण कांक्षमाणः तत्सविधगमनमिच्छन्नित्यर्थः
वा॰ अ कालिः शंकायामपि तेन रामं विरुद्धं शंकमानः शीघ्रमित्तो ऽनपसरणे कार्यनाशात् रामो
१०२ पि विरुद्धः स्यादिति शंकमानः शीघ्रं जगामेति व्यप अतएव व्यवहितं एव सर्गांते मारीचस्यते
270 च्चाप्युद्धातं रक्षोता विवयामदूनोचिंता मुत्का ततः पुनः रामोगमनमध्ये मितत्वस्य गवयप्रवृत्तिरुक्तासा

तयापरुषमुक्तस्तु कुपितो राघवानुजः सविकांक्षन्भृशं रामं प्रतस्थे नचिरादिव १
तदासाद्य दशग्रीवः क्षिप्रमंतरमास्थितः अभिचक्राम वैदेहीं परिव्राजकरूपधृक् २
श्लक्ष्णकाषायसंवीतः शिखी छत्री उपानही वामे चांसेवसज्याथ शुभे यष्टिकमंड
लू ३ परिव्राजकरूपेण वैदेहीमन्ववर्तत तामाससादातिबलो भ्रातृभ्यां रहितां
वने ४ रहितां सूर्यचंद्राभ्यां संध्यामिव महत्तमः तामपश्यत्ततो बालां राजपुत्रीं यश
स्विनीं ५ रोहिणीं शशिना हीनां ग्रहवद्भृशदारुणः तमुग्रं पापकर्माणं
जनस्थानगता द्रुमाः ६ ॥

विलेवायैव १ तदालक्ष्मण
स्यापगमे अंतरं रामलक्ष्मणयोरपसरणेनावकाशमासाद्य प्राप्य २ शिखी ऽपानही तिष्ठौ १०३
त्यादिवदितिः अनेनोत्रिदंडिसंन्यासं वृषसावितः तदुक्तं भारते रावणोक्तैः ... त्वामुं ऽः कुंडी
त्रिदंडीगीतिं तत्रमंऽऽत्यनेन जाटलेवाहितिः कुंडकमंडलुः यष्टिस्त्रिदेशानिका भ्रातृभ्यां परस्प
रंभ्रातृभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां ४५ ग्रहवत्केतुवत् स्नेहशोन्वयः ६ ॥

270A

शोकग्रस्तो नाः शोकग्रस्तवाहा खिन्नदीनं वीक्ष्य तं तदा समाक्रन्द दृष्ट्वा तद्वयानत्वा स्मितं मंदं गन्तुमारेभे रत्न
त्रयः ७ अनंतरं ग्रपकारस्योम्यच्छिद्र नदंतेरेऽभयहोरनदपी कोत्ति ८ उपनस्येच्छा तेसमीपमाप
त्स्यथः अतिपोवनानामिव ९ विशेचिग्रात्मनन्तरं भव्यरूपेणापरमपातयन् ...येणा १० ॥

संदृश्य नग्रकं पंतेन भवानिव मारुतः शोकग्रस्तो नाश्च तं दृष्ट्वा वीक्ष्य तं तरक्तलोचनं ७
स्मितं गन्तुमारेभे भयाक्रान्ता वरानना रामस्य तेन रेभे स्वदपाग्रीवस्त दंतेर ८ उपनस्ये
च वैदेही भिन्नस्वरूपेण रावणः अभव्यो भव्यरूपेण भर्तारमनुगाचती ९ अभिवृतेत वे
देहीं चिंतामिव घनेस्वरः सहसा भव्यरूपेण त्वेणः क्रूपइवाहतः १० अतिष्ठत्प्रेक्ष्य
वैदेहीं रामपत्नीं यशस्विनीं निष्ठंप्रेक्ष्य च तदा पत्नीं रामस्य रावणः ११ शुभां रुचि
रदंतोष्ठीं पूर्णचन्द्रनिभाननां आसीनां पर्णशालायां बाष्पशोकाभिपीडितां १२
सतां पद्मपलाशाक्षीं पीतकौशेयवासिनीं अभिगच्छत वैदेहीं हृष्टचेता निशाचरः १३
दृष्ट्वा कामशराविद्धो ब्रह्मघोषमुदीरयन् अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं रहिते राक्षसाधिपः
१४ ॥

बाष्पैः शोकेन चाभिपीडितां त्वमसौ याम विपुपमां र यसे दनवनो तिवाष्पशोको रामस्यसतपांक
येत्यापानतोर्पः १२ १३ ब्रह्मघोषं ब्राह्मणं मन्त्राभिज्ञान्माप वेदघोषमुदीरयन् कुर्वन् १४ ॥

रा॰ १५ रौप्यकांचनमुत्तमकांचनं १६ ह्रीर्गौरी श्रीरैश्वर्यप्रधाना भगवच्छक्तिः लक्ष्मीः सौभाग्यप्रधा
बा॰ श्रा नाभूतिर्गिरिमादिसिद्धिः रतिः कामपत्नी स्वैरचारिणी स्ववने आगमनात्प्रशंसा सत्यस्य प्रपंचः स
१०४ मा इत्यादि समा इति समसंख्यानाः शिखरिणः जंदकुसुमलवल्लभशास्त्राग्राः १७ १८ संप्रगल्भितोग्रा
271

तांस्तु तमो त्रिलोकानां पुष्पहीनामिव श्रियं विभ्राजमानां वपुषा रावणः प्रशशंस ह १५
रौप्यकांचनवर्णाभे पीतकौशेयवासिनि कमलानां शुभां मालां पद्मिनीव च बिभ्रति
१६ ह्रीः श्रीः कीर्तिः शुभा लक्ष्मीरप्सरा वा शुभानने भूतिर्वा त्वं वरारोहे रतिर्वा स्वैरचारि-
णी १७ समाः शिखरिणः स्निग्धाः पाण्डुरा दशनास्तव विशाले विमले नेत्रे रक्तान्ते कृष्ण-
तारके १८ विशालं जघनं पीनमूरू करिकरोपमौ एतावुपचितौ वृत्तौ संहतौ संप्रगल्भि-
तौ १९ पीनोन्नतमुखौ कान्तौ स्निग्धतालफलोपमौ मणिप्रवेकाभरणौ रुचिरौ ते प-
योधरौ २० चारुस्मिते चारुदति चारुनेत्रे विलासिनि मनो हरसि मे रामे नदीकूल-
मिवाम्भसा २१ करान्तमितमध्यासि सुकेशी संहतस्तनि नैव देवी न गन्धर्वी न यक्षी न
च किंनरी नैवंरूपा मया नारी दृष्टपूर्वा महीतले रूपमग्र्यं च लोकेषु सौकुमार्यं वयश्च ते २३ १०४

लिंगान्नादेः संजातमप्रगल्भौ संप्रवलितागावितिपाठे आलिंगनीयतावित्यर्थः १९ मणिप्रवेको मणि-
श्रेष्ठः २० नदीकूलं स्वकूलं २१ करान्तेनाङ्गुष्ठप्रदेशिनीचक्रप्रमाणेनाभितमध्यं यस्याः
स्त्रियाः भवेत् २२ रूपं सुकुमारता वयः कान्तारवासश्चेति त्रीणि एतानि उन्माथयन्ति विकलं करोतीति २३

271A

प्रतिक्रामन्निरीक्षमाणं चेद्राजधिष्ठितस्थाने राक्षसपराक्रमा मांसंभवादेवंवचनं २४ २५ आचरितुमप
भोक्तेत्वयक्तं तेनेत्संयुक्तं माल्यादिवरं अन्यत्तु विफलमितिभावः २६ २७ २८ द्वीपिव्याघ्रासौ

इहवासश्च कान्तारे चित्तमुन्मादयन्तिमे साधुतेकामभद्रं तेनैवं वस्तुमिहार्हसि २४
गान्धर्वा मानुषाय वासो घोराणां कामरूपिणां प्रासादाग्राणि रम्याणि नगरोपवनानि च
२५ सम्पन्नानि सुगन्धीनि युक्तान्याचरितं त्वया वरं माल्यं वरं पानं वरं वस्त्रं च शोभने २६
भर्त्तारं च वरं मन्ये त्वद्युक्तमसितेक्षणे का त्वं भवसि रुद्राणां मरुतां वा शुचिस्मिते २
७ वसूनां वा वरारोहे देवता प्रतिभासि मे नेह गच्छन्ति गन्धर्वा न देवा न च किन्नराः २८
राक्षसानामयं वासः कथं तु त्वमिहागता इह शाखामृगाः सिंहा द्वीपिव्याघ्रमृगास्तथा
काः २९ ऋक्षास्तरक्षवः कङ्काः कथं तेभ्यो न बिभ्यसे मदान्वितानां घोराणां कुञ्ज
राणां तरस्विनां ३० कथमेका महारण्ये न बिभेषि वरानने कासि कस्य कुतश्च
त्वं किंनिमित्तं च दण्डकान् ३१ एकाचरसि कल्याणि घोरान्राक्षससेवितान् इति प्रश
स्ता वैदेही रावणेन महात्मना ३२ द्विजातिवेषेणहितं दृष्ट्वा रावणमागतं सर्वैरति
थिसत्कारैः पूजयामास मैथिली ३३ ॥

दुर्निर्विदं २९ तरक्षवस्त
गादनः बिभ्यसे बिभेषि ३१
प्रशस्ता कृतप्रशंसा ३२ द्विजातिवेषेणागतमागतं रावणं दृष्ट्वा द्विजातिवेषोयं रावण इति ज्ञा
त्वापि अतिथिसत्कारैः अतिथियोग्यसत्कारैर्याचनाभिनिमंत्रणं कृत्य ३३ ॥

रा· तदा पाद्यदानोत्तरकाले सोमम्दर्शनं तं सिद्धं पक्रममत्रमति अब्रवीत् २४ पात्रं कमंडलुः कुशं भंत
वा·आ इत्युक्त्वा रक्षितउभयचारिण उपायान्तो ब्राह्मणात्तं प्रति पत्ये रावणेन कृतानां कामायवस्त्रवुम्न
१५ व्यापदंशादीनांदर्शनात् उद्देश्य उपेदिततमभाक्यामिति विचार्येति शेषः तथागतब्राह्मणवेषे
272 णागतं रावणं ब्राह्मणं वदेवमेयमंत्रयत पादांतरत्वआपण्कल्पित अयमेवरत्नः संहारोपाय

उपानीयासनं सर्वं पाद्येनाभिनिमंत्र्यच अब्रवीत्सिद्धमित्येवं तदा तं सौम्यदर्शनं २४
छिंदति वेषेणासमीक्ष्य मैथिली समागतं पात्रं कुसुंभदारिणं अथाकर्मण्युद्दिष्टमुपा
यदर्शनात् मामंत्रयत्ब्राह्मणवत्तथागतं २५ इयं ब्रसी ब्राह्मणकाममास्सतामि
दं च पाद्यं प्रतिगृह्यतामिति उदंचासिद्धवन्नजातमुत्तमत्वदर्थमग्रमहोपभुज्यताम्
निमंत्र्यमाणा प्रतिपूर्णभाषिणी नरेंद्रपत्नीं प्रसमीक्ष्य मैथिली प्रसह्य तस्याहरणे
धृतमनः समर्पयामास वधाय रावणः ततः सवेषं मृगयागतं पतिं प्रतीक्षमाणा सह
लक्ष्मणं तदा निरीक्षमाणा हरितं ददर्श तन्महद्वनं नैव तु रामलक्ष्मणौ २७ इत्यार्षे

रा·आ·षट्चत्वारिंशः ४६

इमि दर्शनादित्यादिवि ... ष्टदमत्र — निमंत्र्यप्रकारः इयंह श्री १०५
सीत्यादि वन्यजातं वन्यपदार्थजातं त्वदर्थमेव सिद्धं कृतं तं तादृशं हेयोपभुज्यतां ... पर्वाने मे च्यमा
णा रावणः हरणमनोहृदं निश्चितं समर्पयामास सम्यकं वधायकृतवानित्यर्थः २७ आत्मवधा
यरखना यायन्तस्याः प्रसह्य एव बंधोभनाकारमागतं मृगयायासनिगतं इत्यभत्येषट्चत्वारिं

272A रावणेनातिवति आत्मानं जिहीर्षुणा परिव्राजकरूपेण रावणेन दृष्टा वैदेही आत्मना स्वयमेवा
त्मानं पापयत् १ ननु एतावन्मात्रेऽनृतेऽर्थे किं प्रतिवचनेनेत्याह ब्राह्मणश्चेति पतद्भ्रष्टं कस्याप्यर्थी
तथ्यः अनुक्तः अनुक्तमतिवचनः २ ३ सर्वकामसमृद्धिनी श्रीस्यादित्यादि ४ राजमंत्रिभिः

रावणेन तु वैदेही तदा पृष्टा जिहीर्षुणा परिव्राजकरूपेण शशंसात्मानमात्मना १
पि ब्राह्मणश्चातिथिश्चैव अनुक्तो हि शपेत मां इति ध्यात्वा मुहूर्तं तु सीता वचनमब्रवीत् २ दु
हिता जनकस्याहं मैथिलस्य महात्मनः सीता नाम्नास्मि भद्रं ते रामस्य महिषी प्रिया ३
उषित्वा द्वादश समा इक्ष्वाकूणां निवेशने भुञ्जाना मानुषान् भोगान् सर्वकामसमृद्धिनी
४ तत्र त्रयोदशे वर्षे राजामन्त्रयत प्रभुः अभिषेचयितुं रामं समेतो राजमन्त्रिभिः ५
तस्मिन् संभ्रियमाणे तु राघवस्याभिषेचने कैकेयी नाम भर्तारं ममार्या याचते वरं ६
परिगृह्य तु कैकेयी श्वशुरं सुकृतेन मे मम प्रव्राजनं भर्तुर्भरतस्याभिषेचनं ७ द्वाव
याचत भर्तारं सत्यसंधं नृपोत्तमं नाद्य भोक्ष्ये न च स्वप्स्ये न पास्ये च कदाचन ८ ॥

राज्ञो राज्यनिर्वाहके मंत्रिभिरित्यर्थः ५ संभ्रियमाणे संपाद्यमानसंभारे इत्यर्थः तस्मीरं दशरथं
ममार्या मम श्वश्रूः अमार्यैनिकोविपादः ६ मे श्वशुरं सुकृतेन परिगृह्य वरद्वयेनास्य
कृतेन वशीकृत्य यद्वा धर्मेणा शापयित्वेत्यर्थः मम भर्तुः प्रव्राजनं भरतस्याभिषेचनमिति ७ द्वौ
वरावयाचत ८ ॥

स॰
वा॰ आ॰
१६
273

९ अन्वयैरनुगतार्थैः समप्रयोजनैरुपभोगाद्यैर्मे रथैः याचतः सर्वाण्येतानि वस्तूनि तन्मे ह्यासा
मिरामाभिषेचनविघ्नमाकांक्षति याच्यमानोपि न स्थापयाचकारनांगीकृतवतीवयसापि चवि
पाकः वनानिगमनकाले इतिपाठः नन्विदं समुके ऊनषोडशवर्षो रामोतिविश्वामित्रं प्रतिद
शरथोक्तेः उषितान्द्वादशसमा इति अत्रोक्तेश्च तिवत न अत्यन्तरत्वात् अंतिनरुणावस्थायामपिप
ञ्चपत्यक्तवस्थायामपि राज्यं त्यक्त्वा निरपेक्षितात्पर्येनास्य यानयोक्तेः यद्वाति क्रान्ते पंचवि

पंचमे जीवितस्यांतो रामो यदि भिषिच्यते इति ब्रुवाणां कैकेयीं प्रश्रयेण स पार्थि
वः अयाचतार्थैरन्वर्थैर्नैवयाञ्चां चकार सा ममभर्तामहातेजा वयसा पंचविपाकः
१० अष्टादशाहिवर्षाणि मम जन्मनि राघव पूर्ते रामेति प्रोच्यते लोकोऽसम्यवान्यो ल
वान्याचः ११ विशालाक्षो महाबाहुः सर्वभूतहितेरतः कामार्तस्य महाराजः पि
तादशरथः स्वयं १२ कैकेय्याः प्रियकामार्थं तं रामं नाभिषेचयेत् आभिषेकाय तः
पितुः समीपं राममागतं १३

पाठइत्यर्थः ममभर्तावयसामहातेजा अतिश्रयान्
त्यर्थः पंचविपाकः सार्थसिद्धं पंचविपाकत्वेनास्येऽयमेवपत्ये न स्वैनैवजन्महेतामेन
ततोऽपि केकि कि चित्स्यां तिसर्वायुतेन यो क्रीरतितनि १० तथाममजन्मतो वनप्रवेशः सम
येऽतीतानीत्यर्थः गणपतत्त्यावमेकत्वे मम पंचतुलन्मात्र पंचमहाभनपंचेद्वियाह का दृष्ट
मनोवृत्यागो अष्टादशावर्षाणि पर्वाणि जन्मनि कार्यं गण्यतन्मतीभतमाप्रकीर्तितस्यमिति ११

कामार्ता कैकेयी कामार्ता १२।३
१६

273A १४ १५ मृहतात्मोचयन्नदत्तवरानुपाल्तनेनेति रोषः । १६ १७ वैमात्रया आदिषु विमातृ शब्दया
दीपिकायामीत्यसहोदरो भ्रातेत्यर्थः विभिन्नाया मातुरपत्यं वैमात्रः १८ १९ ॥ कैकेय्याः कृ

कैकेयी मम भर्त्ता हि तामितुवाच कृतं वचः । न चापि ज्ञा समाज्ञं मम मे इष्टं एवं राघव १४
भरताय प्रदानं च तु दाज्यमकंटकं नयानं च वत्सदत्तख्यं नं वर्षाणि पञ्च च १५ वनं
प्रव्रजनकाले तस्य पितुर्मे भवयान्ततान न तथेत्युवाच ताराम: कैकेयीमकृतोभयः १६
चकार तद्वचः श्रुत्वा भर्त्तामम दृढव्रतः ददात्र प्राणितं प्रष्टुं यामत्पञ्चयात्मचान्नत १७ प्रा
तज्ञात्मना रामस्य सुव्रतेत्य तन्मनुतेमम न तस्य भ्राता त्वेवमाद्यो लक्ष्मणो नाम वीर्यवान्
रामस्य पुरुषव्याघ्रः सहायः समरेरिहा सभ्राता लक्ष्मणो नाम ब्रह्मचारी दृढव्रतः १९
अनुगाचृहस्तः पाणिः प्रव्रजंतं मया सह जटी तापसरूपेण मया सह सहानुजः २० प्रविष्टो
दंडकारण्य धर्मनित्यो दृढव्रतः ते वयं प्रच्युता राज्यात्कैकेय्यास्तु कृते त्रयः २१ विचराम
द्विजश्रेष्ठ वनं गंभीरमोजसा समाश्वास मुहूर्तं तु शक्यं वस्तुमिह त्वया २२ ॥

तेन ब्रिमितं २१ यदि वस्तुं शक्यं तर्हि मुहूर्तं समाश्वस निश्रमं नऊर्वित्यर्थः २२ २२
नमो भगवते वासुदेवाय नमः २२ ॥

रा.
वा.आ
१०७

274

हत्वाआदायेतिछेदः आदानमांसन्दर्शयामित्यर्थः ४ गोत्रमार्षंकुलंप्रसिद्धंवंशमाहृतंयद्वागोत्रंपि

आगमिष्यतितेभर्त्तावन्यमादायपुष्कलं रुरुंगोधांवराहंच्चहत्वादायामिषंबहु
२३ सत्वंनामचगोत्रंचकुलमाचक्ष्वतत्वतः एकश्चदंडकारण्येकिमर्थंचरसिद्विज २४
एवंब्रुवंत्यांसीतायांरामपत्न्यांमहाबलः प्रत्युवाचोत्तरंतीव्रंरावणोराक्षसाधिपः २५
येनवित्रासितालोकाः सदेवासुरमानुषः अहंसरावणोनामसीतेरक्षोगणेश्वरः २६
त्वांतुकांचनवर्णाभांदृष्ट्वाकौशेयवासिनी रतिंस्वकेषुदारेषुनाधिगच्छाम्यनिंदिते
बह्वीनामुत्तमस्त्रीणां माहृतानामितस्ततः सर्वासामेवभद्रंतेममाग्रमहिषीभव २८
लंकानामसमुद्रस्यमध्येममहापुरी सागरेणपरिक्षिप्तानिविष्टागिरिमूर्द्धनि २९
तत्रसीतेमयासार्धंवनेषुविचरिष्यसि नचास्यवनवासस्यस्पृहयिष्यसिभामिनि ३० १०७

त्वकुलंकुलंमाचक्ष्व २४ २५ २६ दृष्ट्वाएवंकृत्वायदर्शयंचेत्यर्थः २७ २८ २९ वनेषुउपवनेषु ३०

274A

पंचेत्यादि सोयो नीतमोगुणप्रधानात्मा जातवानहं कृतमशोभगवन्मायया त्वानाच्छादनादेवशक्ति
: सर्वथानतत्तोरावणः कथमेवं वदतीति यद्यहं जागमेव तत्वनाविद्वान् गुरोलेभातसीतारामो सर्वस्वमपि
त्यतन्मात्रतानरावणस्यास्त्येवत्यपि अहं राज्ञा समेवाविस्मपुराणादि विरोधात् तथा चोक्तं विष्णुपुरा
णेमैत्रेयं प्रत्युवाच हिरण्यकशिपुत्वे च रावणत्वे च विष्णुना अवापनिहतो भोगानप्राप्यानमरैरपि न तत्र
तेन तेनैव निहतः स कस्यपुनः सप्रमः शिशुपालत्वे न पुनः संशाप्यैव हेतो एतादृक्षामप्यहंमत्रो न सर्वधर्म
भूतोवर कौतहूलपरोत्तन एषोभवकमहसि एतएतः३ देत्यस्य स्पत्ववेधायामिवत्तलोकोत्पात
प श्यंत विनाशकारिणः एवं तत्तुदत्यात् नान्दसिहरूपमाविष्कृत्न न ब्रह्मरणवकणापाविरभ्यमित्य
प वेनमनस्यभूत निरोन शाङ्ग एव नसमभूतेमतन्मन नामेति रजोद्रेक प्रेरितेकाग्रमतिस्तद्भावनायो गतनो

पंचदासः सहस्राणि सर्वाभरणभूषिताः सीते परिचरिष्यंति भार्या भवसि मे यदि ३२

वामवधहेतवं कोनिरामिशायामेषाखिलत्रैलोक्याधिकारिणीदशाननत्वे भोगसंपदमवापत्तान सि
अनादीतिषने परब्रह्मभूते भगवत्स्मालंबनीकृतमनसस्तत्रलयं दशाननत्वेभोगप्राप्त्यर्थान तथा
ज्ञानकोसमासक्त चेतसोदाशरथिरूपधारिणस्तद्रूपदर्शनमेवासीत् नाथ मच्युतत्वमासक्तिविष
यत्वं मनःकरणमासमानुपबुद्धिरेव केवलमभूत विपर्ययत्वं निविपत्यवत्नंपार्थः नासीत्तद्विसमयेऽवि
ष्णुत्वबुद्धिर्नासीदित्यभावः पुनरच्युत विनिपातनमात्रफलमेव लेभमेडलस्वाघ्रवेदिराजकु
लसंभवः शिशुपालत्वे वाग्पतेत्ववलाम्य वभगवन्नामकारणानि प्रभवेन्नामानि।
गोविंदादीनि कारणानि गोविंदादीनि प्रत्युत्ततमेतत्कारणकर्णानितेषामपि नामपरणामेवाग्युतना
म्नामनवरतमनेकजन्मसंवर्द्धितविद्वेषानुबंधिचित्तोविनिंदन्सन्तमेनादिद्वारा मकोतनं च तत्स्पृहफल ९

री॰
वा॰ श्रा
१०
275

पद्मदलायतमनसुन्दरं लसत्पीतवस्त्राधार्य्यमलंकिरीटकेयूरवरहारकौस्तुभशोभितमुदारग्रीवं चतुर्वाहुंशंख
चक्रगदाधरमतिप्रौढवैराग्यभावाद्दरेन भोजनस्नानासनशयनादिषु वस्त्रान्तरेष्वपि नैवापश्यत्पादवस्यात्मव
तमसः तेन तमेव रागक्रोधापहारं यस्तमेव हृदये धारयत्रात्मवृत्यापि भगवद्दिव्यचक्रानुस्मार्त्तोऽभवत्तम
त्वग्नितेजः स्वरूपं परमब्रह्मस्वरूपमपगतनरागेहृद्यादिदोषं भगवंतं श्रद्धालोभिः तावद्धि भवचक्रेण
प्रबुध्यापादितः तेनानंतस्मरणाद्भूयोऽविलम्ब्यमेव यो भगवंतं वांतमुपनीतवत्यास्मिन्नेव लयमुपयोप
तनवामिषितेभगवानिक्रीर्तितः संस्मृत ब्रह्मेऽवाप्नुयं येनाप्यखिलहरतरादिस्त्वं संफलं प्रपंच
ति किमन्तसमयकेभक्तिमतामिति लोकहृद्याप्तिमीता साहृदयपापसीमा नावह्यहरणत्त्वातृताविव
संपन्नानहे ये भगवतः प्रवृत्तिः एवं च हृदयपाक्तिनां यहान्नहा प्रकारेण न्यस्याय योतन प्रयाणसत्तोऽपीदी
नाविषफलमेवं विस्मृपुराणोक्तिरीत्यैव भगवतेऽउक्तं एतेनैवाणाकृत्ताः पुंसः हंतस्ते भगवान्
स्वयमेति एतेऽन्विनेनपवीक्ता अवतारात्मख्यात्वप्रपुरामस्यते पुंसः परमेश्वरस्यतस्यावतारा
रा अंशेणाख्यादयः कलाः यद्यपि कृष्णास्याप्यपवने व दृशमेनत्राणेनावतीर्णस्य विष्णोर्द्वियानिरा
मनकाम्यायुक्तेः अन्नहरागत्मनः केशोस्मिनकृस्ता महाभुते इति विष्णुपुराणायुक्तेः हितोय भगवतो
प्यवमेवभागतेष्यवमेव एतेनांशमात्रामिवावतीर्णस्येति दशमस्य श्लोकव्याख्यानमपास्तं तथापि
तत्कारणकृतेन नाम्नात्रैलाभारकृपोः त्तानकार्यानाटनाम्बुपाद्विचक्रादीनामस्यत्ततोदर्शना
वस्त्रव भगवानित्युक्तेः नैयावतारामायवतारणंततोऽन्यननुमितिप्रकाशः श्रीधरोऽपि मस्या
यवतारााणां सर्वतत्र सर्वशक्तिमत्वेऽपि यावदुपयोगमेव तानेपाविष्कारः अतानाविष्कारस्व
वरूपः कृष्णोस्तिस्यात्म्यः यूप्यामित्रमराणां स्महृ तवसविहित आसमतत्समस्तमामिति पद्याद्वेष
द्यामनाद्यानेयनकालेनाहृ हारकायामित्रकेनः किंनु मे भवेयायें गिनोभवतामय ञ्जेषा

१०८

भ.
वा. २ा
275A

इतिसैषाभवपेवमायिकंमन्तव्यमुदेवगारीरंदष्टुमोहन्त्यायस्माननायमत्वंप्रणामावतारेषिक्षा
नाविष्कारस्तत्रतत्रदर्शितोनादृश्योपिष्यतेच अवताराश्चेमेविराजएवोपमः भागवतेप्रथमतृ
तीये ऽध्याये जगृहे पौरुषं रूपं भगवान् महदादिभिः संभूतं षोडशकलमादौ लोकसिसृक्षये
त्यादिना विराजं रूपमुक्त्वा एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्ययं यस्यांशांशेन सृज्यन्ते देवति
र्यङ्नरादयः इत्युक्तेः एतदुक्तं वैराजं निधानं कार्यावसाने प्रवेशस्थानं बीजमुद्गम
कारणं अत्रायं विरस्यापि न केवलमवताराणामेव बीजं किन्तु सर्वेषामि
त्याह यस्य तिघ्यपि विराड्जीव एव तथापि तदंशस्याविर्भावमात्रत्वात्तथापा
समेत्यैवमुक्तं स्थितक्रमस्तकेषाद्वारेण च तेषां मध्ये सत्त्वेन श्रव्य
तातद्रूतस्ववोयाः प्रथानयोर्मदंशयोस्तद्द्वारा यो वैकुण्ठस्य
योर्विस्वरूपोपयोरवतारा इति सिद्धान्तमत एवाते क्रमप्राप्त
देवहूतेनतत्वागविनास्वगोनयेपा भतेः तस्त्वमागच्छेति
निवेदितमिति स्पष्टमुपरान्तेषु अत्रतामे भक्तिमपित
प्येवोक्तं अंशानंशावांमीमपाधिकेमायायाः
मायानादित्वात् ३१ ॥

स. वा. श्रा. १.१९

276

राघवोनेति ऊपिताकृपितेव ३२ पर्वतसमुद्रोपमाभ्यां धैर्यगांभीर्य्यं दर्शिते ३३ न्यग्रोधप
रिमंडलेत्ततन्नसहस्रपरिणाहतत्त्वस्तर्वाश्चर्यंचरामसुहृदिप्यानुसरणमेवव्रतंयस्याःसा ३४ सिं

राघवेणैनवनकालातुऊपिताजनकात्मजा मनुवाचानवद्यांगी
गमनादन्यपरात्मसं ३२ महागिरिमिवाकंप्यंमहेन्द्रसदृशंपतिं
महोदधिमिवाक्षोभ्यंमहंराममनुव्रता ३३ सर्वलक्षणसंप
न्नंन्यग्रोधपरिमंडले सत्यसंधंमहाभागमहंराममनुव्रता
३४ महाबाहुं महोरस्कंसिंहविक्रांतगामिनं नृसिंहं
सिंहसंकाशंमहंराममनुव्रता ३५ पूर्णचंद्राननंरामंराज
वत्सांजितेंद्रियं पृथुकीर्तिमहाबाहुंमहंराममनुव्रता ३६

हस्यविक्रांतंपदनिक्षेपस्तद्वतपदनिक्षेपेणसगर्वगमनशीलं सिंहसंकाशंपराक्रमे
इतिभावःनृसिंहमित्यस्याभिप्रायपकषिांशेष्ठनत्वेमा ३५ राजत्वादासौत्सःश्रेष्ठेषुराजसत्यपद्मदसा

276A

यथाआदित्यप्रभाआदित्यात्स्यकन्कन्यके नापि स्प्रष्टुमशक्या तथाहं शक्तिमनोरवियोगादि
तिमदं ३७ काचनस्त्वदर्शनेनुमर्षं तद्रागमंदरीणामाप्रादिभ्रवंतिममंदभाकन्ह्त्थिनस्यासिंह

तेपुनः जंबुकः सिंहीमामिहेच्छसि दुर्लभां नाहंशक्यात्वयास्प्रष्टुमादित्यप्रभायथा ३७
पादपान्कांचनान्दृष्ट्वन वहून्पश्यसि मंदभाक राघवस्यप्रियांभार्यांयस्त्वमिच्छसिरावण ३८
त्वायितस्य च सिंहस्य मृगशत्रोस्तरस्विनः आशीविषस्यवदनाद्दंष्ट्रामादातुमिच्छसि ३९
मंदरंपर्वतश्रेष्ठंपाणिनाहर्तुमिच्छसि कालकूटंविषंपीत्वा स्वस्तिमान्गंतुमिच्छसि
अक्षिसूच्याप्रमृजसि जिह्वयालेढिच्छिसि राघवस्यप्रियांभार्यामधिगंतुंत्वमिच्छसि
४१ अवसज्यशिलांकंठे समुद्रंतर्तुमिच्छसि सूर्याचंद्रमसौचोभौ पाणिभ्यांहर्तुमिच्छसि
४२ योरामस्यप्रियांभार्यांप्रधर्षयितुमिच्छसि अग्निंप्रज्वलितंदृष्ट्वावस्त्रेणाहर्तुमिच्छसि
४३ कल्याणवृत्तांयोभार्यांरामस्याहर्तुमिच्छसि अयोमुखानां शूलानामग्रेचरितुमि
च्छसि ४४ रामस्यसदृशींभार्यांयोधिगंतुंत्वमिच्छसि यदंतरंसिंहसृगालयोर्वनेयदं ४५
नरंस्यंदनिकासमुद्रयोः

सस्तर्पस्यवदनाद्दंष्ट्राग्रहणे
च्छामसदृशीमांदिव्याएव सर्वत्रनिदर्शनोलंकारः ॥ ४१ लेढिलेढिरिवेति ४२ ४४ स्यंदनिकाद्द

रा॰ आ॰ १९०

277

सुराग्र्यमासवं सौवीरकमारनालं कांजिकं कांचनसीससयोर्लोहयोरित्यर्थः ४६ हस्ती गजः
विडालो मार्जारः मद्गुर्जलकाकः ४७ जरां जीर्णां वस्त्यामुद्विग्नकामोदिकायावगीर्णां भुक्त्वा
माज्यं यथा तां नाशयति तद्वत् ४८ इतीव तुल्यमेव समं दुष्टं अत्यंतं दुःखजनकं तत्सर्वेषां क्रियावाक्येवा

सुराग्र्यसौवीरकयोर्यदंतरं तदंतरं दाशरथेस्तवैव च यदंतरं कांचनसी
सलोहयोर्यदंतरं चंदनवारिपंकयोः ४६ यदंतरं हस्तिविडालयोर्वने त
दंतरं दाशरथेस्तवैव च यदंतरं वायसवैनतेययोर्यदंतरं मद्गुमयूरयोर
पि ४७ यदंतरं हंसकगृध्रयोर्वने तदंतरं दाशरथेस्तवैव च तस्मिन्सहस्रा
क्षसमप्रभावे रामे स्थिते कार्मुकबाणपाणौ ४८ हृतापि तेहं न जरां गमि
ष्ये आज्यं यथा मक्षिकयावगीर्णं इतीव तद्वाक्यमदुष्टभावा सुदुष्टमुक्त्वा रज
नीचरं तं गात्रप्रकंपाद्व्यथिता बभूव वातोद्धता सा कदलीव तन्वी तां वेप
मानामुपलक्ष्य सीतां स रावणो मृत्युसमप्रभावः ५० कुलं बलं नाम च कर्म
चात्मनः समाचचक्षे भयकारणार्थं ५१ इत्यार्षे सप्तचत्वारिंशः ४७ एवं
ब्रुवंत्याः सीतायाः संरब्धः परुषं वचः ललाटे भ्रुकुटीं कृत्वा रावणः प्रत्युवाच
ह २॥

वातोद्धता महावातप्रकंप्यमाना ४९ भयकारणार्थं भयोत्पादनार्थं ५१ इति रामा॰ आर॰ सप्तचत्वा
रिंशः ४७ एतमपि पंक्तिबंधक्रोधावेषणवर्णनाचर्वणेनैवोच्चारणात् स्फूर्तिकद्धत्वमित्यर्थः॥

स्यतः पिता वा यस्य सापत्न्य इति पाठे मातृ सपत्नीपुत्रत्वे ऽपि सहोदरत्वं अर्थः भ्रातेत्यत्र च सापत्न्यादि इति तत्र
पाठः एतेन कुले प्राधान्यमुक्तं २ ३ वैमात्रः कारणान्तरे वैमात्र इति पाठे हि तीया माता तदपत्यमित्य
र्थे मातृ हरिदत्फतो भावश्चार्षः अस्या हि शब्दस्याद्विरणार्थे विधेयत्वार्थतो भावात्मत्तामित्यन्येका

भ्राता वैश्रवणोऽस्माकं सापत्न्यो वरवर्णिनि रावणो नाम भद्रं ते दशग्रीवः प्रतापवान् २
यस्माद्देवाः सगन्धर्वाः पिशाचपतगोरगाः विद्रवन्ति सदा भीता मृत्योरिव सदा प्रजाः ३ ये
न वैश्रवणो भ्राता वैमात्रः कारणान्तरे द्वन्द्वमासादितः क्रोधाद्रणे विक्रम्य निर्जितः ४
मद्भयार्तः परित्यज्य स्वमधिष्ठानमृद्धिमत् कैलासं पर्वतश्रेष्ठमध्यास्ते नरवाहनः ५
यस्य तत्पुष्पकं नाम विमानं कामगं शुभं वीर्यादावर्जितं भद्रे येन यामि विहायसं ६
मम संजातरोषस्य मुखं दृष्ट्वैव मैथिलि विद्रवन्ति परित्रस्ताः सुराः शक्रपुरोगमाः ७
यत्र तिष्ठाम्यहं तत्र मारुतो वाति शङ्कितः तीव्रांशुः शिशिरांशुश्च भयात्संपद्यते दि
वि ८ निष्कम्पपत्रास्तरवो नद्यश्च स्तिमितोदकाः भवन्ति यत्र तत्राहं तिष्ठामि च चरामि

रणान्तरे निमित्तविशेषे द्वन्द्वं युद्धं आसादितः प्रापितः ४ स्वमधिष्ठानं स्वपुरं लंकां कैलासा
श्रयणे प्रबलाश्रयणापेक्षा ५ येन पुष्पकेन वीर्यादावर्जितं आछिद्य स्वदेहीनं मयेति शेषः येन
पुष्पकेन ६।७ तीव्रांशुः रविः मद्भयाच्छिशिरांशुः संपद्यते ८ यत्र यत्र गमिष्येन मार्गेण गच्छामीति या

॥ २ ॥

रा.
वा.आ.
॥।
278

समुद्रस्यपारेममलंकानामपुरीममन्वयः १ प्राकारस्यपांडुरंतंस्मुयालेपाद्वाजनतनाद्वाहेम्नः कस्मा
स्रवंठेदायस्यम्भतेतारणांपुरद्वारं ॥ ६ मानुषीणांनाभीणांनस्मीरिष्यामिगेषेषषष्टीमत्रगरेदिव्य
नाभीसमागमादितिभावः पुगपतमानुषदिव्यभोगसत्रामन्यत्रतमयपुगपतदुर्लभामितिवः १२ गना

ममपारेसमुद्रस्यलंकानामपुरीशुभा संपर्णाराद्गसैघोरैर्यथेंद्रस्यामरावती १ प्राका
रेणपरीक्षिप्ताप्रांडुरेणविराजता हेमकक्ष्यापुरीरम्यावैदूर्यमयतोरणा ॥ हस्त्यश्वरथसं
वाधातुर्यनादविनादिता सर्वकामफलैर्वृक्षैःसंकुलोद्यानभूषिता १२ तत्रत्वंवसहेसीते
राजपुत्रिमयासह नत्वंस्मरिष्यसिनारीणांमानुषीणांमनस्विनि १३ भुंजानामानुषान्भो
गान्दिव्यांश्चवरवर्णिनि नस्मरिष्यसिरामस्यमानुषस्यगतायुषः १४ स्थापयित्वाप्रि
यंपुत्रंराज्येदशरथोन्रपः मंदवीर्यःसुतोज्येष्ठःसुतःप्रस्थापितोवने १५ तेनकिंभ्रष्टराज्ये
नरामेणगतचेतसा कोस्यसिविशालाक्षितापसेनतपस्विना १६ रक्षसाधिपतिंभर्तारंका
मयस्वयमागतं नमन्मथशराविष्टंप्रत्याख्यातुंत्वमर्हसि १७ ॥

पुत्रः एकाक्ष्यासहस्रसे
त्यमर्गोयमितापुत्रः एवमादिवचोरावणेमयावधाहृतनं १८ योरामोमंदवीर्यःशतिलतानाज्येष्ठोपिराज्ये
प्रियंभर्तुस्थापयितावनंप्रस्थापितः १५ तेनरामेणचेतसाकिंकरिष्यसीत्यन्वयः भ्रष्टराज्येनाचेतोहीन
त्वंतापसेनतपस्विना तापसश्चेत्तपस्विनामयुक्तापसेनशोच्येनतपस्विनाअप्ररेण १६ रक्षसाधिपतिं

२
॥

श्रीः

उवेषोपहूरवसंचरणोनाभिहत्य यापश्यतां तां पंरातेकि इवाणोद्भ्रूप्रसिद्धंतयापश्यतांनांपंगमिष्य
मि १८ अगुल्यानसमः अगुलीत्रेनेनापिवत्स्यानश्रेनेनमयानीताषुमेरामश्यानापिष्मनीतिनश
क्यमितिभावः संग्रामंसमामितिशेषः १९ रहितेरामरहितेआश्रमेस्थितेतिशेषः ईदृशंवेषमस्य
टंशांकृत्यमनुचिनामितिपयवान्यवंशावशालेनकथयसीतिसंबंधः २१ एवंभनरा ऽऽसःप्रजानासर्व

मत्याग्रामापहृमांभीरुपश्यतांतांपरामिष्यामि चरणेनाभिहत्यैव पुरूरवसमूर्वशी
१८ अंगुल्यानसमोरामोममयुद्धेसमाऽत्रषः तवभाग्येनसंग्रामेभजस्ववरवर्णिनि १९
एवमुक्तातुवैदेहीक्रुद्धासंरक्तलोचना अब्रवीत्परुषंवाक्यंरहितेराक्षसाधिपं २०
कथंवेषमिदंरणेदंसर्वंदेवनमस्कृतं श्रातस्त्वयाविदपपत्नमयाभंकुर्तमिच्छसि २१ अ
वश्यंविनशिष्यंतिसर्वेरावणराक्षसः येषात्वंकर्कशोराजादुर्बुद्धिरजितेंद्रियः २२
अपहृत्यशचींभार्यांपाकामिंद्रस्यजीवितं मोहरामस्यभार्यांमामानीयस्वस्तिमान
भवेत् २३ जीवेच्चिरंवज्रधरस्यपश्चाच्छचीं प्रधृष्याप्रतिरूपरूपां नमादृशींराक्षसधर्षयित्वापीतामृतस्यापितवास्तिमोक्षः इत्यारः षट्चत्वारिंशः ४८ ॥

षांनापाः समनपतेतवजीवितंतत्छेदयेवेतिभावः २२ २३ अप्रतिरूपरूपांअनुत्तमसौंदर्यांमोक्षः
मत्योरितिशेषः अतिमालिन्यानतःकरणत्वान्मोहोत्तानेकमप्याप्नुत्तवनास्त्येवेतिभावः २४ अ
नेनसर्गेनरावणोक्तोसमस्तकमेनाहमरपृष्टाकविभावनःयंचपंचकनतत्रेतरावणोहंभजस्वमामिति

रा
वा.व्या.
२२७
279

सप्तसप्तकं षडंगसहितवेदसहितचतुर्दशविद्यारूपेणेदं तत् अष्टाष्टकविभागवतः चतुःषष्टिकालाभाषितः पंचपंचकतत्वतः पंचविंशतितत्वरूपवेनानित्यानित्यवस्तुविवेकवान् इत्यर्थः इति सकलकाव्यव्याख्यानवान्यादिसर्वं श्रुतिनायते आद्यपादे अर्थ्यासंगानि शेषपरपादत्रयी लोचनयात्रनीयपादोक्तं ज्ञानं भवतीत्येकमेनाप्रवृत्तिरपि न वितनिमानि इत्यारण्ये अष्ट
चत्वारिंशः सर्गः ४८ हस्ते हस्तं समाहत्य समाहत्येत्यस्य विनिः पीपीड्येनियावन माहिमाद

सीतायाश्च वचनं श्रुत्वा दशग्रीवः प्रतापवान् हस्ते हस्तं समाहत्य चकार सुमहद्वपुः १
स मैथिलीं पुनर्वाक्यं बभाषे वाक्यकोविदः नोन्मत्तया श्रुतौ मन्ये मम वीर्यपराक्रमौ २
उद्वहेयं भुजाभ्यां तु मेदिनीमम्बरे स्थितः आपिबेयं समुद्रं च मृत्युं हन्यां रणे स्थितः ३
अर्कं तुद्यां शरैस्तीक्ष्णैर्विभिन्द्यां हि महीतले कामरूपेणाउन्मत्ते पश्य मां कामरूपिणं ४ ॥

यस्मिन्नेवं वदतास्तस्याकदाचित् रावणस्य समयेक्रौर्यं कार्यादिति पौकयात्क्रूरस्वीयमहद्रूपांगीकारः यद्वा कपटेनापि पानस्वभावपतितेषु परमाणत नेदं पस्वाभावेन हरणस्वस्य प्रतिवद्धतां दृष्ट्वास्वरूपग्रहणं ममतावणस्यापि अयं वेषः क्रौर्यं प्रतिवध्यकभ्यन् स्वहस्तेन हस्तघातं इतिवाच्य १ नश्रुतौ अग्रेव समाणाविनिवेषः नैवाहं उद्वहेयं मन्यादिष्वापिबेयमितिअस्य

निद्याभिवमयाणीं दृष्ट्वा ४ कामिनमिवकामे ॥
२२७

279A हेमपर्यंतसमप्रभे ५ सौमित्रिमिव त्वद्रूपं तौ त्वाद्रूपं प्रभुस्तनौ त्वां स्वरूपं मत्स्वत्वत्स्वरूपं भजे ६ ७
यौ परिव्राजक रूपमकपटपरिव्राजकरूप ८ ९ भास्करस्य प्रभामिव तस्याग्रेपि पर्यंते रूपाय रूपनाय
एवमुक्त्वा ततस्तस्य रावणस्यापि शाविप्रभे कुद्रुमहारपर्यंते रक्तेनेत्रे बभूवतुः ५ सद्य
ः सौम्यं परित्यज्य तौ ह्वां रूपं स्वरावणः स्वरूपं कालरूपाभं भेजे वैश्रवणानुजः ६ सं
रक्तेनयनाः श्रीमांस्तमकांचनभूषणाः क्रोधेन महता विष्णो नीलजीमूतसन्निभाः ७
दशास्यो विंशतिभुजो बभूव दानवाचरः सपरिव्राजकच्छद्म महाकायो विहाय तत्
८ प्रतिपेदे स्वकं रूपं रावणो राक्षसाधिपः रक्तांबरधरस्तस्थौ स्त्रीरत्नं प्रेक्ष्य मैथिलीं ९
सतां मां सितकेशांते भास्करस्य प्रभामिव वसनाभरणोपेतां मैथिलीं रावणोब्रवीत् १०
त्रिषु लोकेषु विख्याते यदि भर्तारमिच्छसि मामाश्रय वरारोहे तवाहं सदृशः पतिः ११
मां भजस्व चिराय त्वमहं श्लाघ्यः पतिस्तव नैव चाहं क्वचिद्भद्रे करिष्ये तव विप्रियं १२
त्यज्यतां मानुषो भावो मयि भावः प्रणीयतां राज्यात् च्युतमसिद्धार्थं राममेपरिमितायुषं १३
कैर्गुणैरनुरक्तासि मूढे पंडितमानिनि यः स्त्रीयो वचनाद्राज्यं विहाय ससुहृज्जनं १४ अस्मि
न्व्यालानुचरिते वने वसति दुर्मतिः इत्युक्त्वा मैथिलीं वाक्यं प्रियार्हां प्रियवादिनीं १५
छंदोगेपठ्यते ः ९ ११ १२ मान्न
षो भावः मत्तपरामविषयको भावः स्नेहबंधः १२ १४ प्रियवादिनीं तव रामाद्दन्यत्रेतिशेषः १५

रा. कामम्मोहितोजग्राहेत्यत्रतांनैतावित्यहृष्टांतः वुधः खेरोहिणीमिव खे आकाशेऽस्मेचरोहिणीयो
वा. आ वुधोरोहिणीस्वमातरं यदिकामातरहृणीयात्तनदानत्सदृशमिहंचोरयदायोक्तौच कल्पनेमि
११३ त्यनिषेधयोक्ति खेव्यगपासीनयासघोमरणपर्यवसायिशापादनतसमलनाधानसंबद्धवत्पे
न प्रतिज्ञातस्यानिर्वाहाय ऋषीणांदेवानामग्रेरामप्रतिज्ञातस्यचानिर्वाहाय १८ वामेनेति अन

अभिगम्यसुदुष्टात्मा राक्षसः काममोहितः जग्राहरावणः सीतांवुधः खेरोहिणीमि
व १८ वामेनसीतांपद्माक्षीमूर्द्धजेषुकरेणसः ऊर्वोस्तुदक्षिणेनैवपरिजग्राहपाणि
ना १७ तंदृष्ट्वागिरिशृंगाभंतीक्ष्णदंष्ट्रंमहाभुजं प्राद्रवन्मृत्युसंकाशंभयार्तावनदेवता
: १९ सचमायामयोदिव्यः खरयुक्तः खरस्वनः प्रत्यदृश्यतहेमांगोरावणस्यमहारथः ॥
ततस्तांपरुषैर्वाक्यैरभीतर्ज्यमहास्वनः अंकेनादायवैदेहींरथमारोपयत्तदा २० सा
गृहीतातिचुक्रोशरावणेनयशस्विनी रामेतिसीतादुःखार्तारामंदूरंगतंवने
२१ तामाकामांसकामार्तःपन्नगेंद्रवधूमिव विचेष्टमानामादायउत्पमा
पाताथरावणः २२ ॥ रामायनमः

नु रक्षनयापशापप्रदानमियास्त्वयामांगामस्मनत्वनिवारणायैववुग्रहणमित्याहुः १७ । १८ । १९ प
रुषैः इतः परंरामप्रत्यागमात्याज्यत्येवमादिभिः अंकेनहस्तान्तरेरित्यर्थः २० अन्तिचुक्रोशे
त्यादितत्रयाप्यामपिमन्तुप्रभावन्वाये २१ अकामांविरागिणींविचेष्टमानांननआत्मानंमो

280A

मतेवभ्रांतिः एवदुणाइन्मनेवतथाभ्रांतविनाभ्रांतसुणोकालतायथाक्रोशतितथावक्रोशा
भ्रमेवयथाभ्यासवैचेष्टानांनाश्रुतसंचिते २३ २४ २५ ननुनामैतिमोक्षहीविनेतापिदकः
नपाणिप्रामकालेपामनेननकेरोषिहिर्वाक्यात्लेकोरणोकालरताह्याथिकपदनदोषाय २६

ततःसराह्रमैद्रोणाक्रियमाणाविहायसा भत्संयुक्रोशमतेवभ्रांतचितयथातरा
२३ हाल्लक्ष्मणमहावाहोगुरुचितप्रसादक क्रियमाणनजानीषेराह्रसाकाम
रूपिणा २७ जीवितंसुखमर्थंचधर्महेतोःपरित्यजन् क्रियमाणामधर्मेणमोरा
घवनपश्यसि ननुनामाविनीतानांविनेतासिपरंतप कथमेवंविधंपापनत्वपा
श्यसिहरावण २८ ननुसद्यःविनीतस्यदृश्यतेकर्मणःफलं कालोप्यंगीभवतत्रस
स्यानामिववंपक्तये त्वंकर्मकृतवानेतत्कालोपहतचेतनः जीवितांतकरंघोरंरा
माद्व्यसनमाप्नुहि हंतेदानींसकामास्तुकेकेयीबांधवैःसह ह्रियेयधर्मकामस्य
धर्मपत्नीयशस्विनः २९ आमंत्रयेजनस्थानेकर्णिकारांश्चपुष्पितान् क्षिप्रंरा
मायशंसध्वंसीतांहरतिरावणः ३० हंससारससंघुष्टांवंदेगोदावरींनदीं क्षिप्रं
रामायशंसदेसीतांहरतिरावणः ३१

स्वयमेवतत्रहेतुमुत्रयति ननिति अवि
नीतस्यपुरुषस्यादिनयरूपकर्मणःफलंसद्योनदृश्यतेयतस्तत्रकालोप्यंगीभवतिसह।
कारिकारणंभवतियंक्तिःपाकः २९ अधुनास्वेष्टपायमाहोमतिव्यसनेपुत्रमेवाज्ञाद्धेना
शारूप २८ सकामास्तुजातेतिपरोषः यत्नभ्यादिः २९ हरतीतिशंसध्वमितिसंबंधः ३० ३१

रा॰ तेसीतेत्यन्वयः ३५ अमत्रापिपरलोकेपिगतांवैवस्वतहृतामपिमांविदित्वापराक्रम्यपराक्रमे
वा॰ अ॰ हृत्वात्राणेष्यत्येवअतोऽस्येणासतेत्यन्वयः ग्रध्रंजटायुं ३६ ३८ तेभ्यामितिपदेवत्वयोत्पर्थ आर्षत
११४
281
देवतानिचयान्यस्मिन्वनेविविधपादपे नमस्करोम्यहंतेभ्योभर्त्तुःशंसतमांहृतां ३७ या
निकानिचिदप्यत्रसत्वानिविविधानिच सर्वाणिशरणंयामिमृगपक्षिगणानिवै
३८ ह्रियमाणांप्रियांभर्तुःप्राणेभ्योपिगरीयसीं विवशापहृतासीतारावणेनेतिशं
त ३९ विदित्वातुमहाबाहुरमुत्रापिमहाबलः आनेष्यतिपराक्रम्यवैवस्वतहृतामपि
पि सातदाकरुणावाचोविलपंतीसुदुःखिता वनस्पतिगतंगृध्रंददर्शायतलोचना
४० सातमुद्वीक्ष्यसुश्रोणीरावणस्यवशंगता समाक्रंदद्भयपरादुःखोपहतयागि
रा ४१ जटायोपश्यमामार्यह्रियमाणामनाथवत् अनेनराक्षसेंद्रेणाकरुणंपा
पकर्मणा नैषवारयितुंशक्यस्त्वयाक्रूरोनिशाचरः सत्ववाञ्जितकाशीचसायुध
श्चैवदुर्मतिः ४२ रामायतत्त्वतोब्रूहिजटायोहरणंमम लक्ष्मणायचतत्सर्वमाख्यात
व्यमशेषतः ५० इत्यार्षेश्रीरा॰एकोनपंचाशः ४९ तंशब्दमवसुप्तस्तुजटायुरथशुश्रु
वे निरैक्षद्रावणंक्षिप्रंवैदेहींचददर्शसः १ ततःपर्वतकूटाभस्तीक्ष्णतुंडःखगोत्तमः ११४
वनस्पतिगतःश्रीमान्व्याजहारशुभांगिरं २
ततशाकत्यस्यत्रहेतुःसत्ववानित्यादि ३९ ४० इत्यार्षेश्री॰रा॰एकोनपंचाशः ४९ तशब्दंजटा
योवपश्यामामितिशब्दंअवसुप्तःभोजनेनानंदिदैवगाव्रस्सोपिशुश्रुवेतन्मेलेभशब्देनप्रबुद्धोरावेण

281A

दशग्रीवेति संबुद्धिः अहं सत्यसंश्रवः सत्यप्रतिज्ञः श्रीरामचन्द्रस्याहं सहायस्तस्मात्कस्मादिति भावः यद्येव
नाम्नाजटायुरिति प्रसिद्धो नाम तस्मात्त्वमहं हि घातकस्य कर्तुं नार्हसि भ्रातरिति साम प्रयोगः यद्येव
नस्यामितयासत्यप्रतिज्ञत्वात्मया सह युद्धं भावीति दंड प्रयोग सूचिरपः ३ राजेति सर्वलो।

दशग्रीवस्थितो धर्मे पुराणे सत्यसंश्रवः भ्रातस्त्वंनिंदितं कर्म कर्तुं नार्हसि सांप्रतं
१ जटायुर्नाम नाम्नाहं गृध्रराजो महाबलः राजा सर्वस्य लोकस्य महेन्द्रवरुणो
पमः ४ लोकानां च हिते युक्तो रामो दशरथात्मजः तस्यैषा लोकनाथस्य
धर्मपत्नी यशस्विनी ५ सीतानाम वरारोहा यां त्वं हर्तुमिहेच्छसि कथं राजा।
स्थितो धर्मे परदारान्परामृशेत ६ रक्षणीया विशेषेण राजदारा महाबल नि
वर्तय मतिं नीचां परदाराभिमर्शनात ७ न तत्समाचरेद्धीरो यत्परोस्य विगर्हयेत
यथात्मनस्तथान्येषां दारा रक्ष्या विमर्शनात ८ ॥ रामायनेमः ८

कस्मान्न तथापि राजेति ध्वनितं ४ धर्मपत्नीत्यनेनैव हरणे महापापं सूचितं ५ कथं राजे
ति भवानिति शेषः धर्मप्रजापालनरूप ६ राजादारत्वेन हरणस्यानुचितत्वमवादिति भावः
७ असम्यग्रूपस्य परः स्वेतरः प्राणी यत्कर्म विगर्हयेत्तन्न समाचरेत्स्वदारवत्परदारा अपि विमर्श
नात्परस्पर्शाद्रक्ष्याः ८ ॥ राम ॥

रा.
वा.आ
११५
282

प्राप्तेष्वनागतं प्राप्तेष्वनवगतं परमसूक्ष्मत्वाद्व्यापृतो नवगतमपि अर्थं वा कामं वा धर्मं वा रा
जा न मनुष्यस्य व्यवस्यति प्राप्तेः सूक्ष्ममपि राज्ञो यदाचरणं दृष्ट्वा प्रजा आचरंति तस्माद्दृष्टान्तः धर्मप्रवृ
त्तिरनुचितेति तान्नार्थे न व्यवस्यति राजा नष्टनि पौडप्राप्तेष्वनागतं तत्र प्राप्नोति पादेन धर्मं राजा नो न
व्यवस्यति नेच्छतीत्यर्थः तस्माच्छास्त्रानुसारि धर्ममेव मतिं कुर्यादित्याशयः ९ तथा राजा दृ
ष्टान्तमनवरत नामन्तमोनिधिः तथा धर्मस्य कामस्येति पादे प्रजानामित्य राजेति वधूः दृ

अर्थं वा यदि वा कामं धर्मं वा(?) प्राप्तेष्वनागते व्यवस्यत्यत्र राजानं धर्मे यो लस्य नंदन रा
जा धर्मस्य कामस्य वाप्यर्णवोति तमो निधिः धर्मः शुभं वा पापं वा राजमूलं प्रवर्तते १० पाप
स्वभाववश पलः कथं त्वं रदासौ वर पैश्वर्यमभिमे प्राप्तो विमानामवरष्कृती ११ कामः
स्वभावो यः सोऽसौ न शक्यः संप्रमार्जितुं नहि दुष्टात्मना मार्ये मा वसत्यालये चिरं
विषये वा पुरे वापि तदा गतो महाबलः नापराध्यति धर्मात्मा कथं तस्यापराध्य
सि १३ ॥

व्याख्यामिति प्राग्वदेव यतो धनादिकं राजमूलं अतो राजानं प्रजानां धर्मादिव्यवस्थायाः
शुभं कामे १० एवं भूत राजधर्महीनेन त्वयि कथमैश्वर्यं प्राप्तमित्याह पापेनेति दुष्कृतो स्वयोग्य
पदे वयानामिव ११ न त्वैश्वर्येण पुण्यमित्यपमीयतां तत्राह कामेति यः शुभान्
कामस्वभावो भवति सोऽसौ स्वभावं प्रमार्जितुं न शक्यः तस्मात्त्वं नहि धर्मेण पापं सपद्यते
ति स्कतेः धर्मेण स्यात्त्वं च सतसि चलतोत्याह न हीति दुष्टात्मना मालये स्थातुं प्रज्ञापु
ण्यपवित्रं चिरकालेन नापि नावसति १२ यस्तु नामाः यस्माद्दामसः स्पर्धः १३ ११५

282A

अनपराधो ऽयमिदं स्वर्गादिवयादित्याशंक्याह यदीति अनपराधे हेतुः एवंमालिन्नः अति
क्रान्तो चित्तहरः १४ गमिष्यसीत्यत्र काकुः न जीवतु गमिष्यसीत्यर्थः १५ तालांघोरेण च
वृषामाह्रद्वामशंतिघोषः इंधाग्नौ निरिंदुमयुक्ते वज्र १६ १७ भारः भारवद्दुःखमनामयं
रोगानुत्पादकं १८ यत्कर्म कृतवायमे कीर्तिः पारलौकिकी पुण्यानि धाय जीवलोकेऽप्य

यदि मे ऽसपेरणा वाहेतो जीवन्स्यान्नगतः स्वरः अतिहनो हृतः एवं रामेण स्त्रिकष्टक
मेण १४ अग्रहीदितयात नत्वको रामस्य व्यतिक्रमः यस्य ते लोकनाथस्य ह
ता भार्या गमिष्यसि १५ हिमं विसृजेवेदेही माता घोरेण च वन्दना दहेदहन भूत्ते
न हृदयं हिद्वा पापानियेथा १६ सर्वमापीदिषव भावस्ज्ञातेनाचर थासे श्रीवायां
प्रतिमुक्त कालपाशानयपपसि १७ सभारः सौम्यभर्तव्यो यो नरेना वसीदयत न
दृष्टमपि भोक्तव्यं जीर्यते यदनामयं १८ यत्करोमि न भवेद्धर्मो न कीर्तिर्न यशो ऽक्ष
वं शरीरस्य भवेत्खेदः कस्तत्कर्म समाचरेत् १९ षष्टिवर्षसहस्राणि जातस्य मम
राघव पितृपैतामहं राज्यं यथावदनुति

यीति गायतनेयया स्नेत्र भवेत् नात्यचेत
पूर्वार्जितं च धर्मादि न भवेत् यत्पतः किं चयेन शरीरस्य खेदः तत्कर्म कस्तद्वि वः समाचरेत
कार्यीत्यर्थः १९ षष्टिवर्षसहस्राणि गतानीत्यर्थः राज्यं यदि राज्यमित्यर्थः पितृपैतामहम्

रा
वा॰ अ॰
११८
283

मेदेहीदर्पा रघामिन्नाना मम स्कन्धां वैदेही मादाय मकुपाली गमिष्यसीत्यर्थः २१ ममपश्यतः
मां पश्यंतमनादृत्येत्यर्थः न्यायसंयुक्तैर्वैशेषिकायुक्ततर्कोभासयुक्तैर्हेतुभिर्भासे अर्थो वा सनातनीं
यमे ब्रह्मपरां वेदस्कन्धोक्तां दृष्टदोर्दः नत्वधर्मत्राधर्मनाय पापरूवीपरमीमांसान्यायविदोग्रे हन्तेम

हृष्टोहंसंयुवाथन्वी सरथः कवची पाणी नवाप्यादाय कुशपाली वैदेहीमे गमिष्यसि २१
न पाज्ञस्त्वबलावैदर्भी वैदेही ममपश्यतः हेतुभिर्न्यायसंयुक्तैर्ध्रुवा वेदस्कृतीमिव
२२ युध्यस्व यदिशूरोसि मुहूर्ते तिष्ठ रावण ग्रीयिष्यसे हतो भूमौ यथा पूर्वं खरस्तथा
२३ असकृत्संयुगे येन निहता दैत्यदानवाः न चिराच्चीरवासास्त्वां रामो युधि वधिष्य
ति २४ किंनु शक्यं मया कर्तुं गतो दूरं नृपात्मजौ क्षिप्रं त्वं नश्यसे नीच तयोर्भीतो न
संशयः न हि मे जीवमानस्य नयिष्यसि शुभामिमां सीतां कमलपत्राक्षीं रामस्य महि
षीं प्रियां २६ अवश्यं तु मया कार्यं प्रियं तस्य महात्मनः जीवितेनापि रामस्य तथा दश
रथस्य च २७ ॥

११६

न्यथाकर्तुं न शक्नोति तत्सदादिव्यर्थः २२ मुहूर्तं राम आगमनपर्यन्तं २३ संयुगे रामेणेति शेषः
न वधिष्यति अपितु वधिष्यतीत्यर्थः अनेन रामस्य स्वरहं वंगपं २४ नश्यसे पलायसे न
संशयः इत्यन्वयः २५ जीवमानस्य जीवतः नयिष्यसि नेष्यसि २६ २७

283A

२८ यथाप्राणांयथाम्बलमित्यर्थः २९ इत्यारण्ये वाल्मी. पंचाशः सर्गः ५० इतीति १ वानोद्धत
यावीनपवर्तितयोः मात्यवतो हिमात्यवंतोग्यकेदंडकारण्यपश्चपरोमेरुपार्श्वे सपदायोः पत्त्सं
हितयोः यद्दायथा तोकत्पनेयेयदिहिमात्यवंतोसपदोगुयोयानोनदानंपादृशामिदामिति
७ निष्टांनिष्टदशग्रीवम्हूर्तं पपर्णा हेतादिवफलंत्वातयातयेयेरथातमात २८ यु
द्धानिष्यप्रदास्यामि यथा प्राणानिपाचर इत्यार्षे आ. पंचाशः सर्गः ५० इत्युक्त
ः क्रोधतान्त्वात्तः सम्रक्रांचनकुंडलः राक्षसेंद्राभिदुद्राव पतगेंद्रममर्षणः १ ससंप्र
हारस्तुमुलः तयोस्तस्मिन्महामृधे वभूवत्वातोद्धतयोर्मेघयोर्गगनेयथा २ तद्वभू
वाद्भुतयुद्धेदं गृध्रराक्षसयोस्तदा सपक्षयोर्मात्यवतो महापर्वतयोरिव ३ ततोस्मा.
लीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्चविकर्मिणाभिः अभ्यवर्षन्महाघोरैर्गृध्रराजंमहावल
४ सतानिशरजालानिगृध्रपत्ररथेश्वरः जटायुः प्रतिजग्राह रावणास्त्राणिसंयु
गे ५ तस्यतीक्ष्णनखाभ्यांतुचरणाभ्यांमहावलः चकारबहुधागात्रेव्रणान्पतग
सत्तमः ६ अथक्रोधाद्दशग्रीवोजग्राहदशमार्गणान् मृत्युदंडनिभान्घोरान्श
त्रोर्विमथनकांक्षया सतैर्वाणैर्महावीर्यः पूर्णमुक्तैरजिह्मगैः विभेदनिशितैस्तीक्ष्णै
र्गृध्रंघोरैः शिलीमुखैः सराक्षसरथेपश्यन्जानकींवाष्पलोचना अचिंतयित्वावा
तेभातुयमत्वंफलानि ३४ प्रतियाहसेहेराव
णास्त्राणिरावणानिहितानि गृध्रराजानांविशेषणाति अस्यतेरोरणादिकस्त्रन रावणास्त्रानीति
णान्सहराक्षसस्सममभिद्रवत् ७ ॥

रा ॥ श्रावारितः श्रासमंताद्यास्मः ऊल्लायेवासस्यानेप्रामोयः पत्तीनद्रुद्वभो १२ १३ नत्वसिद्दंपु
वा·श्रा गावरंकवचेयथुनोत्पानयामासपारासमसितिपोठ्शामद्देपकारंणांतस्त्रद्विनोयंयव्रस्त्रवभेजे
१९
284

ततोस्यसत्पांचापं मुक्तामणिविभूषितं चरणाभ्यांमहातेजावभंजयतगोतमः १०
ततोन्यद्धनुरादायरावणःक्रोधमूर्छितः ववर्षशरवर्षाणिपानयेणाद्यसहस्रशः ११
सोरैवारितेनसलस्संश्रुगोवपोश्वरः ऊल्लायमभिसंप्रासःपतिवज्रवभोत्तदा १२ सततोविश्रु
तंजालानिपताभ्यांतवधूयद्द चरणाभ्यांमहातेजावभंजासमहद्धनुः १३ नत्वाग्निसदृशा
दीमेरावणस्यशरावरं पत्तीभ्यांचमहातेजाबभुनोत्पतरोस्तुरः १४ कवंधमेरुखंदाग्न्द्वधा
पिशाचवक्त्रानवरान तोश्राजवसंपन्नानजघानसमरेवलो १५ अथाचिवर्णसंपन्नंकां
तंजोपावकार्चिसं मणिसोपानसंयुक्तंगंवभंजवमहद्रथं १६ सर्वाचेन्द्रध्वमीकांशाकुवे
रव्यजेनैःसह पातयामासवेगेनयाग्निभोरादसैःसह १७ समरथम्यासवेगेनतेजी १८
नवमहाठिरः प्रनष्टपतन्त्क्षीमान्मतराजामहावलः १८ सभग्रथन्वाविरथो
हताश्वोरथ्यहतसारथिः श्रकेंनादायवैदोर्हीपपातत्रविष्ठरावणः १९ ॥

न्वयःश्राभनोत्केपयति
समसाणमितिशेषः १४ १५ त्रिवर्णपुंगंयस्यः १६ याग्निमिश्छनादिद्यारवैः १७ १८ श्रकेनकटि

284A

२१ प्रनष्टानि स्वतएव नष्टानि हतानि रद्धेन नाशितानि सायनानि क्षुद्रसाधनानि यस्य तं २२ समा
नायेसन्निरुच्य २३ वज्रतल्पः स्वर्णे पेशोताडनाम्नायस्य २४ सबलः स्वतुरगबलः परिच्छ
दः दासीदासादिः निर्दभानाश्रतनस्स हितो नाधिष्ठसीतितात्पर्यः २५ अत्रवधफल २६ तस्मततः

दृष्ट्वा निपतितं भूमौ रावणं भग्नवाहनं साधु साध्विति भूतानि गृध्रराजमपूजयन् २०
परिश्रान्तं तं तु तं दृष्ट्वा जरया पक्षियूथपं उत्पपात पुनर्हृष्टो मैथिलीं गृह्य रावणः २१
तं प्रहृष्टं निधायाङ्के रावणं जनकात्मजा गच्छन्तं खड्गशेषं च प्रनष्टहतसाधनं २२ गृ त
ध्रराजः समुत्पत्य रावणं समभिद्रवन् समावार्य महातेजा जटायुरिदमब्रवीत् २३ व
ज्रसंस्पर्शबाणस्य भार्यां रामस्य रावण अल्पबुद्धे हरस्येनां वधाय खलु रक्षसां २४
समित्रबन्धुः सामात्यः सबलः सपरिच्छदः विषपानं पिबस्येतत् पिपासित इवोदकं २५
अनुबन्धमजानन्तः कर्मणामविचक्षणाः शीघ्रमेव विनश्यन्ति यथा त्वं विनशिष्यसि
बद्धस्त्वं कालपाशेन क्व गतस्तस्य मोक्ष्यसे वधाय बडिशं गृह्य सामिषं जलजो यथा
नहि जातु दुराधर्षौ काकुत्स्थौ तव रावण धर्षणं चाश्रमस्यास्य सहिष्येते तु राघ
वौ २८ यथा त्वया कृतं कर्म भीरुणा लोकगर्हितं तस्कराचरितो मार्गो नैष वीरनि

कालपाशात्मोक्ष्यसे कुत्रार्थः वडिशं मत्स्यवेधनं जलजो मत्स्यः २७ आश्रमस्य धर्षणं तत्कृ
तमभिभवं न हि सहिष्येते २८ यथा धार्ष्ट्यं त्वया कृतं कर्म तत् तस्कराचरितो मार्गः न वीरसेवित

टी॰
भा॰ ९॰
अ॰
११८
285

३॰ परेतकाले मरणकाले अर्थम्मितञ्जन्मकं प्रतिपद्यते सि प्राप्नोसि ३१ अस्य कर्मणः कृते पा
पानुवंधः पापफलसंबंधश्चा वपपकः पापः स्वदृष्टः कोऽनु पुमानवैति स्वयं न तत्कर्म कुर्वीत
लोकाधिपतिरपि सम्भर्पूर्णापि पापफलं कर्म न कुर्यात् स्वयंभूर्भगवानपि पापयुगएतत्फल
न दृष्टि कारस्वष्टा पिकृतमकर्तमन्यथाकर्तुं पाकृतापिने दृशाकर्म कुर्यात् नाहं शामे स्वर्ग

पुष्यस्व यदि मे रोसि मद्दूतेनित्यसंवरा । प्रायेणासि हृतोऽभमोयया चानावर
लया ३॰ परेतकाले पुरुषो यत्कर्म प्रतिपद्यते । विनाशाय आत्मनो धर्मं प्रतिप॰
त्रिास्मिकर्मतत ३१ पापानुवंधो वेयस्य कर्मणः कोऽनुतत्समान् कुर्वीत लोकाधि
पतिः स्वयंभूर्भगवानपि ३२ एवमुक्तो स्म भेवाकजटायुस्लसराद्वसः निपपा
तभ्रपोत्सृष्टे दमाग्रीवस्सवीर्यवान् ३३ ततः हीत्वानीविस्लोहेणा विहृद्वारसमंततः
अधिरूढो गजारोहोयथास्मादृष्टवारणं विदद्यनोविस्सते उष्ट्रहे समर्पयन् को
पुणाश्चोत्पादयामास स्वस्वपक्षमुपाश्रयः ३५ ततः दायग्रराजोने नाक्रिपपमानोप
ऊर्ध्वं ऊः अमर्षस्फुरितोष्ठः सन्नाकंपत चरावसः ३६॥ यमनेनतत्र याक्रिमाणोकर्मावि
पाकेवफलं संभविष्यतीतात्पर्यं पृष्ठे पश्चाद्भागे ३३ उष्ट्रवारणमधिरूढो गजारोहो हस्तिपकोग
जविषये यथास्मानयाहृष्याश्वापाणो भवेत् गजस्तनकरणामापारो भवेत् तथा विदद्याहो पिन्द
तासिच कोरन्येवार्थः ३५ अमर्षविदद्वारण्येविदद्वारेत्यर्थः ताहशाक्रियाणो वाकुल्यान्पुन

११८

285 A

वैदेही संपरिष्वपतनेपलायनभिया ३७ तेनतन्प्रहारमतिक्रम्यसोहाव्ययाहरत्युगाप
हृत्पाणिपत्तेनैनखनाग्रेणदितवान् ३८ संछिन्नबाहोः कर्तितवाहोधियतस्य बाहवः पुनः स

संपरिष्वज्यवैदेहीवामेनांकेनरावणः तलेनाभिजघानार्त्तोजटायुंक्रोधमूर्छितः ३९
जटायुस्तमतिक्रम्यतुंडेनास्यखगाधिपः वामबाहून्दशतदाव्यपाहरदरिंदमः ४
० संछिन्नबाहोः सद्योवैबाहवः सहसाभवन् विषज्वालावलीयुक्तावाल्मीका
द्विपन्नगाः ४१ ततःक्रोधाद्दशग्रीवः सीतामुत्सृज्यवीर्यवान् मुष्टिभ्यांचरणा
भ्यांचगृध्रराजमपोथयत् ततोमुहूर्तंसंग्रामोवभूवातुलवीर्ययोः राक्षसानां
चमुख्यस्यपक्षिणांप्रवरस्यच ४२ तस्यव्यायच्छमानस्यरामस्यार्थेसरावणः प
क्षौपार्श्वौचपादौचखड्गमुद्धृत्यसोछिनत् ४३ सछिन्नपक्षःसहसारक्षसारौद्रक
र्मणा निपपातमहागृध्रोधरण्यामल्पजीवितः ४४ तंदृष्ट्वापतितंभूमौक्षतजा
र्द्रंजटायुषं अभ्यधावत्तवैदेहीस्वबंधुमिवदुःखिता ४५ तंनीलजीमूतनिकाश
कल्पंसपांडुरोरस्कमुदारवीर्यं ददर्शलंकाधिपतिःपृथिव्यांजटायुषंशांतमिवाग्नि
दावं ४६

हृ समभवन्वल्मीकान्नपन्नगा इव ३९ ४० ४१ व्यायच्छमानस्य व्यायामं पराक्रमं कुर्वाणस्य ४२ अल्पजीवितः ईषन्मात्रावशिष्टप्राणः ४३ ४४ अग्निदावं दावाग्निं परनिपात

वा॰ आ॰ रा॰ ११९

286

संरक्त बाहुभ्यामालिलिंगे ५८ इति रामा॰ आ॰ एकपंचाशः सर्गः ५१ सा त्विति नराणां सुख
दुःखेषु निमित्तेषु निमित्ते स्पन्दनं वामदक्षिणस्पन्दनादिरूपलक्षणोऽविरूनतथा तुल्यादर्शादा
वात्मनोऽशिरस्सोदर्शने चलक्षणास्वयः पुरुषस्य कस्य च कृष्णदन्तप्रपश्यति सपनर्दन्तोन्या स्वस्मा
आयोपदिष्टं तथा प्राङ्मनोनावामदक्षिणमस्मनविषादर्शनेन तथा नेष्वास्वरूणादर्शनमत्र

ततस्तु तं पत्ररथं महीतले निपातितं रावणवेगमर्दितं पुनश्च संगृह्य शशिप्रभान
नारुरोद सीता जनकात्मजा तदा ४९ इत्यार्षे रा॰ आ॰ एकपंचाशः सर्गः ५१ सा तु
ताराधिपमुखी रावणेन निरीक्ष्य तं गृध्रराजं विनिहतं विललाप सुदुःखिता १
निमित्तं लक्षणज्ञानं शकुनिस्वरदर्शनं अवश्यं सुखदुःखेषु नराणां परिदृश्यते
न नूनं राम जानासि महद्व्यसनमात्मनः धावन्ति नूनं काकुत्स्थ मदर्थं मृगपक्षि
णः २ अयं हि कृपया राम मां त्रातुमिह संगतः शेते विनिहतो भूमौ मम भाग्या
द्विहंगमः ३ ॥

भवः पतत्सर्वं धर्माधर्मयोगं पतितं पतनेसर्वेण लक्षणाज्ञानमिति पाठे ऽम्भस्तुरणादिस्या ११९
नामित्यर्थः शाकुनिं मदहृणं मराकपलक्षणं २ किंतत्स्तत्राह ननूनं मामिति मदर्थं मरु
पहारस्य च न प्रयोजनं मम दिव्यपक्षगणाविति गण ३ शुभस्य च न मार्गेणाधावन्ति तवतेः सूचित।
मपि स्वस्य महद्व्यसनं न जानासि नूनं जानीयाश्चेन्नो पेक्षेथा इति भावः यामीतस्तोकाभिन
यन रामो पालभः २८ ॥

286A

यथाति केनि कटस्थिता: स्रावतां श्रवणां भवेत यासमा क्रंदन् नतद्धे: श्रीग्रेरामा राममेनेमा
भंदितिनातयैण ५ क्षिप्तानि पोस्टं हतानि माल्यां भूषणानि यस्यास्ता ६ वेष्टतीं लतामिव (
वृहत्वाणालिंगतीं मांसुवसुचेति वरूपोद्दत्वास्कंतो मितिपाथ: माचयमाचुयेत्यप्पीवा मापद
नस्तनो यावें ती समीपगत आसीत् ७ जीविनानाय श्चनेन परखोकेशस्य यो यिस्य कस्यापि जी

द्यद्दिमा मद्यकाकुत्स्य लक्ष्मोणानिवर्णगता स्मेवस्तामममाके दृष्टा एवतांत्र यथाति
वे ५ तां क्षिप्तमाल्याभरणां विलयंती मनाथवत् अभ्यधावत वैदेहीं रावणो रा
दसाधिपः ६ तां लतामिव वेष्टंतीमालिंगंती महाद्रुमान् मुंच मुंचेति वैरूप्यः प्राप्तां
रादसाधिप: ७ कोशंतीं रामरामेति रामेण रहितां वने जीवितांताय केशेषु जग्रा
हांतकसंनिभ: ८ प्रधर्षितायां वैदेह्यां बभूव सचराचरं जगत्सर्वममर्यादं तमसांधे
न संवृतं ९ नवाति मारुतस्तत्र निष्प्रभोभूद्दिवाकर: दृष्ट्वा सीतां परामृष्टां देवो दिव्ये
न चक्षुषा १० कृतं कार्यमिति श्रीमान्व्याजहार पितामह: प्रहृष्टा व्यथिता श्चासन्स

विनायहारीतवोधितं ८ अमर्यात्मकस्वस्य प्रकृति वैते परमर्षय: ११ ॥
केगतेशुस्समोग्र: पीतःस्येवमादित्य येन तम सावास्येता भ्यंतरेणा च मर्यादास्यागमेवाहृत
वातीतिदेवो ब्रह्मापि ब्रह्मलोकस्य पर्वतादिव्येन चक्षुषा सीतां परामृष्टां तस्मा केशेषु गृहीतां
दृष्ट्वा १० श्रीमाविस्मकलसकलेष्वधंवानपितामह: कृतमेव यदर्थं भवतीणां देवानां तत्कार्ये

इतिसिद्धमिश्रवरकीन ११

रा
वा॰ श्रा
१२॰
287

प्रहृष्टं व्यथयां हेतुमाह दृष्ट्वेति तत्कालेनादितेदेन्यायाहरणं दृष्ट्वा तन्मायामोहितता यथि
ता: यतस्तया श्रापां संविनैवसपरिवारस्य रावणस्य नाशं प्रापंभुधा हृष्टं इत्यर्थः भावसंस्थितं १२
१३ तमाभरणावर्णा गीत मकांचनरणस्तद्भावर्णा सुक्ताणि सोदामि मनादिवय: दिनि स्फुरन्तो
वरूस्त्रादिमत्वादछवा विद्युदंतिप्रकाशमानाभवन्तितद्दृसीते त्यर्थः १४ श्रग्निनादीप्तामि

दृष्ट्वा सीतां परामृष्टां दण्डकारण्यवासिनः रावणस्य विनाशं च प्राप्तं बुधाव
इच्छया ११ स्ववंतो रामरामेति रुदंती लक्ष्मणेति च जगामादाय चाकाशे
रावणो राक्षसेश्वरः १२ तप्ताभरणवर्णांगी पीतकौशेयवासिनी रराज
राजपुत्री तु विद्युत्सौदामिनी यथा १४ उद्धूतेन च वस्त्रेण तस्याः पीतेन रा
वणः अधिकं परिबभ्राजगिरिर्दीप्त इवाग्निना १५ तस्याः परमकल्याण्या
स्ताम्राणि सुरभीणि च पद्मपत्राणि वैदेह्या अभ्यकीर्यन्त रावणं १६ तस्या
: कौशेयमुद्धूतमाकाशे कनकप्रभं बभौ चादित्यरागेण ताम्रमभ्रमिवातपे: १८

रिरिवेत्यनेनास्तत्रस्य स्वनास्वचिन्ता श्रुसंगायाया अपि विद्धकेस्तस्या रावणविनाशं सानि अयो १९॰
तन्नायकाविः रावणेन तस्या आसातिवर्णायति १५ पद्मपत्राणि रावणमभ्यकीर्यन्त रावणा
गोपतितान्यभवन्नित्यर्थः १६ श्रातपेरुमित्यनेन तुतपस्य पक्षेन संध्याकाले लक्ष्ययति
तत्रकाल श्रादित्यरागेण तत किरोतान्गुमभ्रमिवतत कश्यपवासावभा १७ ॥

ॐ 287A
विनालमिवपंकजं शोकपुष्कलान् १८ नीलेन्द्रनलदंभित्वानम ध्येउदितःश्चंद्रइवबभौ नुनंकोतिय
मेरोहिमततउदेतिवक्त्रविशिनोष्टमलल्लाटमितिपद्मगर्भवदाभायस्पततु १९ गावणाकरनेव
भादितिपाघः २० रुचितेरोदनवत्मश्रीश्राघच मततप्रवायमष्टास्त्रश्रोपमार्जिताङ्कक २१

तस्मात्सहिमलवक्त्रंमाकाशेरावणाकरा नरराजवितारामंविनालमिवपंकजं १८
बभवजनलनीलेधिनाचेद्रइवोदितः सल्लाटसूकपोलमपद्मगर्भाभमव्रणा १९ मृ
लैः सुविमलेर्दतैः प्रभावद्भिस्लहते तस्मात्सनेयनवक्त्रमाकाशेरावणाकरा २०
हरितममपमष्टास्त्रचेदवात्मयदर्शने मनासंचारुताम्रोष्टमाकाशाद्धाटकप्रभं २१
गात्रसंहूसमापनंतस्मात्सहृदनेशुभं शुभ्रभेनविनारामंदिनाचेद्रइवोदितः २२ सा
हेमवर्णापनीलांगंमृथिलीरात्तमाधिपं शुभ्रभेनविनारामदिवाचेद्रइवोदितः २३
साहेमकांचनीकावानीलगजामिवाश्रिता सापद्मनीप्रेताहेमाभारावुगाजनकात्मजा
विपन्नवनामिवावि शुभ्रभेतमभूषणा २४ तस्मात्भूषणाद्योषणावदेहारातसंध्य
१ः बभवावमनानीलः सघोषइवेनापदः २५
देवोदितचंद्रवदपगतशोभं २२ शुभ्रभेपोभयति सनीलंगजमाश्रिताकांचनीकांचीव २३ य
द्यपीतापमकेमावनपीतदेहातमभूषणातमकांचनभूषणा २४ श्रभस्तचपलोनीलइंगतथा
ठचपलाविद्युतयातयासहितोघोषवानेघइवाभदित्यर्थः २५ ॥

रा.
वा.श्रा
१२१
288

उत्तमांगाद् इति मा तस्त्वया संपादितो स्मन्मनोरथ इति दर्शयन्त्यैवैः ह्रियमाणायाः पुष्पवृष्टिस्त उत्तमां
गाच्च्युतानन्काले भ्रमोपपातेति कनकः वस्त्रे तो रावणसंनिधौ देवानां तथा पैया संभवा
त उत्तमांगे यत्पुष्पाणि तेषां न तत्र च्युतमांगच्युतेस्व कं अतएवाग्र भ्रमो पुष्पच्युतेमांसट
ष्टा समभो वसानि अभिन्नानामि पुष्पाणि नानीमानी हृत्वा हरणा अपि न हानि च देह्या मया

उत्तमांगाच्च्युतास्तस्याः पुष्पवृष्टिः समन्ततः सीताया ह्रियमाणायाः पपात ध
रणीतले २६ सा तु रावणवेगेन पुष्पवृष्टिः समन्ततः समाधूता दशग्रीवं पु
नरेवाभ्यवर्तत २७ अभ्यवर्तत पुष्पाणां धारा वैश्रवणानुजं नक्षत्रमाला
विमला मेरुं नगमिवोत्तमं २८ चरणान्नूपुरं भ्रष्टं वैदेह्या रत्नभूषितं वि
द्युन्मण्डलसंकाशं पपात धरणीतले २९ तरुप्रवालरक्ता सा नीलांगं राक्ष
सेश्वरं प्राशोभयत वैदेही गजं कक्ष्येव कांचनी ३० तां महोल्कामि
वाकाशे दीप्यमानां स्वतेजसा जहाराकाशमाविश्य सीतां वैश्रवणानु
जः ३१

दत्तानि कानन इति २६ रावणगमनवेगजनितवायुना समाधूता पिशुना दशग्रीवमेवाभ्य
वर्तत अभितो वर्तिष्णुरनवरतं जायमानत्वात् २७ २८ २९ तरुप्रवालरक्ता रक्तवर्णा रक्ता किस
लयवर्णास्य यः कौशेयं तधाया देहे वर्णा साः कक्ष्या गजाच्छादनी ३० तामिति अन्वयः अ
त्रपकारणवारं वा वैश्रवणानुजं तत्तोन्मार्दरणा कि पाया अत्यन्तोचित्यप्रदर्शनेन पौष्पकत्वं

रामायण ५२
१२१

288A

णीगणः क्षीणपुण्यपाण्डुरा पातालसृपा अवस्थिता इत्यपह्नुतेरन्यार्थः ३२ ३३ उत्पातवातः ऊर्ध्ववातः
द्विजगणैः पक्षिगणैर्युक्ताः व्याजह्रुरिव उत्प्रेक्षालंकारः ३४ यस्तां मीनप्रमुक्तिजले छायायामा
नाः खवर्तीमिव मैथिलीं गतो तस्माद्धा गतो छायामां इति पाठे रावणच्छायामाच्छुक्षु जलनयागतप्रा।

तस्यास्तान्यग्निवर्णानि भूषणानि महीतले सघोषाण्यवशीर्यन्त क्षीणास्तारा
वाम्बरात् ३२ तस्यास्तनान्तराद्भ्रष्टो हारस्ताराधिपद्युतिः वैदेह्या निपतन्भा
ति गंगेव गगनच्युता ३३ उत्पातवाताभिहता नानाद्विजगणायुताः
माभैरिति विधूताग्रा व्याजह्रुरिव पादपाः ३४ नलिन्यो ध्वस्तकमलास्त्र
स्तमीनजलेचराः सखीमिव गतोत्साहां शोचन्तीव स्म मैथिलीम् ३५
समन्तादभिसम्पत्य सिंहव्याघ्रमृगद्विजाः अन्वधावंस्तदा रोषात्सीताच्छा
यानुगामिनः ३६ जलप्रपातास्रमुखाः शृङ्गैरुच्छ्रितबाहवः सीतायां
ह्रियमाणायां विक्रोशन्तीव पर्वताः ३७ ह्रियमाणां तु वैदेहीं दृष्ट्वा दीनो दि
वाकरः प्रविध्वस्तप्रभः श्रीमानासीत्पाण्डुरमण्डलः नास्ति धर्मः कुतः सत्यं नार्ज
वं नानृशंसता यत्र रामस्य वैदेहीं सीतां हरति रावणः ३८ ॥

णा इत्यर्थः ३५ रोषात् रावणाद्विषयात् ३६ जलप्रपातरूपाण्यस्राणि मुखेषु येषां ते ३७ ३८
आर्जवमृजुत्वम् अनृशंसता दयाराहित्यमित्यर्थः ३९

उँ
वा॰रा॰
आ॰
१२२

गणाशः संबभूवुरशाविन्नलकाः स्वार्थैर्मृगयोनकाः मृगवालकाः ४५ विनष्टाशाः विगतलक्ष्मीः
विगतपोषाभैरितियावत् ४६ विक्रोशन्तीमित्यर्थे पूर्वोन्वयः ४२ पश्यन्तीं न लभसे दृष्टामागां रामल
क्ष्मणागमनाकांक्षयावस्थ तस्य दनाकाशे येति तत्रैव प्रमधी विस्तुतिलनोविशेषकर्णलकोयस्था

इति भूतानि सर्वाणि गणशः पर्यदेवयत् विप्रस्तकादीनि मृगा वाक्ष्यरुदन्मृगयोनकाः
४ उद्वीक्ष्योद्वीक्ष्य नयनैर्भयादिव विलक्षणाः सुप्रवेपितुगात्रात्रा बभूवुर्वनदेवताः ४५
विक्रोशन्तीं दृढं सीतां दृष्ट्वा दुःखं तथा गताः तां तु लक्ष्मण रामेति क्रोशन्तीं मधुरस्वरां ४६
अवेक्षमाणां बहुशो वैदेहीं धरणीतले स तामाकुलकेशान्तां विप्रमृष्टविशेषकां
४७ जहारात्मविनाशाय दशग्रीवो मनस्विनीं ततस्तु सा चारुदती शुचिस्मिता विना
कृता बन्धुजनेन मैथिली अपश्यती राघवलक्ष्मणावुभौ विवर्णवक्त्रा भयभारपीडि
ता ४८ इत्यार्षे रामा॰ आर॰ द्विपंचाशः सर्गः ५२ खमुत्पतन्तं तं दृष्ट्वा मैथिली जनका
त्मजा दुःखिता परमोद्विग्ना भये महति वर्तिनी १ रोषरोदनताम्राक्षी भीमाक्षं राक्षसा
धिपं रुदती करुणं सीता ह्रियमाणेदम
ब्रवीत् ४९ भयभारपीडिता मेववि वर्णवक्त्रेत्यर्थः १२२
५४ इत्यार्षे आ॰ द्विपंचाशः सर्गः ५२ अथ सीता ह्रियमाणा पारुष्यपूर्वकं तो हवनिसेन्याह
विभिति वर्तिनीत्यस्य प्राप्य तीनि पार्थः १ रोषरोदनाभ्यां हेतुभ्यां ताम्राक्षी २ ॥

289A

विरहितां रामलक्ष्मणाभ्यामिति शेषः अनेन कर्मणा चौर्येण ३ अपवाहितः अन्यत्र नापि
तः मायया मृगरूपेण मारीचेनेति शेषः ४ पुराणो वृद्धः अन्तपवास्यानिमाननेननुबहीर्यहित्व
कमिति भावः ५ परमं खल्वित्ति व्यक्तिः ६ स्त्रियहरणमेव गर्हितं राक्षसादिविवाहानां

नव्यपत्रपसे नीच कर्मणानेन रावण ज्ञात्वा विरहितां यो मां चोरयित्वा प
लायसे ३ त्वयैव नूनं दुष्टात्मन्भीरुणा हर्तुमिच्छता ममापवाहितो भर्ता
मृगरूपेण मायया ४ यो हि मामुद्यतस्त्रातुं सोऽप्ययं विनिपातितः गृध्ररा
जः पुराणोऽसौ श्वशुरस्य सखा मम ५ परमं खल्वनेन वीर्यं दृश्यते राक्षसाध
म विश्राव्य नामधेयं हि युद्धे नास्मि जिता त्वया ६ ईदृशं गर्हितं कर्म कथं
कृत्वा न लज्जसे स्त्रियाश्चाहरणं नीच रहिते च परस्य च ७ कथयिष्यन्ति लो
केषु पुरुषाः कर्म कुत्सितं सुनृशंसमधर्मिष्ठं तव शौण्डीर्यमानिनः ८ धिक्
ते शौर्यं च सत्त्वं च यत्त्वया कथितं तदा कुलाक्रोशकरं लोके धिक्चारित्रमीदृशं

शं स्वेन गर्हितं त्वया तत्रापि परस्परविवाहिताः तत्रापि रहिते काले देशे चेत्यतिनिंद्यं तेन कर्मेति
भावः ७ शौण्डीर्यमानिनः शूरमानिनः तादृशस्य हि धीः लोके निंदामरणादप्यधिकेति भा
वः ८ शौर्यशारीरं बलं तेन दा अपहरणं एवं काले कुलाक्रोशः कुलनिंदा चारित्रमाचा

उ॰
वा॰रा॰
श्रा॰
१२३
290

द्वियतः एवंरूपेणाहत्वा यावसि अतः किं कर्णेणा कंसमुहूर्तमपि तिष्ठत्वं यदि ष्य र इति शेषः अ
वस्थितैर्नो किं स्यात्तदाहहनेति १ तद्देवोपपादयति नहीति ॥ १२ साधु आत्मनः पुण्य कृतावीवार्ये
त्यर्थः साधुकुर्वात्मनश्चैतयाददातेसाधु मांसुचयाणीग्रमांसंच यान्मेभन्तानापातीत्यर्थः १३ विना

किंशयानं कर्णमेवंहियजेयनेवायावसि मुहूर्तमपितिष्ठत्वं नजीवन्यतियास्यसि ११
नाहिवत्तुः पथ्यं प्राप्यतयोः पार्थिवपुत्रयो स मैन्योपि समर्थस्त्व मुहूर्तमपि जीवि
त ॥ नवतनयोः पार्त्समीसोद्दपान्कः कथंवन वनेप्रज्वालितसैव स्त्रेण मयेविहेग
मः १२ साधुकृतात्मनः पथ्यं साधुमांसुचरावणा मत्स्यर्षषणासेकुङोभ्रात्रासरूप
निर्मम १३ वियास्यतिविनाशाय तेमायदिन्मचासि येनत्वभ्यवसायेनवलान्मा
हूर्तमिच्छसि १४ व्यवसायस्तुतेनाचभाविष्यति निरर्थकः नष्टहेतवपपपतीभर्ता
रं विवुधोपम १५ उत्सहेशान्नवपाणाग्रणान्धारयितेचिरं ननुवेनात्मनःश्रेयः
पथ्यवासममवेदसम १६ मत्स्काललयथ्यामत्योविपरीतानिसेवते मन्दूषाणान्तसर्वे
षांयन्त्मस्यतत्रेरोचते १७ ॥ १२३

णायविधास्यतिपत्नामितिशेषः येनत्वभ्यसाषयेनस्त्रीभोगव्यवसायेन १४ नैवेर्थ्यकमेवा
हूनहोति १५ श्रेयस्तत्कालमावावरूपपथ्यवापरिणामसुखावरूवानसमवेदसेनविचारय
सि १६ यथामत्योमरस्तुकालेविपरीतानिसेवतेतथात्वमपीतिभावः १७ ॥

रा
290A

१८ हिरण्मयस्त्वद्दर्शनेन मत्स्यो विहङ्गैर्देवरण्याद्यातनास्थानेषु पश्यामीति वर्तमानस्तामीप्स
नर् १८ २ शाल्मलीयातनाश्च दा: धोरान्वयस्तेर्माः वनमितिपोष: २।२२ ममभर्तः अपराये

पश्यामीहाहकेंठतांकालपाशावपाशितं यथा चास्मिन्मयस्थाने नविभेषि
निशाचर १८ व्यक्तोहिरण्मयास्त्वंहि संपश्यसि महोरुहान् नहीं वैतरणींघोरांरु
धिरौघविवाहिनीं १९ खड्गपत्रवनं चैव भीमं पश्यसि रावण तप्तकांचनपुष्पा
चवैडूर्यप्रवरच्छदां २० द्रक्ष्यसे शाल्मलीं तीक्ष्णामायसैः कंटकैश्चितां नहित्व
मीदृशं कृत्वा तस्यालीकं महात्मनः २१ धारितुं शक्ष्यसि चिरं विषं पीत्वेव निर्घृण
बद्धस्त्वं कालपाशेन दुर्निवारेण रावण २२ क्व गतो लप्स्यसे शर्म मम भर्तुर्म
हात्मनः निमेषान्तरमात्रेण विना भ्रातरमाहवे २३ राक्षसा निहता येन सहस्राणि
चतुर्दश कथं स राघवो वीरः सर्वास्त्रकुशलो बली २४ न त्वां हन्याच्छरैस्तीक्ष्णै
रिष्टभार्यापहारिणं एतच्चान्यच्च परुषं वैदेही रावणांकगा २५ भयशोक
समाविष्टा करुणं विललाप ह २५ तदा भृशार्तां बहु चैव भाषिणीं विललाप पूर्वं क
रुणं च भामिनीं जहार पापस्तरुणीं विचेष्टतीं नृपात्मजामागतगात्रवेपथुः २६

रुः नैतिपोष भ्रातरं विना एकाकिने (इत्यार्षे रा॰ आ॰ त्रिपंचाशः सर्गः ३५ ॥
नियावत २३ २४ २५ आगतगात्रवेपथुः भाराक्तिथायान २२ इति रामा॰ आ॰ त्रिपंचाशः ३५

रा.
वा.आ.
१२४
291

अपश्यति आपश्यंती १ यदि रामाय शंसेयुरिति देवगत्या दृष्टाय रामाय शंसेयुरिति मत्या प्रक्षेपेति शेषः वस्त्रं तत्र यदि शब्दो वेदाः प्रमाणं यदि स्युरितिवत् वस्त्रमुत्तरीयमुत्सृज्य तन्मध्ये वानरमध्ये सहभूषणं भूषणसहितं कर्णोत्पलादिचानीदित्यन्वयेति शेषः ३ तत्कर्म चलनक्रमं तत्र वस्त्रभूषणप्रक्षेपकर्म तत्र संभ्रमात् संभ्रमहृदयगमनैर्निचितत्वाभावात् अतिभारेणापि रा

ह्रियमाणा तु वैदेही कंचिन्नाथमपश्यती दुदर्श गिरिशृंगस्थान् पंचवानरपुंगवा
न् १ तेषां मध्ये विशालाक्षी कौशेयं कनकप्रभं उत्तरीयं वरारोहा शुभान्याभर
णानि च २ मुमोच यदि रामाय शंसेयुरिति भामिनी वस्त्रमुत्सृज्य तन्मध्ये
विनिक्षिप्तं सहभूषणं ३ संभ्रमात्तु दशग्रीवस्तत्कर्म च न बुद्धवान् पिंगाक्षास्तां
विशालाक्षीं नेत्रैरनिमिषैरिव ४ विक्रोशंतीं तदा सीतां ददृशुर्वानरर्षभाः
स च पंपामतिक्रम्य लंकामभिमुखः पुरीं ५ जगाम मैथिलीं गृह्य रुदतीं रावणे
श्वरः तां जहार सुसंहृष्टो रावणो मृत्युमात्मनः ६

ऽनामये स्वावृतः रवितयाव ४ ५ सुसंहृष्टः सत्योऽस्तीति तामाज्ञानेकोविदेन तंरामसहसा
न्महाहारमिति सहृष्टः विना योगक्षेमापणाय याभावेन स्महतः संगीतिः स्यादि
ति तमाशु णगाहतः सकामात्पापि विरह्य यात्कृत्य हरीकृतवानिति वदति तेषामेतत्सर्व
ते वदमारणोभव मोहामुदितः त्यसगतस्यात तथा आत्मानेबुद्धि वेत्तो यानकृतनकृत्य

न

291A

विहायसा काशमार्गेणाक्षिप्रं समतीयायेत्यन्वयः ७ तिमिर्मत्स्यविशेषः ८ संभ्रमात्तज्ज
गन्मात्रप्रहारदर्शनलोभात्प्रवृत्तोर्मिः स्वभावग्राभोर्मिप्रवृत्तिरहितः रुद्धः रुद्धप्रचारा मीना
दयो यस्मिन् ९ १० एतदंतः सीताहरणकर्मावसानः सिद्धाः सिद्धाश्च ॥ द्वीपग्रामाः

उत्संगे नेव भुजगीं नीलादंष्ट्रां महाविषां वनानि सरितः शैलान्सरांसि च
विहायसा ७ साक्षिप्रं समतीयाय पारं स्वायपदेवरूकृतः तिमिनक्रनिके
तं वरुणालयमक्षयं ८ सोर्णवं पारगत्वा समतीयाय सागरं संभ्रमा
त्परिवृत्तोर्मिरुद्धमीननिर्मितोरगः ९ वैदेह्याः क्रियमाणायां बभव वरुणाल
यः अंतरिक्षगतावाचाः ससृजुश्चारणास्तथा १० एतदन्तो दशग्रीवह
तिसिद्धास्तदाब्रुवन् सतसीतां विचेष्टंतीमंकेनादाय रावणः ११ प्रविवेश
पुरीं लंकां रूपिणीं मृत्युमात्मनः सोभिगम्य पुरीं लंकां सुविभक्तमहा
पथं १२ संरूढकक्ष्यां बहुलां स्वमंतःपुरमाविशत् तत्र तामसितापांगीं
शोकमोहसमन्वितां १३ ॥

मात्मनो मृत्युमित्यन्वयः ११ संरूढकक्ष्यां बहुजना
कीर्णद्वारां बहुलां संरूढ । रूढां विपुलां संमव कल्पबरुलमिति पाठनाद्दृश्यकक्ष्या
नरद्वारवादंतःपुरविशेषणं १३ ॥

ॐ. मायामिव वा सरी मित्यनेन मायारूपं वेषा सीताया लंकामागतेति ध्वनितं मृत्युमाता तां
रामा. अग्निं प्रविष्टेति पूर्वमेव ध्वनितं अतएव रावणस्य वह्नेः पूर्वं ज्ञाता मायानाट्यं देवरावणस्येति
अ. त्रानं पिशाचीः राक्षसीरित्यर्थः इतिशेषः १४ अप्रमत्ताः अस्मदनुज्ञातः पुमान् तत्या भुवा
१२५ स्त्री वा न पश्यतीति तथा रक्षतेति शेषः १५ मच्छंदतो मदाज्ञया यद्यदिच्छेत् यथा इच्छेत देवयथा सा
292

निरध्येया रावणः सीतां मयेमायामिवासुरीं अब्रवीद्दशग्रीवः पिशाचीर्घोरद
र्शनाः १४ यथा नेनां पुमान् स्त्री वा सीतां पश्यत्यसम्मतः मुक्तामणिसुवर्णानि व
स्त्राण्याभरणानि च १५ यद्यदिच्छेत्तदेवास्या देयं मच्छंदतो यथा याचवक्ष्यति वैदेहीं
वचनं किंचिदप्रियं १६ अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानान्न तस्या जीवितं प्रियं तथोक्त्वा राक्षसी
स्तास्तु राक्षसेंद्रः प्रतापवान् १७ निष्क्रम्यांतःपुरात्तस्मात्किं कृत्यमिति चिंतयन्
ददर्शाष्टौ महावीर्यान् राक्षसान्पिशिताशनान् १८ सतान्दृष्ट्वा महावीर्यो वरदा
नेनमोहितः उवाच तानिदं वाक्यं प्रशस्य बलवीर्यतः १९

इष्टं भवतिन १२५
ऐव सर्वं देयं मच्छंदत स्वस्य मद्दृशा प्राप्ति सिध्यर्थमित्यर्थः इति कतकः अस्यास्त्वप्रियं वचनं वाच्य
मित्याह याचेति तस्या जीवितं तेनाप्रियं तां मारयामीत्यर्थः १६ १७ १८ वरदानेन पितामहेन मोहि
तः समपातादर्पेन मे भीतिर्नास्तीति चिंतयानः सोऽहंकृतेषां चितानां तान्चलवीर्यतः प्रशंसेत्यन्वयः १९

ॐ. हतस्थानं रामेणापहृतस्थानं कृतमित्यर्थः पूर्वं खरालयं भूतं प्राक् २०। २१ २२ धैर्यस्योपरि क्रोधः
धैर्यमपमर्द्य क्रोधो वर्धत इत्यर्थः ततः खरादिवधानन्तरं भीत्या वा पिहस्याक्रोधः इत्यर्थः २३ निर्यात
292A नं प्रत्यपकारेणापनेतुं २४ २५ प्रवृत्तिर्वार्ता उपनेतव्या मम ज्ञापनीया २६ २७ २८ महार्थंमहा

नानाप्रहरणाः क्षिप्रमितो गच्छत सत्वराः जनस्थानं हतस्थानं भूतपूर्वं खरालयं २०
तत्रोष्यतां जनस्थाने शून्ये निहतराक्षसे पौरुषं बलमाश्रित्य त्रासमुत्सृज्य दूरतः
२१ बलं हि सुमहद्वीर्यं जनस्थाने निवेशितं सदूषणखरं युद्धे निहतं रामसायकैः
२२ ततः क्रोधो ममापूर्वो धैर्यस्योपरि वर्धते वैरं च सुमहज्जातं रामं प्रति सुदारुणं
२३ निर्यातयितुमिच्छामि तच्च वैरं महारिपोः नहि लप्स्याम्यहं निद्रामहत्वा संयुगे
रिपुं २४ तं त्विदानीमहं हत्वा खरदूषणघातिनं रामं शर्मोपलप्स्यामि धनं लब्ध्वे
वा निर्धनः २५ जनस्थाने वसद्भिस्तु भवद्भी राममाश्रिता प्रवृत्तिरुपनेतव्या
किं करोतीति तत्त्वतः २६ अप्रमादाच्च गन्तव्यं सर्वैरपि निशाचरैः कर्तव्यश्च सदा य
त्नो राघवस्य वधं प्रति २७ युष्माकं तु बलज्ञोऽहं बहुशो रणमूर्धनि अतश्चास्मिञ्ज
नस्थाने मया यूयं निवेशिताः २८ ततः प्रियं वाक्यमुपेत्य राक्षसा महार्थमष्टाव
भिवाद्य रावणं विहाय लङ्कां सहिताः प्रतस्थिरे यतो जनस्थानमलक्ष्यदर्शनाः २९ २
नयोरभिधेयं यस्मात्तत्र यतः यदि जनस्थानं तद्गिरीणां त्यर्थः अलक्ष्यदर्शनाः अन्तर्धानविद्यया

रा०
वा०श्री० उपलभ्यप्राणस्स्पृहां च परित्यज्य स्वगृहे स्थापयित्वा परिग्रहत्वेनाविभाव्य च प्रसन्नसंपाद्य
मोहान्मुदितः त्वरहं तवैयो मम स करस्त्रीवियोगेनातिखिन्नस्येति हर्षितः ३ इत्यारण्यके रा
१२६ मायणतिलके चतुःपंचाशः सर्गः ५४ बुद्धिवैक्लव्यात् बुद्धिवैपरीत्यात् १२ शोको वा

293

ततस्तु सीतामुपलभ्य रावणः सुसंप्रहृष्टापरिरक्ष्य मैथिलीं प्रसह्य रामेण च वैर
मुत्तमं वभूव मोहान्मुदितः स रावणः ३ इत्यार्षे रा० चतुःपंचाशः सर्गः ५४ संदिश्य
राक्षसान्घोरान् रावणोष्टौ महाबलान् आत्मानं बुद्धिवैक्लव्यात्कृतकृत्यममन्य
त १ स चिंतयानो वैदेहीं कामवाणैः समर्पितः प्रविवेश गृहं रम्यं सीतां द्रष्टुमभि
त्वरन् २ स प्रविश्य तु तद्वेश्म रावणो राक्षसाधिपः अपश्यद्राक्षसीमध्ये सीतां दुःख
परायणां ३ अश्रुपूर्णमुखीं दीनां शोकभारावपीडितां वायुवेगैरिवाक्रांतां
मज्जंतीं नावमर्णवे ४ मृगयूथपरिभ्रष्टां मृगीं श्वभिरिवावृतां अधोगतमुखीं सी
तां तामभ्येत्य निशाचरः ५ तां तु शोकवशां दीनामवशां राक्षसाधिपः स बलाद्दर्श
यामास गृहं देवगृहोपमं ६ हर्म्यप्रासादसंबाधं स्त्रीसहस्रनिषेवितं नानापक्षिग १२६
णा जुष्टं नानारत्नसमन्वितं ७॥
उत्स्याने अस्य वेश्मनि वनजलस्थाने अनेनाक्रवेगानिशपउक्तः अधोगतभवनं ते सुर्वयस्मा ५
अनिकेतो मापितदर्शनं वलाद्दर्शयामासेत्यन्वयः ८० ॥

293A दान्तकैः शीर्जदन्तकृतैः पतनीयस्त्वर्णस्तम्भैर्युतामिति शेषः ८ तपनीयतया ९ हेममयं जाल
कैराहृताः १० स्वधयामणीभिरश्वाविचित्राणि भूमिभागानि त्वया पश्चात्रीवृते ॥ दीर्घिका वा
पाः ११ लोभितं मामनिग्रहाभ्यां प्रलोभयितं १२ देशेनिहादिपाल्कोटिसंख्याः १७ तेषा

दान्तकैस्तापनीयैश्च स्फाटिकै राजतैस्तथा वज्रवैदूर्यचित्रैश्च स्तम्भैर्दृष्टिमनोरमैः
८ दिव्यदुन्दुभिनिर्घोषं तप्तकाञ्चनभूषणं सोपानं काञ्चनं चित्रमारुरोह तया सह ९
दान्तका राजता श्चैव गवाक्षाः प्रियदर्शनाः हेमजालावृताश्चासंस्तत्र प्रासादपङ्क्त
यः १० सुधामणिविचित्राणि भूमिभागानि सर्वशः दशग्रीवः स्वभवने प्रादर्शय
त मैथिली ॥ दीर्घिकाः पुष्करिण्यश्च नानापुष्पसमावृताः रावणो दर्शयामास
सीतां शोकपरायणां १२ दर्शयित्वा तु वैदेहीं कृत्स्नं तद्भवनोत्तमं उवाच वाक्यं पा
पात्मा सीतां लोभितुमिच्छया १३ दशराक्षसकोट्यश्च द्वाविंशतिरथापराः वर्ज
यित्वा जरावृद्धान्बालांश्च रजनीचरान् १४ तेषां प्रभुरहं सीते सर्वेषां भीमकर्मणां स
हस्रमेकमेकस्य मम कार्यपुरःसरं यदिदं राज्यतन्त्रं मे त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितं जीवितं च
विशालाक्षि त्वं मे प्राणैर्गरीयसी १६

मध्ये एकस्यैकमेकं सहस्रं मम कार्ये प्रयोजने साधकतया पुरःसरमस्तीति शेषः १५ मेममय
दिदमुक्तरूप राज्यं तन्त्रं राजपरिकरस्तत्त्वय्यप्रतिष्ठिते तदधीनमित्यर्थः १६ ॥

रा.
वा. आ.
१२७
294

वह्वीनामुत्तमस्त्रीणामंतःपुरसंचारिणीनां यो मम परिग्रहः भार्येति स पुंल्लिंगः परिग्रहशब्दो
भार्यावाची मम भार्या मता तासां त्वमीश्वरी स्वामिनी भव १७ साधु हितं मम वचो रोचयस्व त्वन
यः अन्यथा तु ध्यातेन वा किं न किमपि फलमित्यर्थः मामं भजस्व शुभितमस्य १८ प्रतियोजना

वह्वीनामुत्तमस्त्रीणां मम यो सौ परिग्रहः तासां त्वमीश्वरी सीते मम भार्या भविष्य
से १७ साधु किं तेन्यथा बुध्या रोचयस्व वचो मम भजस्व माभितप्तस्य प्रसादं कर्त्त
मर्हसि १८ परिक्षिप्ता समुद्रेण लंकेयं शतयोजना नेयं धर्षयितुं शक्या सेंद्रैरपि
सुरासुरैः १९ न देवेषु न यक्षेषु न गंधर्वेषु नर्षिषु अहं पश्यामि लोकेषु यो मे वीर्यसमो
भवेत् २० राज्यभ्रष्टेन दीनेन तापसेन पदातिना किं करिष्यसि रामेण मानुषेणाल्प
तेजसा २१ भजस्व सीते मामेव भर्ताहं सदृशस्तव यौवनं ह्यध्रुवं भीरु रमस्वेह मया स
ह २२ दर्शने मा कृथा बुद्धिं राघवस्य वरानने कास्य शक्तिरिहागंतुमपि
सीते मनोरथैः २३ न शक्यो वायुराकाशे पाशैर्बद्धुं महाजवः दीप्यमानस्य वाप्यग्नेर्ग्र
हीतुं विमलाः शिखाः २४

भर्मोरिति शेषः अशक्या धर्षण
तेषूर्ध्वार्थहेतुः एवं च रामस्यात्रागमनमसंभावितमिति भावः १९ २२ अस्यरास्य २३ यथा
वायुर्बद्धुमशक्यः यथा वाग्निशिखा ग्रहीतुमशक्या तथाहमागंतुमशक्यामित्यर्थः २४ ॥

१२७

294A

महिषात्वत्वमाभविष्यतिमांचेदंगीकरिष्यसितदासैवकवनदाहावणोभविष्यामितथाभ
तेमायिपत्नसाद्देवाश्चमनुष्यास्तष्वणः सपयापवार्किंविषाषणसर्वेवराचरस्त्वष्यभवतितदस
र्थः २९ अभिषेकः अमांक्षितिदाराभोगायस्त्राननतरदंकेनक्षितात्रार्हंअमापनयनातष्यचमा

त्रणाणामपिलोकानांनंतपण्यामिषणेभने विक्रमेणानयेयस्त्वामहाकपरिपालि
ता २५ लोकायाःसमहद्राज्यमिदंत्वमनुपालय त्वव्यष्यामहिष्याश्चवदेवाश्चापि
चराचरं २६ अभिषेकजलक्लिन्नातुष्टाचरमयस्वच इष्कृतंपरशुणकर्मवनवासेन
तकृतं २७ यवतेसुकृतंकर्मतेसहफलमाप्नुहि इहसर्वाणामाल्यानिदिव्यगंधानि
मैथिलि २८ भूषणानिचवस्त्राणितानिसेवमयासह पुष्पकंमामसत्राणां
भ्रातुर्वैश्रवणस्यमे २९ विमानंसूर्यसंकाशंतरसानिर्जितंरणे विशालंरमणीयं
चतद्विमानंमनोजवं ३० तत्रासीनामयासार्धंविहरस्वयथासुखं वदनंपद्मसंकाशं
विमलंचारुदर्शनं शोकार्तंतुवरारोहेनभ्राजतिवरानने एवंवदतितस्मिन्सावस्त्रा
तेनवरांगना पिधायेंदुनिभंसीतामंदमश्रूण्यवर्तयत ध्यायंतीतामिवास्वस्थासो
रमयस्वयस्वयन्सर्वसंवितंकिंचितइष्कृतमासीत लेहवा नेगविनाहतप्रभा ३३
सेननद्दतडःखेनगतंविाणं २७ इहलंकायामदंगीकारादितिशेषः २८ २९ ३० ३१ ३२ येग
नश्रमस्यस्यामिवांचेनयाहेनप्रभामिवध्यायंतीमिवतामकवाचेत्यन्वयः ३३

रा.
टी.आ
१२८
295

नत्वं सीमवस्यानाद्रीरस्यानसंपीरित्वतेनिमन्यमानमाह अलमितियर्मलोपः स्वभर्तृत्याग
परांगीकारस्वरूपस्तत्कृतेनव्रीडेनतवकृत्यालंमास्त्विस्यर्थः ३७ कृतस्तत्राह आर्षेरयंमिहेदं
वित्तामभिर्दृष्टमयाक्रियमाणोनिर्बंधः स्नेहवेयः प्रार्थनारूपः यस्मात्प्रभविष्यतिसो
यमार्षोजस्त्वर्षिरह्यहरवत्तात्रेयाणांमुचितत्वेनवेदोक्तपवत्नात्कारेणराक्षसत्वविवाहेषु

अवाचवचनंवीरोरावणोरजनीचरः अलंव्रीडेनवैदेहिधर्मलोपकृतेनते ३४
आर्षोयंदेविनिष्पंदोयस्त्वामभिभविष्यति एतौपादौमयास्निग्धौशिरोभिःपरि
पीडितौ ३५ प्रसादंकुरुमेक्षिप्रंवश्योदासोहमस्मिते इमाःशून्यामयावाचः
शुष्यमाणेनभाषिताः ३६ नचापिरावणःकांचिन्मूर्ध्नास्त्रीप्रणमेतह एवमुक्त्वा
दशग्रीवोमैथिलींजनकात्मजां ३७ कृतांतवशमापन्नोममेयमितिमन्यते ३
३८ इत्यार्षेरामायणेआरण्यकांडेपंचपंचाशतमः ५५

स्त्वयागाणावात एवमुक्तिरपिनमोगुणमाधान्येनैवकन्यायावलात्कारेणग्रहणेसे
वरोक्तविवाहयदार्थवान इतिवोध्यं शुभ्रःप्रसादयतिएतविति ३५ इमाइत्यसोहमिमेतः
शुष्यमाणेनकामपीडितेनमयाभाषिभाषुक्ताः वाचः शून्यास्वार्थानभवंतितथाकुर्विति ए
षः एवंविधंप्रसादनेनकाप्यभद्रंत्याहनचापीतिमन्येतेःसेस्तु ३७ अत्रसाभावः इत्यमःरा.आ.

१२८

295A

निर्मशास्त्रियोवलाद्रुपभोगेमृर्थानेदियतिष्मतीन्मगारसेरावणंप्रतिपार्णयितेविस्ता
यनिर्भयावलात्कारयोरावणाद्दष्टयाः स्पपाचभुविष्यामीतिप्रियानिर्भयावारणम
तत्र कृत्वासात्मन्यायात्मकपरपुरुषसंभाषणाजदोषपरिहारायेतिशेषः १ यमस्त्रिवि
वेन्मत्रधर्मेतिपथ्यकपदत्वमयसोके धर्मस्याचलसेतविमर्यादाप्रतिष्ठापकः वीरता
स्तातयोक्तानवैदेहीनिर्भयायोककर्शिला त्वणसेतरतः कृत्वारावणंप्रत्यभा
षतः १ राजादशरथोनामधर्मसेतुरिवाचलः सत्यसंधः परिज्ञानायस्वमभ्रः
सत्यस्थवः २ रामोनामसधर्मात्मात्रिषुलोकेषुविश्रुतः दीर्घवाहुर्विशालाक्षो
दैवतेसपतिर्मम ३ इक्ष्वाकूणांकुलेजातःसिंहस्कंधोमहाद्युतिः लक्ष्मणेन
सहभ्रात्रा यस्तेप्राणान्वधिष्यति ४ प्रत्यक्षेयद्यहंतस्यत्वयावेधर्षिताबलात्
शयितात्वंहतःसंख्येजनस्थानेयथाखरः ५ यएतेराक्षसाप्रोक्ताघोररूपामहाब
लाः राघवेनिर्विषाःसर्वेसुपर्णेनेवपन्नगायथा ६ तस्यज्याविप्रमुक्तास्तेशराःका
चनभूषणाः शरीरंविधामिष्यंतिगंगाकूलमिवोर्मयः ७ असुरैर्वासुरैर्वापिय
(द्यवध्योसिरावण उत्पाद्यसुमहद्वैरंजो

[illegible]

तःप्रसिद्धः ११ सकस्तुमाहाजयइति ४ शा
पिताशायनकस्मिस्तोमभोगेतिशेषः इत्यर्थः ५ प्रोक्तास्त्वयामन्त्रइतिशेषः ६, ७ तस्याप
मस्यवैरंजोयधमुत्पाद्यनत्वंनिर्भिःप्राप्तस्ततोजीवनमोक्षसेतनस्यमज्ञप्यंत्वादितिभावः ८

रा॰ वा॰ भा॰ १२९ तदेवाह अंतकरः नाथाकरः ९ रतद्गतिं रावणासंबोधनं सिद्धेयोभवोद्दिनिशोषः १० यो
रामः पानयोदित्यादिशाकार्यैलिंगः यद्यतनवपातयाजनसमुद्रमथ्यगालंकाः गम्यातिबुद्धिः
साद्दृष्टिं वेन्याहसागरशोषयेद्धापिवापाद्रूपवार्थेस्वरूहास्यितामोचयेदेवन्यथेः ॥ तन्के

296

समेतजीवितशोषस्य राघवांतकरेखलो यथ्योर्थ्यपगतस्येवजो वितनवडूलंभे ९
पादिपपेत्समामस्त्वारोषक्षीपेनवद्भया रतत्त्वमयनिर्देश्योयथारुद्रणामन्यथः
१० यश्चद्रनभसोभमैपातयग्राशायेमवा सागरंशोषयेद्धापिसमीनामोचयेदिह
॥ गतास्तत्त्वमतश्चीकोगतसनोगतोद्रयः लंकाविधध्वसंयुक्तातल्कृतेनभ
विष्यति १२ तनपापमिंस्वकर्मसुवादके भविष्यति याहंनीताविनाभावंप
तिपाम्ब्रीवयावलात १३ महिदेवरसंयुक्तोममभर्तामहाकृतिः निर्भयोवीर्य
माश्रित्यम्यन्ये वसतिदंडके १४ समेतवीर्यवलंद्र्पमुन्मेकंचयथाविधं क्षपने
प्यतिगात्रेभ्यः प्रावर्षैलामसंयुगे १५ यदाविनाशोभजानादैप्यतेकालचोदि
तः तदाकार्येप्रमाद्यैतिनराःकालवशंगताः १६
तेनवतल्कृतवायराधेन १२ पतिपाम्बानविनाभावपतिपाम्बाविषयोग १३ देवरसंयुक्तोल १२४
क्ष्मणासंयुक्तः सस्त्वपादिहतादेवनसंयुक्तइतिपाठेदेवात्कृत्यवानित्यर्थः १८ वीर्यपरा
क्रमः वलसारीरंदर्पश्चमेकश्चममेधाहंकार्यप्रमाद्यंतिदुर्चितेकार्येवैपरीत्यंप्राप्नुवतीत्यर्थः

296 A

मोऽप्रधृष्यास्यतस्येतिशेषः सनेकालइतिनाषाकालस्यपर्थः स्वमरणेनवैवधंपमेवांतःश्र
वधः १७ एतमपस्यायतस्शालामपस्यास्त्रगर्दिपेत्तापकरणमंडितावेदिश्रशलेनाभिम
मर्षितंस्प्रष्टुनशक्यातथानयाहमितियोजना १८ ॥ पद्मवगनिपद्मस्मरूहः त्वमप

मांप्रधृष्यसनेकालः प्राप्तोयंरावणाधम अप्सनोराक्षसानां च वधायात्मनः
तथैव च १७ नशक्यायज्ञमध्यस्थावेदिःस्रग्भांडमंडिता द्विजातिमंत्रसंपू
ताचण्डालेनावमर्दितुं १८ तथाहंधर्मनित्यस्यधर्मपत्नीदृढव्रता त्वयास्प्रष्टुं
नशक्यास्मिराक्षसाधमपापिना १९ क्रीडंतीराजहंसेनपद्मखंडेषुनित्यशः हं
सीसातृणमध्यस्थंकथंपश्येतमद्गुकं २० इदंशरीरंनिःसंज्ञंबंधवाघातयस्ववा
नेदंशरीरंरक्ष्यंमेजीवितंवापिराक्षस २१ नतुशक्यामपक्रोशंपृथिव्यांदातुमा
त्मनः एवमुक्त्वातुवैदेहीक्रोधात्सुपरुषंवचः २२ रावणंजानकीतत्रपुनर्नो
वाचकिंचन सीतायावचनंश्रुत्वापरुषंरोमहर्षणं २३ ॥ स्पंजलनलादिलाण

मध्यस्थंदृश्यसेतथपश्यत् अद्भुकंजलवायसं २० एवंनिर्भयोक्तालोकानुसारेणपुनि।
वनेतांवतेहतमाह इदमिति निःसंज्ञमसतोजडं २१ अपक्रोशंसीताश्रमनीजातेतिदा स्व
पुरुषंसततंरापुरुषंश्रवणेनमवेयेनस्तमोशुतानामीषाल्ताभोदर्पितः २२ २३ ॥

सु॰
वा॰ श्रा
१३
297

भयसंदर्शनं भयोत्पादकं दारुणमप्रतीहेत्यर्तिशेषः यत्तयाप्येवं पूर्णमासमासात्पदं सीताया यदि मां
न भजिष्यसि तदा हन्मीत्युक्तं तत्पुनः सीतासवि धारामनकालिकवचश्चेत्यनाविरोधः २६
नाभ्यंमिस्त्रास्मैनीति शेषः २५ प्रास्नवरावयतिक्रोधप्रायतीति शत्रुरावणः २६ अथ नेष्म

प्रत्युवाच ततः सीतां भयसंदर्शनं वचः शृणु मैथिलि मद्वाक्यं मासान् द्वादश
भामिनि २७ कालेनानेन नाभ्येषि यदि मां चारुहासिनि ततस्त्वां प्रातराशार्थं
सूदाः छेत्स्यन्ति लेशशः २५ इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावणः शत्रुरावणः राक्षसी
श्च ततः क्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् २६ शीघ्रमेव हि राक्षस्यो विरूपा घोरदर्शनाः
दर्पमस्या विनेष्यन्तु मांसशोणितभोजनाः २७ वचनादेव तास्तस्य सुघोरा घोरदर्शि
नाः कृतप्राञ्जलयो भूत्वा मैथिलीं पर्यवारयन् २८ स ताः प्रोवाच राजासौ राव
णो घोरदर्शनाः प्रचल्य चरणोत्कर्षैर्दारयन्निव मेदिनीं २९ अशोकवनि
कामध्ये मैथिली नीयतामिति तत्रेयं रक्ष्यतां गूढं युष्माभिः परिवारिता ३०

तस्यापनयनं तत २७ कृतप्राञ्जलयो रावणं प्रतीति शेषः २८ चरणोत्कर्षैः पदोत्क्षे
पैः मेदिनीं दारयन्निव प्रचल्य हि गाणाय दानि चलित्वा २९ नीयतामिति प्रोवाचे
त्यन्वयः परिवारिता रक्षणमध्ये विप्रकारस्य तामित्यर्थः ३० ॥ १३

297A

३१ ३२ सर्वकामाः फलं निये भ्यस्मात्दृशेहदैः कल्पवृक्षैः अन्यैः सर्वकालं मदैः सर्वकाले
मदयुतैर्द्विजैः पादपैः ३३ ३४ शोकेन महता सा सेव इन्द्रजेन प्रजारणायनष्टव हलोकरी सुतस

तैर्वेनांतर्जनैर्वीरैः पुनः संतैस्तु मैथिली आनयध्वं वशां सर्वां वन्यां गजवधूमिव ३१
अभिषेति समाधि प्रावालस्ता रावणं मनः अशोकवनिकां जग्मु मैथिली परिरक्ष
त ३२ सर्वकालफलैर्वृक्षै नानापुष्पफलैर्वृतां सर्वकालमदैश्चापि द्विजैः स
मुपसेवितां ३३ सा तु शोकपरीतांगी मैथिली जनकात्मजा राक्षसीवशमा
पन्ना व्याघ्राणां हरिणी यथा ३४ शोकेन महता ग्रस्ता मैथिली जनकात्मजा
न शर्म लभते भीरुः पाशबद्धा मृगी यथा ३५ न विंदते तत्र तु शर्म मै
थिली विरूपनेत्राभिरतीव तर्जिता पतिं स्मरंती दयितं च दैवतं
विचेतनाभूद्भयशोकपीडिता ३६ इत्यार्षे रा॰ आ॰ षट्पंचाशः सर्गः ५६

रामनयोर्लोकोयथा वास्तवम मन्यततथैव कविरपि वर्णयति तत्प्रनाशणाये वेति
मंतव्यं ३४ ३६ इत्यार्षे रामायणे आरण्यकांडे षट्पंचाशः सर्गः ५६

रा.
रा.अ
१३।
298

प्रवेशितायां सीतायां लंकां प्रति पितामहः तदा प्रोवाच देवेंद्रं परितुष्टेन चेतसा १ त्रैलो
क्यस्य हितार्थाय रक्षसामहिताय च लंकां प्रवेशिता सीता रावणेन दुरात्मना २ पति
व्रता महाभागा नित्यं चैव सुखैधिता अपश्यंती च भर्तारं पश्यंती राक्षसीजनं ३ राक्षसी
भिः परिवृता भर्तृदर्शनलालसा निविष्टा हि पुरी लंका तीरे नदनदीपतेः ४ कथं ज्ञास्य
ति तां रामः तत्रस्थामनिंदितां दुःखं संचिंतयंती सा बहुशः परिदुर्बला ५ प्राणयात्रा
मकुर्वाणा प्राणांस्त्यक्ष्यत्यसंशयं स भूयः संशयो जातः सीतायाः प्राणसंक्षये ६ स त्वं शी
घ्रमितो गत्वा सीतां पश्य शुभाननां प्रविश्य नगरीं लंकां प्रयच्छ हविरुत्तमं ७ एवमुक्तो
थ देवेंद्रः पुरीं रावणपालितां आगच्छन्निद्रया सार्धं भगवान्पाकशासनः ८ निद्रां
चोवाच गच्छ त्वं राक्षसान्संप्रमोहय सा तथेत्युक्ता मघवता देवी परमहर्षिता ९ देवका
र्यार्थसिद्ध्यर्थं प्रामोहयत राक्षसान् एतस्मिन्नंतरे देवः सहस्राक्षः शचीपतिः १० आस
साद्य वनस्थां तां वचनं चेदमब्रवीत् देवराजोऽस्मि भद्रं ते इह चास्मि शुचिस्मिते ११ अहं त्व
त्कार्यसिद्ध्यर्थं राघवस्य महात्मनः साहाय्यं कल्पयिष्यामि मा शुचो जनकात्मजे १२
मत्प्रसादात्समुद्रं स तरिष्यति बलैः सह मयैवेह च राक्षस्यो मायया मोहिताः शुभे १३ १३।
तस्मादन्नमिदं सीते हविष्यान्नमहं स्वयं सा त्वां संगृह्य वैदेही आगता सह निद्रया १४ एत
दन्नमशितं मद्धस्तात्त्वां बाधिष्यते शुभे क्षुधा तृषा च रंभोरु वर्षाणा
मयुतैरपि १५ ॥

ग्रो

एवमुक्तास्तदेवेंद्रमुवाचपरिशंकिता कथंजानामिदेवेंद्रंत्वामिहस्थंसपापीयसि १६ देवलिंगा
निदृष्टानिरामलक्ष्मणयोस्त्वयो तानिदर्शयदेवेंद्रयदिहेतेदेवराड्स्वयं १७ सीतायावचनंश्रुत्वा
तथाचक्रेशचीपतिः पृथ्वीनास्पृशत्पद्भ्यामनिमेषेक्षणानिच १८ अरजोंवरधारीचनम्लाना
नकुसुमस्रजा तेनलक्ष्मणौसीतावासवंपरिहर्षिता १९ उवाचवाक्यंरुदतीभगवन्राघवेणमे
ति सहभ्रात्रामहाबाहुर्दिष्ट्यामेश्रुतिमागतः २० यथामेश्वशुरोराजायथाचमिथिलाधि
पः तथाद्यसनाथास्मिपतिनात्वया २१ तवाज्ञयाचदेवेंद्रपयोभूतमिदं
हविः अश्नामिकयादेतंरघूणांकुलवर्द्धनं २२ इन्द्रहस्ताद्गृहीत्वातत्पाय
समाधुविस्मिता न्यवेदयभर्त्रेसा लक्ष्मणायचमैथिली २३ यादृशीवीर्ति
मेभर्ता सहभ्रात्रामहाबलाः इदमस्तुतयोर्भक्त्यातदश्नात्वायसंस्थयं २४ ३
तीवतत्यापपाहाविर्वरानानाजहौक्षुधां स्वमसह्वेचतंहृष्टात्वाद्वे
तिमुपलभ्यजानकीकाकुत्स्थयोः प्रीतमनावभूव २५ सचापिपा
कशासनदिवालयंतदाप्रीतोययौराघवकार्यसिद्धये आमंत्र्यसीतां
सततामहात्माजगामनिद्रामोहिताःस्वमालयं २६ इत्यार्षे
रामा॰ श्रा॰ प्रक्षिप्तमोक्षसर्गः ५७॥ राम ॥

रा॰ अथ कृद्धो रामः हत्वा तं तमाहरात्तसौमित्रि १ यदायथिविनिहतस्तदातस्यमैथिलीदृष्टुकामस्य
का॰ आ ताद्दृष्टस्तत्वरमाणाम्यतस्येवास्मितस्यपृष्ठतोगोमायुःपिवाननादेसन्वयः २ ३ यथाभावम्य
१३२ भंतथावाणनः इत्यर्थः वैदेह्याः वैदेह्याहत्तसैभर्तृणाविनानत्वान्तकभर्तृणाभावरूपस्वस्ति

299

गतसंभ्रमारूपेणचरंतंकामरूपिणं निहत्यरामोमारीचंतूर्णंपथि
निवर्तत १ तस्यसंत्वरमाणस्यदृष्टुकामस्यमैथिलीं क्रूरस्वनोथगो
मायुर्विननादास्यपृष्ठतः २ सतस्यस्वरमाज्ञायदारुणंरोमहर्षणं
चिंतयामासगोमायोःस्वरेणपरिशंकितः ३ अशुभंवतमन्येहंगो
मायुर्वाश्यतेयथा स्वस्तिस्यादपिवैदेह्याराक्षसैर्भक्षणंविना ४ मा
रीचेनतुविज्ञायस्वरमालक्ष्यमामकं विक्रुष्टंमृगरूपेणलक्ष्मणःशृ
णुयाद्यदि ५ ससौमित्रिःस्वरंश्रुत्वातांचहित्वाथमैथिलीं तयैवप्रहि
तःक्षिप्रंमत्सकाशमिहैष्यति ६

१३२

स्यादित्यर्थः अपिकामप्रवेष्टने ४ मारीचेनमामकंस्वरंविज्ञायमामकस्वरस्तुनिंत्तावा ४
आलक्ष्यमामकं दयकारोपापमवधार्यपत मृगरूपेणतेनाक्रुष्टंहासीतेलक्ष्मणेतिचेत्यदि ५
लक्ष्मणः श्रुणुयादतास्वरंश्रुत्वामदीयस्वरेणनस्तान्वामैथिल्यैवप्रहितःसोहितैष्य ६

299A

सहितैर्वा सितकृते मिथः नूनं निश्चयेन तत्रैवाज्ञ कुलं तत्र माहकोऽवनइत्यादि यतः कोऽवनस्य मृगोभू
त्वा मायया पनीयाहृ स्मदरनीतारात्तसोभूतननु च मे प्रयोजनमस्माय वधिष्यत इति वाक्यव्याजहारचय।
न तस्मात्तस्या वधईप्सितं इत्यन्वयः काव्यालिंगालंकारः ७ ८ अथ चिंतानाट्याने अपीति स्व
स्वभवने हृतं जनस्थाने स्थानविशेषः जनानां लोकानां सदेभ्योभयनिवृत्या इह स्थानं निमित्तं।

ततस्ते सहितैर्नूनं सीताया ईप्सितो वधः कोऽवनस्य मृगो भूत्वा मायया पनीय आश्रमात् मां
७ हृत्वा नीता पुमारीचो राक्षसो भक्षिता हृतः हात्वा लक्ष्मणार्द्ध तोऽणीतिर्हा कांध्याजहारदह
८ अपिस्व सति भवद्भ्यां राक्षिता अभ्याममयावने जनस्थाने निमित्तं हिकृतवैरो स्मिराक्ष
सैः ९ निमित्तानि च घोराणि दृश्यंते द्य बहूनि च इत्येवं चिंतयन् रामः श्रृगालगोमा
युनिस्वनं १० निवर्तमानस्त्वरितो जगामाश्रममात्मवान् आत्मनुष्मा पनयनस्मरा
हृपेणरामसा ११ आजगाम जनस्थानं राघवः परिशंकितः तदीनमानसंदीनमा
सेदुर्मृगपक्षिणः १२ सव्यं कृत्वा महात्मानं घोरांश्च ससृजुः स्वनान् तानि दृष्ट्वा निमि
त्तानि महाघोराणि राघवः १३

चेतयर्थः ९ हृतं नराक्षसैर्निमित्तानीति १० स्वमार्गेण मनो पनयनं स्मृत्वा कर्षणं हृष्ट्वा परिशं
कितो जनस्थानं विशारदिवासभूतमाजगाम सुग्रनेन ततोऽपि परितो मारीचवधस्थानेन गत इति स्वचिंत ॥
दीनमानसं दीनमानसं न नाक्ष्यते दीनं शरीरेणापि स्त्रानं आसेदुः विपरीतार्थसूचकेन गमगुः
१२ न देवाह सव्यमप्रदक्षिणं १३

अविहृत्यैव समीपे समीपायसंगतो भवत् ।४ समं गुणाकः सन्निमित्तिना स रामो लक्ष्मणस्य भ्राता
सीतां विहाय गतं लक्ष्मणं दृष्ट्वा लक्ष्मणं पश्य वैहितीया लक्ष्मणस्य समक्षं कं रं दहीनाजगर्हे ।५
।६ गर्हणामाह उवाचेति मधुरोदकं शब्दतो माधुर्यांतरं अर्थः ततः पुरुषमिदं वदस्य पाणि आर्तवर्षी

ततो लक्ष्मणमायांतं दृष्ट्वा विगतप्रभं ततो विहृतो रामेण समीपायस लक्ष्मणः ।४ वि
घ्नसः सौविघ्नेन दुःखिता दुःखभागिना सगर्हे स्वते भ्राता दृष्ट्वा लक्ष्मणागतं ।५ वि।
हाय सीतां विजने वने राक्षससेविते गर्हितो वाक्यमेवं लक्ष्मणः परुषेण तः ।६ उवाच म
धुरोदकं मिदं परुषमानेवत अहो लक्ष्मण गर्हितं कृतं यत्त्वं विहाय तां ।७ सीता
मिहागतः सौम्य कच्चित्स्वस्ति भवेदिति नमेस्ति संशयो वीर सर्वथा जनकात्म
जा ।८ विनष्टा भक्षिता वापि राक्षसैर्वनचारिभिः अशुभान्येव भूयिष्ठ य
था प्रादुर्भवंति मे ।९ अपि लक्ष्मण सीतायाः सामग्र्यं प्राप्नुयामहे जी
वंत्याः पुरुषव्याघ्र सुतायाजनकस्य वै २० ॥

दार्तीहेऽउवाच यद्वाम पुरोदकेना तत्पर्यं ततो मधुरमायाततः परुषं तेक्षनेव याकृतं ।७ कच्चि
त्स्वस्ति भवेत् कल्याणं संभाव्यते इत्यर्थः ।८ विनष्टा अपहृता यथा प्रादुर्भवंति विनेष्टन्या
दिनेश्विन ।९ अपि पत्नी प्रसे सामग्रे देसे मे अनपहरणरूपे २० ॥

300A

वापांतेनदंत्तिप्रदीप्तामस्तूर्योपिपिहिता २१ २२ मगासत्रिकाणांमस्तगवश्यतिम्भा समानेस्त्रिय
मोणएवनततः सर्वमित्यर्पयः २३ मवंवामेवास्नवमर्षमाह पाथिवर्ततेवाक्रियमाणावत
तैवन्पर्थः इदंवस्तुततमतके २४ इत्याशापरा श्रा समपंचाशःसरी ५० पुनस्तदेवांवस्त

यथावैस्तगसंघास्नगोमार्गेस्नवभेवं वापांतेषाकुनाम्नापिप्रदीपामभितोदि
शा दस्रोपिस्वस्तिभवेतस्मात्तत्पुत्रमहावत ५१ इदंहितोमस्तगत्रिकाणप्र
लोभ्यमांहस्मनुप्रयात दनकष्याचिन्महनामेमेणमसहसोभ्नत्रियमाणाव
व ५१ मनश्चमेदीनमिहाप्रहषचनश्चसयेकुरुतेविकारं अमसपायंलस्माण
नास्तिसीता हतामस्तावांवापार्थवर्ततेवा २३ इत्यावैरामा आ समपंचाशः ५०
सस्तुल्तस्माणदीनेअन्यदशारघात्मजः पर्यपृच्छतधर्मात्मावैदेहीमागतेविना =
१ प्रास्यतंदंडकारण्यंयामामनुजगामह क्वसालक्ष्मणवैदेहीयांविहायागतोसिह 7
गतः २ राज्यभ्रष्टस्यदीनस्यदंडकान्परिधावतः क्वसादुःखसहायामेवदेहीसोयाह 10
न्त मयागतः २ तनुमध्यमा ३ यांविनानोत्सहेवीरमुहूर्तमपिजीवितुं क्वसाप्रा
णसहायामेवदेहीतनुमध्यमा ४ यांविनानोत्सहेवीरमुहूर्तमपिमोदितुं क्व
सामाणासहायामेसीतासुरसुतोपमा ५ ॥

रेणासद्रमिमन्यंसंमतोपादहीनवि
तवैदेहीविनागतांनांत्यकागते १ ३ प्राणसहायानांविनासहायाःप्राणाःकंथस्यास्वतीतिभा

रा. श्रमराणांपातितमिंद्रत्वं ५ मेप्रव्राजनेसतदेशासमावनप्रव्राजनव्रतधारणान्नुसीताजीवने
वाल्मी. मममजीवनात्रमिथ्याभविष्यतिभावेनधर्मएवममरणोनहानिरितिभावः ६ सीतानिमित्तेन
१२७ हिनारसेनमितंमयिवैकाकिमस्योध्यांगतेइत्यर्थः सकामा राणांमनोरथा ७ सौम्य
301

पातितममराणांहिहयिष्यास्त्वापितलक्ष्मण विनातांतपनीयाभांनेच्छेयंजनका
त्मजां कच्चिज्जीवतिवैदेहीप्राणैःप्रियतरामम कच्चित्प्रव्राजनेवीरनमेमिथ्याभ
विष्यति ६ सीतानिमित्तंसौमित्रेमृतेमयिगतेत्वयि कच्चित्सकामासुखिताकैकेयीसाभवि
ताभविष्यति ७ सपुत्रराज्यांसिद्धार्थांमृतपुत्रातपस्विनी उपस्थास्यतिकौसल्याकच्चित्सौम्यनकैकयी ८ यदिजीवतिवैदेहीगमिष्याम्याश्रमंपुनः सुवृत्तावा
वृत्तामाप्राणास्त्यक्ष्यामिलक्ष्मण ९ यदिमामाश्रमंगतंवैदेहीनाभिभाषते पुनःप्रह
सितासीताविनाशंयामिलक्ष्मण १० ब्रूहिलक्ष्मणवैदेहीयदिजीवतिवानवा त्व
यिप्रमत्तेरक्षोभिर्भक्षितावातपस्विनी ११ सुकुमारीचबालाचनित्यंचादुःखभागि
नी मद्वियोगेनवैदेहीव्यक्तंशोचतिदुर्मनाः १२ सर्वथारक्षसातेनजिह्मेनसुदुरात्म १२६
ना

नविनष्टेन ८ सुवृत्तासद्वृत्तायदिहतामृतेत्यर्थः ९ प्रहसिताप्रहसितमुखी १० प्रम
त्तेःअवहितकारिणा ११ १२ नवापिज्ञातमद्वृत्तवीयदिक्षमतापि १३

301A

ममप्रियाः ममस्वेराममहत्वाः यस्मात्तमज्ञागतस्त्वं तस्मात्तमस्वस्वरस्त्वया ऋतमुनिशोके १४ प्रति
करोमि ज्ञानात् प्रकारस्य प्रत्युपकारं कतितदेप ज्ञातां तामतनरमवकाशोदनः १५ १६ किमि
दानीं करिष्यामीति शोकः इदमिदंः त्वमामव्ययमवस्य मनुमव्ययत्वमुनि धेयोवल्लेवनेश्वरः

ऋतेद्यमन्येवैदेह्यासस्वरःसहशोभन त्वमयाप्रेषितस्त्वंवहृष्टंमोप्यशीघ्र
मागतः १४ सर्वथाविकृतंकर्मसीतानान्यस्त्वजताविने प्रतिकर्तेन्द्रशोभा
नारत्नमोदतमंतरं १५ इः रविनाः त्वरयातेनपात्रसाः यियोशतापानः तः
सीतानिहतावीरैर्भविष्यतिनसंशयः १६ अहोस्मिव्यसनेमग्नः सर्वथा
रिपुनाशन किंत्विदानीं करिष्यामिशोकेप्रासव्यमोहवा १७ इतिसी
तांवरारोहांचिंतयन्नेवराघवः आजगामजनस्थानेत्वरयासहलक्ष्मणः
१८ विगर्हमाणोनुजमार्तरूपंक्षुधाश्रमेणोपिपासयाच विनिश्वसन्नुष्ण स्व
क्षमाविविषमाः प्रतिश्रममाप्यसमीस्यस्व १९ ॥

हर्तिस्वाश्रम १८ विगर्हमाणइत्यादिवत्समाणासगोर्थंसंयहः श्रमेणावक्रहरयाव ला १ ननस्यानेन
नजेनश्रमाच्चैवेतिमायः पादः प्रतिश्रमयमाश्रमसमीपदेशंप्रत्यंसीतया १९ ॥

रा. प्रतिश्रयं प्रेक्ष्य ४ अनन्तरं स्वाश्रमं प्रविश्य आश्रमस्थं तमपि स्वं शून्यं दृष्ट्वा ततः सीतां क्वचिद्विहारदेशगा
वाल्मी. मेत्युत्सृज्य तेषु तां विचित्य तानपि शून्यान्दृष्ट्वा श्रीरामः पतत्क्रोशविशेषस्थानेतत्र स्थित्वा क्रोशविशेषैव
१२५ सन्ततहृष्टरोमा शोकेन व्यथितश्च बभूव ५ इति रामा॰ आ॰ अष्टपञ्चाशः सर्गः ५८ अथ।
विरलेण महीमध्येक्रन्ताकथामाह अथेति उपावृत्तं सीतावचनात्स्वसमीपे आश्रमे अन्तरा म
302

स्वमाश्रमं संप्रविश्य स वीरो विहारदेशाननुसृत्य कांश्चित्। एतत्तदित्येव निवा
सभूमौ प्रहृष्टरोमा व्यथितो बभूव ५ इत्यार्षे रामा॰ आर॰ अष्टपञ्चाशः सर्गः ५८
अथाश्रमादुपावृत्तमन्तरा रघुनन्दनः। परिपप्रच्छ सौमित्रिं रामो दुःखार्दितः पुनः।
१ तमुवाच किमर्थं त्वमागतोऽपास्य मैथिलीम्। यदा सा तव विश्वासाद्वने विरहि
ता मया २ दृष्ट्वैवाभ्यागतं त्वां मे मैथिलीं त्यज्य लक्ष्मण। शङ्कमानं महत्पापं
यत्सत्यं व्यथितं मनः ३ स्फुरते नयनं सव्यं बाहुश्च हृदयं च मे। दृष्ट्वा लक्ष्मण दूरे
त्वां सीताविरहितं पथि ४

थेमार्गे १ यदा यस्मात्तव विश्वासात् सा वने मया सह न विरहिता कृता ३ तस्मात्तामपास्य कि १२५
मर्थं त्वमागतः २ महत्पापं सीताहरणादिरूपं शङ्कमानं यत्सत्यं मम मनो व्यथितमासीत् मा भीव व्यथ
कारितं मत्कृते महापापं स्यात्तेन करणेन तन्मैथिलीं त्यज्याभ्यागतं त्वां दृष्ट्वैव सत्यमिति जानेऽ प
कल्पेन सर्वस्य संभावयितव्या क्व गत्वा दितिभावः ३ तस्य सत्यत्वसंभावनायां हेतुरनिमित्तान्येव ४

302A

मद्वेषीतावद्वनात् दुःखितः अकृत्यं कृतमिति रामवचनात् भूयः दुःखितः ५ कामकारे
ण स्वेच्छया प्रचोदितः उग्रदुःखैर्वचोभिरिति शेषः ६ लक्ष्मणेति स्वतरां विःस्वरथ्यारि
त्राहीति च आर्येणाव तथैव यत्परिक्रुष्टं तत्ते मैथिल्याः आलिङ्गते ७ ८ तत्प्रत्ययान्वितेन
स्यात्रापि मत्प्रयेनाविस्मयस्मनीयत्वेनानितेनत्वेनयोग्यमिदं वद्यमाणं वाक्यं प्रत्युक्ताथिते

एवमुक्तस्तु सौमित्रिर्लक्ष्मणः शुभलक्षणः भृशं दुःखसमाविष्टो दुःखितं
राममब्रवीत् ५ न स्वयं कामकारेण तां त्यक्त्वाहमिहागतः प्रचोदितस्तयैवा
हं त्वत्सकाशमिहागतः ६ आर्येणैव पराक्रुष्टं लक्ष्मणेति सुविस्वरं परित्रा
हीति यद्वाक्यं मैथिल्यास्तच्छ्रुतिं गतः ७ सा तं मां तत्स्वरं श्रुत्वा नवसेहेन मै
थिली गच्छ गच्छेति मामाह रुदन्ती भयविह्वला ८ प्रचोद्यमानेन मया गच्छे
ति वदुः पास्तया प्रत्युक्ता मैथिली वाक्यमिदं तत्प्रत्ययान्वितं ९ न तत्पश्याम्य
हं वा यदस्य भयमावहेत् निर्वृता भव नास्त्येतत्केनाप्येवमुदाहृतं १० गर्हि
तं च नीचवच कथमार्याभिधास्यति त्राहीति वचनं सीते यस्त्रायेत्रिदशानपि ११

वचनत्वेनोक्ता ९ किं नत्राह नेति यत्तत्कारं वचनं त्रास्य रामस्य केनापि रक्षसान्येन
वादाहृतं १० तद्वचनत्वाभावे हेतुः विगर्हितमिति त्रिस्य निंदितेऽत एव वचनो चेक्र
त्सिनं यादेवानपि त्रायेत देवत्राणपियः समर्थः स कथमेतद्वाक्यं ब्रूयात् ॥ ॥

रा॰
वा॰ अ॰
१३६
303

किंनिमित्तं क्रान्ततं किं चित्रामित्थमाश्रिता केनापि रूसेरितं १२ १३ विक्लवतां गतमतलैर्वै
त्वामामालेख्या लेमाखित्वस्यः पुमान् विद्य मान् इति शेषः यः पराजयेदित्यपकर्षः १४ जा
यमानः स्यनेनजनिष्यमाणः पुरुषः केनभावि नापिवारणं अतः संयोगः तस्य पौनरुक्त्यं १५

किंनिमित्तं तु केनापि आतुरात्वमेस्वरं विस्वरं वा हृतं वाक्य लक्ष्मणं ज्ञाहिमामि
ति १२ एतत्समेनारितं वाक्य ग्रासा‌‌‌‌``` होतिशोभने नभवन्या व्यथाकार्याकु नारी
जनसेविता १३ अलंविक्लवतां गंतुं स्वस्थाभव निरूत्सुका नवास्तित्रिषुलो
केषुपुमान्योराघवंरणे १४ जातोवाजायमानोवा संयुगेयः पराजयेत् अजेया
राघवो युद्धे देवैः शक्रपुरोगमैः एवमुक्त्वा तु वैदेही परिमोहितचेतना उवाचाश्रूणि
मुंचंती दारुणं मामिदं वचः १५ भावाभ्यामिति वान्वयं पाप एवं निवेशितः किमिष्ट
आसतेः प्राप्नुं न त्वं हि मामवाप्स्यसे १६ संकेतार्थं चलितः रामः समं गच्छसि कोशो
ते हि यथाः स्वेनेनममवपश्यसे १८ रिपुः प्रच्छन्नचारी त्वं मद्दर्थं मुपगच्छसि
राघवस्यान्तरं प्रेप्सुस्तथेनेनाभिपद्यसे ११ एवमुक्तस्तु वैदेह्या परुषं लोमहर्षणः
(क्रोधात्मरक्तः मामो पाह प्राञ्जलिः माक्षिण

१६ भावाम्यपीत्यादि व्याख्यात प्रायं विनष्टेत्या
नोऽस्मात्प्राप्स्यत एवा पापह्पपवभावः त्वं वहूदि मह्विषये निवेशितो देवी नेति शोषः नवमा
मवाप्स्यसे न ज्ञापो मम आपि न पापात्ज १७ संकेतापापह्पसे केनेत्रकुतस्यः नाभिपद्येमनाम्यवे

१३६

303A

दुष्कृतं मत्कृतं त्वत्कृतमिति शेषः २१ तद्दुष्कृतमेव निर्वक्ति जानन्नपीति अनेनैव मैथिल्याः क्रो
धवाक्येन नो किं भवान् आश्रमान्निर्गतः २२ यन्मैथिलीं त्यक्त्वा इहागतोसि तेन नेत न परितुष्यामि
यत्त्वं क्रुद्धायाः स्त्रियाः परुषं श्रुत्वा मामिहागतोसि तेन न तुष्यामि क्रुद्धस्त्रीणां वाक्यं मर्यादा
लेशस्याप्यभावात् इति भावः २३ अपनीतमपनयः अनीतिरिति यावत् कृतेति शेषः।

एवं ब्रुवाणं सौमित्रिं रामः संतापमोहितः अब्रवीद् दुःकृतं सौम्य तां विना यदिहा
गतः २१ जानन्नपि समर्थं मां रक्षसामपवारणे अनेनैव वाक्येन मैथिल्या निर्ग
तो भवान् २२ नहि ते परितुष्यामि त्यक्त्वा यद्यासि मैथिलीं क्रुद्धायाः परुषं श्रुत्वा
स्त्रिया यत्त्वमिहागतः २३ सर्वथा त्वपनीतं ते सीतया यत्प्रचोदितः क्रोधस्य वश
मागम्य नाकरोः शासनं मम २४ असौ हि राक्षसः शेते शरेणाभिहतो मया मृगरू
पेण येनाहमाश्रमादपवाहितः २५ विकृष्य चापं परिधाय सायकं सलीलबाणेन
च ताडितो मया मार्गीं तनुं त्यज्य च विक्लवस्वरो बभूव केयूरधरः स राक्षसः २६

यत् प्रमेव चोदितः सन् क्रोधवशं प्राप्य मम शासनं नाकरोः २४ अधुना स्वहतं तमाह अ
साविति बुद्धिस्थितत्वेन निर्देशः अपवाहितः दूरमाकृष्ट २५ परिधाय संधाय सलील
तो वा अनेन नातिविकृष्य सज्जनमार्गीं मृगसंबंधिनी २६ ॥ रामाय नमः ॥

ए. स्तद्दृष्टेरपि संश्रवः संश्रवणं यस्तं स्वरं मम स्वरसमदर्शं आलंब्य तद्वचनमुपाहृतं उक्तं २७ इति रामा०
बा.रा. आ० एकोनषष्टितमः सर्गः ५९ आश्रमं मानसं आश्रममागच्छतः अथः स्फुरत्सव्यमस्य वल्लन
304 वेपथुः कंपश्चास्याजायत १ अपि क्षेममिति तद्व्याजहारत्वन्वयः २ ३ उद्भ्रमनत्रुतस्तेना

घ्रायाहृतेनैवकनद्यातं यान्मिरस्वरं मम मालंव्य सदृशस्वरं उपाहृतेन तद्वचनं सदाक्रमणं
त्वमागतो येन विहाय मैथिली २७ इत्यार्षेरा० आ० एकोनषष्टितमः सर्गः ५९
अथाश्रमाद्व्रजमानस्य तस्याथो वामलोचनं प्रास्फुरच्चास्खलद्रामो वेपथुश्चा
स्य जायत १ उपालक्ष्य निमित्तानि सोऽशुभानि मुहुर्मुहुः अपि क्षेमं तु सीता
या इति वै व्याजहार ह २ त्वरमाणो जगामाथ सीतादर्शनलालसः शून्यमा
वसथं दृष्ट्वा बभूवोद्विग्नमानसः ३ उद्भ्रमन्निव वेगेन विक्षिपन् रघुनन्दनः तत्तत्
स्थानं टजस्थानमभिवीक्ष्य समन्ततः ४ ददर्श पर्णशालां च सीतया रहितां तदा श्रि
या विरहितां ध्वस्तां हेमन्ते पद्मिनीमिव ५ रुदन्तमिव वृक्षैश्च म्लानपुष्पमृग
द्विजं श्रिया विहीनं विध्वस्तं संत्यक्तं वनदैवतैः ६

व्रजन्विक्षिपन् हस्तादीन् विक्षिपन् तत्र तत्र सीतामन्विष्यन्नित्यापाद्याभिवीक्ष्य ४ ५ रुदन्तमित्या १२६
देराश्रमो विशेष्यः वर्णनीयमपि भावेन कवेरपि सन्निहितं वैपरीत्यं ६ ॥

304A

नष्टश्च दर्पो नेगानास्वयोगमायात्मा पुनर्लब्धदर्पोनाजानेतितानामर्थं ८ ९ नंदीगतेत्यादिसं
तर्कितं तत्र तत्र यत्नान्मृगयमाणोपि नासस्मात् उन्मत्त इवेत्यपध्यवधाव्यैमृगयमाणाः प्रधावनु
वध्यातेत्यादेर्नैवे इवे थः एतत्सर्वलोकस्य दानदते भगवतश्रीत्वरूपस्य लोके सर्वतो भार्या
श्रियतमोतिवा यापि तु अतएवमातापित्रावियोगेन तावता वछोककारणं तइत्के भागवते
मन्तु जोजभवार्चितेगुपिलेख्यवीर्यमुत्पादिता विविधाहरामसुपाक्रम रहीयमेनहकवादि
पिनेसमस्तवेदहताजइ द्वितयेपर्योपिततायां भ्रातावानेकपणावान्यिपयाविप्रकाः स्त्रीसे।
विप्रकीर्णांजनकुपाविमहृद सोकटं हृष्टात्मनोटजस्यानेविललापपुनःपुनः
हृतास्मता वानहा वाभर्त्सितावाभ्रेव ध्यातेनिलीनाप्रियवाभीहरणवावन
माश्रितः ८ गतावि चेते पुष्पाणि फलानिमिव वापुनः श्रयवापितैयाना
जलार्थंवानदीगताय त्रान्मृगयमानस्त्वेनासस्मादवनेप्रियां शोकरक्तेक्षणः श्रीमा
गिरिमितिप्रथमं स्वना वेति नेदंयपेरापपनेः सर्वयांचपात लीलातनोरधिकसाम्यविमुक्तया
म्नः सेवावधानलायिवंधनमसप्रत्येतस्यशत्रुहनेकपयःसहायाशेत चयतयपास्वग्रीवाद्या
श्रयपावादिमम पित्नी लेवेस्तिनतेनस्वस्वानिरितिनदर्ष्यः लीलाप्रयोजनं चानकुर्वाणान्लोका
हारः एतत्रवमेपकापपापयापस्यपयेतपापेचमेपिमर्त्यावतारस्त्विहमर्त्यशिक्षणं रक्षो
वधायैवनकेवलं विभोः कुतोन्यथास्याद्रमतः स्वआत्मनः सीताकृतानि व्यसनानीश्वरस्येति ।

रा. नदीनदं नदीसंबंधिनदं जातावेकवचनं नायं इति लोकप्रसिद्धं नदाः पश्चिमप्रवाहाः इति कतकः
वाल्मी. पश्चिमप्रवाहा या नदस्तत्प्रवाहाराभावाद्विचिन्त्यमेतत् ११ उन्मत्त इवेत्युक्ते विशेषणानि अशोककिंचित्रिदिति
१२० प्रश्नेकदंबप्रियतात्सर्वधानस्मरेत्यर्थः यदीति वेदायदिप्रमाणमितिवत् १२ स्निग्धपल्लवसं
305 काशां तद्वत्कोमलांगी १३ अर्जुनः करवीरः करालस्य करवीरीनत्वर्जुन इति निघंटुः १४ ककु

हंतासुकृतं प्रधावन्सीतां सीतांसि मापि नदीनदं बभ्राम विलपन्रामः शोकपंकार्णवप्लुतः ११
अस्ति कच्चित्त्वया दृष्टा सा कदंबप्रिया प्रिया कदंब यदि जानीषे शंस सीतां शुभाननां
१२ स्निग्धपल्लवसंकाशां पीतकौशेयवासिनीं शंसस्व यदि सा दृष्टा बिल्व बिल्वोपम
स्तनी १३ अथवार्जुन शंस त्वं प्रियां तामर्जुनप्रियां जनकस्य सुता तन्वी यदि जीवति वा
न वा १४ ककुभः ककुभोरुं तां व्यक्तं जानाति मैथिलीं लतापल्लवपुष्पाढ्यो भाति ह्येष
वनस्पतिः १५ भ्रमरैरुपगीतश्च यथा द्रुमवरो ह्यसि एष व्यक्तं विजानाति तिलकस्तिलक
प्रियां १६

भीमककुभः ककुभस्य वहित्वं चापि स्वत्त्वात्तानातदृनस्त्रस्तोरुं तस्य सत्वाद्देही प्रयाद्कोलतेन्या १३८
दितत्सर्वं बिनाकपामयनीयमि पद्स्येति भावः १५ उपसमीपे गीतः क्रियमाणसंकारइत्यर्थः तथा
द्रुमवरो ह्यसीति तत उत्तरमलं आन्यमत्यादृत एवं इति तत्प्रियत्वान्नतस्य तत्संभावना १६

305A

तन्नामानं अशोके कर्णिकारमत्युः शोकापनुदत्वादेवं कारणयोगया न १७ १८ निःशंकं मय
णादिकमपि नोपशोकानकारणेति भावः १९ २० रामः पप्रच्छेति शेषः २१ उन्मत्त इव मानुषवद्व
हास्यनटनवशात् तवमत्तो नोन्मत्त इत्यर्थः उन्मादस्यापि विरहे औचित्याद्दशावस्थास्तत्तामि

अशोक शोकापनुद शोकोपहतचेतनं तन्नामानं कुरु क्षिप्रं प्रियासंदर्शनेन
मां १७ यदि ताल त्वया दृष्टा पक्वतालोपमस्तनी कथयस्व वरारोहां कारुण्यं यदि
ते मयि १८ यदि दृष्टा त्वया जम्बो जाम्बूनदसमप्रभा प्रियां यदि विजानासि निःशंकं
कथयस्व मे १९ अहो त्वं कर्णिकाराद्य पुष्पितः शोभसे भृशं कर्णिकारप्रिया
साध्वी शंस दृष्टा यदि प्रिया २० चूतनीपमहासालान् पनसान् कुरवान् धवान् दा
डिमानपि तान् गत्वा दृष्ट्वा रामो महायशाः २१ बकुलानथ पुंनागान् चन्दनान् के
तकांस्तथा पृच्छन् रामो वने भ्रान्त उन्मत्त इव लक्ष्यते २२ अथवा मृगशावाक्षीं
मृगजानासि मैथिलीं मृगविप्रेक्षणी कान्ता मृगीभिः सहिता भवेत् २३ गज
सा गजनासोरुर्यदि दृष्टा त्वया भवेत् तां मन्ये विदितां तुभ्यम् आख्याहि वरवारण
२४

तत्वाव २२ मृगीभिः सहिता भवेदिति दित्यादौ संभावनायां लिङ् संभावनाबीजं मृग
विप्रेक्षणीत्वं २३ गजेत्यत्रापि संभावनाबीजं गजनासोरुत्वं यद्वा यत्तदाम्नाम्ह्रस्वदर्शने २४

रा०
वा०श्रा
१३९
306

नैतेभयंत्वयिभाविता वेदपितयावत् यत्नेपि तव मनो नभयामित्यर्थः २५ अतिविरहव्यथात्वं
तस्न्द्रभावस्यानादयोतिकिमिति २६ नात्यर्थंहासपरोल्लासिनात्यंते परिहासपरोल्लासिकि
मर्यो मितिरतः पयमदर्शनेमन्तिमेभ्रमसंज्ञोतिभावः २७ पीतवस्त्रेणसाचितासि यावंतोदृष्टा

यार्हंत्वयादिसाद्दृष्टा प्रियाचेद्दुनिभानना मैथिली मम विस्रब्धः कृप
यस्त्वननेभयेभयं २५ किं यावसि प्रियेनन्नेदृष्टासि कमलेक्षणे वृदे
राच्छाद्य चात्मानं किं मां न प्रतिभाषसे २६ तिष्ठ तिष्ठ वरारोहे न तेऽस्ति
करुणा मयि नात्यर्थं हास्यशीलासि किमर्थं मामुपेक्षसे २७ पीत
कौशेयकेनासि सूचिता वरवर्णिनि धावन्त्यपि मया दृष्टा तिष्ठ यद्य
स्ति सौहृदं २८ नैव सा नूनमथवा हिंसिता चारुहासिनी कृच्छ्रं प्राप्तं हि
मां नूनं यथोपेक्षितुमर्हति २९ व्यक्तं सा भक्षिता बाला राक्षसैः पिशिता
शनैः विभज्याङ्गानि सर्वाणि मया विरहिता प्रिया नूनं तच्छुभदन्तो
ष्ठं सुनासं शुभकुंडलं पूर्णचंद्रमिवग्रस्तं मुखं निष्प्रभतां गतं ३१॥ १३९

सिवदनस्यातिष्ठ २८ ३

पुनर्वा धावस्यानंतेमां नैव यादृष्टातर्हि सा केनप्राह अथवा हिंसिता सिरक्षोभिः यथा एवं
प्राकारेण कृच्छ्रं नंतंमां प्राप्त सायोतेतं मर्हति नाथेदतेनतस्मात्रैव सेत्यर्थः उपेक्षितुमिति पाठे
काकुः २९ उक्तमेवस्पष्टयति व्यक्तमिति ३० निष्प्रभतां गतं रक्षोभिः ग्रासादिति शेषः

306A

सर्वेषांतेयत्वाद्ग्रैवेयं ग्रीवाभूषणं २२ विलसिष्यमाणौ भ्रनस्तनः विलसिष्यमाणौ २३ स्वः
माभरणायसावालामयास्त्वविरहितावकृतावकृवा थवा अपियासार्धेनपरित्यक्ताहीनास्त्री

सा हि चंदनवर्णाभा ग्रीवा ग्रैवेयकोज्झिता कोमलाविलयत्यास्त्व
कांताया भातिनाशुभा २२ ननौविलसिष्यमाणौ तौ बाहू पल्लव
कोमलौ भातितौ वेपमानौ ग्रोमहस्ताभरणगदौ २३ मयावि
रहितावालात्वसाभरणायवै सार्धेनैवपरित्यक्ता भातिनावकृ
वाथवा २४ हा लक्ष्मण महाबाहो पश्यपश्य मे तां प्रियां क्वचित् हा प्रि
ये क्व गताभद्रे हा सीतेति पुनः पुनः २५ इत्येवं विलपन्रामो परिधा
वद्वनाद्वनं क्वचिदुद्भ्रमते वेगात् क्वचिद्विभ्रमते बलात् २६ क्वचिन्म
त्तइवाभाति कांतान्वेषणतत्परः स वनानि नदीः शैलान् गिरिप्र
स्रवणानि च काननानि च वेगेन भ्रमत्यपरिसंस्थितः २७ ॥

सैवमभिहितत्वरतो
भिरितिशेषः २४ पश्यपश्येपपश्यसि हा सीतेति इकारलोपश्चार्षः २५ परिधावन्नुद्भ्रम
मतेऽत्यन्तं विभ्रमते वात्यावत्त ३६ अपरिसंस्थितः क्वचिदपि स्थितिमलभमानो भ्रमति २

रा. अनिष्ठितापाः अनिवृत्ताधाः मार्गणेऽन्वेषणेऽनः परमं प्रेम मंचकारअर्थोवा एष आत्मन
वा. आ. इति स्मृतेः तस्याः प्रियात्वं प्रतस्सर्वे लोकव्यवहारनवनमित्तत्क्रमेवनेनेतासां भगवानितमोर
१५. जनमोमंभावनेतिदिक् ३८ इत्यारण्यपरामायणातिलके षोष्ठितमः सर्गः ६० प्रविद्दानिऽन
307

तदामगताविपुलंमहद्वंतंपरीत्यसर्वंवनचमेघिलीमति अनिष्ठितापाः सचका
रमार्गणं पुनः प्रियायाः परमपरिश्रम ३८ इत्यार्षेरा. आ. षोष्ठितमः सर्गः ६१ दृष्ट्वा
श्रमदंश्रमं रामोदशरथात्मजः रहितां पर्णशालां च प्रविधान्यासनानि च १ अ
दृष्ट्वा तत्रवैदेहीं संनिरीक्ष्य च सर्वशः उवाच रामः प्राक्रुश्य प्रगृह्य रुचिरौ भुजौ २
क्वनुलक्ष्मणवैदेही कंवादेशमितोगता केनाहृतावासौम्य भक्षिता केन वा
प्रिया ३ वृक्षेणावार्ययदि मां सीते हसितुमिच्छसि अलं ते हसितेनाद्य मां भजस्व
सुदुःखितं ४ यैः परिक्रीडसे सीते विश्वस्तैर्मृगपोतकैः एते हीनास्त्वया सौम्य
ध्यायंत्यस्राविलेक्षणाः सीतया रहितोऽहं वै नाहं जीवामि लक्ष्मण वृतः शोकेन महता
तामीतयाद्दुरुगजेनमा ६ १५.
स ततः प्रदितमान १ प्राक्रु
प्रपहादनिशाव्हृतनाद्वारूमप्रतस्य उत्तिष्ठ २ तदेववनवंकोत्ति ३ वृद्देतारात्यादत्रनु प्रलापः
आवार्यआच्छाद्य ४ विश्वस्तैनिश्चिरकालं सहवासेन विश्वासं प्राप्तैः ध्यायंति त्वामितिशेषः ५ ६

उ०

307A

मत्तोपि परलोके मम पितृकृत्यप्रवृत्तो नीत्वाह कथमिति संश्रुत्य प्रतिज्ञाय प्रमियोजितः सि
शुक्तः ७८ पुनः सीताम्व हि श्वप्रलपति विवशमिति ९ ग्रहूजेकलशीले मामृत्सृत्य करुणाक

परलोके महाराजो नूनं द्रक्ष्यति मे पिता कथं प्रतिज्ञां संश्रुत्य मया त्वमभियोजितः ७ अपू
रयित्वा तं कालं मत्सकाशमिहागतः कामवृत्तमनार्यं वा मृषावादिनमेव च ८ धिक्त्वा
मिति परे लोके व्यक्तं वक्ष्यति मे पिता विवशं शोकसंतप्तं दीनं भग्नमनोरथं ९ मामिहोत्सृ
ज्य करुणां कीर्तिर्नरमिवानृजं क्व गच्छसि वरारोहे मां नोत्सृज सुमध्यमे १० त्वया विरहि
तश्चाहं त्यक्ष्ये जीवितमात्मनः इतीव विलपन्रामः सीतादर्शनलालसः ११ न ददर्श सु
दुःखार्तो राघवो जनकात्मजां अनासादयमानं तं सीतां शोकपरायणं १२ पंकमासाद्य
विपुलं सीदंतमिव कुंजरं लक्ष्मणो राममत्यर्थमुवाच हितकाम्यया १३ मा विषादं महा
बुद्धे कुरु यत्नं मया सह इदं गिरिवरं वीर बहुकंदरशोभितं १४ प्रियकाननसंचारा
वनोन्मत्ता च मैथिली सा वनं वा प्रविष्टा स्यान्नलिनीं वा सुपुष्पितां १५ ॥

सिद्धेवाहं मां मा उत्सृज्य गच्छ १०॥ सीतामनासादयमानमप्राप्नुवानं रामं लक्ष्मण उवाचे
त्यन्वयः १२.१३ विषादं माकुर्विति शेषः कुरु यत्नमन्वेषणाय इति शेषः १४ प्रियः काननसं
चारो यस्याः सा वनोन्मत्ता वनस्य पुष्पितत्वदर्शनादुन्मत्ता हर्षवती १५

वा॰रा॰ वंनलोकेतसः संभावनायांलिङ् सर्वत्रविग्राहयितुकामाग्रस्मात् १६ जिज्ञासमानाआवयोरन्वेष
आ णासामर्थ्यंयत्नावदेयत्तकर्वः १७ यत्रासाग्रस्तीतिशेषः १८ निचेतुमन्वष्ट १९ २० २१ २२ नेहपश्या
308

सरितंवापिसंप्राप्तामीनंवंजलसेवितां विग्राहयितुकामावालीनास्यात्काननेक्वचित् १६
जिज्ञासमानावैदेहीत्वांमांचपुरुषर्षभ तस्याह्यन्वेषणेश्रीमान्क्षिप्रमेवयतावहे १७ वनं
सर्वंविचिनुवोयत्रसाजनकात्मजा मन्यसेयदिकाकुत्स्थमास्मशोकेमनःकृथाः १८
एवमुक्तःससौहार्दाल्लक्ष्मणेनसमाहितः सहसौमित्रिणारामोविचेतुमुपचक्रमे १९
तौवनानिगिरींश्चैवसरितश्चसरांसिच निखिलेनविचिन्वंतौसीतांदशरथात्मजौ २० त
स्यशैलस्यसानूनिशिलाश्चशिखराणिच निखिलेनविचिन्वंतौनैवतामभिजग्मतुः २१
विचित्यसर्वतःशैलंरामोलक्ष्मणमब्रवीत् नेहपश्यामिसौमित्रेवैदेहींपर्वतेशुभां २२
ततोदुःखाभिसंतप्तोलक्ष्मणोवाक्यमब्रवीत् विचरंदंडकारण्यंभ्रातरंदीप्ततेजसं २३ प्रा
प्स्यसेत्वंमहाप्राज्ञमैथिलींजनकात्मजां यथाविष्णुर्महाबाहुर्बलिंबध्वामहीमिमां २४
एवमुक्तस्तुवीरेणलक्ष्मणेनसराघवः उवाचदीनयावाचादुःखाभिहतचेतनः २५

मिवैदेहीमिमकोपिपुनर्विलापप्रतिहारायलक्ष्मणोवदद्विष्णवाद्दृततइति २३ दंडकारण्यंवि १५१
चरंत्वंसीतांप्राप्स्यसितत्रदृष्टांतोयथाविष्णुरिति २४ २५

308A

अस्यास्तु सा तोवृक्षातकरतोनभिप्राद्रामः वनमिति २६ विह्वलः परवशः २७ गतबुद्धिर्तोप्यवि
चेतनं पुष्टाश्च हितस्व प्र शीतनमसंस्मयापत्तेदीर्घे २८ हा प्रिये रक्तोति रक्तारलोपाःक्षाः २९ प्रश्रितो

वने सुविविक्तं सर्वे परिप्रिसः कमललोचनः गिरिश्चागमहाप्रस्नवह्रकंदरनिर्झरः २९ नहि
पश्यामि वैदेहीं प्राणेभ्योपि गरीयसीं एवमविलपन्रामः सीताहरणकर्शितः ३० दीनाशो
कसमाविष्टोमुहूर्तं विह्वलोभवत् सविकलितसर्वांगो गतबुद्धिर्विचेतनः विषसादा
तुरो दीनो निश्वस्याशीतमायतं बहुशः सतुनिश्वस्य रामो राजीवलोचनः ३१ हा प्रियेति विचु
क्रोश बहुशो बाष्पगद्गदः तं सांत्वयामास ततो लक्ष्मणः प्रियबान्धवः ३२ बहुप्रकारं शोका
र्तः प्रश्रितः प्रश्रितांजलिः अनादृत्य ततस्तस्य लक्ष्मणौष्ठपुटच्युतं अपश्यंस्तां प्रियां सीतां प्राश
कोशत्स पुनः पुनः इत्यार्षे रामायणे आरण्यकांडे एकोनषष्टितमः सर्गः ५९ सीतामपश्यन्धर्मा
त्मा शोकोपहतचेतनः विललाप महाबाहू रामः कमललोचनः १

विनयोपेतः प्रश्रि
तोंजलिः बद्धांजलिः ३० ३१ इत्यार्षे रामायणे तिलके आ. एकोषष्टितमः सर्गः ५९ एवं प्रियाविप्रयोगो
ङः सहस्रतियायमनुपुनः शोचतिसीतामितिशोकोपहतचेतनः शोकेन सीताविप्रयोगजेनोपहत

रामायण ८

वा॰ रा॰ अपश्यन्नपि भ्रमावस्थानामवस्थामिव विलापाश्रयत्वेन दुर्वचं गद्गदकण्ठतात् २ नैषस्मसीताया‍ः ३
कदलीस्कन्धे तियादौ पिस्कन्धः कारेणेन गृहीत्वशकानामिस्मान्मानमितिशेषः ४ ततोवनान्तरंग

आ॰

१४२

309

पश्यपश्चविवनानां सीतां प्रपश्यन्सन्मयादितः अवाजमावतोवाकोविलापाश्रयत्नुवेवं २ सम
शोकस्यपात्वोभिः श्रेष्ठप्रियतरापिये आत्मानोपिशरीरंतेममशोकविवर्द्धनि ३ कदली
कांडसदृशोरूकदल्यासंवृताशुभौ ऊरूपश्यामिते देविनासिपशक्तानिगूहितं ४ कर्णिका
रवनंभद्रेहसन्ती देविसेविसे अलंतेपरिहासेनममबाधानहेनवै ५ विशेषेणाश्रमस्था
नेहासोयंनप्रशस्यते अवगच्छामिते शीलंपरिहासप्रियंप्रिये ६ आगच्छत्वंविशाला
क्षिशून्योयमुटजस्तव सुव्यक्तंराक्षसैःसीताभक्षिताबाहृतापिवा ७ नहिसाविलपन्तमामु
पसंप्रेतिलक्ष्मण एतानिमृगयूथानिसाश्रुनेत्राणिलक्ष्मण ८ शंसन्तीवहिमेदेवीभक्षि
तांरजनीचरैः हाममार्येक्वयातासि हासाध्विवरवर्णिनी ९ हासकामाद्यकेकेयीदेवीमे
ऽद्यभविष्यति सीतयासहनिर्यातोविनासीतामुपागतः १० कथंनामप्रवेक्ष्यामिशून्यमन्तः
पुरंमम निर्वीर्यइतिलोकोमांनिर्द - - - - - - - -

क्ततील्लिभ्रमग्राहकर्णिकारेति ५

९ पुनर्भ्रमतिहृत्स्वाद हविक्रमिति ७ उपसंप्रैतिहासरसेनोपैहेनउपसीवतउवीजंसाग्रने १४२
शलीति ९ विनासीतामुपागतःशेतिसकामाभविष्यतित्वयाभक्षितयेतिशेषः १० ११

309A

कांतारत्वमस्थूरत्वं सीतापनयने सीतानाशेन १२ तयासीतया विरहितं हीनं १३ तातएववक्ततार्थः
सन्तैववसन्तादिति ग्रंथमध्येककनकयादेतानोदशरथएववक्ततार्थः वसन्तादिति लड्व्यत्ययः

कांतारं प्रकाशं हि सीतापहरणेन मे निहत्य वनवासस्य जनकं मिथिलाधिपं ११ कथं
तंपरिपृक्ष्यति कथं शत्रोर्निरीक्षितं विदेहराजो नूनं मां दृष्ट्वा विरहितं तया १२ सुताविनाश
सन्तप्तो मोहस्य वशमेष्यति तातएववक्ततार्थः सन्तदेववसन्तादिति १३ अथवा न गमिष्यामि
पुरीं भरतपालितां स्वर्गोपि हि तया हीनः शून्य एव मतो मम तन्मामुत्सृज्य हि वने गच्छा
योध्यापुरीं शुभां न त्वहं तां विना सीतां जीवेयं हि कथंचन गाढमाश्लिष्य भरतो वाच्यो मद्व
चनात्त्वया अनुज्ञातोसि रामेण पालयेति वसुंधरां १६ अंबा च मम कैकेयी सुमित्रा च त्वया
विभो कौसल्या च यथान्यायमभिवाद्या ममाज्ञया १७ रक्षणीया प्रयत्नेन भवता सूक्तवा
दिना सीतायाश्च विनाशोयं मम चामित्रसूदन १८ विस्तरेण जनन्या मे विनिवेद्यस्त्वया
भवेत् इति विलपति राघवे तु दीने वनमुपगम्य विना सुकेशया भयविकलमुखस्तु
लक्ष्मणोपि व्यथितमना भृशमातुरो बभूव २० इत्यार्षे द्विषष्टितमः ६२ ॥

नपतनस्तुवैवस्वर्गोपववसतिनतजीवंनीकौसल्येत्यर्थः १४ यदांतरमादेहे अथवेति १५ १६
१७ भयविकलमुखः भयेन विवर्णमुखः २० इत्यार्षे रामीये रा॰ ति॰ आ॰ द्विषष्टितमः सर्गः ६२

वा॰रा॰
श्रा॰
१४२

310

शोकाद्रूहवियोगजोनुभितिविशेषः तज्जन्यं चित्तवैकल्यं मोहः १ शोकवशेनाभिपन्नं पीडितं विह्वलेति
रामः इति पाठे प्रतिभाति शोकेऽस्यार्थः ब्रह्मनानुरूपं लोकस्य दुःखप्रसंगे चिंते २ शोकमनुवृत्तः
शोकः शोकानुशोकः सः परंपरयाऽनन्तो यायैव ह्रीपरंपरया चिक्कैदेन हि यतो मोहदुर्धिषानमानमा

सगान्पुत्रः प्रियया विहीनः शोकेन मोहेन च पीड्यमानः विषादयन्भ्रातरमार्तरूपो भूयो विषा
षादं प्रविवेशानीज १ सलक्ष्मणः शोकवशाभिपन्नं शोके निमग्नो विपुलेति रामः उवाच वा
क्यं महानानुरूपं सं विनिश्वस्य हृदं सशोकं २ नमद्विधो दुष्कृतकर्मकारी मन्ये द्वितीयो
ऽस्ति वसुंधरायां शोकानुशोको हि परंपरायामामेति भिंदन्हृदयं मनश्च ३ पूर्वं मया नूनमभी
प्सितानि पापानि कर्माण्यसकृत्कृतानि तत्रायमद्यापतितो विपाको दुःखेन दुःखं यदहं
विशामि ४ राज्यप्रणाशः स्वजनैर्वियोगः पितुर्विनाशो जननीवियोगः सर्वाणि मे लक्ष्म
ण शोकवेगमापूरयंति प्रविचिंतितानि ५

नेमनस्त्रभिंदन्नेति प्राप्नोति ३ उक्तमेव विस्तरेणाह पूर्वमिति अभीप्सितानि चिकीर्षाविषयत्वं १४२
प्राप्तानि तत्र तेषां मध्ये केषांचिद्विपाकः फलपरिपाकोऽयमद्यापतितः प्राप्तः दुःखेन दुःखं दुःखप श्री
रंपरामित्यर्थः ४ तानेवाह राज्येति एतानि प्रविचिंतितानि स्मृतानि शोकवेगमिदानीं तन्मा पू

310A

वनमेतत्पाप्यशरीरे क्लेशंतनभूयापि सीतामत्रियानानतसर्वैशांतंग्रयसीताविियोगात्स्वनहृदी
णोहृद्धिमानंप्रियावियोगप्रवृद्धः मदृद्धं इतिभावः सारात्तमेनन्नूनमभ्याहृतानदाखमाक्रांणम
मृत्येनमपाप्यश्रमस्वरेविमृरेविसरंविक्रंदेतवतीग्रपिमभाव्यतप्रवमित्यन्वयः ७ लोहितस्य
वेदनस्पदरिवेदनस्पदरिवेदनस्यलोहितेदरिवेदनामितिकोशात् पीपीतपंकादिग्धोभ।

सर्वेनद्वः खंममलक्ष्मणोदंशांतंशरीरेवनमेतत्क्लेशं सीतावियोगान्नूनमभ्युदीर्णका
हेरिवाग्निःमहदसोप्रदीप्तः ९ सान्नूनमायममरासेनहा भ्याहृताखसमेपत्यशोकः श्रुण्य
स्वरैमस्वरविप्रलापाभयेनविक्रंदितवत्यमीता ७ नीलोहितस्यप्रियदशानस्यमदो
चितोउनमवेदनस्य हलोमनोशेषीपीतपंकदिग्धोन्नूनंप्रियायाममनाभियातः ८ त
नमन्नूनमखचमनदृद्धःप्रलापतस्यास्वक्रंचिनकेशभारे रक्तोवर्णान्नूनमप्रागतापान
भाजतेतालक्ष्मखेयर्घ्रेद्धः नोहारपाशस्यमदोचितागीवाप्रियायाममसुवृत्तायाः ९
लोमन्नूनंनपरिपीतवेतिमूलेहिमितालोपिरासानानि १० ॥ रामाय १०

तमेविशसनादितिभावः ममनाभियातः प्रवमपिममशरीरणाभिपातोनन्नायमर्थः ८
९ हारपाशोहारहपामालातस्याउचितानातउचितोनः प्रांतभागोयस्यास्ता नोकंवुत्रत्याग्री
वामित्यर्थः पमिपीतवेपीतितिपाठेकर्थरमितिशेषः भविष्यतिजातानीतिवाक्यशेषविजने १०

वा॰रा॰ ११ उपोषविसृष्टासमीपावस्थिता निःशब्दंस्मितंदृश्वन्ताग्राह्योरामः १२ ममप्रियाप्रियानित्यकालेषि
आ॰ येत्पथः सुत्रगोदावर्यां दूरचिंताप्रसंगगेनमाह नेकाकिनीति १३ एवमग्रेपि गच्छतिएकआ
१४९
311

मयाविहीनेविजनेवनेसारक्षोभिराहृत्यविकृष्यमाणा नूनंविनादंकुररीवदीनासाव
क्रोशमायनत्कांतनेत्रा ११ असौशिलायांसहदारपीलाएकालेशतलेखवेसयामयोपविष्टाकांतस्मिता
लक्ष्मणजातहासात्वामाहसीताबहुवाक्यजातं गोदावरींयंसरितांवरिष्ठांप्रियाप्रियायाया
ममनित्यकाले अप्यत्रगच्छेदितिचिंतयामिनैकाकिनीयातिहिसाकदाचित १३ पद्मा
ननापद्मपलाशनेत्रापद्मानिवानेतुमभिप्रयाता तदप्ययुक्तंनहिसाकदाचिन्मयाविना
गच्छतिपंकजानि १४ कामंत्विदंपुष्पितवृक्षषंडंनानाविधैःपक्षिगणैरुपेतं वनंप्रयातान
तदप्ययुक्तमेकाकिनीसातिबिभेतिभीरुः १५ आदित्यभोलोककृताकृतज्ञलोकस्यसत्या
नृतकर्मसाक्षिन् ममप्रियासाक्वगताहृतावाशंसमेशोकहृतस्यसर्वं १६

निश्चयेनैकामितिशेषः १४ अतिबिभेतिअत्यंतंभीताभवति १५ लोककृताकृतज्ञेत्यादित्यातो १४९
रुपस्यसंतानवनपततज्ञानेसर्वसाक्षीतिभावः १६

311A

यतो नित्यं विदितं तेन भवेत्तन्न हृल्लसवैषु लोकेषु नैवास्ति युतः समर्पितवस्त्रि दिनैवलितां शंस मे स्वयं
नयः कुलपालिनी मित्रेनेनतस्यामहत्वान तानमम नेतिव कर्मशाकामिनि सूचितं १७ इतीवा
नीवशापयायोशोकविधेयदेह तमिवकालयुतकालोचितं १८ नचिंतयामास लक्ष्मणोपि के

लोकेषु सर्वेषु न चास्ति किंचिद्यत्ते न नित्यं विदितं भवेत्तत् शंस स्वयं यो कुलपालिनी तां
मृता हृता वा पथि वर्तते वा १७ इतीव तं शोकविधेयदेहं रामं विसंज्ञं विलपंतमेव उवाच
सौमित्रिरदीनसत्वो न्याय्ये स्थितः कालयुतं च वाक्यं १८ शोकं विमुंचार्य धृतिं भजस्व सो
त्साहता चास्तु विमार्गणेस्मिन् उत्साहवंतो हि नरा न लोके सीदंति कर्मस्वतिदुष्करेषु १९
इतीव सौमित्रिमुदग्रपौरुषं ब्रुवंतमार्तो रघुवंशवर्धनः न चिंतयामास धृतिं विमुक्तवान्
पुनश्च दुःखं महदभ्युपागमत् २० इत्यार्षे रामायणे आरण्यकांडे त्रिषष्टितमः सर्गः ६३ ॥

युक्तमिति न विचारयामास किं न धैर्यं त्यक्तवानेवान्तपवषुनर्दुःखं प्रापत् २० इति रामाभिरामे
श्रीमद्रामायणे तिलके आरण्यकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ६३ ॥

वा॰ रा॰ एवं शोककारणं वा रक्षोराजरावणेन रावणस्य मन्दबुद्धित्वं दर्शयेत्स्वे वंशस्य वधस्य संपादनायेति।
आ॰ बोध्यं तद्रूपं वलोस्य पुराणे स्त्रीपुंभत्वाद्यपि गम्यादेहो नास्य विज्ञायते किं तु निर्दोष एव तन्मयस्वेनि भाव
१८५ कांतवे प्रकाशयतीत्येवं यत्निनि विस्मोन चापरा तथाप्यस्मार मोहार्थे परेषां वक्त्र चिन्तकोचित दुःख
312 हानस्य मादौ स्पृदर्शयेत् कुद्धमस्य गुणाः कृत्रणादिक चालने स्वतंत्रोचितम महतो मोहाभावायते षां तद
र्शयेतानजोहारः क्रमोस्यात्मकदेहोपि मत्कदेहस्य देहवत् लोकानां दर्शयामास स्वरूपमहथा कृत

स दीनो दीनया वाचा लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत् शीघ्रं लक्ष्मण जानीहि गत्वा गोदावरीं नदीं
१ अपि गोदावरीं सीता पद्मान्यानयितुं गता एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः पुनरेव हि २

इति पतेन रावणस्यैव स्वस्य बुद्धिप्रतिबंधेन मोहाभावोपि शोकफलमित्युक्तं एवं रावणाद्धारा सीता
हरणमपि तस्यापातिशय नाशेन वध्यत्वसंपादनाय तथा चैकदा रावणेनेक्षो माघिका महता तपसा
लब्धवलो रावणस्सदर्पिकतया पावत्तं त्रिलोकेन समशक्यो देवा स्वस्वपेन दर्पिकेन तपः कर्तुं समसामर्थ्य १८५
मिषां कार्यमसंभाव्यं नोचितं सीताहरणामोहाद्भूतिसंपादनेन रावणस्य नष्टवीर्यभ्रंशस्य संपादक
त्वमिति लक्ष्मणसहविचार्य तदर्थं विलापः सीतया च वालविषयामसहावतीत्येति १ २ ॥

312A

लघुविक्रमः प्रविमं विनपादस्मामः सौर्थवंती प्रवलारवत्से ग्रापोदकवतीव ३ नश्रणोतिमेवा
कामितिशेषः क्रोशनाशनीमतिदर्शनद्भुतिभावः ४ तदेश ५ नागोदावरी ६ भूत्वानिरुक्तमूपु
णश्कामानाविरादत्से दे्णरटनांतानापिस्लोभवादामायनशेमः तयागोदावरीवनशाशेसमर्थः

नदीगोदावरींरम्यां जगामलघुविक्रमः तां लक्ष्मणस्तीर्थवंतीं विदित्वारामम् अब्रवीत् ३ नैनां
पश्यामितीर्थे पुक्रोशनातानश्रृणोतिमे कस्मादेशमापन्नो वैदेहीक्लेशनाशिनी ४ नहितेके
शिकरामपश्चामानन्मधुमा लक्ष्मणस्यवचः श्रुत्वादीनःसंतापमोहितः ५ रामःसमभि
चक्रामस्वयंगोदावरींनदीं सतामप्यप्रिश्चितोरामःक्वसीतेत्येवमब्रवीत् ६ भूतानिराक्षसेंद्रे
णवधार्हेणहृतामपि नतांशशंसूरामायतथागोदावरीनदी ७ ततःप्रचोदितामूतैः
शंसास्मैप्रियामिति नचसाभ्यवदत्सीतांपृष्टारामेणशोचता ८ रावणस्यचतद्रूपकर्मा
णिचदुरात्मनः ध्यात्वाभयात्तुवैदेहींसानदीनशशंसतां ९ निराशस्तुतयानद्यासीतायाः
दर्शनेकृतः उवाचरामः सौमित्रिंसीतादर्शनकर्शितः १० ॥

७ तयाभूतैस्तैः सीतांशंसेतिप्रचोदितापि गोदावरीमहाशापिनावदत् ८ तेनेहेतुः रावणस्येति ९
नद्यासीतामदर्शनात् रामः सीतादर्शनेनिराशः कृतः इयंगोदावरी दिव्यदेवतानचन तेनरामहेनदीपेनइस्ले
भमितिनिराशमभून् १० ॥

तदेवाहृतपोषेति ॥ १२ १३ मंदाकिनीकाननिचित्रदीप्रस्रवणाचलदारण्योमिगिरिः १४ सर्वाण्युन्मत्तचरिष्या
मित्युन्नचरवर्त्मविघ्नामि १५ एषामिमिगान्नाननतद्योपलक्षयेयथावक्तुकामारुवेमेरुमार्थः १६ निरी

एषा गोदावरी सौम्या किंचित्प्रतिभाषते किं तन्नु सम्यगावदामि समेत्य जनकं वचः ॥
मातरं चैव वैदेह्या विना तामहमप्रिये यामे राज्यविहीनस्य वने वन्येन जीवतः १२ स
र्वं व्यपानयच्छोकं वैदेही क्व नु सा गता ज्ञातिवर्गविहीनस्य वैदेहीमप्यपश्यतः १३
मन्ये दीर्घा भविष्यन्ति रात्रयो मम जाग्रतः मंदाकिनीं जनस्थानमिमं प्रस्रवणं गिरि १४
सर्वाण्यनुचरिष्यामि यदि सीता हि लभ्यते एते महामृगा वीर मामीक्षन्ते पुनः पुनः १५
वक्तुकामा इव हि मे इंगितान्युपलक्षये तांस्तु दृष्ट्वा नरव्याघ्रो राघवः प्रत्युवाच ह १६
क्व सीतेति निरीक्षन्वै बाष्पसंरुद्धया गिरा एवमुक्ता नरेन्द्रेण ते मृगाः सहसोत्थिताः १७
दक्षिणाभिमुखाः सर्वे दर्शयन्तो नभःस्थलं मैथिली ह्रियमाणा सा दिशं यामभ्यपद्यत १८

तन्मृगचेष्टितान्नाथस्स लक्ष्मणो दृष्टिं कुर्वन् एवमुक्ताः पुनः १७ नभःस्थलं दर्शयन्तः उन्मुखत्वतया
कापावलोकनेंगितेनेत्यर्थः ह्रियमाणा सीता यां दिशमभ्यपद्यत १८ ॥

313A

तेनमार्गेणदिक्‌मार्गेणागच्छंतोयौवनेनाधिपंयामेनिरीक्षंतेप्रवसिंगितंलक्षणोपपत्तिर्दिशा
हयेनेतिपनहेतेनामार्गेमाकामामार्गेपुनर्भ्रंशोगमनायभ्रमिंचोनिरीक्षते १९ पुनश्चमार्गेद्वेषा
शिवामकेनोतलक्षणेनोपलक्षिताः तेषामिंगितलक्षणोलक्षयामासेत्यर्थः आकाशमार्गेणाग

तेनमार्गेणागच्छंतोनिरीक्षंतेनराधिपं येनमार्गेणचभ्रमिंचनिरीक्षंतेस्मतेमृगाः १९ पुनर्न
र्दतोगच्छंतिलक्षणेनोपलक्षिताः तेषांवचनसर्वस्वंलक्षयामासवैगिते २० उवाचलक्ष्म
णोधीमानज्येष्ठंभ्रातरमार्तवत्‌ क्वसीतेतित्वयापृष्टायथेमेसहसोत्थिताः २१ दर्शयंतिक्षि
तिंचैवदक्षिणांचदिशंमृगाः साधुगच्छावहेदेवदिशमेतांचनैर्ऋतिं २२ यदितस्यागमः
कश्चिदार्यावासाथलक्ष्यते वाढमित्येवकाकुत्स्थः प्रस्थितोदक्षिणांदिशं २३ लक्ष्मणानुगतः
श्रीमान्वीक्षमाणोवसुंधरां एवंसंभाषमाणौतावन्योन्यंभ्रातरावुभौ २४ वसुंधरायांपति
तंपुष्पमार्गमपश्यतां पुष्पवृष्टिंनिपतितांदृष्ट्वारामोमहीतले २५ ॥

नादक्षिणांदिशमिहरेणस्थापितासीतादक्षिणांदिशंगच्छतितेषांवचनसर्वस्वमुक्तं।
सर्वलक्षयामासतेतोनानाभावानवमगुवाचेत्यर्थः आर्तवत्‌आर्तोहि २० २२ तस्यागमः तस्याआग
मइत्यर्थः आर्यासीतेचः लपकवस्त्रस्वरूपेणेत्यर्थः २३ २४ पतितंपुष्पमार्गपतितपुष्पयुक्तमार्गं २५

वा॰ रा॰ अभिज्ञानानिप्रश्नाभिज्ञानानुमि २६ अपितद्धानिकेपाशेवद्धानिप्रम्लानानतेनशर्वैः अयनयनेनवाशुः
अ॰ याशोनवसंयथामत्रियमीतातापनस्रूपप्रकुर्वेतोरत्नानीतिमन्ये २७ २८ मयाविरहितांकचिद्दृष्ट
२५०
314

उवाचलक्ष्मणंवीरोदुःखितोदुःखितंवचः अभिज्ञानानिपुष्पाणितानीमानीहलक्ष्मण: २६
अपिनद्धानिवैदेह्यामयादत्तानिकानने मन्येसूर्यश्चवायुश्चमेदिनीचयशस्विनी २७ अभि
रक्षन्तिपुष्पाणिप्रकुर्वन्तोममप्रियं एवमुक्त्वामहाबाहुर्लक्ष्मणंपुरुषर्षभं २८ उवाचरा
मोधर्मात्मागिरिंप्रस्रवणाकुलं कच्चित्क्षितिभृतांनाथदृष्टासर्वांगसुंदरी २९ रामारम्येवनो
देशेमयाविरहितात्वया क्रुद्धोब्रवीद्गिरिंतत्रसिंहःक्षुद्रमृगंयथा ३० तांहेमवर्णांहेमांगींसी
तांदर्शयपर्वत यावत्सानूनिसर्वाणिनतेविध्वंसयाम्यहं ३१ एवमुक्तस्तुरामेणपर्वतोमै
थिलींप्रति दर्शयन्निवतांसीतांनादर्शयतराघवे ३२ ततोदाशरथीरामउवाचचशिलोच्च
यं ममबाणाग्निनिर्दग्धोभस्मीभूतोभविष्यसि ३३ असेव्यःपर्वतश्चैवनिस्तृणद्रुमपल्लवः
इमांवासरितंचाद्यशोषयिष्यामिलक्ष्मण ३४ रामाय ॥ ३४ ॥ ॥ दि

म २५०
वनोद्देशेभसर्वांगसुंदरीदृष्टा २९ क्रुद्धलदपिहात्तद्देवतोदेशेनक्रोशयाः ३० हेमांगिनिमित्यनेनताव
मप्सवर्के ३१ दर्शयन्निवसमाणलिंगद्वारानादर्शयत्तवाकराहित्येनसातादिनिशेषराघवनोदृष

314A दिगन्तविवरं नन्नवाम्लवीदिगन्ते तिभावः ३५ निष्क्रान्तं प्रकृतविदेहं प्रमदम्मायमनविरतं ३६ अ
नेकसाग्र अग्रजस्य रामस्य मातुर्याः नेदाग्रहसमये सीतां राघवेण भूमौ विस्तृतपद्मनग्रहणाद्विस्मारितैः
परिक्रान्तं पवित्रपतनं सर्वेषु समीपस्थानां रजसां सेवनं वयः ३७ ३८ कनकविदवः भूषणानां वर्धमान

यदि नात्याति मे सीतां प्रयेवं देवीति भावनं । एवं प्रकृत्यैव सुरामो दिगन्तविवरं तथा ३५ दद
शोभ मे निष्क्रान्तं तत्सम्पदं महत् वस्त्राण्याराम कौशल्यायाः प्रयावेश्मप्रवेशनं ३६ दारा
सेनान्व समायाविदेह्याश्च पदानन्तं समसमीपपरिक्रान्तं सीतायाराज सम्पच ३७ भग्नं मृत्तस्य
तु पाणी चवि कीर्णं बहुधारयं संभ्रान्त हृदयो रामः शोभासम्भ्रान्तरंग्वि ३८ पश्चात्तस्माद्वेदेह्या
कीर्णा कनकविदवः भूषणानां हि सौमित्रे मालानि विविधानि च ३९ तमविन्दुं तिकाशोश्च चि
भैः तत्तत्तविंदुभिः प्राहतं पश्यसौमित्रे सर्वतो धरणीतले ४० मन्ये लक्ष्मणावैदेही राक्षसैः
कामरूपिभिः भिन्ना भिन्ना विभक्ता वा भक्षिता वा भविष्यति ४१ तस्या निमित्तं सीताया द्वयो
विवदमानयोः बभूव युद्धं सौमित्रे घोरं राक्षसयोरिह ४२ रामाय ४२ ॥

स्वर्णशकलानि ३९ भूषणानामिति निष्ठ्योनयितमविंदुविकाशैः तपनीयविंदुसदृशैः तत्तत्तविं
दुभिः रुधिरविंदुभिः ४० मन्येऽहं सीतायाकारे राक्षसाधिरविदकः सीतानिमित्तं संघोपहंद्वयत्सुध्य
मानयोरत्तसो वैनितिविकल्पालंकारः श्लोकद्वयेनोक्तः ४१ ४२ ॥

वा॰ ग्र॰ ४२ वैडूर्यगुलिकाचितं वैडूर्यमणिपत्रलं कृतं ४४ ४५ काञ्चनोरश्छदाः काञ्चनमयतनुत्राणाः ४६
पा॰ समरे सोमिप्रकाशन्ते काञ्चनायत्र समरध्वजः पुनः रथविशेषाणां नाहं शोचयः अपविद्धः परिक्षीणपालि
१४८
315

शुक्लामणिचितं वेदं रमणीयं विभूषणं धरण्यां पतितं सौम्य कस्य भग्नं महद्धनुः ४३ एत
सानामिदं वन्स हरणानां सर्ववाणिवा नहन्ताहि समसकाशं वैडूर्यगुलिकाचितं ४४ विशीर्ण
तं पतितं भूमौ कवचं कस्य काञ्चनं क्रेत्रशतशलाकं चांदिव्यमाल्योपशोभितं ४५ भग्नदंष्ट्रमिदं सौ
म्य भूमौ कस्य निपातितं काञ्चनाकृतदंष्ट्रमेषिपिशाचवदनाः खराः ४६ भीमरूपा महा
कायाः कस्य वा निहता रणे दीप्तपावकसंकाशो रुक्मिणास्समरध्वजः ४७ अपविद्धश्च भग्न
श्च कस्य साङ्ग्रामिको रथः रथाक्षमात्रा विशिखास्तपनीयविभूषणाः ४८ कस्येमे निहता वा
णाः प्रकीर्णा घोरदर्शनाः शरावरौ रत्नैः शोभितौ विभ्रष्टौ पत्रलक्षणौ ४९ प्रेतालया भौहन्तोयं
कस्य वा सारथिर्हतः पदवी पुरुषस्यैषा व्यक्तं कस्यापि रक्षसः ५०

नो भयं घोरं सम्प्रनेणानुयः १४८
केचिन्नध्वजोपविद्धः यत्त्वः रथोभग्नश्च दृत्यत्र यमाहवः ५१ रथ्यक्षमात्राः चक्रः शरतानुगतं दृष्ट्वा विशा
खः विगतफलभागाः शूलचापं ५२ विहृतः पृथिव्यां येन प्राप्तवैरं हत्वाहारा ५३ प्रेतादः नाशमस्महे:

315A

कस्यापि राज्ञस्य पुरुषस्य सैन्यापहर्त्रीपदं संवासमागः। श्रुत्वा मैमैतैः राज्ञसैः सहपतत्रिमित्तं वैरं स्वैवै
राज्ञतगुणांमतते षांजीविनांतकंजीवितस्यांतकश्रुतरूपंसपत्रपश्च ५१ एवं राहौ भिसी तौ वि॰
पतिंनिश्चितय धर्मेनिंदंतिनेतानि यतः सीतांयथ मीनत्रायते एवं च भविता यो वा वेदह्यो केहिलोकेमम
पिप्रियंकर्तेश्रकाः नकेपियमीमांसायेतेषाम किंचित्करतादिति भावः ५२ ५३ श्रथपौरुषमेवा

वैरं राज्ञगुणंपुरुषममतैर्जीवितांतकं स्वेतांरेहरये सौम्यराज्ञसैः कामरूपिभिः ५१
हंतारंतांवावेदहीमदितावानपाश्विनी नधर्मेत्रायते सीतांह्रियमाणांमहावने ५२
भविता यो हि वेदह्यो हंतायामपिलक्षण केहि लोके प्रियंकर्तेश्रकाः सौम्यममेश्वरा
५३ कर्तारमपि लोकानां स्रष्टारं करणावेदिते अज्ञानादेवमन्यारन् सर्वभूतानि लक्षण ५४

वं वलं विवंतं केपतयाकोंविहलोकस्थितिमाह कर्तारमिति सर्वलोकस्योत्पत्तिस्थितिसंहारकर्तार
मितिसर्वलोकस्योत्पत्तिस्थितिसंहारकर्तारमपि स्त्रष्टारमादिप्रीसहस्रृशैपुरंमुद्रादिविषयकत्व
तं यो यं वतं सहस्रमपि करुणावतिं करुणाय ग्रातयाव हितेशीलमस्पतंदयार्हस्यात् सौशि॰
तेमंत्रानातहेमवाज्ञानादस्मन्यरन्किमयंकापिनापिकरिष्यतिप्रतिभरणायतीनाथं ५४ ॥

वा·रा· यद्देवमनोमनोज्ञरश्मिलिलोकहितेश्वरागोमेत्वमेवं पादनेषुक्तं शुक्लवर्णं वितं ग्रन्तपवक्तुरुस्वभावं दातं।
ग्रा· नानाप्रकारेणाद्ड विषयप्रवृत्ति रहितेन्द्रियवर्गो मां त्रिदशेश्वरो रुद्रादयो निवारयुमस्मन्तेयमः सीनाश्चा
१४५ णान्तकृतवन्तःस्तुवर्थः ५५ तस्यमेलिषमेवालवनीयमितमाह गुणोणिमादेवादि सीप्राप्सदोषानिहसा
316
धनंहृतइतिहेनोवेतस्य क्रापोरूषमवले वेपश्वमभ्रयमम्मनेजपव प्रकाशतेसर्वेभूतानामभवाय।

मृडुं लोकहितेशुक्लं दांनं करुणावेदिनं निर्वीर्यं इतिमन्यतेतन्नं मां त्रिदशेश्वराः ५४ मां
मार्ग्यद्विगुणादोषः संहृतः पुश्पलक्षणा श्रेयेवसर्वभूतानांरत्नसामभवायच ५६।
हृमेव गोगाज्ञोन्त्वांमहान्तूपे इवोदितः संहृतैव गुणान्सर्वान्ममतेजःप्रकाशते ५७।
नैनंयक्षानगांधर्वान पिशाचान्न राक्षसाः किन्नरावामनुष्यावाहृवेप्राप्नुतिलक्षणा
५८ ममास्ववाणामेहूर्णामाकाशपुश्पलक्षणा श्रमपानंकरिष्यामिहायत्रैलोक्यचारि
णा ५९

नाशापश्यशिज्ञोन्त्वांमंहृवैव प्रलयकालोहितोमहान्नसूर्ये इवशशिज्ञोन्त्वाहृत्वानमामकान्नरा १४५
णान्नसंहृस्पवरलिवत्तेनोमहीयप्रकाशातेपश्येन्नवृषः ५६ ५७ नेहृवप्रंप्रचपतिनेवति ५८ पूश्पश्र
विरोहृवेतिप्रश्वः त्रैलोक्यचामिमाममंमपातेवाणाषशाणानंक्रियाशेहृत्वंयथाभवतितथाकरिष्या

316A

सत्रिकूटप्रकारोग्रहगणेप्यत्रनतत्त्रैलोक्ये विघ्ननाशनलादिफलं योयत्रनत्रुतस्संहृतं तमसासं
हृतंमित्यर्थः ९० ९१ कालकर्मगणेनसाध्यकर्मनाशनेनकालयर्मगोति पादेयितद्रूपेणकाल

सत्रिकूटद्यग्रहगणेसमावर्तितनिशाकरं विघ्ननाशनलमरुद्धास्करयातिसंहृतं ९० विनिर्म
थितशैलाग्रस्थममाणलाशयं ध्वस्तदुमलतागुल्मविघ्ननाशितमागरं ९१ त्रैलोक्यन्तकार
यामिसप्रक्ष कालकर्मेणा नतेक्रपालिनीसीताप्रदाप्यंतिममसुराः ९२ यस्मिन्नहतेसौ
मित्रममभूमिर्विक्रमम् नाकाशमनस्यातिष्ठामिसर्वभूतानिदलमगा ९३ ममचापममर्गोन्नर्कं
वांगनालेनिरंबरं मर्दितंममनाराचैर्ध्वस्तभ्रातमृगाद्विवं ९४ ममाक्रममयादंगगतस्त्रा
यलक्षण यावकद्गौरिभिः जीवलोकदुरावहैः ९५ कविष्येमेथिलीहेतोरपिशावमरान्
सः ममरोषप्रक्षान्तोविशिखावानोवलेसुराः ९६ दृढंपश्यविमुक्तानाममघोतहृतमभिवा
नदेतयानोपयाचानरालसाः ९७ भाविष्यतिममक्रोधात्रैलोक्योपिप्रणाशिने देवदान
वैर्देवा १ वत्सागोलोकायेरत्नमामपि ९८

यमेणोत्यर्थः ननुरुत्तवेरनिजार्थः ९२ ९३ प्रमर्यादत्यक्तसवप्रक्षत्यव्यस्थानंजीवलोकेनदुरावेहैः दुरा
वरशाहुः खंनतः खिलप्रत्ययान्तः ९४ ९५ ९६ देवादयोनभविष्यंतिप्रेमकसर्वैनशिष्यंतीत्यर्थः ९७

६८ तथारूपां यथा हि वैसभावांप्रवनदासं नीतिपौनः क्रुद्धक्रोधान्निशायात्रदोषः ६९ ७२ निष्पी

वक्रयातिपतिष्यंति वा णोपैः शकलीकृताः नियंमयोद्वानिमालोकान्करिष्याम्यहं सायकैः
६८ हृतां मृतां वा सीतां मिथिलनदासंनि प्रेमस्वराः तथारूपां हि वैदेहीं न दास्यंति यदि प्रियं ६९ ना
शयामि जगत्सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरं यावद्दर्शनमस्या वै तापयामि च सायकैः ७० इत्युक्त्वा क्रो
धताम्राक्षः स्फुरमाणोष्ठसंपुटः वल्कलाजिनमाबध्य जटाभारमबंधयत् ७१ तस्य क्रुद्धस्य
रामस्य तथाभूतस्य धीमतः त्रिपुरं जघ्नुषः पूर्वं रुद्रस्येव बभौ तनुः ७२ लक्ष्मणादथ चादाय रा
मो निष्पीड्य कार्मुकं शरमादाय संदीप्तं घोरमाशीविषोपमं ७३ संदधे धनुषि श्रीमान् रामः
परपुरंजयः युगांताग्निरिव क्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ७४ यथा जरा यथा मृत्युर्यथा कालो
यथा विधिः नित्यं न प्रतिहन्यंते सर्वभूतेषु लक्ष्मण ७५ तथाहं क्रोधसंयुक्तो न निवार्योस्म्यसं

शरहन्मस्ति नंदनेन गृहीता ७३ ७४ यथा जरादयो निवार्यास्तथाहमस्माकं मे गणैः केनापि वारयितुम

उ॰
317A

पुरेवेति पुरेव पुरेस्थाप वर्तते पुरेव ष्टर्वेह पमहस्वाह पवर्तीपुरानक्षिशोतिनदासीतिस्यर्थः परिव
र्तयामि नाशयामि नन्वेवंविधः क्रोधः कथमस्य किमर्थं चेति चेत् शृणु मनुष्यदेहधारणेन नरक्षी
वहारस्यनटनमेवैतत् किंच ईदृशाद्रः स्वकालेः स्यक्रोधाभावे रावणोः मनुष्यबुद्धिहेतुवीनरनयाचत
हृथाशक्यः स्यादित्येतदर्थमप्यमः न्यस्यमगणाधमेणायाजयामिदृश्या हिरवापिरावणावचोवदेवस्या
रोपितक्रोधमूलकमानस्य तपवशारेविधमिष्यामीत्युक्तिः नतुकेवलनाशयामीत्युक्तिः लक्ष्मण

पुरेवमेत्याहृद्धनी मनिंदितां दिशंति सीतां यदि नाद्य मैथिली सदेवगंधर्वमनुष्यपन्नगं जगत्
सशैलं परिवर्तयाम्यहं ॥ इत्यार्षे रामायणे श्रीमदारण्यकांडे चतुःषष्टितमः सर्गः ६४
तप्यमानं तदा रामं सीताहरणकर्शितं लोकानामभवे युक्तं सांवर्तकमिवानलं १

स्तनमनलोपितह्नदेवारतनवग्रस्वतन्स्यायामोहितो वा प्रलयकलिकरौद्रशक्त्यावेषं संभाव्यान्न
नयोतस्य किंचास्य क्रोधस्यारोपितत्वाभावे सीता यत्र लाभस्सर्वजगतपरिवर्तनेन शांतिलायक
येनलक्ष्मणप्रार्थनया पितामन्यायोपेत् अन्यथा कैकेय्याग्रहेलांवनवासप्रतिलोकध्येकौसल्याव
चसानमप्रवानलस्मानस्मायायाष्ठोऽस्येत परोपितस्येव सारस्वतेन व्यवहारेणक्रोधादिकाले
हेनायाग्र शक्त्यायाश्चपि प्रतिज्ञायापालनेनमत्पनदोषाभावश्च स्यापिसूचितं ॥ इति रामाय
णे तिलके चतुःषष्टितमः सर्गः ६४ प्रभवनाशेयुक्तमस्य यत्कंसांवर्तकप्रलयकालिक १

वा·रा
आ·
१५१
318

हरं कालाग्निरुद्रं १ अदृष्टपूर्वं पूर्वमेवं त्वं कदाप्यदृष्टसंहारयोग्यावेशात्संक्रुद्धं रामं दृष्ट्वा परमसव
वीदिति रामपदद्वयमेवयः स्वत्वपरियाघो लोकविनाशभयेन २ प्रकृतिं सर्वभूतहितत्वं वत्पा
४ एतच्च ऽक्रवतत्वं दृष्ट्यं वयनुत्तमं यशश्च त्वयि नियतमित्यर्थः ५ एकस्यापराधे यतिकथं जायते

वीक्षमाणो यतः सज्जं निश्वसंतं पुनः पुनः दग्धुकामं जगत्सर्वं युगान्ते च यथा हरं १ अदृष्ट
पूर्वं संक्रुद्धं दृष्ट्वा रामं स लक्ष्मणः प्रब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यं मुखेन परिशुष्यता २ पुरा भूत्वा
मृदुर्दान्तः सर्वभूतहिते रतः न क्रोधवशमापन्नः प्रकृतिं हातुमर्हसि ४ चन्द्रे लक्ष्मीः प्र
भा सूर्ये गतिर्वायो भुवि क्षमा एतच्च नियतं नित्यं त्वयि चानुत्तमं यशः ५ एकस्य नापरा
धेन लोकान् हन्तुं त्वमर्हसि न तु जानामि कस्यायं भग्नः सांग्रामिको रथः ६ केन वा
कस्य वा हेतोः सयुगः सपरिच्छदः खुरनेमिक्षतश्चायं सिक्तो रुधिरबिन्दुभिः ७ देशो नि
वृत्तसंग्रामः सुघोरः पार्थिवात्मज एकस्य तु विमर्दोऽयं न द्वयोर्वदतां वर ८ नाम ९

तत्राह नत्विति न तु जानाम्येकस्यैवापराधे इति कुतस्तत्राह कस्यचिद्देवनकेषांचिदित्यर्थः
सायुधपरिकरो भग्नः स्यन्दनः ६ स केन भग्नः केन हि वनेत्येतत्तु न जानामीति शेषः रथनेमि
क्षतत्वादिविशिष्टोऽयं देशो निवृत्तसंग्रामोऽहमेव मृत्तिति शेषः एवंभूते देशे तत्राभिरयं विमर्दः संग्रा
म एकस्य रथिकस्यैकेनैव तत्सहन्तव्यद्वयो रथिकयोरिति शेषः ७८ १५१

318A

नदेवा ह्य् हतं भविकृन विहंतु शीलि ग्रनपकस्यकृतेलोकनाशोनयुक्तः ५ प्रतं देशयथापुराधर्द
ग्रः महदेयःकारिनाः १० किंचयदिनवदारप्रणाशोन्लोककरेकोलीकानमनोवास्याग्रुक्तंनजाया
नेनवमसीमाद्द कोविवि ११ सीदादयमनेविप्रियकृतेनालेनममयोः नस्पृहावनोवादीह्लिन

तुहितं हिपयथामिवलस्यमहतः पदं नैकस्यतकृतेलोकान् विनाशयितुमर्हसि ९ युक्त
दशोदिमृदवः प्रशांतावसथाधिपाः सदात्र सर्वभूतानां शरण्यः परमागतिः १० कोनुदार
प्रणाशेतसाधुमन्येतराघव सरितः सागराः शैलादेवगंधर्वदानवाः ११ नालंतेविप्रियं
कर्तुंदीनिस्यवराघवः येनराजन् हृता सीतातमन्वेषितुमर्हसि १२ मद्वितीयधनुष्पा
णिः सहायैः परमर्षिभिः समुद्रंवाविचेष्यामः पर्वतानिवनानिच १३ गुह्याश्चविविधाघोराः
पद्मिन्योविविधास्तथा देवगंधर्वलोकांश्चविचेष्यामः समाहिताः १४ यावन्नाधिगमिष्या
मस्तवभार्यापहारिणा नचेत्साम्नाप्रदास्यंतिपत्नींतेत्रिदशेश्वराः कोसलेंद्रततः पश्चात्प्राप्त
कालंकरिष्यसि १५

सयत्नमानस्यसप्तथवोत्तानसंपन्नामनतिगाद्द्योययाविप्रियंयाघादितानं
ब्रगंवाकसंकतेममप्रमथ्यासमवन् ११ मद्वितीयः अ्रदेहिवीयः सहायोपसमः समुद्रादिष्याप्रमे
शुभेश्चविचयनार्थंपरमर्षिभिः सहायैरिमके १३ १४ अ्रसद्दिवयनेनाशकातयाविसःस्यान्न
नः परंदेवाः सर्वत्रायादितेपत्नीपत्नीवानीनदास्यंतिततः पश्चात्प्राप्तकालंचतथैपायेदंतेन्नेभ

कालिका २

वा॰ शीलस्य चरित्रं साम सामानुवादः विनयः प्रश्रयः नयो नीतिः १९ इत्यार्षे श्रीरामायणे तिलके पंचषष्टिः
रा॰ ग्रा॰ सर्गः एवं क्रोधमुपशमय्य सहजप्रकृतिप्राप्तं बोधयति लक्ष्मणो रामं तमिति पौरस्त्येन दीर्घं
१५२ प्रचेतनं समुच्छ्वसन्तमिव १ मुहूर्तादिव मुहूर्तादेव २ बोधनप्रकारो महतेत्यादिना पंचसार्धत्र
319

शीलेन सत्त्वं विनयेन सीतां नयेन न प्राप्स्यसि चेन्नरेंद्रः ततः समन्तादथ हेमपुंखैर्महेंद्र
वज्रप्रतिमैः शरौघैः १९ इत्यार्षे रामायणे आरण्यकांडे पंचषष्टिः सर्गः ६५ ततस्तथा शोकसं
तप्तं विलपन्तमनाथवत् मोहेन महताविष्टं परिद्यूनमचेतनम् १ ततः सौमित्रिराश्वास्य मु
हूर्तादिव लक्ष्मणः रामं संबोधयामास चरणौ चाभिपीडयन् २ महता तपसा चापि मह
ता चापि कर्मणा राज्ञा दशरथेनासील्लब्धोऽमृतमिवामरैः ३ तव चैव गुणैर्बद्धस्त्वद्वियोगा
न्महीपतिः राजा देवत्वमापन्नो भरतस्य यथाश्रुतं ४ यदि दुःखमिदं प्राप्तं काकुत्स्थ न स
हिष्यसे प्राकृतश्चाल्पसत्त्वश्च इतरः कः सहिष्यति ५ ॥

कामनया कृतेन व्रतादिना कर्मणा सत्पुत्रंगानयनपूर्वकमहायोगेन ३ भरतस्य मातुलगृहस्थि
तस्य यथा यथावत् श्रुतं ४ इतरः कः इति यद्यप्यचेतनस्य च रतिप्रश्नस्तदेव तेजनस्तत्केः मन्यीवा
नारस्तिहमन्येशिदशामिति भागवतोक्तरीत्या लोकशिक्षणार्थमपि पवदनित्यादिति भावः ५ १५२

319A

आसीदीति नदैः शरीरस्य मनः प्रियाप्रिययोरपश्यतिरस्तीति श्रुतेः ६ तदैवविहगोतिलोम
केतिपद्मश्रोपार्थिवकदुःखसंबंधोलोकस्यशारीरिणः स्वभावप्रवृत्तदेवाद्ययातितिरि अनया
नयमलदुःखेनसुखगोतभ्रंशरूपंममस्त्रीदिमनेनवविशिष्यतिकस्यशोभाचार्यकेनपुनर
विलंबनेनवदौदित्रप्रयुक्तस्यवैनरकालिकदुःखेनाह्नतिरथ्यस्यसूचना ७ यस्मद्दृशियः पुनर्नेः

आसीदिहिनरश्रेष्ठप्राणिनःकस्यनापदः संस्पृशंत्यग्निवद्राजन्नत्तोन्नव्ययंयांतिच ६
लोकस्वभाववैषम्ययानिनहृष्यात्मजः गतःशोकेनसालोकाम्नन्यस्तसमस्पृशान् ७
मृद्धैषियोवृसिष्ठस्तयःप्रियःप्रियतनोपुरोहितः ग्रहपुत्रशतंजेनत्तथैवाप्यपुनर्हितं ८
यावयंतगमामानासवेलोकनमस्कृता अस्याश्चबलनेभमेहेषपतेकोमलेश्वर ९
यौथमीजगतोनेत्रौयत्रसर्वप्रतिष्ठिते आदित्यचंद्रौग्रहणामभूपनोहावलो १० ॥

पुरोहितस्यपुत्रशतंसंहारपकोहावपुनर्विश्वामित्रेणहतंदृष्टवैस्वरौनरकालिकदुःखे
नेनरस्वावंवंधप्तेपोस्काचस्वरवोनंतरंदुःखस्यतेपदंवमहत्नामपवस्पंजायमानेईदृशोस्मवदुः
खेसुनहर्षशोकौभवाददृष्टाचिंताविनिभावः ८ चलनेभकेपतंदुःखमित्यर्थः ९ यौयमौ
पराचरयमेप्रवर्तकौनेत्रोजगतःसंसारचक्रस्यकालापरिच्छेदद्वाराप्रवर्तकौअनयवयत्रसर्वे
प्रतिष्ठितेतौचग्रहणोराहुग्रामदुःखंप्राप्तौ १०

वा·रा·
ग्रा·
१५३
320

दैवस्य कर्मणो वशं न प्रपंचंति इत्यर्थः किं पुनर्वक्तव्यं देहिनः सर्वभूतानि देहवंति सर्वभूतानि नवं
चंतीति पुरुषमार्षं ॥ नेयानयोनिस्मूलमुखदुःखे ११ १२ अनिर्विण्णदर्शना विषादयाहि येनु ह्रस्यमाहु॰
मतनवतान्वतः १४ ननन्तुः समन्वितचित्तपयकाशुक्तम्‌ह्रस्माहूत्यचेतिशाषः शुभाशुभकर्तव्याकृतेषे
पुकापुकेउहिपुक्ता जानतितस्मान्नवैयथा विचिन्तयेति सर्वथः १५ पवडुः खमूलं प्राचीनकर्मेव

समग्रांस्यपि भूतानि देवाश्च पुरुषर्षभ न दैवस्य प्रमुंचंति सर्वभूतानि देहिनः ॥ शक्रादि-
ष्वपि देहेषु वर्तमानो न यानयो ॥ येन नरशार्दूल न ते व्यथितुमर्हसि ११ मन्नायामपि वैदे-
ह्यानश्चायामपि राघव सोचितेनाहमेवीरयथासः प्राकृतस्तथा १२ तद्विधानु हि शोचंति
सततं सर्वदर्शनः समग्रस्त्वेपि कृकुपुगमा निर्विण्णदर्शनाः १४ ननतोहिनरश्रेष्ठ व्यथा॰
समन्वितस्तपः वृथापुकामहाप्राज्ञाविज्ञानं तिशुभाशुभे १५ अदृष्टगमादोषाणामभ्रवा
णेनकर्मणा नांतरेण क्रियां तेषां फलमिष्टं प्रवर्तते १६ रामाय ॥ १६ ॥

धाडुः खं सोढव्यमेवेत्याह अदृष्टेति शास्त्रैकसमधिगम्यतया अस्मदैर्गाह्य गुणदोषाणां धर्मत्वे
गुणदोषाश्रयाणां तनोयमेवात्तुवे परीत्याच अप्रकवाणफलनाशयानां ॥ नेन फलावश्यंभावः सूचितः १५३
ताहृशानां कर्मणां निष्पत्तिः क्रियां तस्य हृषत्र्यापारमंतरेण न भवति सामापारेणाकृतानां तेषामिष्ट
फलसवदनिश्चवफलं वर्तते प्रवर्तनं प्रवननं प्रवर्तनेति प्रत्तःसो ` ` ` ` मेवेतिभावः १६

320A

इयंवस्तुहिसत्वहृत्तैवमेतत्स्ववोपदेशं किंसामर्थ्योऽस्मि तिन वाच्यमिसाहमामिति प्रकारेण क्रोध
वशमापन्नोऽस्मि शोकः वहुशोकवानिति मेपरावृत्तः अनेशिष्यान् शिरोदितेन शक्तः स्मात्तेहन्तिर
पि अन्यसकाशानानेमर्थः १७ देवैरपि दुरन्तयाऽनेन तमनन्तेन मशाकानवत्तानपरिक्के दोदेवा
नामप्यशक्य इतिभावः अनेनैश्वरनाम चिन्तानयापि शोकेनाहं हितमिवनन्त्तानसंबोधयामि

मामेवं हि पुरा वीरत्वमेव बहुशोकवान् अनुशिष्याद्धि कोन्वन्योऽपि सान्त्वहृत्स्थितिः
१८ अहिंस्यते महाप्राज्ञ देवैरपि दुरन्तया शोकेनाभिपन्नस्त्वं संबोधयाम्यहं १८ दिव्यं च मा
नुषं चैव मात्मनश्च पराक्रमं इक्ष्वाकुवृषभावेक्ष्य यतस्व द्विषतां वधे १९ किंते सर्वविना
शेन कृतेन पुरुषर्षभ तमेव त्वं रिपुं पापं विज्ञायोद्धर्तुमर्हसि २० इत्यार्षे रामायणे आर
ण्यके षट्षष्टिः सर्गः ६६ पूर्वजोऽप्युक्तमात्रस्तु लक्ष्मणेन सुभाषितं सारग्राही महासारं प्रति
जग्राह राघवः १ संनिगृह्य महाबाहुः प्रवृद्धं रोषमात्मनः अवष्टभ्य धनुश्चित्रं रामो लक्ष्म

बोधयामीव दिव्यं देवोचितं मानुषं मनुष्योचितं एवमभयविधपराक्रमात्मात्मनो वेक्ष्य त
ग्रायः पराभिरामविषयः अन्यो रत्नो विषयः एवं च देवोचितपराक्रमसाधनानामस्त्रं इतिभावः १९ कृते
न प्रवर्तितेन २० इतिरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके आरण्यके षट्षष्टिः सर्गः ६६ पू
र्वजोऽपि रामः लक्ष्मणेन सुभाषितं यथा भवति तथोक्तमात्रस्तु लक्ष्मणात्सुमहासारं समग्रं कितना

४ इहजनस्थाने गिरिगहनानि दुर्गाणि गंतुं न समशक्या देशाः संनीतार्थः निर्दराः विदीर्णाः पाषाणाः ५८

किं करिष्यामहे वत्स कवागताबलक्ष्मण केनोपायेन पश्यामः सीतामिह विचिंतयः ३ तं
तथा परितापार्तं लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् इदमेव जनस्थानं त्वमन्वेषितुमर्हसि ४ राक्षसैर्ब
हुभिः कीर्णं नानाद्रुमलतायुतं संतीह गिरिदुर्गाणि निर्दराः कंदराणि च ५ गुहाश्च विवि
धा घोरा नानामृगगणाकुलाः आवासाः किन्नराणां च गंधर्वभवनानि च ६ तानि युक्तो म
या सार्धं त्वमन्वेषितुमर्हसि त्वद्विधा बुद्धिसंपन्ना महात्मानो नरर्षभ ७ आपत्सु न प्रकंपंते
वायुवेगैरिवाचलाः इत्युक्तस्तद्वनं सर्वं विचचार सलक्ष्मणः ८ क्रुद्धो रामः शरं घोरं संधा
य धनुषि क्षुरं ततः पर्वतकूटाभं महाभागं द्विजोत्तमम् ९ ददर्श पतितं भूमौ क्षतजार्द्रं जटायु
षं तं दृष्ट्वा गिरिशृंगाभं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् १० अनेन सीता वैदेही भक्षिता नात्र संशयः
गृध्ररूपमिदं व्यक्तं रक्षो भ्रमति काननं ११ भक्षयित्वा विशालाक्षीमास्ते सीतां यथासुखं एनं व
धिष्ये दीप्ताग्रैः शरैर्घोरैरजिह्मगैः १२ इत्युक्त्वाभ्यपतद्द्रष्टुं संधाय धनुषि क्षुरं क्रुद्धो रामः स
मुद्रांतां चालयन्निव मेदिनीं १३ ॥

क्षुरं तद्विशितं शरमित्यर्थः तं संधाय विचचारेत्यन्वयः ९ १० ११ १२ १३ ॥ रामाय १२

321A

सफेनं फेनसंदिग्धं दीनदीनया ग्रीतिराघितदीनयादीनमद्दशावा १४ ग्रौषधीमिवसंजीवनी
वधौमिवग्रन्वेषसिग्रन्वेषम १५ १६ ग्रहं सीतामभ्ववपत्रः सीतापरित्राणमोदिष्णामिगतः
मयारावणाश्चरणोविधौसितरथकज्ञोधरणीतलेपतितश्चक्रतः १७ २० तस्यस्वरूपेविहाय

तेदीनदीनूयावावासफेनेरूपिरेवमन ग्रस्यभावतपत्रीसरामंदशरथात्मजं १४
यामौषधीमिवायुष्मन्नन्वेषसिमहावने सादेवीममचप्राणारावणेनोभयंहृत १५
तयाविरहितादेवीलक्ष्मणेनचराघव हिवमाणामयादृष्टारावणेनबलीयसा १६
सीताममभवपत्रोहरावणस्वरणेप्रभो विधंसितरथकज्ञः पतितोधरणीतले १७
एतदस्यधनभेग्रमेतेवास्यशमास्तया ग्रराममस्वरेणरामभग्नः सांग्रामिकोरथः १८ श्र
एतस्यारथिस्तस्यमस्यदनिहतोभुवि परिश्रांतस्पैषपत्तौकिंनायवेद्रणरावणाः १९
सीतामादायवैदेहीमुत्पपाततविहायसं रक्षसानिहतःपूर्वमानहंतेवमदीया २० रा
मस्तस्यतुविज्ञायसीतामसंकोपिप्रियांकथां भ्रथराज्यपरिभ्रष्टस्यपरित्यज्यमहद्धनः २१
निपपाततारणोमोस्तरोदसहलसणाः द्विगुणीकृततनापौरामोधीवतरोपिसन् २२ राम

सीतासक्तांसीतासंचहांकयोवक्ष्मना २१ द्विगुणीकृततनयापार्तः सीताविधोगजनंजदाश्ववध
नः तायस्मितनायस्पहैश्रणपेतेनातौवभ्मवेतिरोषः २२ ॥

वा॰ रा॰
श्रा॰
१५५
322

एकमसमादं एकस्मिन्नर्थे नात्मलाभो प्रयत्नेष्वामसमार्गेः नएवक्षक्ले शुहृमेहृ निश्चसंनमिति कत
कं समतपादेर्थः एकमेकायनेडगेनिश्चमतचेनविपादेदुगेलनाकंटकसकीर्णोएकायनेएक
मार्गोपितिवाकथं चननिसूसंनमृतप्रायमित्यर्थः ॥ तिनी र्थः २३ ममालक्ष्मीः मद्दक्षमेसंवधः

एकमेकायनेक्षक्लेनिश्चसंतेमह्नस्मेद्रः समीक्ष्यडःखितोरामः सौमित्रिमिदमब्रवी
त २२ राज्यभ्रंशस्ववनेवासः सीतानष्टामृतोद्विजः ईदृशीयंममालक्ष्मीर्दहेदपिहिपा
वकं २४ सवृर्णामपिवेदय्यप्रतरेयमहोदधिं सोपिन्नूनंममालक्ष्म्याविशुष्येत्त
सिंतोपति २५ नास्त्यभाग्यतरोलोकेमत्तोस्मिन्सचराचरे येनयमहतीप्राप्तामम
यावयसनवागुरा २६ अयंपितृवयस्योमेगृध्रराजोमहाबलः शेतेविनिहतो
भूमौममभाग्यविपर्ययात् २७ इत्येवमन्काबहुशोराघवः सहलक्ष्मणः ने
टायुषंचसंस्पष्टपितृस्नेहंनिदर्शयन् २८ निःकृत्तपक्षंरुधिरावसिक्तंतंगृध्र
राजंपरिगृह्यराघवः क्वमैथिलीप्राणसमागतेतिविमृज्यवाच ॥

लक्ष्मीः पावकंसर्वदाहकमपिदहेत् किमुतमत्क्रियमित्यर्थः २४ एतडःखपरितापशांत
येसवृर्णामहोदधिमपिप्रतरेयं तदासोपिसरितांपतिर्नूनंनिश्चयेनममालक्ष्म्याविशुष्येत् २५
येनाभाग्येनवागुरामृगादिबंधनजाल २६ पितृवयस्यः सखा २७ पितृस्नेहंपितरीवस्नेहं

[illegible] १५५

322A रौद्रेणरक्षसा प्रनेनरक्तसांतमः प्राणानमेवेतिसूचितंमित्रसंपन्नंमित्रवत्सेनसंपन्नंसर्वज्ञेनेष्वमेमाग्रुक्तं
११ तथाप्रतिखिन्नप्राणाऽस्वरहीनोविक्लवेक्षणाश्च ३ व्याहरितुंव्याहर्त्तुंवधंवधप्रकारं ४ यमपराधं

रामः प्रेक्ष्यतंगृध्रंभुविरौद्रेणपातितं सौमित्रिंमित्रसंपन्नमिदंवचनमब्रवीत् १ ममायंनूनम
र्थेषुयतमानोविहंगमः राक्षसेनहतः संख्येप्राणांस्त्यजतिमत्कृते २ अतिखिन्नःशरीरेस्मि
न्प्राणोलक्ष्मणविद्यते तथास्वरविहीनोयंविक्लवंसमुदीक्षते ३ जटायोयदिशक्नोषिवाक्यं
व्याहरितुंपुनः सीतामाख्याहिभद्रंतेवधमाख्याहिचात्मनः ४ किंनिमित्तोजहारार्यांरावणस्त
स्यकिंमया अपराधंतुयंदृष्ट्वारावणेनहृताप्रिया ५ कथंतच्चन्द्रसंकाशंमुखमासीन्मनोहरं सी
तयाकानिचोक्तानितस्मिन्कालेद्विजोत्तम ६ कथंवीर्यःकथंरूपः किंकर्मासचराक्षसः क्वचास्य
भवनंतातब्रूहिमेपरिपृच्छतः ७ तमुद्वीक्ष्यसधर्मात्माविलपन्तमनाथवत् वाचाविक्लवयाराम
मिदंवचनमब्रवीत् ८ साहृताराक्षसेन्द्रेणरावणेनदुरात्मना मायामास्थायविपुलांवातदुर्दिनसंकु
लां ९ परिश्रान्तस्यमेतातपक्षौछित्त्वानिशाचरः सीतामादायवैदेहींप्रयातोदक्षिणामुखः १०

दृष्ट्वाप्रियासीताहृतासोपराधस्तस्यमयाकिंकृतःअपितुनकृतः किंनिमित्तउतकिंनिमित्तंहृदिया
समःसवामःअपर्ह्तीनहार ५८ ... किंकर्मेत्यस्यानंतरंमायामितिवातेनदुर्दिनेनसंकुला १०

वा॰ रा॰ अ॰ १५६ 323

भमेयप्रोतमामामभ्युंधमयमशाणोपयेयमाह उपैति उशीरेणानलदेनकृतामर्थजाः क्रेशायेषांनानसे
वर्णनहूताम्पपाप्ति नाह पासोवृणाहूतदर्शनेनमरणाविह ११ मोतिष्ठज्ञानवलादाहयेनेति १२ कोमे
मुहूतेमनगाहूविदहति लाभार्थोष्विदेनिष्पचामाविनाहुःसचरावणानिजकर्मानन्हूलंतेनाउपत

उपकथ्यंतिमेप्राणाद्दष्टिभ्र्ंमतिराघवा पश्यांमिहूसान्सोवर्णान्उशीरकृतमूर्धजान् ११ येन
यातिमहूतेनसीतामादायरावणः विप्रनष्टंधनेक्षिप्रंतत्स्वामीप्रतिपद्यते १२ विंदोनाममुहूर्तो
सौसोनचकाकुत्स्थसोवुधयत् मच्छवद्दशिंगद्ह्यक्षिप्रमेवविनश्यति १३ नचत्वयाव्यथाकार्या
जनकस्यसुतांप्रति वैदेह्यारंस्यसेक्षिप्रंहत्वातंरणमूर्धनि १४ असंमूढस्यगृध्रस्यरामंप्रत्यन
भाषतः आस्यात्सुस्रावरुधिरंम्रियमाणस्यसामिषं १५ पुत्रोविश्रवसःसाक्षात्भ्राताचैश्रव
णस्यच इत्युक्त्वादुर्लभान्प्राणान्मुमोचपतगेश्वरः १६ ब्रूहिब्रूहीतिरामस्यब्रुवाणस्यकृताञ्ज
लेः त्यक्त्वाशरीरंगृध्रस्यप्राणाजग्मुर्विहायसं १७

ब्रूहिरवगामनःरसंग्लुइःह्पनकेवलं
मुहूर्तमवदिन्त्याउप्पासिरेवापितृशत्रुनाशोवीसाह मछेतिवद्दिशंगहीतासघरवक्षिप्रमेवविनश्य
तिवतेमानेनिर्देशोनातिमात्रिष्यविनाशस्यदर्शीति १३ प्रतीनचेति १४ असंमूढस्य मृतिकालेप्या
भातस्यरामप्रत्यनभाषःउतेमाषमाणस्य १५ इत्युक्त्वापतावन्माउस्वत्मानहोयेनइवनादिकयना

२ ५ ... १५६

323A

१८ १९ अस्मिन् दंडकारण्ये बहूनि वर्षाणि मया त्वं च सतानेन परिक्षितौ हेव दंडकारण्ये विशीर्णदेहवि
शरण्यास्मि २० अनेकवार्षिकरत्नस्यैव विवरणोऽविरकालसमन्वितश्चेति २१ मे उपकारी त्वं च
यः सीतामभ्युपपन्नः सीतां मोचयितं प्रहतः २२ २३ सर्वेत्रसर्वेज्ञातिषु २४ तथाप्राणानमि

सनिति पृथ्विरोमस्मौ प्रसार्य वर्णितया विक्षिप्य चरणौ रक्तं पपात धरणीतले १८ तं ग
ृध्रसत्ता ज्ञात्वा रामः सबहुभिर्दुःखैर्दीनः सौमित्रिमब्रवीत् १९ बहू
नि वर्षाणि वसता सह वै अनेन दंडकारण्ये विशीर्णाग्निरूपतिना २० अनेक
वार्षिकोऽयं स्तो चिरकालसमन्वितः सोऽयमद्य हतः शेते कालो हि दुरतिक्रमः २१ पश्यल
क्ष्मण गृध्रोऽयमुपकारी हतश्च मे सीतामभ्यवपन्नो हि रावणेन बलीयसा २२ गृध्रराज्यं प
रित्यज्य पितृपैतामहं महत् ममहेतोरयं प्राणान्मोचयन्तो गेश्वरः २३ सर्वेत्र खलु दृश्यन्ते
साधवो धर्मचारिणः शूराः शरण्याः सौमित्रे तिर्यग्योनिगतेष्वपि २४ सीताहरणजं दुःख
नमे सौम्य तथा गतं यथा विनाशो गृध्रस्य मत्कृते च परंतप २५ राजा दशरथः श्रीमानय
थाममम हायशाः पूजनीयश्च मान्यश्च तथायं पतगेश्वरः २६ ॥

तिकेदः पार्वत्यर्थः मन्निमित्तं योगृध्रविनाशस्तज्जं दुःखं यथा मां प्राप्तं सीताहरणजं दुःखं तत्
गृध्रनाशजं दुःखमधिकमिति भावः तस्याः पुनः प्राप्ति सम्भावनासत्त्वादस्य तदभावाच्चेति वास्य ५ ८ ४

वा· रा·
आ·
१८७
324

ह्यथस्वामिदग्धुमिच्छामिमङ्गतिमिह्व्येयपनाथें १२ १८ अपरावर्तिनांसंग्रामेइतिशेषः गामन्तर
तिगमिलोकः यस्तशीलानालोकानक्रमणामायमदनतातः संवन्नतमानेयभ्यः परेऽन्तमान
मतिमानूलोकानब्रास्तणीलोकानक्रममप्तिदानूगच्छनेनसंकल्पमात्रात्कर्मानयिष्ट
नतिरम्यः साधनहीनस्थापितलोकदानेनभगवानरामः स्वस्वरूपांशेमायथाहतस्थानइति

सौमित्रे दूरकात्यानिमिमे यिष्याभिपावकं गृध्रराजं दियस्वामिमत्कृतेनिधनंगतं १७
नायापतगलोकस्यचितिमारोपयामसत् इमेथस्वामिसौमित्रे हतेनरोद्रेणरक्षसा १८ यागति
येऽत्रशीलानामाहिताग्नेश्चयागतिः अपरावर्तिवाचयांचभूमिप्रदायिनो १९ मयात्वंस
मनुज्ञातोगच्छलोकाननुत्तमान् गृध्रराजमहासत्वसंस्कृतश्चमयाव्रज २० एवमुक्त्वा
चितांदीप्तामारोप्यपतगेश्वरं ददाहरामोधर्मात्मास्वबन्धुमिवदुःखितः २१

अत्रलपनांस्मुखं
धर्मशोकादिवन्दनमितिपक्षमेवासहवततउकंसंस्कारमकारोत्स्वरामोवनास्थितोनतः स्व
पदेवदवातस्मैसोपितत्प्रसादतः हरेःसामान्यरूपगाप्रशेषपरमंपदमिति जटायुषंप्रकाश्य
पायवनेनतिरश्चामपिस्वदादिनादाहादिसंस्कारमितिध्वनितस्मारूपमर्लिकालामस्योक्तः २२

324A

सप्रसिद्धमहिमारामः महारोहीनमहामृगान् रोहिताः स्थूलकारांस्तोपि मृगवाचीतान् हत्वा पिंड
दानार्थं मांसमादाययाग्न्यागुग्रेनततोरंतहिजनपुलिनामवहिषपिंडदानार्थं शाद्वलं तत्रोततस्मात्
२२ ततस्तन्मांसमासमुत्कृत्य पेशीकृत्वा पेशीकृत्य पिंडं कृत्वा शाकुनाय ददौ २३ यत्र तन्मांसं जग्रे तत्र

रामोपि सहसौमित्रिर्वैनेयात्मा सवीर्यवान् स्वत्वानुहत्वा महारोहीनवत्तस्मा रत्नं
हिमरोहिमासानि चाहृत्यपेशीकृत्वा महापशाः शकुनायददौ रामो रोम्यहारितः
शाद्वले २३ यत्र तेन स्तम मांसपक्यं यं दत्तिद्विजातयः तत्स्वर्गगामनेद्विप्रतस्य
रामो जटायुषः २४ ततो गोदावरीं गत्वा नदीं नरवरात्मजौ उदकं चक्रतुस्तस्मै
गृध्रराजाय तावुभौ २५ शास्त्रदृष्टेन विधिना जले गत्वा पुनावपौ स्नात्वा तौ गृध्र
राजाय उदकं चक्रतुस्तदा स गृध्रराजः कृतवान् यशस्करं सुदुष्करं कर्म रणे निपा
तितः महर्षिकल्पेन च संस्कृतस्तदा जगाम पुण्यां गतिमात्मनः शुभां २६ राम

सर्वस्य स्वर्गो हि गमन मृदिश्य पक्षालयपाः कथयंति तत्र रामो गमने तत्कर्म तस्माथ नं तत्र स्वाति प्रेत्य
गेगम नाय रामो जटायुष २४ उक्तं स्यसर्वस्यास्यस्नानश्च वै कृत्वे दर्शयित्वे पुनराह पाहोतित्र
पाठक्रमादार्थक्रमस्य बलवत्वात् एवं स्नानं उत्तरं उदकदानं ततः पिंडदानमिति क्रमो बोध्यः
पुण्यां पुण्यैः कलभ्यां मतिपचशुभां स्वतेकस्वभावां २७ राम

रा॰ पश्चिमतमेतद्धि षवेपितरीवेस्यर्थः स्थिरांबुहितंतस्मिन्नपि त्वंबुधिंतिधायसीतामिगामेसीता
वा॰ मोमिमचक्रेनिमितेमनः प्रवेशएतारुपानिमितदृष्ट्वानंतंजग्मुनः २८ इत्यार्षेरामायणेवाल्मीकि
१५८ के अष्टषष्ठिः सर्गः ६८ पश्चिमामित्यत्रोक्तेहनतरश्लोकेदक्षिणामिमंक्तेनेअतोतंअमतेरितिल
325

मृतोदकौताबपिपश्चिमतमेस्थिरांचवुहिंप्रणायायजग्मतुः प्रवेशसीताधि
गमेतन्तोमनोवनेस्तरेडाविवविवविस्त्ववासवौ २८ इत्यार्षेरामायणेवाल्मीकीये
का॰ अष्टषष्ठिसर्गः ६८ कृत्वैवमुदकंतस्मैप्रस्थितौराघवौतदा प्रवेदतौव
नेसीतांजग्मतुःपश्चिमांदिशं १ तांदिशंदक्षिणांगत्वाशरचापासिधारिणौ
प्रविष्टहतमैक्ष्वाकौपथानप्रतिपेदतुः २ गुल्मैर्वृक्षैश्चवहुभिर्लताभिश्चप्रवे
ष्टितं आवृतंसर्वतोदुर्गगहनंघोरदर्शनं ३ व्यतिक्रम्यतवेगेनगृहीत्वादक्ष
िणांदिशं सुभीमंतन्महारण्यंव्यतीयातोमहाबलौ ४ ततःपरंजनस्थाना
त्रिक्रोशंगम्यराघवौ क्रौंचारण्यंविविशतुर्गहनंतोमहौजसौ ५ ॥ ७ किष्किन्धा

भ्याते १ प्रविष्टपहतंअप्रत्यक्षं २ गुल्मादिभिःप्रवेष्टितंसर्वतःसर्वतआवृतंअतएवदुर्गं दु
प्रवेशंगहनंवनंहनपथानप्रतिपेदतुरित्यन्वयः ३ वेगेनातिक्रम्यचलितावानंमहारण्यंव्य १५८
तीयातोव्यतिक्रम्यगतौ ५ गम्यमत्वागहमंदुष्प्रवेशंक्रौंचारण्यंक्रौंचारण्यंसंज्ञंगहनंवन

325A

अनेकमेघानां च नः समूहस्तस्यानंतदत्तप्रभामंसर्वेनः प्रहृष्टमिव पुष्पवृक्षिकामादिहैतातानङ्गता।
नेतदृष्टेणावानस्य प्रहृष्टत्वस्य पदशः ६७ कौचारण्यमतिक्रम्यतद्वनात्सर्वेणांत्रिकोशंगावाग्रत
रेमध्येमार्गेमत्तेगाश्रमंदद्दशतः अयचोरत्वादिविशेषणानद्वनेमतेगाश्रमवर्णेदृष्टानतन३

नानामेघवनप्रख्यंप्रहृष्टमिवसर्वेतः नानावर्णैः शुभैः पुष्पैर्मृगपक्षिगणोर्युतं ६ दि
व्यद्रुमाणावेदहीतद्वनेनोविचित्रनः ततत्राववतिष्ठतौसीताहरणाद्दुःखितौ ७ ततः
पूर्वेणतौगत्वात्रिकोशंभ्रातरौतदा कौचारण्यमतिक्रम्यमतंगाश्रममंतरे ८ दृष्ट्वात
तद्वनंघोरंबहुभीममृगाद्विजैः नानाद्रुमसमाकीर्णं सर्वंगहनपादपं ९ ददृशातेगि
रौतत्रदरीदशरथात्मजौ पातालसमगंभीरांतमसानित्यसंवृतां १० आसाद्यचनरव्याघ्रौ
दर्यास्तस्याविदूरतः ददर्शतुर्महारूपांराक्षसींविकृताननां ॥ भयदामल्पसत्वानांबी
भत्सांरौद्रदर्शनां लंबोदरींतीक्ष्णदंष्ट्रांकरालीपरुषत्वचं १२ भक्षयंतींमृगान्भीमान्वि
कटांमुक्तमूर्धजां प्रैक्षेतांतौततस्तत्रभ्रातरौरामलक्ष्मणौ १३ ॥

घमानविशेषणानतत्रगिरौदरीददृशपाते १४ १० तस्याविदूरतिसंधिगांधै:तद्दरीसमीपेस्य
थे: ॥ बीभत्सांतरौक्षितांपरुषत्वचंकर्कशांतंकरालीमृगाशीरांकरालोभीषणोनेत्रे १२ वि
कटांमनिस्सूतांकारांतत्रतत्रास्थूनेतोनस्त्रोभनांवा १३ ॥

326

भ्रातुरग्रतो व्रजंतं एहि रंस्यावहेत्यत्रेकारलोप आर्षः समालंभत गृहीतवती
१४ उपगृह्यालिंग्य अयोमुखीत्यत्र यन्नामग्रहणं तेन च लाभः स्त्रियादेवलाभरूपासि चेत्त्व

सा समासाद्य तौ वीरौ व्रजंतं भ्रातुरग्रतः । एहि रंस्यावहेत्युक्त्वा समालंभत लक्ष्मणं १४
उवाच चैनं वचनं सौमित्रिमुपगृह्य च । अहं त्वयोमुखी नाम लाभस्ते त्वमसि प्रियः १५ ना
थ पर्वतदुर्गेषु नदीनां पुलिनेषु च । आयुःशेषमिमं वीर त्वं मया सह रंस्यसे १६ एवमु
क्तस्तु कुपितः खड्गमुद्धृत्य लक्ष्मणः । कर्णनासस्तनं तस्या निचकर्तारिसूदनः १७ क
र्णनासे निकृत्ते तु विस्वरं विननाद सा । यथागतं प्रदुद्राव राक्षसी घोरदर्शना १८ त
स्यां गतायां गहनं जग्मतुर्वनमोजसा । आसेदतुररिमित्रघ्नौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ १९ ल
क्ष्मणस्तु महातेजाः सत्त्ववाञ्छीलवाञ्छुचिः । अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं भ्रातरं दीप्ततेजसं २०
स्पंदते मे दृढं बाहुरुद्विग्नमिव मे मनः । प्रायशश्चाप्यनिष्टानि निमित्तान्युपलक्षये २१
तस्मात्सज्जीभवार्य त्वं कुरुष्व वचनं मम । ममैव हि निमित्तानि सद्यः शंसन्ति संभ्रमं २२

मे प्रियो भर्तासि १५ आयुःशेषं चिरमायुः १६ कर्णनासस्तनमिति समाहारद्वंद्वः १७ कर्ण
नासे इति सप्तमी १८ तस्यां गतायां पश्चाद्गहनं तद्गहनेऽप्रवेश्यानवनं ग्रामसदृशं १९ २० १५५
बाहुर्वामः अनिष्टानि निमित्तसूचकानि २१ सज्जीभव यत्तो भव संभ्रमं भयं २२

326A ततः केचित्कृतमयाह प्रपथूति वंजुलकः वंजुलकश्चापि ग्रहेन युद्धमवश्यंभाविनयश्लेष
भयं सूचितं २३ अन्वेषतोः सीतामिति शेषः आत्मसामर्थ्येन २४ ततः गहनं वनं मन्यन्ते मनि
मातरिश्वनासंवेष्टितं ग्राममिव जातं ततस्तस्य वनस्य मध्ये शब्दो भवत् २५ तं शब्दं कांक्षमाणः

एषवंजुलकोनामपक्षीपरमदारुणः श्रावयोर्विजयंयुद्धेशंसन्निवविनर्दति २३ तयोर
न्वेषतोरेवंसर्वंतद्वनमोजसा संजज्ञेविपुलःशब्दःप्रभञ्जन्निवतद्वने २४ संवेष्टितमि
वात्यर्थंगहनंमातरिश्वना वनस्यतस्यशब्दोभूद्दिवमापूरयन्निव २५ तंशब्दंकांक्षमाण
स्तुरामःकक्षेसहानुजः ददर्शसुमहाकायंराक्षसंविपुलोरसं २६ आसेदतुश्चतद्रक्षः
तावुभौप्रमुखेस्थितं विवृद्धमशिरोग्रीवंकबंधमुदरेमुखं २७ रोमभिर्निशितैस्तीक्ष्णै
र्महागिरिमिवाकितं नीलमेघनिभंरौद्रंमेघस्तनितनिःस्वनं २८ रामः ॥

२६ आसेदतुर्देहरक्षतः विवृद्धं विवृद्धाकारं प्रेक्षमाणशिरोग्रीवं अतएव कबंधं अवयवमात्रनाम
केउदरेमुखेयस्य ऊर्ध्वं मस्तकादिनात्वकं २७ निशितैस्तीक्ष्णैर्विवर्णानीदृशोरीतिरूपलक्षितमि
तिशेषः रोमभिर्निशितैस्तीक्ष्णैरितिकचित्पाठः २८ शिरोग्रीवस्य ३ ॥

वा० रा० उच्यमानविशेषणेन ललाटस्थेन केन नयनेनोरः प्रदेशमन्तरीपि शिरस्त्वात उरसि उदरः प्रदेशेन तनस्य
आ० लभ्यमानेन नयनेनोपलक्षितं महावेलेलिहानं महापक्ष्मेणाभ्यासे २९ ३० विकुर्वाणं विविधय
१६० न्तं ३१ आकर्षन्तं इत्याकृष्य गणाणामभिमुखेन कर्षन्तं अनिष्टान्मृगान्संवेष्टितं ३२ प्रपन्नयोः पन्थानमि
327

ऽग्निज्वालानिकाशेन ललाटस्थेन दीप्यता महापक्ष्मेण पिंगेन विपुलेनायतेन च २९
एकेनोरसि घोरेण नयनेनाशुदर्शिना महादंष्ट्रोपपन्नं तं लेलिहानं महामुखं ३० भक्ष
यन्तं महाघोरानृक्षसिंहमृगद्विजान् घोरौ भुजौ विकुर्वाणमुभौ योजनमायतौ ३१ करा
भ्यां विविधान्गृह्य ऋक्षान्पक्षिगणान्मृगान् आकर्षन्तं विकर्षन्तमनेकान्मृगयूथपा
न् ३२ स्थितमावृत्य पन्थानं तयोर्भ्रात्रोः प्रपन्नयोः अथ तौ समतिक्रम्य क्रोशमात्रे ददर्शतुः
३३ महान्तं दारुणं भीमं कबन्धं भुजसंवृतं कबन्धमिव संस्थानादतिघोरप्रदर्शनं ३४ स
महाबाहुरत्यर्थं प्रसार्य विपुलौ भुजौ जग्राह सहितावेव राघवौ पीडयन्बलात् ३५ ख
ड्गिनौ दृढधन्वानौ तिग्मतेजौ महाभुजौ भ्रातरौ विवशं प्राप्तौ कृष्यमाणौ महाबलौ ३६

तिरोधः आवृत्य स्थितं तं तावानानतमभञ्जन्तं वेष्टनं समतिक्रम्य ह्रदेशे स्थितौ क्रोशमात्रे ददर्शतुः ३३
भुजाभ्यां नेतुं संवृणोतीति भुजसंवृतं तं संस्थानात् देहस्थित्या आश्रयात् स्कन्धललाट कबन्धवद
स्थितं ३४ सहितौ अनेकमपि मध्ये ३५ तिग्मतेजौ तीक्ष्णतेजसौ तावत्तौ विवशं परवशौ विवशौ यथा तथा वि

327A

तत्र तस्मामवस्थायां श्रुत्वा आयातं तैर्यैस्तैरिति शेषः यैर्योद्धालंबनादित्यर्थः तत्र देशतवाल्यं बालबुद्धि
त्वयत्ना आयत्वादि हितित्या देयात्र श्रुयम्भं तमाराम स्यापिकृवं युष्मत्वाद्धतत्वादित्तिभावः ३७ ३८ निश्च
कःं निर्यो जितरक्षोबलिः मनत्वकिंचित्स्व वशमात्मानं पश्यमनस्य स्वपलायनेनेति शेषः तमेव

तत्र ये योद्ध्रश्र्च रक्षसां राघवोनैवविव्यथे बाल्यादनायुधास्त्रैव लक्ष्मणोस्त्विभिविव्यथे ४२
उवाचविभ्रमः मनराघवं राघवानुजः पश्यमां विवशंवीरराक्षसस्य वशंगतं ४३
ममैकेनत्वनिर्युक्तः परिगृह्यस्वराघव मांहिमत्वबलिंदत्वा पलायस्व यथा सुखं
४४ अधिगंतासि वैदेही मचिरेणेति मे मतिः प्रतिलभ्य च काकुत्स्थ पितृपैतामहीं
पुरी
महीं ४५ तत्र मां राम राज्यस्थः स्मर्तुमर्हसि सर्वदा लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तु रामः सौमित्रि
मब्रवीत् ४६ मास्मत्रासं वृथावीर नहि त्वादृग्विषीदति एतस्मिन्नंतरे क्रूरो भ्रातरौ
रामलक्ष्मणौ ४७ तावुवाच महाबाहुः कबंधो दानवोत्तमः कौयुवां वृषभस्कंधौ
महाखड्ग धनुर्धरौ ४८ घोरं देशमिमंप्राप्तौ दैवेन मम चाक्षुषौ वदतं कार्य
मिह वां किमर्थं चागतौ युवां ४९
विवशत्वात्वनुरायं मांहीति
भूतबलिं महाभूताकार
रक्षसे बलिमित्यर्थः ४४ अधिगंतासि ४५ ४६ एतस्मिन्नंतरे इति लक्ष्मण विषादनिवृत्ति
फलकरामाश्वासनसमये इति शेषः ४७ ४८ दैवेन दैवगत्या मम चाक्षुषौ चक्षुर्गोचरौ ४९

वा. रा. एवं कार्यादिकं सम्प्राप्तं दृष्ट्वा तस्य प्रयोजनं संपन्नमित्याह इमं देशमिति द्वाभ्यां तः । यथा ते स्वम
आ. गमनाय यदि मे देशमनुप्राप्तो ४५ तेन किं तत्राह दुर्लभमिति ४६ सुखेन परिगृह्यमाणो पलंद
१६१ ते लक्ष्मणस्य चाहमस्य विक्रमस्य कृच्छ्रकथ्यमानस्य इतरे राज्यभ्रंशो वनवासः प्रियापहारादि ग्रा
328

इमं देशमनुप्राप्तो यथा तेऽभिहितः पुरा । सर्वाणि चापि वृत्तानि दृश्यन्ते गाविकर्षिभौ ४५
मौत्सुक्यमनुसंप्राप्तो दुर्लभं जीवितं हि नौ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वाक्यं वेपस्य दुरात्मनः ४६ उ
वाच लक्ष्मणो रामो सुखेन परिगृह्यमाणो कृच्छ्रात्कृच्छ्रतरं प्राप्य हा हन्ताशस्य विक्रमः ४७
प्रमत्तं जीवितं ताय प्राप्य संप्राप्यन्तो प्रियां कालस्य सुमहद्वीर्यं सर्वभूतेषु लक्ष्मण ४८
त्वां च मां च नरव्याघ्र व्यसनैः पश्य मोहितौ नातिभारोऽस्ति दैवस्य सर्वभूतेषु लक्ष्मण ४९
शूराश्च बलवन्तश्च कृतास्त्राश्च रणाजिरे कालाभिपन्नाः सीदन्ति यथा वालुकसेतवः ५०

एवं स्थितयोरावयोरन्योन्यं प्रियायाः प्राप्यैव नौ विनं तावदिदं व्यसनं प्राप्तं यदेवमतः सर्वेष्वपि भूतेषु । १६१
कालस्य वीर्यं सुमहत् प्रबलं गलप्रचारं स्तौति श्लोकः ४७ ४८ कृतास्त्राश्चेति महाबलपराक्र
माव पिव्यसनैः दैः खैः मोहितौ कालः करोतीति पश्य कार्ये स्वे वसर्पंचनेनास्तीति पादोत्तरं ४९ ५०

328A

उदग्रविक्रमः उत्कटपराक्रमो रामः सौमित्रिमवेक्ष्य दीनमिति शेषः स्वां स्थितिमात्मनात्मनैवेभ
वेनास्थिरामकरोत् ईषद्दीपविषादेन प्राप्तमवानित्यर्थः ५। अत्र लक्ष्मणस्यापि लोकव्यवहारेणा
यमेवेत्यर्थः इत्यार्षरामायणतिलके एकोनसप्ततितमः सर्गः ६९ बाहुपाशपरिक्षिप्तौ

इति ब्रुवाणो दृढसत्त्वविक्रमो महायशा दाशरथिः प्रतापवान् अवेक्ष्य सौमित्रि
मुदग्रविक्रमः स्थिरां तदा स्वां मतिमात्मनाकरोत् ५। इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आरण्य
काण्डे एकोनसप्ततितमः सर्गः ६९ तौ तत्र स्थितौ दृष्ट्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ बाहु
पाशपरिक्षिप्तौ कबन्धो वाक्यमब्रवीत् १ तिष्ठतः किं नु मां दृष्ट्वा क्षुधार्तं क्षत्रिय
र्षभौ आहारार्थं तु संदिष्टौ दैवेन हतचेतनौ २ तच्छ्रुत्वा लक्ष्मणो वाक्यं प्राप्तका
लं हितं तदा उवाचार्तिं समापन्नो विक्रमे कृतनिश्चयः ३ त्वां च मां च पुरा तूर्णमा
दत्ते राक्षसाधमः तस्मादसिभ्यामस्याशु बाहू छिन्दावहे गुरू ४ भीषणोऽयं म
हाकायो राक्षसो भुजविक्रमः लोकं ह्यतिजितं कृत्वा ह्यावां हन्तुमिहेच्छति ५

बाहुभ्यां पाशाकारेण परिक्षिप्तौ १ क्षुधार्तं मां दृष्ट्वा भीतौ वा किं तिष्ठतं यतो मे आहारार्थं सं
दिष्टौ दैवेन जीवनसंभावनेत्यर्थः २ ३ पुरा शीघ्रं आदत्ते ग्रासीकरिष्यतीत्यर्थः ४ भुजमात्रेण विक्रमो
यस्य न तु पादेनेत्यर्थः अतिजितं सर्वथापराजितं ५ ॥

वा·रा
आ·
१८१
329

प्रस्य बाहू केवं प्रवयुक्तो नन्त ग्राणमविघोननमित्याह निश्चेष्टानामिति निगालाद्यौदि सिर्दिविहितमहीनानां
जगतीपतेः क्षत्रियस्य कृतमध्योपनीतानां पशूनां यथा यज्ञस्य स्वर्गफलदोपि पश्वोविहितोपिक्र
मितः मा त्वपापं जनलाघृक्रीडार्थं जनकत्वात् लोकदृष्ट्या च कुत्सितः एतेन तद्वधस्यापि
छत्र पापफलदत्वाभावविना केचित्क्रतुमध्यापनीतानामिति पाठं अश्रद्धाजाड्येन कल्पयित्वा क्रतु

निश्चेष्टानां वधो राजन् कुत्सितो जगतीपतेः क्रतुमध्योपनीतानां पशूनामिव राघव १ ए
तत्संजल्पितं श्रुत्वा तयोः क्रुद्धस्तु दानवः विदार्यास्यं तदा रौद्रं तौ भक्षयितुमारभत् २ ततस्तौ
देशकालज्ञौ खड्गाभ्यामेव राघवौ अच्छिन्दतां सुसंहृष्टौ बाहू तस्यांसदेशयोः ३ स पपात
महाबाहुः एवं बाहुमसक्तमसिना ततः चिच्छेद रामो वेगेन सव्यं वीरस्तु लक्ष्मणः ४ स पपात
महाबाहुः छिन्नबाहुर्महास्वनः खं च गां च दिशश्चैव नादयन् जलदो यथा ५ स निकृत्तौ भु
जौ दृष्ट्वा शोणिताचारसंवृतः दीनः पप्रच्छ तौ वीरौ कौ युवामिति दानवः ६ इति तस्य ब्रुवाणस्य
लक्ष्मणः शुभलक्षणः शशंस तस्य काकुत्स्थं कबन्धस्य महाबलः ७

मध्यापनीतानामिति
पाठं अश्रद्धाजाड्येन कल्पयित्वा क्रतुमध्यादपनीतानां वधो यथा कुत्सित इति व्याचक्षते १ तयो
रेतत्संजल्पितं श्रुत्वेति संबन्धः भक्षयितुमारभत् खड्गाभ्यां साक्षाद्धस्ताभ्यामिति शेषः २ सुसंहृष्टौ कदली
काण्डच्छेदेनेव तत्छेदेन हृष्टौ सन्तावभातां ३ दक्षिणः समर्थः दक्षिणांसस्थो बाहुः ४ गां भूमिं

१८१

329A

इत्वाकृतापादः दशरथपुत्रः ९ १४ याभिकंन्तौ यामवेषयंन्तौ १४ विचेष्टमेचेष्टमानलिंहसीत्मा
यैः १६ मीनः पापमोहकालप्रमभिज्ञानानानदिंद्रवचनवस्माणा १७ वाहावधनेययारमदे

प्रथमित्वाकृतायादोरामोनामजनैः श्रुतः तस्यैवावरजोविहिश्रातरंमांचलक्ष्मणं १३ मा
नाप्रतिहतेराज्येरामः प्रव्राजितोवनं मयासहचरोरोद्रभार्ययाचसहहन्वं १४ अप्यदेवम
भावस्वेवमतोविज्ञनेवने रक्षसापहताभार्यायामिकंन्ताविहाननो १५ तेनकौवाकिम
थैवाकवंधमरण्शोवने श्रीमनोशेसितीमतभगजतोविचेष्टम १६ एवमुक्तः कबंधस्त
लक्ष्मणानातेरेवचः ३ वाचवचनप्रीतस्तद्विदवचनस्मरन् १७ स्वागतंवानरव्याघ्रो दिष्ट्याप
श्यामिवामहं दिष्ट्याचेमानिकृतौमयवाभ्यावाहूर्वेधनौ १८ विरूपंयच्चमेकर्म प्राप्नुहत्
विनयायया तस्मैस्तूणनस्याच्चतवतः शोमसस्तव १९ इत्यार्षेरामायणोश्रारण्यकांडेस
समितमः सर्गः ७० श्रुणुरामममहावाहोमहावलपराक्रमं रूपमीसीन्ममामाविंन्सस्त्रिषुलो
केषुविश्रुतः १ ययासहर्यस्यसोमस्यशक्रस्यचयथावपुः सोहंरूपमिदंकृत्वालोकविन्त्रास
नेमहत २

यथोक्तौवाद्यवंधनावंसदेशौ १८ यथाविनयात्सुयाइप्रांविनयान्यामत
कृताञ्जलिनयः १९ इत्यार्षेरामायणोतिलकेसमतिः सर्गः ७० अचिंत्यप्रचिंत्यवैभवं १ तदे
वाक्ययथोतिइदरूपरदोहूपंवैभवेनकृता २ ॥

वा॰ रा॰
आ॰
१९३
330

ऋषीन् ज्ञास्यामीत्यब्रवत् ३ एवमुक्तः ४ एवं शप्तार्थे एतद्देवेति एतद्देवरूपं नृशंसं मे रूपं विगर्हि-
तवान्भिन्यवदत् ५ अभिशापकृतस्य मत्कालेकत्वमाप्य पूर्वेणानन्वयात्कृतस्मात्स्वशापस्यान्तो भवे-
दितितस्याचितः तेनैवं याचितेन तदुवाच यदेति तदा संविपुलतमं तनं मं श्रिया विराजितं रूपं प्राप्य
सद्गतितेन भाषितमिति संबंधः एवं हतेमोदनोः पुत्रे विहीनमन्वयः श्रियो विराजिते पुत्रे दनुर्नो वीक्ष्य

ऋषीन्वनगतान्राम त्रासयामि ततस्ततः ततः स्थूलशिरा नाम महर्षिः कोपितो मया ३ सचि-
न्वन्विविधं वन्यं रूपेणानेन धर्षितः तेनाहमुक्तः प्रेक्ष्यैवं घोरशापाभिधायिना ४ एतदेवं नृ-
शंसं ते रूपमस्तु विगर्हितं स मया याचितः क्रुद्धः शापस्यान्तो भवेदिति ५ अभिशापकृतस्ये-
ति तेनेदं भाषितं वचः यदा छित्वा भुजौ रामस्त्वां दहेद्विजने वने ६ तदा त्वं प्राप्स्यसे रूपं स्वमे-
व विपुलं शुभं श्रिया विराजितं पुत्रं दनोस्त्वं विद्धि लक्ष्मण ७ इन्द्रकोपादिदं रूपं प्राप्तमेवं र-
णाजिरे अहं हि तपसोग्रेण पितामहमतोषयं ८ दीर्घमायुः स मे प्रादात्ततो मां विभ्रमोऽस्पृ-
शत् दीर्घमायुर्मया प्राप्तं किं मां शक्रः करिष्यति ९

लक्ष्मणेति पाठान्तरेण दाक्षिण्यः श्रीना-
म्नो दानवस्य पुत्रं दनुनामानमित्यर्थः ९ ननु कुत्सितरूपत्वे शापे पि कथं कबन्धरूपता प्राप्ति- १९३
रित्याह ९ इन्द्रेति तत्कारणबीजमाह अहमिति ऋषिः शापतः घोररूपं प्राप्य ततः उग्रेण तपसा पिता-
महमतोषयं स्वकुलायतीं इदादिमध्येनेति शेषः ८ विभ्रमो गर्वः तमेवाह दीर्घमिति ९

शतपर्वणा धारेण १० सविषयनीताभयो भागोपलक्षणं शरीरमस्येत्युक्तं भागोऽपि वं म
तेनोऽधीश्वरस्य वज्रधारा हितेन मया मम याच्यमानोऽपि न ग्रोकरोत् ११ किमिति नाक्रमत तत्राह पिता
महेति नहि चाद्रीघ्रायुदीनत्त्वं १२ वज्रिणाभिहतः जीवितुं कथं शक्तः स्यात्त्वयः एवमुक्तः

इत्येवं बुद्धिमास्थाय रणे शक्रमधर्षयं तस्य बाहुप्रमुक्तेन वज्रेण शतपर्वणा ९ सक्थि
नी च शिरश्चैव शरीरे संप्रवेशितं स मया याच्यमानः सन्नानयद्यमसादनं ११ पितामहवचः
सत्यं तदस्त्विति ममाब्रवीत् अनाहारः कथं शक्तो भग्नसक्थिशिरोमुखः १२ वज्रेणा
भिहतः कालं सुदीर्घमपि जीवितुं स एवमुक्तः शक्रो मे बाहू योजनमायतौ १३ तदा चा
स्यं च मे कुक्षौ तीक्ष्णदंष्ट्रमकल्पयत् सोऽहं भुजाभ्यां दीर्घाभ्यां समाकृष्य वनेचरान् १४ सिं
हद्विपमृगव्याघ्रान् भक्षयामि समन्ततः स तु मामब्रवीदिन्द्रो यदा रामः सलक्ष्मणः १५ छे
त्स्यते समरे बाहू तदा स्वर्गं गमिष्यसि अनेन वपुषा तात वनेऽस्मिन् राजसत्तम १६ यद्यत्प
श्यामि सर्वस्य ग्रहणं साधु रोचये अवश्यं ग्रहणं रामो मन्येऽहं समुपैष्यति १७

अनाहारस्य कथं जीवनमित्युक्तः १३ वनेचरान् वनसंचारवतः १४ १५ १६ सर्वस्य ग्रह
णं साधु रोचये न किंचिदपि भक्ष्यत्वेन त्यजामीत्यर्थः अवश्यमित्यस्य च वाक्यस्य साधवस्य रामो मम
महत्स्य ग्रहणं मे प्यतीति मत्वे मन्यमानस्तिष्ठामि १७

रा॰
श्री॰
१६५
331

ममदेहन्यासेदेहत्यागेकृतश्रमः कृतयत्नोरामोममहस्तेग्रहणमेष्यतीतीमांउद्दिश्यरक्षःस्वसर्वस्व
ग्रहणंसाधुरेवचेत्यत्रएवरामोभवेदितिउत्प्रेक्षाकिमर्थिनस्त्वज्ञामीत्याशयः १८ सर्वेषामाहोनरेन
वरोद्दिमित्रवोपदेशामि १९ दवनादवनाम्नो वह्निंसंस्कारंकरिष्यामिममसाहाय्यकारिणमश

इमांउद्दिश्यरक्षःसुदेहन्यासकृतश्रमः सर्वथास्मीतिसिभद्रंतेनाहममेनराघव। १८
राकेवाहंत्वयायातनमेवमृतक्रमदहर्षिणा संरह्यमतिमाविवेककरिष्यामिनरर्ष
भ १९ मित्रवैवोपदेशामिस्वयंवाम्भोसंस्कृतोग्निना एवमुक्तस्तयुमोमिमादव
नानेनराघवः २० इदंजगादवचनंलक्ष्मणाग्रचपश्यतः रावणेनहृतामा
र्यांसीतामममयशस्विनी २१ निष्क्रान्तस्यजनस्थानात्सहभ्रात्रायथासुखं ना
ममात्रंवज्ञानामिनरूपंतस्यरक्षसः २२ निवासंवाप्रभावंवावयंतस्यनविद्म
हे शोकार्तानामनाथानामेवंविपरिधावता २३ कारुण्यंसदृशंकर्तुमुपा
कारेणवर्तता कथ्यतांनीयमग्रानिकालेशुश्रूषानिर्भरैः २४ यस्यामस्त्रा
वयंवीरसम्भ्रमेमहतिकल्पिते सर्वसीतासमावर्त्यतेयेनवायत्रवासजा २५

येनाहृद्यमिति २० यथामसर्वंद्ददेत्यत्रेतेनयथार्थंनयः २१ नाममात्रंग्रामस्यजनदायोवीक्वादितिभावः
२२ उपकारेणपरोपकारेणवर्ततेनामस्माकंसदृशामनुवृत्तिकारुण्यंसीतादहदेशादिकथनरूप
मुपकारकत्वेमहत्तमि २३ दाहविषयेत्वयाचिंतानकार्येत्याहकाष्ठानीति २४ कोलानेदवकृत्नवे

१६५

331A

कल्याणं तव भद्रा न रूपं दाहयवमेदिमसानमाधनं तनकस्तनकृतनमः पंमेसंवेवस्याभिरस्याह
पवमिति कृशाला वक्ता वक्तनाचान्यैवानवकारं प्रशाल वक्तार १९ यस्तासवेति शाषः २ न

कुरुकल्याणामत्ययें यदिज्ञानासितव्रतः एवमुक्त्वा रामेणवाक्यं वनरावृतम् २६ प्रोवा
चकुशलावक्ता वक्तारमपि राघवः हिमुमत्तिनमं आनमाभिजानामि मैथिली २७ यस्ता
वस्यातितव स्येदप्यः स्वरूपमाश्रितः योभिजानातितद्ववन्तत्त्वस्यरामनतत्परे २८ श्रद्दध्या
स्यैहिविस्मत्वेशाक्तिर्शान्तनेमप्रभो रात्रसत्वमहावीर्येसीतापवहृतानव २९ विज्ञानंहिम
दस्य हेषाण्टोषमाराजेव स्वकृतामयाप्रामम्रूपलोकविगर्हितं ३० किंतयावत्रपास्य
मवितासानवाहनः तावन्माभवदेहिस्मादहरामयथाविधि ३१ दृष्टव्यत्वयाहमवढमाय
नरपुनेदन वन्ताभितंमहावीरयस्तेवस्यातिराहसं ३२ ततमत्त्वेवकतेष्मायाग्राह्यतेनरा
हव कल्याणघातितेवीरमाहाघ्रलत्रविक्रम ३३ निहतम्मामस्यविज्ञानंत्रिषुलोकेषुरा
घव सर्वान्यविहृतोलोकानुप्रावेकारणान्तरे ३४ इत्यार्षेरामायणेवाल्मीकीयेआरण्य
कांडेएकसप्ततितमः सर्गः ७१

त्यावंदहाम्यं २८ विज्ञान
त्वविनकमेण ३० ३१ तेनयोगात्संज्ञास्यतितेनम्याग्राह्यतेननीतिमच्चविशेषेण ३२ कारणान्तरे
कमलंक्षिप्तिमितमतीत्ययोः ३४ इत्यारण्येरामायणातिलकेएकसप्ततिः सर्गः ७१

मतीद्रियविषयं २९ स्वकृतेना

रा॰
ग्रा॰
१८५
332

प्रहृष्टं गते प्राणायक बंधं प्राप पश्य सर्वतः काष्ठानि दत्त्वा तत्राग्निं ददतः १२ मेदसाछाद्यस्पतिषे
षः मेदः छागान्वातं मध्ये ददाह सः दहनप्रदहन ३ प्रजेनिमले ४ चितायाउन्ययान भास्वरः कोतिमा

एवमुक्तो ततो वीरो राघवेण ततो ऽनुजः गिरिप्रदेशमासाद्य पावकं विससर्ज ह १ त
स्मिन्स्तु महोल्काभिर्ज्वलिताभिः समन्ततः चितामादीपयामास सा प्रजज्वाल सर्वतः २
ततः शरीरं राघवस्य हुतं पितृशेषं समदहन् मेदसा पच्यमानस्य मेदं ददाह तीव्र पावकः ३
स विधूय चितामाशु विधूमोऽग्निरिवोत्थितः शुभ्रे वाससी बिभ्रन्माल्यं दिव्यं महाबलः
४ ततस्तु तां यां विमेगभा स्वरां विरजाम्बरः रूपपानां शुभसदृशः सर्वप्रत्यङ्गभूषणाः
५ विमाने भास्वरे तिष्ठन् हंसयुक्ते यशस्करे प्रभया च महातेजा दीपयन् दश दिशः विराजय
न् ६ सोऽन्तरिक्षगतो वाक्यं काकुत्स्थं राममब्रवीत् स्मृणुराज चैव ततो
नयथा सीतामवाप्स्यसि ७ राम १

१८५

वृसवैश्चप्रयंगोश्रकरवरणाहि शुभसूषणानियस ५ हंसयुक्ते रामकृत संस्कारप्रभावेण
एवं तपः प्रभावेण चैव भ्रमने विमानेन पातः ८ तनेन परमा येन उच्चमानमिति शोषः ७

332A श्रूयतामिति ज्ञातमुपायमाह रामलक्ष्मणाविति सधुक्रकयः संधिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाख्या
लोके सन्ति याभिः षड्भिः सर्वं वृत्तं तेन राज्ञा विमृश्यते तत्र दशास्येन दुर्दशापरिपाककाल
नयः परिमृष्टः सदशाभागेन दुर्दशापरिपाकावस्थाप्राप्तेन सेव्यते उत्तिनीतिः तस्मात्त्वमात्मत्राणाय
समाश्रयः कार्य इत्यर्थः परिमृष्ट इति पाठे दशास्येन दुर्दशापरिपाककालेनार्थाङ्गीकृत इत्यर्थः

रामलक्ष्मणयोर्लोके याभिः सर्वं विमृश्यते परिमृष्टो दशास्येन दशाभागेन सेव्यते ८
दशाभागगतो हीनस्त्वं हि राम सलक्ष्मणः यत्कृते व्यसनं प्राप्तं त्वया दारप्रधर्षणम् ९
तदवस्थेन कार्यः स त्वत्सुहृदावर अकृत्वा न हि ते सिद्धिमहं पश्यामि चिन्तयन्
श्रूयतां राम वक्ष्यामि सुग्रीवो नाम वानरः भ्रात्रा निरस्तः क्रुद्धेन वालिना शक्रसूनुना ११
ऋष्यमूके गिरिवरे पम्पापर्यन्तशोभिनि निवसत्यात्मवान्वीरश्चतुर्भिः सह वानरैः १२

८ न च हं दशाभागं प्राप्तस्य निकर्षं त्वया निर्णीतं तत्राह दशाभागगत इति यतस्त्वं सलक्ष्मणोऽपि ही
नो राज्यादिनेत्यर्थः यत्कृते यद्दशाभागनिमित्तं त्वया दारप्रधर्षणं प्राप्तं तेन ज्ञायते त्वं दुर्दशाभो
गकाले वर्तस इति ९ यदेवमतस्त्वया समहदेतद्दशाभागे प्राप्तः सुहृत्कार्यः तत्करणावश्यकत्वे
हेतुमाह अकृत्वेति १० तादृशः सुहृत्क इत्यत आह श्रूयतामिति ११ पम्पापर्यन्तं पम्पाप्रदेशेन
येपाशोभिते चतुर्भिः मन्त्रिभिरित्यर्थः १२

रा॰
आ॰
१९९
333

तेजोवानयनादी अमितप्रभः अपरिच्छिन्नकांतिः १३ धृतिमान् नतद्गुणानां वा स्तवकवेषो पनायेलक
स्याचिकस्याविस्तनः कथनं १४ देशमतेभविष्यतिहिनिश्चयः १५ यद्वाविनत्वराज्यभ्रंशादारोप
ह्मणादिद्रुः स्वितदस्ययाकांर्तकेनापिनशक्यमितिघ्नतः शोकेमनेमाकृथाइतिशेषः तेइमा
दीन्प्रनष्टांत्तिस्तरामङः स्वितत्तस्यापिद्वः स्वितचिततवात्रदोषाय १६ नगाक्षनवयस्यंकुर्विन

वानरेंद्रोमहावीर्यस्तेजस्वीचामितप्रभः सत्यसंधोविनीतश्चधृतिमान्मतिमान्महान् १३
दक्षःप्रगल्भोद्युतिमान्महाबलपराक्रमः भ्रात्राविवासितोवीरराज्यहेतोर्महात्मना १४
सतेसहायोमित्रंचसीतायाःपरिमार्गणे भविष्यतिहितेरामसाचशोकेमनःकृथाः १५
भवितव्यंहितच्चापिनतच्छक्यमिहान्यथा कर्तुमिक्ष्वाकुशार्दूलकालोहिदुरतिक्रमः
१६ गच्छशीघ्रमितोवीरसुग्रीवंतंमहाबलं वयस्यंतंकुरुक्षिप्रमितोगत्वाद्यराघव १७
अद्रोहायसमागम्यदीप्यमानेविभावसौ नचतेसोवमंतव्यःसुग्रीवोवानराधिपः १८ कृतज्ञःकामरूपीचसहायार्थी
नचतेसोवमंतव्यःसुग्रीवोवानराधिपः १८ कृतज्ञःकामरूपीचसहायार्थी २१६

यः १७ समयंद्रोहपरिहाराणाग्निसाक्षिकंसख्यंकार्यमित्याह अद्रोहायेति १८ नच्युतिर्थेक्का
तरदसौव ः कृतोनकार्येसत्रेहेत्नमात्राह्यतनत्तइति नन्सकिमर्थमयासहमैत्रीक्रियेतत्त्या
हसहायार्थीति नवावाभ्याममशक्ताभ्यांकस्तस्यसहायार्थेइत्यतत्राह शक्तौहीत्तस्यचिकी

वाकतो

२
...वत्वं...
१९९

333A

नतन्मतिरस्यौरससाहाय्येकाशक्तिस्तव्याहमसकृतार्थः त्वयाकृतप्रयोजनः करिष्यमाणप्रयो
जनेनापितवकार्यंसीतान्वेषणादिरूपंमकरिष्यमेवततथासामर्थ्यंप्रयोजकंतस्मकृतान्नवमा
हमस्मदेनिपुणः देवजनस्यार्थः २० तदेवाहभास्करस्यौरसइतिकृतकिल्बिषःकृतवैरतएवा

कृतार्थोवाकृतार्थोवातवकृत्यंकरिष्यति सममत्वस्मत्सः पुत्रंपंयामहेटनिर्शोकितः २० भा
स्करस्यौरसः पुत्रोवालिनाकृतकिल्बिषः सन्निधायाग्रतोवह्निप्रमणम्कालयेकपि २१
ऋक्षराजसुतस्तेनवपुष्पवनचारिणा सहितस्थानानिकालेस्मिनसर्वाणिकपिकुंजरः २२
नरमांसाशिनोलोकेनैऋणापादपिपाकृति नतस्याविदितंलोकेकिंचिदस्तिहिराघव २३
यावत्सूर्यःप्रतपतिसहस्रांशुःपरंतप सनदीर्विपुलान्शैलान्गिरिदुर्गाणिकंदरान्
प्रतिपत्स्यामहेदेवींसाहंपत्नीतेपिगमिष्यति वानरश्रेष्ठहाकायान्प्रेषयिष्यतिराघव २५
दिशोविचेतुंतांसीतांत्वद्वियोगेनशोचतीं अन्वेष्यतिवरारोहांमैथिलींरावणालये २६

वालिनःशंकितोटतितम्प्रिसन्निधायवाग्नंसन्निधायसंख्यायतेनसख्यंमचूत्तंकपिवयसंक
तुहितःसरतसंस्थानानिसर्वाणिजानाति २१ २४ प्रतिपत्स्यामिष्यतिप्राप्स्यति २५ रावणाल
येशोचतीमितिसंबंधः अनेनज्ञायतेसर्वंविदितरावणालयाःसंतितत्रकिंदिक्षुरावणालये
इतिज्ञानंसर्वंविदिग्विचयनं २६ ॥

वा॰
आ॰
१९७
334

प्रनिंदितांतांविमलांअनेनसीतासुद्देवंत्तापितं २७ इत्यार्षेरामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येलंकेद्विसप्तमः सर्गः २२
परिमार्गितादुपायेदर्शयित्वाषुनर्वोक्यमब्रवीत १ यत्रप्रकाशेननतत्रगंतव्यमेवशिरः अद्वेष्टः

ममेह संगात्प्रगतामविंदिनाप्रविश्यपातालतलेपिवाथिवांसर्वंगमानामृषभस्त्व
वर्गिणां निहत्यरक्षो मिमुनः प्रदास्यति २७ इत्यार्षेरामायणेआरण्येद्विसप्तषितमः सर्गः
२२ दर्शयित्वातराम्ग्रायसीतायाः परिमार्गिणां वाक्यमन्वर्थमर्थज्ञः कबंधः पुनरब्रवीत
१ एषराम: शिवः पंथायत्रैतेपुष्पिताद्रुमाः प्रतीचींदिशमाश्रित्यप्रकाशंतेमनोरमाः
२ जंबूप्रियालपनसान्यग्रोधप्लक्षतिंदुकाः अश्वत्थाः कर्णिकाराश्चचूताश्चान्येपादा
पाः ३ धन्वनानागवृक्षाश्चतिलकाः नक्तमालकाः नीलाशोकाः कदंबाश्चकरवीराश्च
पुष्पिताः अग्निमुख्या अशोकाश्चसुरक्ताः पारिभद्रकाः तानारुह्याथवाभूमौपातयित्य
वातान्बलात् ५ फलान्यमृतकल्पानिभक्षयित्वागमिष्यथ तदतिक्रम्यकाकुत्स्थ
वनंपुष्पितपादपं ६ नंदनप्रतिमंत्वन्यत्कुरवस्तूत्तराइव सर्वकालफलायत्रपादपामधु
रस्रवाः ७ सर्वेचऋतवस्तत्रवनेचैत्ररथेयथा फलभारनतास्तत्रमहाविटपधारिणा
शोभन्तेसर्वतस्तत्र
पंथाः २ एतेकेतनागवृक्षांजंबूत्यादि ३ धन्वनाधवाः नागवृक्षोनागकेसरः ४ अग्निमुखोभल्लातकः ५ पारिभद्रकोमंदारः बलात्तान्वृक्षान्भूमौपातयित्वापातयित्वाभूमिस्थितानिफलानि ५ ६ आ

१९७

334A ९ चंक्रमंतौ चंक्रममाणौ १० तीर्थमवतारमार्गः अविभिन्नं शोभितं शैवलं संबोधिमपादभिन्नं शोभितं ११
संजातवान् कामिति रोचे अर्थः सर्वामेहकाः १२ वधस्याकोविदाः वधमतानानाः १३ हिंसा

शोभितेसर्वेत मत्स्यमेवपर्वेनसत्रिभाः नानाह्रदाश्चवाभ्रमेपावायितावृक्षाश्च ९ फ
लानामृतकल्पानि लक्षणत्वमहास्पते चंक्रमतो वरानुशीलानशीलाकेलवनाह्वयं १०
ननः शुक्लहरितीवीरोपयानामगमिष्यथ प्रशाकेतामविभ्रष्टामतीर्थामशैवलां ११ तामसं
जातवान् काकमलामलशोभितो नत्रहंसाः प्लवाः क्रौंचाः कुरवश्च वराश्चव १२ नुल
सरागिणि कूजनिपंपासलिलगोचराः नोहिंसतेनरानद्दष्टावधस्याकोविदाः शुरा १३
हंतपिंडोपमानस्थलानूनानहिंसानभवतोघिष्यथ रोहितामत्स्यकलं शास्त्रनलमीनाश्चवव
यपायामि शोभिमंस्पानतत्रनाम्ववरानुहतानव निमलकूपस्पानस्त्तमानह्रदानेककंटका
नू १४ नवभक्ता सप्ताश्च कोलक्षणः संप्रहासयति भ्रशेतानुवादतेनामस्या संपायाः शुष्मसे
वेय १६ पद्मगयिशावववारिस्वावशीतमपि शुभ्रायतनदीक्लिष्टहृदया स्फाटिकसंत्रिभं १७

नपलितराः रोहीनामस्यावि शोभांस कर्णेडालैमीनाश्चसंतय १४ प्रपमानवस्थलो गुप्तक्षान्स्थ
क्षणाश्रनेके चकंटकैयेप्राविरोधेननात १५ पुष्पसंचयपत्याह्लिष्टप्रसम्हहेवनेमाने १६ प्र
नपवपद्मपथ अह्लिष्टमलादिकपमलहीनं १७

रा॰ पुष्करपर्णेन पद्मपर्णेन उद्धृतममलमम्भस्तास्वादितं सलिलं पाययिष्यतीति संबंधः शिशिरगहनान् शाखा
सु॰ मल्लयाप्यानान् १८ १९ पीतान्नेत्रजलपानेन क्लमन्वतः विटपीविटपिनः आर्यमेकवनमाल्यधारिणः
१९८ पुष्पवतः तान् हृष्टाः शीतोदकं च हृष्टा शोकं हास्यसि २० अहमप्यपि शोकदुःखेनादर्शनीया
335

अथपुष्करपत्रेण लक्ष्मणः पाययिष्यति स्थलानि गिरिगहनानि तथा वानराणि वनचारिणः
१८ मायाहे विचरन्नामद्रक्ष्यसि नियच्छातिलक्ष्मणः अपांगभावपादितान्न चार्हभाति वन्दनैः
१९ स्थलानि नाना पुष्पाणि दृष्ट्वा सिंहविरावनम मायाहे विचरन्नामत्रं विटपी माल्यधारिणः
२० शिवोदकं च पुण्यायास्त्वत्र शोकं विहास्यसि स्वमनोभिरस्मिन्नानुरक्तिलकानमाल
काः २१ अस्थलानि पुष्पाणि पंकजानि चरिष्यन् नानानि कस्मिन्नारोपयितान
दः २२ न च चैवं ज्ञानं न तानि न च मनीयं निरगच्छ मनसोत्पत्तिमल्लस्मिन्नन्दयः समग्र
हिताः २३ ते सायं भारापितमानावलम्बमाहृतनागरोः ये पूर्वमहीतलेगौरीशारीरान्वयदेवि
दवाः २४ तानि माल्यानि नानानि मनीनां नम्पसादता स्वर्दीवदुः समस्थानि निनविन पर्वति
गच्छ २५

न्याय स्वमनोभिरिति २१ आरोपयिता गृहीत्वा धारयिता महावनलतानाम १९८
नृत्यसंचाराभावेन स्पर्धः २२ अस्मान् नाशीर्णा वैदेहत्वमतं ते स्पादि २३ भारेणानमानां गर्वयें।
आक्षिप्यमाणा वल्मभारेण आनतानां तानि माल्यानि तीति विधेयापेक्षा क्लीबत्वं २४ २५

335A शबरीनामशबरीत्याख्याश्रमगोचरापरमी २६ त्वं दृष्ट्वा स्वर्गलोकं गमिष्यसि सर्वेजितनयमस्त्वद
र्शनस्यचमाहात्म्यात्स्वर्गलोकोव्रजस्वलोकतुतिवदंतिदेवलोकोमितपाठपिसपवायः २७ तदा
श्रमस्थानशबरीनामसहूपेमतंगाश्रमस्थानाद्दूरंशाश्रमेभ्ययुह २८ मातागनाः तत्रदांतश्रमेत

तेषांगतानामप्यपिदृष्यपतेपरिचारिणी श्रमणीशबरीनामकाकुत्स्थचिरजीविनी
२९ त्वांतुधर्मेस्थितानित्यंसर्वभूतनमस्कृतं दृष्ट्वादेवोपमंरामस्वर्गलोकंगमिष्यति
३० ततस्तद्रामपंपायास्तीरमाश्रित्यपश्चिमं आश्रमस्थानमतुलंगुह्यंकाकुत्स्थपश्य
सि ३१ नतत्राक्रमितुंनागाः शक्नुवंतितदाश्रमं ऋषेस्तस्यमतंगस्यविधानात्तच्चका
ननं ३२ मतंगवनमित्येवविश्रुतंरघुनंदनं ३३ नानाविहगसंकीर्णंरंस्यसेरामनिर्वृतं
ऋष्यमूकश्चपंपायाः पुरस्तात्पुष्पितद्रुमः ३४ तस्मिन्नंदनसंकाशेदेवारण्योपमेवने २

स्मिन्मतंगाश्रमेऋष्यर्थः यथापितत्रविधानानागाः संतितथापिमतंगस्यविधानात्तत्प्रभावात्तत्रदे
केदेशमतंगाश्रमेनसंचारंकुर्वंत्यर्थः ३३ अतस्तच्चवनंमतंगवनमित्येवविश्रुतंदेवारण्यंनंदनादिदेश
दृष्ट्वा ३० पंपायाः पंपातीरवर्तिमतंगाश्रमादित्यर्थः ३१ ॥

वा॰ रा॰ सुदुःखारोहणोः सुसुवृत्तान्हेवंसरमण्याहंशिशुभिर्नागैः सच्छन्नोभिरक्षितः उदारोहनताब्रह्मणा
आ॰ पूर्वकालविनिर्मितः विशेषोदार्यतयः प्रभ्यान्येननिर्मितः १२ शोदार्यमेवदर्शयतिशयानस्थिति ११ अ
१९९ यमप्यतिशायमाहृयइति तत्रैवप्रहरन्त्येव १४ शिशुनागानांबालगजानां १५ रुधिरधा
336

सुदुःखारोहणश्चैवशिशुनागाभिरक्षितः उदारोब्रह्मणाचैवपूर्वकालेविनिर्मितः १२
शयानःपुरुषोरामतस्यशैलस्यमूर्धनि यःस्वप्नेलभतेवित्तंतत्प्रबुद्धोधिगच्छति १३
यस्त्वेनंविषमाचारःपापकर्माधिरोहति तत्रैवप्रहरन्त्येनंसुप्तमादायराक्षसाः १४
तत्रापिशिशुनागानामाक्रन्दःश्रूयतेमहान् क्रीडतांरामपंपायांमतंगाश्रमवासिनां
सिक्तारुधिरधाराभिःसंहत्यपरमद्विपाः प्रचरंतिपृथक्कीर्णामेघवर्णास्तरस्विनः १६
तेतत्रपीत्वापानीयंविमलंचारुशोभनं अत्यंतसुखसंस्पर्शंसर्वगंधसमन्वितं १७ नि
वृत्ताःसंविगाहंतेवनानिवनगोचराः ऋक्षांश्चद्वीपिनश्चैवनीलकोमलकप्रभान् १८
रुरूनपेतानजयान्दृष्ट्वाशोकंप्रहास्यसि रामतस्यतुशैलस्यमहतीशोभतेगुहा १९

राभिः ईषद्रक्तमदधाराभिः संक्ताः संबद्धाः संहत्यसंभूयसंचरंतिपृथक्कीर्णाश्चरंति १६ १७ नी १९९
लमणिवत्कोमलकांतीन् १८ अपेतान्मनुष्यंदृष्ट्वापलायितान्अजयान्पराजयहीना
न् स्वेनाक्रान्ताप्रयासायाशांचिहरामिति १९ ॥

336A

शिलापिधानेनिगृहीतामेतिशेषः विशेषणमिलपत्त्य ४० तस्यां गुहायां ...कदाचिद्देवेन तस्यापि
देशोपनिश्चति श्रोपिधानार्थ ४२ ४३ प्रस्थितो ग्रावा सुग्रीवसमीपं प्रस्थितोऽवत्रजत सुवर्णलोक

शिलापिधानाकान्तस्थद्वारः खंवास्यः प्रवेशनं तस्यां गुहायाः पार्श्वद्वारे महान् शीतोदको ह्रदः
४० बहुमूलफलोपेतरम्यो नानावानरगणसमाकुलः तस्यां वसति धर्मात्मा सुग्रीवः सहवानरैः
४१ कदाचित्किंकिरेतस्य पर्वतस्यापि तिष्ठति कबन्धस्त्वं तथा पूर्वं तावुभौ रामलक्ष्मणौ
४२ सर्वभास्करवर्णाभः खड्गचापनवीर्यवान् तेन खस्थं महाभागं तावुभौ रामलक्ष्मणौ
४३ प्रस्थितौ तं व्रजत स्वेतिवाक्यमब्रुवन् अन्तिके गमनं तौ कार्यसिद्धिर्भवितावश्यं वानरच ४४
हर्षितौ तौ तावन्तावणकबन्धः प्रस्थितस्तदा सततं कबन्धः प्रतिपद्य रूपं हतः श्रियाभास्वरम
वेदेहः ४५ निदर्शयन्नरामममवेदसखस्थः सर्वाङ्गस्पृष्टतितदाभ्युवाच इत्यार्षे रामायणे
ग्रामसप्ततितमः ७३

शितिशेषः श्रंतिके समीपे च
तेमानं देवमूर्तं तं ताहूचतुः ४४ सता
भांहृतात्तु मतिकः कबन्धः ४४ इत्यार्थोपसंहारः सतादिविनिदर्शयस्मागादिकमितिशेषः किं
वितहरंगताप्तनः राममवेदसर्वांकस्पृष्टस्तुवाच ४५ इत्यार्षे रामायणे तिलकसार

७९ रामायणसटीक

वा० रा०

भ्रा०

१८०

337

द्यः कबंधेन कथितं तं मार्गं गृहीत्वा पंपामहि शवरीं ददृशुः अभ्यागतैः १ अचिंतानेकान्
विद्यमानानेनेकान्माधुर्यं रीतिमन्मधुरत्वं गुण्यफलानि २ उपनस्थुः प्राप्तवंतः ३ ४ तेनाव

तौ कबंधेन तं मार्गं पंपायाः पश्चिमं वने अतमस्तु हिंसां मृगमपद्यौ शुचीं वं रामसौ १ तौ
शैले श्योचितानेकान् तौ द्रुमफलद्रुमान् वीक्षंतौ जग्मतुर्द्रष्टुं सुग्रीवं राममलक्ष्मणौ २
कृत्वा च शैलपृष्ठे तौ रामलक्ष्मणौ पंपायाः पश्चिमं तीरं राघवावुपतस्थतुः ३
तौ पुष्करिण्याः पंपायास्तीरमासाद्य पश्चिमं अपश्यतां ततस्तत्र शबर्या रम्यमाश्रमं
४ तौ तमाश्रमं आसाद्य द्रुमैर्बहुभिरावृतं सुरम्यमभिवीक्षंतौ शबरीमभ्युपेयतुः ५
तौ दृष्ट्वा तु तदा सिद्धा समुत्थाय कृतांजलिः पादौ जग्राह रामस्य लक्ष्मणस्य च धीमतः
पाद्यमाचमनीयं च सर्वं प्रादाद्यथाविधि तामुवाच ततो रामः श्रमणीं धर्मसंस्थितां ६
कच्चित्ते निर्जिता विघ्नाः कच्चित्ते वर्धते तपः कच्चित्ते नियतः कोप आहारश्च तपोधने ८
कच्चित्ते नियमाः प्राप्ताः कच्चित्ते मनसः सुखं कच्चित्ते गुरुशुश्रूषा सफला चारुभाषिणि ९

१८०

योश्रमं ५ सिद्धं सिद्धयोगा ६ ७ विघ्नास्तपोविघ्नाः कामादयः कोपोपि हन्तव्यः निगृहीतः आ

337A प्रत्यवस्थितास्तुभिमत्तं स्थिता ॥९॥ अथ प्राप्तो तपःसिद्धिर्विप्राप्तिः शरवर्षी ...रानपरमार्थदर्शी
वादः ॥ स गौत्रसललोकः देववरैस्सर्वैर्नराम्मति १२ अहं यान्न लोकान् अप्रतनराम्हतिकान्

राममेणानापसीदप्सामासिद्धासिद्धसंमता पांसमर्थवरीहृदा रामायप्रत्यवस्थिता १०
अथ प्राप्तो तपःसिद्धिस्तव संदर्शनान्मया अथमेस फलेनन्मग्रवसम्रहजितः ११
अथमेस फलेनमस्सगोस्रुवमविष्यति नयिदेववरैरामसहजितेषु कहर्षभ १२ तवा
हवदाप्रासोमपदत्तासोमननमानेद रामिष्याम्यहं यान्न लोकांत्वसाहाद्विंदम १३
चित्रकूटेत्वायप्रासे विमानेनत्वलप्रभेः अनेरविमारूढायानेहपवेचारिषि १४ तेस्रा
हसन्नाथमनेमहाभागोमहर्षिभिः आगमिष्यतितेरामःस्वपूणेमिममाश्रमं १५
सनेप्रतिगृहीनव्यः सौमित्रिसहितोतिथिः तंचदृष्ट्वा वरान्नलोकानहंयास्यागमिष्यसि १६

ब्रह्मलोकान् १७ चित्रकूटमितिक्रद्दासक्तिवैभवमान्नाविधयोः हतः अस्माहाश्रमात् १८ आग
मिष्यतिसुव्यहायोतिशाधः १५ ततयांतहयाग्रस्मसेवाफलम तंतदर्शनं प्राप्य अहंयान्ला
कान्ब्रह्मलोकेअवयवाभिमायेणाग्राणाभिप्रयेणात्सवहवचनं १९

रा॰ आ॰ ७२
338

एवमुक्ताहं यततोतोम यावत्सर्वं त्वं सम्यक्परिसमाप्य तेन मं हि श्रममन्वर्थः तदुक्तं पाद्मे शाव
रीप्रत्नम्यप्रत्ययत्नम्यप्रणमान्यायातिवेशणक्रमाविष्टेर पादमत्यलनक्रमान्नतोपपापनाशने
शिष्यायायेपीत्वावनवमो ऽपुण्ये याचेयत फलानि च सपक्वानि मूलानि मधुराणि च स्व
यमाहाय समापुण्यपरीक्ष्यपरिभत्स्व च पश्चान्निवर्तयामास राघवाभ्यां हि लक्ष्मणा फलानि स्वा
दूनि तस्य समक्षं तिमुत्पाद्य दापिति ॥१७॥१८॥ विज्ञाने मानगतानागतज्ञाने प्रबहिष्कृतानाह

एवमुक्ता महाभागा ललाहं पुरुषर्षभ मया च संचितं वन्यं विविधं पुरुषर्षभ ॥१८॥
तवार्थे पुरुषव्याघ्र पम्पायास्तीरसंभवं एवमुक्तः स धर्मात्मा शबर्या शबरीमिदं ॥१९॥
राघवः प्राह विज्ञाने तां नित्यमबहिष्कृतां दनोः सकाशात्तत्त्वेन प्रभावं ते महात्मनो
१९ श्रुतं प्रत्यक्षमिच्छामि संद्रष्टुं यदि मन्यसे २० एतत्तु वचनं श्रुत्वा रामवक्त्रविनिःसृ
तं शबरी दर्शयामास तावुभौ तद्वनं महत् पश्य मेघघनप्रख्यं मृगपक्षिसमाकुलं

शबरीं वनी मितस्य येर्थितिनी ष्टेः विज्ञाने ब्रह्मविद्यायां नित्यं विद्यादिव बहिष्कृतां तत्प्राप्य दिका
दिगुणी मितस्य येर्थितिकतकः विशिष्टज्ञाने येषां ते षां तत्प्रयोजनाः तत्स बोधनं ह विज्ञाने इ
ति स वो ध्यनानित्यमबहिष्कृतां भोजनादि बवद ... हिति शेषः तदेतत्प्रा हा गादित्यं गी
हेतोर्मतिवशेषः श्रुतस्येकिमाहतत्राहदनोरितिमहात्मतात्वदा चाया णां दनोः सकाशात्
श्रुतं प्रत्यक्षं तेमिच्छामीति शेषः संद्रष्टुं यदि मन्यसे सदर्शोति ... योगेयदिमन्यसे इ

338A

मतंगवनंततपोमहिम्नाविख्यातेप्रसिद्धाः मंत्रहस्तिनेमंत्रस्पागाय प्राजयेमंहजितमतिस्थहनीडंदे
हपनरतीर्थेमिलिपादेपिमवार्थः मंत्रवततहोममंत्रवन्नहवाचक्रिरेहतवेतः यहातीर्थेमधरेन
हवांचक्रिरेहतवेतः यहातीर्थेमधरेत्तहवाचक्रिरेहत [illegible] स्पर्थः ११ प्रमकृस्यलोतवाम्रोवेदीय
त्रयम्पामसत्कृताप्रत्येतहश्याः मेमत्सवधिनस्तगुरवः श्रमाडहपिभिः कपवद्भिहेहतरमातक

मतंगवनमित्येवविख्यातेरस्रतंदन इहतेमाविनात्मानोगुरवोमेमहा
मुने ग्नहवाचक्रिरेतीर्थेमत्रवसहजित ११ इयप्रत्यकृस्यलीवेदीयव
तेमसत्कृताः पुष्पोपहारंकुर्वंतिश्रमाडहपिभिः कदैः १२ तेषांत
पःप्रभावेनपरपायापिरहनम यातयंतीदिशाः सर्वाः श्रियोवेयवलश्र
भा १४ श्रशाङ्कवद्भिर्गतमपवामश्रमालसैः चितितेनागतान्या
पपमेतानमसागरान् १५

रैः पुष्पोपहारंदेवताभ्यः कुर्वंति १३ तेषांमहाचार्याणांप्रभावेणायेवेदिः नस्तनाकालइवायापिस
र्वादिशायानयंतीश्रवलप्रभाहशप १४ श्राश्चिर्णांतरदर्शायति श्रशाङ्कवद्भिरितिसागरादितीः
र्येगतमृणाङ्कवहितिस्पर्थः तत्रहेतरूपवासश्रमालसैः कृकादिस्नापीयापवासेनजेनितेनश्र
मेणालसैर्दुर्बलैः देहशोच्छ्रितितेषांध्यानेननतदभिवकतीर्थेन [illegible] नत्वानुपश्य १५ ॥

रा॰ अग्नियोनेरस्माद् हुताभिषेकैरिति नविशुद्धं तितीर्थैर्वैभवान्तं यो वैभवान्तेतिभावः २९ आ
श्री॰ ग्नेयोनरस्माद्देवेति हुतानि दत्तानि प्रतिमूर्द्धक ललयस्य हितानि उच्चानि तानायापि स्नानवंशया
१५२ तितनेयः प्रभावादितिशेषः २२ उपसंहरतिहुतस्त्विति इहेत्वयामयाद्दर्शितेस्मिन्वंशयास
339 यास्याविते प्रभवन्तानानन्वयेतिशेषः नतस्मात्परतरः कलेवरं तपः स्वामीतिरक्कामि २८ येषांम

हुताभिषेकैस्तस्मात्तावत्कं तापादपेक्षिह अग्यापिनविशुद्धंतिप्रदेशेम् त्रुनंदन २९ दे
वकार्याणि कृत्वेह विनीमानिहुतानि वे पृष्ठेः शोवलये सा हेस्नानं वंनन त्वयापि से २७
हुतं त्वेव नमिदूरे हेश्रातव्यं चस्मातेन त्वया नदिकायास्त्वन्नानां तत्त्वनानातव्यं लेकरं २८
नेषामिकाम्यहं गान्तं प्रमीयंभाविनात्मना मुनीनामाग्रसोग्न्यषाम हत्वपरिचारिणी २९
धर्मिष्ठ तेवचारः सुतानारायवः महत्त्व सणः महेन्द्रसमत्वलल मेषास्त्रयेस्मितिवाक्ववीत ३॰
नाम्न वा वत नतारामः शावरीशासितव्रतां प्रचितो हं त्वयाभद्रेगच्छ कामेयथासुखं ३१
इत्येवमुक्ता जटिलाचीरकृष्णाजिनांबरा अनुज्ञाता तु रामेणाहुत्वात्मानं हुताशने ३२

नीनामयुगमगुमः पेषां वाहं परिचारिणी तेषां मादि ...नां सदा नमं हितपरमात्मनां मुनी १७२
नोममीप गतं सहसि कामिशतिवाक्ववीत २९ हुतात्मेषु हि स्थितिशेषः ३॰ सोपनतत्वनानीकम
नेनो ॥ ग्राम्मानेहुताशनेहुत्वा स्वाचार्यापदि स्मामानंगोनायं वेशः ३१

339A

सर्गे ब्रह्मलोकं प्रव २३ ४४ यत्र ब्रह्मलोके नम्रपूर्णं स्थानं तत्र गंगा वरी आत्मसमः स्थितो जगाम स ब्रह्मसमा
यिनेत्यर्थः २५ इति श्रीमदभिरामे श्रीरामो येरामायणतिलके श्रीरामायणकांडे चतुः सप्ततितमः सर्गः

नलनाव कसंकाशास्त्रगीमे वस्त्रगामहं दिव्याभरणसंयुक्ताद्दिव्यमाल्यानुलेपना ११
दिव्याबरधरा तेत्र वमेव प्रियदर्शना विराजयंतीनेदेशान्विशुद्धा सौदामिनी यथा २४ यत्र
नेषकनीन्मा नाविहरेति महेश्वरः नमाप शाश्वतीं स्थानं जगाम स समायिना २५ इ
ति श्रीरामायणे श्रीरामायणकांडे चतुः सप्ततितमः सर्गः ७४ दिव्यतस्थापाना याशावग्रीम
नेतेन सा लक्ष्मणेन सहभ्रातावि नयाम्भासराघवः १ विनयित्वातथा मान्साश्च भावितम
हात्मनां हितकारिणमेकाग्र लक्ष्मणं राघवोब्रवीत् २ हं सोऽमयाश्रमः सौम्यबहुधा सुधः उ
तोत्मने विषमलमूलसाहेतोनानाविहगसेवितः ३ समानाचसमदूरानां तेषानी शुकुल
सुतो उत्सृष्टं वैविधिविमिताश्चापितधिनाः ४ प्रनष्टमसुभेयत्र कल्याणं सम्प्रपोस्य
ने नेनतेन तुष्टहृष्टममनो लक्ष्मण सप्रति ५ हृदयेमनराज्ञस्मुभमाविभविष्यति नदा
गकं गमिष्याव: पंपानां प्रियदर्शना ६

७५ देवं विनिमहात्मनां प्रभावं शावं सुतं १ २ तेषां प्रतीनां समानां समद्राणां तीर्थे भूलोको
पकारायतैः स्थापिते ४ उपस्पृष्टमात्रे ४ तेनकल्याणोपस्थानं ५ शुभे मित्रलाभोद ६

रा॰
आ॰
७३
340

प्रस्तुमतः स्कंधस्य ३ त्वरामि ८९ पम्पामपि त्वरन्नेपं पादर्शनेः समर्थः ॥ ११ पानीयवाहिनी पाना
होति मधुरस्वर्गीत निर्मलजलवाहिनी ग्रनेनपपानदीनिलयानेवाहिनीमित्रस्य घोरिणीमि

ऋष्यमूको गिरिर्यत्र नातिदूरे प्रकाशते यस्मिन्वसति धर्मात्मा सुग्रीवोंशुमतः सुतः ७
नित्यं वालिभयात्त्रस्तश्चतुर्भिः सहवानरैः कथयेत्वं च तद्दृष्ट्वा सुग्रीवं वानरर्षभम् ८ तदर्थानं
हि मे कार्यं सीतायाः परिमार्गणे इति श्रुत्वा गत्वा प्रसादमि त्रिर्दिश्यमब्रवीत् ९ राक्षावल्व
दितं तन्नु मम माधिपत्यनेमनः शाश्रमान्तं ततस्मात्रिशक्रमणस्य विशांपतिः १० आजगामन्त
तः पंपाल्लक्ष्मणेन सहप्रभुः समीक्षमाणाः पुष्पाढ्यां सर्वतो विपुलद्रुमाम् ११ कोयष्टिभिश्चा
र्जनकैः शतपत्रैश्च कीचकैः एतैश्चान्यैश्च विहगैर्नादितं तद्वनं महत् १२ स रामो विवि
धान्वृक्षान्सरांसि विविधानि च पश्यन्कामाभिसन्तप्तो जगाम परमं ह्रदं १३ स तामासाद्य
वै रामो दूरादुदकवाहिनीं मतंगसरसं नाम ह्रदं समवगाहत १४ तत्र जनास्तत्र रामस्यो
राघवो हि समाहितः स तु शोकसमाविष्टो रामो दशरथात्मजः १५ विवेश नलिनीं रम्यां
पंकजैश्च समावृतां तिलकाशोकपुन्नागबकुलोद्दालकाशिनीं १६ रम्योपवनसंबा

स्पर्शीवामतंगसरश्मिन्यकारांतः नच्चपंपायामेवप्रदेशाभदोगंगायाम ॰ काशीकेव स्थ १५ स्म

१८ १९ कुवलयोद्भवैः कुवलयसमद्भवैः कृष्णागजन्मालसगाचित्रकंबलैः [illegible] विंदपद्मपोरक्तस्त्रत
विषयत्वेनभेदः २१ विललापसीताविवियोगादितिशेषः २२ अक्रूडुमोलोघ्रः २३ भद्रोशवटः ति

मस्तकरूपसंवाधोनीरस्थडुमशोभितां सखीभिरिवसंयुक्तांलताभिरनवे
ष्ठितां १८ किन्नरोरगगंधर्वयक्षराक्षससेवितां नानाडुमलताकीर्णांशीतवारि
निधिशुभां १९ पद्मसौगंधिकैस्ताम्रांशुक्लोकमुदमंडलैः नीलांकुवलयोद्भ
वैर्बहुवर्णांकुथामिव २० अरविंदोत्पलवतीपद्मसौगंधिकायुतां शोभिता
मवनीयवनां वहिणाहुष्टनादिनां २१ समाहृष्टस्ततः पंपारामः सौमित्रिणासह
विललापचवेतजस्वीरामोदशरथात्मजः २२ तिलकैर्वीजपूरैश्चवटैश्शुक्लडुमैः
स्तथा पुष्पितैः करवीरैश्चपुन्नागैश्चसुपुष्पितैः २३ मालतीकुंदगुल्मैश्चभंडी
रैर्निचुलैस्तथा अशोकैः सप्तपर्णैश्चकेतकैरतिमुक्तकैः २४ अन्यैश्चविवि
धैर्वृक्षैः प्रमदेवोपशोभिता अस्यास्तीरेतुपूर्वोक्तः पर्वतोधातुमंडितः २५

निचुलोवंजुलः अतिमुक्तोमाधवीलता २४ पूर्वोक्तः कवंधोक्तः २५ ॥ ॥

रा॰ आ॰ १७४ 341

नरस्य प्रसिद्धत्वात् तस्य ऋक्षरजो नामकस्य पुत्रो हरीश्वरो वानरः २६ २७ स्वच्छन्दं तं रम्भरा सीताशोकं ॥

ऋष्यमूक इति ख्यातश्चित्रपुष्पितपादपः हरेर्ऋक्षरजो नाम्नः पुत्रस्तस्य महात्मनः २६ अध्यास्ते तं महावीर्यः सुग्रीव इति विश्रुतः सुग्रीवमभिगच्छ त्वं वानरेन्द्रं नरर्षभ २७ इत्युवाच पुनर्वाक्यं लक्ष्मणं सत्यविक्रमः कथं मया विना सीतां शक्यं लक्ष्मण जीवितुं २८ इत्येवमुक्त्वा मदनाभिपीडितः स लक्ष्मणं वाक्यमनन्यचेतनः विवेश पंपां नलिनीं मनोरमां तमुत्तमं शोकमुदीरयाणः २९ ॥

उपसंहरति इत्येवमिति अनन्यचेतनः नान्यस्मिन्सीतायाः [illegible] चित्तं यस्य सः नलिनीं [illegible] मनो १७४
रमां पंपामत्तेगसरस्प्रदेशावलिनीमिति [illegible] २९ [illegible]

रा॰
आ॰
१२५
342

शुभदर्शोऽशुभदर्शनं काननेऽस्मिंस्तां पंपां ददर्श सर्वत इति शेषः विवेशाथ मतंगाश्रमसमावके
देवैर्निबोध्य ॥ ७० ॥ विराजास्तिलकं तथा नगनाम हस्ताम्यपद्मा विशत् विचरन्नुर्दरेकमालोकभवाभ्याम

के मेघागतनाम विलोकयन्त्वनं ददर्श पंपां शुभदर्शकाननां प्रने
कनानाविधपतिसंकुलां विवेशरामः सहलक्ष्मणेन ॥ ७० ॥ इत्यार्षे
रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे पंचसप्ततित
मः सर्गः ॥ ७५ ॥ इदमारण्यकाण्डं समाप्तम् मूलपाठसंख्या ११५.

सुमेधाद्भिः ॥ १ ॥ अनिरामाभिरामे श्री ... रामायणतिलके आरण्यकाण्डे पंचसप्ततितमः स १२५
र्गः ॥ ७५ ॥ इदमारण्यकाण्डव्याख्यानं समाप्तम् शुभमस्तु मूलसंख्या ... ॥ उभयोसंख्या ५४६.

334 Pages

रा॰ कि॰
१

ॐश्रीगणेशायनमः ॐसुग्रीवस्यावनंतन्वयेरंहसानोघ्नमर्दनं महत्तेमेद्रिकाद्दानंकृतंयेनसमेग।
तिः १ सविराधादिवधेनप्रसिद्धपराक्रमः पंपादर्शनोद्दीपितकामोवा तोसुग्रीवायिघ्वितऋ
ष्यमूकसमीपवर्तांपुष्करिणींपंपामन्वयंतत्सकांतपंपा॥ (अमतेनगा(क्षेवासरोविशेषं विललापपर्यदे
ववत २ तांपंपांदृष्ट्वातज्जन्महर्षात्ततस्येंद्रियाणि कंपितेरुद्रिक्तविकाराणीवाभूवन कामव

ॐश्रीरामचंद्रायनमोनमः स[illegible]पुष्करिणींगतापद्मोत्पलकर्कंकलं रामःसौ
मित्रिसहितोविललापाकुलेंद्रियः १ तस्यदृष्ट्वैवतांहर्षादिंद्रियाणिचकंपिरे
सकामवशमापन्नःसौमित्रिमिदमब्रवीत २ सौमित्रेशोभतेपंपावैडूर्यविमल।
लोदका फुल्लपद्मोत्पलवतीशोभिताविविधैर्द्रुमैः ३ सौमित्रेपश्यपंपायाः
काननंशुभदर्शनं यत्रराजंतिशैलावाद्रुमाःसशिखराइव ४ ॥ राम

प्राप्तमापन्नइव २ वैडूर्यवत्तत्प्रभावनिर्मलोदकायंपा तदाख्यसरोवरावच्छिन्नापंपा नदीत
ज्जलस्योपाधिकपूर्णामत्वप्रतिभास[illegible]प्रभासारश्यंउपाधिमाह फुल्लेति द्रुमादिच्छाय।
यातथाभाते ३ पंपायाः काननंतत्तीरस्थवतिकाननं यत्रकाननेसशिखराइवउन्नता।
ग्रवाणोभिःसम्मूर्गाद्रुवद्रुमाशैलावाशैलाइवराजंति ५ ॥ राम ॥ राम

राम
१

1A

शोकाभितप्तं रम्यभ्रंशाशोनां ... गादिनाशोपरितप्तं आपपः पीडयंत्युक्तं नानापीनाद्दम
रतस्येति दुःखेनमदावल्कलादिदुःखस्मरणेन ५ एवं शोकातस्यापिशोभतेसर्वावद्दावर्तते
तस्यच्छ: ९ वालाःस्थापदाः ७ नीलानवद्दनीलपीतशाद्वलहरितप्रदेशाः परिस्तोमैःऊ।
द्दरार्पितंयुक्तपरिस्तोमः ऊत्योद्दयाः डुमा...छिन्नैरिति पादेउच्छिन्नैःउच्छिन्नगंधैःपद्माप
संतप्तशोकाभिसंतप्तमापपः पीडयंतिव भरतस्यचदुःखेनवैदेह्याहरणेनच ५
शोकार्तस्यापिमेपंपाशोभतेचित्रकानना व्यकीर्णावद्दुविधैःपुष्पैःशीतोदका
शिवा ६ नलिनैरपिसंछिन्नाह्यसर्थशुभदर्शनैः सर्पव्यालानुचरितामृगद्दि
जसमाकुलाः ७ अधिकंप्रविभात्येतन्नीलपीतंतुशाद्वलं डुमाणांविविधैःपुष्पैः
परिस्तोमैरिवार्पितं ८ पुष्पभारसमृद्धानिशिखराणिसमंततः लताभिःपुष्पि
ताग्राभिरुपगूढानिसर्वतः ९ सुखानिलोयंसौमित्रेकालःप्रचुरमन्मथः गंध
वान्सुरभिर्मासोजातपुष्पफलद्रुमः १० पश्यरूपाणिसौमित्रेवनानांपुष्पशालि
नां सृजतांपुष्पवर्षाणिवर्षंतोयमुचामिव ११ परिस्तोमभूतैःराणीभूतैरिव।
स्थितैः पुष्पैरर्पितंयुक्तं ८ शिखराणिडुमाग्राणिउपगूढानिव्याप्तानिसर्वतः सर्वाचवद्दु
देन ९ अयंकालोवसंतःप्रचुरमन्मथःकामोद्दीपकः अतएवगंधवान्कामोद्दीपनगंध
वान्गंधोद्दीपकअमोदलेशसंबंधगर्वयादिनिसुरभिर्मासोमधुमासःजातानिपुष्पफला

॥

[illegible]

वा रा° श्री° २

प्रस्तलेषु समशिलातलेषु ११ कुसुमाकारा धराः वट्टकुसुमाः कुसुमोत्कचा इति पाठे कुसुमैः कुड्मलैः का चाः संतानकेशा इत्यर्थः इति कतकः ताट्ट्शीः शाखा विक्षिपन्तः चाल यन् मारुतः चलितः स्थानैः न तानकुसुमस्थानतः स्खलितैः शाखात्रादिस्थैः षट्पदैः रनुगीयते तु पुष्पं हरन्मारुतो नृत्यन्गीयते मत्तकोकिलकूजितैः सम इत्यर्थः १४ मत्तेति अत्र वायोगीतनर्तने तन्नर्तकाः ये सा पर्यम्बुच्यते मत्तकोकिलकूजितैः स

प्रस्तरेषु च रम्येषु विविधाः काननद्रुमाः वायुवेगप्रचलिताः पुष्पैरवकिरन्ति गां १२
पतितैः पतमानैश्च पादपस्थैश्च मारुतः कुसुमैः पश्य सौमित्रे क्रीडतीव समन्ततः १३
विक्षिपन्विविधाः शाखा नगानां कुसुमोत्कटाः मारुतश्चलितस्थानैः षट्पदैरनु
गीयते १४ मत्तकोकिलसन्नादैर्नर्तयन्निव पादपान् शैलकन्दरनिष्क्रान्तः प्रगीत
इव चानिलः १५ तेन विक्षिपतात्यर्थं पवनेन समन्ततः अमी संसक्तशाखाग्रा
थिता इव पादपाः १६ स एव सुखसंस्पर्शो वाति चन्दनशीतलः गन्धमभ्यावहन्पुण्य
श्रमापनयनोऽनिलः १७ अमी पवनविक्षिप्ता विनदन्तीव पादपाः षट्पदैरनुकू
जद्भिर्वनेषु मधुगन्धिषु १८

न्नादैर्मत्तैरङ्गादृध्वनिभिः नर्तयन्निव तं शिलापत्रिवशैलकं
दरनिष्क्रान्तः निष्क्रमकालेध्वनियततया गीतवानिव १५ तेन संहृता हिगुणावता विक्षि
प्ता वृक्षान् चालयता ग्रथिताः संग्रथिता इव १६ गन्धमभ्यावहन्पावति संवेपः १६ अनुकू

2A

संसक्तशिखराः संपन्नशाखाग्राः ...इति कनकः शि... पुष्पस्य पुष्पैर्द्रुमैः शैलाः संबद्धाग्रभागा इत्यर्थः
इति तात्पर्यः १८ पुष्पसंछिन्नः शिखराः शाखाग्रभागा येषां मारुतकृतोत्क्षेपणेन चालनेन चंचला
लाः मधुकरा एव उत्तंसाः शिरोभूषणा येषां ते प्रगीता इव प्रारब्धगीता इवेत्यर्थः १९ कर्णिकारैः पीतपुष्पैर

गिरिप्रस्थेषु रम्येषु पुष्पवद्भिर्मनोरमैः संसक्तशिखराः शैलाः विराजंति महाद्रुमैः १८ पु
ष्पसंछिन्नशिखरा मारुतोत्क्षेपचंचलाः अमी मधुकरोत्तंसाः प्रगीता इव पादपाः १९
सुपुष्पितांस्तु पश्यैतान्कर्णिकारान्समंततः हाटकप्रतिसंछन्नान्नरान्पीतांबरानिव २०
अयं वसंतः सौमित्रे नानाविहगनादितः सीतया विप्रहीनस्य शोकसंदीपनो मम २१
मां हि शोकसमाक्रांतं संतापयति मन्मथः हृष्टं प्रवदमानश्च समाह्वयति कोकिलः २२
एष दात्यूहको हृष्टो रम्ये मां वननिर्झरे प्रणदन्मन्मथाविष्टं शोचयिष्यति लक्ष्मण २३
श्रुत्वैतस्य पुरा शब्दमाश्रमस्था मम प्रिया मामाहूय प्रमुदिता परमं प्रत्यनंदत २४ एवं
विचित्राः पतगा नानारावविराविणः वृक्षगुल्मलताः पश्य संपतंति समंततः २५

स्येनेतत्समर्पयतेजल २२ हृष्टं यथा प्रवदमानः कोकिलो मां समाह्वयति स्पर्द्धयेवेत्यर्थः २३ दात्यू
हको नलकुक्कुटः हृष्टः कामावेशेन वननिर्झरे वनमध्यगे प्रस्रवणे २४ मामाहूय प्रदर्शना
त्प्रीतिमिति शेषः परमम् अतिशयेन २५ पतगाः कलोरः वृक्षादीन् क्रमेण संपतंति पश्य २६ ॥

वा॰रा॰ पुंभिर्विहङ्गैर्विमिश्राः संबद्धाः आत्मव्यूहेषु स्वस्वजातिसमूहेषु अभिनन्दिताः प्राप्तानन्दाः भृङ्ग

किं॰ राजप्रमुदिताः प्रमुदितभृङ्गराज इव मधुरस्वनाः अस्याः कूले सन्तीति शेषः यद्वा भृङ्गराजस

३ वेषेण प्रमुदिता मधुरस्वरा भृङ्गपक्षिणः सन्तीति शेषः २७ तथा अस्याः इह कूले शकुनाः प्रमुदि

3 ताः सन्ति दात्यूहानां रतिः संवर्धिता विक्रन्दा दात्यूह इति विक्रन्दाः तैः २८ अशोकस्तवकरूपा

विमिश्रा विहगाः पुंभिरात्मव्यूहाभिनन्दिताः भृङ्गराजप्रमुदिताः सौमित्रे मधुरस्वराः २७

अस्याः कूले प्रमुदिताः संघशः शकुनास्त्विह दात्यूहरतिविक्रन्दैः पुंस्कोकिलरु

तैरपि २८ स्वनन्ति पादपाश्चेमे मम मानङ्गप्रदीपकाः अशोकस्तवकाङ्गारः षट्पद

स्वननिस्वनः २९ मां हि पल्लवताम्रार्चिर्वसन्ताग्निः प्रधक्ष्यति नहि तां सूक्ष्मपक्ष्मा

क्षीं सुकेशीं मृदुभाषिणीं ३० अपश्यतो मे सौमित्रे जीवितेऽस्ति प्रयोजनं अयं हि

रुचिरस्तस्याः कालो रुचिरकाननः ३१ कोकिलाकुलसीमान्तो दयिताया ममान

घ मन्मथायाससंभूतो वसन्तगुणवर्द्धितः ३२ अयं मां धक्ष्यति क्षिप्रं शोकाग्नि

र्नचिरादि अपश्यतस्तां वनितां पश्यतो रुचिरान्द्रुमान् ३३ ॥

शृङ्गारापस्य अग्नेः सदृशस्तबका

ह षट्पदस्वन एव निस्वनो यस्य पल्लवरूपा अर्चिर्यस्य २९ अयं हीति अयं कालो वसं

न्तकालस्तस्या मम दयिताया रुचिरद्रुः कोकिलैराकुलः सीमान्तो वनसीमान्तो मध्यप्रदे

शो येन सः ३१ मन्मथायासेत्यत्र उपसंभूतो जनितो वसन्तगुणैः दानिलपुष्पितकान

नवनिरस्तैर्बर्हितैः प्रवलितैः ३२ नवीनगर्वावाद्यनीकेवर्म विराहिविनिपण्डतैः ३३ ॥ ३

आत्मप्रभावः कामः भूयस्त्वं वेपयिष्यसि ३७ स्वेदसंसर्गः कामविकारजः तेन हर्षयति मल्लिनी
करोति तादृशः यद्वा तं हर्षयति नाशयति मलयानिलसंवपनादृशः चिन्ताशोकाभ्यां व
लात्कृतं पीडयैव चैत्रसंवर्धीवनानिलः ३८ शिखिनीभिः मयूरीभिः मदमूर्छिताः मत्ताः ३९

ममायमात्मप्रभवो भूयस्त्वमपयास्यति अदृश्यमाना वैदेही शोकवर्धयतीह मे ४०
दृश्यमाना वसन्तस्य स्वेदसंसर्गदूषकः मां हि सा मृगशावाक्षी चिन्ताशोकबलात्
कृतं ३९ संतापयति सौमित्र क्रूरश्चैत्रवनानिलः अमी मयूराः शोभन्ते प्रनृत्यन्
तस्ततः ३९ स्वैः पक्षैः पवनोद्धूतैर्गवाक्षैः स्फाटिकैरिव शिखिनीभिः परिवृ
तास्तएते मदमूर्छिताः मन्मथाभिपरीतस्य मम मन्मथवर्धनाः पश्य लक्ष्मण नृत्यन्
मयूरमुपनृत्यति ३० शिखिनी मन्मथार्तैषा भर्तारं गिरिसानुनि तामेव मनसा
रामां मयूरोऽप्यनुधावति ३९ वितत्य रुचिरौ पक्षौ रुतैरुपहसन्निव मयूरस्य वने
नूनं रक्षसा न हृता प्रिया ४० तस्मान्नृत्यति रम्येषु वनेषु सह कान्तया मम त्वयं वि
ना वासः पुष्पमासे सुदुःसहः ४१

अभिपरीतस्य व्याप्तस्य ३० अनुधावति नृत्यप्र
संगेनानुगच्छति वितत्य विस्तार्य ३९ रुतैः रुतैर्हसन्निव माति तिशेषः ४० यतो न हृता त
स्मान्नृत्यतीत्यर्थः विना सीतां विनायं मम पुष्पमासे चैत्रे वासो सुदुःसहः अतिपीडाजनक

वा॰ रा॰ नत्वेतावातरागस्तवानुचिंतस्तत्राह पश्येति संरागो निशामितो रामः ४३ वन्यानि पुष्पाणि
कि॰ मे सीतावियोगात्भोगसाधनत्वाभावान्निष्फलानि भवंति ४४ उक्तस्यैव विवरणं पुष्पाणीत्या
५ दि अतिश्रीयाः रुचिराणीत्यन्वयः मधुकरोत्करैर्मधुकरसमूहैः ४५ आह्वयंत इव नर्तयंती।
4

पुष्पलक्ष्मीरसंरागोतिशयो निर्गतेष्वपि अधुना शिखिनी कामाद्भर्तारमभिव
र्तते ४२ ममाप्येवं विशालाक्षी जानकी जातसंभ्रमा मदनेनाभिवर्तेत यदि ना
पहृता भवेत् ४३ पश्य लक्ष्मण पुष्पाणि पादपानामतिश्रिया निष्फलानि म
हीं यान्ति सम मधुकरोत्करैः ४५ नदंति कामं शकुना मुदिताः संघशः कलं
आह्वयंत इवान्योन्यं कामोन्मादकरा मम ४६ वसंतो यदि तत्रापि यत्र मे वस
ति प्रिया नूनं परवशा सीता सापि शोचत्यहं यथा ४७ नूनं न तु वसंतस्तं देशं
स्पृशति यत्र सा कथं ह्यसितपद्माक्षी वर्तयेत्सा मया विना ४८ ॥ पुष्पाणि
निष्फलानि भवंति मे पुष्पभारसमृद्धानां वनानां शिशिरात्यये ४४ रुचिराण्ये
त्यन्वयः ४९ यदि सीतावामदेशेपि वसंतोस्ति न दा मद्वदेव सापि शोचति सा मया स्मरं
तान यद्यपि तत्र वसंतो न भवेत् कदाचित्तथापि मया विना सा कथं वर्तयेत जीवेत् सदि
रह एवं तत्राशंकापयोऽभमिति भावः ४८ ॥ राम ॥ राम ॥ ४

4A

अथवावर्ततेतत्रवसंतस्तस्याप्रियैः शत्रुभिः पीडितायतः सान्तस्तस्यावसंतः किंकरिष्यतिपरस्त्रगपी
ड़ासनेकामपीड़ांतववकाशंक्षितिभावः इतिशोचः परेतत्रवसंतोनास्येवतत्रतेनविनासाक।
पतत्रनिष्ठुतअगतेवस्याक्षितपथः तदेवसत्रचयत्राहातनेतिपरनिर्भत्सनवशानन्नाम्यान्तीन्याशाय
इत्याहुः ४७ सर्वथातस्याः कामपीड़यानाशएवप्राप्तइत्याहद्दपामेति ४८ तदेवविस्तरेणनिर्द

अथवावर्ततेतत्रवसंतोयत्रमेप्रिया किंकरिष्यतिसुश्रोणिसात्वनिर्भर्त्सितापरैः ४९
श्यामापद्मपलाशाक्षीमृदुभाषाचमेप्रिया नूनंवसंतमासाद्यपरित्यक्ष्यतिजीवितं ५०
हृदयेहिसुहृदयबुद्धिर्ममसंपरिवर्तते नालंवर्तयितुंसीतासाध्वीमद्विरहेगता ५१ मयि।
भावोहिवैदेह्यास्तत्वतोविनिवेशितः ५२ एषपुष्पवहोवायुः सुखस्पर्शोहिमावहः
तांविचिंतयतः कांतांपावकप्रतिमोमम ५३ सदासुखमहंमन्येयंपुरासहसीतया
मारुतः सविनासीतांशोकसंजननोमम ५४ ।।

इमिति साध्वीसीतामद्विरहेगतानंतप्रा
शावसंतसमते सतेमासंसर्वथावर्तयितुंजीवितंनालं समर्थः ५१ एवंनिश्चयप्रकारेणपरस्परानु।
रागसाम्यदर्शयतिभावइति ५२ हिमवहोपिपावकप्रतिमोदुःसहइतिविरोधाभासः ५३ यंवा
पुरासीतयासहस्थितिकालेसदासुखमन्येइत्यन्वयः ५४ ।। राम ।। राम
।। राम ।। राम ।।

वा रा तदासीनासंयोगकाले। सोवायसः पक्षी विहंगः आकाशगः सन्प्रणादितस्तेनचतद्वियोगंसूचि-
प्र ४ तवानित्याशयः अथतांविनातद्वियोगावस्थायांपादपगतः प्रहृष्टनभिकूजतितेनतत्संयोगं
5 सूचयतीत्याशयः तदेवविहगेणेति विहगः सन्प्रतिहारकोपहारकइत्यर्थः तर्हिदानींतस्य
त्वीतस्याः समीपंमांनेष्यतीत्यर्थः कनककलपक्षी प्रणादितस्तथेति विहगः प्रीतिकारकइति
चप्राचीनःपाठः अत्रैसोपक्षान्तथातिसवियथाभवतितथाविहगः सन्प्रणादितःनादेकूजनवा

तांविनाद्यविहंगोसौपक्षीप्रणादितस्तथा वायसःपादपगतःप्रहृष्टमभि
कूजति ५५ एषवैतत्रवैदेह्याविहगःप्रीतिकारकः पक्षीमांतुविशाला
क्ष्याःसमीपमुपनेष्यति ५६ पश्यलक्ष्मणसंज्ञादंवनेमदविवर्द्धनं पु
ष्पिताग्रेषुवृक्षेषुद्विजानामवकूजितां ५७ विक्षिप्तांपवनेनैतांअसौति
लकमंजरी षट्पदःसहसाभ्येतिमदोद्धूतामिवप्रियां ५८ ॥ राम

नःअस्यपूर्वमितिशेषः तत्संयोगकालेइत्यर्थः अथेदानींतांविनातद्वियोगकालेइत्यर्थ्यतिशे
षः उः त्वनादइत्यर्थः अथकेचित्कूजनमाह पादपगतोवायसःप्रहृष्टयथाभिकूजतिएषवि
हगएवंनादविशिष्टोविहगोवायसोयत्रसीतातिष्ठतितत्रतस्याःप्रीतिकारकः अतिकः
मात्वमांचतस्याःसमीपंतत्समीपगमनद्वारेणसंस्थायपतीत्यनीत्यर्थइत्याह ५९ पुनः ह

ॐ कामयीतितत्रकी पक्षेपति पद्वीव्यत्थीःश्रावकूजनिपर्यद्धुर्कनो
मदधीमदनसवर्द्धनो ५८ ॥
५

5A

विभ्रमोत्सिक्तमनसः स्पृणारोद्धिक्तचिताः ९० विचरंतिकिन्नरीभिः सहैतेशोषः स्नापिकाम
हितनायकान्तरदर्शनशुद्धीपने नलिनान्यत्ररक्तकमलानि ९१ नीलोत्पलोत्समंता
युता ९२ जलेषट्पदाहतकेसरैः जलेममरपातितपुष्पधूलिभिरभिसंवृताश्चाशोका

कामिनामयमत्यंतमशोकः शोकवर्द्धनः स्तवकैः पवनोत्क्षिप्तैस्तर्जयन्निव मां
स्थितः ९४ अमीलक्ष्मणदृश्यंतेचूताः कुसुमशालिनः विभ्रमोत्सिक्तमनसः सां
गरागानराइव ९० सौमित्रेपश्यपंपायाश्चित्रासुवनराजिषु किन्नरानरशार्दूल
विचरंतिपुनस्ततः ९१ इमानिशुभगंधीनिपश्यलक्ष्मणसर्वशः नलिनानिप्र
काशंतेजलेतरुणसूर्यवत् ९२ एषाप्रसन्नसलिलापद्मनीलोत्पलायुता
हंसकारंडवाकीर्णापंपासौगंधिकायुता ९३ जलेतरुणसूर्याभैः षट्पदा
हतकेसरैः पंकजैः शोभतेपंपासमंतादभिसंवृता ९४ चक्रवाकयुतानित्यंचि
त्रप्रस्थवनांतरा मातंगमृगयूथैश्चशोभतेसलिलार्थिभिः ९५ पवनाहतवे
गाभिरूर्मिभिर्विमलेंभसि पंकजानिविराजंतेताड्यमानानिलक्ष्मण ९६ प
द्मपत्रविशालाक्षीं सततंप्रियपंकजां अपश्यतोमवैदेहींजीवितंनाभिरोचते ९

मते ९८ चित्रप्रस्थानिचित्राणिदेशानि वनेनराणिपस्याः सा ९९ पवनाहतवेगाभिःप
वनाघातजनितवेगाभिः अंभसिपंकजानिविराजंतेइत्यन्वयः ९९ अपश्यतोमेश्रान्तेमेति

फाषः सहीकर्ताः श्रीघनविवृदयोमेयतिवधी ८४ ॥

वा॰ रा॰ वामत्वं कौटिल्यं गतां विपुलां डलेभ्यो अभ्याप्राप्याः स्मारयिष्यन्ति स्मारयतीत्यर्थः चितकै
किं॰ वल्यैवापनद्वाराः न्यथा प्रयोगो विहरपरिपोषयः ६७ कामः कामकृत्तमायः भूयोपि

१
6
अहो कामस्य वामत्वं योगतामपि दुर्लभं स्मारयिष्यति कल्याणि कल्याण ॥
तरवादिनी ६८ शोकेनापारयित्वं कामेभवेद्भ्यागतो मया पुष्पिभूयापवसंतो
मानहन्यात्पुष्पितद्रुमः ६९ यानिस्म रमणीयानितयासह भवंतिमे तान्येवा
रमणीयानिजायंतेमेतयाविना ७० पद्मकोशपलाशानि द्रष्टुं दृष्टिर्हिमन्यः
ते सीताया नेत्रकोशाभ्यां सदृशानीतिलक्ष्मण ७१ पद्मकेसरसंसृष्टो वृक्षां
तरविनिःसृतः निश्वास इव सीताया वाति वायुर्मनोहरः ७२ सौमित्रे पश्य पंपा
याः दक्षिणेगिरिसानुनि पुष्पितां कर्णिकारस्य यष्टिं परमशोभितां ७३
अधिकं शैलराजोयं धातुभिस्तु विभूषितः विचित्रं सृजते रेणुं वायुवेगविघ
हितं ७४ गिरिप्रस्थास्तु सौमित्रे सर्वतः संप्रपुष्पितैः निष्पत्रैः सर्वतोरम्यैः प्रदी
प्ता इव किंशुकैः ७५ ॥ के॰ ६९ रमणीयानिभवंतिस्म ७० पद्मकोशस्य पला
शानि दलानि कामो ह्येकान्त्यायितत्रनेत्रकोशाभ्यां नत्र पुटाभ्यां सदृशानीति द्रष्टुं दृष्टि
र्मन्यतइत्यर्थः ७१ पद्मकेसरसंस्पर्शादिना सौरभ्यं हृद्यतां तरम्यादिनामोद्य ७४ किं॰

॥ श्री ॥

6A

पंपानीरुहदामालतीवृत्ताः संसिक्ता जलसेकेन वर्द्धिताः मालतीजातिः ७१ वासंतीहेमपुष्पिका ७०
चिरिबिल्वा रक्तमालः ७२ पद्मकाः पत्रविशेषाः सिंहकेसराः पिंजरा येन ७३ चूर्णिकाः शाल्म

पंपानीरुहाश्च मे संसिक्ता मधुगंधिनः मालतीमल्लिकापद्मकरवीराश्च पुष्पिताः ७४ के
तकाः सिंहवाराश्च वासंतश्च सुपुष्पिताः मातुलंगाश्च शृंगाश्च कुंदगुल्माश्च सर्वशः ७५
चिरिबिल्वा मधूकाश्च वंजुला वकुलास्तथा चंपकास्तिलकाश्च वनाः वृक्षाश्च पुष्पिताः ७६ ग
पद्मकाश्च वशाभेतनीलाशोकाश्च पुष्पिताः लोध्राश्च गिरिपृष्ठेषु सिंहकेसरपिंजराः ७७
अंकोलाश्च कुरंटाश्च चूर्णिकाः पारिभद्रकाः चूतापाटलयश्चापि कोविदाराश्च पुष्पिताः ७८
मुचुकुंदार्जुनाश्चैव दृश्यंते गिरिसानुषु केतकोद्दालकाश्चैव शिरीषाः शिंशपा धवाः ७९
शाल्मलः किंशुकाश्चैव रक्ताः कुरुवकास्तथा तिनिशा नक्तमालाश्च चंदनाः स्पंदनास्त
था ८० हिंतालास्तिलकाश्चैव नागवृक्षाश्च पुष्पिताः पुष्पितान्पुष्पिताग्राभिर्लताभिः
परिवेष्टितान् ८१ द्रुमान्पश्येह सौमित्रे पंपाया रुचिरान्बहून् वातविक्षिप्तविटपान्य
थासन्नान् द्रुमानिमान् ८२ लताः समनुवर्तंते मत्ता इव वरस्त्रियः पादपात्पादप
गच्छन्शैलाच्छैलं वनाद्वनं ८३ ॥ ली विशेषाः पारिभद्रको मंदारः ८० मुचुकुंदो मु
निलिंदा इति पाठांतरं ८२ पुष्पिताः संतीति शेषः ८३ तान्प्रपश्येत्याह पुष्पितानिति समा
सोक्तालंकारः ८४ तामेवोपमामाविष्करोति [illegible] वातेति ८५ ॥ राम ॥

का॰ रा॰ नैकरसास्वादसंमोदितइव अनेकरसास्वादेनजातहर्षइव ८६ मधुलिप्सया पुष्पात्पुष्पांतरंगच्छन
कि॰ अत्यंतेन इदंमृष्टइति मृष्टंमधुरे ८८ स्वयंनिपतितैः कुसुमैस्सम्हेरुपस्तीर्णाइयंभूमिः शयनप्रस्तरैः।
७ शयनार्थंतल्पप्रसरणैरिवसंजाताकृताः स्त्रिवकरी सर्वप्रियाप्रदानैस्तामप्युत्पश्य ८८ विविधै

वातिनैकरसास्वादसंमोदितइवानिल केचित्पर्याप्तकुसुमाः पादपामधुगंधिनः ८६
केकेन्द्रकुतूलसंवीताः श्यामवर्णाइवाबभुः इदंमृष्टमिदंस्वादुप्रफुल्लमिदमित्यपि ८०
रागयुक्तोमधुकरः कुसुमेष्वेवलीयते निलीयपुनरुत्पत्यसहसान्यत्रगच्छति ८८ म
धुलुब्धोमधुकरः पंपातीरद्रुमेष्वसौ इयंकुसुमसंचातैरुपस्तीर्णासुखाकृता ८९ स
यंनिपतितैर्भूमिः शयनप्रस्तरैरिव विविधाविविधैपुष्पैस्तैरेवनगसानुषु ९० वि
स्तीर्णाःपीतरक्ताभाः सौमित्रेप्रस्तराः कृताः हिमांतेपश्यसौमित्रेवृक्षाणांपुष्पसंभवं ९१
पुष्पमासेहितरवः संघर्षादिवपुष्पिताः ९१ आह्वयंतइवान्योन्यंनगाः षट्पदनादि
ताः कुसुमोत्तंसविटपाः शोभंतेबहुलक्ष्मणा ९२ एषकारंडवापक्षीविगाह्यसलिलं
शुभं रमतेकांतयासार्द्धंकामम्रुद्दीपयन्निव ९३ सैः पुष्पैर्नगसानुषुविस्तीर्णाः पीतरक्ता
भाः अतएवविविधाः प्रस्तराः शय्याकृताइत्युत्प्रेक्षा ९ हिमांतेशिशिरांतेपुष्पमासेचैत्रेसंघर्षा
त्स्पर्द्धा ९१ नगावृक्षाः विटपाःशाखाः कुसुमयुक्तशाखावंतइत्यर्थः ९२ उद्दीपयन्निवममेतिशेषः ७

मंदाकिन्यास्त्वत्सहचर्याः पंपायाः अतिशयोक्तिरत्र पतत्उक्तं मनोरमं अनेकपक्षिगणान्वितस्यागुणावि-
स्यानाणतस्यानमुक्तमित्यर्थः ५३ वसेमहि इति शेषः शक्राय शक्रपदप्राप्तये ५४ उक्तमेवाह

मंदाकिन्यास्त्वया दृष्टं रूपमेतन्मनोरमं स्थाने जगति विख्याता गुणास्तस्या मनोरमाः ५४
यदि दृश्येत सा साध्वी यदि चेह वसेमहि स्पृहयेयं न शक्राय नायोध्यायै रघूत्तम ५५ न
ह्येवं रमणीयेषु शाद्वलेषु तया सह रमतो मे भवेच्चिन्ता न स्पृहान्येषु वा भवेत् ५६
अमी हि विविधैः पुष्पैस्तरवो विविधच्छदाः काननेस्मिन्विना कांतां चित्तमुन्माद-
यंति मे ५७ पश्य शीतजलां चेमां सौमित्रे पुष्करायुतां चक्रवाकानुचरितां कार-
ण्डवनिषेवितां ५८ प्लवैः क्रौंचैश्च संपूर्णां महामृगनिषेवितां अधिकं शोभते पंपा
विकूजद्भिर्विहंगमैः ५९ दीपयंतीव मे कामं विविधा मुदिता द्विजाः श्यामां चंद्रमुखीं
स्मृत्वा प्रियां पद्मनिभेक्षणां ६० पश्य सानुषु चित्रेषु मृगीभिः सहितान्मृगान् मां
पुनर्मृगशावाक्ष्या वैदेह्या विरहीकृतं व्यथयंतीव मे चित्तं संचरंतस्ततस्ततः ६१
अस्मिन्सानुनि रम्ये हि मत्तद्विजगणाकुले पश्येयं यदि कांतां ततः स्वस्ति भवेन्मम ६

रागांतरायेन पुनर्बाहनहीति अन्येषु सर्वांतरेषु ५६ अमी ये पंपा पुष्करैरायुता समेतायुतां ५८ स्म-
र्यमाणा स्मारयित्वा दीपयंतीवत्यन्वयः ६० विरहीकृतं विरहितं कृतं पश्येयमनुकर्षः संचरंतः मृगी

सिः सहितासमाहितकाण्डेषः ५ ॥

वा रा
कि
९
8

सतिमेवद्दितस्यैव विरहं तां जीवेयमिति यदि सा मया सह वै भवेत्पद्मानां सौगंधिकानां च गंधं पव
हं पवनं सेवेतं तदा जीवेयमित्यन्वयः ३ पंपावनवायुं धन्याः पिकया सह सेवंते तेन धन्या इत्यर्थः
विवशा शोकवशात्वात् ५ पृष्टा सीता क्वेति यत्र तं किं नु कुशलं वक्ष्यामि ६ मंदं मंदभाग्य ७ या

जीवेयं खलु सौमित्रे मया सह सुमध्यमा सेवेत यदि वैदेही पंपायाः पवनं शुभं ३ प
द्मसौगंधिवहं शिवं शोकविनाशनं धन्या लक्ष्मण सेवंते पंपापवनमारुतं ४ सा प
द्मपलाशाक्षी प्रिया विरहिता मया कथं धारयति प्राणान्विवशा जनकात्म
जा ५ किं नु वक्ष्यामि धर्मज्ञं राजानं सत्यवादिनं जनकं पृष्टसीतं तं कुशलं जनसं
सदि ६ या मामनुगता मंदं पित्रा प्रस्थापितं वनं सीता धर्मं समास्थाय क्व नु सा व
र्तते प्रिया ७ तया विहीनः कृपणः कथं लक्ष्मण धारये या मामनुगता राज्याद्भ्रष्टं वि
हितचेतसं ८ तच्चार्वंचितपक्ष्माक्षं सुगंधि शुभमव्रणं अपश्यतो मे वदनं कस्याः सी
दतीव मतिर्मम ९ स्मितहास्यांतरयुतं गुणवन्मधुरं हितं वैदेह्या वाक्यमतुलं
लं कदा श्रोष्यामि लक्ष्मण १० ॥

रघे प्राणानिति शेषः ८ अंचिते पूजिते पक्ष्मले ते स
ःक्लिष्टोपवज्ञाहृशे ९ स्मितेन ईषत्हासेन हास्येन विनोदवचनेन तेनांतरे मध्ये एव युक्तं नतो।
हृष्टेषाद्दहितं इति पतिव्रतानां लक्षणानि स्वतः दर्शवर्णितं सहुवानपि कश्चित्प्रसन्नहास
विशेषणात्पुनः मिति वाक्यविशेषणमाह गुणवान् प्रेमाद्वतः मधुरं अपरुषवाक्यं १० ॥ ९

8A

वेनेडुः खिन्नाप्यायितपुडुः खेव ११ कथमास्नुषा कथं किं प्रकारेति च पृष्ठो जीकिं नु वक्ष्यामि यथा ज्ञातं वक्ता
मिवा अन्यथा वा भयमपि वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः १२ अवश्यमनुयायात्यर्थं १३ संस्तम्भ शोकं निरुध्य धी।
रेण्यः अकलुषात्मनाम पीडुशानाशेनाकुमतत्संभ्रमतिर्मदावेतितन्नअपितमदेव १४ अतः स्मरेत।
त्यादिसंयोगा विप्रयोगान्ता उनित्यापन प्रियविषये वयंभावि वियोगडुः खिस्मत्वात्तु हेतन्य।

प्राप्यडुः खिन्नवनेशपामास्तो मन्मथविकर्षितेन नष्टडुः खेवदृष्टेव साध्वीसाप्रभाषत ११
किं नु वक्ष्यामि याध्यायाको शल्याहि तत्पात्मजा केसास्नुषेति पृष्ठोजी कथं चाति म
नस्विनी १२ गच्छ लक्ष्मण वश्यत्तमरत्नेभ्रात्रवत्सलं नष्टं हृजीवितं शात्रकस्तामन्ते तेजन
कात्मजो १३ इति रामेम महात्मानं विलपंतमनाथवत् उवाच लक्ष्मणोभ्राताव चनं
युक्तमव्ययं १४ संस्तंभरामभद्रं त्वमाशुचः पुरुषोत्तम नेदृशानां मतिर्मदा भवत्यकलु
षात्मनां १५ स्मृत्वा वियोगजं डुःखं त्यजस्नेहं प्रियजने अति स्नेह परिष्वंगाद्वर्तिरार्द्रा
ता पिदह्यते १६ यदि गच्छति पातालं ततोभ्यधिकमेव वा सर्वथा रावणस्तावन्नभवि
ष्यति राघव १७ प्रवृत्तिर्लभ्यतां तावत्तस्य पापस्य रक्षसः ततो हास्यति वा सीतां निधनं

न विधनेत्व वाधकमाह अतिस्नेहेति आर्द्रा जलसिक्तापि एवं शांतमपि चित्तमतिस्नेहसंबंध
तद्वियोगजशोकदीपनदीप्यत एवेतिभावः १६ ततोभ्यधिको पातालादप्यधिकेऽगम्यदेशेन
जीविष्यतीत्यर्थः १७ तावत्त्वयमं प्रवृत्तिर्वासवृत्तांतः १८ ॥ राम ॥ राम

वा रा
किं
५
९

ह्निवंशुमानः १९ स्वास्थ्यापैर्यं स्वस्वभावरूपं नष्टः कार्यावसंपसे व्यार्थाए वांतेः पुंभिः सोर्थो
ऽयत्नयत्नाभावेसतिनाधिगम्यतेनप्राप्यते २० अतउत्साहइति वलवानकार्यसाधनसमर्थः
उत्साहमात्रेशत्रुसंहारेपौरुषं २१ कामवृत्ततेकामपरतेत्वंत्व शोकेपृष्ठतः संन्यस्यकामन
शोकमेवनेकामस्यवृद्धेसत्तेसवनेपृष्ठतः कृत्वेत्यर्थः महात्मानंऽजलमामलास्पृष्टचिंते

परिश्यातिहितेगर्भेरावणेनः महसीतया तत्राप्यनेनहनिष्यामिनचेहास्यतिमैथिली १९
स्वास्थ्यभद्भजस्वार्जत्यजत्वकृपणामतिः अर्थोहिनष्टकार्यार्थैरयत्नेनाधिगम्य २५
ते २० उत्साहोवलवानार्यनास्त्युत्साहात्परंवलं सोत्साहस्यहिलोकेषुनकिंचिद
पिदुर्लभं २१ उत्साहवंतः पुरुषानावसीदंतिकर्मसु उत्साहमात्रमाश्रित्यप्रतिल
प्स्यामजानकीं २२ त्यज्यतांकामवृत्तत्वंशोकंसंन्यस्यपृष्ठतः महात्मानंकृतात्मानं
स्वरूपं नावबुध्यसे २३ एवंसंबोधितस्तेनशोकोपहतचेतनः त्यज्यशोकंचमोहंचरामोधै
र्यमुपागमत् २४ सोभ्यतिक्रामदव्यग्रस्तामचिंत्यपराक्रमः रामः पंपांसुरुचिरां

रम्यांपारिप्लवद्रुमां

तिरतिशयपौरुषेपोदृस्वभावविंतं चकृतात्मानंकृतिस्वंतत्वादिषुगुरुभिःशिक्षितस्व
रूपंकिंनावबुध्यसेयद्यपिस्वस्यलोकवद्धर्मोधियंचिंतेनाहितथापिमापिकेंदनाश्रंप
नटस्तिनस्तोकारोवापकाभावात् २३ एवंहिद्विवचनमात्रेणशुद्धसत्वप्रकृतिकत्वात्
आरोपितशोकादिसंन्यस्यधैर्यमुपागमत् मोहकामजोमोहजश्चशोकः २४ अतिक्रा

मत् प्रतिक्रमत् पारिप्लवद्रुमा चंचलाः कीदृशमायस्थातो २५

२१

१५

9A

विचार्य लक्ष्मणेनैव युक्तमिति शेषः २६ धर्मेण सत्त्वे रामेत्यादि नीतिरूपधर्मेणोपायेन बलेन च यदि ग
च्छति पातालमित्यादि सबलकथनेन च २७ एवं ब्रुवन्तमनुद्वयवक्ष्यमाणे दर्शयति त्ताविति
वितत्रसे वित्त्रास वाल्यानीतत्वशंकया त्रासः २८ मिष्टभोजनादि विषये चेष्टा सर्पिने व विचेष्टश्च
नकारश्च विश्रान्तिमतस्य च भवति मित्याधुनिकपाठे तस्य सुग्रीवस्य चिंतन दर्शनेन विश्रांतिम

निरीक्षमाणः सहसा महात्मा सर्वं वनं निर्भरकंदरं च ३ शीघ्रं च तेः सह लक्ष्मणेन विचा
र्यं दुःखोपहतः प्रतस्थे ३९ ते मत्तमातंगविलाससामी गच्छंतमग्र्यमनामहात्मा स
लक्ष्मणो राघवमिष्टचेष्टो रक्षत्सधर्मेण बलेन चैव ४० तावृष्यमूकस्य समीपचारी चर
न्ददर्शाद्भुतदर्शनीयौ शाखामृगाणामधिपस्तरस्वी वितत्रसे नैव विचेष्टचेष्टो ४१
स तौ महात्मा गजमंदगामी शाखामृगस्तत्र चरन्चरंतौ दृष्ट्वा विषादं परमं जगाम चिंता
परीतो भयभारमग्नः ४२ तमाश्रमं पुण्यसुखं शरण्यं सदैव शाखामृगसेवितांते त्रस्ताश्च
दृष्ट्वा हरयो विजग्मुर्महौजसौ राघवलक्ष्मणौ तौ ४३ इत्यार्षे श्रीरामायणे किष्किंधा

द्रूपवद्भवेत्यर्थः ४२ उक्तमेव विवृणोति सतावितिभयभारेण मग्नोत्साहः ४३ तमाश्रमं स
तंगसापाद्वालिनादुष्प्रवेशमतएव शरण्यं मे वितांते सेवितमध्यं सेवितप्रांतं वा तौ दृष्ट्वा त्रस्ता
हरयः वालिप्रेरितत्वबुध्याभीताः विजग्मुः गताः ४३ इति रामाभिरामे श्रीरामे परामायणतिल
के किष्किंधाकांडे प्रथमः सर्गः १ ॥ राम

वा रा
कि
१०
10

तदृष्ट्वा विलसत्पतिं तौ नितिं १ नव्यतिष्ठत नव्यवस्थितोऽभूत् अवसादं विषण्णमभूत् अव।
स्थितिप्रस्थानयोर्गुरुलाघवं विमृश्य सचिवैः सह विचार्य ४ ततः विचारानन्तरं प्रस्थाने।
छद्मनाचीरवस्त्रः शशंस भयहेतुमिति शेषः ५ तमेवाह एताविति छद्मना विश्वासार्थं चीर
विवेषणात्यर्थः ध्रुवमित्युत्प्रेक्षायां अन्तस्तात्प्रस्थानत्वमित्याशयः ६ ततः सुग्रीवाज्ञय

तौ तु दृष्ट्वा महात्मानौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ वरायुधधरौ वीरौ सुग्रीवः शंकितोऽभवत् १
उद्विग्नहृदयः सर्वा दिशः समवलोकयन् न व्यतिष्ठत कस्मिंश्चिद्देशे वानरपुंगवः २
नैव चक्रे मनः स्थाने वीक्षमाणो महाबलौ कपेः परमभीतस्य चित्तं व्यवससाद ह ३
चिंतयित्वा स धर्मात्मा विमृश्य गुरुलाघवं सुग्रीवः परमोद्विग्नः सर्वैरनुचरैः सह ४
ततः स सचिवेभ्यस्तु सुग्रीवः प्लवगाधिपः शशंस परमोद्विग्नः पश्यंस्तौ रामलक्ष्मणौ ५
एतौ वनमिदं दुर्गं वालिप्रणिहितौ ध्रुवं छद्मना चीरवसनौ प्रचरंताविहागतौ ६
ततः सुग्रीवसचिवाः दृष्ट्वा परमधन्विनौ जग्मुर्गिरितटात्तस्मादन्यच्छिखरमुत्तमं ७
ते क्षिप्रमभिगम्याथ यूथपा यूथपर्षभं हरयो वानरश्रेष्ठं परिवार्योपतस्थिरे ८

तेनतेरे सुग्रीवसचिवास्ते परमधन्विनौ प्रतिपश्य शंकास्पदौ दृष्ट्वा तस्मात्पूर्वमधिष्ठिताद्गिरि
तटादन्यत्तस्यैव गिरेः शिखरं जग्मुः सुग्रीवेण सहेति शेषः अन्ये शिखरमित्यपाठे पुल्लिङ्गमार्षं ७
ते क्षिप्रं शिखरान्तरमभिक्रम्य प्राप्य यूथपर्षभं वानरश्रेष्ठं सुग्रीवं परिवार्योपतस्थिरे उपविष्टाः ८

उक्तमेवविवृणोति एवमिति उक्तरीत्यास्थितिगतिभयाभयाश्वबुद्धःस्वादायेकायनतमेकमार्गंमा।
मानत्वंगताःगिरेःप्रागपिपरिष्ठतगिरिशृंगान्गिरिंसंचरणाशाखामृगश्वासादिकूर्वतापर्यानेव
तेः ९ सुग्रीवसचिवाहनुमदादयः १२ वालिकिल्बिषेणवालिप्रवर्त्तनेनयाकिल्बिषाछंधा

एवमेकायनगताःप्लवमानागिरेर्गिरिं प्रकंपयंतोवेगेनगिरीणांशिखराणिच ९ त
तःशाखामृगाःसर्वेप्लवमानामहाबलाः बभंजुश्चनगांस्तत्रपुष्पितान्दुर्गसंश्रितान् १०
न १ आप्लवंतोहरिवराःसर्वतस्तंमहागिरिं मृगमार्जारशार्दूलांस्त्रासयंतोययुस्त
दा ११ ततःसुग्रीवसचिवाःपर्वतेंद्रंसमाहिताः संगम्यकपिमुख्येनसर्वेप्रांजलय
स्थिताः १२ ततस्तंभयसंविग्नंवालिकिल्बिषशंकितं उवाचहनुमान्वाक्यंसुग्रीवं
वाक्यकोविदः १३ संभ्रमस्त्यज्यतामेषसर्वैर्वालिकृतेमहान् मलयोयंगिरिवरोभयं
नेहास्तिवालिनः १४ यस्मादुद्विग्नचेतास्त्वंविद्रुतोहरिपुंगव तंक्रूरदर्शनंक्रूरंनेहप
श्यामिवालिनं १५ यस्मात्तवभयंसौम्यपूर्वजात्पापकर्मणः सनेहवालीदुष्टा
त्मानतेपश्याम्यहंभयं १६ ॥

छेकितेसंभ्रमस्त्यज्यतामेषःवालिकृतेवालिनिमित्तं
सर्वैर्वानरैःमलयपर्यायोऋष्यमूकः १४ यस्मात्वालिनः १५ तदेवाह्यादरात्यस्मात्तवे
तिपूर्वजात्वालिनः ऽहपर्वते तस्मात्तेभयंनपश्यामीत्यन्वयः १६ ॥ राम ॥

वा० रा० कि० ११

शाखामृगगतं वहुचेष्टं चपलचित्तं मर्कटत्वं तदेवाह लघुचित्ततयेति लघुचपलं १७ ननु ततो
भयाभावेपि तन्मैत्रीत्यागः स्यादत आह बुद्धीति इंगितैरंतराशयगमकैश्चेष्टाविशेषैर्बुध्यानिश्च
यात्मकेन विज्ञानेन पारशकाशपज्ञानेन संपन्नः सन् कुर्वीत सर्वं माचर भूतानि निजशास्त्र
प्रजाति १८ नेदं भयं च पूलमलमित्याह सुग्रीवश्चेति १९ तदेवाह दीर्घेति २० ननु वनचारिणा

अहो शाखामृगत्वं ते व्यक्तमेव प्लवंगम लघुचित्ततयात्मानं न स्थापयसि यो मतौ १७
बुद्धिविज्ञानसंपन्न इंगितैः सर्वमाचर न ह्यबुद्धिं गतो राजा सर्वभूतानि शास्ति हि १८
सुग्रीवस्तु शुभं वाक्यं श्रुत्वा सर्वं हनूमतः ततः शुभतरं वाक्यं हनूमंतमुवाच ह १९
दीर्घबाहू विशालाक्षौ शरचापासिधारिणौ राजानौ बहुमित्राश्च स्येतौ वरस्वेताय
मौ २० वालिप्रणिहितावेव शंके हं पुरुषोत्तमौ राजानो बहुमित्राश्च विश्वासो ना
त्रहिक्षमः २१ अरयश्च मनुष्येण विज्ञेयाश्छद्मचारिणः विश्वस्तानामविश्वस्ताः
छिद्रेषु प्रहरंत्यपि २२

वानरेण वालिना कृतो नयोः प्रवर्तनात् तत्राह राजान इति बहुमित्राः जात्यंतरेष्वपि मित्रवं
तः यथा दशरथो गृध्रराजेन मित्रवान् एवं वालिनोपि नरमैत्री संभावितेति भावः २१ ननु यथा
पितापसाप्याकृतो भयमतत्राह अरयश्चेति पतलेच्छद्मचारिणो विज्ञेयाः यतश्चविश्वस्तानां
वचनयाप्राप्तविश्वासानामरीणां स्वयमविश्वस्ताश्छिद्रेषु प्रहारावकाशेषु प्रहरंति अतो विज्ञे

११

11A

एकमुपनयानिकृतेसेषिति राजानोबहुदर्शिनः नानाविधंवंचनोपायज्ञाः परमहंतारोभवंतितेनएते
प्राकृतैः प्राकृतवेषधारिभिर्जनैः ज्ञातव्यान्तराशयाः २३ यत एवमतस्त्वमिति प्राकृतेनैव उदासीने
नैवइंगितानांप्रकारैः विशेषैः रूपेणसौम्याकारेण आभाषणेन तेनतस्यसंगर्हीयमानेनतरेणच
नयोर्मनस्थयोः यदित्वत्समीपस्थितेप्रहृष्टमनसौउत्तरप्रत्युत्तरादौसंतहृष्टमनसौतत्स्वात्तयोरभि
मुखंस्थित्वाममैवप्रशंसाभिस्तद्दीपकवाक्यैरिंगितैर्मोमकाभिप्रायंबोधनैर्मयितौविश्वासयन्

कृत्येषुवालीमेधावीराजानोबहुदर्शिनः भवंतिपरहंतारस्तेतेषाः प्राकृतैर्नरैः २३ ते
तथाप्रकृतेनैवगत्वातत्पार्श्वंप्लवंगम इंगितानांप्रकारैश्चरूपव्याभाषणेनच २४ लक्ष
यस्वतयोर्भावंप्रहृष्टमनसौयदि विश्वासयन्प्रशंसाभिरिंगितैश्चपुनःपुनः २५ ममैवा
भिमुखंस्थित्वापृच्छत्वंहरिपुंगव प्रयोजनंप्रवेशस्यवनस्यास्यधनुर्धरौ २६ शुद्धात्मा
नौयदितेतौजानीहित्वंप्लवंगम व्याभाषितैर्वारूपैर्वाविज्ञेयादुष्टतानयोः २७ एवम ॥

यस्यवनस्यप्रवेशस्यप्रयोजनंपृच्छ यद्वाममैवाभिमुखंयथातथास्थित्वाप्रशंसाभिस्तयोस्त्व।
तिभिरिंगितैश्चपेलावात्मनिमयिचविश्वासयन्पृच्छस्यत्वयः स्वाभिमुखंस्थितिकथनमन्या
दृशवचनकथनसंभावनयातन्निरासोयेनिवोध्यं २६ प्रश्नावसरदर्शयति शुद्धेति यद्येतौशु
द्धात्मनावस्माद्वेषरहितौजानीहितस्यमित्रंचेच्चतदभिमतंप्रयोजनंपृच्छ उपसंव्याभाषितैरि
तिदुष्टतावेतितत्रेणपरिच्छेदः २७ ॥ एवम ॥ ॥

प्रपरमानः इतिश्रीरामायणेकिष्किंधाकांडेद्वितीयःसर्गः २ विज्ञायतात्पर्येनोक्तात्वा १ भिक्षुरूपंप्रा॰
कृतवतापसरूपं शाठबुद्धितया प्रविश्वस्तबुद्धितया १ विनीतवत्विनीतेयोग्यं ३ यथावत्प्रशशंस

इत्येवंकपिराजेनसंदिष्टोमारुतात्मजः चकारगमनेबुद्धिंयत्रतौरामलक्ष्मणौ २५ तथेति
संपूज्यवचस्तुतस्यकपेःसुभीतस्यदुरासदस्य महानुभावोहनुमान्ययौतदायत्रसरामो
तिबलीसलक्ष्मणः २६ इत्यार्षेरामायणेकिष्किंधाकांडेद्वितीयःसर्गः २ वचोविज्ञायहनु
मानसुग्रीवस्यमहात्मनः पर्वतादृश्यमूकात्तुपुप्लुवेयत्रराघवौ १ कपिरूपंपरित्य
ज्यहनुमान्मारुतात्मजः भिक्षुरूपंततोभेजेशाठबुद्धितयाकपिः २ ततःसहनुमान्
वाचाश्लक्ष्णयासुमनोज्ञया विनीतवदुपागम्यराघवौप्रणिपत्यच ३ आबभा॰
षेचतौवीरौयथावत्प्रशशंसच संपूज्यविधिवद्वीरोहनुमान्वानरोत्तमः ४ उवाच॰
कामतोवाक्यंमृदुसत्यपराक्रमौ राजर्षिदेवप्रतिमौतापसौसंशितव्रतौ ५ देशंक
थमिमंप्राप्तौभवंतौवरवर्णिनौ त्रासयंतौमृगगणानन्यांश्चवनचारिणः ६ राम

नतमिथ्यास्तुरित्यर्थः आबभाषेवक्तुमभिमुखीचकारसंपूज्यवाचाप्रशस्य ४ कामतःसुग्रीवो
पदेशाविरुद्धस्वेच्छातःराजर्षीचदेवौचतत्प्रतिमौ ५ वरवर्णिनौब्रह्मचारिश्रेष्ठौअन्यांश्चरक्ता १२

12A

नमेननतोवीक्षमाणोणाकिंचिद्दृष्ट्वानेषमाणाविवेक्षपर्थः इमांनदीमिति सरस्वतीप्रविश्यतनन्नेनन
दीप्तापचारः इतिकेचित नद्यवेक्ष्यमन्ये ७ शोभनोवर्णाग्राभाकांतिश्चययोस्तौ निर्भयंतौ किंचि

पंपातीररुहान्वृक्षानानीक्षमाणोसमंततः इमांनदींशुभजलांशोभयंतौनरस्तिनौ ७
येपंवंनोम्नवर्णाभाकौसुवांचीरवाससौ निर्भयंतौवरभुजौपीरूपंतौविमाःप्रजाः
सिंहविप्रेक्षितौवीरौमहाबलपराक्रमौ शक्रचापनिभेचापेप्रगृहीतौशत्रुनाशनौ
श्रीमंतौरूपसंपन्नौवृषभश्रेष्ठविक्रमौ हस्तिहस्तोपमभुजौद्युतिमंतौनरर्षभौ ९
प्रभयापर्वतेंद्रोसौयुवयोरवभासितः राज्यार्हावमरप्रख्यौकथंदेशमिहागतौ १०
पद्मपत्रेक्षणौवीरौजटामंडलधारिणौ अन्योन्यसदृशौवीरौदेवलोकादिहागतौ ११
यदृच्छयेवसंप्राप्तौचंद्रसूर्यौवसुंधरां विशालवक्षसौवीरौमानुषौदेवरूपिणौ १२ सिंह
स्कंधौमहोत्साहौसमदाविवगोवृषौ आयताश्चसुवृत्ताश्चबाहवःपरिघोपमाः १३
सर्वभूषणभूषार्हाः किमर्थंनविभूषिताः उभौयोग्यावहंमन्येरक्षितुंपृथिवीमिमां १४

नद्यः स्ववशेनेतिशेषः इमाःवन्याःप्रजाः पीरूपंतौस्वरूपमात्रनश्रुतिशेषः ९ हस्तः शुंडादंडः १० रा
ज्यार्हौदेवतुल्यौदृशौहित्वाकथमिहागतावित्यर्थः आकारेणमहाराजननिश्चयादवमुञ्जिः

वा रा
किं
३३
13

विचमनुलेपनं सर्पाणां तलहृष्टमणीगणयोगौ हेमभूषितेन वज्रेण यथा १९ निर्मुक्तौ मुक्तकंचुकौ कस्मा
द्वै कस्माद्धेतोर्नाभिभाषथः प्रस्तुतरमिति शेषः १९ ननु कस्त्वं कस्य वयं स्मास्माभिः प्रस्तुतरं देय
तत्राह सुग्रीव इति सुग्रीवस्यान्तद्वावपञ्चायनत्वात् निश्चयकम्पितः विनिकृतो निरस्तः २० ननु

प्रकाशन्ते यथेन्द्रस्य वज्रे हेमविभूषिते संपूर्णाश्च शितैर्बाणैस्तूणाश्च भयदर्शनाः १७ जी
वितान्तकरैर्घोरैर्ज्वलद्भिरिव पन्नगैः महाप्रमाणौ विपुलौ तप्तहाटकभूषणौ १८
खड्गावेतौ विराजेते निर्मुक्तभुजगाविव एवं मां परिभाषन्तं कस्माद्वै नाभिभाषथः १९
म सुग्रीवो नाम धर्मात्मा कश्चिद्वानरपुङ्गवः वीरो विनिकृतो भ्रात्रा जगद्भ्रमति दुःखि
त तः २० प्राप्तोऽहं प्रेषितस्तेन सुग्रीवेण महात्मना राज्ञा वानरमुख्यानां हनूमान्ना
म वानरः २१ युवाभ्यां सह धर्मात्मा सुग्रीवः सख्यमिच्छति तस्य मां सचिवं वित्त
वानरं पवनात्मजं २२ भिक्षुरूपप्रतिच्छन्नं सुग्रीवप्रियकारणात् ऋश्यमूकादिह प्रा
प्तं कामगं कामचारिणं २३ एवमुक्त्वा तु हनुमांस्तौ वीरौ रामलक्ष्मणौ वाक्यज्ञौ वा
क्यकुशलः पुनर्नोवाच किंचन २४ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य रामो लक्ष्मणमब्रवीत् प्रहृ

त्वं ज्ञातस्तत्समीपे प्रेषणे किमर्थं तत्राह युवाभ्यामिति २२ वानरराजस्य विवक्षमाणसंरूपं
ऊनमस्तत्राह भिक्षुरूपेति ग्रनेनतस्य शुद्धवानरत्वमेव नेत्यपि वोधितं ईदृशो विज्ञेतिप्राकृतने।

१३

13A

तमेव सुग्रीवमेव कांक्षमाणस्येच्छत इत्यर्थः २६ तमभ्यभाष अभिभाषस्वेति यावत् वाक्येयत्तिवा।
क्यज्ञं वाक्यरचनाभिज्ञं मधुरैर्वाक्यैः स्नेहयुक्तमभ्यभाषस्व त्वं २७ विनयप्रातिशाख्यादि।
ज्ञानप्रवेकाभ्यासः ऋग्वेदविष्टयेन हीनायो न भवति तेन एकैकानुवाक्ये नुवाकान्तरस्येको
पेण न ह्वारणस्य डष्कर नायजुर्वेदधारिणा हीनभिन्नेन गायत्न् विषयाहा दर्डे न्नेष्वाला भावे
दज्ञानहीनभिन्नेनैव प्रभाषितं शक्यं न तत् हीनेनेत्यर्थः षष्ठाषीशेषवा पद्मानहीने रेव प्रभा

सचवोयं कपीन्द्रस्य सुग्रीवस्य महात्मनः तमेव कांक्षमाणस्य ममान्तिकमिहागतः २६
तमभ्यभाष सौमित्रे सुग्रीवसचिवं कपिं वाक्यज्ञं मधुरैर्वाक्यैः स्नेहयुक्तमरिंदम २७
नानृग्वेदविनीतस्य नायजुर्वेदधारिणः नासामवेदविदुषः शक्यमेवं विभाषितं २८
नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतं बहु व्याहरतानेन न किंचिदपशब्दितं २९
न मुखे नेत्रयोश्चापि ललाटे च भ्रुवोस्तथा अन्येष्वपि च सर्वेषु दोषः संविदितः क्वचित् ३०

षितुं न शक्यं न शक्यं न शाक्यमित्यर्थः तेनार्थे सर्वेथा वक्तुं इति नोपेक्षाहे इति भावः २८ नूनं वेद
मात्राध्यायिना न किंचिद्ज्ञानमेवाटितानुशक्यं तत्राह नूनमिति कृत्स्नं पदं तद्दर्थं सहस्रपति
णेयापयपाणिन्यादिसहितं व्याकरणं वा साधुत्वस्यार्थं घटितत्वात् अनेन सर्वज्ञत्वसूचितं
तथा श्रवणं हेतुमाह बह्विति २९ इंगितैरप्यसौ विपश्चित् योग्य इत्याह न मुख इति दोषः संविदो
व्यवहारकाले इति शेषः ३० ॥ राम ॥ राम ॥

अथवचनरचनासौष्ठवमाह अविस्तरं नातिविस्तारमित्यर्थः असंदिग्धं असंदिग्धार्थमसंदिग्धाक्षरं
चअविलंवितंअलेनास्खलद्गीष्टं अव्यथं नविद्यतेश्रोतॄणांव्यथायस्मात्तादृशं नेनाक्रांतिकष्टव
र्णमित्यर्थः उरस्थंमध्यमारूपेणकंठगंवैखरीरूपेणकंठविवरात्श्रोतृश्रोत्रगतं अतएवमध्यम
स्वरेनात्युच्चेनातीनीचे ३१ संस्कारक्रमसंपन्नांसंस्काराणांक्रमेणक्रमेणजनितेनसंपन्नांसमर्थांविशिष्टानु
पूर्वीविशेषरूपेणपदादीनांग्रहणायक्रमवत्तद्वर्णोच्चारसंस्कारानंतःकरणेउत्पाद्यततक्रमे।

अविस्तरमसंदिग्धमविलंवितमव्ययं उरस्थंकंठगंवाक्यंवर्ततेमध्यमस्वरे ३१ संस्का
रक्रमसंपन्नामद्रुतामविलंविता उच्चारयतिकल्याणींवाचंहृदयहर्षिणी ३२ अनया।
चित्रयावाचात्रिस्थानव्यंजनस्थया कस्यनाराध्यतेचित्तमुद्यतासेररेरपि ३३ एवंविधो
यस्यदूतोनभवेत्पार्थिवस्यतु सिध्यंतिहिकथंतस्यकार्याणांगतयोनघ ३४ एवंगुण
गणैर्युक्तायस्यस्युःकार्यसाधकाः तस्यसिध्यंतिसर्वेर्थादूतवाक्यप्रचोदिताः ३५

णाक्रमवद्वर्णपिचभासरवाक्यपदीयादौस्पष्टंतेनमध्यमवृत्त्योच्चारणंसूचितं तदाहाद्रुतामवि
लंविताभिति अतएवहृदयाहर्षिणी ३२ त्रिस्थानव्यंजनस्थयात्रिषुस्थानेषुउरःकंठशिरः
सुप्रकटंजननमभिव्यक्तिर्यस्यातिष्ठतिश्रोत्रग्राह्यस्वरूपंलभतेतादृश्या अनेननित्यएवस्फोटरू
पःशब्दउनिसूचितं नाराध्यतेनानुकूल्यते ३३ कार्याणांगतयःपरिपाकाः ३४ दूतवाक्यप्रचो
दिताःदूताकवाधिताः ३५ ॥ राम ॥ राम ॥

14A

एवमुक्तः रामेण तिरोषः ३९ नौप्रावयोः तमेव सुग्रीवमेवमार्गोवोमार्गेयाव ३७ यथा ब्रवी
षि मत्स्यमिच्छती निपटवादीस्ततथेव किष्किंधा वन्नार्थः ३८ नयापपत्तोसुग्रीवस्येति शेषः।
ताभ्यां राम सुग्रीवाभ्यां ३९ यगमानः इति रामाभिरामे श्रीमत्रामायणटीकायां तिलकाख्यायां किष्किं
धाकांडे तृतीयः सर्गः ३ तद्वचः सचिवात्पंकपीन्द्रस्य सुग्रीवस्य महात्मन स्वमेव कोत्तमा

एवमुक्तस्तु सौमित्रिः सुग्रीवस्य विवेकपि शुश्रूषमेवपनवाक्यज्ञो वाक्यज्ञे पवनात्म
जे ३९ विदितानो भगुणाविहु सुग्रीवस्य महात्मनः तमेव चावां मार्गाव सुग्रीव।
स्तिवेश्वरं ३७ यथा ब्रवीषि हनुमन् सुग्रीववचनादिह तत्तथा हि करिष्यावो
वचनात्तव सत्तम ३८ ततस्य वाक्यं निपुणं निशम्य प्रहृष्टरूपः पवनात्मजः
कपिः मनः समाधाय जयोपपत्तौ सख्यं तथा वर्त्तयितुं पवृत्ताभ्यां ३९ इत्यार्षे रामा
यणे वाल्मीकीये किष्किंधाकांडे तृतीयः सर्गः ३ ततः प्रहृष्टो हनुमान् कृत्यवा।
निति तद्वचः श्रुत्वा मधुरभावे च सुग्रीवं मनसागतः १ भाव्यारज्ञागमस्तस्य सु
ग्रीवस्य महात्मनः यदयं कृत्यवान्प्राप्तः कृत्यं चैतदुपागतं २ ॥

ता स्य मसंनि कृत्यापागत इति राम वञ्चामहात्मन इति मोपचार प्रयोग ततः सुग्रीव विषये मध्यभा
वे श्रुत्वा तेमव कात्तमा मात्र न सुग्रीव राम किं चित्कृत्यवानिति चिंतापमहृष्टः सुग्रीवेस्य सुग्री।
वाभिमत सिद्धिमनसागतो हृष्टवान १ तदेवविवृणोति भाव्य इति श्रवणपभावीत्यर्थः यदा।

ंमहाप्रभहृष्टबलानसाद्यैत्यज्ञः प्रापयेतजहीसंनेवउपाग
नसुग्रीवसमीपमर्थे ४ ॥

वा रा एवंसहृदयत्वमनुगात्यस्तस्यामुक्तं एकुनितनत्रनि ३ पंपाकाननेनमंडितमलंकृतंघोरमन्यतइ
कि· तिशेषः ४ रामचोदितः इंगितैर्मतिशेषः आचचक्षेबोधितवान ५ पितामहइवपातात्प्लक
१५ तेनतत्सथः ६

15 ततः परमसंहृष्टोहनूमान्प्लवगोत्तमः प्रत्युवाचततोवाक्यंरामंवाक्यविशारदं ३
किमर्थंचवनंघोरंपंपाकाननमंडितं आगतःसानुजोदुर्गंनानाव्यालमृगायुतं ४
चौ२ तस्यतद्वचनंश्रुत्वालक्ष्मणोरामचोदितः आचचक्षेमहात्मानंरामंदशरथात्मजं ५
राजादशरथोनामद्युतिमान्धर्मवत्सलः चातुर्वर्ण्यंस्वधर्मेणनित्यमेवाभिपा
लयत् ६ नद्वेष्टाविद्यतेतस्यसतुद्वेष्टिनकंचन सतुसर्वेषुभूतेषुपितामहइवापरः ७
अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टवानाप्तदक्षिणैः तस्यायंपूर्वजःपुत्रोरामोनामजनैःश्रुतः ८
शरण्यःसर्वभूतानांपितुर्निर्देशपारगः ज्येष्ठोदशरथस्यायंपुत्राणांगुणवत्तरः ९
राजलक्षणसंयुक्तोसंयुक्तोराजसंपदा राज्याद्भ्रष्टोमयावस्तुंवनेसार्द्धमिहागतः १०
भार्ययाचमहाभागसीतयानुगतोवशी दिनक्षयेमहातेजाःप्रभयेवदिवाकरः ११
अहमस्यावरोभ्रातागुणैर्दास्यमुपागतः कृतज्ञस्यबहुज्ञस्यलक्ष्मणोनामनाम
निर्देशोनियोगःतत्पारगः तस्यसमासप्रकल्पत्वादेवमुक्तं ६ सयुक्तःसयुज्यमानःभ्रष्टः किं
चिन्निमित्तवशात ११ अवरःकनीयानदास्यमुपागतोस्मीतिशेषः १२ ॥ रा· १९

15A

रहितेनाग्राजाभ्यां रहितेन कालेन त्रापतेन विशिष्टोतिशोषः १२ दनुः कबंधः सततस्य नीत्पाख्यातः १३
संगेगंतेदिवमाकाशगतः अव्यानितः १० नाथरतंक अनुतिदेवराज्योतिशोषः ११ यः शरण्यो

राघवोहंस्य महाहं स्य सर्वभूतहितात्मनः ऐश्वर्येण विहीनस्य वनवासे रतस्य च १३
रक्षसापहृताभार्यारहितकामरूपिणा तच्च जज्ञापतेरक्तः पत्नीयेनास्य वा हृता १४
दनुर्नामदितेः पुत्रः शापाद्राक्षसतांगतः आख्यातस्तेन सुग्रीवः समर्थो वानराधि
पः १५ सज्ञास्यति महावीर्यस्तव भार्यापहारिणं एवमुक्त्वा दनुः स्वर्गे भ्राजमानो
दिवंगतः १६ एतत्ते सर्वमाख्यातं याथातथ्येन पृच्छतः अहं चैव च रामश्च सुग्रीवंश
रणंगतौ १७ एष दत्वा च वित्तानि प्राप्य चानुत्तमं यशः लोकनाथः पुराभूत्वा सु
ग्रीवं नाथमिच्छति १८ सीता यस्य स्नुषा चासीच्छरण्यो धर्मवत्सलः तस्य पुत्रः शर
ण्यस्य सुग्रीवं शरणंगतः १९ सर्वलोकस्य धर्मात्मा शरण्यः शरणं पुरा गुरुर्मे रा
घवः सोयं सुग्रीवं शरणंगतः २० यस्य प्रसादे सततं प्रसीदेयुरिमाः प्रजाः सरामो
वानरेंद्रस्य प्रसादमभिकांक्षते २१ येन सर्वगुणोपेताः पृथिव्यां सर्वपार्थिवाः
मानिताः सततं राज्ञा सदा दशरथेन वै २२ तस्यायं पूर्वजः पुत्रस्त्रिषु लोकेषु विश्रु
तः सुग्रीवं वानरेंद्रं तु रामः शरणमागतः २३
धर्मवत्सस्यासीदिस्पर्थः २४ सर्वगुणोपेताः मूर्धाभिषिक्ताः राजानिया वत्सदा प्रतिदिनं सततं

सुग्रीव ११

वा॰ रा॰ कि॰ १६
16

शोकाभिभूते शोकाविष्टे शोकार्ते शोकपीडिते २४ साश्रुपातनं श्रान्तकमुत्पन्नशरणापेक्षेत्सश्रुपा
तेन सहिते २५ द्रष्टव्याः द्रष्टुयोग्याः सहीति अनन्तस्यापि सहायापेक्षत्वदर्शितं २६ यद्देवतः प

शोकाभिभूते रामे तु शोकार्ते शरणं गते। कर्तुमर्हति सुग्रीवः प्रसादं सहयूथपैः २४
एवं ब्रुवाणं सौमित्रिं करुणं साश्रुपातनं हनूमान्प्रत्युवाचेदं वाक्यं वाक्यविशार
दः २५ ईदृशा बुद्धिसंपन्ना जितक्रोधा जितेन्द्रियः द्रष्टव्या वानरेन्द्रेण दिष्ट्या दर्शन
मागता २६ स हि राज्याच्च विभ्रष्टः कृतवैरश्च वालिना हृतदारो वने त्रस्तो भ्रात्रा
विनिकृतो भृशं २७ करिष्यति स साहाय्यं युवयोर्भास्करात्मजः सुग्रीवः सह चा
स्माभिः सीतायाः परिमार्गणे २८ इत्येवमुक्त्वा हनुमाञ्छ्लक्ष्णं मधुरया गिरा ब
भाषे सोऽभिगच्छाम सुग्रीवमिति राघवं २९ एवं ब्रुवन्तं धर्मात्मा हनूमन्तं स लक्ष्म
णः प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं प्रोवाच राघवं ३० कपिः कथयते हृष्टो यथायं मा
रुतात्मजः कृत्यवान्सोऽपि संप्राप्तः कृतकृत्योऽसि राघव ३१ प्रसन्नमुखवर्णश्च व्य
क्तं हृष्टश्च भाषते नानृतं वक्ष्यते वीरो हनूमान्मारुतात्मजः ३२ ततः स तु महा
प्राज्ञो हनूमान्मारुतात्मजः जगामादाय तौ वीरौ हरिराजाय राघवौ ३३ ॥

रिमार्गणे सहायं करिष्यतीत्यन्वयः ३० सोऽपि त्वया कृत्यवानिति यथा कथयते तथा ज्ञा
ने एतद्देशं संप्राप्तस्त्वं कृतकृत्योऽसीत्यर्थः ३१ उक्तं समर्थयते प्रसन्नेति मुखवर्णेन स्वर शो

16A

वालिनं वानरश्रेष्ठं रोषेण २४ ऊर्ध्वं संगरहत्यापि सविति कृतकृत्यवत्तन दृहे गिरिवरे ऋष्यमूके २५
मगमाने: धनिरमभिरामे किष्किंधाकाण्डे चतुर्थः सर्गः ४ ऋष्यमूकादिति ऋष्यमूके सुग्रीव
वासस्थाने राघवे स्थापयित्वा ततः सुग्रीवानयनार्थं ऋष्यमूकैकदेशामलयाद्रिगिरिगत्वा

भिक्षुरूपं परित्यज्य वानरं रूपमास्थितः हृष्टमारोप्य तौ वीरौ जगाम कपिकुंजरः २४
सत्वविपुलयशाः कपिप्रवीरः पवनसुतः कृतकृत्यवत्प्रहृष्टः गिरिवरमुरुविक्रमः
प्रयातः सशुभमतिः सहरामलक्ष्मणाभ्यां २५ इत्यार्षे रामायणे किष्किंधाकाण्डे चतुर्थः
सर्गः ४ ऋष्यमूकात्तु हनुमान्गत्वा तं मलयं गिरिं आचचक्षे तदा वीरौ कपिराजा
य राघवौ १ अयं रामो महाप्राज्ञः संप्राप्तो दृढविक्रमः लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा रामो
यं सत्यविक्रमः २ इक्ष्वाकूणां कुले जातो रामो दशरथात्मजः धर्मे निगदितश्चैव पि
तुर्निर्देशकारकः ३ राजसूयाश्वमेधैश्च वह्निर्येनाभितर्पितः दक्षिणाश्च तथोत्सृ
ष्टाः गावः शतसहस्रशः ४ ॥

त्वयः १ अयं रामः मलयस्य सुग्रीवदृष्टिपथवर्तित्वादेव निर्देशः पुनरागहादरापशमोयमिति
सत्यविक्रमस्त्वत्रदृढत्वाभ्यां नहुत्रुतिरसनत्तमताम्यते २ इक्ष्वाकूणामित्यनेन स्वरूपक
थने धर्मे स्वसत्यपरिपालनरूपधर्मे निमित्ते निगदितः प्रेरितः पितेति शेषः अतएव तस्य पित

रा० म० किष्किंधाकाण्डे टी०

रा॰म॰ स्त्रीहेतोःपित्रात्यक्ते पदेतस्यवचःपालनहेतोः ४ प्रतिगृह्यदर्शनाकांक्षिणोदक्षिणेनदत्वा ७ दर्शनी
कि॰ यतमोभूत्वाऽऽह्लादवशादितिशेषः ९ धर्मविनीतःधर्मेशिक्षितः ६ एषममैवेच्छालाभः तदेवाह
७
17

तपसासत्यवाक्येनवसुधातेनपालिता स्त्रीहेतोस्तस्यपुत्रोयंरामोरण्यंसमागतः ५
तस्यास्यवसतोरण्येनियतस्यमहात्मनः रावणेनहृताभार्यासत्वांशरणमागतः ६
भवतासख्यकामौतौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ प्रतिगृह्यचार्चयस्वेमौपूजनीयतमावुभौ ७
श्रुत्वाहनुमतोवाक्यंसुग्रीवोवानराधिपः दर्शनीयतमोभूत्वाप्रीत्योवाचचराघवं ८
भगवान्धर्मविनीतश्चसुतपाःधर्मवत्सलः आख्यातावायुपुत्रेणतत्त्वतोमेभवद्गु
णाः ९ तन्ममैवैषसत्कारोलाभश्चैवोत्तमःप्रभो यत्त्वमिच्छसिसौहार्दंवानरेणम
यासह १० रोचतेयदिमेसख्यंबाहुरेषप्रसारितः गृह्यतांपाणिनापाणिर्मर्या
दावध्यतांध्रुवा ११ एतत्तुवचनंश्रुत्वासुग्रीवस्यसुभाषितं संप्रहृष्टमनाहस्तंपीडया
मासपाणिना १२ ॥ राम ॥

यत्त्वमितिवानरेणतिर्यग्योनिनापि १० रोचतेयदीतिकार्यवशादितिशेषः ध्रुवामर्यादा अ
नुल्लंघनीयोन्यकार्यसंपादनविषयोनिश्चयः वध्यतांबध्यतां बुध्यविचार्यप्रतिज्ञायतां ११
हस्तंपीडयामासदक्षिणहस्तेनदक्षिणहस्तंगृहीतवान् १२ ॥ राम राम ॥ ७

17A

पीडितं पर्यष्वजत गाढमालिंगितवान् हृतसौहार्दस्थायोपयदन्तपदिश्याग्निसाक्षिकत्वसिद्धये
चरामश्चेति नहनूमता अग्नश्च कृतिस्तत इति भिक्षुरूपं परित्यज्य तेनतयाप्राकृतेनवगत्वातेयोः
वेगमति सुग्रीवान्नाकारणप्रतीतप्तेषामागमनं निवेदनसमये पुनः कृतं भिक्षुरूपं परित्यज्य
स्वेनरूपेणवानररूपेणकाष्ठयोरारण्योरग्निं जनयामास तेनाग्निं दीप्यमानं मितयोर्मध्ये निधानि

हृष्टः सौहृदमालंब्य पर्यष्वजत पीडितं ततो हनूमान्संत्यज्य भिक्षुरूपमरिंदमः १३ का
ष्ठयोः स्वेनरूपेण जनयामास पावकं दीप्यमानं ततो वह्निं पुष्पैरभ्यर्च्य सत्कृतं १४ त
योर्मध्ये तु सुप्रीतो निदधौ सुसमाहितः ततोग्निं दीप्यमानं तौ चक्रतुश्च प्रदक्षिणं १५
सुग्रीवो राघवश्चैव वयस्यत्वमुपागतौ ततः सुप्रीतमनसौ तावुभौ हरिराघवौ १६
अन्योन्यमभिवीक्षन्तौ न तृप्तिमभिजग्मतुः त्वं वयस्योसि मे हृद्यो ह्येकं दुःखं सुखं च नौ
सुग्रीवो राघवं वाक्यमित्युवाच प्रहृष्टवत् ततः सुपर्णबहुलां भंक्त्वा शाखां सुपुष्पितां १७
सालस्यास्तीर्य सुग्रीवो निषसाद सराघवः लक्ष्मणायाथ संहृष्टो हनूमान्मारुतात्मजः १८

हितं च पुष्पैरभ्यर्च्य सत्कृतं परिस्तरणादि संस्कृतं चाकरोत् १४ प्रदक्षिणं चक्रतुः मैत्रीदार्ढ्याय
इति शेषः १५ हृष्टः हृदयप्रियः एकसमानमित्यर्थः १७ प्रहृष्टवत् प्रहृष्टः सन् एतावत्पर्यन्तं स
सुग्रीवस्याभावात् सुग्रीवः पृथगासनस्थ एवासीदिति ज्ञायते तदाह ततः सुपर्णेति शाली
पे राघवायेति शेषः १८ सराघवो निषसाद स्वयं तत्र स्थित इत्यर्थः १९ ॥ राम

१५

वा॰ रा॰ लक्ष्मणेन विषादपरिहारार्थं वचनशास्त्रोक्तत्राणदानं अग्र्यकार्यमर्यादावेपनापप्रवृत्तिः तत
कि॰ इति २॰ इहवनेऽस्मिन्नपः २१।२२ अभयंकुरु अभयप्रतिज्ञां कुरु २३ नेदवदानसाधपुनराहु
५ 18
शाखांचंदनवृक्षस्यदृष्टोपरमपुष्पिते ततः प्रहृष्टः सुग्रीवः श्लक्ष्णमधुरयागिरा २॰
प्रत्युवाचतदारामंहर्षव्याकुललोचनः अहंविनिकृतोरामचरामीहभयार्दितः २१ हृ
तभार्योवनेत्रस्तोदुर्गमेतदुपाश्रितः सोहंत्रस्तोवनेभीतोवसाम्युद्भ्रान्तचेतनः २२ वा
लिनानिकृतोभ्रात्राकृतवैरश्चराघव वालिनोमेमहाभागभयार्तस्याभयंकुरु २३ कर्तुं
मर्हसिकाकुत्स्थभयंमेनभवेद्यथा एवमुक्तस्तुतेजस्वीधर्मज्ञोधर्मवत्सलः २४ प्रत्यभा
षतकाकुत्स्थःसुग्रीवंप्रहसन्निव उपकारफलंमित्रंविदितंमेमहाकपे २५ वालिनं
तंवधिष्यामितवभार्यापहारिणं अमोघाःसूर्यसंकाशामेमेनिशिताःशराः २६ त
स्मिन्वालिनिदुर्वृत्तेनिपतिष्यन्तिवेगिताः कंकपत्रप्रतिच्छन्नामहेन्द्राशनिसन्निभाः २७
तीक्ष्णाग्राऋजुपर्वाणःसरोषाभुजगाइव तमद्यवालिनंपश्यप्रतीक्ष्णैर्विशिखोपमैः २८
शरैर्विनिहतंभूमौप्रकीर्णमिवपर्वतं सतुतद्वचनंश्रुत्वाराघवस्यात्मनोहितं २९ सु
ग्रीवःपरमःप्रीतःपरमंवाक्यमब्रवीत् ३॰॥
कर्तुमिति २४ लीलाविसृष्टैकेषुमात्रसाध्यत्वा
त्प्रहसन्निवेति उपकारःफलंयस्यतं २५ वेगिताःसंजातवेगाः २७ श्रीराम ॥ एम ए

18A

ममवैरिणामग्रजेनख्याकृतः यथापुनःसमनननहिंस्यात् ३ सीतादीनोराज्ञीवादिभिःक्रमेण
तथःकपीन्द्रोववालीपुत्रोवामनेनवसंदोःशुभशासीः स्त्रीणांसशुभशासी ३। कउमानःउ
निरामोपरामायणेतिलकेपंचमःसर्गः ५ आख्यातिम्रा ख्यातिवाननन्निमिनमिशोषः १

तवप्रसादेननटसिंहवीरप्रियांचराज्यंचसमाप्नुयामहं तथाकृतंतेनरदेववैरिणं
यथानहिंस्यात्सपुनर्ममाग्रजं ३ सीताकपीन्द्रेणदाचरंणराजीवहेमसलनो
यमानि सुग्रीवरामप्रणाप्रसंगेवामानिनेत्राणिसमेस्फुरंति ३। इत्यार्षेरामाय
णेकिष्किंधाकांडेपंचमःसर्गः ५ पुनरेवाब्रवीत्प्रीतोराघवंरघुनंदनं अयमाख्या
तिनामसेवकोमेत्रिसत्तमः १ हनूमान्पवित्रमिनतंनिर्जनेवनमागतः लक्ष्मण
नसहभ्रात्रावसन्तत्वंवनेनव २ रक्षसापहृताभार्यामैथिलीजनकात्मजा त्वया
विप्रुकारुदतीलक्ष्मणेनचधीमता ३ अंतरप्रेप्सुनातेनहत्वागृध्रंजटायुषं भा
र्यावियोगजंदुःखंप्रापितस्तेनरक्षसा ४ ॥ राम ॥

तन्किंतत्राह यन्निमित्तमिति २ तयालक्ष्मणेनचविप्रुक्तात्विभार्यासीतांअंतरंप्रेप्सुना।
छिद्रंद्रष्टुमिच्छताऽनेनतेनलोकरावणेनरक्षसातेभार्यावियोगजंदुःखंप्रापितश्चेतिचाख्या

नवति ३ ॥

वा रा कि ६९ 19

रामेणस्वकार्यसाधनेप्रतिज्ञातेसतिस्वयमपितत्कार्यसाधनंप्रतीजानीतेभार्येत्यादिनविरातन
सुग्रीमधुकैटभहंतोदेवस्यधर्मसंवस्यएस्तुज्ञानसाधनभूतान्क्रतिस्मृपीनामिवदीर्घश्रावः १
वर्तनेवर्तमानो ६ नचैनथ्येभवावहीतिअन्वयः विषकृत्तविषमिश्रितं ८ पारद्वशसामैथि

भार्यावियोगजंदुःखंनचिरात्वंविमोक्ष्यसे अहंतामानयिष्यामिनष्टांवेदश्रुतीमिव ५ १
रसातलेवावर्तंतींवर्तंतीवानभस्थले अहमानीयदास्यामितवभार्यामरिंदम ६ इदं
तथ्यंममवचस्त्वमवेहिचराघव नशक्यसाजरयितुमपिसेंद्रैःसुरासुरैः ७ तवभा
र्यांमहावाहोभक्ष्यंविषकृतंयथा त्यजशोकंमहावाहोतांतामानयामिते ८ अनुमा
नात्तुजानामिमैथिलीमानसंशयः ह्रियमाणामयादृष्टारक्षसारौद्रकर्मणा ९ क्रो
शंतीरामरामेतिलक्ष्मणेतिचविस्वरं स्फुरंतीरावणस्यांकेपन्नगेंद्रवधूर्यथा १० आ
त्मनापंचमंमांहिदृष्ट्वाशैलतलेस्थितं उत्तरीयंतयात्यक्तंशुभान्याभरणानिच ११
तान्यस्माभिर्गृहीतानिनिहितानिचराघव आनयिष्याम्यहंतानिप्रत्यभिज्ञातुमर्हसि १२
तमब्रवीत्ततोरामःसुग्रीवंप्रियवादिनं आनयस्वसखेशीघ्रंकिमर्थंप्रविलंबसे १३ प
एवमुक्तस्तुसुग्रीवःशैलस्यगहनांगुहां प्रविवेशततःशीघ्रंराघवप्रियकाम्यया १४ ॥

लोतिअनुमानात्तुइत्यार्धमामकाईमेत्याक्रोशांलिंगाज्जानामीत्यन्वयः ९ आत्मनःपंच
मंमंविचारेहृदयसहितंमामित्यर्थः ॥ आनयिष्यामि आनेष्यामिदृष्टेत्यत्रप्रमाणादर्शनमिदं
१३ गहनांदुष्प्रवेशां १४ राम ॥ राम ॥ राम ॥ ६९

हाप्रियेऽस्तीत्यत्रसंधिरार्षः १७ हृदीतिप्रियसंबोधनंप्रीत्यतिशयात् २० शाद्वलंमृदुतृणोपेतंलिम
माह तथारूपमिति अभग्नतयायथापूर्वरूपमित्यर्थः २१ नाहमितिऊर्ध्वदृष्ट्यापरस्त्रीत्वं

उत्तरीयंगृहीत्वातुशुभान्याभरणानिच इदंपश्येतिरामायदर्शयामासवानरः १५ त
तोगृहीत्वावासस्तुशुभान्याभरणानिच अभवद्बाष्पसंरुद्धोनीहारेणेवचन्द्रमाः १६
सीतास्नेहप्रवृत्तेनसतुबाष्पेणदूषितः हाप्रियेतिरुदन्धैर्यमुत्सृज्यन्यपतत्क्षि
तौ १७ हृदिकृत्वासबहुशस्तमलंकारमुत्तमं निशश्वासभृशंसर्पोबिलस्थ
इवरोषितः १८ अविच्छिन्नाश्रुवेगस्तुसौमित्रिंवीक्ष्यपार्श्वतः परिदेवयितुंदीनं
दीनंरामःसमुपचक्रमे १९ पश्यलक्ष्मणवैदेह्यासंत्यक्तंह्रियमाणया उत्तरीय
मिदंभूमौशरीराद्भूषणानिच २० शाद्वलिन्यांध्रुवंभूम्यांसीतयाह्रियमाणया उत्सृ
ष्टंभूषणमिदंतथारूपंहिदृश्यते २१ एवमुक्तस्तुरामेणलक्ष्मणोवाक्यमब्रवीत्
नाहंजानामिकेयूरेनाहंजानामिकुण्डले २२ नूपुरेत्वभिजानामिनित्यंपादाभिवंद
नात् ततस्तुराघवोवाक्यंसुग्रीवमिदमब्रवीत् २३ ब्रूहिसुग्रीवकंदेशंह्रियंतीलक्ष
क्षितात्वया रक्षसारौद्ररूपेणममप्राणप्रियाहृता २४

२२
नकदाप्यदर्शनादितिभावः

कंदेशम्ह्रियन्तीतिशेषः प्राणप्रियाप्राणेभ्योपीष्टाप्राणसंबंधस्तनदर्पोतत्वादितिभावः २४ ॥

वा रा
कि
२०
20

यन्निमित्तं प्रियापहर्त्तारं नहि मितं २९ विमथ्यं वेचापित्वा ३० स त्वमानः इति रा॰ किष्किंधाकांडे षष्ठः
सर्गः ६ एवमिति तस्य पापरक्षसः पापं कृतवं तोरक्षसो निलयं निलयस्थानं गुह्यवासस्थानं स
स्थानं जाने नहीदृशं पापकर्म कृत्वा राजधान्यां वस्तुमर्हतीति भावः सामर्थ्यं शौर्यादिविशे
षेण कामं निपादविहेषकरोत्ति पत्रद्वासनगरं दोषकुल्मयसत्येन नरतसाकूलजनवधनि

कृतवाक्यमितिनद्दत्तो मद्दृश्यसनं दमम यन्निमित्तमहं सर्वो नाशयिष्यामि राक्षसान् २८
हरता मैथिलीं येन मां च रोषयता भृशं आत्मनो जीवितांताय मृत्युद्वारमपावृतं २९
मम दयितत मा हृता वनाद्रजनिचरेण विमथ्य येन सा कथय मम रिपुं तमद्य वै प्लवग
पते यमसन्निधिं नयामि ३० इत्यार्षे रामायणे किष्किंधाकांडे षष्ठः सर्गः ६ एवमुक्तस्तु
सुग्रीवो रामेणार्तेन वानरः अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यं सबाष्पं बाष्पगद्गदः १ न जाने नि
लयं तस्य सर्वथा पापरक्षसः सामर्थ्यं विक्रमं वापि दौष्कुलेयस्य वा कुलं २ सत्यं ते
प्रतिजानामि त्यज शोकमरिंदम करिष्यामि तथा यत्नं यथा प्राप्स्यसि मैथिलीं ३

तेन ज्ञाने पृवेति शेषः वाशब्दावर्थे अत एव लंकाद्वीपं निर्दिशामि वध्यस्य दुरात्मना राक्षसापिप
तेर्वासः स हस्तावात्समयुक्ते रिति हतमदक्षिति प्रेषणकालिकसुग्रीववचसा न विरोधः यद्यप्य
तावज्जानामि तथापि तदुपवर्णनेन निष्फलत्वात् ज्ञानेपि तत्स्वरूपासंभवात् कचिदस्ति
तिसंभवात् एतावत्त्र व मम्य नामित्याह सत्यं ते त्विति ३ ॥ राम ॥ राम ॥ २०

20A

परितोषंभवतःपरितोषादाहंआत्मनःसपरिवारस्यममपौरुषमवलंबेइतिशेषः ४ सदृशमयुक्त ५ तां
प्रियां ७ सत्वयुक्तांनेसित्वगुणवता ८ व्यसनेष्टवियोगजंअर्थकृच्छ्रंधननाशभयंचौरव्याघ्रादिजं।

गवर्णसमगणंहत्वापरितोषात्मपौरुषं तथास्मिकर्तानचिराद्यथाप्रीतोभविष्यसि ४ अ
लंवैक्लव्यमालंब्यधैर्यमात्ममतंस्मर त्वद्विधानांमस्दृशामीदृशाबुद्धिलाघवं ५ मया
पिव्यसनंप्राप्तंभार्याविरहजंमहत नाहमेवंहिशोचामिधैर्येनचपरित्यजे ६ नाहं
तामनुशोचामिप्राकृतोवानरोपिसन् महात्माचविनीतश्चकिंपुनर्धृतिमान्महान् ७
वाष्पमापतितंधैर्यान्निग्रहीतुंत्वमर्हसि मर्यादांसत्वयुक्तानांधृतिंनोत्स्रष्टुमर्हसि ८
व्यसनेनापिकृच्छ्रेवांभयेवाजीवितांतगे विमृशंश्चस्वयाबुद्ध्याधृतिमान्नावसीदति ९
वालिशस्तुनरोनित्यंवैक्लव्यंयोनुवर्तते ससज्जत्यवशःशोकेभाराक्रांतेवनौर्जले १०
एषोंजलिर्मयावद्धःप्रणयात्वांप्रसादये पौरुषंश्रयशोकस्यनांतरंदातुमर्हसि ११ ये
शोकमनुवर्तंतेनतेषांविद्यतेसुखं तेजश्चक्षयतेतेषांशोचितुमर्हसि १२ नतुर
शोकेनाभिप्रपन्नस्यजीवितेचापिसंशय सशोकंत्यजराजेंद्र
धैर्यमाश्रयकेवलं १३ ॥ राम ॥

जीवितांतगे जीवितनाशप्रायके विमृशन्प्रारब्धवेगमितिशेषः योवालिशःयश्चनित्यंवैक्ल
व्यमनुवर्तते समज्जति तस्यार्थेभाराक्रांताप्रतीभारवती ९ अवसंन्नेतरं ११ १२ १३ ॥

वा रा॰ कि॰ २१ 21

त्वमित्रवीमि १४ प्रमार्जयत प्रामार्जयत् १५ कर्तव्यं यत्न शोकनाशार्थमिति शेषः १७ प्रकृतिस्थः
स्वभावस्थोदुःखेहीनइत्यर्थः अस्मिन्काले प्रसन्नकाने रावणस्य संहारे चेति शेषः मयाचयद्दृत्त
दृष्टंयत्नेवेतिशेषः वर्षास्विव क्षेत्रे बीजमिति शेषः संपद्यते सफलं भविष्यतीत्यर्थः १९

हितंवयस्यभावेनब्रूमिनोपदिशामिते वयस्यताऽपूज्यस्येमन्नत्वंशोचितमर्हसि १४
मधुरंसांत्वितस्तेनसुग्रीवेणसराघवः मुखमश्रुपरिक्लिन्नंवस्त्रान्तेनप्रमार्जयत् १५
प्रकृतिस्थस्तुकाकुत्स्थःसुग्रीववचनात्प्रभुः संपरिष्वज्यसुग्रीवमिदंवचनमब्रवीत् १७
त् १६ कर्तव्यंयद्वयस्येनस्निग्धेनचहितेनच अनुरूपंचयुक्तंचकृतंसुग्रीवतत्त्वया
एषचप्रकृतिस्थोहमनुनीतस्त्वयासखे दुर्लभोहीदृशोबंधुरस्मिन्कालेविशेषतः १८
किंतुयत्नस्त्वयाकार्योमैथिल्याःपरिमार्गणे राक्षसस्यचरौद्रस्यरावणस्यदुरात्मनः
मयाचयदनुष्ठेयंविस्रब्धेनतदुच्यतां वर्षास्विवचक्षेत्रेषुसर्वंसंपद्यतेतव २०
मयाचयदिदंवाक्यमभिमानात्समीरितं तत्त्वयाहरिशार्दूलतत्त्वमित्युपधार्यतां २१
अनृतंनोक्तपूर्वंमेनचवक्ष्येकदाचन एतत्तेप्रतिजानामिसत्येनैवशपाम्यहं २२
ततःप्रहृष्टःसुग्रीवोवानरैःसचिवैःसह राघवस्यवचःश्रुत्वाप्रतिज्ञातंविशेषतः २३

अप्रत्यायवर्तमानप्रयोगः २० इदंवाक्यंवालिनंवधिष्यामीतिवाक्यंअभिमानात्तत्तदेव २१
एतदन्यतवचनाभावेसत्येनतन्नाहितं प्रत्यर्थः २२ २३ ॥ राम ॥ राम २१

21A

संहृष्टौकृतसख्यसंपन्नौ अभाषतां अभाषेतां २५ एवमानः इतिरामाभिरामेसप्तमः ७ तेनवाक्ये
नन्दितेनोक्तःसुवेमेइत्यादिवाक्येनउपपन्नःसंयतः २ सभाज्यःपूज्यःयस्ययेनराघववंशजंमित्रे

एवमेकांतसंहृष्टौतत्स्तौनरवानरौ उभावन्योन्यसदृशंसुखंदुःखमभाषतं २५ महा
नुभावस्यवचोनिशम्यहरिर्नराणामधिपस्यतस्य कृतंसमेनेहरिवीरमुख्यस्तदाच
कार्यंहृदयेनविद्वान् २६ इत्यार्षेरामायणेकिष्किंधाकांडेसप्तमःसर्गः ७ परितुष्टस्तुसु
ग्रीवस्तेनवाक्येनहर्षितः लक्ष्मणस्याग्रजंशूरमिदंवचनमब्रवीत् १ सर्वथाहमनु
ग्राह्योदेवतानामसंशयः उपपन्नोगुणोपेतासखायस्यभवान्मम २ शक्यंखलु
भवेद्रामसहायेनत्वयानघ सुरराज्यमपिप्राप्तुंस्वराज्यंकिमुतप्रभो ३ सोहंसभाज्यो
बंधूनांसुहृदांचैवराघव यस्याग्निसाक्षिकंमित्रंलब्धंराघववंशजं ४ अहमप्यनु
रूपस्तेवयस्योज्ञास्यसेशनैः नतुवक्तुंसमर्थोहंत्वयिआत्मगतान्गुणान् ५ महा
त्मनांतुभूयिष्ठंत्वद्विधानांकृतात्मनां निश्चलाभवतिप्रीतिर्धैर्यमात्मवतांवरः ६
रजतंवासुवर्णंवाशुभान्याभरणानिच अविभक्तानिसाधूनामवगच्छंतिसाधवः ७

लब्धे ४ अनुरूपःयोग्यःज्ञास्यसेअनुरूपमितिशेषः नतुवक्तुंसमर्थःआत्मप्रशंसामरणमि
मितिन्यायात् ५ भूयिष्ठमत्यंतंप्रीतिर्निश्चलाभवति वयस्यानामितिशेषःआत्मवतांस्वाधी
नानां ६ साधूनांवयस्यानांसाधवोवयस्याःजनमित्युपलक्षणं ७ ॥

रा॰ वा॰ वयस्याः परमा गतिः वयस्यस्येति शेषः ८ तथाविधंस्वरसतोपनादित्यागप्रवर्तकमित्यर्थः ६
कि॰ तत्तथेति षड्कं वयस्ययोर्धनादिविभागादिकं तत्सर्वमपि संमतमित्यब्रवीदित्यर्थः लक्ष्म्यै
२२ कान्त्या पुत्रो रामः वासवस्येव वासवसदृशस्य लक्ष्मणस्येत्यन्वयः लक्ष्मणस्याग्रतस्त्व
22

आढ्यो वापि दरिद्रो वा दुःखितः सुखितोपि वा निर्दोषश्च सदोषश्च वयस्याः पर
मा गतिः ८ धनत्यागः सुखत्यागो देशत्यागोपि वानघ वयस्यार्थे प्रवर्तन्ते स्ने
हं दृष्ट्वा तथाविधं ९ तत्तथेत्यब्रवीद्रामः सुग्रीवं प्रियदर्शनं लक्ष्मणस्याग्रतो ल
क्ष्म्या वासवस्येव धीमतः १० ततो रामं स्थितं दृष्ट्वा लक्ष्मणं च महाबलं ११ स द
दर्श ततः सालमविदूरे हरीश्वरः सुपुष्पमीषत्पत्राढ्यं भ्रमरैरुपशोभितं १२ त
स्यैकां बहुलां शाखां भंक्त्वा पर्णैः सुशोभितां रामस्याभ्यास्य सुग्रीवो निषसाद सराघ
वः १३ तत्रासीनौ ततो दृष्ट्वा हनूमानपि लक्ष्मणं सालशाखां समुत्पाट्य विनीत
मुपवेशयत् १४ सुखोपविष्टं रामं तु प्रसन्नमुदधिं यथा सालपुष्पावसंकीर्णे तस्मि
न् गिरिवरोत्तमे १५ ततः प्रहृष्टः सुग्रीवः श्लक्ष्णया शुभया गिरा उवाच प्रणयाद्रामं १६
हर्षव्याकुलिताक्षरं

तेनेव यथा मम लक्ष्मणस्समीपे स्थितश्चैव वनवासीत्यपि सूचितं १०
ततः तद्विनापि समाप्तिर्भवतीति पदेनेत्यर्थः स्थितं दृष्ट्वा भूमाविति शेषः ११ ईषत्सुपुष्पं पत्रा
ढ्यं पत्रबहुलं सराघवः सुग्रीवो निषसाद १३ १४ सुखोपविष्टं रामं तु दृष्ट्वेति शेषः १५ २२

22A

अहंविनिकृतइतिश्लोकद्वयेस्वकार्यस्मरणं नतद्दर्शस्यावधयात्तुष्टयत्वाभिप्रायेण १८ ननुभ्रातृत्वमरि
त्वेनविरुद्धमितिजनापवादापास्यैमेवोन्नयति उपकारेत्यादिउपकारस्वरूपफलमेवमित्रत्वेप्रयोजन

अहंविनिकृतोभ्रात्राचरामित्येषभयार्दितः ऋष्यमूकंगिरिवरंहृतभार्यःसुदुःखितः १७ ।
सोहंत्रस्तोभयेमग्नोवनेसंभ्रांतचेतनः वालिनानिकृतोभ्रात्राकृतवैरश्चराघव १८ वा
लिनोमेभयार्तस्यसर्वलोकाभयंकर ममापित्वमनाथस्यप्रसादंकर्तुमर्हसि १९ एवं
मुक्तस्तुतेजस्वीधर्मज्ञोधर्मवत्सलः प्रत्युवाचसकाकुत्स्थःसुग्रीवंप्रहसन्निव २० उप
कारफलंमित्रमपकारोरिलक्षणं अद्यैवतंवधिष्यामितवभार्यापहारिणं २१ इमेहिमे
महाभागपत्रिणस्तिग्मतेजसः कार्तिकेयवनोद्भूताःशराहेमविभूषिताः २२ कंकपत्र
प्रतिच्छन्नामहेंद्राशनिसन्निभाः सुपर्वाणःसुतीक्ष्णाग्राःसरोषाभुजगाइव २३ वालिसं
ज्ञममित्रंतेभ्रातरंकृतकिल्बिषं शरैर्विनिहतंपश्यविकीर्णमिवपर्वतं २४ राघवस्यव
चःश्रुत्वासुग्रीवोवाहिनीपतिः प्रहर्षमतुलंलेभेसाधुसाध्वितिचाब्रवीत् २५

कनत्वेकोदरत्वेनमेत्याशयः २१ कार्तिकेयस्यस्कंदस्योत्पत्तिहेतुभूतंवनंशरवनंतत्रोत्पन्नकां
डाः २२ शोभनानिपर्वाणियेषांते २३ भ्रातरंअमित्रमपिअएकोदरजन्ममात्रेणतथाप्यवरत्तप
प्रपद्दितैर्दिवसैरितिशेषः २४ २५ ॥ राम ॥ १

रा. वा. दुःखेनाप्यातुरेणाह रामेत्यादि शोकार्त्तेन गतिर्नास्ति बहुपस्य त्वाद्य त्वमपि देवनं २६ वयस्यत्वमु
कि. पादयन् करुणमनुत्पादयति अग्निसाक्षिके पाणिप्रदानेन वयस्यस्त्वं कृत्यमनयः २७ अवक्त
२३ व्यमपि वयस्य इति कृत्वा विस्रब्धो विश्वासेन वदामि हरति नित्यं करोति २८ न शक्नोति न श

23

राम शोकाभिभूतोऽहं शोकार्त्तानां भवान् गतिः वयस्य इति कृत्वा हि त्वय्यहं परिदेव
ये २६ त्वं हि पाणिप्रदानेन वयस्योऽग्निसाक्षिकः कृतः प्राणैर्बहुमतः सत्येन च
शपाम्यहं २७ वयस्य इति कृत्वा च विस्रब्धः प्रवदाम्यहं दुःखमन्तर्गतं यन्मे मनो हर
ति नित्यशः २८ एतावदुक्त्वा वचनं बाष्पदूषितलोचनः बाष्पदूषितया वाचा नो
च्चैः शक्नोति भाषितुं बाष्पवेगं तु सहसा नदीवेगमिवागतं धारयामास धैर्येण सु
ग्रीवो रामसन्निधौ ३० स निगृह्य तु तं बाष्पं प्रमृज्य नयने शुभे विनिःश्वस्य च तेजस्
स्वी राघवं पुनरब्रवीत् ३१ पुराहं वालिना राम राज्यात्स्वादवरोपितः परुषाणि
च संश्राव्य निर्धूतोऽस्मि बलीयसा ३२ हृता भार्या च मे तेन प्राणेभ्योऽपि गरीयसी सु
हृदश्च मदीया ये संयता बन्धनेषु ते ३३ ॥

कोऽत्र ३१ वालिविनिकारं संक्षेपेणाह पुराहमिति स्वाद्राज्यात् विद्यमानज्येष्ठापित्रा
दानराज्यात् अवरोपितोऽपहृतापि कारः निर्धूतो भर्त्सितः ३२ बन्धनेषु बन्धनागारेषु

रामायणे कि. ८

23A

तत्पुत्रामहद्भयायतन्मेलीनाः ३४ पतत्याशंकयामहद्भायवालिप्रेरितत्वशंकयापात्सर्वभयेयत्न
किंचिद्भपपाप्रौविभ्यति सर्वतएवेतिशेषः ३० संतप्तस्यैषइत्यत्रगच्छद्वार्थः समेस्पष्टइतितद्विना।

पतत्वंस्त्रसदृशात्मामहद्विनाशायराघव वह्निशात्तत्पुत्रास्तुवानरानिहृतामया ३४
शंकयात्वेनयाहं च रक्षितात्मामपिराघव नोपसर्पाम्यहंभीतोभयेपसर्वेहिविभ्यति ३५ ३६
केवलंहेमहायोमहनुमत्प्रमुखास्त्विमे अतोहंधारयाम्यद्यप्राणान्कृच्छ्रगतोपिसन्
एतेहिकपयःस्निग्धामांरक्षन्तिसमंततः सहगच्छन्तिगन्तव्यंनित्यंतिष्ठन्तिचास्थिते ३०
संक्षेपस्त्वेषमेरामकिमुक्ताविस्तरंहिते समेज्येष्ठारिपुर्भ्रातावालीविख्यातपौरुषः
तद्विनाशोपिमेदुःखंप्रमृष्टस्यादनन्तरं सुखंमेजीवितंचैवतद्विनाशनिवन्धनं ३६।

एषमेरामशोकान्तःशोकार्तेननिवेदितः दुःखितःसुखितोवापिस
ख्युर्नित्यंसखागतिः ४० श्रुत्वैतच्चवचोरामःसुग्रीव
मिदमब्रवीत् किन्निमित्तमभूद्वैरंश्रोत
मिच्छामितत्त्वतः ४१

शोकान्तइतिपाठःपिभ्रान्तनाशोदुःखाघत्वयापिअनन्तरंसंप्रतिविद्यमानंमेदुःखंतद्विनाशएवप्रमृ
ष्टस्यात् अपिरेवार्थेनदेवाहसुखमिति ४० तन्निमित्तत्त्वतःश्रोतमिच्छामीत्यन्वयः ४१ ॥

वा॰ रा॰ तवेमेनवैरस्यकारणंश्रुत्वापूर्वयोर्बलाबलं बध्वात्वाननर्यानतदनंतरोत्सत्वग्विमर्शोऽसंप्रधार्यवेतिश्चि
कि॰ तावदेतिश्रुत्वापतनत्वसत्वंविनक्तासाधनंवालिवधंवपास्यामि ४२ ग्रंभर्त्तुर्वपीप्राकृतकोवेगाद्वेम
४४ ग्रमेषांवर्द्धते ४३ यावदारोप्यतेआरोपयिष्यामि स्फुटंविस्फुटः रिपुर्निरस्तस्वसमेक्षयाले का

24

सत्वंविदितकारणंश्रुत्वावैरस्यतववानर आनंतर्याद्विधास्यामिसंप्रधार्यबलाबले ४२
बलवान्हिममामर्षःश्रुत्वात्वामवमानितं वर्द्धतेहृदयोत्कंपीप्रावृड्वेगइवांभसः ४३
हृष्टःकथयविस्रब्धोयावदारोप्यतेधनुः सृष्टश्चहिमयाबाणोनिरस्तश्चरिपुस्तव ४४
एवमुक्तस्तुसुग्रीवःकाकुत्स्थेनमहात्मना प्रहर्षमतुलंलेभेचतुर्भिःसहवानरैः ४५
इत्यार्षेरामायणेकिष्किंधाकांडेअष्टमःसर्गः ८ वालीनाममममभ्राताज्येष्ठःशत्रुनि
षूदनः पितुर्बहुमतोनित्यंममचापितथापुरा १ पितर्युपरतेतस्मिन्ज्येष्ठोयमिति
मंत्रिभिः कपीनामीश्वरोराज्येकृतःपरमसंमतः २ राज्यंप्रशासतस्तस्यपितृपैतामहंमहत्
अहंसर्वेषुकालेषुप्रणतःप्रेष्यवत्स्थितः ३ ॥

इःखंग्यातिशापोत्तिश्च ४५
ततस्तानिकंवैरस्यकारणमित्यत्रपः ४१ इतिश्रीरामायणेकिष्किंधेअष्टमःसर्गः ८ उपक्रांतमे
वाह वालीतिपितुःसेविताःमात्रेकयाश्च भ्रातृत्वेभीमाजेनादिवत् १ कपीनांराज्येइत्यन्व
यः २ पितृवत्तामहंप्राग्वनादुत्तरपदवृद्धिः ३ ॥ राम ॥ राम ४४

24A

मायावीतित्र्यर्थं नाम पूर्वजो ज्येष्ठः स्त्रीकृतं स्त्रीनिमित्तं अयमितिहासः क्वचित्पुराणेऽन्वेषणीयः
बहुदर्शिभिः ४ सुप्ते जने रात्रौ सुप्तजने भागे अर्द्धरात्रे रणे निमित्ते ५ तृणैरावृतं छन्नं विवरं

मायावी नाम तेजस्वी पूर्वजो दुन्दुभेः सुतः तेन तस्य महद्वैरं वालिनः स्त्रीकृतं पुरा ४ स
तु सुप्ते जने रात्रौ किष्किन्धाद्वारमागतः नर्दति स्म सुसंरब्धो वालिनं चाह्वयद्रणे ५
प्रसुप्तस्तु मम भ्राता नर्दितं भैरवस्वनं श्रुत्वा न ममृषे वाली निष्पपात जवात्तदा ६ स
तु वै निःसृतः क्रोधात्तं हन्तुमसुरोत्तमं वार्यमाणस्ततः स्त्रीभिर्मया च प्रणतात्मना ७
स तु निर्धूय ताः सर्वा निर्जगाम महाबलः ततोऽहमपि सौहार्दान्निःसृतो वालिना स
ह ८ स तु मे भ्रातरं दृष्ट्वा मां च दूरादवस्थितं असुरो जातसंत्रासः प्रदुद्राव तदा भृशं ९
तस्मिन्द्रवति संत्रस्ते ह्यावां द्रुततरं गतौ प्रकाशोऽपि कृतो मार्गश्चन्द्रेणोद्गच्छता तदा १०
स तृणैरावृतं दुर्गं धरण्या विवरं महत् प्रविवेशासुरो वेगादावामासाद्य विष्ठितौ ११
तं प्रविष्टं रिपुं दृष्ट्वा विलं रोषवशं गतः मामुवाच ततो वाली वचनं क्षुभितेन्द्रियः १२
इह तिष्ठाद्य सुग्रीव विलद्वारि समाहितः यावदत्र प्रविश्याहं निहन्मि समरे रिपुं १३

विले आसाद्य विलद्वारं प्राप्य विष्ठितौ स्थितौ ११ विलं प्रविष्टं दृष्ट्वा १२ १३ ॥ राम

रा॰ वा॰ कि॰ २५ 25

एतद्वचो रिपुवधाय बिलप्रवेशवचनं याचितः सहप्रवेशमिति शेषः स्वपादाभ्यां शापयि
त्वा स्वपादस्पर्शपूर्वं सहप्रवेशान्निवार्य मायाविन्तदागमनेन तावद्बिलद्वारि तिष्ठेति चोक्त्वेत्यर्थः १४
साग्रः संवत्सरः किंचिदधिकः संवत्सरः द्वारि स्थितस्य च मम स कालः साग्रः संवत्सरो व्यत्यवर्तत।
तमतिक्रान्तः तावत्पर्यन्तं मया तत्रैव स्थितमित्याशयः १५ ततो यदाहं तेन भ्रातरं न पश्यामि न

मया त्वनेन दृढं च प्रक्रान्तो याचितः स परंतपः। शापयित्वा च मां पद्भ्यां प्रविवेश बिलं ततः १६
तस्य प्रविष्टस्य बिलं साग्रः संवत्सरो गतः। स्थितस्य च बिलद्वारि स कालो व्यत्यवर्तत १७
अहं तु नष्टं तं ज्ञात्वा स्नेहादागतसंभ्रमः। भ्रातरं न प्रपश्यामि पापशंकि च मे मनः १८ न
अथ दीर्घस्य कालस्य बिलात्तस्माद्विनिःसृतं। सफेनं रुधिरं दृष्ट्वा ततोऽहं भृशदुःखि
तः १९ नर्दतामसुराणां च ध्वनिर्मे श्रोत्रमागतः। न रतस्य च संग्रामे क्रोशतोपि स्वनो गु
रोः २० अहं त्ववगतो बुद्ध्या चिह्नैस्तैर्भ्रातरं हतं। पिधाय बिलद्वारं शिलया गिरिमात्रया
२१

दाः हे भ्रातरं न दृष्टवान् इति विषये ज्ञाते स्नेहादागत्य संभ्रमश्चागतो भो ज्ञातः पापशंकि मर
णशंकि मम मनो ज्ञातं च १९ संग्रामे नदतस्य निरतस्य क्रोशतोपि गुरोः स्वनो न श्रोत्रमागत इ
त्यन्वयः २० चिह्नैर्बिलद्वारि रुधिरनिःसरणासुरीयसंग्रामक्रोशनादिभिर्भ्रातरं हतम
वगतः ज्ञातवान् पिधाय शोकार्त इति गमनकथा २१ ॥ राम ॥ राम २५

25A

पत्न्यनोगरहमानस्यापिमेतनंसवालिहतेतान विषयंमे त्रिभिर्वालिमं त्रिभिःकृतं २० समेतैर्मिलितैःत
सराज्यमितिवुध्येवन्यायतः प्रशासतोममसमीपमाजगाम सवानरस्तत्वयः २१ महीपान्मदभि
षेककर्त्रेन् निग्रहेसमर्थस्यापिमेवुद्धिर्भ्रान्त्यगौरवेणायंत्रितासेकचितासतीतंपापेप्रतिनिग्र

शोकान्तेश्रोदकंकृत्वा किष्किंधामागतःसोवे रहमानस्समेतत्वेपत्न्यनोमेत्रिभिःकृते २०
ततोहतैःसमागम्यसमेतैरभिषेचितः राज्यंप्रशासनन्यस्यन्यायतोममराघव २१ आ
जगामरिपुंहत्वादानवसत्ववानरः अभिषिक्तेतमोरश्युः क्रोधात्संरक्तलोचनः २२ म
दीयान्मंत्रिणावध्यापरुषवाक्यमब्रवीत् निग्रहेचसमर्थस्यतेपापंप्रतिराघव २३
नप्रावर्तनमेवुद्धिर्भ्रान्त्यगौरवयंत्रिता हत्वाशत्रुंसमेभ्रातानाप्रविशेपुरंतदा २४ मान
यंस्तंमहात्मानयथावच्चाभिवादये उक्तश्चनाशीर्षस्तेनप्रहृष्टेनांतरात्मना २५ ना
त्वापादावहेनस्यमकृतेनास्पृशंप्रभो अपिवालीममक्रोधान्नप्रसादंचकारसः २६ इ
त्यार्षरामायणेकिष्किंधाकांडेनवमःसर्गः ९

हायनप्रावर्तत २३ उक्तान्नवादप्राग्वेमेवशिष्टव्यापारकथनेहत्वेत्यादि २५ अपितथापीत्यर्थः २६
चरवमानः इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके किष्किंधाकांडेनवमःसर्गः ९

रा वा कि २९

26

संरब्धं क्रोधावेशादेवत्वमितविर्त्तेहितकाम्यया आत्महितेच्छया २ विषादात्त्वाविशमित्यन्वयः
अभिषिक्तो बलात्तेन कामेन नमदीप्सयान्येच्छया ततस्तात्मेदेवागतापराध्ंतत्तमर्हसि यथा
पुरातनमेवमेव कर्त्तुमेवमतदाऽद्दानीमयात्ययः ३ राज्यभावेराज्ये पमममनियोगोमेत्रिभिः

ततः क्रोधसमाविष्टत्वमपागतं अहंप्रसादयांचक्रेभ्रातरंहितकाम्यया ४ दिष्ट्या
सिकुशलीप्राप्तोनिहतश्चत्वयारिपुः अनाथस्यहिमेम्माःत्वमेकोनाथनंदन ५
इमंबहुशलाकंतेपूर्णचन्द्रमिवोदितं छत्रंसवालव्यजनंप्रतीच्छस्वयमात्थतं ६
अर्त्तस्तत्रविलद्वारिस्थितःसंवत्सरंनृप दृष्ट्वाचशोणितंद्वारिविलाच्चापिसमस्थि
तं ७ शोकसंविग्नहृदयोभ्रशंव्याकुलितेंद्रियः अपिधायविलद्वारंशैलशृंगेणतत
दा ८ तस्माद्देशादपक्रम्यकिष्किंधांप्राविशंपुनः विषादात्विहमांदृष्ट्वापौरैर्मंत्रिभिरे
वच ९ अभिषिक्तोनकामेनतन्मेत्वंक्षन्तुमर्हसि त्वमेवराजामान्यार्हः सदाचाहंयथापु
रा १० राजभावेनियोगोयंमम त्वद्विरहात्कृतः सामात्यपौरनगरंस्थितंनिहतकंटकं ११
न्यासभूतमिदंराज्यंतवनिर्यातयाम्यहं माचरोषंकृथाःसौम्यममशत्रुनिषूदन १२
याचेत्वांशिरसाराजन्मयाबद्धोयमंजलिः बलादस्मिन्समागम्यमंत्रिभिःपुरवासिभिः १३
त्वद्विरहात्कृतोःमात्यपौरसहितेनगरेनिहतकंटकेअराजत्वप्रयुक्तदोषरहितेकर्त्तुमितिशेषः
न्यस्तंतवदीयराज्यमयिसम्भूतेअहंतवनिर्यातयामिरोषंमाकृथाइत्यन्वयः ८ ९ १० ११ ॥ २९

26A

भून्यदेशस्यराजहीनदेशस्यमापरेषांजिगीषतपात त्रिहतिहेतनामसाक्यार्थीपूमर्हतिवदप्रसगः ११
ततउवाच अवाच्यवचनतुातमित्यर्थः प्रकृतीस्वीयप्रजाः १२ मांप्रतिपरमगर्हितंवाक्यमसहृदांम
ध्येप्राह मम्मविगर्गाणहेशुचभासदामाहत्माहविदितवइतिपृष्टाकेविदितप्रत्यहमिंद्व १४
राज्यभावेनपुत्रकोहंस्मृत्यदेशजिगीषया स्निग्धमेवंबुवाणंमांसविनिर्भर्त्स्यवानरः ११
पिक्तामिनिचमामुक्तावहूततउवाचह प्रकृतीचसमानीयमंत्रिणश्चेवसमतान १२
मामाहततसहृदांमध्येवाक्यंपरमगर्हितं विदितंवोमयाराज्ञोमापावीसमहासुरः १३
मासमाहपततकूरोयुद्धाकांतीतदापुरा तस्यतद्भाषितंश्रुत्वानिःसृतोहंनृपालय
यात १४ अनपातश्चमंततोणमयेभ्रातासदारुणः ततदृष्ट्वमांराज्ञोमहितीयमहा
बलः १५ प्राद्रवद्भयसंत्रस्तोवीरस्वंवासमपागतौ अभिद्रुतस्तुवेगेनकिंचणसमहाबि
लं १६ तंप्रविष्टविदित्वातसघोरंसमहद्बिलं अयमुक्तोध्यमेभ्रातामयातक्रूरदर्शनः
प्रहृत्वानास्तिमेशक्तिःप्रतिगंतमितःपुरी विलद्वारिप्रतीक्षंतंयावदेनंनिहन्म्यहं ११
स्थितोयमितिमत्वाहंप्रविष्टस्तडरासदं तेममार्गमाणस्तत्रगतःसंवत्सरस्तदा १२ स
तदृष्टामयाशत्रुरनिर्वेदाद्भयावहः निहतश्चमयासद्यःससर्वैःसबंधुभिः २० राम
तद्धितोयंभ्रातासहायं १७ प्राप्तिरिद्धाशक्तिःप्रतीक्षस्व १८ स्थितोयंविलद्वारीतिशेषः १९
अनिर्वेदात्संवत्सरानवेषणेपिदर्शनाभावाद्भयावहः सतकथंचितरदृष्टानिहतश्चसमुच्चय।

वा रा
कि
३०
27

भुवस्तलेऽपतत्तेपाताले तं ततः शब्दं कुर्वतस्तस्यास्यान्निःसृतेन रुधिरौघेण पूर्वं तद्बिलं दुराक्रम।
मासीत् २१ विक्रांतस्मूरे तेन प्रसिद्धमायाविनं सुखं सूदयित्वा तु दुर्गं तं निष्क्रामन्निर्गममार्गेन पश्य
मि पतो बिलस्य संवृतं पिहितं २३ तेन पथा बिलद्वारमार्गेण २४ आत्मनो राज्यमृद्धा यता मार्गयता ने

तस्य वच प्रवृत्तेन रुधिरौघेण तद्बिलं पूर्णमासीद्दुराक्रामं स्तनतस्य भूतले २१ सूदयि
त्वा तु तं शत्रुं विक्रान्तं तमहं सुखं निष्क्रामन्नेव पश्यामि बिलस्य पिहितं मुखं २२ विक्रोश
मानस्य तु मे सुग्रीवेति पुनः पुनः यतः प्रतिवचो नास्ति ततोऽहं भृशदुःखितः २३ पादप्र
हारैस्तु मया बहुभिः परिपातितं ततोऽहं तेन निष्क्रम्य यथापुरमुपागतः २४ तत्रानेनास्मि
संरुद्धो राज्यं मार्गयतात्मनः सुग्रीवेण नृशंसेन विस्मृत्य भ्रातृसौहृदं २५ एवमुक्त्वा तु मां
तत्र वस्त्रेणैकेन वानरः तदा निर्वासयामास वाली विगतसाध्वसः २६ तेनाहमपविद्ध
श्च हृतदारश्च राघव तद्भयाच्च महीं सर्वां क्रान्तवानस्मि सवनार्णवां २७ ऋष्यमूकं गिरि
वरं भार्याहरणदुःखितः प्रविष्टोऽस्मि दुराधर्षं वालिनः कारणान्तरे २८

न तत्र बिलद्वारे संरुद्धः विरुद्धगणिकः कृतः २५ एकेनैव वस्त्रेणेति स्त्र्यन्यत्सर्वं मम हृत्वेत्यर्थः २६
अपविद्धो निरस्तः २७ ऋष्यमूकं प्रविष्टोऽस्मि अन्यत्र निर्भयं स्थितिमलभमानः अत्र निर्भयं स्थिति
कथं तत्र यथाह दुराधर्षमिति मतंगशापलक्षणो कारणविशेषः तं निवालिना दुराधर्षं दुष्प्रवेशं २८ ३०

27A वैरानकथनंवैरकारणं २८ वालिनइतिपंचमी ३१ हृष्टान्वितःहृष्टेनमयापातितः ३२ चारित्र
दूषकःनिषिद्धातिनिषिद्धज्ञानवत्वसति जीवतोभ्रातृभार्यापहारात् ३३ आत्मानुमानात् अयं
शोकाब्धिमग्नोरिपुहन्तदारत्वान्मद्वदित्यनुमानेनवादंप्राप्स्यसिभार्यांपुष्कलंराज्यंच ३४ मेऽ।

एतत्तेसर्वमाख्यातंवैरानुकथनंमहत् अनागसामपापानांश्रमसनेपयपराघव २९ वालि
क नस्तुभयार्तेस्सर्वेलोभयापह कर्तव्येमहेसिमेवीरप्रसादंतस्यनिग्रहात् ३० एवमुक्तःस
तेजस्वीधर्मज्ञोधर्मसंहितं वचनंवक्तुमारेभेसुग्रीवंप्रहसन्निव ३१ अमोघाःसूर्यसंका
शानिशितामेशराइमे तस्मिन्वालिनिदुर्वृत्तेनेपतिष्यन्तिरुषान्विताः ३२ यावत्तनहिपश्य
यंतवभार्यापहारिणं तावत्सजीवत्पापात्मावालीचारित्रदूषकः ३३ आत्मानुमा।
नात्सपश्यामिमग्नस्त्वंशोकसागरे त्वामहंतारयिष्यामिवाढंप्राप्स्यसिपुष्कलं ३४ तस्य
तद्वचनंश्रुत्वाहर्षपुरुषवर्द्धनं सुग्रीवःपरप्रीतःसमहद्वाक्यमब्रवीत् ३५ इत्यार्षेरा
मायणेवाल्मीकीयेकिष्किंधाकांडेदशमःसर्गः १० रामस्यवचनंश्रुत्वाहर्षपौरुषवर्द्ध
नं सुग्रीवःपूजयांचक्रेराघवंप्रशशंसच १ ॥ राम ॥

इमानःइतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेकिष्किंधाकांडेदशमःसर्गः १० यदानीवालि
नोवलमाह रामस्येतिवचनंवालिवधयविषयं १ ॥ राम ॥ राम

वा रा
कि
११
28

राघवंप्रशशंसेत्युक्तेतांप्रशंसामाह असंशयमिति १ पौरुषंबलंवैभवीर्यंपराक्रमःशक्तिःधृतिः
संतोषः २ अनुदितेसूर्येक्रामति गच्छतिसमुद्रेभ्योऽन्यत्रस्थापितेतिशेषः ४ ऊर्ध्वमुत्क्षिप्यकंदुकवदितिः

असंशयंप्रज्वलितैस्तीक्ष्णैर्मर्मातिगैःशरैः त्वंदहेःकुपितोलोकान्युगांतइवभास्करः २
वालिनःपौरुषंयत्तद्यच्चवीर्यंधृतिश्चया तन्ममैकमनाःश्रुत्वाविधत्स्वयदनंतरं ३ समु
द्रात्पश्चिमात्पूर्वंदक्षिणादपिचोत्तरं क्रामत्यनुदितेसूर्येवालीव्यपगतक्लमः ४ अग्रा
ण्यारुह्यशैलानांशिखराणिमहांत्यपि ऊर्ध्वमुत्क्षिप्यतरसाप्रतिगृह्णातिवीर्यवान् ५
वहवःसारवंतश्चवनेषुविविधाद्रुमाः वालिनातरसाभग्नावलंप्रथयतात्मनः ६
महिषोदुंदुभिर्नामकैलासशिखरप्रभः वलंनागसहस्रस्यधारयामासवीर्यवान् ७
सवीर्योत्सेकदुष्टात्मावरदानेनमोहितः जगामसमहाकायःसमुद्रंसरितांपतिं ८
ऊर्मिमंतमतिक्रम्यसागरंरत्नसंचयं ममयुद्धंप्रयच्छेतितमुवाचमहार्णवं ९ ततःस
मुद्रोधर्मात्मासमुत्थायमहावलः अब्रवीद्वचनंराजन्नसुरंकालचोदितं १० समर्थोना
स्मितेदातुंयुद्धंयुद्धविशारद श्रूयतांत्वभिधास्यामियस्तेयुद्धंप्रदास्यति ११ शैलराजोम
हारण्येतपस्विशरणंपरं शंकरश्वशुरोनाम्नाहिमवानितिविश्रुतः १२॥

भावः ६ महिषस्तद्रूपधरः ८ ऊर्मिमंतमूर्मिमत्त्वाद्याकारवंतंसमुद्रमतिक्रम्याविगण्यतेन
दर्पिष्ठास्तदेवतामुवाच १२ ॥ राम ॥ राम ॥

28A

गजेन्द्रऐरावतः ११ युद्धंममसमर्थइतिछेदः १२ अनुक्तपूर्वंततःपूर्वंनतक्रोधपद्धदानांस्वतनमस्तु १३ ए
महाम्बुववाणोपेतोवहुकंदरनिर्झरः ससमर्थस्तवप्रीतिमतुलांकर्तुमर्हसि १३ तं।
भीतमितिविज्ञायससमुद्रमसुरोत्तमः हिमवद्वनमागम्यशरश्चापादिवच्युतः १४ ततः।
स्तस्यगिरेःश्वेतागजेन्द्रप्रतिमाःशिलाः चिक्षेपबहुधाभूमौदुन्दुभिर्विननादच १५ ततः
श्वेताम्बुदाकारःसौम्यःप्रीतिकराकृतिः हिमवानब्रवीद्वाक्यंस्वएवशिखरेस्थितः १६
क्लेष्टुमर्हसिमांनत्वंदुन्दुभेधर्मवत्सल रणकर्मस्वकुशलस्तपस्विशरणोह्यहं १७ त
स्यतद्वचनंश्रुत्वागिरिराजस्यधीमतः उवाचदुन्दुभिर्वाक्यंक्रोधात्संरक्तलोचनः १८
यदियुद्धेसमर्थस्त्वंमद्भयाद्वानिरुद्यमः तमाचक्ष्वप्रदद्यान्मेयोहियुद्धंयुयुत्स
तः १९ हिमवानब्रवीद्वाक्यंश्रुत्वावाक्यविशारदः अनुक्तपूर्वंधर्मात्माक्रोधात्तम
सुरोत्तमं २० वालीनाममहाप्राज्ञःशक्रपुत्रःप्रतापवान् अध्यास्तेवानरःश्रीमान्कि
ष्किंधामतुलप्रभां ससमर्थोमहाप्राज्ञस्तवयुद्धविशारदः द्वन्द्वयुद्धंसदातुंतेनमु
चेरिववासवः २२ तंशीघ्रमभिगच्छत्वंयदियुद्धमिहेच्छसि सहिदुर्धर्षणोनित्यंशूरः
समरकर्मणि २३ श्रुत्वाहिमवतोवाक्यंक्रोधाविष्टःसदुन्दुभिः जगामतांपुरींतस्यकि
ष्किंधांवालिनस्तदा २४
कःमशकःप्रसिद्धपराक्रमार्थकः २२ २३ २४ ॥

वा रा कि ५६ 29

हरिणामीश्वरोहमस्मीतिशेषः २६ नगरद्वारंमामकमितिशेषः मेविदितोसिमयाज्ञातवलोसि
ग्रतःप्राणानरक्ष २७ स्त्रीसमूहगतोयुद्धापनाद्भ्रातव्य इति स्त्रनापतानरमाह ग्रथवेति स्वैर

पारयन्माहिषंवेषंतीक्ष्णशृंगोभयापहः प्रावृषीवमहामेघस्तोयपूर्णोनभस्तले २५
ततस्तद्द्वारमागम्य किष्किंधायामहाबलः ननर्दकंपयन्भूमिंदुंदुभिर्दुंदुभिर्यथा
समीपजान्द्रुमान्भंजन्वसुधांधारयन्खुरैः विषाणेनोल्लिखन्दर्पात्तद्द्वारंद्विरदोयथा
ग्रंतःपुरगतोवालीश्रुत्वाशब्दममर्षणः निष्पपातसहस्त्रीभिस्ताराभिरिवचंद्र
माः मितविश्राक्षरपदंतमुवाचदुंदुभिः हरीणामीश्वरोवालीसर्वेषांवनचारि।
णां २६ किमर्थंनगरद्वारमिदंरुध्वाविनर्दसे दुंदुभेविदितोमेसिरक्षप्राणान्महा
वल २७ ... उवाचदुंदुभिर्वाक्यंक्रोधात्संरक्तलो।
चनः ३१ नत्वंस्त्रीसन्निधौवीरवचनंवक्तुमर्हसि ममयुद्धंप्रयच्छाद्यततोज्ञास्यामि
तेवलं ३२ ग्रथवाधारयिष्यामिक्रोधमद्यनिशामिमां गृह्यतामुदयःस्वैरंकामभो शे
गेषुवानर ३३ दीयतांसंप्रदानंचपरिष्वज्यचवानरान् सर्वशाखामृगेंद्रस्त्वंसंभाव ७
यसुहृज्जनम् ३४ ॥

कामभोगेषुउदयःप्रभातंस्वैरंपर्यंतकालोमन्त्रोक्तोवपिरिरक्ष्यतांउदयपर्यंतंरक्षप्रतीक्षस्वेत्यर्थः ३२
वानरान्परिष्वज्यतेभ्यःसंप्रदानंप्रीतिदानंदीयतांसंसाधयग्रामंत्रयस्वपादानेरपिउक्तार्थः ३३ २६

स दृष्ट्वा पुनर्दर्शनासंभवात् आत्मसमं पुत्रादिकं राज्यरक्षायै राजानं कृत्वा क्षीवस्त्वत्र दर्पं ३५
मृते पानादिना प्रमत्तमनवहिते रहितमायुधादिभिः त्वद्विधं तामिव स्त्रीमध्यगं मदमोहित
स्त्रीभोगार्थं हृतमधुपानादिति कव्यत्तां मूढं ३० मदोपमत्तो गोष्ठीजनितो पिबीरपाने वीरैः।

स दृष्ट्वा कृतकिष्किन्धां कृतथ्यात्मसमे पुरे क्षीवस्त्व च समेत्स्त्रीभिर्हन्ते दर्पशासनः ३५
यो हि सर्वेषु प्रमत्तं वा भग्नं वा रहितं कृशं हन्यात् स भ्रूणहा लोके त्वद्विधं मदमोहितं ३६
स प्रहस्याब्रवीन्मंदं क्रोधात्तमसुरेश्वरं विसृज्य ता स्त्रियः सर्वा ताराप्रभृतिकाः तदा ३७
मत्तोयमिति मे स्थाय यद्यभीतोसि संयुगे मदोयं संप्रहारोस्मिन्वीरपाने समर्थ्यतां ३८
तमेवमुक्त्वा संक्रुद्धो मालामुत्क्षिप्य कांचनी पित्रा दत्तां महेंद्रेण युद्धाय व्यवतिष्ठ
त ३९ विषाणयोर्गृहीत्वा तं दुंदुभिं गिरिसन्निभं आविध्यत तदा वाली विनदन्कपि
कुंजरः ४० वाली व्यापादयांचक्रे ननर्द च महास्वने
श्रोत्राभ्यामथ रक्तं तु तस्य सुस्राव पात्यतः ४१

रणे मत्त अस्माहार्थे क्रियमाक्रियमाणः पानविशेषः समर्थ्यतां ज्ञापतां ३८ उत्क्षिप्य कंठे प्रा
तिमुच्य एषा हि माला संग्रामजयदा ३९ आविध्य तत्क्षिप्तवान् ४० व्यापादयांचक्रे पातित
वान् पात्यतः पात्यमानस्य ४१ राम ॥ राम ॥

रा॰ वा॰
किं॰
रुं॰
30

अस्यैव प्रपंचस्तयोरित्यादि ४३ हीनः हीनबलः उद्यम्य हस्ताभ्यामपीड्य कृत्य उत्साहेति पाठे उत्सा
हितमनविषाणकृतेत्यर्थः ४४ स्रोतोभ्यो नासादिछिद्रेभ्यः ४५ तोलयित्वा हस्तग्रहणेन भ्रामयित्वा

तयोस्तु क्रोधसंरंभात्परस्परजयैषिणोः युद्धं समभवद्घोरं दुर्दिने वालिनस्तथा ४३ अ
युध्यतततदा वाली शक्रतुल्यपराक्रमः मुष्टिभिर्जानुभिः पद्भिः शिलाभिः पादपैस्त
था परस्परं घ्नतोस्तत्र वानरासुरयोस्तदा आसीद्धीनोसुरो युद्धे शक्रसूनुर्व्यवर्द्ध
त ४४ ते तं दुंदुभिमुद्यम्य धरण्यामभिपातयत् युद्धप्राणहरे तस्मिन्निष्पिष्टो दुंदु
भिस्तदा ४५ स्रोतोभ्यो बहुरक्तं तु तस्य सुस्राव पात्यतः पपात च महाबाहुः क्षितौ
पंचत्वमागतः ४६ तं तोलयित्वा बाहुभ्यां गतसत्त्वमचेतनं चिक्षेप वेगवान्वाली वे
गेनैकेन योजनं ४७ तस्य वेगप्रविद्धस्य वक्त्रात्क्षतजबिंदवः प्रपेतुर्मारुतोत्क्षिप्ता म
तंगस्याश्रमं प्रति ४८ तान्दृष्ट्वा पतितांस्तत्र मुनिः शोणितविप्लुषः क्रुद्धस्तस्य महा
भागश्चिंतयामास कोन्वयं ४९ येनाहं सहसा स्पृष्टः शोणितेन दुरात्मना कोयं दुरात्
मा दुर्बुद्धिरकृतात्मा च वालिशः ५० ॥

त्वा योजनमेतावद्दूरे ४८ तस्य विप्लुषकर्तारं को
न्वयमिति चिंतयामास चिंतायां वाभिनयो येनेत्यादि ४९ ५० ॥ राम ॥ रुं॰

30A

अप्रवेश्यंवनंप्रवेक्ष्यसि त्वमर्थः ५३ आसंरौन्द्रंहिपताये तेसपादपाः संभग्नाश्मन्वपःसयदिमामकं। आश्रमंतदागमन्नमुहिश्यसमंतात्तस्यविस्तरवान्तिशृंगोयायाजनेनतत्स्यपतं ५४ आक्रमिष्यतिपश्चा त्सतानिहिनभविष्यतिनजीविष्यतीत्यर्थः ५५ तेवोल्लीसचिवैःक्रान्त्वामडस्तंष्टशापं ५६ शापेन

इत्युक्तासविनिष्क्रम्यदद्दशोमुनिसत्तमः महिषंपर्वताकारंगतासंपतितंभुवि ५१ सतुवि ज्ञायतपसावानरेणकृतंहितत् उत्ससर्जनमहाशापंपदेशान्तरेवानरेप्रति ५२ इहवनाप्रवे। श्यंप्रविष्टस्यवधोभवेत् वनेमत्संश्रयंयेननहिंसितंरुधिरस्रवैः ५३ हिंपताया पादपाश्चम संभग्नाश्चास्यदौनतं समंतादाश्रमंयस्योजनंमामकयदि ५४ आक्रमिष्यतिदुर्बुद्धि र्वधंसनभविष्यति येचास्यसचिवाःकिंचित्तंश्रिताःमामकंवनं ५५ नचतेनेहिहव सत्वंश्रुत्वायांतपश्यास्त्वं तेपिवापदिनिष्टंतिशापिनेतानपिध्रुवं ५६ वनेस्मिन्माम केनित्यंपुत्रवत्परिरक्षिते पत्राङ्कुरविनाशायफलमूलाभवायच ५७ दिव सश्चाद्यमर्यादापंरद्रष्टाश्लिवान्नरे बहुवर्षसहस्राणि सवैशैलोभविष्यति ५८

वहेनतस्यशापस्यसर्वमाहवनेरतिफलाद्यभवायतत्राशायजायंतेयतोततःशपिष्यामि ५७ अद्य दिवसःअयंदिवसःमर्यादादास्यमानशापस्यतदेवाद्रष्टमितिअस्मिन्अहेयवानरवालिसं वेधनेष्वाद्दशासशैलोभविष्यति ५८ ॥ राम राम राम ॥

रा वा कि ३१
31

याचतेस्म अपयाचत शापमोक्षमिति शेषः ८२ शापधारणेनेत्यत्र शापविषयदोषज्ञानेन ८३

ततस्ते वानराः कृत्वा गिरिं मतिसमीरितं निष्क्रम्य सर्वे नातस्मात्तान् दृष्ट्वा
वालिरमब्रवीत् ७९ किं भवन्तः समस्ताश्च मतंगवनवासिनः मत्समी
पमनुप्राप्ता अपि स्वस्ति वनौकसः ८० ततस्ते कारणं सर्वं तथा शापं च वा
लिनः शशंसुर्वानराः सर्वे वालिने हेममालिने ८१ एतच्छ्रुत्वा तदा वालि
वचनं वानरेरितं स महर्षिं समासाद्य याचते स्म कृतांजलिः ८२ मह
र्षिस्तमनादृत्य प्रविवेशाश्रमं प्रति शापधारणभीतस्तु वाली विह्वल
तां गतः ८३ ततः शापभयाद्भीत ऋष्यमूकं महागिरिं प्रवेष्टुं नेच्छति हरि
र्द्रष्टुं वापि नरेश्वर ८४ तस्याप्रवेशं ज्ञात्वाहं इदं राम महावनं विचरा
मि सहामात्यो विषादेन विवर्जितः ८५ एषोऽस्थिनिचयस्तस्य दुन्दुभेः सं
प्रकाशते वीर्योत्सेकान्निरस्तस्य गिरिकूटनिभो महान् ८६

८४ अस्थिनिचयः शुष्ककायः ८६ ॥ राम ॥ राम ॥ श्री

31A इमे विपुलाः विशाल मूलस्कंधाः शालावलेविनः प्रशाखबहुशाखावंततः पत्रपेषु एकं एक
कालमेववाली आजन्मसाध्य जातुलकं पतनेन सर्वात्रिष्पत्रयित पत्रहीनान् करोतेचटनेच घट्टनेनेन
मेमसप्रसालाः इत्यर्थः अनेनैववाली आरम्यपिकं बलं सूचितं नहि वाग्रः पुनरपतंकपनेनसकलाः ऋपत्र
पातनेक्वापि दृष्टचरः कश्चित् निष्पत्रयितनिष्पत्रीकर्तेमित्यर्थः एकस्यालशरेणाभित्वा श
रेनिष्पत्रं यथागच्छति तथाकर्तुं मतिमथयितमिति यावत् सपत्रनिष्पत्रादतिव्यपर्ययं ति

इमेचविपुलाः शालाः सप्तशाखावलेविलः यत्रैकं चकेवाली निष्पत्रयित मोजसा ९९
एतदस्यासमवीर्यमयारामप्रकाशितं कथंतंवालिनंहंतुंसमरेशक्ष्येमन्त्प ९९ न
ह्यावुवाणंसुग्रीवंप्रहसन्निल लक्ष्मणोऽब्रवीत् कस्मिन्कर्मणि निर्वृत्तेश्रद्दध्यावालि
नोवधं तमुवाचाथसुग्रीवः सप्तसालानिमान्पुरा एकमेकेकशोवाली
विव्याथाथसचासकृत् ७ ॥ राम

रामस्तान् प्राकृतकपिनाञ्चराणव्यापारस्यापिसंभवतीत्याचबो ९० अंकेवालीदीर्घयु
पसहर्वतिएतादिति ९९ प्रहसन्भगवाहीर्घान्नान्नादेवकादप्रतिहासः ९९ एवमुक्तप्रकारेण
एकेकशः एकेकस्मिन्कालेसप्तापिसवालीप्रसकृतविव्याधपीडितवान् आर्षपरसैपदेस
हान्हतेः काकतालीयन्यायमुदासायासकृदितिविव्याधेतिपादांतरेतत्स्यार्थः ७ रामः
॥ ॥ ॥

वा॰रा॰
कि॰
३२
32

एकेन बाणेनैषां मे कृत्वा मम प्रियं चेद्विदारयेत्तत्तदापि वालिनं हतं मन्ये तत्तथ्य योग्यता संभावना
येति शेषः पाटना स्यादाहृत्तेन सप्त शालाः पाठ्य त्वाततां महसा वलेन प्रतिपेदपि चेत्तदापि रामस्य वि
क्रमं दृष्ट्वा वालिनं हतमन्येत इति संबंधः ७१ पश्चात्तारामवीर्यस्यात्यन्तं तत्त्वात् रामेण वालि
रामो निदारयेदेषां बाणेनैकेन च द्रुमं वालिनं निहतं मन्ये दृष्ट्वा रामस्य विक्रमम् ७१
हतस्य महिषस्यास्थि पादेनैकेन लक्ष्मणः उद्यम्य प्रक्षिपेच्चापि तरसा द्वे धनुःश
ते ७२ एवमुक्त्वा तु सुग्रीवो रामं रक्तान्तलोचनः ध्यात्वा मुहूर्तं काकुत्स्थं पुनरेव वचो
ऽब्रवीत् ७३ शूरश्च शूरमानी च प्रख्यातबलपौरुषः बलवान् वानरो वाली संयुगे
ष्वपराजितः ७४ दृश्यन्ते चास्य कर्माणि दुष्कराणि सुरैरपि यानि संचिन्त्य भीतोऽहं
ऋष्यमूकमुपाश्रितः ७५ तमजय्यमधृष्यं च वानरेन्द्रममर्षणम् विचिन्तयन्न मु
ञ्चामि ऋष्यमूकममुं त्वहम् ७६ उद्विग्नः शङ्कितश्चाहं विचरामि महावने अनुर
क्तैः सहामात्यैर्हनूमत्प्रमुखैर्वरैः ७७ उपलब्धं च मे श्लाघ्यं सन्मित्रं मित्रवत्सल
त्वामहं पुरुषव्याघ्र हिमवन्तमिवाश्रितः ७८ किं तु तस्य बलज्ञोऽहं दुर्भ्रातुर्बलशा
लिनः अप्रत्यक्षं तु मे वीर्यं समरे तव राघव ७९
बुधः शशाङ्केनेव तिसंचिन्त्य पुनर्मित्रभावेना
ह स्मरेति ७४ यानि वालि कर्माणि संचिन्त्य भीतस्तेन संहरणाय भीतः ७५ उक्तमेव भीत्या
पुनराह तमजय्यमिति ७० सोमित्रभूतेप दिया माश्रितस्तर्हि त्वया वालिभयं तत्राह किंत्विति तद

॥ ४७ ३२

32A तत्वयेनहृत्तपरोत्तांकुर्वेदितिभावः नावमन्येनभीषयेचकिंतुसकातर्योदेवपुनःपुनर्ब्रवीमीतिभावः
वालीवालिवधविषयाग्रमाणविश्वस्तोपायुतोधैर्यमकांतर्यणात्दणीकृतवादः आह्लातिरत्वभव
सिद्धास्विप्रविग्रहहनएतद्धैर्यतेनः सकलजगत्सहायकंतेजः काममतिशयेनत्वंचयतितचपत्तः

नत्वल्लहंत्वांतुलयेनावमन्येनभीषये कर्मभिस्तसभीमैस्तुकातर्यंजनितंमम ८० का
मरामवचनेवालिप्रमाणंधैर्यमाकृतिः त्वच्चयंतिपरंतेजोभस्मच्छिन्नमिवानलं ८१ तस्य
तद्वचनंश्रुत्वासुग्रीवस्यमहात्मनः स्मितपूर्वमथोरामःप्रत्युवाचहरिंप्रति ८२ यदि
नप्रत्ययोस्मासुविक्रमेतववानर प्रत्ययंसमरेश्लाघ्यमहमुत्पादयामिते ८३ एवमुक्त्वा
तुसुग्रीवंसांत्वयंलक्ष्मणाग्रजः राघवोदुंदुभेःकायंपादांगुष्ठेनलीलया ८४ तोलयित्वा
महाबाहुश्चिक्षेपदशयोजनं असुरस्यतनंशुष्कंपादांगुष्ठेनवीर्यवान् ८५ क्षिप्तंदृष्ट्वाततः
कायंसुग्रीवःपुनरब्रवीत् लक्ष्मणस्याग्रतोरामंतपंतमिवभास्करं हरीणामग्रतोवीर
मिदंवचनमर्थवत् ८६ आर्द्रःसमांसःप्रत्ययःक्षिप्तःकायःपुरासखे परिश्रांतेनमत्तेन
नभ्यागामेवालिनातदा ८७

भस्मकुञ्जानलोपमयागुणावस्थितमहाशक्तिमतंसवितं ८८ अस्मात्सविक्रमेश्रासंस्त्रिष्टविक्रः
मप्रत्ययोविस्मासः ८९ अर्थंवहूपयमितिपुत्कमिदंवचनमब्रवीत् अन्तस्त्वन्नप्रत्ययोऽतिशोभः ८९
तदेवाहमार्द्रइतिप्रत्ययोन्ततनःमतेनमागार्येपीतपदेन ९० ॥ राम ॥

रा बा
कि
३३
33

वलाधिक्यनिर्णयेहेतुमाह आद्यमिति ८६ यद्बलेनतत्रेतिशेषः यद्बलेइतिपाठेयदितिप्रथमैकवचनंसंशयार्थेस्थि
प्रतेयानप्राकबलविषयेआसीत्सोद्याप्यस्त्येवेत्यर्थः तर्हिकिंतत्प्रत्ययकारकंतत्राह सालमेकमितिए
कमप्यालंउकेपुविनिर्भिद्यवलावलविषयव्यक्तिःप्रकटाभवेत ८९ तयाप्रहितःद्विपंशरः इमंसा

लघुःसंप्रतिनिर्मोसस्यसणोभ्रतप्रगाघव द्विपएवंप्रहृर्षेणभक्त्यारघुनंदन ८८ नात्रशा
कंबलेनज्ञातंततववानस्यचापिक आद्यमुकमितिस्वतत्त्वमहृद्याचंवानरे ८६ सएवसंश
यस्तावततवनस्यचयद्बलं सालमेकंविनिर्भिद्यभवेद्व्यक्तिर्वलावलं ९० कृत्वैतत्कार्मुके
सज्यंहस्तिहस्तमिवापरे आकर्णपूर्णमायम्यविसृजत्त्वमहाशरं ९१ इमंहिसालंप्र
हितस्त्वयाशरेणसंशयोनास्तिविदारयिष्यति अलंविमर्शेनसमप्रि
यंध्रुवंकुरुष्वराजन्प्रतिशापितोमया ९२ यथाहितेजःसुवरः ते
सदाविशिष्याहिशैलोहिमवान्महाद्रिषु यथाचतेष्या
स्त्वचकेसरीवल्गयानराणामसिविक्रमेवरः ९३
२:
इतिश्रीरामायणेकिष्किंधाकांडेएकादशः

लंविदारयिष्यतिअत्रसंदेहस्तस्मात्तयाविमर्शोविचारोनकर्तव्यःमयासख्यासंप्रतिशापितःश
पथंकृत्वानिगदितःममप्रियंध्रुवंकुरुष्वेत्यर्थः ९२ तेजःस्तेजस्विषुविक्रमेवरः श्रेष्ठस्त्वनाभिमतो
निमतोत्यर्थः सालभेदनसमर्थोनितिशेषः ९३ मथमानः इतिरामायणेकिष्किंधाकांडेएकादशःसर्गः ११ ३३

33A

एक सालोद्देशेनैव क्षिप्तोऽपि बाणः सप्त सालान् भित्वा नन्दा गिरिप्रस्थमपि भित्वा नन्दापारभूमिम।
मपि भित्वा सप्त भूमिरसातलं विविशेत्यर्थः ३ निष्पत्य रसातलपर्यन्तं गत्वा तत्र तत्रासुरान् हत्वा तमेव
तूणं पूर्वाधारत्तूणं प्रवेनेन रामबाणानां चेतनत्वं प्रदर्शितं किमर्थं वनापि छिन्नत्वं सूचितं तेन दुष्टं युगपत्

एतच्च वचनं श्रुत्वा सुग्रीवस्य सुभाषितं प्रत्ययार्थं महातेजा रामो जग्राह कार्मुकं १ स गृही
त्वा धनुर्घोरं शरमेकं च मानदः सालमुद्दिश्य चिक्षेप पूरयन्स रवैर्दिशः २ स विसृष्टो।
बलवता बाणः स्वर्णपरिष्कृतः भित्वा सालानि गिरिप्रस्थे सप्त भूमिं विवेश ह ३ सायक
स्तु मुहूर्तेन सालान्भित्वा महाजवः निष्पत्य च पुनस्तूणं तमेव प्रविवेश ह तान्
दृष्ट्वा सप्त निर्भिन्नान्सालान्वानरपुंगवः रामस्य शरवेगेन विस्मयं परमं गतः ५ स मूर्ध्ना
न्यपतद्भूमौ प्रलंबीकृतभूषणः सुग्रीवः परमः प्रीतो राघवाय कृतांजलिः ६ इदं चोवा
च धर्मज्ञं कर्मणा तेन हर्षितः रामं सर्वास्त्रविदुषां श्रेष्ठं शूरमवस्थितं ७ सेंद्रानपि सुरान्सर्वांस्त्वं
बाणैः पुरुषर्षभ समर्थः समरे हन्तुं किं पुनर्वालिनं प्रभो ८ येन सप्त महासाला गिरिर्भू
मिश्च दारिताः बाणेनैकेन काकुत्स्थ स्थाता ते को रणाग्रतः ९

सप्त पातालांश्च रघुनाथो विभेदह पातालदानवान् हत्वा पुनस्तूणं विवेश चेति ४ प्रलंबीकृतभू
षणः सारंगशाङ्गप्रणाममेव शातलेवमानावस्थापन्नो रंकेदादिवर्तिसकलभूषणः कृतांजलिः
त्यानानंतरं समितिशेषः ६ भूमिश्च चात्सप्तपातालास्तद्वर्तिनो सुराश्च ९ ॥ राम ॥

रा॰ वा॰ कि॰ ३४
34

लक्ष्मणेनानुगतं नतसममित्यर्थः यद्वा लक्ष्मणेनानुगतं स्वीकृतं सुग्रीवमित्यर्थः १२ अस्मात्
ऋष्यमूकात् भ्रातृगंधिनं अनर्थकभ्रातृत्वव्यपदेशं आत्मानं स्वदेहात् १४ ह्वानकारणात् ह्वाननिमित्तं
गाढं परिहितं वस्त्रेणेत्यर्थः वाससा दृढं कटिं बद्ध्वेत्यर्थः वेगात् नादकारणप्राणवेगादुत्पन्नैर्नादैरिति शेषः

अद्य मे विगतः शोकः प्रीतिरद्य परा मम सुहृदं त्वां समासाद्य महेन्द्रवरुणोपमम् १० तमद्यैव
प्रियार्थं मे वैरिणं भ्रातृरूपिणं वालिनं जहि काकुत्स्थ मया बद्धोऽयमञ्जलिः ११ ततो रा
मः परिष्वज्य सुग्रीवं प्रियदर्शनं प्रत्युवाच महाप्राज्ञो लक्ष्मणानुगतं वचः १२ अस्माद्ग
च्छाम किष्किंधां क्षिप्रं गच्छ त्वमग्रतः गत्वा चाह्वय सुग्रीव वालिनं भ्रातृगंधिनं १३ सर्वे
ते त्वरितं गत्वा किष्किंधां वालिनः पुरीं वृक्षैरात्मानमावृत्य व्यतिष्ठन् गहने वने १४ सुग्री
वो व्यनदद्घोरं वालिनो ह्वानकारणात् गाढं परिहितो वेगान्नादैर्भिंद
न्निवांबरं १५ तं श्रुत्वा निनदं भ्रातुः क्रुद्धो वाली महाबलः
निष्पपात सुसंरब्धो भास्करोऽस्ततटादिव १६

वः १७ भास्करोऽस्ततटादिति दूरमप्युदयपर्वतं अल्पेन कालेन याति एवमरण्यस्थानं तत्पातं तस्य
गुहान्तस्थानं बहिरागत इत्यर्थः पक्षस्तु पदेनोदयगिरिलक्षणं स्थानं पश्चिमे दूरतरवासिनो पि कृत्स्न
प्रमुक्तिरिति विमोक्ष्यान्तं तत्क्षिप्रमेव संगतं ते वेति स्पष्टं सुधियो १६ ॥ राम राम ॥ ३४

34A

बुधांगारकयोरिव वज्रयोः कर्णयोः पंथेति यावत् अंतरे बुधांगारकयोः तदा अपसर्पतोः पथा तथेति शेषः १८
अशनिर्दंभोलिः वज्रं वज्राघातं १९ नावगच्छत् विविच्येति शेषः २० राघवं नाथं रक्षकमिति पश्यन्

ततः स तुमुलं युद्धं वालिसुग्रीवयोरभूत् गगने ग्रहयोर्घोरं बुधांगारकयोरिव १८ तलै
रशनिकल्पैश्च वज्रकल्पैश्च मुष्टिभिः जघ्नतुः समरेऽन्योन्यं भ्रातरौ क्रोधमूर्छितौ १९ ततः
रामो धनुष्पाणिस्तावुभौ समुदैक्षत अन्योन्यसदृशौ वीरावुभौ देवाविवाश्विनौ २०
यन्नावगच्छत्सुग्रीवं वालिनं वापि राघवः ततो न कृतवान्बुद्धिं मोक्तुमंतकरं शरं २१ ए
तस्मिन्नंतरे भग्नः सुग्रीवस्तेन वालिना अपश्यन्राघवं नाथमृष्यमूकं प्रदुद्रुवे २२ ।
क्लांतो रुधिरसिक्तांगः प्रहारैर्जर्जरीकृतः वालिनाभिद्रुतः क्रोधात्प्रविवेश महाव
नं २३ तं प्रविष्टं वनं दृष्ट्वा वाली शापभयात्ततः मुक्तोऽसि त्वमित्युक्त्वा स निवृत्तो महाब
लः २४ राघवोऽपि सह भ्रात्रा सह चैव हनूमता तदेव वनमागच्छत्सुग्रीवो यत्र वान
रः २५ तं समीक्ष्यागतं रामं सुग्रीवः सहलक्ष्मणं ह्रीमान्दीनमुवाचेदं वसुधामवलो
कयन् २६ आह्वयस्वेति मामुक्त्वा दर्शयित्वा च विक्रमं वैरिणा घातयित्वा च किमिदा
नीं त्वया कृतं २७

नस्यानानः २३ वनं विष्टं ऋष्यमूकस्येति शेषः सन्निवृत्तः पराङ्मुखः २४ ह्रीमान्पराभूतत्वात् २६
विभ्रमे साम्यभेदेन घातयित्वा युद्धप्रेरणद्वारा किं कृतमनुचितमेव कृतमित्यर्थः २७ राम

वा॰रा॰ तामेववेलांसमग्रस्यर्थेद्वितीया वालिनासुद्धप्रारणवेलायां ततस्तदेतस्यर्थः स्तःऋष्यमूकवनादि
कि॰ त्यर्थः २८ सवाएणावालिसंहारकोवाणः २९ तदेवकारणमाह अलंकारेणेति ३ः वचशरी
३५ रकांतिः वांसुवयोः ३१ मोहितइति नविदमनेचित्तेयद्रागवतामाह ः अमोहितइत्यन्ततकथ
35

तामेवेवेलांवक्तव्यंत्वयाराघवनत्वतः वालिनंनतिहन्मीतितनतोनाहंमितो
व्रजे २७ तस्यचैवंब्रुवाणस्यसुग्रीवस्यमहात्मनः करुणंदीनयावाचाराघ
वः पुनरब्रवीत २८ सुग्रीवश्रूयतांतातकोपश्चव्यपनीयतां कारणंयेनवा
णोयंसमयानविसर्जितः २९ अलंकारेणवेषेणप्रमाणेनगतेनच त्वंचसु
ग्रीववालीचसदृशौस्थः परस्परं ३० स्वरेणवर्चसाचैवप्रेक्षितेनचवानर वि
क्रमेणचवाक्यैश्चव्यक्तिंवांनोपलक्षये ३१ ततोहंरूपसादृश्यान्मोहितोवान
रोत्तम नोत्सृजामिमहावेगंशरंशत्रुनिवर्हणं ३२ ॥

नेच किंचपलायनसमयेऋष्यमूकाभिमुखंधावतेनव्यक्तिरस्येवेतिचेन्नवालिनआप्रदीया।
समागमात्तथाकरणेपिसुग्रीवस्तेनोघापसार्सिन्नानुष्ठानुप्पन्नत्वादायचात्मनिमोहोत्प्रवत्तयास
माधानावहतेन मोहितइत्यस्यैवविशेषः रेदृशविषयएवंविधाः त्वनवचनेनदोषायतस्यनेनन
ष्टंवितेनोत्सृजामिनोदसृजम् ३२ ॥ राम ॥ ३२

35A विशोकिनः शोकवान् हि निश्चयेनतौ भ्रावयोर्द्वयोरपि त्वंनाशेने मूलघातेन न स्यात् मा भूदिति प
नदर्थमप्याहतनःशारः नन्मगे इति शेषः ३३ मूलघातमेवदर्शयति त्वयीति मयापि पत्रेमघ्रापा
रतेनापि तेभ्रतानन निश्चयप्रवृत्तिः लाघवान् चापल्यात् ३५ वापकांतरमाह दत्तमभयम

जीवितांतकरंघोरंभ्रातृरूपात्तविशोकिनः मूलघातेनभीरस्माद्धिद्वयोरिति कृतोमया ३३
त्वयीवीरविपत्रेहिभ्रतानानलाघवान्मया मोह्यंचममदाल्ल्यंचाप्यापितेनस्मात्कपीश्व
र ३४ दत्ताभयवधेनामपातकंमहदद्भुते भ्रहंचलक्ष्मणःश्चवसीतान्चवरवर्णिनी ३६
त्वदधीनावयंसर्वेवनेस्मिन्शरणंभवान् तस्माद्युद्धस्वभूयस्त्वंमामांपंकीश्ववा
नर ३७ एतन्मुहूर्तेनमयापश्यवालिनमाहवे निरस्तमिषुणैकेनचेष्टमानंमहीत
ले ३८ भ्रभिज्ञानंकुरुष्वत्वमात्मनोवानरेश्वर येनत्वामभिजा
नीयांद्वंद्वयुद्धमुपागतं ३९ गजपुष्पीमिमांफुल्लांउत्पा
ट्यशुभलक्षणां कुरुलक्ष्मणकंठेस्यसुग्रीवस्यम
हात्मनः ४० ॥

हैमसदत्तामयमत्तस्यवधोमहत्पातकमिति नामप्रसिद्धं सम्मूलघातमप्याह भ्रहमिति ३५ मां
मांपंकीश्वराप्याया हि ३८ गजपुष्पीनागपुष्पीलताशुभंसम्यकुलत्तयतीतिशुभलक्ष

कि रामा

रा॰ वा॰
कि॰
३६
36

असज्जयत्ततस्तस्त्रवान् समर्पितवानित्यर्थः ४ लतया शुक्लपुष्पनागपुष्पीलतया संध्यारागसहि
ततोयदश्ववत्पयेवलाकानांमालयेवतयालतयाशुशुभे ४१ रामवाक्येनतत्करणात्संध्यादिशब्दे

ततोगिरिवटेजातामुत्पाट्यकुसुमान्वितां लक्ष्मणोगजपुष्पींतातस्यकंठेव्यसर्जयत ४०
सतयाशुशुभेश्रीमानलतयाकंठसक्तया मालयेवबलाकानांससंध्यइवतोयदः ४१ वि
भ्राजमानोवपुषारामवाक्यसमाहितः जगामसहरामेणकिष्किंधांपुनरापसः ४२ इ
तिरामायणेकिष्किंधाकांडेद्वादशःसर्गः १२ ऋष्यमूकात्सधर्मात्माकिष्किंधांलक्ष्मणा
ग्रजः जगामसहसुग्रीवोवालिविक्रमपालितां १ समुद्यम्यमहच्चापंरामःकांचन
भूषितं शरांश्चादित्यसंकाशान्गृहीत्वारणसाधकान् २ अग्रतस्तुययौतस्यराघ
वस्यमहात्मनः सुग्रीवःसंहतग्रीवोलक्ष्मणश्चमहाबलः ३ पृष्ठतोहनुमान्वीरोन

लोनीलश्चवीर्यवान् तारश्चैवमहातेजाःहरियूथपयूथपः ४ ।

तः ४२ लभमानः इतिश्रीरामायणेकिष्किंधाकांडेद्वादशःसर्गः १२ ऋष्यमूकादिति १ सं॰
हतग्रीवः दृढतरवद्धग्रीवः ३ हरियूथपानामपियूथपातितारस्यः ४ ॥ राम ॥
॥ ॥ ॥

३६

36A

कंदराणि मंदिराकारपर्वतैर्विवराणि निर्दराणि शिलाविवराणि गुहाः देवखातगिरिबिलानि
देवगृहाणि ६ आकाशाग्रभागपर्यंतेऽमलमेकलरूपैः तत्र यद्विकसितैः पद्मैः शो-
भितान् अवलोकयन् अवालोकयत् कारंडैः कारंडवैः ८ प्राप्यांतरे ९ कूलजातिवादै

तैर्वीरसमाणाहृतांश्च पुष्पभारावलंबिनः प्रसन्नाम्बुरुहाश्चैव सरितः सागरंगमाः
कंदराणि च शैलानां स्थितिकरणि गुहास्तथा शिखराणि च मुख्यानि दरीश्च प्रिय-
दर्शनः ६ वैदूर्यविमलैस्तोयैः पद्मैश्चाकोशकुड्मलैः शोभितान्सजलान्मार्गेण
तडाकांश्चावलोकयन् ७ कारंडैः सारसैर्हंसैर्वंजुलैर्जलकुक्कुटैः चक्रवाकैस्तथा
न्यैः शकुनैः प्रतिनादितान् ८ मृदुशष्पांकुराहारान्निर्भयान्वनचारिणः चरतः
सर्वतः पश्यन्स्थलीषु हरिणान्स्थितान् ९ तडाकवैरिणश्चापि शुक्लदंतविभूषिता-
न् घोरानेकचरान्वन्यान्द्विरदान्कूलघातिनः १० मत्तान्गिरितटोद्घुष्टान्पर्वतानि-
व जंगमान् वानरान्द्विरदप्रख्यान्महीरेणुसमुक्षितान् ११ वने वनचरांश्चान्या-
न्खेचरांश्च विहंगमान् पश्यंस्त्वरितो जग्मुः सुग्रीववशवर्तिनः १२ तेषां तु गच्छ-
तां तत्र त्वरितं रघुनंदनः द्रुमखंडवनं दृष्ट्वा रामः सुग्रीवमब्रवीत् १३ एष मेघ इवाका-

वनतडाकवैरिणं एकचरान् असहायचरान् १० द्विरदप्रख्यान् गजतुल्यान् ११ द्रुमाणां खं-

वा.रा. कि. ३५ 37

त्वयाकर्त्तुंकौतूहलमेतत्तस्यापनयने निवर्तनंकर्त्तुंकारयितुमिच्छामि १६ उद्यानेहपव
नैच्छत्तेपत्रेपृच्छ १७ सप्तजनानामसप्तजनानाउतिप्रसिद्धाअपःशीर्षाःभूप्रतिष्ठापितशिरसः १८

किमेतज्ज्ञातुमिच्छामिसर्वेकौतूहलंमम कौतूहलापनयनेकर्त्तुं।
मिच्छाम्यहंत्वया १५ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराघवस्यमहात्मनः गच्छन्ने
वाथवचदेथसुग्रीवस्तत्रमहद्भुतं १६ एतद्राघवविस्तीर्णमाश्रमंश्रमना
शनं उद्यानवनसंपन्नंस्वादमूलफलोदकं १७ अत्रसप्तजनानाममन
यःशंसितव्रताः सप्तैवासन्नधःशीर्षानियतंजलशायिनः सप्तरात्रेकृता
हारावायुनाचलवासिनः दिवंवर्षशतैर्याताःसप्तभिःसकलेवराः १८
तेषामेतत्प्रभावेनद्रुमप्राकारसंवृतं आश्रमंसुदुराधर्षमपिसेंद्रैस्सुरा।
सुरैः २० पक्षिणोवर्जयन्त्येनतथान्येवनचारिणः विशं
तिमोहाद्येप्यत्रननिवर्ततितेपुनः २१

केवलंवायुनैवसप्तरात्रेगतेकृताहाराःसप्तभिर्वर्षशतैःसकलेवरास्दिवंयाताः १९ एतदाश्र
मंत्रयंचोदिराश्रमशङ्कः २० वर्जयेतिनप्रविशंतिपुनर्ननिवर्तंते अत्रैवमिषेनतस्पर्धः २१ ३०

37A

सकलान्तराः कलान्तराभिसंडरान्तराभिर्वोतिभिः सहिताः भूषणरत्नाग्रप्रसरसामितिशोषः द्विजो
गधपश्चात्तामेवान्नभूयतः शोषः न केवलं भोगभूमिः कर्मभूरपीत्याह चैतेन्याह्निकपोतो
गवदूह्लोणप्रसरोदयः स्वप्रमोहन्तागान्वेष्टयनत्याप्तवरस्यते २४ तेषामद्दिश्यतानुद्दिश्यति

विभूषणरत्नाग्रानप्रयेते सकलान्तराः नृपगीतस्तवनस्थापियेपोदिव्यगुणाचव २२
तेऽप्यन्यापिदीप्येतप्रमोदेषप्रदश्यते वप्रपत्रिवप्रत्याग्रान्कपोतोगाहरणोद्यतः २३
एते वृत्ताप्रकाशं तेप्रसंसंसत्कमलकाः मेघजालप्रतिच्छन्ना वैदूर्यगिरयो यथाः २४
कृतप्रणाममेपर्मात्मा तेषामद्दिश्यराघव लक्ष्मणेन सहभ्रात्राप्रयतः संहतोञ्जलिः
प्रणमंति हियेतेषां स्मरणाभावितात्मनो नतेषामशुभं किंचिच्छरीरे रामविद्यते २५
कृ ततो रामः सहभ्रात्रा लक्ष्मणेन कृतांजलिः समुद्दिश्य महात्मानस्तानृषीनभ्यवाद
यत् २७ अभ्यवादयच धर्मात्मा रामो भ्राता च लक्ष्मणः सुग्रीवो वानराश्चै
व जग्मुः संहृष्टमानसाः २८ ते गता आश्रमाधानं तस्मात् सुप्रजन्ता
श्रमात् द्रष्टुं लोडराघवी किष्किंधां वालिपालितां २९

यावत् तेषां प्रणमंति तान् प्रणमेति २९ महात्मानः महात्मनस्तानृषीन् दृष्ट्वाभ्यवादयत् न
मस्कृतवान् २७ वानराहनमदादयः एतत्कथाप्रश्नादिकं वालायुः समाप्तिकाललाभाय २८

वा रा
कि
३८
38

यास्मा णिवानराणां यास्त्रं पिलादि ३९ नगमानः इतिरामाभिरामे श्रीरामे किष्किंधे त्रयोदशः १३
गहनेनिविडेछत्रवेशः २ वायोर्वेगः पुरःसरो यस्य सतथा महामेघ इव बालार्कसदृश (बालार्कसदृश)

ततस्तु रामान्नुजरानुवानराभरद्य शाख्या एयुदितो प्रतेजसः पुरीखरेशात्मज वीर्यपालितां वधाय शत्रोः पुनरागतानिह ३९ इत्यार्षे रामायणे किष्किंधाकांडे त्रयोदशः १३
सर्वे ते त्वरितं गत्वा किष्किंधां वालिनः पुरीं वृक्षैरात्मानमावृत्य व्यतिष्ठन्गहने वने १
विचार्य सर्वतो दृष्टिं कानने काननप्रियः सुग्रीवो विपुलग्रीवः क्रोधमाहारयद्भृशं २
ततस्तु निनदं घोरं कृत्वा युद्धाय चाह्वयत् परिवारैः परिवृतो नादैर्भिन्दन्निवांबरं ३
गर्जन्निव महामेघो वायुवेगपुरःसरः अथ बालार्कसदृशो दृप्तसिंहगतिस्ततः ४
दृष्ट्वा रामं क्रियादक्षं सुग्रीवो वाक्यमब्रवीत् हरिवागुरया व्याप्तां तप्तकांचनभूषणां ५ प्राप्ताः स्म ध्वजयंत्राढ्यां किष्किंधां वालिनः पुरीं प्रतिज्ञा या कृता वीर त्वया वालिवधे पुरा ६ सफलां कुरु तां क्षिप्रं लतां काल इवागतः एवमुक्तस्तु धर्मात्मा सुग्रीवेण स राघवः ७

शोवर्णेन प्रतापयेनच ४ हरिरूपवागुरया व्याप्तां वभ्रुराकारस्तया स्थिता हरिकां ५ ध्वजै यंत्रैः प्राकारस्थद्वाप्रसिद्धैराढ्यां ६ यथा आगतः कालो ऋतुविशेषरूपः लतां प्राक् सपुष्पां ततः सफलां करोति तथास्वकृतप्रतिज्ञां तमपि सफलां कुर्वित्यर्थः ७ ॥ राम ॥

38A

गन्तसाह्वया गजेनसमानमाह्वानामयस्यास्तया ६ नक्षत्रमालयाश्राकाशेविपरीतेविशेषणप
रितोवेष्टितःसूर्यरश्वकविविकल्पितोपमानिकोपमातेननाह्रशःसूर्योयदिभवेत्तदानहृणाकर्णास्य
कंठसत्कशुक्लपुष्पमालस्योपमास्यादित्यतिशयोक्तिरत्रकंगणेकचित्तविपरीतेइतिसप्तम्यपरीत

तमेवोवाचवचनंसुग्रीवंशत्रुसूदनः कृताभिज्ञानचिन्हस्त्वमनयागजसाह्वया ५ ल
क्ष्मणेनसमुत्पाद्यएषकंठेकृतानव शोभसेप्यपिकंवीरलतयाकंठसत्कया ६ विपरी
तश्वाकाशसूर्योनक्षत्रमालया अद्यवालिसमुत्थंतेभयंवैरंचवानर ७ एकेनाहं
प्रमोक्ष्यामिवाणमोक्षणसंयुगे ममदर्शयसुग्रीववैरिणंभ्रातृरूपिणं ८ वालीवि
निहतोयाद्बहुनेपांसुषुचेष्टते यदिदृष्टिपथंप्राप्तोजीवन्सविनिवर्तते ९
ततोदोषेणमागच्छेत्सद्योगर्हेच्चमांभवान प्रत्यक्षंतेसप्रज्ञेतेन
सामयामाततनदारिताः १०

तदिवाप्रोक्तेविपरीतेनशार्वरी पौर्णमासीगतश्चन्द्रःसूर्यरूपमभिधीयतइतिव्याचक्षते ७ प्रमो
क्ष्यामिप्रमोचयिष्यामि ८ चेष्टतेलुठिष्यतिमहृशीनानंतरमेवतिशेषः ९ यदिमद्दृष्टिपथंगतो
जीवन्सविनिवर्ततेततस्तदामामंदोषेणापलक्षितंगच्छेवदागच्छेत्मांगर्हेच्चकिंचमद्बलसदृष्टत्वा।
द्वालिनानिहतमेवावहीत्याहमन्यतामिति १० ॥

वा रा
कि
३९
39

वेत्स्यसिविद्धि कृच्छ्रेपिप्राणसंकटेपि मेमया १४ धर्मलोभेनधर्मविलिप्सयापरीतेनव्याप्तेनेतेनेति
पूर्वोक्त्वापि १५ सफलांकरिष्यामीत्यत्र दृष्टांतः प्रसृतमिति प्रकृष्टंततमित्यर्थः कलमक्षेत्रमिति
क्षेत्रसिद्धेत्रमित्यर्थः १६ जितकाशीजितश्वासोजितभयोवात्वयाधर्षितःसन्तुरायेननिष्पतेनेश

ततोस्मिबलिनैतेनवालिनानिहतोरणे अन्तंतेनोक्तसर्वमेविरक्तोक्लेशेपितिष्ठता १४
धर्मलोभपरीतेननचवक्ष्येकथंचन सफलांचकरिष्यामिप्रतिज्ञांत्वहिसंभ्रमं १५
प्रसृतंकलमक्षेत्रंवर्षेणेववशतक्रतुः तदाह्वाननिमित्तंचवालिनोहेममालिनः
लिनः १६ सुग्रीवकुरुतंशब्दंनिष्पतेद्येनवानरः जितकाशीजयश्लाघीत्व
याचाधर्षितःपुरात् १७ निष्पतिष्यत्यसंगेनवालीसप्रियसंयुगः रिपूणां
धर्षितंश्रुत्वासुग्रीवोहेमपिंगलः १८ जानंतस्तवसकेवीर्येस्त्रोसमदेविशेषतः
सतद्रामवचःश्रुत्वासुग्रीवोहेमपिंगलः १९ ननर्दक्रूरनादेनविनिभिंदन्नि
वांबरं तत्रशब्देनवित्रस्तागावोयांतिहतप्रभाः २० ॥

हेमपिंगलइत्यर्थः १७ ननुहतेपिआह्वानेस्माद्विसकोनतिष्यतितत्राह निष्पतिष्यतीति असंगे
नश्चोदितेसंगपरित्यागेनेत्यर्थः यतःप्रियसंयुगःनमर्षयंतीत्यस्यध्रुवाइतिशेषः १८ विशेषतो
नमर्षयंतीत्यन्वयः १९ गावोमहालांतह्रुक्षभाः हतप्रभाः हतशोकाःयः २० ॥ राम ॥ ३९

39A

रामदोषेणप्रजाराज्ञाणाभावत्रूपेणरामदोषेणपौरेर्न्यैरामदृष्टाअतएवाकुलाआकुलाःकुलस्त्रियइव
गावोयांति २१ गृहाःद्वाः २२ जीमूतवत्मणाकृतेःप्रतीतारामेभ्रातिशोषःशोषेपराक्रमकरणेविहृदे
तेजोभ्यस्मरित्यानिर्वासमुद्रइव २३ गरमानः इतिरामायणेचतुर्दशः १४ अथैतिएकपदेनतत्त्वेण।

रामदोषपराम्दृष्टाःकुलस्त्रियइवाकुलाः द्रवंतिचमृगाःशीघ्रंभग्नाइवरणेहयाः २१ पतितं
चतुर्वगाभूमौतोयापूर्णइवगृहा २२ ततःसजीमूतकृतप्रणादोनादस्यमुंचन्वाग्यथाप्रतीतः
सूर्यात्मजःशौर्यविवृद्धतेजःशौर्यविवृद्धतेजःसरित्पतिर्वानिलचंचलोर्मिः २३ इत्यार्षे
रामायणेकिष्किंधाकांडेचतुर्दशः १४ अथतस्यनिनादंतंसुग्रीवस्यमहात्मनः शुश्रावां
तःपुरगतोवालीभ्रातुरमर्षणः १ श्रुत्वातुतस्यनिनदंसर्वभूतप्रकंपनं मदश्चैकपदेनष्टः
क्रोधश्चापादितोमहान् २ ततोरोषपरीतांगोवालीसकनकप्रभः उपरक्तइवादित्यः
सद्योनिष्प्रभतांगतः ३ वालीदंष्ट्राकरालस्तुक्रोधाद्दीप्ताग्निलोचनः भात्युत्पतितपद्मा
भःसमृणालइवह्रदः ४ शब्दंदुर्मर्षणंश्रुत्वानिष्पपातततोहरिः वेगेनचप
दन्यासैर्दारयन्निवमेदिनीं ५ ॥ राम ॥

आपादितः २ संपादितःकनकमस्यक्रोधादतिरिक्तस्यसहजप्रभानाशेनोपरक्तादित्योपमेयता ३
पत्तदाहित्रासव्हस्मृणालद्वाणानिउत्पतितपद्मेत्यस्यकदेशेणान्वयं उत्पतितैःरुद्धैःपद्मैःरुत्पतितानिनष्टाप
प्रकृतशोभायस्यतादृशोभायस्यतादृशोमृणालसहितोह्रदइववदंष्ट्रामृणालस्थानीया ४ दुर्मर्ष
णंदुःसहं वेगेनप्रकृतैःपदन्यासैः ५ ॥ राम ॥

नाल्लसंभ्रांताकस्मेथारेपपुंवते अलाभीतासंभ्रांतात्वभितविताहितोदर्कंहितत्रुपोतरकालफले ६
कालंप्राप्तःकालेप्राप्यनाउत्थितः भक्तोसृजमिवत्सजंकोप ७ कालंप्राप्तःकालेसंग्राममकरहे
वीरपद्मपिसंग्रामेप्रान्तोवाहुल्यनतग्रापिकंनविद्यतेतापिजवफलानातायुक्तानविद्यंतेथा
प्यापिमदृसाहृहानवायानिष्क्रामोनिष्क्रमणेममनरोचतेअनभ्लत्राह श्रूयामिति ८ पूर्वक्रो

तेनतारापरिष्वज्यस्नेहाद्दर्शितसौहृदा उवाचलक्ष्मणसंभ्रांतादितोदर्कमिदंवचः ६ सा
पुक्रोधमिमंवीरनदीवेगमिवागतं शायनात्थितःकल्यंत्यज्यभुक्तामिवस्रजं ७ का
ल्पमेतेनसंग्राममकरिष्यसिचवानर वीरतेशत्रुवाहुल्यफलतोवानविद्यते ८ सह
सात्तवनिष्क्रामोममतावद्वरोचते श्रूयतामभिधास्यामियत्रिमित्तंनिवार्यते ९ पू
र्वमापतितःक्रोधात्सत्वामाह्वयतेयुधे निष्पत्यचनिरस्तेहन्यमानोदिशागतः १०
त्वयातस्यनिरस्तस्यपीडितस्यविशेषतः इहेत्यपुनराह्वानंशंकांजनयतीवमे ११
दर्पश्चव्यवसायश्चयादृशस्तस्यनर्दतः निनादस्यचसंरंभोनैतदल्पंहिकारणं १२ ॥

पादापतितःसुग्रीवोयुद्धायत्वाह्वयते आह्वयनन्दानेत्वयानिष्पत्यनिरस्तोहन्यमानश्चदिशो
गतः १० तस्यत्वयानिरस्तस्यपुनरेत्याह्वानंशंकांजनयत्येव ११ अतःतत्राह दर्पश्चेति दर्पो
गर्वः व्यवसायोद्योगविषयः यादृशस्त नर्दतोनिनादस्यसंरंभोहर्षहेतुनदेतस्यकारणंनाल्पमप॰
र्याप्तिः कारणविशेषपूर्वकःकार्यविशेषत्वात् इत्यर्थमितं १२ ॥ राम ॥ राम ५०

40A

कारणविशेषं दर्शयति नेति अवष्टम्भसहायः परिग्रहीतसहायः सर्वथा सहाय संवेपमूलो यं संभ
इति भावः १३ ननु त्वोपनीतस्य बुद्धिः कुतस्तत्राह प्रकृत्येति निपुणः उचितकृत्यनिष्पादने समर्थः न
न तमबुद्धिमांश्च ननु तत सहायं तं वपि ध्यामीति चेत्तत्राह अपरीक्षितशत्रुनाशकवीर्येण पुंसा सुग्रीवः
सर्वेषाने ष्यमिन्यनतत्तत्सहायभूतः शंकनीय एव १४ न केवलं मदनुमित एवायमर्थः किं तु शब्दप्रमाण

नासहायमहं मन्ये सुग्रीवं तमिहागतं अवष्टम्भसहायश्च यमाश्रित्यैष गर्जति १३ प्रकृत्या
निपुणश्चैव बुद्धिमांश्चैव वानरः नापरीक्षितवीर्येण सुग्रीवः सख्यमेष्यति १४ पूर्वमेव मया
वीर श्रुतं कथयतो वचः अंगदस्य कुमारस्य वक्ष्यामि यद्धितं वचः १५ अंगदस्तु कुमारोयं वना
न्तमुपनिर्गतः प्रवृत्तिस्तेन कथिता चारैरासीन्निवेदिता १६ अयोध्याधिपतेः पुत्रौ शूरौ समरदुर्जयौ
इक्ष्वाकूणां कुले जातौ प्रथितौ रामलक्ष्मणौ १७ सुग्रीवप्रियकामार्थं प्राप्तौ तत्र दुरा
सदौ स ते भ्रातुर्हि विख्यातः सहायो रणकर्मणि १८ रामः परबला
मर्दी युगान्ताग्निरिवोत्थितः निवासवृक्षः साधूनाम्
आपन्नानां परा गतिः १९ ॥

इत्यवगतवानित्याह पूर्वमेवेति यन्मया श्रुतं मे अंगदस्य कुमारस्य वचः श्रुतं तत्तव हितं प्रवक्ष्यामि १५
तदेवाह अंगदश्चेति वनान्ते वनमध्ये यातस्य चारैर्निवेदिता ता प्रवृत्तिरासीत्तस्य वृत्तिः सुग्रीवहता
न्तः सा तेन मम कथिता १६ तत्र तयोर्मध्ये पालन्यातः सहायो विख्यातः हि यतः परबलामर्दी साधूनां
निवासवृक्षः आश्रयः आपन्नानां शरणागतानां गतिः शरणं १८ ॥ १९ ॥

रा॰ किं॰ भ्रातृभ्यां भ्रातृपीडितानां तत्राशाय संश्रयः संश्रयार्हः ज्ञानेन ब्रह्मज्ञानेन धर्मे विषये विज्ञाने शिल्पे तैश्च नैवातिदे
४१ शेनिरतः अन्येन नसराज्यमवरुद्धितवतः ऊनः परस्त्रीणामासाम भ्रातृमित्यपात्ते २० ततस्ते तेनोद्भ्रमानग
41 एकेन रामेणानव विरोधोन त्वमः न युक्तः २१ ऊर्जयेनेत्याद्यर्थश्रुत्वानपि किंचित्तव त्वमाणानयाप्य

भ्रातौ तौ संश्रयश्चैव यशस्यसैकभाजनं ज्ञानविज्ञानसंपन्नो निदेशे निरतः पितुः २० धातू
नामिव शैलेन्द्रो गुणानामाकरो महान् तत्तेन मानविरोधस्ते महतेन महात्मना २१
ऊर्जयेनाप्रमेयेन रामेण रणकर्मस्व शूरवक्ष्यामि ते किंचित्रचेच्छाम्यभ्यसूयितं २२ श्रू
यतां क्रियतां चैव तव वक्ष्यामि यद्धितं योवराज्येन सुग्रीवं तूर्णं साध्वभिषेचय २३ विग्र
हं मा कृथा वीर भ्रात्रा राजन्यवीयसा अहं हि ते क्षमं मन्ये तेन रामेण सौहृदं २४ सुग्रीवे
ण च संप्रीतिं वैरमुत्सृज्य दूरतः लालनीयो हि ते भ्राता यवीयानेष वानरः २५ तत्र वा सन्निह
स्थो वा सर्वथा बंधुरेव ते नहि तेन समं बंधुं भुवि पश्यामि कंचन २६ दानमानादिसत्कारैः
कुरुष्व प्रत्यनंतरं वैरमेतत्समुत्सृज्य तव पार्श्वे स तिष्ठतु २७ ॥ राम

पितृनैच्छामि कथमियं भ्रातृ प्रति वर्तीति मदत्स्तू यानकर्तव्येत्यर्थः आधेत्वादसमानकर्तृत्वेपि तुमुन्
२३ तेन बलीयसा रामेण २४ तत्र तस्मिन् दूरदेशवासेन विद्यमानः इह स्थः त्वत्समीपस्थो वासु
विनपश्यामि नैव तिशोषः २६ प्रत्यनंतरं स्वाधीनम् २० ॥ रामायनमः ॥ ४१

41-A

भ्रातुस्सोदरस्मात्स्वयैवतनयानिनीतान्यागतिरस्तीत्यर्थः २८ यदितिं यदित्तपेत्यर्थः ३० नदाहीत्यादि
कविवाक्य ३१ इतिरामायणेकिष्किंधाकांडेपंचदशः १५ तामिति सुसंरब्धमावेनिष्ठासुसंरंभमि

सुग्रीवोविपुलग्रीवोमहाबंधुमतस्तव भ्रातुस्सोदरस्मात्स्वयैतान्यागतिरहामिते २८
यदितेमत्प्रियंकार्यंयदिचावेषिमाहितं याचमानःप्रियत्वेनसाधुवाक्यंजहवमे २९
प्रसीदपथ्यंशृणुजल्पितंहिमेनरोषमेवानविधातुमर्हसि क्षमाहितेकोसलराज
सूनुनानविग्रहःशक्रसमानतेजसा नदाहितावाहितमेववाक्यंतंवालिनंपथ्यमि
दंवभाष नरोचतेतद्वचनंहितस्यकालाभिपन्नस्यविनाशकाले ३१ इत्यार्षेरामाय
णेकिष्किंधाकांडेपंचदशःसर्गः १५ तामेवंब्रुवतींतारांताराधिपनिभाननां वाली
निर्भर्त्सयामासवचनंचेदमब्रवीत १ गर्जतोस्यससंरब्धंभ्रातुःशत्रोर्विशेषतः मर्षयि
ष्यामिकेनापिकारणेनवरानने २ अधर्षितानांशूराणांसमरेष्वनिवर्तिनां धर्षणा
मर्षणंभीरुमरणादतिरिच्यते ३ सोढुंनचसमर्थोहंयुद्धकामस्यसंयुगे सुग्रीवस्य
चसंरंभंहीनग्रीवस्यगर्जितं ४ ॥

त्यर्थः केनापिनकेनापित्वदुक्तकारणेनेत्यर्थः
धर्षणामर्षणमसहनं २ संयुगेसंरंभंसंयुगनिमित्तंसंरंभमित्यर्थः ४ ॥ राम ॥

रा म
कि
४२
42

राघवं प्रति राघवनिमित्तभयमात्तस्यमत्कृतेत्वयाविषादोनकार्यः यतोपमेत्नत्वाद्दिगुणः सःपापंम
हितपत्रप ५ कथंभूयोनगच्छामिनिवर्तस्वेत्युच्यमानापीतिभावः भक्तिरेवरागः ६ दर्पचदर्पमेव
वियोत्स्यसेवियोजयिष्यनेमादरत्वात ७ उक्तमेवविवृणोति ईप्सितंत्वदीप्सितंदर्पमोचन

नचकार्योविषादस्तेराघवंप्रतिमत्कृते यमेत्नस्यकृतनस्तस्यकथंपापंकरिष्यति ५ नि
वर्तस्वसहस्त्रीभिःकथंभूयानगच्छसि सौहृदंदर्शितंतावन्मयिभक्तिस्त्वयाकृता ६
प्रतियात्स्याम्यहंगत्वातमग्रीवंजहिसंभ्रमं दर्पंचास्यविनेष्यामिनचप्राणैर्वियोत्स्यते ७
अहंत्वाजिस्थितस्यास्यकरिष्यामिपदीप्सितं वृक्षैर्मुष्टिप्रहारैश्चपीडितःप्रतियास्य
ति नत्वेनगर्वितमायस्तंसहिष्यतिडरात्मवान कृतंतारेसहायत्वंदर्शितंसौहृदंमयि ८
प्राणिताःसिममप्राणैर्निवर्तस्वजनेनच प्रत्नजित्वानिवर्तिष्यतमहंभ्रातरंरणे ९
तंतुतारापरिष्वज्यवालिनंप्रियवादिनी चकारहदतीमंदंदक्षिणासाप्रदक्षिणं ११
ततःस्वस्त्ययनेकृत्वामंत्रविद्विजयैषिणी अंतःपुरंसहस्त्रीभिःप्रविष्टाशोकमोहि

मेवेत्यर्थः वृक्षैःवृक्षप्रहारैः ८ गर्वितंदर्पंप्राप्तंनतत्प्रहृतंहृदयतंभावेनिष्ठासहायत्वंवृद्धि
साचिव्यं ९ जनेनस्वपरिवारजनेनेत प्रत्नजित्वाजयमात्रंकृत्वानिवर्तिष्येननत्ववधमित्यर्थः अ
हंजित्वेतिपाठस्तत्रप्रदायिकः १० मंत्रवित्स्वस्त्ययनेमंत्रवेत्रीदेवोपानाहेदनं १२ राम ॥ ४२

42A

सर्वतो दृष्टिं वारयन् स्थितः इति शेषः १७ स संवीतं वद्धवच्छं अवष्टभ्य पुष्पं तथा दृढं भूमिमाक्रम्य
स्थितं १८ गाढं संवीतः दृढं वद्धकच्छः १८ सुग्रीवोपि वालिनं समुद्दिश्य श्लिष्टं दृढं वद्धमुष्टिं मु
ष्टिम्यां किंचिन्मन्युरेव मागतः १९ वेगविमुक्तस्तं उपरीतिशेषः २० एवमुक्तो वालिना तं वश्रा
प्रतिष्ठाप्य तां तारां ताभिः सह स्त्रीभिः समालयं नगर्या निर्ययौ क्रुद्धो महासर्प इव श्वसन् १२
स निश्वसन् महारोषो वाली परमवेगवान् सर्वतश्चारयन् दृष्टिं शत्रुदर्शनकांक्षया १३
स ददर्श ततः श्रीमान् सुग्रीवं हेमपिंगलं सुसंवीतमवष्टब्धं दीप्यमानमिवानलं १४
तं स दृष्ट्वा महाबाहुः सुग्रीवं पर्यवस्थितं गाढं परिदधे वासो वाली परमकोपनः १५
स वाली दृढसंवीतो मुष्टिमुद्यम्य वीर्यवान् सुग्रीवमेवाभिमुखो ययौ योद्धुं कृतक्षणः
श्लिष्टमुष्टिं समुद्यम्य संरब्धतरमागतः सुग्रीवोपि समुद्दिश्य वालिनं हेममालिनं १६
तं वाली क्रोधताम्राक्षः सुग्रीवो रणकोविदं आपतन्तं महावेगमिदं वचनमब्रवीत्
एष मुष्टिर्मया बद्धो गाढः सुनिहिताङ्गुलिः मया वेगविमुक्तस्ते प्राणानादाय यास्य
ति २० एवमुक्तस्तु सुग्रीवः क्रुद्धो वालिनमब्रवीत् तव चैष हरन् प्राणान्मुष्टिः पत
तु मूर्धनि २१ ताडितस्तेन संक्रुद्धः समभिक्रम्य वेगितः अभवच्छोणितोद्गारी सा
पीडः इव पर्वतः तत्र एवं नमुष्टिर्नामकतवान् ... पततत्र सप्रब्रवीत् २१ सुग्रीवमभिक्रम्य स्थितेना वालि
ना वेगतस्ताडितः सुग्रीवः सापीडः सनिर्झरः पर्वत इवाभवत् २२ ॥ राम ॥

रा॰ कि

५२

निःपांकंशोणितोद्गारशंकुरस्वसंवृपहितेयथातथाभिहतोवालीसगोनैविववविद्धलोभव
त २४ सपतितमसंवेशैतेवगोपपतोत्तोभग्नः ष्ठुद्धंपयोत्तोचरसूर्याविवतिपद्यर्थोतिष्ठा

सुग्रीवेणातुनिःशंकंसालमुत्पाट्यतेजसा गात्रेष्वभिहतोवालीवज्रेणेवमहागिरिः २२
सतुवृक्षेणनिर्भग्नःसालताडनविह्वलः गुरुभारभराक्रांतानौःससार्थेवसागरे तौ
भीमबलविक्रांतौसुपर्णसमवेगिनौ प्रवृद्धौघोररवपुषौचंद्रसूर्याविवांबरे २५ प
रस्परममित्रघ्नौछिद्रान्वेषणतत्परौ ततोवर्धतवालीतुबलवीर्यसमन्वितः २६
सूर्यपुत्रोमहावीर्यःसुग्रीवःपरिहीयत वालिनाभग्नदर्पस्तुसुग्रीवोमंदविक्रमः २७ वा
लिनंप्रतिसामर्षोदर्शयामासराघवं वृक्षैःसशाखैःशिखरैर्वज्रकोटिनिभैर्नखैः २८
मुष्टिभिर्जानुभिःपद्भिःबाहुभिश्चपुनःपुनः तयोर्युद्धमभूद्घोरंवृत्रवासवयोरिव २९
तौःशोणिताक्तौयुध्यंतौवानरौवनचारिणौ मेघाविवमहाशब्दैस्तर्जमानौपर
स्परौ ३० हीयमानमथापश्यत्सुग्रीवंवानरेश्वरं प्रेक्षमाणंदिशश्चैवराघवःस
मुहुर्मुहुः ३१ ततोरामोमहातेजाआर्तंदृष्ट्वाहरीश्वरं सशरंवीक्षतेवीरोवालिनो
वधकांक्षया ३२ ततोधनुषिसंधायशरमाशीविषोपमम पूरयामासतच्चापंकाल
चक्रमिवांतकः ३३

योक्तिरेषा २६ परिहीयतसुग्रभावश्चार्षः २७ राघवंदर्शयामाससहामिमितिशेषः २९ ७

३३ सरामःशरवीर्येस्ता ३४ येनामनुपश्यंतं ५२

43A

पुत्रस्थाः पतिताः ३४ मुक्तो वाणाः पातितस्तथैः ३५ अश्वयुक्समये आश्वयुक्प्राप्तेपुंजीयो णिमा
सीथ्य वमासेतस्मिन्नवाश्विनेमासियोर्णमास्यामिंद्रध्वजोत्सवौतेऽद्भुतउत्थितिन्नइंद्रध्वजो यथा भूमौ
पपातनद्दहालीश्रीपांतेपतितस्तथैः अतएवसुग्रीवाभिषेकसमयेश्रावणमासेपुनावतेनअभिनि

तस्यमानतल्लोषणत्रस्ताः पवरथेश्वराः प्रद्रुद्रुवुर्नगास्त्रैव युगांतइवमोहिताः ३४ मुक्तास्तु
(वज्र)वज्रनिर्घोषः प्रदीप्ताशनिसन्निभः राघवेणमहावाणो वालीवक्षसिपातितः ३५ त
तस्तेनमहातेजावीर्ययुक्तः कपीश्वरः वेगेनाभिहतोवालीनिपपातमहीतले ३६
इंद्रध्वजइवोद्भूतःपौर्णमास्यांमहीतले आश्वयुक्समयेमासिगतश्चेतनः ३७ वाष्पसं
रुद्धकंठस्तुवालीचार्तस्वरःशनैः ३८ नरोत्तमःकालयुगांतकोपमंशरोत्तमंकांचनरू
पभासितं ससर्जदीप्तंतममित्रमर्दनं सधूममग्निंमुखतोयथाहरः ३९ अथोक्षितः
शोणिततोयविस्रवैः सुपुष्पिताशोककइवाचलोद्भुतः विचेतनोवासवसूनुराहवे
प्रभ्रंशितेंद्रध्वजवत्क्षितिंगतः ४० इत्यार्षेरामायणेकिष्किंधाकांडेषोडशः १६

वचनेनविरोधः ३८ उक्तश्चपंसंहरंतिनरोत्तमइति मुखतः मुखस्थललाटनेत्रेणेत्यर्थः ३९
शोणिततोयस्रविस्रवैः स्कंनिभिः प्रभ्रंशितइत्यस्य वानेपातितः ४० इति रामाभिरामे श्रीरामीये
रामायणतिलके किष्किंधाकांडेषोडशः सर्गः १६ ॥

रा म॰ ततइति १ मुक्तरश्मिः मुक्तरश्मरज्जुबंधनः मेदिनीतद्गतास्थभूमिः ३ प्राणायहानेकारणमा॰ ५
कि॰ हशक्रेति ५ हैमयाहैम्यासंध्ययासंध्यारागेणानुगतःपर्यंतोयस्यपयोधरस्मांम्पत्तवालिदेहस्य
५५ ततःशरेणाभिहतोरामेणरणकर्कशः पपातसहसावालिनिकृत्तइवपादपः १ सभू
मौन्यस्तसर्वांगस्तप्तकांचनभूषणः अपतद्देवराजस्यमुक्तरश्मिरिवध्वजः २ अस्मि
न्निपतितेभूमौहर्यृक्षाणांगणेश्वरे नष्टचंद्रमिवव्योमनव्यराजतमेदिनी ३ भूमौनि
पतितस्यापितस्यदेहंमहात्मनः नश्रीर्जहातिनप्राणानतेजोनपराक्रमः ४ शक्रद
त्तावरामालाकांचनीरत्नभूषिता दधारहरिमुख्यस्यप्राणांस्तेजःश्रियंचसा ५ स
तयामालयावीरोहैमयाहरियूथपः संध्यानुगतपर्यंतःपयोधरइवाभवत् ६ तस्य
मालाचदेहस्यमर्मघातीचयःशरः त्रिधेवरचितालक्ष्मीपतितस्यापिशोभते ७
तदस्त्रंतस्यवीरस्यस्वर्गमार्गप्रभावनं रामबाणासनक्षिप्तमावहत्परमांगतिं ८ तं
तथापतितंसंख्येगतार्चिषमिवानलं ययातिमिवपुण्यांतेदेवलोकात्परिच्युतं ९
त्रिधारचितेवत्रिधाविभक्तेव मालादेहशरत्रूपालक्ष्मीरितियावत् ७ स्वर्गमार्गप्रभावनेनतस्य
काशाकस्यपरमांगतिंब्रह्मलोकमावहत्प्रापयतिस्म बाणासनंस्यतेनेनेतिबाणासनंधनुः ८ ५५
॥ ॥ ६ ॥ ॥

44A

महेंद्रस्यपेंद्रस्येव वह्नेश्चवधोत्तरमिदं नामेत्यकेमहेंद्रस्याज्ञानदेवउपेंद्रः कर्मदेवस्यपस्ये ९ हरिलोच
नेपातितेनेत्रेहमितशाहः प्रीतपर्यायः हरिद्वाभः पाताप्योहरितोहरिरितिकोशः प्राषेत्तल्लापः ११
वह्नमान्यमतत्मान्यपानैश्चयपपातोसमीपंगतो १४ अल्पतेजोसवष्टमपस्यमतः नष्टचेतनः नष्ट।

प्रादित्यमिवकालेनयुगांतेभुविपातितं महेंद्रमिवदुर्धर्षमुपेंद्रमिवदुःसहं ९ महेंद्र
पुत्रेपतितेवालिनिहेममालिनि मृतेराज्येमहावाहुर्दीप्रास्यहरिलोचनं ११ लक्ष्म
णानुचरोरामोदृष्ट्वापसमर्पच ततथापतितंवीरंगतार्चिषमिवानलं १२ वहु।
मान्यचतंवीरंवीक्षमाणःशनैरिव उपयातोमहीवीर्योभ्रातरोरामलक्ष्मणौ १३
तंदृष्ट्वाराघवंवालीलक्ष्मणंचमहावलं अब्रवीत्परुषंवाक्यंप्रश्रितंधर्मसंहितं १४
सम्भ्रमावल्पतेजोसुनिहतोनष्टचेतनः अर्थसंश्लिष्टयावाचागर्वितंरणगर्वितं १५ प
राङ्मुखवधंकृत्वाकोत्रप्राप्तस्त्वयागुणः यदहंयुद्धसंरब्धस्तत्कृतेनिधनं
गतः १६ सत्कुलीनःसत्वसंपन्नस्तेजस्वीचरितव्रतः रामःक
रुणवेदीचप्रजानांचहितेरतः १७ राम

वेष्टःगर्वितगर्वोयतंयथाभवतितथारणगर्वितेराममर्थयुक्तयावाचापरुषमब्रवीदित्यन्वयः १५
पराङ्मुखवधंयुद्धरत्नयात्वदन्तिमिमवन्तेवाह युद्धसंरब्धःयुद्धार्थमन्यसेकृतकोपः १६ १७

रा म समयज्ञः अचिन्तयुचिन्तकालज्ञः १७ क्षमा समावं तत्वो हि इन्द्रियनिग्रहः क्षमा शक्यप्रतिक्रियापकार
कि॰ सहितस्तन्ता १६ तानुराजयोग्यान् प्रभिनन्दनं सत्यार्जवलप्रसूतनं १० अन्येन संयुक्तमनपरोऽनन्तसे
५५ प्रमत्तमसावपाने मानवेद्रमहेनोति बुद्धिः नवा दर्शनेन तवदर्शनात्यागत्यस्तत्रा २१ विनिहिता
45

सा बुद्धे कोपशोमहात्माहः समयज्ञोदरद्रुतः अन्येतत्सर्वभूतानि कथयंतियथाभवि १८
दमः शमः क्षमा धर्मो धृतिः सत्यपराक्रमः पार्थिवानां गुणा राजन् दण्डश्चाप्यपकारिषु १९
तान् गुणान् सम्प्रधार्याहं न येवाभिजनेन च तारयाप्रतिषिद्धः सन्सुग्रीवेण समागतः
नाशमेत्येन संरब्धप्रमत्तं वेद्मि महेशि इति ते बुद्धिरुत्पन्ना बभूवादर्शनेन च २१ स
तां विनिहितात्मानं एष मे धर्मपार्थिकं ज्ञानेयापसमावोरणैः कूपमिवाहृतं २२
सतां वेषधरं पापं प्रच्छन्नमिव पावकं नेहे त्वामभिजानामि धर्मच्छद्माभिसंवृतं २३
विषये वा पुरे वापि यदा पापं करोम्यहं न च त्वामवजानेनहं कस्मात्त्वं हंस्यकिल्बिषं २४
फलमूलाशनं नित्यं वानरं वनगोचरं मामिहाप्रतियुध्यन्तमन्येन च समागतं २५

त्यानेश्च पर्मा चरणान्नष्टात्मानं २२ प्रच्छन्नं भस्मनेति शोषः छद्मव्याजः २३ विषये देशोपः
टायस्मात्पापं न करोमि नेत्यस्यानुकर्षः त्वां नावजानेन वा वज्ञां च न करोमि २४ ॥ राम
॥ राम ॥ राम ॥

लिंगं जटावल्कपरत्वं प्राणिमर्द्दहिंसासापन्नमितिशेषः नचप्रत्यवरूपमेवेत्याह दृश्यतइति २६
प्रभक्षो विनीतः २७ एषावनचरत्वादिरूपाप्रकृतिः स्वभावः पुरुषस्तेन ग्रामवासिनाज्ञातिनं
वर्णप ३ः रूपंरूप्यंकारणानिचेतिप्राहुरितिशेषः वनेविद्यमानेष्वमदीयेष्वन्नेषुफलेषुवा
कस्तेलोभमप्रपेद्यानकापीत्यर्थः एवंचवनेचरस्त्वपुनरेवरात्वपुनरेवरात्वमनब्ध्यत्वमूलाश

नेतरापिपतेःपुत्रःप्रतीनःप्रियदर्शनः लिंगमप्यस्तितेराजन्दृश्यतेधर्मसंहितं २६
कःतेविप्रकुलेजातःस्मृतवान्प्रहृसंशयः धर्मलिंगप्रतिच्छन्नःक्रूरकर्मसमाचरेत् २७
नराजवंकुलेजातोधर्मवानितिविश्रुतः अभक्ष्याभक्ष्यरूपेणकिमर्थंपरिपावसे २८
सामदानंत्वमाधर्मःसत्यधृतिपराक्रमी पार्थिवानांगुणाराजन्दृश्यन्तेप्यपकारिषु २९
वयंवनचरारामन्यगान्मूलफलाशिनः एषाप्रकृतिरस्माकंपुरुषस्तेनरेश्वरः ३० भूमि
हिरण्यरूप्यंचनिग्रहेकारणानिच तत्रकस्तेवनेलोभोमदीयेषुफलेषुवा ३१ नय
स्तुविनयश्लाघोविग्रहानुग्रहावपि राजवृत्तिरसंकीर्णानत्वपाकामरूपयः ३२ नं
त्वकामप्रधानस्त्वकोपनस्थानवस्थितः राजवृत्तेषुसंकीर्णघोरासनपरायणः ३३
नेनत्यपवित्तेनधर्मेनाधेद्वुद्धिरवस्थिता इंद्रियैःकामवृत्तैःसनकृष्येतमनोनरेश्वरः ३४

नत्वाश्राशनत्वनेश्वरत्वंबानेश्वरत्वंउपवेधर्माद्यावयाविरोधप्रसक्तिरितिभावः ३१ नयोनी
तिर्विनयःप्रश्नवःअसंकीर्णानिग्रहानुग्रहादिर्विःविपरीता ३२ घोरासनपरायणःयत्रक्का
पिशरानामासनत्यागस्यपरायणः ३३ अपवित्तिःपूजाकामसंनिद्रियैःकृष्यतेइतिसंबंधः ३४

रा किं ४६ 46

परिवेत्ताज्येष्ठेः कृतेदारेकृतनाग्निहोत्रेचकृतदारःकृताग्निहोत्रोनुजः ३९ गच्छेतेगच्छेत्तितेषु
प्रकृतेराजन्द्रुमेदोषोवाच्यः ३० पद्मपित्तत्रिपस्पसंगृहीतनमप्पत्तितथापिमद्विषयमिदमप्र
योजनमित्याह अथापेमितिवर्जितेनस्पर्शपेनैनस्पर्शितेकृतमित्यर्थः ३८ अभक्ष्याणीत्यत्रप्र

हृतावानेनकाकुत्स्थमामिहानपराधिनं किंवक्ष्यसिसतांमध्येकर्मकृत्वाजुगुप्सि
तं ३९ राजहावत्सहागोघ्नस्त्यारःप्राणिवधेरतः नास्तिकःपरिवेत्ताचसर्वेनिरयगा
मिनः ३९ सूचकस्तेयस्त्रमित्रघ्नागुरुतल्पगः लोकेपापात्मनामेतेगच्छेतेनात्रसंशयः ४०
अथार्यचर्मेमेसद्भिःरोमान्यस्थिचवर्जितं अभक्ष्याणिचमांसानित्वद्विधैर्धर्मचारिभिः
पंचपंचनखाभक्ष्याब्रह्मक्षत्रेणराघव शल्यकःश्वाविधोगोधाशशःकूर्मेश्चपंचमः
चर्मवास्थिचमेरामनस्पृशंतिमनीषिणः अभक्ष्याणिचमांसानिसोहंपंचनखोहतः
तारयावाक्यमेकोहंसत्यंकर्मजयाहितं तदंतिकस्थमोहंनकालस्यवशमाग
तः ४१ त्वायानाथेनकाकुत्स्थनसनाथावसुंधरा प्रमदाशीलसंपूर्णापत्येवचवि

माणमाहपंचपंचेत्यादि ब्रह्मक्षत्रेणेतिसमाहारद्वंद्वः शल्यकःश्वावित्शुजिकाकारशल्यइ
तसर्वांगोजंतुविशेषःश्वानेश्चाविकिंपाकंटकाकारदीर्घरोमभिःश्वानाविधकोजंतुः ३९ सोहं
पंचनखोहतःअभक्ष्यपंचनखोहतमित्यर्थः ४१ तत्तराज्याहंनम्प्याह त्वयेति ४२ ॥ ४६

46A

पादेमस्त्वविप्रियकृतानिकृतिंपस्याकारंतीतितेनेकृतिकः मिथ्यैवप्रश्रितंप्रशंसांतेमानसंयस्यमः
प्रनिताततःकृतप्रज्ञेतिपावत ४३ छिन्नबाहोरिअस्यकस्यामयोदोयेनसतनथासतापममोतकृतो
नेन ४४ वत्समेकिंवत्समइत्यर्थः किमित्यध्याहार्यं ४५ अपिकारिषुदारापहारिषु ४० अत्र

शठोनैकृतिकःशठोमिथ्याप्रश्रितमानसः कथंदृशास्येनत्वंजातःपापोमहात्मना ४३
छिन्नबाहोरिअकदेवासंतापमेनिवर्तिना त्वत्तःधर्मोऽकृपेनाहंनिहतोरामहस्तिना
प्रभुमेचाप्यपुत्रकंचसतांचैवविगर्हितं वत्समेचरशक्रतावासीड्ःसहसमागतः ४४
उदासीनेषुयोस्मास्तुविक्रमायंप्रकाशितः अपकारश्रुतेरामनैनेवपश्यामिविक्रमे ४५
दृश्यमानस्तुपुण्यश्यामयाग्रुपिन्दपात्मनः अद्यैवेवस्सेनदेवपश्येयत्वंनिहतंमया ४०
तयारदेणनत्वरामनिहतोहंडरासवः प्रसह्यःपवृणेतेवनरःपापवशंगतः ४८ सद्गो
वश्रियकामेनयदहंनिहतस्त्वया मामेवप्याद्यपूर्वंतमतदर्थमचोदयः ४९ मैथिली
महमेकाहाहातवववानीतवान्भवेः राक्षसंचदुरात्मानंतवभार्यापहा
रिणंकंठवद्धामदयनिहतंरावणंरणे ५० राम

येपनप्रथनदर्शनेनेनत्वयापप्तावत्निहतःअनतस्त्वंपापवशंगतइत्यर्थः ४८ एतदर्थंसीतायाअ
हरणाद्यपूर्वमामेवपूर्वंमाप्यपयचोदयःत्वंमैथिलीमहमेकान्हैनीतवान्भवेयमि
तियावत ४९ अनिहतमेवेत्यर्थः ५० ॥ राम ॥

रा कि सागरस्तोयेतन्मध्यवर्तिद्वीपेस्थितामश्वतरीमिवस्थितामश्ववतरींशूर्पिणींइष्टानिष्कृतिमप्युक्तैरभा।
६० भ्योपातालेनिगृहीतांपृथाहयग्रीवोभुवमानयतिस्मतद्वत ५१ लोकःसर्वोपिकालेनका
47 लधर्मेणमृत्युनाविनियुज्यतेएवंविपरीतस्वभावःकाममस्तुतस्मान्मरणकृतोनविषादः
श्रयितुंभवताराज्यंप्राप्तंचेत्तत्रामहदपकारणंस्यात्तद्राज्यस्यलोकैःप्रश्नहेतमप्युक्तंतन्नसाधु।
सम्यगेवचिन्तितं ५२ उपसंहरतितस्मादेवमितिग्रसमर्गोस्यनीतार्थेनरामस्तनिपरतपायेयोग

त्यक्तांसागरतोयेवापातालेवापिमैथिलीं आनयेयंनवादेशात्श्वेतामश्वतरीमिव ५१ त
युक्तंतत्त्वाहयाद्राज्यंसुग्रीवःस्वर्गतेमयि अयुक्तंयदधर्मेणत्वयाहंनिहतोरणे ५२
काममेवविधोलोकःकालेनविनियुज्यते क्षमंचेद्भवताप्राप्तमुत्तरंसाधुचिंततं ५३
इत्येवमुक्त्वापरिशुष्कवक्त्रःशराभिघातात्प्रव्यथितोमहात्मा समीक्ष्यरामंरविसन्निकाशं
तूष्णींबभूवामरराजसूनुः ५४ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेकिष्किंधाकांडेसप्तदशः १७

नेनतत्रकविनिबद्धस्यवक्तव्यालिनस्तात्पर्यविषयमाह यदयुक्तंमयाशब्दंप्रमादाद्वाकामश्रि
ये तत्रापिखलुमद्दोषंकर्तुंनार्हसिराघवेत्यग्रेवाल्मुक्तेः नापिवाल्मीकेःतस्यदूतत्वानु
वादकत्वात् अतएवविषयमपिवृद्धिवशात्तत्राग्रेतेनवर्णयतइतिकृत्विंकाइत्यत्रमेव
भगवत्तत्त्वावबोधकेक्रियत्ताकिष्किंधायासेनेतितिलक् इत्यार्षेरामायणेकिष्किंधाकांडेसप्तदशः ६०
१०

47A

प्रश्रितं सप्रश्रयाभासोपेतं एवं धर्मार्थसहितं तं चाभासरूपमेव न तु समीचीनमेव यद्विष्टं वैमित्यादिहिताभा
सः अर्थाभासश्च धर्माभासो यत्र तद्धस्ताद्विपर्ययं तत्सर्वमेव निहतेन विहेतुना १ धर्मार्थगुणसं
पन्नमित्यत्र वोद्दितिक्रियाविशेषणं अधिक्षिप्तः परुषमुक्तः ३ लौकिके समये लोकाचारे ४
अविज्ञानेहेनमाहस्यापृष्ट्वेति आचार्यसंमतानस्य सकुलाचारशिक्षकान् वानरत्वाद्देवेन ।

इत्युक्तः प्रश्रितं वाक्यं धर्मार्थसहितं हितं परुषं वालिना रामो निहतेन विचेतसा १
तं निष्प्रभमिवादित्यं मुक्ततोयमिवाम्बुदं उक्तवाक्यं हरिश्रेष्ठमुपशान्तमिवानलं २
धर्मार्थगुणसंपन्नं हरीश्वरमनुत्तमं अधिक्षिप्तस्तदा रामः पश्चाद्वालिनमब्रवीत् ३
धर्ममर्थं च कामं च समयं चापि लौकिकं अविज्ञाय कथं वाल्यान्मामिहाद्य विग
र्हसे ४ अपृष्ट्वा बुद्धिसंपन्नान्वृद्धानाचार्यसंमतान् सौम्य वानरचापल्यात्त्वं मां वक्तु
मिहेच्छसि ५ इक्ष्वाकूणामियं भूमिः सशैलवनकानना मृगपक्षिमनुष्याणां निग्र
हानुग्रहेष्वपि ६ तां पालयति धर्मात्मा भरतः सत्यवागृजुः धर्मकामार्थतत्त्व
ज्ञो निग्रहानुग्रहे रतः ७ ॥ राम ॥

स्वभावः वानरत्वप्रयुक्तं चापल्याद्देवेवादत्तवेत्यर्थः इच्छसि पक्षी ५ इयं भूमिरिक्ष्वाकूणाम
नुत्तमकुलहृद्दत्तेनदत्तेत्यर्थः तथा मृगादिपर्यन्तेनिग्रहानुग्रहेष्वपि कारोपिदनइति शे
षः ६ तां स्थिरपैतामहादिक्रमागतां भुवं निग्रहानुग्रहे दृष्टशिष्टयोरिति शेषः ७ ॥

रा कि यथादृष्टः अपरोक्षानुभवसिद्धः सदाचारः अस्मिन्काले सर्वभूमेरस्तीति शेषः ८ ततः किं तत्राह तस्येति
४८ धर्मोपकृतत्वादेशानिवेशनेपि धनेधर्मसंतानं धर्मवृद्धिं धर्मपरमधर्मनिवृत्तेरणमुपलक्षणं ६ धर्म
48 प्रियं धर्मतापकं स्वरेन आचरितं शाक्त्रयानं ९ तेवयमिदानीं तन्मूलप्रभभरतानां त्वयामार्गविभ्र

नवप्युविनयश्लोभोपस्लिन्नतंपचमन्यितं विक्रमस्यथादृष्टःसदाचारदेश
कालवित ८ तस्य धर्मकृतादेशावयमन्येचपार्थिवः चरामोवसुधांकृत
त्स्नांधर्मसंतानमिच्छवः ६ यस्मिन्नृपतिशार्दूलभरतेधर्मवत्सले पालय
त्यखिलांपृथ्वींकश्चरेद्धर्मविप्रियं ९ तेवयंमार्गविभ्रष्टंस्वधर्मेपरमेस्थि
२ ताः भरताज्ञांपुरस्कृत्यविनयामोयथाविधि ११ त्वंतुसंक्लिष्टधर्मश्चकर्म
णाचविगर्हितः कामतंत्रप्रधानश्चनस्थितोराजवर्त्मनि १२ ॥

इति चिंतयामः विचारयामः निग्रहीमइत्यध्याहार्यं ११ ततः किं तत्राह त्वं तु कर्मणा चारित्रेण
विगर्हितः लोके निंदितः अतएव संक्लिष्टः पीडितो धर्मो येन तादृशः कामतंत्रः कामरूपः पुरु
षार्थः सएव प्रधानो मुख्यो यस्य १२ ॥ राम ॥ राम ॥ ४८

48A

तदुपपादयति ज्येष्ठ इति वि[illegible]थ्यादिविद्यां धर्मे च पथि वर्तिनः धर्ममार्गे वर्तमानवर्तनेनोपस्थानस्य १३
प्रवर्तितेनानयायधर्मो धर्मज्ञानमेव कारणं १४ न च तन्न सर्वेषां सकलभेदस्याह सूक्ष्म इति सतांसूक्ष्मो
योधर्मः सपदा सद्गुरूपदेशादिज्ञानमात्रेणाभावयं वा तैरेव विज्ञेयो नान्यैः परमात्मस्थमविज्ञेय एव किंचिच्चरण एव

ज्येष्ठो भ्राता पिता वापि यस्य विद्यां प्रयच्छति उप
स्ते पितरो ऽज्ञे यायधर्मे च पथि वर्तिनः १३ यवीया
नात्मनः पुत्रः शिष्यश्चापि गिरा रोदितः १४ पुत्रव
न्नैव पश्चित्त्या धर्मश्चैवात्र कारणं हृदिस्थः सर्वे
नो भुञ्जन्नाप्नोति वस्तु शुभाशुभं १५ राम

एव किंचिच्चरण एव तत्त तदित्याह हृदिस्थ इति सर्वभूतानामात्मा नित्यं भूतेषु व्यापकश्चात एव सर्वप्राणि।
हृदिस्थः स सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां शुभाशुभं वेद एवं चोन्याभिमानेन पापमहेज्ञानेऽतिलंघयमत्र
॥ १५ राम ॥ राम ॥

वा रा॰ वेनधर्मेणानश्रमक्रियाहीन एवेत्याह चपल इति जातस्य योजातस्य पैरिव चपलैरकृतात्मभिराचार्यो॰
कि॰ पिहितैर्दानैः सह मंत्रयतिविद्विन्न किन्नु कथं प्रवर्त्तते तस्य सिधर्मो मितिशेषः एव सेतु किमि
५६ तिपादेर्व्वतलोपप्रजातानं किंजाव्हासिन किमपि प्रतापधर्मम्यदेशराजन्दस्यत्व मिति भावः ५९ अ
49

चपलस्यापलैः सार्द्धं यानैरकृतात्मभिः जातस्य
पथ्वजातस्य पैर्मंत्रयतः प्रेत्य सेतु किं ५९ अहंत्व
मकृतात्मस्य वचनस्य ब्रवीमि न हि मोकेः
वलेरोषात्ते विरज्जिमहीमि ६० नदेवतत्कार
णं पयश्पपदर्थेत्वमपाहृतः स्त्रात्ववेतेसिभा
र्योगात्मकायधर्मसनातनं ६१

यधर्मेक्ष्वधृतेयमकमेवव्रक्रमाह अहंत्विति अस्य वचनस्य चपलस्य पलैरितिवचनस्य व्यक्ततो
व्यक्तार्थोपस्थितिअर्थेअर्थेअर्थेआयत्तेतेव्यक्तपदेतप्रावोवक्तस्तदर्थेसोऽब्रवीमि ६० पथ्यपयुक्त ५६
मपुक्तेवेति विरेयवर्त्तेसिवर्त्तेसे ६१ ॥

49A

नन्वभ्रातुर्ज्येष्ठस्य यो भार्यां जीवतो ऽपि हि स्वीं प्रियां धर्मेण मातरं यस्तु स्वीकरोति ब्रूपापितरं तिस्रश्रेष्ठाभ्यो
पवे दासमये गरौ लोके : सुग्रीवस्यापि ज्येष्ठभ्रातुः पितृसमस्य भार्याविमर्शनेन तुल्यमित्यत आह अस्य :
त्वमिति परमभास्वता ज्ञानेन पारं प्राप्तस्य एव जीवतस्त्वया निश्चियमानं जीवस्य व पत्नीत्वं तत्त्व बुद्धिपा भूताया
रुमायां यत्तावर्तसे : तत्त्वस्य दृष्ट पापकृत कर्मेत्सुग्रीवस्तु तत्र जीवता निश्चयाभावात्तत्स्यं तमात्ता ए
यां भ्रागवर्तिष्यत : परं वत्स्यतिच किं चैवं वालिकस्यापि देवरस्य स्वज्येष्ठभ्रातृस्त्रिया मरुमायाहृति
दर्शनाभावेन पगपानिपुत्तस्याह तिर्नदोषः तथा ह्युते चमरणज्ञानमवधयाजके तिर्येषु स्मिन्निति भगव

अस्य त्वं धरमाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः
रुमायां वर्तसे कामात्स्नुषायां पापकर्मकृत्
त्. १९ ॥ राम

दाशायः अनेन त्रैवर्णिकेतरस्त्रीणां स्वजनभर्तृकाणां तरुणीनां स्वसजातीयपुरुषांगीकारेणानापर्मेऽ
तिमचितेर दृश्यते च तथा व्यवहारः शूद्रादिजातौ निषेधादिशास्त्रस्य कथं निर्यत्नप्रवृत्तिरिति वाच्यं
तिर्यग्योनेरपि मनुष्यवद्ज्ञानादिव्यवहारदर्शनेन मनुष्यतुल्यज्ञानवत्वाद्दस्येव वापदोषं इत्याश
यात् किंच धर्मे : न पिकारिणाम पीडादीनां हत्त्र वधादौ ब्रह्महत्यादिदोषस्मरणेन निषेधे प्रवृत्त
दतिक्रमश्रामपञ्चितादौ च देवानामधिकारवदेषामप्यधिकारो वा ॥ ॥ राम

वा॰ रा॰
कि॰
५॰
50

पकाभावः किंच देवादीनां स्वयज्ञनीदानरावाहनापि
कारइति शर्वमीमांसायां निर्णीतं एवंच तदनपेक्षदानादिधर्मे
प्रब्रह्मविद्यायां चाधिकारोस्त्येव तथा मीमांसायाः स्पष्टं तदुक्तंर
शान्तं ज्ञानवतो निरस्ताध्यधिकरणे वाधकाभावः किंच सर्वदेवतावाच
कपदानामेतयोमीश्वरवाचकत्वेन सर्वत्रवानामधिकारोस्त्येव तच ब्राह्म
णत्वाद्यभावात्तेषामनधिकारः तेषामपि त्रिपत्वात्तवेव सततमन्वादेरिवात एव चं
द्रवरुणादीनां यज्ञः स्मर्यते पुराणेषु तत्र तत्कर्मेणार्थवादत्वः फलकल्पनं तत्पुराणस्या
र्थवादत्वदधिकारस्यापि तत्पुक्तत्वात किंच त्रैवर्णिकस्याधिकारस्तत्रपदे वेदत्वं थ
ज्ञानवत्स्वमतो देवादीनां तदधिकारः सिद्ध इति भगवता व्यासवाल्मीकिप्रभृतीनां
चाशयः तेसिद्धत्वेन शेषः ज्ञानमेवमतएव हृत्तरीकरणार्थमाके येनात्मानमतिपमा
नष्टच्छेत्तानेमिने विध्यारण्यवासितत्वजपातिमवेत्तपर्मेवापने कृते तेन हि पवित्राणां
त्तानानधिकारइति सोक्तेनस्या विश्वासेनातेनत्रापिव्यासादिविरुद्धे सोक्तेर्थेनस्याश्र
माणप्रग्रहेभविष्यतीति तदाशयः इत्यन्यत्र विस्तरः अनपवर्गभराजस्य भगवतादा
हादिकृतं त्रग्रेंच संपातित्वात्तत्र भाष्याकरिष्यमाणमष्टकदानादि
नासंगतमिति दिक॰ ५१ ॥ राम
॥ ॥ ॥

५॰

50A

उपसंहरति तदिति तत्तस्मात्[illegible]यतीतस्य च धर्मभ्रष्टस्य एवंचेदृशो व्यवहारे प्राणान्तो दण्ड इति सूचितं २०
लोकवृत्तात् लोकव्यवहारमर्यादातः अपेयुषः अपगतवतः अनेन निषिद्धयोनिव्यवहारमर्यादाया
एवतिष्ठतीति दृष्टपते च दण्डे हेयाल्पमानेषु परावृत्तादिषु अनेन स्वभार्यासहितेन दृष्टवत्त्वपरस्परंयु

तद्व्यतीतस्य ते धर्मो कामवृत्तस्य वानर भ्रातृभार्याभिमर्षेऽस्मिन् दण्डो
ऽयं प्रतिपादितः २० नहि लोकविरुद्धस्य लोकवृत्तादपेयुषः दण्डा
दन्यत्र पश्यामि निग्रहं हरियूथप २१ न च ते मर्षये पापं क्षत्रियोऽहं कु
लोद्गतः औरसीं भगिनीं वापि भार्यां वाप्यनुजस्य यः २२ प्रचरेत नरः
कामात्तस्य दण्डो वधः स्मृतः भरतस्तु महीपालो वयं त्वादेशवर्तिनः २३
त्वं च धर्मादतिक्रान्तः कथं शक्यमुपेक्षितुं गुरुधर्मव्यति
क्रान्तं प्राज्ञो धर्मेण पालयन् २४ ॥

दण्डं भार्यापापवहुप्रकारताडनादिरूपं दण्डं उक्त्वा आह २१ क्षत्रियोऽहं दण्डाधिकारीत्यर्थः देशदत्तस्य निग्रहे
पापाणामीश्वत्के र्थे स्मृतिप्रमाणमाह औरसीमिति २२ गुरुर्महान् यो धर्मस्तं व्यतिक्रान्तं तस्य च्युत
निग्रहे इति शेषः प्राज्ञो विद्वान् धर्मेण पालयन् धर्मयुक्तमिति शेषः २४ राम ॥ राम ॥
॥ राम ॥ राम ॥

रा कि भरतादेशावर्षिंकृत्वा भरतादेशंतदाज्ञामवर्षिंप्रमाणंकृत्वा ततुभरतेनरामेप्रत्यागतेपाप्रकृ
५१ तत्वान्तरेषांकिरेषतिवृत्त अस्मादेवभगवद्वाक्यात्तजथाभरतेनाकेरतुमानेनाहृतेःयद्वाराज्यम
51 लप्रभोपर्यवस्थितेनसर्वेषांतदीयानांदेशदेशेतत्तादावृतक्तापितदाज्ञासिद्धेवतितदोषः अपिच
स्वराज्येभगवताभरतेस्यपालनान्ताज्ञापादत्तायामथोनस्मासित प्रधानराजपुरुषत्वसिद्धान्तदा

भरतःकामसुक्तानांनिग्रहेपर्यवस्थितः वर्षंतुभरतादेशावर्षिंकृ
त्वाहरीश्वर त्वद्विधानभिन्नमर्यादांश्चिरदहीतंव्यवस्थितः २५
सुग्रीवेणचमेसख्यंलक्ष्मणेनयथातथा दाराराज्यनिमित्तेचनिः =
श्रेयसकरंसमं २६ प्रतिज्ञाचमयादत्तातदावानरसन्निधौ प्र 2
तिज्ञाचकथंशक्यामद्विधेनानवेक्षितुं २७ ॥

ताःसंधेसिद्धेवेतितदोषः २५ अधकारणांतरमपिवालिवधेदर्शयति सुग्रीवेणेतिलक्ष्मणे
नयथातथासुग्रीवेणापिममसख्यम्मलियस्मात्ततःसत्सुग्रीवःदाराराज्यनिमित्तेचसदाराज्या
न्यर्थेराज्यप्राप्त्यर्थेचमेममनिश्श्रेयसकरःसमित्रेश्रेयसविषयेकृतप्रतिज्ञः २६ ततःप्रतिज्ञेति
रेमयापिदत्तभिमततविषयाम्दितादत्ताकृताकृताचसामद्विधेनकथमनवेक्षितुमसमापयितुं ५२

51A

एभिः अंगैः कारणैः एकैकमेव तत्तद्रूपेण पर्याप्तं किं पुनर्मिलितानि तस्माद्यत्त्वमस्माकं शासनमिदं कु
र्वन्तं यजेयं राजत्वं सम्मतमिति भवान्नपत्नमन्यतां विनयेत त्वमस्मात्सुभार्यापहारकोन तं दंडय।
वान्स्थितिकार्यवत्वात्त्रियस्यमतिन्नाहानो महतोपर्मस्य श्रवणात्वद्विधो ग्रवशेको च मे सुग्रीव।

तदेभिः कारणैः सर्वैर्महद्भिः धर्मसंश्रितैः शासनं तव यद्युक्तं
तद्भवाननुमन्यतां २८ सर्वथा धर्म इत्येव द्रष्टव्यस्तव नि
ग्रहः वयस्यस्योपकर्तव्यं धर्ममेवानुपश्यता
॥ २९ ॥ राम

ताम्यः २८ सर्वथाऽमार्यैः कृतात्तव निग्रहः स धर्म एवेति त्वया द्रष्टव्यः दुष्टनिग्रहफलकत्वात्तव ता
ग्रहणस्य न्यायायोग्यत्वात् किंच धर्ममेवानुपश्यता जानता मित्रस्योपकर्तव्यं मित्रोपकारकरणमपि
धर्म एवेति सुग्रीवोपकाररूपत्वात् त्वयस्य धर्मत्वमिति भावः २९ ॥ राम राम ॥

किंचावनतापापिह्निनाथमेमनवर्तनाएतत्तदुष्कर्मप्रायश्चित्तरूपधर्मोनवृत्तिं कुर्वेनानयापितत्कार्यमत्कृतंनिग्र
हरूपंकार्यंशक्याराजप्रार्थनापूर्वंकारयितुंशक्यंसत्युतुनापेनवयाप्रार्थनापूर्वंमयेदंदुःखसकारणी
यएवंनिवर्तकारणीयस्येवमयाकृतंतत्वानात्रवेहाभः कार्यइतिभावः पापिनामेवसदंडप्रार्थनास्थानति:
हेत्याह भूयतेयति चारित्रवत्सलोचारित्रप्रतिपादतत्त्वपरोधर्मज्ञपालेगृहीतौचभवतः ततत्वदंश
नत्वमेवतत्वावासाताक्तप्रकारेणैवमयाचरितंकृतं ३ः तौश्लोकावाहराजभिरिति अनेनस्वकृतंदंड

शाक्यंतयापितत्कार्यधर्ममेवानुवर्तता भूपतेमनुनागीतौश्लोकौचारित्र
वत्सलो गृहीतौधर्मज्ञपालेतथावच्चरितंमया ३ः राजभिर्धृतदंडास्तु
कृत्वापापानिमानवाः निर्मलाःस्वर्गमायांतिसंतःसुकृतिनोयथा ३१
शासनाद्वापिमोक्षाद्वास्तेनःपापात्प्रमुच्यते राजात्वशासना
पापंतदवाप्नोतिकिल्बिषं ३२ ॥

सशास्त्रत्रंसंमतत्वंदंडंइतित्वेचोक्तं ३१ तथापिप्रार्थनापूर्वंभयमर्थःकारणीयःस्यादित्यर्थेप्रतिपाद
कंश्लोकमाह शासनाद्वेतिपापोहंमेदंडंकुर्विति प्रार्थनयासस्मीपमागतस्यपापिनःशासनादंडका
रणाद्वामोक्षाद्दयाविसर्जनाद्वास्तेनइतिपापोऽलक्षणंतत्रद्वितीयः पक्षोराज्ञोदोषापेत्याह राजात्व
पापस्याशासनेपापंनिग्रहमकुर्वत अनेनतत्वदंडकरणमस्मादृशामावश्यकमितिध्वनितं ३२ ॥ ५२
राम ॥ राम ॥ राम

52A अस्यानार्येशिष्टाचारमपि प्रमाणयति आर्येणेति मम कृतदंडस्येन मांधात्रा त्वया यत्प्रकारं पापं कृतं तत्प्रकारे
पापे केनचिच्छ्रमणेन हेतुना कृते तेन कृते सति कर्तुमीप्सितं घोरं व्यसनं दंडरूपं मांधात्रा कृतं ३३ अन्यैरपि
वसुधाधिपैः प्रमत्तपुरुषैः कृतं पापं प्रतिशुद्धये दंडनं कृतमित्यध्याहारः न केवलं राजदंड एव पापप्राय
श्चित्तं अन्यदपि मन्वाद्युक्तमित्याह प्रायश्चित्तं च कुर्वीत कृतपापा इति शेषः तेन कर्तृनिष्ठितप्रायश्चित्तेन

आर्येण मम मांधात्रा व्यसनं घोरमीप्सितं श्रमणेन कृते पापे यथा पापं
कृतं त्वया ३३ अन्यैरपि कृतं पापं प्रमत्तैर्वसुधाधिपैः प्रायश्चित्तं च कु
र्वंति तेन तच्छाम्यते रजः ३४ तदलं परितापेन धर्मतः परिकल्पितः
वधो वानरशार्दूल न वयं स्ववशे स्थिताः ३५ शृणु चाप्यपरं भूयः का
रणं हरिपुंगव तच्छ्रुत्वा हि महद्वीर न मन्युं कर्तुमर्हसि ३६ ॥

धर्मतः धर्मशास्त्रतः न वयं स्ववशे स्थिताः किंतु शास्त्राधीना इति शेषः एतेनादर्शनपूर्वकं वधो धर्म इति
पदं कृतं तदपि समाहितं दर्शनार्थं वधे दर्शनानंतरं पलायनात् एवं वालिनः संध्योपासनाद्यनुष्ठानेन शास्त्रज्ञत्वम
लेख्यमपि समाहितं ३५ अथ केवलशास्त्रप्रमाणत्वमवलंब्यापि समाधत्ते शृणु चापीति छन्नेनानम्रत्वस
निःशंकवधे कारणं स्मृतिविरोधः तन्महत्कारणं श्रुत्वा मन्युं न कर्तुमर्हसि ३६ ॥ राम ॥

वा रा तत्र प्रच्छन्नवधे मनस्तापः कथमेवं कृतमिति पृच्छा तत्तापेन नापि वधस्य कारणं मन्युर्मम कोपः यद्वा मन्युः शोकः
कि मृगयायां तारक एव वधस्य राज्ञां स्वभाववत्पाने दोषं इत्याह वागुराभिः विविधैः कूटैः इत्यादि सपाद
स त्रयं ३७ मृगयायां छादितरूपैः प्रतिच्छन्नाः अन्यत्र तपः विस्रब्धान्निस्सृतान् अतिविष्ठितान् अपालितमृगैः
53

न मे तत्र मनस्तापो न मन्युर्हरिपुंगव वागुराभिश्च पाशैश्च कूटैश्च विविधैर्नराः ३७
प्रतिच्छन्नाश्च दृश्याश्च गृह्णन्ति सुबहून्मृगान् प्रधावितान्वा वित्रस्तान्विस्रब्धा
नतिविष्ठितान् ३८ प्रमत्तानप्रमत्तान्वा नरा मांसार्थिनो भृशं विध्यन्ति विमुखांश्चा
पि न च दोषोऽत्र विद्यते ३९ यान्ति राजर्षयश्चात्र मृगयां धर्मकोविदाः तस्मात्त्वं
निहतो युद्धे मया बाणेन वानर ४० अयुध्यन्प्रतियुध्यन्वा यस्माच्छाखामृगो ह्यसि
दुर्लभस्य च धर्मस्य जीवितस्य शुभस्य च ४१ राजानो वानरश्रेष्ठ प्रदातारो न संशयः ४२

विष्ठितान् युध्यमानानिति यावत् ३९ न दोषः इत्यत्र शिष्टाचारं प्रमाणयति यान्तीति मृगयां नानाप्रकारम्
गवयपुंस्कां वत्कं राजर्षयोऽपि धर्मकोविदा यान्ति ४० प्रतियुध्यन् अन्येन युद्धे ज्ञवन्मोहादिलोभाभावेऽपि त्व
त्रियस्याभावात् अवध्योऽ मद्योद्धृत्वरव्याघ्रादि तिर्यक् जन्तुवत् तत्र मनः कश्चिन्महान् दोषोऽल्पस्त्व प्राणायाम।
मात्रापनेय इति भावः ४१ शुभस्यैहिकामुष्मिकस्य राजानः दातारः ४२ ॥ राम राम ॥ ५३

53A

नहिंस्यान्नराणव्यतिरेकेणान्यर्थः अक्रोशोनिंदा आक्षेपोवमाननं अप्रियवादः प्रतिकूलवचनं तेन नन्नाद्
यादिनेतिभावः एतेनरात्रोवधादोअस्यवधादिदोषइतिसूचितं ४४ प्रव्यथितोभगवांतिमिथ्यादोषोक्त्याश
थ्याथितः नदोषराघवेदध्यौनध्यानस्यापिपापावहत्वादितिभावः यद्वाध्यानेनापिनाविंदत्स्वहृदु
ष्टमकस्वभावत्वादितिभावः धर्मेधिगतनिश्चयः भगवद्वचनादवधर्मविषयेजातनिश्चयः ४५ प्रकृष्टमते

नात्रहिंस्यान्नचाक्रोशेन्नाक्षिपेन्नाप्रियंवदेत् देवामानुषरूपेणचरंत्येतेमहीतले ४३ त्वंतुधर्म
मविज्ञायकेवलंरोषमास्थितः विरूपयसिमांधर्मेपितृपैतामहेस्थितं ४४ एवमुक्तस्तुरा
मेणवालीप्रव्यथितोभृशं नदोषंराघवेदध्यौधर्मेधिगतनिश्चयः ४५ प्रत्युवाचततोरामंप्रा
ञ्जलिर्वानरेश्वरः यत्त्वमात्थनरश्रेष्ठतत्तथैवनसंशयः ४६ प्रतिवक्तुंप्रकृष्टेहिनापकृष्टस्तु
शक्नुयात् यदयुक्तंमयापूर्वंप्रमादाद्वाक्यमप्रियं ४७ तत्रापित्वंनमेदोषंकर्तुमर्हसिराघव
त्वंहिदृष्टार्थतत्त्वज्ञः प्रजानांचहितेरतः ४८ कार्यकारणसिद्धौचप्रसन्नाबुद्धिरव्यय ४९

ष्टज्ञानैश्वर्ये अपकृष्टोमादृशः इतिशेषः यत्प्रमादाद्वाक्यमुक्तंतदयुक्तमेव ४७ तत्रापिअज्ञानजाप्रियोक्ता
वपि दोषंकर्तुंदोषंभावयितुं नत्वर्हसीति दृष्टेनापरोक्षज्ञानभावेनार्थतत्त्वस्यधर्मादितत्त्वस्यज्ञाता ४८
कार्येदरः कार्यंतद्धेतुभूतंपापंतयोः सिद्धौनिश्चयेतव बुद्धिरंतःकरणंप्रसन्नानिर्मलावैषम्यरहितेत्य
र्थः ४९ ॥ राम ॥

वा॰ रा॰
कि॰
५७
54

धर्मादेवमतिक्रान्तानां पुरस्कृतानां पुरस्कृतमग्रेसरं प्रवगतं तत्तदग्रेसरत्वेन प्रसिद्धं मामपि पृष्ठतः धर्मसंहितया।
वाचा परिपालय पूर्ववत् मम लोकान् प्राप्नुहीति वाचानुग्रहाणेत्यर्थः ५४ प्रुवाच प्रज्ञादिमायाहृष्टः सन्नुवाचेत्य
र्थः ५१ न वात्मानं भगवता त्वया हतेन वाङ्गुलभोगनाशेन तारा सुग्रीवस्यापि तस्यामनुरागात् न वा पवान्तु

मामप्यवगतं धर्माद्व्यतिक्रान्तपुरस्कृतं धर्मसंहितया वाचा धर्मज्ञ परिपालय ५४ बा
ष्पसंरुद्धकंठस्तु वाली सार्तरवः शनैः उवाच रामं संप्रेक्ष्य पंकलग्न इव द्विपः ५५ न
चात्मानमहं शोचे न तारां नापि बांधवान् यथा पुत्रं गुणश्रेष्ठमंगदं कनकांगदं ५६
स ममादर्शनाद्दीनो बाल्यात्प्रभृति लालितः तटाक इव पीतांबुरुपशोषं गमिष्यति ५७
बालश्चाकृतबुद्धिश्च एकपुत्रश्च मे प्रियः तारेयो राम भवता रक्षणीयो महाबलः
सुग्रीवे चांगदे चैव विधत्स्व मतिमुत्तमां त्वं हि गोप्ता च शास्ता च कार्याकार्यविधौ स्थि
तः ५९ या ते नरपते वृत्तिर्भरते लक्ष्मणे च या सुग्रीवे चांगदे राजंस्तां चिंतयि
तुमर्हसि ६० ॥

ग्रीवतो पि सर्वथा जीवनलाभात् पुत्रं शोचामि बालत्वात् ५६ मया लालितः मम मार्गेणानाद्दोषं गमिष्यति
पीतांबुः तस्यादृष्टययोजितांबुः ५७ तारेयस्तारापत्यं एकपुत्रत्वेनातिलालितत्वं ५८ मतिमुत्तमां मामरणं
तानि वैरिणीतित्यायेनेतिभावः सुग्रीवचनचैवंत्सर्थः भ्रातृस्नेहो द्रोहो येन वा तत्राप्यनुग्रहमार्थनेकार्यवि
धौ गोप्ता शास्ता कार्यविधौ स्था ५५ ५६ ॥ ५७

इदंप्रभाषणं ५७ इत्युवमानः इतिरामायणेऽष्टादशः १८ हेतुवाक्यैः हेतुयन्मासस्तुतेर्वाक्यैः प्रत्युक्तः कप्रत्यु
त्तरः १ जीवितांतेतत्समयेमोहविसंज्ञोऽभूत् २ अप्रियमितिच्छेदःसप्तत्रात्रंजोगदः गिरिगह्वरंकिष्किंधा
पाराभितद्गैर्नविवेचतस्तामयाप्रभाषितंत्वयद्ज्ञानतोविभो इदंमेहद्दोपमभीमविक्रमप्रसादि
तस्त्वहममंमदेस्सुरं ५७ इत्यार्षेरामायणे किष्किंधाकांडेऽष्टादशःसर्गः १८ सर्वान्तरमहाबा
णाशयानःप्रारमीदितः प्रयुक्तोहेमवद्वाक्यैर्नोत्तरंप्रतिपद्यते १ अश्मभिःपरिभिन्नांगःपा
दपैराहतोभृशो रामबाणेनचाक्रांतोजीवितांतेमुमोहसः २ तंभार्याबाणमोक्षेणरामदत्ते
नसंयुगे हतंप्लवगशार्दूलंताराशुश्राववालिनं ३ सासपुत्राःप्रियंश्रुत्वावधंभर्तुःसुदारु
पा णं निष्पपातभृशंत्रस्ताउद्विग्नागिरिकंदरात् ४ येत्वंगदपरीवारावानराहिमहाबलाः
तेसकार्मुकमालोक्यरामंत्रस्ताःप्रदुद्रुवुः ५ साददर्शततस्त्रस्तान्हरीनापत
तोद्रुतं यूथादिवपरिभ्रष्टान्मृगान्निहतयूथपान् ६ तानुवाचसमा
सायदुःखितादुःखितान्सती रामवित्रासितान्सर्वाननुबद्धा
निवेषुभिः ७ वानराराजसिंहस्ययस्यपूर्वंपुरःस
राः तंविहायसुवित्रस्ताःकस्माद्द्रवतदुर्गताः ८
त्वं ४१ सातारात्आपततःपलयमानान् ६ अशुनिरन्वद्धानिवानुस्सन्नानिवरामवित्रासितान्नरामा
द्विजास्तान् ७ वचनमाहवानराइतियस्यवालिनःदुर्गतावस्थादिकमपश्यतः ८ राम ॥

रा कि भ्रात्ताप्रयोजककर्त्तारामःप्रयोज्यकर्त्ताबाणाःकरणंहरणाद्धेतोःस्थित्वातैःसपातितश्च किंपुष्पाभिःपलायनतूर
५६ शेषः तत्तेवयपवभवज्जीवनसंभवादितिभावः ९ प्राप्तकालेकालोचितं अविक्लिष्टंसर्वंसमन्तिएवं।
56 मेकरूपं अविक्लिष्टमितिपाठेव्यक्तमित्यर्थः अंगदंवालिनःइतिशेषः १० पुत्रंरक्षस्वमादितिशेषः

रुमेहेतोःसचेद्भ्राताभ्रात्राक्रूरेणपातितः रामेणप्रहतैर्हरान्मार्गणैर्हि।
रयातिभिः ९ कपियत्वावचःश्रुत्वाकपयःकामरूपिणः प्राप्तकालम
विक्लिष्टमूचुर्वचनमंगदं १० जीवपुत्रेनिवर्तस्वपुत्रंरक्षस्वचांगदं अंत।
कोरामरूपेणसहृत्वानयतिवालिनं ११ क्षिप्तान्वृक्षान्समाविध्यविपुला
श्चतथाशिलाः वालीवज्रसमैर्बाणैर्वज्रेणेवनिपातितः १२ अभिभूतमि
दंसर्वंविद्रुतंवानरंबलं अस्मिन्प्लवगशार्दूलेहतेशक्रसमप्रभे १३ र १५
क्षतांनगरीशूरैरंगदश्चाभिषिच्यतां पदस्थंवालिनःपुत्रंभविष्यतिस्वंगमाः

कुतःपुत्रस्यभयंतत्राह अंतकइत्यादि नयतियमपुरमितिशेषः ११ वृक्षानवालिप्रहितान् अंगसर्वोपिसंभा
व्यवादःएवंवक्तुंवाणत्यागवादोपि १२ अभिभूतमिवविद्रुतंवभ्नरंवानराणामिदं १३ पदेस्थवानरराज्य
पदस्थं पुत्रमंगदंभविष्यंति अन्यथाराजकेत्रास्माभिरवस्थातुमशक्यमितिभावः १४ राम ॥ ५६

56A

अथयेचेति सरामेसुग्रीवेकिष्किंधामागच्छतिअभिषिक्तेनाप्यंगदेनास्मत्पालनमशक्यमेवेतिनेहस्थातव्यमिति
तिशेषः इहरुचिरानतेद्ययपीहस्थानेनेनभयंरक्षितमभीष्टंतथापीहकिष्किंधाविद्यमानानिदुर्गाणिअदेववा
नराःसुग्रीवहनुमदादयःआदिशब्दान्निवर्तमानसामीप्यलक्षणेषुप्रविष्टेषुयेभार्याःसभार्याश्ववानराःसुग्री
वावलंबिनःअस्मासुभिःकृतवैरास्तेचप्रवेक्ष्यन्तिनतेभ्योलभ्योराज्यादिविषयेविप्रलभ्यःश्रवमस्मा

अथवारक्षितंस्थानमिहहतेरुचिरातते प्रविशन्तिचदुर्गाणिद्विषन्मध्येववानराः १४ अभार्याःस

नरह हभार्याश्चसंसत्त्वर्ववारिणः लभेम्योविमलंभेम्यलेभ्योनःसुमहद्भयं १५ अल्पान्तरगताः

नेतच्छ्रुत्वावचनमंगना श्रुत्वातःप्रतिरूपंतावभाषचारुहासिनी १६ पुत्रेणममकिंकार्य

राज्येनापिकिमात्मनः कपिसिंहेमहाभागेतस्मिन्भर्तरिनश्यति १७ पादमूलंगमिष्या

मितस्यैवाहंमहात्मनः योसौरामंप्रयुक्तेनशरेणविनिपातितः १८ एवमुक्त्वाप्रदुद्राववरुद

तीशोककर्शिता शिरश्चोरश्चबाहुभ्यांदुःखेनसमभिघ्नती १९ साव्रजंतीददर्शाथपतितंनिप

तंभुवि हंतारंवानरेंद्राणांसमरेष्वनिवर्तिनं २१ ॥

भिःवंचितेभ्योस्माकंनमूलंमहद्भयमस्तिपत्नइतिशेषःकेचितुइहतेस्थानमस्माकमरक्षितंअनभिमतं
इत्यर्थमेववदित्याहुः १४ अल्पान्तरगतानांनातिदूरवर्तिनां अवांतरगतानांमितिपाठेमध्यमार्गेगतानां
नामित्यर्थः तेषांवानराणांवचनंश्रुत्वाआत्मनःप्रतिरूपंकालोचितंवभाषे १६ १९ २१ ॥
॥ राम ॥ राम ॥

पर्वतेंद्राणांसंघ्राणांमणोविष्णिनिशेषः शणभेदमयेत्सवज्राणामितिवद्भुवचनप्रयोगः महताबातेनसमसंतत्वेसमाविष्ट
मावेशोयस्यस्शोभुतं पराक्रांतेपराक्रमायस्यतं दृष्ट्वाजलम्बन्तस्थाविरतेननर्दंतांमस्थेभीमनर्दंते २३ मृगराजेय
भूतमांसादिमतेनमृगश्रेष्टशार्दूलोव्याघ्रः २४ सर्वेलोकस्ससर्वलोकेनार्चितैचेत्यंचतत्पथवर्तिवल्मी।

तोग्नावेपर्वतेंद्राणांवज्राणामिववासवं महावातसमाविष्टंमहाद्रुमेवोचनिस्वनं २२ शाक्रतुल्य।
पराक्रांतंदृष्ट्वापरंतपं नर्दंतंनर्दताभीरंशूरंशूरेणपातितं २३ शार्दूलेनामिषस्यार्थेमृगराज
मिवाहतं अर्चितंसर्वलोकस्यसपताकंसवेदिकं २४ नागहेतोःसुपर्णेनचैत्यमुन्मथि
तंयथा अवष्टभ्यावतिष्ठंतंददर्शधनुरूर्जितं २५ रामंरामानुजंचैवभर्तुश्चैवतथानुजं तानतीत्य
समासाद्यभर्तारंनिहतंरणे २६ समीक्ष्यव्यथिताभूमौसंभ्रांतानिपपातह सुप्तेवपुनरुत्थाय
आर्यपुत्रेतिवादिनी २७ रुरोदसापतिंदृष्टासंवीतंमृत्युदामभिः तामवेक्ष्यतुसुग्रीवःक्रोशं
तींकुररीमिव २८ विषादमगमत्कष्टंदृष्ट्वाचांगदमागतं २९ इत्यार्षेरामायणेकिष्किंधाकांडेए
कोनविंशःसर्गः ॥ १९ राम राम ॥

कंनागहेतोरंतर्विवर्यमानंनागभक्षणार्थंसुपर्णेनगरुडेनयथोन्मथितंतथासुग्रीवस्यराज्यभोगहेतोरा
मेणोन्मथितमित्यर्थः २५ तानतीत्यमार्गस्थानरामादीनतीत्य २७ संवीतंवद्धं २८ धरमानः।
इतिरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेकिष्किंधाकांडेएकोनविंशःसर्गः १९ ॥ राम ॥

57A ग्रेनकरेणमृत्युकारिणा २ उन्मूलमुत्पाटितमितिशेषः ३ प्रवतोवानराणांश्रेष्ठइदानींपुरोभागोशातस्मिन्का
लेकृतापराधेमन्वाघृताभिभाषसेकिमित्यन्वयः ४ हेवीरयथामेतःसंप्रवर्त्तितायर्थेमृगयुक्तमाचरत्वात्वयोयस
र्गमार्गसाधनंरणंभूमौकिष्किंधेवान्यरम्यापुरीविर्मितालोचनकथंकिष्किंधाविद्यमानात्रशेषेरत्यर्थः कनक

रामचापविसृष्टेनशरेणांतकरेणतं दृष्ट्वाविनिहतंभूमौताराताराधिपानना १ सा
समासाद्यभर्तारंपर्यष्वजतभामिनी इषुणाभिहतंदृष्ट्वावालिनंकुंजरोपमं २ वानरेंद्र
महेंद्राभंशोकसंतप्तमानसा तारातरुमिवोन्मूलंपर्यदेवयदातुरा ३ रणेदारुणवि
क्रांतप्रवीरप्लवतांवर किमिदानींपुरोभागामद्यत्वंनाभिभाषसे ४ उत्तिष्ठहरिशार्दू
लभजस्वशयनोत्तमं नैवंविधाःशेरतेहिभूमौनृपतिसत्तमाः ५ अतीवखलुतेकांता
वसुधावसुधाधिप गतासुरपियांगात्रैर्मांविहायनिषेवसे ६ व्यक्तमद्यत्वयावीरध
र्मतःसंप्रवर्तता किष्किंधेवपुरीरम्यास्वर्गमार्गेविनिर्मिता ७ यान्यस्माभिस्त्वयासार्धं
वनेषुमधुगंधिषु विहृतानित्वयाकालेतेषामुपरमःकृतः ८ निरा
नंदानिराशाहंनिमग्नाशोकसागरे त्वयिपंचत्वमापन्ने
महायूथपे ९ ॥

त्वयाधर्मतःप्रवर्तितारहिताकिष्किंधेवान्यापिस्वर्गरूपदेशेनिर्मितेत्यर्थमाह ७ यानित्वयासार्धंविहृतानि
तेषामत्रकालेत्वयोपरमःप्राप्तिःकृता ८ ९ ॥ राम ॥ राम ॥

वा॰ रा॰ मह्यंममहृदयंसुस्थितमतिदृढंयत्त्वांपतितंदृष्ट्वानस्फुटेत् १० सविवासितइतिपत्न्याक्लिष्टंकर्मतस्यकर्मणा
किं॰ इयंव्युष्टिःपरिपाकःप्राप्तइत्यर्थः ११ यैषाहंहितंवाक्यमब्रुवंसात्वयामोहाद्विगर्हिताअस्वीकृतवचनाकृ
४८ ताइतियावत् १२ दक्षिणानांविदग्धानांसमर्थानांवाचित्तानिप्रमथिष्यसिप्राप्तदिव्यदेहानामप्सरसांका
58

हृदयंसुस्थितंमह्यंदृष्ट्वानिपतितंभुवि यन्नशोकाभिसंतप्तंस्फुटतेद्यसहस्रधा १० सु
ग्रीवस्यत्वयाभार्याहृताचसविवासितः यत्तत्तस्यत्वयाव्युष्टिःप्राप्तेयंप्लवगाधिप ११ नि
श्रेयसपरामोहात्त्वयाचाहंविगर्हिता यैषाब्रुवंहितंवाक्यंवानरेंद्रहितैषिणी १२ रूप
यौवनदृप्तानांदक्षिणानांचमानद नूनमप्सरसामार्यचित्तानिप्रमथिष्यसि १३ का
लोनिःसंशयोनूनंजीवितांतकरस्तव बलाद्येनावपन्नोसिसुग्रीवस्यावशोवशं १४
अस्थानेवालिनंहत्वायुध्यमानंपरेणच नसंतप्यतिकाकुत्स्थःकृत्वाकर्म
सुगर्हितं १५ वैधव्यंशोकसंतापंकृपणाकृपणासती
अदुःखोपचिताःपूर्वंवर्तयिष्याम्यनाथवत् १६

मनोहृज्जननेतिशेषः १३ कालाप्राप्तइतिशेषःअवपन्नःप्रापितोसिकालविशेषणंनिःसंशयइतिततः
दायुर्विषयसंदेहरहितइत्यर्थः १४ नसंतप्यतितदस्थानेयुक्तं १५ कृपणाकृपणंअतिशोचनकृ
पणाश्चावाध्यायावाच्छिन्नंपूर्वमदुःखोपचिताअदुःखंदुःखरहितंयथाभवतितथोपचितवर्धिता १६

58A

ममयोलालितः कामवस्थां प्राप्य वत्स्यंतं इत्यर्थः १७ पितरं सुहृष्टं कुरुष्व १८ मूर्ध्नैनमुपाघ्राय संदेशं कर्तव्यो॰
पदेशं संदिश त्वं त्वं यः प्रस्थितः प्रस्थातुकामः १९ प्रतिश्रवप्रतिज्ञाविषये अनेन रामस्य वालिवधविषये
दोषाभावो ध्वनितः २० शमितो हिंसितः २१ तस्या विलपितं ताराया विलापं २२ किमंगद सांगद वीरवाहो

लालितश्चांगदो वीरः सुकुमारः सुखोचितः वत्स्यते कामवस्थां ते पितृव्ये क्रोधमूर्छिते १७ कु
रुष्व पितरं पुत्र सुदृष्टं धर्मवत्सल दुर्लभं दर्शनं तस्य तव वत्स भविष्यति १८ समाश्वासय पुत्रं त्वं
संदेशं संदिशस्व मे मूर्ध्नि चैनं समाघ्राय प्रवासं प्रस्थितो ह्यसि १९ रामेण हि महत्कर्म कृतं त्वा
मभिनिघ्नता आनृण्यं तु गतं तस्य सुग्रीवस्य प्रतिश्रवे २० सकामो भव सुग्रीव रुमां त्वं प्रतिपत्
स्यसे भुंक्ष्व राज्यमनुद्विग्नः शस्तो भ्राता रिपुस्तव २१ किं मामेवं प्रलपतीं प्रियां त्वं नाभिभाष
से इमाः पश्य वरा बह्वीर्भार्यास्ते वानरेश्वर २२ तस्या विलपितं श्रुत्वा वानर्यः
सर्वतश्च ताः परिगृह्यांगदं दीना दुःखार्ताः प्रतिचुक्रुशुः २३ किमं
गदं सांगद वीरवाहो विहाय यातोऽसि चिरं प्रवासं न युक्तमेवं
गुणसंनिकृष्टं विहाय पुत्रं प्रियपुत्रवेषं २४ ॥

सांगदो वीरं तावद्बहुधस्य सनाद्व्यागणै सन्निकृष्टं गुणैस्तव प्रत्यासन्नं प्रियपुत्रानुरूपवेषोपस्यं तं पुत्रं विहाय चि
रं प्रवासं गमनं न युक्तमित्यन्वयः २४ ॥ राम ॥ राम ॥

वा० रा०
किं०
५९
59

असंप्राप्यार्थमविचार्य हरिवंशानां वानरसमूहानां नाथः व्रजामि सर्वशामीत्यर्थः २५ यत्र वाली तत्रोपसुविन
हृसमीपमुविशायमुपवेष्टुं प्रायोपवेशं कर्तव्यमवस्तत निश्चितवती. २६ चरमानः इति रामायणे किष्किंधे विंशः २०
ततः इति जंतः फलेहेतवके संगेन रकादिफलस्यापनंस्यार्थकः गुणेः पामादिदोषेण रागादिनावाकृतं

यद्यप्रियं किंचिदसंप्रधार्य कृतं मया स्यात्तव दीर्घबाहो क्षमस्व मे तद्धरिवंशनाथ व्रजामि मूर्ध्ना
तव वीर पादौ २५ तथा तु तारा करुणं रुदंती भर्तुः समीपे सह वानरीभिः व्यवस्यत प्रायमनिं
द्यवर्णा उपोपवेष्टुं भुवि यत्र वाली २६ इत्यार्षे रामायणे वा० किष्किंधे विंशः सर्गः २० ततो निप
तितां तारां च्युतां तारामिवाम्बरात् शनैराश्वासयामास हनूमान् हरियूथपः १ गुणदोषकृ ६२
तं जंतुः स्वकर्मफलहेतुकं अव्यग्रस्तदवाप्नोति सर्वं प्रेत्य शुभाशुभं २ शोच्या शोचसि
किं शोच्यं दीनं दीनानुकंपसे कस्य को वानुशोच्योऽस्ति देहेऽस्मिन् बुद्बुदोपमे ३

यत्स्व कर्मोत्तितत्तस्य शुभाशुभं रूपं फलं प्रेत्याव्यग्रोः नाकुलोः वाप्नोति गुणदोषकृतं तत्तानाज्ञानकृ
तमित्यर्थः इति कश्चित् २ शोच्यपापपुण्यकर्मपाशवशगत्वेन शोचनीया त्वं कमन्यं शोच्यं शोचसि क
मेव शगे भर्त्रादिकं कर्मफलवशतो दीनात्वं कमन्यं पुत्रादिकमनुकंपसे बुद्बुदोपमे देहे इति एकः ३
कस्यानुशोच्योऽस्ति उयल्लक्ष्मणकस्य कोऽनुशोचकोऽस्तीत्यपि वोध्यं विदुषीनां विना शोकः अनिभावः ५९

594

इहलोके वालिशोकनिहतस्यर्थमिति शेषः अस्य वालिनो मरिष्यमाणस्यायत्यां मरणेन तस्काले यानि विधे
यानि कार्याणि समर्थानि श्रुश्रूषानि तानि त्वं चिंतय चारय ४ अनियतामव्यवस्थितां तस्माच्छुभे परलोक
त्त्वावहं यत्तत्कर्तव्यं तेहर्यं डिते इहपतिपित्रादिवियोगकालेन लौकिकं बहुरोदनादिकं तेक्ष्य प्रीति
मात्रवोधकत्यागसंतेष्टाशापनेन चतस्यलौकिकत्वं ५ तस्मिन् जीवतीति शेषः कृत्ताशा निहृ

अंगदस्तु कुमारोयं दृष्टश्च जातो वपुत्रया आयत्यां च विधेयानि समर्थान्यस्य चिंतय ४ नाना
स्व नियतामेवं भूतानां मगतिं गतिं तस्माच्छुभे हिकर्तव्यं पंडिते नेह लौकिकं ५ यस्मिन् हरिस
हस्राणि शतानि नियुतानि च वर्तयंति कृत्ताशा निसोयं दृष्टांतमागतः ६ यदक्षन्यायदृष्टार्थः
सामदानक्षमापरः गतो धर्मजितां भूमिं नेनं शोचितुमर्हसि ७ सर्वे च हरिशार्दूलाः पुत्रश्चा
यं तवांगदः हर्यक्षपतिराज्यं च त्वत्सनाथमनिंदिते ८ ताविमौ शोक
संतप्तौ शनैः प्रेरय भामिनि त्वया परिगृहीतो यमंग
दः शास्तु मेदिनीं ९ ॥

तभोग्याशा निवर्तयंति जीवंति दिष्टांतं आयुर्दोपरूपकल्पितकालांतं ६ न्यायेन नीतिशास्त्रेण दृष्टार्थो
राजकार्यं येन सामादिपरो वानरेषु धर्मजितां धर्मेण भूमिं जितवतां राज्ञां भूमिं स्थानं गतः गतेत्यर्थः अ
ताने नत्कोक उचितः ७ तमपि न शोककरणार्हे त्याह सर्वे चेति त्वत्सनाथं त्वयैवैकपासनाथं ८
ताविमौ सुग्रीवांगदौ शनैः प्रेरय अनुकार्यकारणायेति शेषः ९

रा वा
कि
९
60

संततिः अङ्गदः यथा दृष्टा पत्या योजनकनककृतया पाशाभिर्दृष्टा पश्चाद्राज्ञः सांप्रतं परलोकहितं कृत्यं तत्क्रियता
ताम् एष कालस्य इदानींतनकालस्योचितो निश्चयः अनुष्ठानं निश्चयः ९ तदेवाह संस्कार्य इति स
मर्वाणामास्मीयत्वान्मरणं निश्चयेनैवमुक्तिः १२ यदुक्तं पुत्रेण सौख्यिनी भवेति तत्प्रत्याख्याति ता
राङ्गदेति अङ्गदतुल्यानां पुत्राणां शतमेकतः सर्वकामसाधनैककोटौ हतस्यापि पत्युर्गात्रसंश्ले

संततिश्च यथा दृष्टा कृत्स्नं यच्चापि सांप्रतं राज्ञस्तत्क्रियतां सर्वमेष कालस्य निश्चयः ९
संस्कार्यो हरिराजस्तु अङ्गदश्चाभिषिच्यतां सिंहासनगतं पुत्रं पश्यन्ती शान्तिमेष्यसि ११
सा तस्य वचनं श्रुत्वा भर्तृव्यसनपीडिता अब्रवीदुत्तरं तारा हनूमन्तमवस्थितं १२ अं
गदप्रतिरूपाणां पुत्राणामेकतः शतं हतस्याप्यस्य वीरस्य गात्रसंश्लेषणं वरं १३ न
चाहं हरिराज्यस्य प्रभवाम्यङ्गदस्य वा पितृव्यस्तस्य सुग्रीवः सर्वकार्येष्वनन्तरः १४ न
ह्येषा बुद्धिरास्थेया हनूमन्नङ्गदं प्रति पिता हि बन्धुः पुत्रस्य न माता हरिसत्तम १५ ॥

षोऽपरकोटौ तयोर्मध्ये द्वितीयो वरमतिशयितसर्वसाधनं परलोके प्रमाणे देहे तत्त्वात् तस्मा
त्सह गमनं करिष्य इति भावः १३ राज्यं त्वदधीनमिति यदुक्तं तन्निराचष्टे न राज्यस्य प्रभवामि
योग्यास्मीत्यर्थः अङ्गदस्य वा राज्यप्रदानेन प्रभवामि अनन्तरः समर्थः मत्तः अप्यासन्नश्च १४ ए १९
षा बुद्धिः मत्कर्तृकाभिषेकबुद्धिः पिता तत्तुल्यः सुग्रीवः बन्धुः सर्वदानादिकारी न मातेत्यर्थः ९

60A शोकमानः १९ इति रामाभिरामे किष्किंदा एकविंशः २१ सर्वतो वीक्षमाणः मंः आत्मजस्याग्रतः स्थितं सुग्रीव मेवादौ ददर्श १ आभाष्य सुग्रीवं इति संबोध्य २ हे सुग्रीव मां किल्विषात् प्राग्भवीयदुष्कृतवशात् भविष्येण भविष्यता वश्यंभाविना बुद्धिमोहेन तत्पिवेश बुद्धिरूपेण बलात् कृष्यमाणं मां ज्ञात्वा न दोषेण।

न हि मम महीराज संप्राप्तं तमतं स्मस्ति परत्र चेह वा अभिमुखहतवीरसे
विते शायनमिदं मम सेवितं त्वमं १९ इत्यार्षे रामायणे किष्किंधाकांडे एकोना।
विंशः सर्गः २१ वीक्षमाणस्तु मंदासुः सर्वतो मंदमुच्छ्वसन् आदावेव तु सु
ग्रीवं ददर्शानुजमग्रतः १ तं प्राप्तविजयं वाली सुग्रीवं प्लवगेश्वरं आभाष्य व्य
क्तया वाचा सस्नेहमिदमब्रवीत् २ सुग्रीव दोषेण न मां गंतुमर्हसि किल्वि
षात् कृष्यमाणं भविष्येण बुद्धिमोहेन मां बलात् ३ युगपद्विहितं तात न
मन्ये सुखमावयोः सौहार्दं भ्रात्रयुक्तं हि तदिदं जातमन्यथा ४ ॥

सापकारदोषेणोऽसापकारदोषवत्त्वेन मां गंतुमवगंतुं नार्हसि ३ कार्यांतरमिदं मित्तं कर्म प्राबल्यं दृष्टा
पति युगपदिति भ्रात्रयुक्तं भ्रात्रोर्युक्तमुचितं सौहार्दं सुखं च राज्यसुखं चावयोः कर्मणा युगपत्र विहि
तमिति मन्ये यतस्तदिदं सुचनमपि सौहार्दं सुखं चान्यथा न विद्यते इति मित्यर्थः ४ ॥ राम ॥
॥ राम ॥ राम ॥

वा रा
कि
६१
61

अथ रामस्तारीणायापत्यात्माग्रदिषप्रकृतिस्थमेवसुग्रीवायप्रत्यानेतुंप्राशं राज्यं दत्वा इति पद्यतिप्रतिपद्य
सेत्यर्थः वेवुस्वतत्त्वंयमगर्हनेनतराजन्निमित्तेनतसुग्रवराज्याधिकारीनतत्कनीयानभ्रातेतिचेन्न
पुत्रस्यवालिनोराज्यफलत्वेनासामर्थ्यात्केवलवधाश्रितत्वाच्चपुत्रनाशोमाभूदितितथोक्तेः भगव
तारामेणापिराज्यफलत्वेनासामर्थ्येनांगदस्यसुग्रीवोभिषिक्तोराज्येचांगदः सुग्रीवानंतरेत्वंगदस्य
वराज्याधिकारीनतुसुग्रीवपुत्राणांमध्येपुत्रत्वादित्याहुः ५ अगर्हितंयशः प्रशस्तंयशः वालीके

प्रतिपद्यत्वमद्यैवराज्यमेषांवनौकसां मामप्यद्यैववागच्छंतेविद्धिवैवस्वतक्षयं ५ जी
वितंचहिराज्यंचश्रियंचविपुलांतथा प्रजहाम्येषवैतूर्णंमहंचागर्हितंयशः ६
अस्यांत्वहमवस्थायांवीरवक्ष्यामियद्वचः यद्यप्यसुकरंराजन्कर्तुमेवत्वमर्हसि ७
सुखार्हंसुखसंवृद्धंवालमेनमवालिशं वाष्पपूर्णमुखंपश्यभूमौपतितमंगदं ८

नाप्यवध्यस्येवंतत्त्वप्रजहामि एकेनैवशरेणरामहतत्वात् इतिशेषः अन्येतुवस्तुर्थेइशस्तु
तेरेवोध्यः अगर्हितंयशस्तत्प्राप्नोतिशेषः वालीभगवतारामेणछद्मेनहतइत्येवंरूपंचयशस्त
त्याहुः ६ अस्यामवस्थायां चरमदशायां यद्यप्यसुकरंमयोत्त्यंतमपकृतत्वात्तथापिकर्तुं
मर्हस्येवेतियोजनासात्त्विकत्वात् सात्त्विकसमाश्रयणाद्वेत्याशयः स्वंराज्यस्यदत्तत्वात्राजन्निति
संबोधनं ७ तदेवाह सुखार्हमिति अवालिशंसमर्थं ८ ॥ राम ॥ राम

प्राणैः प्राणेभ्यः मम पुत्रं स्वमौरसं पुत्रमिवाहीनार्थम् ऐहिकसकलप्रयोजनं यथा तथा सर्वतः सर्वत्र दे
शकाले च पालयस्वानेन रामं स्ववशाज्जदेहीति अर्थः ९ पालनप्रकारमेव दर्शयति त्वमपीति सर्व
त्रमेवेति शेषः १० उक्तं स्वपुत्रस्य बालिशत्वं दर्शयति एष इति रक्षसां वधे रामप्रत्युपकारप्रसंगशाश्ते ॥
अनुरूपाणामदनरूपाणि १२ तारा रत्नेन तदुपकारं गां दर्शयत्त्वचयनि समवेणति तदुहितातारा
अर्थानामभ्यसनं लः परमदुर्लभायार्थेस्वस्य निश्चये आत्यन्तिके विविधनानाप्रकारात्यानसूचिता।

मम प्राणैः प्रियतरे पुत्रे पुत्रमिवौरसं मयाहीनमहीनार्थं सर्वतः परिपालय ९ त्वमप्य
स्य पिता दाता परित्राता च सर्वशः मयैव च भयत्रस्तं च यथाहं प्लवगेश्वर १० एवं तारात्मजः
श्रीमांस्त्वया तुल्यपराक्रमः रक्षसां च वधे तेषामग्रतस्ते भविष्यति ॥ अनुरूपाणि कर्मा
णि विक्रम्य बलवान् रणे करिष्यत्येष तारेयः तेजस्वी तरुणोऽङ्गदः १२ सुषेणदुहिता चेय
मर्थसूक्ष्मविनिश्चये औत्पातिके च विविधे सर्वतः परिनिष्ठिता १३ यदेषा साध्विति ब्रूयात
कार्यं तन्मुक्तसंशयं नहि तारामतं किंचिदन्यथा परिवर्तते १४

यत्कालिकानष्टेयनिश्चये सर्वतः ऐहिकामुष्मिकनिश्चये च परिनिष्ठिता नि समर्था १३ ततः किं
तत्राह यदेतिनत्कार्यं मुक्तसंशयं कार्यमनुष्ठेयं तेदवरुद्ध्यति नहीति मत्स्वभवसिद्धेयतदितिभा
वः अनेन त्रैवर्णिके तरत्वेन नरणत्वेनावश्यकर्तव्यपुरुषार्थस्वीकाराय तारायाः देवरत्वान्सुग्रीव
सस्वीकारोप्यनुमतः इति गम्यते १४ ॥ राम ॥

अथभ्रात्रेवक्तव्यमुपदेशमाह राघवस्येति अकरणेऽधर्मः स्यात् मिथ्याप्रतिज्ञानापत्तेरितिभावः एवं
पारलौकिकमनिष्टंप्रदर्श्यैहिकमपितदाह त्वांचेति मामिवधर्मभ्रष्टत्वादितिभावः १५ अथराज्या
नुमतिंक्रिययाविदर्शयति इमांचेति उदाराप्रशस्ताश्रीर्जयलक्ष्मीरस्यांस्थितामद्देहान्तरग्रहात् हिय
तोमृतेमयिशावस्पर्शात् एनांसाश्रीर्जह्यात् अतइदानीमेवमालाग्रहणमितिभावः १६ एवंवालि

राघवस्यचतेकार्यंकर्तव्यमविशङ्कया। स्यादधर्मोह्यकरणेत्वांचहिंस्यादमानितम् १५
इमांचमालामाधत्स्वदिव्यांसुग्रीवकाञ्चनीम् उदाराश्रीस्थिताह्यस्यांसंप्रजह्यान्मृतेमयि १६
इत्येवमुक्तःसुग्रीवोवालिनाभ्रातृसौहृदात् हर्षंत्यक्त्वापुनर्दीनोग्रहग्रस्तइवोडुराट् १७ त
द्वालिवचनाच्छान्तःकुर्वन्युक्तमतन्द्रितः जग्राहसोऽभ्यनुज्ञातोमालांतांचैवकाञ्चनीम् १८
तांमालांकाञ्चनींदत्त्वादृष्ट्वाचैवात्मजंस्थितम् संसिद्धःप्रेत्यभावायस्नेहादङ्गदमब्रवीत् १९
देशकालौभजस्वाद्यक्षममाणःप्रियाप्रिये सुखदुःखसहःकालेसुग्रीववशगोभव २०

वचःश्रुत्वाशर्वंवालीड्सुइतिवृथातदुपजातहर्षमिदानीमेवसौमनस्यदर्शनेनत्यक्त्वादीनो
विषण्णोऽभूदित्यर्थः ग्रहग्रस्तःराहुग्रस्तः १७ तद्वालिवचनात् तादृशाद्वालिवचनात् तेनशान्तःशान्त
वैरःयुक्तंवाभ्रातृस्नेहोपदर्शनादिव्यवहारमतन्द्रितःकुर्वन्मालाग्रहणेवालिनाभ्यनुज्ञातोमा
लांजग्राह १८ प्रेत्यभावायसंसिद्धोनिश्चितमरणः १९ देशकालौतत्तत्कर्मोचितौभजस्वजानी
हि प्रियाप्रिये इष्टानिष्टयोगजे कालेसेवाकालेसुग्रीववशभक्तस्सेवापरोभव २० राम

62A

विपदेवाधकमाह यथाहीति वालतया केवलं लालितः यथा सेवोचितकालेपि सेवारहितो वर्तिष्ठ
तथा सेवारहित्येन वर्तमानं त्वां सुग्रीवो न बहु मंस्यत इति सेवाङ्गविशेषप्रदेशः २१ किं चास्मात् सुग्रीव
स्यामित्रैरनपकारके त्वं यथा शत्रुभिरपकारकैः संगतं तं साकं मा गच्छेः मा गच्छ भर्तुः सुग्रीवस्यार्थपरः

यथाहि त्वं महाबाहो लालितः सततं मया न तथा वर्तमानं त्वां सुग्रीवो बहु मन्यते २१
नास्यामित्रैर्गतं गच्छेर्मा शत्रुभिररिंदम भर्तुरर्थपरो दान्तः सुग्रीववशगो भव २२ न चा
तिप्रणयः कार्यः कर्तव्योऽप्रणयश्च ते उभयं हि महादोषं तस्मादन्तरदृग्भव २३ इत्युक्त्वा
थ विवृत्ताक्षः शरसंपीडितो भृशं विवृतैर्दशनैर्भीमैर्बभूवोत्क्रान्तजीवितः २४ ततो
विचुक्रुशुस्तत्र वानरा हतयूथपाः परिदेवयमानास्ते सर्वे प्लवगसत्तमाः २५ कि
ष्किन्धा ह्यद्य शून्या च स्वर्गते वानरेश्वरे उद्यानानि च शून्यानि पर्वताः काननानि च २६
हते प्लवगशार्दूले निष्प्रभा वानराः कृताः येन दत्तं महद्युद्धं गंधर्वस्य महात्मनः २७ ॥

प्रयोजनसाधनपरः २२ नातिप्रणयः पुत्रत्वात् अप्रणयश्च न कार्यः अत्र सहृत्यादिना अन्तरदृ
क् अत्यासक्तिर्विनाशाय त्वतिदूरत्वे निष्फलं सेवा मध्यमभावेन राजवह्निगुरुस्त्रियः सेव्या इति न्या
येन मध्यमभागवलंबस्वेत्याशयः २३ हतो यूथपो येषां ते तादृशाः परिदेवयमाना विचुक्रुशु
रित्यन्वयः २५ अस्यैव प्रपंचः किष्किंधेत्यादि २७ ॥ राम ॥

गोल्लभस्य तदा त्वस्य महद्युद्धं पंचदशावर्षाण्यपि वहोरात्रमविश्रमं युद्धे तदेवाह नैवेति २८ दे
ष्ट्राकरालवान् यावद्भिः स्वार्थे मतुप् दंष्ट्राकरालइत्यर्थः २६ अस्माकं सर्वोभयंकरः सर्वेभ्यो ऽ
भयंकरः सत्रेष वीरः कथं निपातितः ३० वनेचराः प्लवंगमा न शर्मालेभिरे इत्यन्वयः अपरं च

गोल्लभस्य महाबाहो दशवर्षाणि पंच च । नैव रात्रौ न दिवसे तद्युद्धमुपशाम्यति ॥ २८ ॥
ततो षोडशे वर्षे गोल्लभो विनिपातितः । तेनहत्वा दुर्विनीतेन वालिदंष्ट्राकरालवान् ॥ २६ ॥
सर्वाभयंकरः कथमेष निपातितः ॥ ३० ॥ हते त्वयि वीरे प्लवगाधिपते तदा । वनेचरास्तत्र न शर्म
लेभे वनेचराः सिंहयुक्ते महावने पशवो हि गावो निहते गवांपतौ ॥ ३१ ॥ ततस्तु तारा
व्यसनार्णवप्लुता मृतस्य भर्तुर्वदनं समीक्ष्य सा । जगाम भूमिं परिरभ्य वालिनं महा
द्रुमं छिन्नमिवाश्रिता लता ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे रामायणे किष्किंधाकांडे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥
ततः समुपजिघ्रंती कपिराजस्य तन्मुखं । पतिं लोकश्रुता तारा मृतं वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥
शेषे त्वं विषमे दुःखम कृत्वा वचनं मम । उपलोपचिते वीर सुदुःखे वसुधातले ॥ २ ॥
मत्तः प्रियतरा नूनं वानरेंद्र मही तव । शेषे हि तां परिष्वज्य मां च न प्रतिभाषसे ॥ ३ ॥

नचरा इति गवां विशेषणं ३१ समीक्ष्य सेति पाठः ३२ एवमभानः इति रामायणे किष्किंधे द्वा
विंशः २२ अथ तारा मृतेदृष्ट्वा पुनः प्रलपतीत्यत इति लोकश्रुता लोकप्रसिद्धा १ उपलैः पा

परिणाहवितेयाऽमद्धः विष्णुमतंडः विकरे २ ॥ ३ ॥

63A

एषविधिःरामरूपःसुग्रीवस्यवशंप्राप्तःधीनोभवति अहोइत्याश्चर्येनतत्वद्वशंप्राप्तोयेनादृशोभा।
गधाघोदितःस्यादितिभावः अतःसुग्रीवएवविक्रांतोऽत्रराज्यभविनेतिशेषः साहसिकंसाहसकर्म ४
यद्युपासतेयद्युपासितयता ५ पतत्वयानिहतारिपवःशायिनात्वद्दिवेंभशयनेत्वमपिशेषे ६

सुग्रीवस्यवशंप्राप्तोविधिरेषभवत्यहो सुग्रीवएवविक्रांतोवीरसाहसिकप्रिय ४ अ
तवानरत्सुख्योसाववालिनंपर्युपासते तेषांविलपितंकृच्छ्रमंगदस्यचशोचतः ५ म
मेत्वमागिरःकृत्वाकिंमांनप्रतिबुध्यसे इदंतत्रहीरशायनेतत्रशेषेहतोऽपि ६ शायिता
निहतायत्त्वयैवरिपवःपुरा विशुद्धसत्वाभिजनप्रियसुद्धममप्रिया ७ मामनाथा
विहायैकांगतस्त्वमसिमानद शूरायनप्रतिदातव्याकन्यासुखविपश्चिता ८ शूरभा
र्यांहतांपश्यसद्योमांविधवांकृतां अवभग्नस्तुमेमानोभग्नामेशाश्वतेगतिः ९ अगाधे
चनिमग्नास्मिविपुलेशोकसागरे अयमसारमयंन्नमिदंमेहृदयंमम १० भर्तारंनिहतं
दृष्ट्वायत्राद्यशतधाकृतं सुहृद्वैवचभर्त्ताचप्रकृत्याचममप्रियः ११

विशुद्धसत्वाभिजनविशुद्धसत्ववंशभवप्रियसुद्धत्वाशुद्धेनैवमरणंजातमितिभावः ७ शूरायक
न्यायाःप्रदानहेतुःशूरस्यतवभार्यांयांविधवांकृतांपश्यमानःशाश्वतीस्थिराःगतिःस्वर्गप्राप्तिः
९ १० कृतंशोकेप्राप्तमितिशेषःप्रकृत्यानुपापितः ११ राम ॥
राम ॥

रा.वा. प्रहारैर्बलेनचक्रांतः परेणाक्रांतः अभिभूतः पंचत्वमागतः एतत्तस्यापि पदद्वयं नभिन्नं मतोहद्व(
कि. मितिपूर्वेणान्वयः ननु सपुत्रायाः कस्तेशोक इत्यत आह पतिहीनेत्यादि ११ क्रमेरिदंगापोदराग
६४ इवताराभोयस्यतादृशः परिस्तोमत्रास्तरणंयस्मिन् किमिरागोलाक्षारागः क्रिमिरागवदंत्यायो
64 लासिकं प्रियदर्शीनमित्युत्पलमालाकोशादित्यन्ये १२ परिरब्धुं आलिंगितेन शक्नोमि

प्रहारैश्च परैक्रांतः शूरः पंचत्वमागतः पतिहीनातु यानारी कामं भवतु पुत्रिणी ११
धनधान्यसमृद्धापि विधवेत्युच्यते बुधैः स्वगात्रप्रभवे वीरशेषे रुधिरमण्डले १२ कि
मिरागपरिस्तोमं स्वकीयं शयने यथा रेणुशोणितसंवीतं गात्रं तव समंततः १३
परिरब्धुं न शक्नोमि भुजाभ्यां प्लवगर्षभ कृतकृत्योद्य सुग्रीवो वैरेस्मिन्नतिदारुणे १४
यस्य राममविमुक्तेन हृतमेकेषुणा भयं शरेण हृदि लग्नेन गात्रसंस्पर्शने तव १५ वार्या
मि त्वां निरीक्षंती त्वयि पंचत्वमागते उद्बबर्ह शरं नीलस्तस्य गात्रगतं तदा १६ गिरिगह्व
रसंलीनं दीप्तमाशीविषं यथा तस्य निष्क्रम्यमाणस्य बाणस्यापि बभौ द्युतिः १७ राम

णशोणितसंवीतं नातशोकेन भुजयोर्बलाभावाच्च गात्रलग्नशरत्वाच्च १४ अस्मिन्वैरे वालि
विषये वैरे कृतकृत्यः कृतार्थोद्य प्राप्तः १५ शरेण तव गात्रसंस्पर्शने वार्यामि निवारितास्मि भ
वामीत्यन्वयः १६ एवं तद्वचः श्रुत्वा नीलः पाण्डुरोद्बर्ह उद्धृतवान् अस्य बाणस्य तेजः शिखा
द्युतेः पतनेन जः त्यागात्पुनस्त्राणमस्मतमिति बोध्यं १७ ॥ राम ॥ १८ ६४

64A दिनकराद्दितिपंचमीषष्ठार्थे कर्पूरक्तत्वाद्दितिभावः त्र्येणभ्यः शरशालापादजनितेभ्यः १९ रणरेणुना
वकीर्णमाङ्गं २१ पश्चिमावस्थामरणं २२ पापकर्मेणप्राचीनपापवशात्तस्मात्कस्यप्राणस्यवैरेणं
अस्तम्भलकसन्नद्धरूपेमर्दिनकरादिव पेतहननजपारास्तत्र्येणभ्यस्तस्यसर्वेशः १९ तामुरी
रिकसंप्रोक्तापाराइवपरापरात् अवकीर्णविमार्जेतीभक्तोवरणरेणुना २० असैर्नयनजैः
सूर्तसिषचास्त्रसमाहिते रुधिरोत्तिनसर्वांगदृष्टाविनिहतंपति २१ उवाचतत्रापिगाहं
पुत्रमेंगरमगता अवस्थापश्चिमोपपश्यपितःपुत्रेसहदारुणं २२ संप्रसक्तस्यवैरस्यगतो
तःपापकर्मेणा वालसूर्येज्वलततुंप्रयातेयमसादनं २३ अभिवाद्यराज्ञातेपितरपुत्रमा
नदं एवमुक्तःसमुत्थायजग्राहचरणौपितः २४ भुजाभ्यांपीनहृताभ्यांअंगदोहमितिब्रु
वन् अभिवाद्यमानेत्वामंगदंत्वंयथापुरा २५ दीर्घायुर्भवपुत्रेतिकिमर्थनाभिभाषसे अहं
पुत्रसहायत्वामुपासेगतचेतनं २६ सिंहेनपातितसद्योगोःसवत्सेनगोवृषं दृष्टासंग्रामयज्ञेनरा
मप्रहरणंभसा २७ तस्मिन्नवभृथेस्नातःकथंयत्वामपाविना यादत्तादेवराजेननत्तवतुष्टेन
संयुगे शातकौंभीप्रियामालातांतेपश्यामिनेहकिं २८

तोवस्थांगतःप्राप्तवान् २४ त्वामभिवाद्यमा
नेइंदताराचाकर्थ २५ उपासेसमीपेतिष्ठामि २६ रामस्यप्रहरणंवाणस्तदूपेणंभसाभयाविनाकथा
भवेयस्ततः २७ मालामिहतपश्यामिकिंसुग्रीवायमालादानस्यादर्शनेशोकवशादृष्टस्यापिविस्म

रा॰ वा॰ प्रावर्तमानस्य प्रलंगच्छतः शैलराजं तमेवास्ताचलं २९ पश्चमिदं वचः निसर्गतिसन्निहितस्य प्रागप
कि॰ द्दिष्टस्य परामर्शः ३ः नरामात्नः इतिरामाभिरामे किष्किंधे त्रयोविंशः २३ तांताराश्रुवेगेन शो
६५ कमहार्णवेनाभिप्लुतां खिन्नां अप्रतिमेन अप्रदर्शनेन आत्मनइतिशेषः १ वाष्पपूर्णेन नमुखे
65

राज्यश्रीर्नेजहाति तांगतासुमपि मानद सूर्यस्यावर्तमानस्य शैलराजमिवप्रभा २९
नमेवचः पश्यमिदं त्वयाकृतेन चास्मिशक्ताहिनिवारणेन तव हतस्य पुत्रास्मि हेमेन
संयुगे सहत्वयाश्रीर्विजहाति मामपि ३ः इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किंधे त्रयोविंशः
तामाश्रुवेगेन दुरासदेन त्वभिप्लुतां शोकमहार्णवेन पश्यंस्तदाल्पवनजस्ताराखीभ्रात
र्वधेनाप्रतिमेन तेपे १ सवाष्पपूर्णेन मुखेन पश्यन् क्षणेन निर्विण्णमना मनस्वी जगा
मरामस्य शनैः समीपं भृत्यैर्वृतः संपरिदूयमानः २ सतं समासाद्य गृहीतचापमुदात
माशीविषतुल्यबाणं यशस्विनं लक्षणलक्षितांगमवस्थितं राघवमित्युवाच ३ य
थाप्रतिज्ञातमिदं नरेंद्र कृतं त्वया दृष्टफलं च कर्म ममाद्य भोगेषु नरेंद्रसू
नोमनो निवृत्तं हतजीवितेन ४ ॥ राम

नोपलक्षितां तारां पश्यन् निर्विण्णमनाः खिन्नः संपरिदूयमानः सम्यगत्यन्तं तप्यमानः २ दृष्ट
फलं राज्यभोगफलं कर्म वालिवधरूपं हतजीवितेन अजातजीवितेन साध्येषु भोगेषु निस्पृहयः ४ ६५

65A अस्यांतरंयांपुरे तस्थेजनेऽस्मिनिविक्रोशान्तिग्रस्तंतंरुदंति अंगदेमंशमितेपितृवियोगात्संशयितजीविते १
प्रतिविप्रलापात्तस्मात्कृतात्पिकपराभवात्तेहेताममेमोत्पत्रातअमर्षोदसहिस्तुतयाचसंतीत्रामति
गोपुतनपतनयामि ८ यथातथायेनकेनापिप्रकारेणास्तुतात्पुचितहत्यावर्तयतः क्रत्स्यमूकवाम
एवश्रेयामेन्यनत्रिदिवस्यलाभइत्यन्वयः ८ तद्वस्तुसेवान्वरूपंइष्टकरयानेपिमपित्तद्क्तु।

असोमहिष्यात्स्ऽयोरुदंत्यांपुरितिविक्रोशाविडःखतेऽ हेतेन्दयेसंशयितेऽगदेवनरामराज्येर
मतेमनोमे ५ क्रोधात्समर्षात्रतिविपुलषोड्गत्वमेवभेनमतःपुरस्तात् हतेतिदानीहरिपु
ध्ययस्मिनसतीत्रामिवात्रुवरप्रतस्ये ६ श्रेयोऽद्यमन्येममशैलमग्नात्तस्मिन्हिवासः
अरमूकमध्ये यथातथावर्तयतःस्वहत्यानेमनिहत्यत्रिविधस्यलाभः ७ नत्वाजिघां
साम्मिवरेतियन्मामयेमहात्मामतिमान्ववाच तस्यैवतद्रामवचानुरूपमिदंवचःकर्म
चमेतद्रूपे ८ मानाकथंनाममहागुणस्यभ्रातुर्वपुराममविरोचयेत राज्यस्यडःखस्यच
वीरसारंविचिन्तयन्नकामपुरस्कृतोपि ९

तात्तस्मात्स्त्रहवद्वयंता नजिघांसामिकदापिचरगोछे
तियतद्वचइत्यर्थः इदंकर्मभ्रातृवधरूपंवचत्स्थेमाकार्शरूपे ८ कामःपुरस्कृतोयेननादृशो
पिभ्रातृभ्रातृपुत्रस्यतत्त्वडःखस्यडःखस्यभ्रातृवधेमाविडःखस्यसारंतारतम्यंविचिन्त्यन्निचारयन्क
थंभ्रातुर्वपुरोचयत एवंचाहंनतारतम्यानभिज्ञइतिभावः ९ ॥

रा० वा० उक्तमेव विह्वलोऽस्मि वयोहीनि मोहेन तेन समतिर्नोसीदित्यर्थः तत्र हेतुः स्वमाहात्म्यव्यतिक्रमा
कि० त्स्वप्रवर्त्तितकर्मकारिवालीपशः प्रसंगभयात् प्रणष्टहारि भ्रातरीति शेषः व्यतिक्रमोन्यायः ९
९९ ऊमशाखामयाचभग्नः पलायितः अत एव मन्युहतं परिनिष्ठितं तत्त्वामाकाशनुपदा भवत्त दानेन प्रा
66 ज्ञात्मां त्वयैव वा पुनरेवं दुष्कृतं कर्त्तुं नाहेसि प्रभुकः न पुनर्मोहनवानित्यर्थः ॥ अत एव भ्रातुर्

वयो हि मे मतो नासीत्स्वमाहात्म्यव्यतिक्रमात् ममासीत्तव बुद्धिर्दोषा तस्मात्त्यागहारी
व्यतिक्रमः ९ ऊमशाखाचभग्नो हे प्रभुहतं परिनिष्ठितं सो न त्वं पितानेनोकोनपुनः
कर्त्तुमर्हसि ॥ भ्रात्मायाभार्यप्रभुपमेज्ञानेनरक्षितं मयाक्रोपश्चकामश्च कपिज्ञ
च भद्र शोके ॥ अचीनत्तीयपरिवर्जनेनोत्पमनीपानीयसन्नवर्त्तणीय प्राज्ञोस्मि पा
पानमिदं वयस्य भ्रातुर्वधेनाष्टुवधात् दिवंदः ११ पापानमिदंसम्महीजलेचव
त्वाश्चकामं जगत्पूर्विणायाश्च कोनामपापानमिमंसहेत नभावोम्लगसप्रति
पत्तुमिच्छेत १२ ॥ राम ॥

त्वमित्यादि ॥ अचिन्तनीये चिन्तयित्वमप्ययोग्यं अत एवार्थे नित्यं परिहरणीये यत्किंचिदुपा
यिनाप्यनीशानीयेश्वात्म कर्त्तुकमपि सर्वथानवेत्तणीयं दर्शनानां नेहेऽहं प्राज्ञोस्मिरिदं पद
र्थं माहत्पापानमिति हे वयस्यात्रात्तः ज्येष्ठभ्रातुर्वधात् पापानेनं रूपं वृत्तिनित्यर्थः त्वाष्ट्रवि
स्वरूपः १३ प्रतिपत्तुं प्राप्तुं कश्चित्को वा सहेत नरहीनं शान्नेयादित्यर्थः १४ राम ॥ ९९

66A प्रजानां संमानं ताभिः क्रियमाणं स संमाननमर्पितार्हो ऽस्मि पापग्रस्तत्वात् नयौवराज्यं ज्येष्ठस्य पु
त्रमेगदं राज्ये कृत्वा पश्चात्प्रातर्यौवराज्यमित्यर्थः एवंविधं कर्म कृत्वा राज्यं सर्वेषां नार्हो ऽस्मीत्य
न्वयः १९ तदित्यस्त्वदित्यो ऽयस्य लोके इह लोके विगर्हितस्य निन्दितस्य लोकापकृतस्य पर

नार्हो ऽस्मि संमानमिमं प्रजानां न यौवराज्यं कृतपापराज्ये अप्रमेयु
कं कुलनाशयुक्तमेवं विधं राघवकर्म कृत्वा १९ पापस्य कर्तास्मि
विगर्हितस्य तद्दस्य लोकापकृतस्य लोके शोको ऽभिमहान्मामा
भिवर्तते यं त्वृषैर्यथा निम्नमिवाम्बुवेगः २९ सोऽद्यैव जातापरगा
त्रवालः संतापहस्ता हि शिरो विषाणः एनो मयामामभिहेति
ह्नतोरश्नोनदीकूलमिव प्रवृद्धः २० ॥

मानर्थसाधनस्य पापस्य कर्तास्मि अतो महान् शोको मां ऽश्रवतया ऽभिवर्तते यथा वृष्टेरंबुवे
गो निम्नं ३ वर्षा हृत्तथा शाङ्कार्थो १९ सोद्यैव जात एवापरगात्र प्रभागो वालस्त्वं पसस्ततन्त्रस्येता
प एव हस्ता हि शिरोविषाणं यस्य सः ऽद्रश्नामत ऽन्वस्वहृद्धो महान् २० ॥ राम ॥

रा कि हेतुत्वस्यरस्मेहः पापेनवाधेदस्य विषयं सोढुमशक्यं प्राप्यमेरुदिस्थितेसापुत्रेतेतन्मोतराजितपुण्यपनि
९० वर्तेके विवर्णामृतएवाग्नौपरितप्यमानेजातरूप विषयसमशक्यसहावस्थानप्राप्यकिंदंमलंयथा
67 निवर्ततेतेतथेत्यर्थः यथावल्लवतोनमेनाथमः स्यातेनशक्नोति तथावल्लवताधेमनसहेतेमा

अहोवर्ततेदंत्ववताविषयंनिवर्ततेमेरुदिसापुत्रेतं अग्नौविवर्णोपरि
तप्यमानेकिंरूपयथाराघवजातरूपे ९ महावलानांहरिशस्त्रपा
णीरदंऊलंराघवसन्निमित्ते अस्यापिचपाण्डवतापादपस्थि
तप्राणामनीवमन्ये १६ हृतः सुलभ्यः सजनः सवत्सः ऊतस्तपुत्रः
सरशोगदेन नचापिविद्येतसवीरदेशोयस्मिन्भवेत्सोदरसन्निकर्षः

पीत्याशयः एवंचानेनप्रायेणसर्वेपुण्यपत्तयोजातइतितात्पर्यंकेचित्तुअग्नौपरितप्यमानेजातरू
पेसुवर्णेयथाविवर्णोविवर्णतारकेकिंदृशाहकान्तरंव्यप्राप्यवर्णोनभस्सभवतितथेत्यर्थरत्या
हुः ९ सन्निमित्तमयेतत्स्मामिवधादिनिभावः अपिचास्यांगदस्यशोकेनायात्राइनीवमन्येअस्य
स्मिताबोधके १६ सुलभ्यः सुलभइत्यर्थः २ ॥ ९०

67A

अंगदेन न जीवेत् तया हि जीवेन तदा मातापुत्रपालनाय जीवेन तदभावेन सा सर्वथैव न जीवेदित्यर्थः सत्यं स·
मानत्वं विदेशेन दारुणा पा २२ अनुजानीहि अग्निप्रवेशायेति शेषः २३ संजातबाष्पः दुःखिताणि
अयं अंगदो वीरवरो न जीवेन जीवेत मातापुनरपि पालनार्थं विना तु पुत्रेण पतिना च दीना सा नै
व जीवेदिति निश्चितं मे २४ सोऽहं प्रवेक्ष्यामि तिदीप्तमग्निं भ्राता च पुत्रश्च सखा च मित्रं न मे वि
द्यन्ति हरिप्रवीराः सीतानिदेशे परिवर्तमानाः २५ हतस्त्वं ते न सन्त्यस्तिकार्यमेतन्न मे प्य
प्यतीते मन्त्रेषु पुत्र कुलस्य हन्ता रमज्जीवनाहं हरामान्वजानीहि कृतागसं मां २६ इत्येव
मार्तस्य रघुप्रवीरः श्रुत्वा वचो वालिनिदृत्यनन्तरस्य संजातबाष्पः परवीरहन्ता रामो मुहूर्तं
विमना बभूव २७ तस्मिन्नतोऽभीतामदेहमानः क्षितिक्षमावान् भुवनस्य गोप्ता रा
मो रुदन्तीं व्यसनेन निमग्नां समन्ततः कः शोचदर्शनानां २८ तां चाहतं तेजाकपिसिंहनाथोप
तिसमाश्लिष्यतदारायाः ॥ अभ्यापपामास्वरदीनसत्त्वा मे त्रिपथानाः कपि
राजपत्नी २९ सा विस्फुरन्तीं परिरभ्यमाणाभर्तुः समीपादपनीय
माना ददर्श रामं शरचापपाणिं स्वतेजसा सूर्यमिव ज्वलन्तं ३०

दर्शनेनमहतामपेसभावः २७ तस्मिन्नत्राणेतस्मिन्नवः सरेताशोरुदन्तीमभीतांगवारंवारमवेक्षमा·
णः जीवन्तीमिच्छन्नदिनेश्वदमावान्समन्ततः कः शोकापनयनायेति शेषः २९ कपिसिंहना

२ ५५ किष्किन्धाकाण्डे

रा.कि पुरुषप्रधानं पुरुषश्रेष्ठं मत्वा अंगदोक्तः काकुत्स्थायमिति प्रजज्ञे इति संबंधः परिविह्वलंती कष्टेन स्खलन
६८ श्च वै गच्छंती २९ संभ्रान्तो विस्मृतः शरीभावा राजन्मनो लादिर्यपातात्प्राणेषु द्धृतेष्वकर्षणोनमवापिको
68 त्कर्षणात्लभंल त्वं वध्येयेन सर्वतोपि कर्वपकरत्यर्थः ३० अप्रमेयः देशतः कालतश्चापरिछेद्यः
गुणायेन याद्गुगैर्यस्य दुरासदः योगिभिरपि प्राप्नुमशक्यः उत्तमधर्मकः पुरुषोत्तमधर्मा अहीणकी।

स्तसंहृते पार्थिवत्वं तेण श्रुतेन चाहनेत्रेम स्मरणात्वनेत्रा अदृष्टपूर्वे पुरुषप्रधानमथैष
काकुत्स्थ इति प्रजज्ञे २८ तस्मैदकल्मुस्युडरासदस्य महानुभावस्य समीपमापो आर्त्ती
नित्र्लोणेच्छसनं प्रपन्ना जगामृत्ता रापरिविह्वलंती २९ तमासमासाद्य विशुद्धसत्त्वेशा
केलसंभ्रान्तशरीरभावा मनस्विनी वाक्यमुवाच तारा रामंरणोत्कर्षणलब्धलक्ष्म ३०
तमप्रमेयस्य दुरासदस्य जितेन्द्रियस्योत्तमधर्मकस्य अहीणकीर्तिश्च विचक्षणस्य क्षितिक्ष
मावानत्त्वतेजोपमात्रः ३१ रक्ताक्षवाणासनवाणपाणिर्महाबलः संहननोपपन्नः
मनुष्यदेहाभ्युदयं विहाय दिव्येन देहाभ्युदयेन युक्तः ३२

र्तिः पापवृत्ताभाससमानेनापि कर्मणेति शेषः अतएव पुरुषोत्तमधर्मा तत्तेजोपमात्वः रक्ताक्ष ३१
आर्त्तवाणासनश्चासौ वाणपाणिश्चेति कर्मधारयः संहननेन दृढगात्रताना दर्शनत्वया हेतोवा
लोमनुष्यदेहाभ्युदयेमनुष्यलोकवर्त्तिदेहप्राप्यमभ्युदयम्स्व विहाय दिव्यदेहेन प्राप्याया
भ्युदयेनेनयुक्तः समासयार्थः ३२ ॥ राम ॥ ६८

68A अतः येनैवेति रमेतेरस्यते ३३ पद्मस्यामलंपा पुत्रेन हद्वेन समेत्याप्सरोभिस्ताः संप्रेक्ष्य च मामपश्य
न्नरमेतेनवयः उच्चावचैर्नानाप्रकारैस्ताम्रैरक्तपुष्पैः कृतः शेखरो याभिस्ता अप्सरसो नाभजिष्यत नभ
जिष्यति रक्तपुष्पशेखराभ्यां वालिवशीकरणाय ३४ यद्वनिताहीनो दुःखं प्राप्नोति तत्त्वं वेत्स्य अतस्तज्ज्ञा

येन त्वं बाणेन हतः प्रियो मे तेनैव बाणेन हि मां जहीहि हता गमिष्यामि समीपमस्य न मां वि
ना वीर रमेत वाली ३३ सर्वोऽपि पद्मामलपत्रनेत्र समेत्य संप्रेक्ष्य च मामपश्यन् नह्युच्चा
वचताम्रचूडा विचित्रवेषाप्सरसोऽभजिष्यत् ३४ स्वर्गेऽपि शोकं च विवर्णतां च मया विना
प्राप्स्यति वीर वाली रम्ये नगेन्द्रस्य तटावकाशे विदेहकन्यारहितो यथा त्वं ३५ त्वं वेत्स्य।
यावद्वनिताविहीनः प्राप्नोति दुःखं पुरुषः कुमारः तत्त्वं प्रजानन् जहि मां
न वाली दुःखं ममादर्शनजं भजेत ३६ यच्चापि मन्येत भवान्महा
त्मा स्त्रीघातदोषस्तु भवेन्न मह्यं आत्मेयमस्येति हि मां
जहि त्वं न स्त्रीवधः स्यान्मनुजेन्द्रपुत्र ३७

ननु त्वं मां जहि कुमारः सुंदरः पुरुषः ३६ मह्यं स्त्रीघातदोषो भवेदिति भवान्महात्मा मन्येत तदपि
न इयं तारा अस्य वालिनः आत्मेति ज्ञात्वा जहि एवं च तदभिन्नत्वान्मम न ते स्त्रीवधदोष इति भावः महा
त्मन्येनेन ताटकावधादिकृतवतः स्त्रीवधे किंचित्करत्वमपि सूचितं ३७ ॥ राम ॥
॥ राम ॥ राम ॥

रा॰ कि॰ ९९ 69

स्त्रीणां पुरुषात्मनमेव स्मापयति शास्त्रेषु शास्त्रोपयोगाद्यनुष्ठाने प्रकर्षेणास्यैव योगात् अपि कारणत्वि
विधा चवेदात् अर्द्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नीति श्रुतेः अनन्यरूपाः अभिन्नरूपाः न केवलं दोषाभा
वमात्रमपि तु स्त्रीदानफलमपीत्याह दारेति अन्यदपि केदानेनेति भावः ३८ त्वं चापीति एव
चधर्मेणापापमपनुदतीति न्यायेनापि देवीरतेन मदुपदोष इति भावः यद्यामम वीरस्य पत्युः छे

शास्त्रप्रयोगाद्धि विधाच्च वेदादनन्यरूपाः पुरुषस्य दाराः दाराप्रदानाद्धि न दानमन्यत्त्
दृश्यते ज्ञानवतां हि लोके ३८ त्वं चापि मां तत्समम प्रियस्य प्रदास्यसे धर्ममवेक्ष्य वीर
अनेन दानेन न लप्स्यसे त्वमधर्मयोगं मम वीरघातात् ३९ आर्त्तामनाथामपनीयमा
नामेवं गतां नार्हसि मामहत्वा अहं हि मातङ्गविलासगामिना प्लवङ्गमानामृषभेण धी
मता ४० विना वराहोत्तमहेममालिना चिरं न शक्ष्यामि नरेन्द्र जीवितुं इत्येवमुक्त
स्तु विभुर्महात्मा तारां समाश्वास्य हितं बभाषे ४१

लेनत्यानात्म्राप्नमदे धर्मं सेवयं न ल।
प्स्यसे किं च तत एवमङ्गापतः प्राप्तमधर्मसंयोगमधर्मफलं यागस्त्री विप्रयोगरूपं न लप्स्यसे म
मावधं विना लप्स्यसे एव वा तत एव वक्ष्यति न्यग्रोधे अविरेणैव कालेन त्वं यावी यवलाहतां सासीताम म
शापेन चिरान्न जीविष्यसीति ३९ अपनीयमानां प्रियसकाशादपनीयमानामिति शेषः अहं त्वं नार्हसि मा।
पितहंतमेव त्वय्येव नवहेत्व अर्हसीति ४० वराहोत्तममालिना श्रेष्ठयोग्यानां मध्ये रणमाल्यवता। ९९

॥ ४१ ॥ राम ॥

69A
विमतिं मरणविषयां विरुद्धमतिं सर्वो लोको विधात्रा विहितः अहरादौ सृष्टः तं लोकं सुखदुःखाभ्या
मवश्यं संयोगः स्पृशते तेनैव विधात्रा कृतं लोकं तेनेति लोको वेदोऽब्रवीत् न ह वै सशरीरस्य स
तः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति श्रुतेः ४२ त्रयोपि लोकाः लोकत्रयवासिनोपि जना विधातृविहि
तं विधानं नातिक्रामंते हि परवन्तस्तस्य वशंगताः तु द्यादिस्थावसंतः वाली परां प्रीतिं तत्संबंधजां प्रा
प्त इति मन्ये कल्याणि किंच भवत्यपि वालिसंबंधजां प्रीतिं सुग्रीवसंबंधात्प्राप्स्यति मन्ये कल्याणि कि
मा वीरभार्ये विमतिं कुरुष्व लोको हि सर्वो विहितो विधात्रा तं चैव सर्वं सुखदुःखयोगं लो
कोऽब्रवीत्तेन कृतं विधात्रा ४१ त्रयोपि लोका विहितं विधानं नातिक्रमंते वशगा हि तस्य
प्रीतिं परां प्राप्स्यति तां तथैव पुत्रश्च ते प्राप्स्यति यौवराज्यं ४२ धात्रा विधानं विहितं तथैव
न शूरपत्न्यः परिदेवयंति आश्वासिता तेन महात्मना तु प्रभावयुक्तेन परंतपेन ४३ सा
सा वीरपत्नी ध्वनता मुखेन सुवेषरूपा विरराम तारा इत्यार्षे रामायणे किष्किंधाकांडे चतु
र्विंशः सर्गः २४ सुग्रीवं चैव तारां च सांगदां सहलक्ष्मणः समानशोकः काकुत्स्थः सान्त्व
च भवत्यपि वालिसंबंधजां प्रीतिं सुग्रीवसंबंधात्प्राप्स्यति च तेनाहमपि प्राणं प्राप्स्यामेवेति ४२ धा
त्रेदं विधानं तथैव विहितं यथा मयोक्तं कृतं च अनेन सर्वज्ञेन रामकिरा विस्फुटा एवमीश्वरकृते तस्मि
श्चेता नाम शूरपत्न्यो न शोचंतीति ध्वनता मुखेनोपलक्षिता मुखेनोपलक्षिता मुखेनोपलक्षिता सुवि
राम त्यक्तदैन्याभवत् ४४ --- मानः इति रामायणे किष्किंधाकांडे चतुर्विंशः सर्गः २४ समान
शोकः सुग्रीवादिभिरिति शेषः १ ॥

रा० कि० शोकयुक्तःपरितापस्तेनशोकस्थितपर्मैः ततस्यःपरितापंदृष्ट्वापर्मैः तावन्मात्रेणैवनमस्तस्य।
७०
श्रेयःसमाधातुमन्त्रशास्त्रं २ लोकवृत्तंलोकाचारोयथावदेव तच्चवाष्पमात्रेणा२पेक्ष
तेषुष्माभिरिति यद्वाकृतंपर्याप्तंवाष्पमोक्षणायामितिहितोपायोवृत्तीयार्थं यतःकालात्तन
कर्मणिविहितानिकालादुत्तरं परंतस्मिन्नतिक्रान्ते३नियावत् किंचिदपिपरंकर्मविहितंक
र्म३पासितंकर्मसमशक्यकालस्योपादेयकारणत्वात्अकालेकृतस्याकृतप्रायत्वादितिभा

नशोकपरितापेनश्रेयसमनुपश्यतेऽस्ततः यदज्ञानेनतरेकार्यंतत्समाधातुम
र्हथ २ लोकवृत्तमनुष्ठेयंकृतंवोवाष्पमोक्षणं नकालादूर्ध्वंकिंचि
न्परंकर्मउपासितं ३ नियतिःकारणंलोकेनियतिःकर्मसाधनं निय
तिःसर्वभूतानांनियोगेष्विहकारणं ४

वः कालस्यमुख्यत्वंदर्शयति नियतिरिति नियतिःनियम्यतेऽनयेतिनियतिःकालःकाल
कृताव्यवस्थानिमेषादिपरार्धान्ताकालस्त्वीश्वरएव लोकेलोकस्यहर्षादिव्यवहारेकर्म।
णांलौकिककर्मप्रवृत्तेर्दिनादिरूपेणकारणंकालएवसर्वभूतानांनियोगाधिकृतप्राणिनामा
मात्रस्यनियोगेषुज्योतिष्टोमादिषुनियतिःसंतादिःकारणं ४ ॥ ७०

70A

कालातिरिक्तेनसमालातप्रवर्तकमित्याह नकर्त्तेत्यादिकस्यचित्कृष्णादेः कश्चित्कर्त्तानानियन्तिनिरये
न्तः कर्त्तान्नातथानियोगनियोगान्नष्टानेपिनियन्तिरेयहे कश्चिदीश्वरोत्तनियन्तितेनेशपिदेशागमन
योन यतोलोकोलोकव्यवहारः स्वभावेश्वरसहितेप्राकृतस्वकर्मणावर्ततेतदधीनोवर्त
तेनस्यचस्वभावस्यकालः परायणंसहकारीत्यर्थः नडकेसूतनसहितायोशिववाक्येन स्व
भावादेवसंभूतेसमस्तमिति केच नत्तामिथ्यातिविप्रेङ्गादादेशकालाद्यपेक्षणात्मनः कर्मा
तद्रूपेणनगज्जन्मादिजायते एवस्वभावाविप्रेङ्गाऽनिवदार्थनिर्णयः नमयाकेवलेनापिन

नकर्त्ताकस्यचित्कश्चिन्नियोगेनापिचेश्वरः स्वभावेवर्ततेलोकस्त
स्यकालः परायणं ५ नकालः कालमत्येतिनकालः परिहीयः
ते स्वभावंचसमासाद्यनकिंचिदतिवर्तते ६ ॥

चकेवलकर्मणा प्राणिनांकर्मपाकेनमयाचमतिसतमाः जगतः संभवोनाशः स्थितिश्च
भवतिद्विजाइति ५ कालात्माभगवानेवसर्वस्यप्रवर्तकइत्याह नकालइतिकालोभ
गवानीश्वरः कालंस्वकृतंकालव्यवस्थांजन्ममरणादिरूपांनात्येतिनातिक्रामतिस्वभवा
त्कालोनपरिहीयते अनुक्षणंजगद्धानिकरस्यहानिकारणाभावात् स्वभावमनुकूलक्षणं
समासाद्यकिंचिदपिजीवजातंनातिवर्तते अत्पत्तियोगस्पन्दन्यनेनस्वांनशयन्तेवनत्यर्थः ५

रा कि ७१ 71

सचभगवानेवस्वभावइत्याह नकालस्येति नकालस्यबंधुत्वमस्ति प्राप्तकालेबंधोः।
संबंध्यासंहरत्येवनतत्पक्षपातेनकिमपीत्यर्थः नहेतुःसत्कृत्यस्वनाशेवासत्कृतमवस्थाति
तिकारणमपीत्यर्थः यद्वाप्राप्तकालस्यसंहारनिवर्तनेनकश्चिदपिहेतुर्मंत्रतंत्रौषधा
दिःप्रभवतीत्यर्थः तस्यैवप्रपंचःनपराक्रमःमहापराक्रमवतामपिकालेप्राप्तेसंहारोभव
त्येव नमित्रज्ञातिसंबंधःनबहुमित्रवतानबहुज्ञातिमताकालप्राप्तकालसंहारनिवर्तने

नकालस्यास्तिबंधुत्वंनहेतुर्नपराक्रमः नमित्रज्ञातिसंबंधःका
रणंनात्मनोवशः ७ किंतुकालपरीणामोद्रष्टव्यःसाधुपश्यता
धर्मश्चार्थश्चकामश्चकालक्रमसमाहिताः ८ ॥ राम

हेतुःसोपिभगवतात्मनःअन्यायवर्गस्यजीवजातस्यतत्कर्मफलदित्सयाधीनोनकिंतुपरमस्व।
तंत्रएवतेनचभगवताकालेनक्रियमाणोनियमस्याधीनःस्वस्वकर्मपरिणामएवसर्वस्यसुखदुः
खोपलंभइत्येवंसाधुगम्यपश्यतासमतिनाविवेकवताद्रष्टव्योज्ञातव्यः ननुविषादहर्षशोकतत्त्वो
नापिस्वसामर्थ्यनिर्दिष्टेतिभावः एवंधर्मादयोपिकालक्रमेणैवसमाहिताःभवंति ७८ ॥
राम ॥ राम ॥ ७१

71A

प्रकृतेन माहृसामदानाभ्यामर्जितैरर्थसंयोगैरैश्वर्यैः पवित्रं शुभं क्रियाफलं भोगमिहलोके प्राप्त
वान्वाली इमां लोकाः देहान्नुगतोः पराङ्मतः स्वां प्रकृतिं गतः प्राप्तः कार्याणां कारणे लयस्तं प्रवृत्तं च
इलोकं गतो वालीति सूचितं २ स्वधर्मस्य संयोगात्तेन महात्मना वालिना पूर्वं स्वर्गो जितो जितः

गतः स्वां प्रकृतिं वाली गतः प्राप्तः क्रियाफलं सामदानार्थसंयोगैः पवित्रं प्लवगेश्वरः २
स्वधर्मस्य च संयोगाज्जितस्तेन महात्मना स्वर्गः परिगृहीतश्च प्राणानपरिरक्षता ३
एषा वै नियतिः श्रेष्ठा यां गतो हरियूथपः तदलं परितापेन प्राप्तकालमुपास्यतां ४ वच
नान्ते तु रामस्य लक्ष्मणः परवीरहा अवदत्प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवं गतचेतसं ५ कु
रु त्वमस्य सुग्रीव प्रेतकार्यमनन्तरं ताराङ्गदाभ्यां सहितो वालिनो दहनं प्रति ६ स
मानापय काष्ठानि शुष्काणि च बहूनि च चन्दनानि च दिव्यानि वालिसंस्कारकार
णात् ७ समाश्वासय चैनं त्वमङ्गदं दीनचेतसं मा भूर्बालिशबुद्धिस्त्वं त्वदधीनमि
दं पुरं ८ ॥ राम ॥

पूर्वं प्राणानपरिरक्षता तेनेदानीं परिगृ
हीतस्स्वः प्राप्तश्च १ एषा नि
यतिः कालकृता अवस्थाप्राप्तिः प्राप्तकालं कर्म निःशेषः २ अस्य प्रेतकार्यं कुर्विति त्वमनन्तरं दहन
संप्रति दहननिमित्तं यत्नस्त्वं निःशेषः ३ वालिसंस्कारनिमित्तं काष्ठानि आनेतुं समाज्ञापये
ति संबंधः ४ तं सुग्रीवमङ्गदं समाश्वासय ५ ॥ राम ॥

रा कि॰ कः उत्तराज्ञापनीयस्तत्राह अंगदस्तिति समनंतरमपेक्षिते १६ तारः सचिवैः संभ्रमाद्वेगात निष्क्रिय
७२ नोस्मिन्काले विशेषतस्मराणुरूमसेवजेद् शुद्धवसंरगुणवतीन्निसवेथ १७ समर्थावलिनःशि
72 विकावाहनोचिताः पतिसहारिष्यतितेराज्ञीमेवक्तिमनयः निहोराद्दहनदेशानयने २१ भ

अंगदस्त्वानयेन्मान्स्त्रवस्त्राणिविविधानिच शुद्धैस्तैलमथोगंधान्सद्रात्रसमनंतरो १६
नेतारंशिविकांचैवमादायागच्छसंभ्रमात् नेताराणवतीयुक्तास्मिन्कालेवि
शेषतः १७ सत्तीभवेतप्लवगांशिविकावाहनोचिताः समर्थावलिनश्चैवनि
हरिष्यंतिवालिनं १९ एवमुक्तान्सुग्रीवंसुमित्रानंदवर्द्धनः तस्थौभ्रातृसमीपस्था
लक्ष्मणःपरवीरहा १९ लक्ष्मणस्यवचःश्रुत्वातारःसंभ्रमानसः प्रविवेशगु
हांशीघ्रंशिविकासक्तमानसः २० आदायशिविकांतारःसतुपर्यायतस्तुनःवान
रैरुह्यमानांतांशूरैरुद्वहनोचितैः २१ दिव्यांभद्रासनयुतांशिविकांस्पंदनोपमां पा
क्षिकर्मभिराचित्राद्रुमकर्मविभूषितां २२ आचितांचित्रपत्तीभिःसुनिविष्टांसमंत
तः विमानमिवसिद्धानांजालवातायनायुतां २३॥
भद्रासनयुतांमध्येराजोचितमहाद्रोस
नवतीं पक्षिकर्मभिःपक्षिप्रकृतिभिराससंताच्चित्रांचित्रवतीं द्रुमकर्मभिर्द्रुमप्रकृतिभिर्भूषि
तां २२ चित्रपत्तीभिश्चित्रपदातिभिःदीर्घेश्चार्षैःसुनिविष्टांसुसंनिवेषांजालवातायनायुतांजाल

72A दृढां नियुक्तां सच्छिद्रां शिल्पिभिर्विशालां कृतां एवमुक्तस्तारो न्यस्तहस्तां दारुनिर्मितक्रीडापर्वतयुक्तां चारुक
र्मभिः परिष्क्रियाकर्मभिः परिष्कृतां २४ तदेवाह वराभरणहारैरित्यादि युक्तामिति शेषः गुहागहनशब्दे
न शिबिकाया मध्यप्रसार्यमाणं पञ्जरमुच्यते २५ विनीयतां दहनदेशमिति शेषः २७ उद्यम्य हस्ताभ्यां
दृढां नियुक्तां विशालां च सुकृतां शिल्पिभिः कृतां दारुपर्वतकोपेतां चारुकर्मपरिष्कृतां २४
वराभरणहारैश्च चित्रमाल्योपशोभितां गुहागहनसंछन्नां रक्तचन्दनभूषितां २५ पु
ष्पौघैः समभिच्छन्नां पद्ममालाभिरेव च तरुणादित्यवर्णाभिर्भ्राजमानाभिरावृतां २६
ईदृशीं शिबिकां दृष्ट्वा रामो लक्ष्मणमब्रवीत् क्षिप्रं विनीयतां वाली प्रेतकार्यं विधीयतां २७
ततो वालिनमुद्यम्य सुग्रीवः शिबिकां तदा आरोपयत विक्रोशन्नङ्गदेन सहैव तु २८ आ
रोप्य शिबिकां चैव वालिनं गतजीवितं अलङ्कारैश्च विविधैर्माल्यैर्वस्त्रैश्च भूषितं २९ ।
आज्ञापयत्तदा राजा सुग्रीवः प्लवगेश्वरः और्ध्वदेहिकमार्यस्य क्रियतामनुकूलतः ३० वि
श्राणयन्तो रत्नानि विविधानि बहूनि च अग्रतः प्लवगा यान्तु शिबिका तदनन्तरं ३१ राज्ञा
मृद्धिविशेषा हि दृश्यन्ते भुवि यादृशाः तादृशैरिह कुर्वन्तु वानरा भर्तृसत्क्रियाम् ३२

भर्तृसंस्कारं कृत्वा २८ शिबिकामारोप्य शिबिकायां स्थापयित्वा २९ आज्ञापनप्रकारमौर्ध्वदेहिक
मित्यादि और्ध्वदेहिकं तत्क्रियायोग्यस्थानं प्रत्यनुकूलतः नदीतीरसमीपतः क्रियतामित्युत्तरमिति
इत्यन्वयः ३० विश्राणयन्तः ददतः अग्रत आज्ञापयदित्यन्वयः ३१ तादृशैरृद्धिविशेषैः सत्क्रियां कु

रा कि प्राणिहिताः समेताः ३१ विक्रोशंतीव प्रतिध्वनिनेनिशेषः जलसंवृते समेनात्सलात्सभूदेशे ३२

७३ 73
तारं शवं वालिनः क्षिप्रं प्राकुर्वन्नौर्ध्वदेहिकं अंगदं परिरभ्याशु तारप्रभृतयस्तथा ३३ क्रो
शंतः प्रययुः सर्वे वानरा हतबांधवाः ततः प्राणिहिताः सर्वा वानर्योस्य वशानुगाः ३४
चक्रुस्तु वीर वीरेति भूयः क्रोशंति ताः प्रियं ताराप्रभृतयः सर्वा वानर्यो हतबांधवाः ३५ ना
अनुगम्य सु भर्तारं क्रोशंत्यः करुणाः स्वनः तासां रुदितशब्देन नारीणां वनांतरे ३६
वनानि गिरयश्चैव विक्रोशंतीव सर्वतः पुलिने गिरिनद्यास्तु विविक्ते जलसंवृते
चितां चक्रुः सर्वे वानरा वनचारिणः अवरोप्य ततः स्कंधाच्छिबिकां वानरोत्तमाः
तस्थुरेकांतमाश्रित्य सर्वे शोकपरायणाः ततस्तारा पतिं दृष्ट्वा शिबिकातलशा
दु यिनं अंगेरोप्यांके शिरस्तस्य विललाप सुदुःखिता हा वानर महाराज हा नाथ मम व
त्सल ४० हा महार्ह महाबाहो हा मम प्रियपश्य मां जनं नेनं पश्यसीमं त्वं कस्माच्छो
काभिपीडितं ४१ प्रहृष्टमिह ते वक्त्रं गतासोरपि मानद अस्ताकसमवर्णं च दृश्यते रा
ते जीवतो यथा ४२ एष त्वां रामरूपेण कालः कर्षति वानर येन स्म विधवाः स
र्वाः कृता एकेषुणा रणे ४३ इमास्तास्तव राजेन्द्र वानर्यः प्लवगास्तव पादैर्विहृत्य

महार्हं त्वमम्भोगाहे ४४ रणे सुग्रीवेण महद्युद्धे ४५ असवगाः स्वतगानि मजानेन्स्यः विहृते

73A पथाग्रतं पथाशं वै क्रौञ्चमहे त्वयासहे त्वयासहेति किल लापेति शेषः ४९ अपसव्यं अपसव्यपरि
क्रमणं ५० विधिवत्तेदेवाशानेन स्वपर्णभानेन दहनात् ज्ञानवत्तिर्यग्देहो चित विधिवदित्यर्थः विधि

नैव श्रान्ता न चैवेमा भार्याश्चन्द्रनिभाननाः इदानीं ते न सैकस्मात्सुग्रीवं स्ववगेश्वर ४५
एते हि सचिवा राजंस्तारप्रभृतयस्तव पुरवासिजनश्चायं परिवार्य विषीदति ४६ विसर्जे
यैनान्सचिवान्यथा पुरमरिंदम ततः क्रीडामहे सर्वा वनेषु मदनोत्कटाः ४७ एवं विल
पतीं तारां पतिशोकपरावृतां उत्थापयंति स्म तदा वानर्यः शोककर्षिताः ४८ सुग्रीव
एानन: सार्द्धमंगदः पितरं रुदन् चितामारोपयामास शोकेनाभिप्लुतेन्द्रियः ४९ ततो
ग्निं विधिवद्दत्वा सोपसव्यं चकारह पितरं दीर्घमध्वानं प्रस्थितं व्याकुलेन्द्रियः ५० संस्कृ
त्य वालिनं तेन विधिवत्प्लवगर्षभाः आजग्मुरुदकं कर्त्तुं नदीं शुभजलां शिवां ५१ त
तस्ते सहिताः तत्र अंगदं स्थाप्य चाग्रतः सुग्रीवतारासहिताः सिषिचुर्वानरा जलं ५२ सुग्री
वेणैव दीनेन दीनो भूत्वा महाबलः समानशोकः काकुत्स्थः प्रेतकार्याण्यकारयत् ५३
ततोथ तं वालिनमग्र्यपौरुषं प्रकाशमिक्ष्वाकुवरेषुणा हतं प्रदीप्य दीप्ताग्निसमौजसं
तदा सलक्ष्मणो राममनुपेयिवान्हरिः ५४ इत्यार्षे राम॰ कि॰ पंचविंशः सर्गः २५

वत्सअग्निहोत्रविधिनेत्यर्थः इत्यने ५२ प्रेतकार्याणि जलदानादीनि रूपाणि अकारयत् तत्तदितिकर्त
व्यतामुपदिष्टवानित्यर्थः ५७ धर्माकूतः इति श्रीरामायणे किष्किंधाकांडे पंचविंशः सर्गः २५

क्लिन्नवाससमार्द्रवाससं शाखामृगमहामात्राः वानरबलप्रधानाः ५ कार्याणि राजकार्याणि यथा

ततः शोकाभिसंतप्तं सुग्रीवं क्लिन्नवाससं शाखामृगमहामात्राः परिवार्योपतस्थिरे १ अभि
गम्य महाबाहुं राममक्लिष्टकारिणं स्थिताः प्रांजलयः सर्वे पितामहमिवर्षयः २ ततः कां
चनशैलाभः तरुणार्कनिभाननः अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यं हनूमान्मारुतात्मजः ३ भवत्प्र
सादात्काकुत्स्थ पितृपैतामहं महत् वानराणां सुदंष्ट्राणां संपन्नबलशालिनां ४ महा
त्मनां सुदुष्प्रापं प्राप्तं राज्यमिदं प्रभो भवता समनुज्ञातः प्रविश्य नगरं शुभं ५ संविधास्य
ति कार्याणि सर्वाणि ससुहृद्गणः स्नातोऽयं विविधैर्गंधैरौषधैश्च यथाविधि ६ अर्चयि
ष्यति माल्यैश्च रत्नैश्च त्वां विशेषतः इमां गिरिगुहां रम्यामभिगंतुं त्वमर्हसि ७ कुरुष्व स्वामि
संबंधं वानरान्संप्रहर्षय एवमुक्तो हनूमता राघवः परवीरहा ८ प्रत्युवाच हनूमंतं बुद्धि
मान्वाक्यकोविदः चतुर्दश समाः सौम्य ग्रामं वा यदि वा पुरं ९ न प्रवेक्ष्यामि हनुमन्पि
तुर्निदेशपालकः सुसमृद्धां गुहां दिव्यां सुग्रीवो वानरर्षभः १० प्रविष्टो विधिवद्वीरः क्षिप्रं
राज्येऽभिषिच्यतां एवमुक्त्वा हनूमंतं रामः सुग्रीवमब्रवीत् ॥

विधिस्नातः राज्याभिषेकाभिषेका
भिषिक्तः ७ स्वामिसंबंधः वानरस्वामित्वसंबंधे सुग्रीवस्य राज्याभिषेके कारणातिशयः १० अभिषिच्यतां मदा

74 A

यतोऽन्यहस्य श्रेष्ठः स्वतो विक्रमेणाराज्येष्ठस्य सहमध्यस्थुतस्मात्यौवराज्ययोग्यः १३ सीतान्वेषणोद्यो
गे सुग्रीवस्यालस्यादि शङ्कां पूर्वोयमिति ये चत्वारो वार्षिकसंज्ञकाः प्रवृत्तास्तेषामयं पूर्व इति योजना १४

वृत्तज्ञो वृत्तसंपन्नमुदारबलविक्रमं इममप्यंगदं वीरं यौवराज्येऽभिषेचय १२ ज्येष्ठस्य
हि सुतो ज्येष्ठः सदृशो विक्रमेणाच अंगदोयमदीनात्मा यौवराज्यस्य भाजनं १३ पूर्वोयं
वार्षिको मासः श्रावणः सलिलागमः प्रवृत्ताः सौम्य चत्वारो मासा वार्षिकसंज्ञिताः १४
नायमुद्योगसमयः प्रविश त्वं पुरीं शुभां अस्मिन् वत्स्याम्यहं सौम्य पर्वते सहलक्ष्मणः १५
इयं गिरिगुहा रम्या विशाला युक्तमारुता प्रभूतसलिलाभतेकमलोत्पला १६ कार्त्ति
के समनुप्राप्ते त्वं रावणवधे यत एष नः समयः सौम्य प्रविश त्वं स्वमालयं १७ अभिषिं
चस्व राज्ये च सुहृदः संप्रहर्षय इति रामाभ्यनुज्ञातः सुग्रीवो वानरर्षभः १८ प्रविवेश
पुरीं रम्यां किष्किन्धां वालिपालितां तं वानरसहस्राणि प्रविष्टं वानरेश्वरं १९ अभि
वार्य प्रविष्टानि सर्वतः प्लवगेश्वरं २० प्रणम्य मूर्धा पतिता वसुधायां
समाहिताः सुग्रीवः प्रकृतीः सर्वाः संभाष्योत्थाप्य वीर्यवान् २१

युक्तमारुतं मारुतेन युक्तेत्यर्थः अस्मिन्वत्स्यामीति शेषः १६ यत्नवतस्तव एष यः समय इति आश्विने २।
तेनेयत्तां सम्भवेयः संकेत इत्यर्थः १८ सभा प्रणम्य मूर्ध्ना श्रीभूपवसुधायां दंडवत्पतिताः अत्याप्यव
सुधायां पतिता निशेषः २१ ॥ राम ॥

रा कि प्रविष्टंभीमविक्रांतमिति प्रविश्यताभिनिष्क्रान्तमिति पाठे प्रविश्य ततः पुरगतकोशाद्विके दृष्ट्वा
७५ अभिषेकाय तत्पुनः प्रतिनिवृत्तसभामागतमित्यर्थः २७ वीरहूह्वप्ररोहा ग्रयोजनाः २८ गंधान्
75
ध्यात्ररेततःपुरे सौम्ये प्रविवेश महाबलः प्रविष्टं भीमविक्रांतं सुग्रीवं वानरर्षभं २९ अभ्य
षिंचनसुहृदः सहस्राक्षमिवामराः तस्यापांडुरमाजह्रुः छत्रंहेमपरिष्कृतं २३ शुक्ले
चवालव्यजने हेमदंडे यशस्करे तथारत्नानिसर्वाणिसर्वबीजौषधानिच २४ स
क्षीराणांचवृक्षाणांप्ररोहान्कुसुमानिच शुक्लानिचैववस्त्राणिश्वेतंचैवानुलेप
पनं सुगंधीनिचमाल्यानिस्थजलान्यंबुजानिच चंदनानिचदिव्यानिगंधांश्चवि
विधान्बहून् २५ अक्षतंजातरूपंचप्रियंगमधुसर्पिषी दधिचर्मचवैयाघ्रंपरा
र्ध्यौचाप्युपानहौ २० समालंभनमादायगोरोचनमनःशिलां आजग्मुस्तत्रमुदि
ताःवाराःकन्यास्तुषोडश २८ ततस्तेवानरश्रेष्ठमभिषेक्तुंयथाविधि रत्नैर्वस्त्रैश्च
भक्ष्यैश्चतोषयित्वाद्विजर्षभान् २९ ततःकुशपरिस्तीर्णेसमिद्धेजातवेदसि म
त्रपूतेनहविषाहुत्वामंत्रविदोजनाः ३० ततोहेमप्रविष्टानेवरास्तरणसंवृते प्रा

[illegible]

गेयद्रव्याणि २० समालंभनंअनुलेपनद्रव्यं तदेवाह गोरोचनमित्यादि २९ ततःकुशे
तिग्रनेनाग्निसाध्यकर्मापिकारितेषांदर्शयति मत्रमसदृशामवहाराणेवदत्तवाच ३१ ७५

मंत्रैः स्थापयित्वा वसवस्त्वाग्राय पूर्वेणाङ्गंदस्तेनस्तारिमंत्रैरासने स्थापयित्वेत्यर्थः ३२ अथ आहृत्य सलि
लं कृत्वा विमलजलं कुम्भेषु निधायेति सेवेयथः ३३ महर्षिविहितेन बौधायनादिविहितेन ३४
प्राङ्मुखं विविधैर्मन्त्रैः स्थापयित्वा वरासने नदीनदेभ्यः संहृत्य तीर्थेभ्यश्च समन्ततः ३५ आ
हृत्य च समुद्रेभ्यः सर्वेभ्यो वानरर्षभाः अपः कनककुम्भेषु निधाय विमलं जलं ३६ शुभैर्वृ
षभशृङ्गैश्च कलशैश्च वकांचनैः शास्त्रदृष्टेन विधिना महर्षिविहितेन च ३७ गजगवा
क्षो गवयः शरभो गन्धमादनः मैन्दश्च द्विविदश्चैव हनूमान् जाम्बवांस्तथा ३८ अभ्यषिं
चंत सुग्रीवं प्रसन्नेन सुगन्धिना सलिलेन सहस्राक्षं वसवो वासवं यथा ३९ अभिषिक्ते
तु सुग्रीवे सर्वे वानरपुंगवाः प्रचुक्रुशुर्महात्मानो हृष्टाः शतसहस्रशः ४० रामस्य तु व
चः कुर्वन् सुग्रीवो वानरेश्वरः अंगदं संपरिष्वज्य यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ४१ अंगदे चाभिषि
क्ते तु सानुक्रोशाः प्लवंगमाः साधु साध्विति सुग्रीवं महात्मानोऽभ्यपूजयन् ४२
रामं चैव महात्मानं लक्ष्मणं च पुनः पुनः प्रीताश्च तुष्टुवुः सर्वे
तादृशे तत्र वर्तिनि ४३ हृष्टपुष्टजनाकीर्णा पताकाध्व
जशोभिता बभूव नगरी रम्या किष्किन्धा गिरिगह्वरे ४४
हृष्टाः प्रचुक्रुशुः किलकिलाशब्दं कृतवन्तः ३९ तादृशे तत्र वर्तिनि अभिषिक्ते सुग्रीवे अंगदे च
किष्किंधायां प्रवर्तमाने सतीत्यर्थः ४३ ४४ ॥

विमानः इतिरामाभि० किष्किं षड्विंशः २६ गुहांकिष्किंधायांआप्रस्रवणेततदाश्रमं १ गिरिवर्णा
नेशार्दूलेति २ प्रत्यग्रत्वात्प्रत्यग्रहीन ४ समयंपूर्वोक्तंकालयुक्तंतत्कालोचिते ५ यु
निवेद्यरामायततदामहात्मनेमहाभिषेकंकपिवाहिनीपतिः रुमांचभार्यांप्रतिपल
भ्यवीर्यवान्प्रवापराज्यंत्रिदशाधिपोयथा ७८ इत्यार्षेरामायणेकिष्किंधाकांडेष
ड्विंशःसर्गः २६ अभिषिक्तेतुसुग्रीवेप्रविष्टेवानरेगुहां आजगामसहभ्रात्रारामः
प्रस्रवणंगिरिं १ शार्दूलमृगसंघुष्टंसिंहैर्भीमरवैर्वृतं नानागुल्मलतागूढंबहु
पादपसंकुलं २ ऋक्षवानरगोपुच्छैर्मार्जारैश्चनिषेवितं मेघराशिनिभंशैलंनित्यं
शुचिकरंशिवं ३ तस्यशैलस्यशिखरेमहतीमायतांगुहां प्रत्यगृह्णतवासार्थंरामः
सौमित्रिणासह ४ कृत्वाचसमयंरामःसुग्रीवेणसहानघः कालयुक्तंमहद्वाक्य
मुवाचरघुनंदन ५ विनीतंभ्रातरंभ्राता लक्ष्मणंलक्ष्मिवर्द्धनं इयंगिरिगुहारम्यावि
शालायुक्तमारुता ६ अस्यांवत्स्यामसौमित्रेवर्षरात्रमरिंदम गिरिशृंगमिदंरम्यमुत्त
तमंपार्थिवात्मज ७ श्वेताभिःकृष्णताम्राभिःशिलाभिरुपशोभितं नानाधातुसमा
कीर्णंनदीदर्दुरसंयुतं ८ विविधैर्वृक्षखंडैश्चचारुचित्रलतावृतं नानाविहगसंघुष्टम
त्कमायुक्तमारुतउचितवाता ९ वर्षरात्रेव्यतीतेवकवचनेवार्षिकामासाश्यपथेः १० नदीसंवधि

गुहावर्णनम्
दरीःसंयुतंदर्दुरसंयुतं

76A

गुहायानानित्रैरेभविष्यति भाविवारिप्रवाह्याग्गुहासमीपवर्तिनीभविष्यतीत्यर्थः ११ प्रागुदक्प्रव
णेऽस्मान्देशे नन्ववतिदेशावर्तमाना गुहा साधु सम्यग्भविष्यति सर्वसाधनमिति शेषः पौरस्त्यवर्ष
वातप्रवेशाभावात्साधुत्वं बोध्यं तेन श्रेतिद्वारत्वं सूचितं पश्चाद्भागे च घोन्नतात्प्रत्यग्वा रोधकत्वा

मालतीकुंदगुल्मैश्च सिंडवारैः शिरीषकैः कदंबार्जुनसर्जैश्च पुष्पितैरुपशोभितं १० इयं
च नलिनी रम्या फुल्लपंकजमंडिता नातिदूरे गुहाया नौ भविष्यति नृपात्मज ११ प्रागुद
क्प्रवणे देशे गुहा साधु भविष्यति पश्चाच्चैवोन्नता सौम्य निवातेयं भविष्यति १२ गुहाद्वा
रे च सौमित्रे शिला समतला शिवा कृष्णा चैवायता चैव भिन्नांजनचयोपमा १३ गिरिः
शृंगमिदं तात पश्य चोत्तरतः शुभं भिन्नांजनचयाकारमंभोधरमिवोदितं १४ दक्षिण
स्यामपि दिशि स्थितं श्वेतमिवापरं कैलासशिखरप्रख्यं नानाधातुविराजितं १५ प्रा
चीनवाहिनीं चैव नदीं भृशमकर्दमां गुहायाः परतः पश्य त्रिकूटे जाह्नवीमिव १६ चं
दनैस्तिलकैः सालैस्तमालैरतिमुक्तकैः पद्मकैः सरलैश्चैव अशोकैश्चैव शोभितां १७

त्रिवाताच १२ महाद्रोरेइति तेनवह्निरूपवपानसौकर्यं १३ उत्तरउत्तरभागे १४ श्वेतमिवाव
रेश्वेतवत्रमिवस्थितं श्वेतमिवापरपादपरस्मृंगंश्वेतमिवरूप्यमिवस्थितेत्यर्थः १५ त्रिकू
टेपर्वोघनत्रिकूटाचलेजाह्नवीपदेननवत्याजाह्नवीसदृशीमेदाकिन्याख्यानदी १६ अतिमु
क्तःपुंड्रकःपद्मकस्तुंटनभेदःसरलःपीतद्रुः १७ ॥ राम ॥

एकैकमनुरक्तैः परस्परानुरागयुक्तैः पादिलवाः जलपक्षिणः २३ सुरुचिराश्चोप्यर्थशोभमाना
मुदन्वनहृत्तपंक्तीरपिपद्मवमनसासकल्पेनसममेवादिता कजभान्ताहृत्तो विशेषाणां पंक्तयः

वानीरैस्तिमिशैश्चवञ्जुलैः केतकैरपि हिंतालैस्तिमिषाणीपैर्वीतसैः ऋतमा
लकैः १९ तीरैरेतैः शोभिताभातिनानारूपैस्तनव्रतनैः वसनाभरणोपेताप्रमदे
वाभ्यलंकृता १९ शतशः पक्षिसंघैश्चनानानादविनादिता एकैकमनुरक्तैः
श्चचक्रवाकैरलंकृता २० पुलिनैरतिरम्यैश्चहंससारससेविता प्रहसन्त्येवभा
षानानारत्नसमन्विता २१ क्वचिन्नीलोत्पलच्छन्नाभातिरक्तोत्पलैः क्वचित्
क्वचिदाभातिशुक्लैश्चदिव्यैः कुमुदकुड्मलैः २२ पारिप्लवशतैर्जुष्टा बर्हिक्रौञ्च
विनादिता रमणीयानदीसौम्याम्मुनिसंघनिषेविता २३ पश्यचन्दनवृक्षाणां
पंक्तीः सुरुचिरा इव ककुभानाञ्चदृश्यन्तेमनसैवोदिताः समं २४ अहोसुरमणी
योयंदेशः शत्रुनिषूदन दृढंरंस्यावसौमित्रेसाध्वत्रनिवसावहे २५ इतश्चनातिदूरे
साकिष्किन्धाचित्रकानना सुग्रीवस्यपुरीरम्याभविष्यतिनृपात्मज २६ गीतवा
दित्रनिर्घोषः श्रूयतेजयतांवर नदतांवानराणांचमृदंगाडम्बरैःसह २७ लब्ध्वाभा

इतिशेषः २९ नातिदूरत्वगमकं गीतेत्यादिमृदंगाडम्बरैः मृदंगशब्दैः २० ॥ २८ ॥ राम

77A

बहूनि दृष्टपानि उत्तमवस्तूनि यत्नतोद्यैः कृतं ज्ञत्वा स्मि त्रितिगिरिविशेषणं २६ बहूद्रव्येणसाव सायनवहूद्रव्यवति गिरिसावर् २७ उदयोदयपर्वतः भ्युदिते उदयेप्राप्ते २८ अनन्तनयं अनन्तनयवत २९ अयोग्यतेअयोग्यमास्मित्यर्थः ३० क्रियापरो नित्यकर्मानुष्ठाता देवपरायणो देवब्र

ह्मणुकास्यवसत्तवरोघवः सहलक्ष्मणः बहुदृष्टपटीकृतेजेतस्मिन्वसत्तवणगिरौ २६
समत्वेहिवहुद्रव्येतस्मिन्दिपशौ पौरे वसतत्सगमस्यशेतिकल्पापिनाभवत्त २७
दतोहिभार्यास्मरतः प्राणम्योगरीयसी उदयाभ्युदितेदृष्ट्वा शोकसविशेषतः ३१
अविवेषनितेनिद्रानिशासुशयनंगते ततस्तत्स्थतेशोकेनवाष्पोपहतचेतने
तंशोचमानंकाकुत्स्थंनित्यंशोकपरायणं तल्पदःविबवीद्भ्रातालक्ष्मणोनुन
यंवचः ३३ अलंवीरव्यथागत्वानत्वंशोचितुमर्हसि शोचतोह्यवसीदंतिसर्वार्था
विदितेहिते ३४ भवान्क्रियापरोलोकेभवान्देवपरायणः आस्तिकोधर्मशील
श्चव्यवसायीचराघव ३५ नह्यव्यवसितःशत्रुंराक्षसंतंविशेषतः समर्थस्त्वरणे
हंतुंविक्रमेजिह्मकारिणं ३६ समन्मूलयशोकंत्वंव्यवसायेस्थिरीकुरु ततःसप
रिवारंतंराक्षसंहंतुमर्हसि ३७ पृथिवीमपिकाकुत्स्थससागरवनाचला परिव

र्तयः व्यवसायी भयमी ३८ अव्यवसितःशोकेनोद्यमहीनस्तं हंतेनसमर्थः विक्रमेविक्रमस्था
नेरणेजिह्यकारिणंकुटिलं ३६ अतःशोकेसमन्मूलेयव्यवसायमयोगंपरिवर्तनमधरोत्तरी।

रा कि
७८
78

दीप्तैर्दीपकैर्वा केचिदिति शेषः कालेहोमकाले ४१ अनार्येणानार्येण कृतघ्नेन स्निग्धेन न तत्कालो
चितप्रियपरेण हितेनोदर्कहितेन अविषणात्सत्यविक्रमयुक्तेन अमोघविक्रमयुक्तेन ४२ विक्रमका
ले युक्ते जः सहजमिति शेषः प्रोत्साहयामि अपुनानाच्छिन्नमिवतद्विति भावः ४३ शरत्काले
तेऽस्मात्तेसुग्रीवस्य प्रसादं चित्तसौमनस्य नदीनां चामलोदकत्वरूपे ४४ उपकारेणयुक्ते

शरत्कालं प्रतीक्षस्व प्रावृट्कालोयमागतः ततः सराष्ट्रं सगणं रावणं तं वधिष्य
सि ३५ अद्रेस्तु रवलुतेवीर्यं प्रशस्तं प्रतिवोधये दीप्तैराहुतिभिः काले भस्मच्छन्नमि
वानलं ४० लक्ष्मणस्य हि तद्वाक्यं प्रतिपूज्य हितं शुभं राघवः सुहृदं स्निग्धमि
दं वचनमब्रवीत् ४१ वाच्यं यदनुरक्तेन स्निग्धेन च हितेन च सत्यविक्रमयुक्ते
न तदुक्तं लक्ष्मणेन यथा ४२ एष शोकः परित्यक्तः सर्वकार्यावसादकः विक्रमे
ष्वप्रतिहतं तेजः प्रोत्साहयाम्यहं ४३ शरत्कालं प्रतीक्षिष्ये स्थितोस्मि वचने तत
व सुग्रीवस्य नदीनां च प्रसादमनुपालयन् ४४ उपकारेण वीरस्तु प्रतिकार

णयुज्यते अकृतज्ञोप्रतिकृतो हंति सत्ववतां मनः ४५

वीरोः वशं प्रतिकारेण प्रत्युपकारेणयुज्यते केन चित्कृतोपकारो वीरपुरुषोः वशं प्रत्यु
पकारोस्यैवेति भावः उक्तं एवं निश्चयं तत्राह अकृतज्ञो भक्त्वा यद्यप्रतिकृतोः कृतमु
त्युपक्रियो भवति तदा सत्ववतां मनस्सारं शं मनो हंति मैत्रीं नाशयत्येवातोमित्रत्वाद्व

78A ततेवंसमवाक्यमेवमुक्तंप्रणिपात्यनिश्चित्यमात्मनःशुभंदर्शनंशुभांबुद्धिंप्रदर्शयन्नुवाच ४९ नत्व
प्रयातेवर्षाकालेस्थितःस्थिरनिश्चयः ५० किंसुग्रीवेणचैवरावणंहनिष्यामीत्येवंवक्तुंहेरामात्त।

ततेवंप्रुक्तंप्रणिपात्यलक्ष्मणःकृतांजलिस्तस्यनिशम्यभाषितं उवाचरामंस्वभिरामद
र्शनंप्रदर्शयन्दर्शनमात्मनःशुभं ४९ यथोक्तमेतत्तवसर्वमीप्सितंनरेंद्रकर्तानचिरात्तवान
रः शरत्प्रतीक्षःक्षमितामिमंभवान्जलप्रपातंरिपुनिग्रहेधृतः ५० नियम्यकोपंप्रति
पाल्यतांशरत्क्षमस्वमासांश्चतुरोमयासह वसाचलेस्मिन्मृगराजसेविते संवर्धयन्शत्रु
वधेसमर्थः ५१ इत्यार्षेरामायणेकिष्किंधाकांडेसप्तविंशःसर्गः २७ सतदावालिनंहत्वा
सुग्रीवमभिषिच्यच वसन्माल्यवतःपृष्ठेरामोलक्ष्मणमब्रवीत् १ अयंसकालःसंप्रा
प्तःसमयोद्यजलागमः संपश्यत्वंनभोमेघैःसंवृतंगिरिसन्निभैः २ ॥ राम

स्याहनियमेप्ति चारगतंदेतःसंवर्तयन्उक्तकालेह्युपपन्न ५८ हुयमानः इतिरामायणेरामेसुग्री
मोचकिष्किंधाकांडेसप्तविंशः २७ सतदेति १ सविग्रहिपमार्थेकःसकालजाहय्ययचलागमः
सप्रद्धतसंपश्यनभप्राकाशे २ ॥ ॥

रा कि समुद्राणां रसं जनं भास्करस्य गभस्तिभिर्यैः पीतं कार्तिकादि नवमासपूर्णेन गर्भेण जलरूपं रसायनं लोकजी
७८ वातभूतं प्रसूतं तेषां जननीं गर्भमाहात्म्यात्तामुद्दिश्य तापिता इव ३ दिवाकरोल्लकर्त्तनशा(?)कासकरस्य
79 थः ४ संध्यारागोऽस्थितेऽद्रि(?)नसंध्यारागरत्नपटवितानैरंतेषु पर्यंतभागेषु श्यामैः स्निग्धैः किंचिज्जलसं
वंधात् अभ्रपटच्छेदैः वहद्व्रणामिवत्युत्प्रेक्षा ५ मंदमारुतवनिश्वासोपस्सने संध्यारूपणं वदने

नवमासपूर्णेन गर्भेण भास्करस्य गभस्तिभिः पीतास्ते समुद्राणां यैः प्रसूतं रसायनं ३ शा
कामेव रसाहस्यमेव सोपानपंक्तिभिः स्निग्धजात्यर्जुनमालाभिरल्लेकर्त्तं दिवा संध्यारागोत्त
स्थितैः तस्मैरंतेषु पिच्युर्पाडुभिः स्निग्धैरभ्रपटच्छेदैर्वहद्व्रणमिवांबरं ५ मंदमारुतनिः
श्वाससंध्यावदनरंजितं अपांडुजलदं मानिकामांतरमिवांबरं ६ एषा च मेघपरिक्लिष्टा
नववारिपरिप्लुता सीतेव शोकसंतप्ता मही बाष्पं विमुंचति ७ मेघोदरविनिर्मुक्ताः
कल्हारदलशीतलाः शाकामंजलिभिः पातुं वाताः केतकगंधिनः ८
हरिचंदनेनरंजितं अपांडुपां
डुजलदं जलदस्यानेकामांतरस्य कपोलादि ६ घर्मेणरविते जसापरिक्लिष्टा संतप्ता वा
सुषाणां बाष्पेन वजलंच ७ मेघोदरविनिर्मुक्ताः इति मंदिरा कल्हारलिप्तदलवच्छीतलाः के
तकगंधिनो वाताञ्जलिभिः पातुमित्यादरातिशयाद्रुक्तिः नजलच्छान्तिहरत्वाच्च ८ ॥ राम

79A फुल्लाः पुष्पिता अर्जुना यस्मिन् धाराः जलधाराः अत्र शैलस्याभिषेचनद्राहकत्वाद्वाग्निः १ धा
रावर्षाधारासर्पयज्ञोपवीतधराः मारुतापूरितत्वेन गह्वरवन्तः प्राधीता उपक्रान्ताध्ययनाः पर्वता इ
वेत्यर्थः २ अंतर्गतस्तनितनिर्घोषैः कषाप्रहारैः क्रियमाणाः शब्दायमानं सवेदनमि
त्येयामतमास्वमितिशेषः ३ घनैरनुलिप्ता इवाः तएव नष्टाग्रहरूपाग्रहाद्यायासहिताः प्रति

एष फुल्लार्जुनः शैलः केतकैरभिवासितः सुग्रीव इव शान्तारिर्धाराभिरभिषिच्यते १
मेघकृष्णाजिनधरा धारायज्ञोपवीतिनः मारुतापूरितगुहाः प्राधीता इव पर्वताः २ क
शाभिरिव हैमीभिर्विद्युद्भिरभिताडितं अंतःस्तनितनिर्घोषं सवेदनमिवांबरं ३
नीलमेघाश्रिता विद्युत्स्फुरंती प्रतिभाति मे स्फुरंती रावणस्यांके वैदेहीव तपस्विनी १२
इमास्ता मन्मथवतां हिताः प्रतिहता दिशः अनुलिप्ता इव घनैर्नष्टग्रहनिशाकराः
क्वचिद्बाष्पाभिसंरुद्धान्वर्षागमसमुत्सुकान् रजः प्रशांतं सहिमाद्य वायुर्निदाघदोषप्रसराः
प्रशांताः स्थिता हि यात्रा वसुधाधिपानां प्रवासिनो यांति नराः स्वदेशान् ५ ॥

हतम्प्रावीता दिग्धाना इमा दिशो मन्मथोत्सवसाधनप्रियासहितानां हिताः सुरजनिकाः ३
बाष्पाभिसंरुद्धान् नववारिसेकजमहीसमुद्भूतोष्मणाभिभूतान् वर्षाया आगमेन समुत्सुका
न्सहर्षान्सानुपुष्पितानित्यन्वयः ४ सहिमः निदाघस्य ग्रीष्मस्य दोषप्रसराः संतापादादयः स्थि
ता लब्धा निवृत्तेति यावत् स्वदेशान्याति प्रियाविप्रयुक्तैः स्थातुमशक्यत्वात् ५ ॥ राम ॥

रा कि मानसंसरःअभीक्ष्णमभिलषंतःप्रवृष्टेवर्षोदकेनविक्लवेषुक्लिष्टगमनेषुमार्गेष्वितिशेषःयानानिर
८० याद्दीनिनसंपतंतिनगच्छंति १६ शान्तमहार्णवस्यनितांतगंभीरसमुद्रस्य १७ सर्जादिपुष्पमिश्रपवे
80 नसंवीज्यमानाभिस्ताम्रवर्णमपिशाक्षपर्णप्रपतनेनजलेनघ्नःशीघ्रंवहंतिसमद्भहते १८ रसा

संप्रस्थितामानसवासलुब्धाःप्रियान्विताःसंप्रतिचक्रवाकाः अभीक्ष्णवर्षोदकविक्ल
वेषुयानानिमार्गेषुनसंपतन्ति १६ क्वचित्प्रकाशंक्वचिदप्रकाशंनभःप्रकीर्णाम्बुध
रंविभाति क्वचित्क्वचित्पर्वतसंनिरुद्धंरूपंयथाशान्तमहार्णवस्य १७ व्यामिश्रितं
सर्जकदम्बपुष्पैःनवंजलंपर्वतधातुताम्रं मयूरकेकाभिरनुप्रयातंशैलापगाःशी
घ्रतरंवहन्ति १८ रसाकुलंषट्पदसंनिकाशंप्रभुज्यतेजम्बुफलंप्रकामं अनेकव
र्णंपवनावधूतंभूमौपतत्याम्रफलंविपक्वं १९ विद्युत्पताकाःसबलाकमालाःशैले
न्द्रकूटाकृतिसंनिकाशाः गर्जन्तिमेघाःसमुदीर्णनादामत्तागजेन्द्राइवसंयुगस्थाः २०
वर्षोदकाप्यायितशाद्वलानिप्रवृत्तनृत्तोत्सवबर्हिणानि वनानिनिर्वृष्टबलाहका
निपश्यापराह्णेष्वधिकंविभान्ति २१ ॥

रसाकुलंरसवत्षट्पदसंनिकाशंभ्रमरसदृश
वर्णंप्रकामंपर्याप्तंयथाभवतितथाप्रभुज्यतेभक्ष्यतेवनेचरैरितिशेषः आम्रफलस्यातिपक्वत्वात्स्व
तएवभूमौपातः १९ बलाकमालयान्वित पंक्त्यासहिताःकूटःशिखरंतदाकारसदृशाका
राः २० प्रवृत्तेनृत्यादिन्द्रोत्सवप्रवृत्तमयूराणि निर्वृष्टबलाहकायेषुतानि २१ राम ८

80A

सलिलानिभाः समलिलरूपभाः भावजाताच्च विभ्रमगमने २२ गम्भीर्यमेघाभिकामोयस्याः सं
निसपतन्तीनभसिगच्छन्तीश्रुतएवसमाहितानाहर्षवतीवलाकपंक्तिरिसुहृत्सः नडतसस्पतन्त्याहिव
राश्रुहापौरश्रीकाम्यनपश्चसवर्षपिनीतनवाहविसेवरस्यमालव २३ वालेरिद्धगापर्यन्तरमध्यम

समद्ददन्तः सलिलानिभाः स्वालाकिनोवारिपरानदन्तः महत्सश्रृंगेषुमहीधराणां
विभ्रम्यविभ्रमपुनः प्रयाति २२ मेघाधिकामापरिसपन्तेतोसमाहितामातिवला
कपंक्तिः वातावधूतावरपौरश्रीकीलेववमाह्यविरावरस्य २३ वालेन्द्रगोपान्तरचि
त्रितेननविभातिभूमिर्नवशाद्वलेन गात्रानपत्कनशुकप्रभेणनारीवलोलाहि
तकेवलेन २४ निद्राशनैः केशवमभ्युपैतिद्रुतेनदीसागरमभ्युपैति नष्टावला
कावनमभ्युपैतिकंमनसकामाप्रियमभ्युपैति २५ जातावनान्ताः शिखिसम्प्रहृत्ता
जातः कदम्बाः सकदम्बशाखाः जातान्हषागेषुसमानकामाजातामहीसस्यव
नाभिरामः २६ ॥ राम ॥

येचित्रितेनशाद्वलेनवृताभूमिः स्वतः शुकवर्णेनमध्यमुध्येलाद्धाविद्रुमेनकेवलेनहृ
तानारीवनिद्रेतिश्राषाढांस्वापोत्सवोनहृष्टागभधारणार्थं २५ सिखिनासहपहृत्तेषवनेन
सकदम्बाः सकदम्बपुष्पाः शाखेषासमानकामाउभयेपिकाउत्पर्यैः सस्यवनस्याभिरामा २६

रा.कि.
९१

वृहणादिक्रियाणां नयादीनां चक्रमेणान्वयाद्यथासंख्यमत्रालंकारः प्लवंगमाः समाश्वसेतिसु
ग्रीवराज्यलाभात् वननिर्झरेक्रीडास्थानकं तकरोपमा प्रायप्रहर्षितानाः शरणत्वेनवाहः प्रयत्नविशे
रणाहः २८ पुष्करासैलदासवद्देववगाढेवृद्धमदेहलणानां नसवनानिति २९ अंगारशालानामि

वदेतिवर्षतिनदंतिभांतिपापांतिनित्यंतिसमासमेति नद्योवनामनगजावने
नाः प्रियाविहीनाः पिविनः प्लवंगमाः ३० महर्षिनाकेनकिंपुरुषगोपमाच्चापम
नावननिर्झरेषु भयानशष्टाकुलितागजेन्द्राः सान्द्रैमदेः सुमदानदंति ३१ धारानि
पातैरभिहन्यमानाः कदंबशाखासुविलंबमानाः तणाजितेपुष्परसावगाढेषु
नेमंदं षट्पदचरणास्पृजंति ३२ अंगारचूर्णोत्करसंनिभैः फलैः सपर्षपाण्डुरसैः समृद्धैः
जंबूद्रुमाणां प्रविभांतिशाखा निपीयमाना इव षट्पदौघैः ३३ नविद्युता काभि
रलंकृतानामदीर्णगंभीरमहारवाणां विभांतिरूपाणिवलाहकानां रणा
भिकानामिववारणानां ३४ मार्गानुगः शैलवनानुसारी संप्रस्थितोमेघरवंनि
शम्य युद्धाभिकामः प्रतिनादशंकी मत्तोगजेन्द्रः प्रतिसंनिवृत्तः ३५ क्वचित्प्रगी
ताइव षट्पदौघैः क्वचित्प्रनृत्ता इव नीलकंठैः क्वचित्प्रमत्ता इव वारणेन्द्रैर्विभा

त्यनेकाश्रयिणो वनान्ताः ३६

तच्चूर्णोसपराक्रमस्तस्मैः अनेनफलानामतिमहत्ते सूचितं अत्युक्तिरत्रालंकारः ३३ एष
तोमेघरवं निशम्य श्रुत्वाप्रतिनादशंकी शत्रुभूतगजेनरनादशंकी प्रतिनिवृत्तः ३५ अनेका

९१

81A

कंदलस्थलोत्पलमधुवारिमधुमत्तंशवारिप्रपानभूमिमचवानभूमिमलस्यामपिकदंवादिषु ।
ध्वाणीमघ्यशणीत्तामृतगजनपाटलतत्रत्येव ३४ विवर्णाछदनाःजलेसेकतोविवर्णपत्राः ३५
षट्पदोभ्रमरस्तन्तध्वनिरूपंतंश्रोत्राणामधुराभिपानंगीतेयस्मिन्नज्ञवलेभमानोमेकानामुद्दी
तिनमेवकेदनतालंयत्रमतत्रपारश्रावेशग्रहतालापस्मिन्मेचशाद्वापवमत्तंगनादाःनैराविष्कृते

कदंबसंतानोन्नतकंदलाग्रांवनांतभूमिमधुवारिशर्णि मयूरसमन्ताभिरुतप्रभृत्तैरापान
भूमिप्रतिमाविभाति ३४ मत्काससमाभसंलिलपतद्धैसतिमेलेपत्रपुटेषुलग्न ह
षाविवर्णाछदनाविहंगाःसौरंद्रतंतृषिताःपिबंति ३५ षट्पादतंत्रीमधुराभिधा
नंसवंगमोदीरितकेदनालं आविष्कृतंमेचमत्तंगनादैर्वनेषुसंगीतमिवप्रवृत्तं ३६
क्वचित्प्रनृत्तैःक्वचिदुन्नदद्भिःक्वचिच्चवृत्ताग्रविषमलकायैः व्यालंबबद्धाभरणैश
रीरैर्वनेषुसंगीतमिवप्रवृत्ते ३७ स्वनैर्घनानांप्लवगाप्रवृद्धाविहायनिद्रांचिरसंनि
रुद्धां अनेकरूपाकृतिवर्णनादानवांबुधाराभिहतानदंति ३८ ॥

प्रकटितंसंगीतंवनेषुप्रवृत्तमिव ३६ प्रवृत्तैःप्रारब्धनृत्यैःउन्नदंतोगायकास्तैःवृत्ताग्रनिष
लकायास्तेसंगीतोपलक्षितनृत्यप्रदेशाः ३७ चिरसंनिरुद्धांचिरसंपादितांशुष्कस्थानकस्थि
तिशेषःप्लवगाभेकाःअनेकरूपाआकृतिसंस्थानंवर्णोनीलपीतादिर्नादस्वरयेषां ३८ ॥

रा. कि. कामातरयुवतिवृतांमेनदीपुलिनेपपतितनघभेवारिरेणसमद्गाहिनाष्रत्नमितायुक्तवाकरूप
८२ लनायाभिःपीर्णानितदातितिरोधकत्ररतीभ्यानीयान्नपवाहपिन्नाततिरस्य नवप्राहृतरू
82 णाभोगावृतंतनवप्राहृतपुष्पायुपहारारवंशणाभागापादूतेस्तोक्कतेउपापयंतिप्रसमुपादः पा

नद्यःसमस्यापिवृककयाकाभ्ततदातिशीर्णान्यपवाहपिना दृश्यानवप्राहृतशृणाभो
गाद्भृतेसभनोरमपापयंति ३९ नीलेषुनीलावनवारिदेषुणामेधेषुमेघाःप्रतिभाति।
सक्ताः दवाग्निदग्धेषुदवाग्निदग्धाःशैलेषुशैलाइवबद्धमूलाः ४० प्रसतससतादि
नवहिमानिसशाककोपपाकुलशाड्वलानि चरंतितिपान्नेनवामितानिगजाःहर
स्यानिवलांतराणि ४१ नवांवुपातोद्गतकेसराणिफुवंपरिषिच्यसरोरुहाणि क
दंवपुष्पाणिसकेसराणिनवानिहृष्टाभ्रमराःपिवंति ४२ मत्तागजेंद्रामदिता
गजेंद्रावनेषुविक्रांततराम्रगेंद्राः रम्यानगेंद्रानिभृताननेंद्राःप्रक्रीडितोवारिधरैः
सुरेंद्रः ४३

दृश्याणेशनिहृतं ३९ नीलेषुमेघेषुसक्तानीलामेघाःप्रतिभाति दवाग्नि
दग्धेषुशैलेषुताद्दृशाशैलायदिसक्ताभवंतितदानेद्ववद्धमूलाइत्युभयत्रापि ४० प्रमत्त
शाद्वलग्रस्रवेति शाकागोद्गोपः ४१ गजेंद्राःवृषभाः निभृताःनयकोद्योगाःसर्वत्रजा
नाइतिशेषःसरेंद्रोदेवेंद्रःप्रक्रीडितःकर्नोनिष्ठा ४३ ॥ राम ॥ राम ८२

82A समुद्रनिनिस्तनः समुद्रनादोदधैः अपवाहयंतिप्रवहज्जलौघं रवैति ४४ वषप्रवेगाः स्फुटः विप्र
तिपन्नः प्रतिवद्धोमार्गोत्तरणोयाभिलाः ४४ रूपंनिर्मलमाकारंविविधपानपुष्करूपोरशो

मेघासमुद्रनसमुद्रनादामहाजलौघैर्गगनावलंबाः नदीतटोकानिसरांसिवापी
महीचक्रन्तमयवाहयंति ४४ ववर्षवेगाविपुलाःपतंतिप्रवोतिवातासमुदीर्ण
वेगाः प्रनष्टकूलाः प्रवहंतिशीघ्रंनद्योजलेविप्रतिपन्नमार्गाः ४५ नरैर्नरेन्द्रा इव
पर्वतेन्द्राः सुरेन्द्रदत्तैःपवनोपनीतैः घनाम्बुकुम्भैरभिषिच्यमानारूपंश्रियस्वामिवद
र्शयंति ४५ घनोपगूढंगगनेननतारानभास्करोदर्शनमभ्युपैति नवैर्जलौघैर्धर
णीवितृप्तातमोविलिप्तानदिशःप्रकाशाः ४० महान्तिकूटानिमहीधराणांधा
राविधौतान्यधिकंविभान्ति महाप्रमाणैर्विपुलैःप्रपातैर्मुक्ताकलापैरिववल्लवमानैः ४४
शैलोपलप्रस्खलमानवेगाःशैलोत्तमानांविपुलाःप्रपाताः गुहासुसंनादितब
र्हिणास्तुहारावकीर्यंतइवावभान्ति ४६ शीघ्रप्रवेगाःविपुलाःप्रपातानिर्धौतशृंगो
पतलागिरीणां मुक्ताकलापप्रतिमाःपतंतोमहागुहोत्संगतलैर्ध्रियन्ते ४०

पतंतीव ४६ घनोपगूढत्वान्नगनस्तुताराविदर्शनाभावःवितृष्णाजामिनोप्राशा ४० प्र
पातैर्निकरैः ४० प्रपतंतीतिप्रपातानिकराःविकीर्यंतस्त्रुटयंतः ४६ निर्धौतेतिक्षालितेशृं

रा कि ज्ञायते समीपतेऽन्नमानालंकारः ५२ वृत्तानिवृत्ताः एकैकपादे एषमेवार्थः प्रस्थितापि सेनाप
८३ थ्यावर्वर्ततेनो समीकृताः निरुद्धत्वसाधारणधर्मः ५३ प्रौष्ठपदोभाद्रपदः अस्मैवहृविहनाम
83 ध्येतमध्येन मिश्रुतेनाध्यायसमयउपाकरणकालः ५४ निवृत्तकर्मेक्षादनादिकर्मय।

वृत्तानामर्दविच्छिन्नाः स्वर्गस्त्रीहारमौक्तिकाः। पतंति चानलादिस्वतोयधाराः समंततः ॥
विलीयमानैर्विहगैर्निमीलद्भिश्च पंकजैः। विकसंत्या च मालत्या गतोऽस्तं ज्ञायते रविः ॥
वृत्तस्वाध्यायनैरिंदं पांथेन सेनापथश्च वर्वर्तते। वैराणि चैव मार्गाश्च सलिलेन समीकृताः
मासि प्रौष्ठपदे ब्रह्म ब्राह्मणानां विवक्षतां। अयमध्यायसमयः सामगानामुपस्थि
तः निवृत्तकर्मायतनो नानं नेसंचितसंचयः। आषाढीमभ्युपगतो भरतः कोसला
धिपः ५५ नूनमापूर्णमाणायाः सरय्वा वर्धते रयः। मां समीक्ष्य समायांतमयोध्याया
मिव स्वनः ५६ इमाः स्फीतगुणा वर्षाः सुग्रीवः समुपाश्नुते। विजितारिः सदारश्च रा
ज्ये महति च स्थितः ५७ अहं तु हृतदारश्च राज्याच्च महतश्च्युतः। नदीकूलमिव क्लि
न्नमवसीदामि लक्ष्मण ५८ शोकश्च मम विस्तीर्णो वर्षाश्च भृशदुर्गमाः। रावणश्च

सतारृशमापतनं प्रस्यसंचिताः संचितं जीवनसाधनानि येन सभरत आषाढीमाषाढ्यामभ्युपग
तः कृतपंक्तिविहृतसंकल्पः ५५ मामायांतं समीक्ष्य वननं प्रतिनिहतमिति शेषः ५६ वर्षाः
प्राप्येति शेषः ५७ नदीकूलकारे ५८ वर्षाश्च विस्तीर्णो भ्यत्तु वर्षेत्रकर्षः अपारः दुष्प्रवे

महौजसि दुरुवाः प्रमिमानिसे

रविर्मनिलपमाः ५

६२

83A

अयं भावः वर्षत्तौ यात्राभावे कार्यो नत्वत्नभा सुग्रीवे प्रणते विमयासोक्तो वषणाद्युहिप्यकिं
किंचिदपि नोक्तं ९० अपि च तदानीं गौरीभेमग्रात्मकार्याय वक्तुमनवचित्तमित्याह अपिचेति अ

अयात्रां चैव दृष्ट्वेमां मार्गांश्च भृशदुर्गमान् प्रणते चैव सुग्रीवे न मया किंचिदीरि
तं ९० अपि चातिपरिक्लिष्टं चिराद्दारैः समागतं आत्मकार्यगरीयस्त्वाद्वक्तुं नेच्छामि
वानरं ९१ स्वयमेव हि विश्रम्य ज्ञात्वा कालमुपागतं उपकारं च सुग्रीवो वेत्स्यते ना
त्र संशयः ९२ तस्मात्कालप्रतीक्षोहं स्थितोस्मि शुभलक्षण सुग्रीवस्य नदीनां च
प्रसादमभिकांक्षयन् ९३ उपकारेण वीरो हि प्रतीकारेण युज्यते अकृतज्ञोप्रति
कृतो हंति सत्त्ववतो मनः ९४ अथैवमुक्तः प्रणिधाय लक्ष्मणः कृताञ्जलिस्तत्प्रति
पूज्य भाषितं उवाच रामं स्वभिरामदर्शनं प्रदर्शयन् दर्शनमात्मनः शुभं ९५ यदु
क्तमेतत्तव सर्वमीप्सितं नरेंद्र कर्त्ता नचिराद्धरीश्वरः शरत्प्रतीक्षः क्षमतामिमं भवान्
जलप्रपातं रिपुनिग्रहे धृतः ९६ इत्यार्षे रामायणे किष्किंधाकांडे अष्टाविंशः सर्गः २८
समीक्ष्य विमलं व्योम गतविद्युद्बलाहकं सारसाकुलसंघुष्टं रम्यज्योत्स्नानुलेपनं १

पिपरिक्लिष्टगरीयस्त्वात्स्वकालात्ययपतः साध्यत्वात्तनेच्छामि नैषिषं ९३ शेषं व्याख्याने ९४
व्रशमाणः इतिरामाभिरामे किष्किंधाकांडे अष्टाविंशः २८ इदं शाव्योम्नसमीक्ष्य हरीश्वरमुपा
गम्यहृत्तनः ब्रवीति सुतेराणनवमश्लोकस्येतात्पर्यः १ ॥ राम ॥ राम ॥

रा॰ कि॰
८४
84

मंदौधर्मार्थयोःसंग्रहोयस्यतं असतांमार्गंकामप्रवृत्तिलक्षणमत्यर्थमाश्रयेतंइतिशेषः एकां
तगतमानसंकामभोगासक्तैकांतदेशागतचित्तं २ निवृत्तकार्यंनिवृत्तवालिवधरूपस्वकार्यंसि
द्धार्थंप्राप्तराज्यंअभिप्रेतानीप्सितान्प्राप्तवंतं ३ स्वांपत्नींरुमां ४ उच्छिन्नराज्यसंदेहंनिःसं
देहंवननष्टराज्यपालनेसंदेहं निश्चितार्थःनिश्चितसर्वशास्त्रार्थःअतएवार्थतत्त्वज्ञःकालेत्या

समृद्धार्थंचसुग्रीवंमंदधर्मार्थसंग्रहं अत्यर्थंचासतांमार्गमेकांतगतमानसं १
निवृत्तकार्यंसिद्धार्थंप्रमदाभिरतंसदा प्राप्तवंतमभिप्रेतान्सर्वानेवमनोरथान् २
स्वांचपत्नीमभिप्रेतांतारांचापिसमीप्सितां विहरंतमहोरात्रंकृतार्थंविगतज्व
रं ४ क्रीडंतमिवदेवेशंगंधर्वाप्सरसांगणैः मंत्रिषुन्यस्तकार्यंचमंत्रिणामनवे
क्षकं ५ उच्छिन्नराज्यसंदेहंकामवृत्तमवस्थितं निश्चितार्थोर्थतत्त्वज्ञःकालध
र्मविशेषवित् प्रसाद्यवाक्यैर्विविधैर्हेतुमद्भिर्मनोरमैः वाक्यविद्वाक्यतत्त्वज्ञंहरी
शंमारुतात्मजः ७ हितंतथ्यंचपथ्यंचसामधर्मार्थनीतिमत् प्रणयप्रीतिसंयुक्तंवि
श्वासकृतनिश्चयं ८ ॥ राम

कालेति कालोचितंधर्म
कृत्यमकलार्थतत्त्वज्ञः
विशेषमनुष्ठेयंवेत्तितादृशः ६ वाक्यैःप्रसाद्यप्रयोजनैः ७ हितंतत्कालहितंतथ्यमसंसया
मादिचतत्त्ववत् एतत्सर्वंतथ्यंवाक्यविशेषणं प्रणयःस्नेहःप्रीत्यासंयुक्तं विश्वासस्व ८४
वचनप्रामाण्यकृतनिश्चयंयस्मीदृशंहरीश्वरमित्यन्वयः ८

84A

तत्रप्रसादप्रयोजनकवाक्यान्याह राज्यंप्राप्तमित्यादिकौलीनं अलक्ष्मीगतत्ता २ शेषः कर्तव्यशे
षः कालज्ञः प्रत्युपकारकालज्ञः साधुवर्तते साध्वनुष्ठवान्वर्तते ९ हृष्टमनेनेनदेहः सैन्यं ग्रामपा
लकरणग्रामः समानि सवर्णानि संगमन्ते संगमेनन्तानीतिपादे मिलितानीत्यर्थः नत्वेकस
पिंडस्थम्भूतमितिभावः ११ निरस्यमानिरपायेअभिनीतार्थ अभिनीतार्थे प्रतिज्ञातार्थ १२ संभ्रमादनन्तर

हरीश्वरमुपागम्य हृष्टमानवाक्यमब्रवीत राज्यंप्राप्तंयशश्चैव कौलीश्रीरभिवर्द्धि
ता २ मित्राणांसंग्रहः शेषलङ्घवान्कर्तुमर्हसि योहिमित्रेषु कालज्ञः सततं साधु
वर्तते ९ तस्यराज्यंच कीर्तिश्च प्रतापश्चापि वर्द्धते यस्यकोशश्च दण्डश्च मित्राण्यात्म
नाच भूमिप ११ समान्येतानि सर्वाणि सराज्यंमहदश्नुते तद्भवान्वृत्तसंपन्नः स्थितः
पथिनिरत्यये ११ मित्रार्थमभिनीतार्थं यथावत्कर्तुमर्हसि संत्यज्य सर्वकर्माणि
मित्रार्थे योनवर्तते संभ्रमाद्विकृतोत्साहः सोनर्थेनावरुध्यते योहिकालव्यतीते
षु मित्रकार्येषु वर्तते सकृत्वा महतोप्यर्थान्नमित्रार्थेन युज्यते यदिदं मित्रकार्यं
तोकालातीतमरिंदम क्रियतां राघवस्यैतद्वैदेह्याः परिमार्गणं १८ ॥ राम

याविशेषेण कृतोत्साहोः अन्यत्रकर्मणो निःशेषः १२ कालव्यतीतेषु करणोचितकालमति
क्रान्तेषु पश्चात्तेषु वर्ततेत्स्वित्यर्थं यत्नेन समित्रस्य महतोर्थानकृत्वापि मित्रतत्प्रयोजनकार्येन
युज्यतेऽवचितकालात्कृतेकृतेनमप्यकृतमितिभावः १४ नकालातीतेभविष्यतो निःशेषः तस्मा

किष्किन्धाटी २४

रा॰ कि नत्वकार्यकालात्ययश्चेत्ततेज्ञापयिष्यत्येवेत्याह नचेति कालवित्कालविज्ञोपिसञ्चान्तनात
८५ दभिप्रायमेवकेवलमनुगच्छेन्तस्थीतिष्ठतीतिभावः १६ तदीयस्यस्फीतस्यमहतःकुलस्यहेतुः
85 दीर्घवपुःदानीकालान्तरेचवपुःस्वयंचालस्मणः १७ कृतेनवकार्यमितिशेषःआज्ञापयि
तमर्हसिरामप्रयोगान्स्वेमितिशेषः १८ नन्वेवमपिकालव्यतिक्रमस्तस्यातआह नहीति

ल नचकालमतीतंतेनिवेदयतिकालवित् त्वरमाणोपिसप्रज्ञस्तवराजन्वशानुगः १६
कुलस्यहेतुःस्फीतस्यदीर्घबंधुश्चराघवः अप्रमेयप्रभावश्चस्वयंचाप्रतिमोगुणैः १७
तस्यतेकुरुवेकार्यंपूर्वंतेनकृतंतव हरीश्वरकपीशश्रेष्ठानाज्ञापयितमर्हसि १८
कालव्यतिक्रमे ४ नहिमावडिवेकालोव्यतीतश्चोदनाहते चोदितस्यहिकार्यस्यभवेत् १९ अकर्तु कालव्य
रपिकार्यस्यभवान्कर्ताहरीश्वर किंपुनःप्रतिकर्तुस्तेराज्येनचधनेनच २० शक्ति
ह्री मानतिविक्रान्तोवानरर्क्षगणेश्वर कर्तुंदाशरथेःप्रीतिमाज्ञायांकिंनुसज्जसे २१ कामं
खलुशरैःशक्तःसुरासुरमहोरगान् नशोदाशरथिःकर्तुंवशेप्रतिज्ञामवेक्षते २२

चोदनाहतेरामप्रेरणांविनाज्ञातोपिकालातिक्रमोनदोषायेतिभावः नत्वेरणापदिकार्य
कारणेनदाकालव्यतिक्रमोभवेदेवेत्यर्थः १९ अकर्तुअपिअनुपकर्तुरपि कार्यस्यकर्ता
प्रेहेत्युपतिकर्तुरुपकर्तुः २० आज्ञायांकिंनुसज्जसेकिमर्थंनदाज्ञाप्रतीत्ययाविलंबसे २१
यद्यपितमस्यनमहापापंत्वानयापिसपरिवारोहसीतामन्वेषयिष्यामीतितेनप्रतिज्ञामवेक्षते

॥ श्री ॥ किष्किन्धाकाण्डटीका ८५

85 A

प्राणत्यागविशंकेन अनपकारिवालिप्राणत्यागे नेनेन दूनौ चित्रविशंका महितेन मित्रकृत्यं सकृत्य
मेवतितुष्यानवद्प्रियं कृतं मामागोम अनेषपाम २३ भयमिति राणः इति शेषः २४ प्रतिकृतं कृतोप
कारस्यापि निशाकपिराज २५ इदानीं सुग्रीवस्यात्तं वैभवं दर्शयति तवाज्ञयाहानेसति अस्मा
कं हरीणां मध्ये कश्चिदपि सत्तते विलं वेतेनस्य कस्य चित्कस्यापि बलिनो दुर्बलस्य वा ५ पल्ला

प्राणत्यागाविशंकेन कृतं तेन तु महत्प्रियं । तस्य मार्गाम वैदेहीं पृथिव्यामपि चांवरे २३
देवदानवगंधर्वा असुराः समरुद्गणाः । नच यक्षाम यं तस्य कुर्युः किमिव राक्षसाः २४
तदेवं वानरश्रेष्ठस्य पूर्वं प्रतिकृतं तथा । रामस्याहं सिपिङ्गेशाकर्तं तव वोत्मनः प्रियं २५
नाथस्त्वं दवनेनाप्नुगतिने यों पीचावरे । कस्यचित्सरणे स्यास्तु कपीश्वर तवाज्ञया २६
नदोशापपकः किंतेकृतेनाचापिमवस्यन । हस्यामयगृहसालसंतिको सुग्रशेनच २७
तस्यतद्वचनं श्रुत्वा कालेसाधु निरूपितं । सुग्रीवः सततस्पत्न्त्रुकारमतिमत्तमा २८
सहितः स्थातिमतिमात्रीलं नित्यं कृतोद्यमं । दिवसर्वानसर्वेषां सैन्यानामुपसंग्रहे २९

स्ताताले स्यश्रवागतिर्जीवनेनास्ति २६ एदेवनदाशाप य आज्ञाप्रकारं पृच्छति कः कपिः नेकं
केनियोगं कृतेनावापि सावे विभक्तिकस्तास्मिः क्वापि स्थितः अवस्थात अन्तिष्ठत आज्ञापनी
यासेनाकिथपित्तनयाह हरपइति कोवग्रतः कोदिचदिनसे व्यायाम्नंदेस्यांश्च पीरयासेव्या

वा किं ८९ 86

प्रसंगेन अविलंबेन सेनाग्रण्या सेनानाथेन सहेतिशेषः २० अंतपालादिगंतवैर्त्रिसेनापतयः समा
नयंतु समागच्छंतु ३१ अनंतरमानयनानंतरं कार्यं सेनादर्शनगणनादिरूपमनुपश्यतु संपादयत्विति
यावत् ३२ त्रिपंचरात्रात् पंचदशदिनात् ऊर्ध्वं यः प्राग्गच्छेत् तस्य दंडः तेन पदेन मध्ये सर्वेगणनमपि

यथासेनाः समग्रा मे यूथपालश्च सर्वशः समागच्छंति संगेन सेनाग्र्यगणनयाऽऽक्रम्य येन
नपालाः प्लवगाः शीघ्रगा व्यवसायिनः समानयंतु ते शीघ्रं त्वरिताः शासनान्मम ३१ संयच्छा
नंतरं कार्यं भवानेवानुपश्यतु ३२ त्रिपंचरात्रादूर्ध्वं यः प्राप्नुयादिह वानरः तस्य प्राणा
न्तिको दंडो नात्र कार्या विचारणा ३३ हरींश्च वृद्धानुपयातु सांगदो भवान्ममाज्ञामधिकृ
त्य निश्चितं इति व्यवस्था हरिपुंगवेश्वरो विधाय वेश्म प्रविवेश वीर्यवान् ३४ इत्यार्षे रामा
यणे किष्किंधाकांडे एकोनत्रिंशः सर्गः २९ गुहां प्रविष्टे सुग्रीवे विमुक्ते गगने घनैः वर्षरा
त्रे स्थितो रामः कामशोकाभिपीडितः १ पांडुरं गगनं दृष्ट्वा विमलं चंद्रमंडलं शारदीं रज
नीं चैव दृष्ट्वा ज्योत्स्नानुलेपनां कामवृत्तं २ दृष्ट्वा कालमतीतं च मुमोह परमातुरः ३ ॥ ना सा

तिभावः कार्तिकशुक्लादावियमाज्ञेति निवोध्यं ३३ वृद्धान् हरीन् सांगदो भवानुपयातु सांगदो
भवाननुपयातु संमाननार्थमिति शेषः ३४ इत्यार्षे इति रामा किं एकोनत्रिंशः २९ कालेन

कालानुक्रमेण कालविलोकम् ३ ॥ ८९

86A सेतौ चिंतसास्येणमनस्थो मनःसंहितामपिचितयामास नीवतिनवाकथमेनोप्रस्नानेष्या।
मीतिचिंता ७ सारसशब्दैःसंघुष्टंशब्दमधामरष्टेतिसंबंधः ५ हेमवर्णापानतवाटेमपानवः ६
सारसनादसहशानादवतीपासारसानामाराववापरस्परसमाह्वानायकृतेनोदेयारमतेआश्रम

सतसंजातमपाम्पमुहूर्तोमतिमाऽपः मनस्यामपिवैदेहीचिंतयामासराघवः ४ हे
मांचविमलेआमनेविशुद्धलाहके सारसावबसंघुष्टविललापैतेपागिरा ५ आसी
नःपार्वनस्याग्रेहेममधात्वविभूषिते शार्दूगगनेदृष्ट्वाजयाममनसाप्रिया ६ सारसार
वसन्नादैःसारसावनादिति पाश्रमेरमतेवालासाद्यमेरमतेकथं ७ पुष्पितोश्चासना
न्दृष्ट्वाकांचनानिवनिर्मलानि कथंसारमतेवालापश्यंतीमामपश्यती ८ यापुराक
लहंसानांकलेनकलभाषिणी बुध्यतेचारुसर्वांगीसाद्यमेरमतेकथं ९ निःस्वनं
चक्रवाकानांनिशाम्यसहचारिणां पुंडरीकविशालाक्षीकथमेषाभविष्यति १० सरा
सीमरितोवापीःकाननानिवनानिच तेविनाम्रगशावाक्षीचरन्नाद्यसुखंलभे ॥

कांचनानिवकांचनपुष्पाणिवतिर्मलानासनदृष्ट्वादृष्ट्वासोद्दर्पोशयातपुनःपुनरालापप
श्यंतीतदाचमामपश्यंतीकथंकरतेते ८ कलेनशब्देनबुध्यतेऽस्मत्वपः कलभाषिणीकोमल
शब्दवती ९ निशाम्यश्रुत्वा ॥ १० काननवनयोः॥कांतारोपवना॥त्मनाभेदः ११ राम ॥

रा कि

८०

87

अपितामित्यादि पारंतनगणानिरंतरः शारदृणैर्निरंतरप्रवृत्तः कामःमहिपेभासौकुमार्यातिशयाभ्यां।
हेतुभ्यां सुहृत्संगतिशोपनपीरपेदव १२ सारंगाखवानकविहंगमस्त्रीयितेभ्ययास्त्रिदशेश्वराजलेको
लम्भाणेभिविलपतिस्म एवं सीताप्राप्तिकांक्षमाणगणविललाप १३ ततस्तत्रकालेरम्पशृंगिरिसानुष
वेद्वृपंभानुर्देवेनगाहितेचरितुमापदे लुंगतादापेःसमासेत्यप पर्युपाहूतोलक्ष्मणाग्रजेराम
ददर्श १४ विषादात्तविषादद्दर्शनात् १५ अथलक्ष्मणःकर्मयोगाज्ञानयोगावैवपौरुषहेतु

अपितंमहिपेगाखसौकुमार्याखभामिनो सुहृत्वेपीरयेत्कामःशारदृणानिरंतरः १२ एव
माद्दतरोश्रुहीविललापत्पपात्मजः विहेगइवसारंगःसलिलंत्रिदशेश्वरात् १३ ततो
श्टृंगपरम्पशृफलाय्योगिरिसानुषु ददर्शपर्युपाहूतोलक्ष्मीवांलक्ष्मणाग्रजो १४ स
वित्तपाङ्कःसहपापरीतंविसंज्ञमेकंविजनेमनस्वी भ्रातुर्विषादात्परितोतिदीनःसमी
त्यसौमित्रिरुवाचदीनं १५ किमार्यकामस्यवशंगतेनकिमात्मपौरुषपराभवेन अयं
ह्रियासंह्रियतेसमाधिःकिमत्रयोगेननिवर्तितेन १६ ॥ हेतुःत्वशोकनयेचानुतिष्ठ

तिस्मारयति किमार्येत्यादिहेआर्यकामस्यवशंगतेनतवाकिंकर्मकृतेस्यात् अपितुवैवकामव
शगेनात्मपौरुषस्याभिभवेनकिंप्रयोजनंतेसाधितंस्यात् तस्मात्कामवशत्वेनत्वयाकर्मयोगःकृतः कि
वहुनात्मकर्मयोगानरकालमवसरसप्राप्तायेसमाधिर्वस्मात्रम् सधानह्रियाह्रतोनिहीःशोकेन
तत्कर्मयंसंह्रियते अस्यामवस्थायांयोगेनसमाधिनासवेतुःत्वमिति शोषःकिंनतिवर्तनेयः।

किन्निवर्तितेनेत्यर्थः एकमेवकर्मणः पारंहितिकंतत्कृत पाकंतरंतरंच योगनाद्यात्मिकस्थितिमित्रिकमः ३४ ८०

87A

त्क्रमेव विहन्तीति क्रियाभियोगमिति क्रियायां योगश्चेष्टा स्नानादीनामभितः कात्स्न्र्येन योगमन ।
शान्तेमनसः प्रसादे चास्थायकाले सर्वकाले समाधियोगानुगतेन सर्वदेव वदन्ति वृद्धाः
नसत्वोदीनसत्वः सन स्वकर्महेतुं पौरुषं वृद्धाः कारणं सहायसामर्थ्यं तत्र घटनरूपं स्वकर्मदेवा
वेनादिरूपकर्मयोगे च वदन्ति वृद्धास्तेन तव फलेनिरिच्छा सनकमनुचयुक्तः ८ त्वया सनाथा
नाथवती जानकी परेण न सुलभा न सुग्रहा ज्वलितामग्निचूडामग्निशिखामुपेत्य स्पृष्ट्वा कश्चि

क्रियाभियोगं मनसः प्रसादं समाधियोगानुगतं च काले सहायसामर्थ्यमदीनसत्वः स्व
कर्महेतुं च वदन्ति वृद्धाः ८ न जानकी मानव वंशनाथ त्वया सनाथा सुलभा परेण न
चाग्निचूडां ज्वलितामुपेत्य न दह्यते वीरवरार्ह कश्चित् ९ स लक्ष्मणं लक्ष्मणमप्रधृ
ष्यं स्वभावजं वाक्यमुवाच रामः हितं च पथ्यं च नयप्रसक्तं ससा
मधर्मार्थसमाहितं च १० ॥

दपि न दह्यते ईश्वरेणापि तव बुद्धिविनिश्चितः सर्वोपि दृश्यत एव अनेनोपानीतानामानन्तरं प्रतिक्रियां निरेव स
नन्तरं उपासिनां प्रतिनिवेशं ९ लक्ष्मणं अप्रधृष्यं न्यायोपेतं वादं विवादं स्वभावजं तत्त्वार्थकं वा
कामुकत्वेन लक्षणसहितं लक्ष्मणमुवाच किमुवाच यत यायुक्तं वाक्यं न हितं न तत्कालं
लसत्वं पथ्यं कान्तं नैरपि सत्वं नयप्रसक्तं राजनीत्युपेतं सामसहितं धर्मार्थाभ्यां समाहितं सत्य

रा किं
२८
४४

तस्मात्तद्रक्तेनिक्षेपणेयं कार्यं तद्वाक्यार्थोनेष्टएव अतनेष्टमाह अवेदत्तत्रंसमाधियोगेनभगवतानं
इष्टत्र्यक्रियाविशेषकर्मयोगःसोपित्रनवर्तितत्रास्तुष्टेषः हेत्रुमारेनत्रुकर्मज्ञानयोगौहित्वा
प्रकर्षेणानुष्ठिप्रात्रस्मात्तएवडुरासदस्यवीर्यस्यवीर्यवताकर्मणःफलेचफलमेवचिन्त्यमपे

निक्षेपायेकायेमवेत्तित्तत्रंक्रियाविशेषोप्यनवर्तितवः ततएवड्डमपडुरासदस्यत्रु
मारवीर्यस्यफलेचविंत्ये २॰ अथपद्मपलाशाक्षीमेथिलीमनचिंतयत् [illegible]वल
लाणरामेमबविनपरिशुष्यता २१ तर्पयित्वासहभ्रातःसलिलेनवसुंधरां निवर्तेपि
त्वासहभ्रातःसलिलेनवसुंधरा निवर्तेपित्वासहस्रस्यानिकृतकर्मोव्यवस्थितः २२
दीर्घेगंभीरमनिद्वोषाःशैलडुमपुरोगमाः विसृज्यसलिलेमेघाःपरिशांतान्तपात्ल
न २३ नीलोत्पलदलश्यामाःश्यामीकृत्वादिशोदश विमदाइवमातंगाःशांतवे
गाःपयोधराः २४ जलगंभीरमहावेगाःकुटजार्जुनगंधिनः चरित्वाविरताःसौम्याः
वृष्टिवाताःसमुद्यताः २५ घनानांवारणानांचमयूराणांचलक्ष्मण नादःप्रस्रव

तणीयेत्रनेनयावत्फलेनिदिध्यासनकर्मसमुच्चयउक्तः २० लक्ष्मणावचसात्तत्कालेसस्थस्या
पिपुनर्मेथिलीस्मृत्याविद्यमानस्यशरदनभववर्णनं अथेत्यादि २१ निवर्तेपित्वासेपायग्रहे
तकृतकर्मेतिबोध्यं २२ गंभीरनीतिगमाःपर्वताद्यचशैलडुमपुरस्थिनिद्वितीयाबहुवचनांत नाना
केनिनयाभृत्वासलिलेविसृज्यपरिशांताः २३ नीलोत्पलदलश्यामाइतियेपाधरविशेषणं

[illegible] २४ वृष्टिवाता [illegible] २५
[illegible]

७८

४४४ महामेघैरभिभूयाम्बरतएव निर्मलाः २० श्रियं विभजन्तीति या तारा प्रभा लीलास्तु त्रिधा विभागे हेतवस्तथैः
अनेकपदार्थाश्रयाः चित्राः शोकापस्याः साग्रग्रहतलाः प्रथमविहतकिरणाः २१ पवनमनु

अभिभूय महामेघैर्निर्मलाश्चित्रमानवः अनलिनाश्ववाभांति गिरयश्चन्द्ररश्मिभिः २०
तारावासहसच्छन्दपादपानां प्रभवाससनागार्केतिशाकराणां लीलाभवं चैवातनम
वारणानां श्रियं विभज्याद्यशरत्प्रवृत्ता २१ संप्रत्यनेकाम्बुपचित्रशोभा लक्ष्मीशरत्
कालगुणोपपन्ना सूर्याग्रहतलप्रतिबोधितेषु पद्माकरेष्वभिधिकं विभाति २२ स
च्छन्दानां कुसुमोपगंधीषट्पादहृद्दैरनुगीयमानैः मत्तद्विपानां पवनानुसारीद
दं विनेष्यन्नधिकं विभाति २ अभ्यागतस्याह विशालपक्षैः स्वरैः प्रियैःपद्मरेणा
पकीर्णैः महानदीनां पुलिनोपयातैः क्रीडति हंसाः सह चक्रवाकैः ३१ मदप्रगल्भे
षु च वारणेषु गवां समूहेषु च दर्पितेषु प्रसन्नतोयासु च निम्नगासु विभाति लक्ष्मी
र्बहुधा विभक्ता ३२ नभः समीक्ष्याम्बुधरैर्विमुक्तं विमुक्तवर्हाभरणा वनेषु प्रिया
स्वरक्ता विनिवृत्तशोभा गतोत्सवा ध्यानपरा मयूराः ३३

सरितनझीलः विनेष्यन्नजलेशा
श्वपनुप्रारब्धकालःतिशोषः मत्तद्विपानां दर्पमधिकं ऊर्ध्वं विभाति ३० मानससरसः स्वतस
हार्धांगतेषु चक्रवाकैः सहक्रीडंति ३१ विमुक्तं त्यक्तं वर्हेरूपमाभरणं यैः अरक्ताः रागरहिताः ३३

ता कि
२२
89

प्रियकैरसनकैः २४ आमुद्रितानांमन्नच्छदकुसमामाघ्राणप्रवृत्तानां उद्गतानामित्येवपोक्तः पा
दः उद्गतानामितिकल्पितशीतकनकसूतः मदोत्कटाघ्रपिकमदाश्रुतएवमदलालसाः म
दशोत्कटतज्जन्यः कामभोगलालसावेतः २५ शालवृक्षेनिलाभिवर्द्धिवीतौविमलावर्णाने

मनोज्ञैर्गंधैः प्रियकैरसनस्थैः पुष्पाग्रभारावनताग्रशाखैः सुवर्णगौरैनयनाभिरामैरु
द्यानितानीववनानिराणि २६ प्रियालितानांनलिनीप्रियाणांवनप्रियाणांकुसु
मोद्गतानां मदोत्कटानांमदलालसानांगजेन्द्रमानांगनयायमेदः २७ अतेन
भःशस्त्रविधेनवर्णक्रान्तप्रवाहानिनदीजलानि कल्हारशीतःपवनःप्रवातिन
मोविमुक्ताःसुदिशःप्रकाशाः २८ सूर्यातपक्रामणाननष्टपंकाभूमिश्चिरोद्घाटित
सांद्ररेणुः अन्योन्यवैरेणसमायुतानां उद्योगकालोद्यनराधिपानां ३० शरत्कृतापा
प्यायितनूपशोभाः प्रहर्षितायांसमुत्थितोगाः मदोत्कटाः संप्रतिपुष्टलुब्धाह्न
षागवांमध्यगतानदंति ३१ समन्मथातीव्रतराजबाणाकुलाविताभदगीतिःक
रेणुः मदान्वितेसंपरिवार्यपानेवनेषुमत्तास्मनप्रयाति ३२ ॥ राम

मैत्यपसनत काह्लारशीताः कल्हारपुष्पशीताभ्रमन्थैः ३८ सूर्यातपस्यक्रामणेनसेवधः।
चिरेणछादितः प्रकाशितःसांद्ररेणापापात्रनेनशरत्कृतत्तरार्थकालोद्यमितित्तायेन ३० आप्या
यितेनवर्धितेनरूपशोभयेयांयांसमुत्थितानांगाः पासपुष्टांगाः ३१ समन्मथत्वादिविशेषेण

३९ चन्दनपंकशोभाः करेणरेतिरीचैर्लक्ष्मांवै ३९

विभूषितं विभूषणं विमना मयूराः मनः पर्यायो मनः शाखाः करोतो पिहि रूपकोपानं ४· तु
ङ्गेतु नानि विकसितकमलानि ४१ ससारः सम्पूर्णालदा नाविना दिनाम्भूताम्ब ४ अनिप्रहृ
द्धानिलो महावायु वह्निणाम श्रराः श्रवेणामः भेकाः ४३ अनेकवर्णा एषां तेनवोदितेष्ववुप
रेषु मविनष्टका यामन्तरा नष्टदेहयात्राः अत एव नष्टाम्नुतणयाः ४४ चेवनेशेभमानानां
त्पक्तावरागणास विभूषितानि वद्धोगणि तीरयगतान नदीनां निभन्समानानुवसा
रमो ये प्रपाति दीनां विमना मयूराः ४· विज्ञासक्कोरे वचक्रवाका महारवभिन्न
कटावांनेद्राः सम्बद्धा भजनभूषणेषु विंतासविंतासु जलपिवंति ४१ वपतन्प
कास्ससवालका न प्रसन्नते या सम्मगो कुलास्य ससारसा न विनादिना तु नदीषु
हंसा निपतंति हृष्टाः ४२ नदी च न प्रसवणाद्रकानाम निप्रहृद्धानिलवह्निणानां
प्लवंगमानां च गतान्सवनाधकं वरवः संप्रति संप्रनष्टाः ४३ अनेकवर्णाः सुविष्ट
कायान्नवोदितेष्ववुपरेषु नष्टाः क्षुधार्दिनाद्यार विषाविलेभ्यश्चिरोषिता विप्रस
रंति सर्पाः ४४ चंचच्चंद्रकरस्पर्शहर्षोन्मीलिततारका अहोरागवती संध्या जहा
चेद्रकिरणानांस्पर्शेन यो हर्षेनोन्मीलितानि ईषत्प्रकाशितानि तारकाः तत्रागि नेत्रक
नीनिकाचयया सा रागवती रक्तवर्णा अन्यश्च कापि भवत्वया काशवद्विच समासोक्तिरलं
कारः कांतकरस्पर्शसुखदैर्यान्मीलितनेपनायाः लरत्नरागवषपत्स्वतो विगलितवसना
या कामकुक्यानुगतानस्य मध्या या मारोपादि हिति वोध्यं ४५ ॥ राम

रा कि शशांकोऽदितेति उदितशशांकेत्यर्थः तारागणाणपक्षोन्मीलितानिवानूपिनेत्राणि यस्या सा ४९
५१ शालिप्रसवाब्रीहरूपः मालेयः समाक्रमन्ति सप्तैकसमिति चेद्दप्रतिविंववत ५० प्रकीर्णाः
90 हंसाः इवाकुलामेखलायासांवाप्लुतमानाउत्तमवापीनां ५१ वणस्वनरूपणाऽञ्जितत्वे
नव्यकेनतूर्येणवाद्यघोषणामिश्रः प्रत्यूषकालप्रातःकाले अनिलनसंप्रवृत्तः तन्मवर्धन।

रात्रिःशशांकोदितसौम्यवक्त्रा तारागणोन्मीलितचारुनेत्रा ज्योत्स्नांशुकप्रावर
णा विभातिनारीवविशुद्धकांशुकसंवृतेव गी ४९ विपक्वशालिप्रसवातिभक्ता प्रहृष्ट
नानास्वचारुपंक्तिः नभः समाक्रामतिशीघ्रवेगा वाताववूताग्रथितेवमाला ५०
सप्तैकहंसैःकुमुदैःकृपेतैः महाहृदस्यसलिलंविभाति घनैर्विमुक्तंनिशिपूर्णचंद्रं तारा ने
गणाकीर्णमिवान्तरिक्षं ५१ प्रकीर्णहंसाकुलमेखलानां प्रवृद्धपद्मोत्पलमा
लिनीनां वाप्लुतमानानामधिकायलक्ष्मीर्वराङ्गनानामिवभूषितानां ५२ वण
प२ स्वनंव्यञ्जिततूर्यमिश्रः प्रत्यूषकालेनिलसंप्रवृत्तः संमूर्छितोकीचकरन्ध्रघोषाणा
मन्योन्यमाप्यायतीवशब्दः ५३ नवैर्नदीनांकुसुमप्रहासैर्व्याधूयमानैर्मृगमारु
तेन धौतामलक्षौमपटप्रकाशैः कूलानिकाशैरुपशोभितानि ५४ राम

ज्ञातः संमूर्छितोव्याप्तः गह्वराणांगिरिगह्वराणांरन्ध्राणांच वनवर्तिनांशब्दोन्योन्यमाप्यायस्य
तीववर्द्धकारित्यर्थः गह्वरेगाह्वराणामितिपाठः ५३ नदीनांकूलानिमृदुमारुतेनव्याधू
यमानैः कम्पितैः कुसुमप्रहासैः कुसुमविकासैर्युतैः काशैरुपशोभितानि ५४ राम ५१

90A

प्रचेरुः प्रगल्भाः शौंडाः मत्ताः पद्मानां नाम्नां सनपुष्पाणां च रेणुभिर्गौराः पीताः पवनानुयात्रां कुर्वंति गंधलो
भादिति भावः ५२ कुसुमस्य प्रहासो यस्मिन् तस्मिन् शालिवने शालिसमूहे वर्षस्य व्यपनीतं व्यपनयोप
मिनं तं कालं ५३ मीनाएवापसंदर्शिताभिर्मेखलाभिर्यासां ५४ चक्रवाकशैवलकाशसरोचनापत्र

वनप्रचंडा मधुपानशौंडाः प्रियान्विताः षट्चरणाः प्रहृष्टाः वनेषु मत्ताः पवनानुयात्रां कुर्वं
ति पद्मासनरेणुगौराः ५२ जलेप्रसन्ने कुसुमप्रहासे क्रौंचस्वने शालिवने विपक्वे मृदुश्च वा
चं युर्विमलश्च इः शंसंति वर्षव्यपनीतकालं ५३ मीनोपसंदर्शितमेखलानां नदीवधूनां गत ला
योऽद्य मंदाः कांतोपभुक्तालसगामिनीनां प्रभातकालेष्विव कामिनीनां ५४ सचक्र
वाकानि सशैवलानि काशैर्दुकूलैरिव संवृतानि सपत्ररेखानि सरोचनानि वधूमुखा
नीव वधूमुखानि ५५ प्रफुल्लबाणासनचित्रितेषु प्रहृष्टषट्पादनिकूजितेषु गृही
तचापोद्यतदंडचंडः प्रचंडचापोऽद्य वनेषु कामः ५६ लोकं सुवृष्ट्या परितोषयित्वा नदीस्त
टाकानि च पूरयित्वा निष्पन्नसस्यां वसुधां च कृत्वा त्यक्त्वा नभस्तोयधराः प्रनष्टाः ५७ दर्शयं
ति शरन्नद्यः पुलिनानि शनैः शनैः नवसंगमसव्रीडा जघनानीव योषितः ५८
प्रसन्नसलिलाः सौम्य कुररीभिर्विनादिताः चक्रवाकगणाकी
र्णा विभांति सलिलाशयाः ५९

= ५ कि

रेखा दुकूलस्थानीयाः ५५ सुप्रमंयते वनविशेषणेन वनेष्विति शेषः गृहीतेन चापेनोद्यतेनारब्धे वि
रहिविषयके दंडे चंडः प्रचंडः प्रचंडस्थायीपायस्ततः दंडहेतुगर्भं ५६ दर्शयंतीति पद्ये समासोक्तिः स्पष्टेव।

वा कि॰ यात्रा यात्राकाल इत्यर्थः तथाविधं यात्रोपयोगिन मुद्योगं च तस्य न पश्यामीति प्रत्यकर्षः ५१ ।
५१ प्रथमस्त्वमाल्ताः ५३ चत्वार इति पयपि चत्वरो मासो विचातत्वं वत्तथापि तत्रोद्योगाभावन त्त ।
९१ स्यापि गतप्राय त्वाङ्गताइत्युक्तः ५४ कामासीतानतचाह याविषमं दण्डकारण्याख्यं वनमुद्यानः

अन्योन्यबद्धवैराणां जिगीषूणां नृपात्मज उद्योगसमयः सौम्य पार्थिवानामुपस्थितः
९ इयं सा प्रथमा यात्रा पार्थिवानां नृपात्मज न च पश्यामि सुग्रीवमुद्योगं च तथाविधं ५१
असनाः सप्तवर्णाश्च कोविदाराश्च पुष्पिता दृश्यन्ते बन्धुजीवाश्च श्यामाश्च गिरिसा
नुषु ५२ हंससारसचक्राह्वैः कुररैश्च समन्ततः पुलिनान्यवकीर्णानि नदीनां प
श्य लक्ष्मण ५३ चत्वारो वार्षिका मासा गता वर्षशतोपमाः मम शोकाभितप्तस्य मा
तथा सीतामपश्यतः ५४ चक्रवाकीव भर्तारं पृष्ठतोनुगता वनं विषमं दण्डकारण्य
मुद्यानमिव चाङ्गना ५५ प्रियाविहीने दुःखार्ते हृतराज्ये विवासिते कृपां न कु
रुते राजा सुग्रीवो मयि लक्ष्मण ५६ अनाथो हृतराज्योयं रावणेन च धर्षितः दीनो
दूरगृहः कामी मां चैव शरणं गतः ५७ इत्येतैः कारणैः सौम्य सुग्रीवस्य दुरात्मनः अ
हं वानरराजस्य परिभूतः परंतप ५८ ॥
मिव चाङ्गना चक्रवाकी भर्तारमिव मां पृष्ठतोनुगता ५५
कृपयाश्रकरणहेतुमुक्त्वापति अनाथ इति दूरगृह इति पादे दूरवर्तीस्त्री विषया गृहो रावणे
भिनिवेशो वा यस्येत्यर्थः ५७ वानरराजस्य वानरराजेन शेषषष्ठी ५८ ॥ राम ॥ ५१

91A

परिसंख्यायगणयित्वानबुध्यतेसमयमितिशेषः ६९ उपपन्नानांबलवीर्यादियुक्तानांअर्थिनांअभिम
तार्थविषयांसंश्रुत्यप्रतिज्ञाय ७१ सत्येनामोघतया ७२ नभवंतिकार्यापेक्षितकार्यायेतिशेषः क्र
व्यादाःश्वादयः ७३ संश्रोतुमिच्छसीत्युत्तरेऽन्वितसुग्रीवंब्रूहीतिसंबंधः एवंगतेदुस्स्वविवरणेपरा

सकालंपरिसंख्यायसीतायाःपरिमार्गणे कृतार्थःसमयंकृत्वादुर्मतिर्नावबुध्यते ६९
सकिष्किंधांप्रविश्यत्वंब्रूहिवानरपुंगवं मूर्खंग्राम्यसुखेसक्तंसुग्रीववचनान्मम ७०
अर्थिनामुपपन्नानांपूर्वंचाप्युपकारिणां आशांसंश्रुत्ययोहंतिसलोकेपुरुषाधमः ७१
शुभंवायदिवापापंयोहिवाक्यमुदीरितं सत्येनपरिगृह्णातिसवीरःपुरुषोत्तमः ७२
कृतार्थाह्यकृतार्थानांमित्राणांनभवंतिये तान्मृतानपिक्रव्यादाःकृतघ्नान्नोपभुं
जते ७३ नूनंकांचनपृष्ठस्यविकृष्टस्यमयारणे द्रष्टुमिच्छसिचापस्यरूपंविद्युद्गणोप
मं ७४ घोरंज्यातलनिर्घोषंक्रुद्धस्यममसंयुगे निर्घोषमिववज्रस्यपुनःसंश्रोतुमिच्छ
सख्य सि ७५ यदर्थमयमारंभःकृतःपुरंजय समयंनाभिजानातिकृतार्थः
प्लवगेश्वरः ७६ ॥ राम

क्रमेपरिज्ञातेऽतित्वत्सहायस्यमेपराक्रमेज्ञातेपिअस्यसुग्रीवस्यचिंतावालिवन्मामपिमारी
ष्यतीतिचिंताकामनस्यादिस्यात्स्वयमितिभावः ७६ यदर्थंसीतान्वेषणार्थंअयमारंभउपक्र
मःकृतःतद्विषयंसमयंकृतार्थोनिष्पन्नस्वप्रयोजनोनाभिजानातिनस्मरति ७७ ॥

रा कि
५५
92

वर्षावर्षांतरकालंसमयकालेसंकेतविषयेकालेप्रतिज्ञायमतीतानवीतीतप्रायान् ७८ पा
नेसमयपाने ७९ सुग्रताभिस्तुकेकिंवक्तव्यमित्यत्राह यद्रूपमितिममरोषस्यपद्रूपस्रुचित
तिमितिशेषः पद्रूपाःदेववचनशुश्रूषयाः ८० तद्दर्शयत्राह नेतिसमयेतिष्ठ समयमहासी

वर्षःसमयकालंतुप्रतिज्ञायहरीश्वरः अतीतांश्चतुरोमासान्विहरन्नावबुध्यते ७९
सामात्यपरिषत्क्रीडन्पानमेवोपसेवते शोकदीनेषुनास्मासुसुग्रीवःकुरुतेदयां
यां ८१ उच्यतांगच्छसुग्रीवत्वयावीरमहाबल ममरोषस्यपद्रूपंपद्रूपास्त्वनमि
दंवचः ८० नससंकुचितःपन्थायेनवालीहतोगतः समयेतिष्ठसुग्रीवमावा
लीपथमन्वगाः ८१ एकएवरणेवालीशरेणनिहतोमया त्वांतुसत्यादतिं
क्रान्तंहनिष्यामिसबान्धवं ८२ यदेवंविहितेकार्येयद्धितंपुरुषर्षभ तत्तद्ब्रूहि
1 नरश्रेष्ठत्वरकालव्यतिक्रमः ८३ कुरुष्वसत्यंममवानरेश्वरप्रतिश्रुतंधर्म
वेक्षणशाश्वतं मावालिनंप्रेतगतोयमक्षयेत्वमद्यपश्येर्ममचोदितःशरैः ८४

रित्यर्थः ८२ एवंतेनविहितेनकार्येयद्धितंतमस्माकंतत्सर्वंतद्ब्रूहि त्वराहेतुःकालव्य
तिक्रमःप्रतिज्ञायतइतिशेषः ८३ उपदेशसंदेशःकुरुष्वेतिप्रवृत्तगतःप्रेतत्वंप्राप्तःयम
क्षयेयमगृहेमावालिनंपश्येःममशरैःचोदितःप्रचोदितःप्रेरितःप्रेतत्वंप्राप्येतिशेषः

92A

मानववंशवर्द्धनो लक्ष्मणः ८९ मंजुमानः इतिरामाभिरामेश्रीरामीये किं त्रिंशः सर्गः ३० सलक्ष्मणः
साधुवृत्ते साधूनां वृत्ते स्थिरस्नेहः तारतम्येन कर्मणा जनितान् फलानुषंगान् अकंटकराज्यभोगसेवंथा
न मन्यते सत्यमलानि तिपाठः अत एव वानरराज्यलक्ष्मीं न भोक्ष्यते हि यस्मात् तस्मात्तत्प्रकारास्य
बुद्धिः प्रेमपरिपालनेन अतिप्रवृत्तेन न कम्पते न तथा हीनातिक्रमतः इति पाठः पाकः १ ततः हेतुमाह स

स पूर्वजं तीव्रविवृद्धकोपं लालप्यमानं प्रसमीक्ष्य दीनं चकार तीव्रां मतिमुग्रतेजा हरी-
श्वरे मानववंशवर्द्धनः ५५ इत्यार्षे रामायणे किष्किंधाकांडे त्रिंशः सर्गः ३० स कामिनं
दीनमदीनसत्वं शोकाभिपन्नं समुदीर्णकामं नरेंद्रसूनुर्नरदेवपुत्रो रामानुजः पूर्वज-
मित्युवाच १ न वानरः स्थास्यति साधुवृत्ते न मन्यते कर्मफलानुषंगान् न भोक्ष्यते
वानरराज्यलक्ष्मीं तथा हि नातिक्रमतेस्य बुद्धिः २ मतिक्षयाद्ग्राम्यसुखेषु सक्तस्तव प्र-
सादात्प्रतिकारबुद्धिः हतोग्रजं पश्यतु वीरवालिनं न राज्यमेवं विगुणस्य देयं ३ न धार-
ये कोपमुदीर्णवेगं निहन्मि सुग्रीवमसत्यमद्य हरिप्रवीरैः सह वालिपुत्रो नरेंद्रपुत्र्या वि-
चयं करोतु ४ ॥ राम ॥

निवृत्या हि तिमतिः तस्य देहेन त्वत्प्रसादः अतस्तस्य प्रतिकारबुद्धिः प्रत्युपकारबुद्धिर्न वर्तते इ-
ति शेषः तदेष न तेन वानुपालनीय मित्यर्थः ३ न धारये पारयितुं न शक्नोमि वालिपुत्रोंगदः
विचयं मनेषणं सुग्रीवं हत्वा तस्मै राज्यसमर्पणमिति भावः ४ ॥ राम ॥

निवेदितार्थं विज्ञापितसुग्रीववृत्तांतं सर्वीहितेसुग्रवीहितेसमयोचितं ५ नहिपापः प
मेत्रः पापं मित्रवधाद्यं वमाचपरं प्रत्यार्येण सम्यग्विवेकेन ६ इदं मित्रत्यागरूपं वस्तु न ग्राह्यं नेति
शुद्धं साधुवृत्तं साधुवृत्तेन तां पूर्वकृतां प्रीतिं अनुवर्तस्व सुग्रीवपूर्व निषेधः पूर्ववृत्तं संगतं च सख्यं च।

तमात्तबाणासनमुत्पतंतं निवेदितार्थं रघुवंशकोपं उवाच रामः परवीरहंता स्ववी
क्षितं सान्त्वनपूर्वं च वाक्यं ५ न हि वै त्वद्विधो लोके पापमेवं समाचरेत् कोपमार्ये
ण यो हंति स वीरः पुरुषोत्तमः ६ नेदमत्र त्वया ग्राह्यं साधुवृत्तेन लक्ष्मण तां प्री
तिमनुवर्तस्व पूर्ववृत्तं च संगतं ७ सामोपहितया वाचा रूक्षाणि परि·वर्जयन् वक्तु
मर्हसि सुग्रीवं व्यतीते कालपर्यये ८ सोऽग्रजेनानुशिष्टार्थो यथावत्पुरुषर्षभः प्र
विवेश पुरीं वीरो लक्ष्मणः परवीरहा ९ ततः शुभमतिः प्राज्ञो भ्रातुः प्रियहिते रतः
लक्ष्मणः प्रतिसंरब्धो जगाम भवनं कपेः १० शक्रबाणासनप्रख्यं धनुः कालान्तको
पमः प्रगृह्य गिरिशृंगाभं मंदरः सानुमानिव ॥

सख्येति शेषः ७ कालपर्यये कालातिक्रमे व्यतीते अतिक्रममेव कालातिक्रांतत्वमेव वक्तु।
वाऽर्हसि नापरं किंचिदित्यर्थः ८ अग्रजेन रामेण ९ भवने प्रतिजगाम संरब्धः नातितक[?]।
लातिक्रमजकोपः १० कालान्तकोपमे कालादिवद्रूपं करे सानुमान्मंदरइव जगामेत्यन्वय

93A

पथ्योक्तकारीणामस्यातिशोषः वचनं सुग्रीवं प्रतिसेनवक्तव्यं अनंतरं तदुपरि सुग्रीवेण वक्तव्यं सोनंतरं त
दुपरि स्ववक्तव्यानंतरं हितं सत्वा आलोच्य १२ भृत्यनामस्यपः कामानेनार्थकृत्तत्त्वेन्यायः कोपक्ल
विशांतजन्मः कोपस्तस्य मस्येनतत्तुभ्येन कोपाग्निनावृतः अतएवाः प्रीतः प्रभंजनो वायुरिव वेगः

पथ्योक्तकारी वचनमनंतरं चैव सोत्तरं बृहस्पतिसमो बुध्या मत्वा राममवस्थितं तदा १२ का
मक्रोधसमुत्थेन भ्रातुः कोपाग्निनावृतः प्रभंजन इवाप्रीतः प्रययौ लक्ष्मणस्ततः १३
शालतालाश्वकर्णांश्च तरसा पातयन् बलात् पर्यस्यन् गिरिकूटानि द्रुमानन्यांश्च
वेगितः १४ शिलाश्च शकलीकुर्वन् पद्भ्यां गज इवाशुगः दूरमेकपदं त्यक्त्वा ययौ का
र्यवशाद्द्रुतं १५ तामपश्यद्बलाकीर्णां हरिराजमहापुरीं दुर्गामिक्ष्वाकुशार्दूलः कि
ष्किंधां गिरिसंकटे १६ रोषात्प्रस्फुरमाणोष्ठः सुग्रीवं प्रति लक्ष्मणः ददर्श वानरान्भी
मान् किष्किंधायां बहिश्चरान् १७ तं दृष्ट्वा वानराः सर्वे लक्ष्मणं पुरुषर्षभं शैलशृंगा
णि शतशः प्रवृद्धांश्च महीरुहान् १८ जगृहुः कुंजरप्रख्या वानराः पर्वतांतरे तान्
गृहीतप्रहरणान् सर्वान् दृष्ट्वा तु लक्ष्मणः बभूव द्विगुणं क्रुद्धो बह्विंधन इवानलः १९
ययौ २० तरसा द्रुतवेगेन पर्यस्यन् त्वपलवेगिनः संजातवेगः २१ एकपदं एकैकपदं दू
रं पथा भवति तथा त्यक्त्वा कार्यवशात् द्रुतं ययौ २२ बलमकीर्णां वानरसेनाव्याप्तां गिरिसंक
टे भूपरमध्ये वर्तमानां २३ क्रुद्धलक्ष्मणदर्शनेन भीत्या पाल यथा दिशः द्रोवानराणां २४ द्विगु

ततः सचिवसंदिष्टाः सुग्रीवेवोपयिताऽङ्गनगमत्वाललक्ष्मणाभिर्यावत्स्रवेपयेतेनावद्धदालक्ष्मण
प्रवेशं निरुध्यानात्तिष्ठन अन्यवसचिवैर्देनमहाद्रिभिः संदिष्टाहरयोनगरीनिर्ययुः २४ विकृतद
र्शनाभीमदर्शनाः विवृतदर्शनाः विवृतदर्शनाः २५ दशनागगुणोत्तराः शततनागवलाऽन्यथः ना

ततेभयपरीताङ्गाः क्रुद्धं दृष्ट्वा प्लवंगमाः कालमृत्युयुगान्ताभं शतशो विद्रुता दिशः २०
ततः सुग्रीवभवनं प्रविश्य हरिपुंगवाः क्रोधमागमनं चैव लक्ष्मणस्य न्यवेदयन् २१
तारया सहितः कामी सक्तः कपिवृषस्तदा न तेषां कपिसिंहानां शुश्राव वचनं तदा २२
ततः सचिवसंदिष्टा हरयो रोमहर्षणाः गिरिकुंजरमेघाभा नगर्या निर्ययुस्तदा २३
नखदंष्ट्रायुधाः सर्वे वीराः विकृतदर्शनाः सर्वे शार्दूलदंष्ट्राश्च सर्वे वै विकृतदर्शनाः २४
दशनागबलाः केचित्केचिद्दशगुणोत्तराः केचिन्नागसहस्रस्य बभूवस्तुल्यवर्चसः २५
ततस्तैः कपिभिर्व्याप्तां द्रुमहस्तैर्महाबलैः अपश्यल्लक्ष्मणः क्रुद्धः किष्किंधां तां दुरास
दां ततस्ते हरयः सर्वे प्राकारपरिखान्तरात् निष्क्रम्योदग्रसत्वास्तु तस्थुराविष्कृतं त
दा २६ सुग्रीवस्य प्रमादं च पूर्वजं चार्थमात्मवान् दृष्ट्वा क्रोधवशं वीरः पुनरेव जगा

गसहस्रस्यवर्चसः नागसहस्रेणेनस्तुल्यनसः २५ उग्रसदानुपपपदित्यवपः २६ प्राकारा
द्रुहिवानिनीपरिखान्तरंतेनरात्त्रस्वपेरपिवहिनिष्क्रम्यप्राविष्कृतेप्रकरंपथ्यानथ्यानस्थुः २७ प्र
मादंचचाद्वानरप्रतिरोधंचपूर्वजंनस्यरामस्यार्थंचदृष्ट्वाविचार्य २८ ॥ राम ॥

२४

दीर्घोष्णोमहानुच्छ्वासोयस्य २९ बाणस्यशल्यमेवस्फुरंतीजिह्वायस्यसः सायकासनेधनुरे
वभोगोयस्यसतेजोरूपविशेषणसंभूतोव्याघ्रः ३० विषादमगमत्परंयेनरामकार्यंनचिंति
तमितिविषादः ३१ इत्युक्तएवंप्रकारेणत्यर्थः ३२ नेयकारंदर्शयति एषइति ३३ इदमुक्तंमम

सदीर्घोष्णमहोच्छ्वासः कोपसंरक्तलोचनः बभूवनरशार्दूलस्सधूमइवपावकः २९
बाणशल्यस्फुरज्जिह्वः सायकासनभोगवान् स्वतेजोविषसंभूतः पंचास्यइवपन्न
गः ३० तंदीप्तमिवकालाग्निंनागेंद्रमिवकोपितं समासाद्यांगदस्त्रासाद्विषाद
मगमत्परं ३१ सोंगदंरोषताम्राक्षःसंदिदेशमहायशाः सुग्रीवःकथ्यतांवत्स।
ममागमनमित्युत ३२ एषरामानुजःप्राप्तस्त्वत्सकाशमरिंदम भ्रातुर्व्यसनसंत
प्तोद्वारितिष्ठतिलक्ष्मणः ३३ तस्यवाक्यंयदिरुचिः क्रियतांसाधुवानरः इत्युक्त्वा।
शीघ्रमागच्छवत्सवाक्यमिदंमम ३४ लक्ष्मणस्यवचःश्रुत्वाशोकाविष्टोंगदोब्र
वीत् पितुःसमीपमागम्यसौमित्रिरयमागतः ३५

वाक्यंनसैवइत्यादिप्रकारेणउक्त्वासवानरःसुग्रीवःसाधुसाधुकारीयथाभवतितथाक्रिय।
तोग्रेनंतरंतस्यलक्ष्मणस्ययदिरुचिर्भवतितदातस्यवाक्यंश्रुत्वाशीघ्रमागच्छ ३४ ३५ राम

रा कि
९५
95

ल्लक्ष्मणस्येति श्लोकेन संक्षिप्योक्तस्यार्थस्य विस्तरोयमिति संभ्रान्तभावः संभ्रान्तचित्तः परदी
नवक्त्रः परमतिशयेन दीनं वक्त्रं यस्य सः परिदीनेन निपातितेन निर्गत्य लक्ष्मणसंनिहितदे
शात्पराहृत्येत्यर्थः पूर्ववृत्तं यत्तत्ता हनूमाया इदमुपलक्षणं तारायाश्च चरणं विस्तरतः त
देव विस्तरयति संग्रहेऽभूतिमातस्तारायाः ३ः निद्रयाक्रान्तः सर्वीतो व्यामश्रीत्यर्थः नविद्

अथांगदस्य सनीभवाच संभ्रान्तभावः परदीनवक्त्रः निर्गत्य पूर्वं नृपतेस्सीततो
हनूमायाश्चरणौववंदे ३६ सहृद्यपादौ पितृहस्य नेत्तानग्राहमानः प्रणौव पादौ पा
दौ हनूमायाश्च निपीड्य पित्रा निदेवयामे स ततस्तदर्थे ३० स निद्राक्रान्तसंवीतो वा
नरो न विबुद्धवान् बभूव मदमत्तश्च मदेनेन च मोहितः ३१ ततः किलकिला
चक्रुर्लक्ष्मणं प्रेक्ष्य वानराः प्रसादयन्तस्ते क्रुद्धं भयमोहितचेतसः ३२ ते महौ
घनिर्भरं वृक्षवज्राशनिसमस्वनं सिंहनादं समं चक्रुर्लक्ष्मणस्य समीपतः ४० तेन
शब्देन महतामत्तः प्रबुद्ध्य न वानरः मदविह्वलताम्राक्षो व्याकुलः स्रग्विभूषणः ४१

हुवानलानिनं ह वचनं च तत्रार्थे मतोमदेन न मोहितो मदमन्तश्च बभूवासीत ३८ ततः अंग
दस्य सुग्रीवसमीपरामनानन्तरं वानराणां भयक्रोधाहितः शाहूसमूहः किलकिलानेल
त्सणं ३६ तेलक्ष्मणं दृष्ट्वा महौघनिर्मन्तक्षुद्रसदृशशब्दं वज्राद्रिसदृशशब्दं च समसंमहः।

४५ सिंहनादं चक्रुः सुग्रीवोद्दीपनायेति शेषः ४१

95A अथेति वानरश्रेष्ठेन प्रवृद्धस्य वीरेन्द्रस्य सुग्रीवस्य समीपमंगदवचः श्रुत्वा तेनांगदेनैव सह मंत्रि
णा वानरेंद्रस्य समीपमागतौ सम्मतौ च तौ उदारदर्शिनौ च सम्मतौ दारदर्शिनौ ४२ कौ तौ तत्राह
प्लक्षस्त्यादि अर्थधर्मयोर्विषये उच्चावचस्वराजेव वक्तुं प्राप्तं लक्ष्मणं शशंसतुः ४३ साम्नेति

अंगदस्य वचः श्रुत्वा तेनैव च समागतौ मंत्रिणौ वानरेंद्रस्य संमतौ दारदर्शिनौ ४२
प्लक्षश्चैव प्रभावश्च मंत्रिणावर्थधर्मयोः वक्तुमुच्चावचं प्राप्तं लक्ष्मणं तौ शशंसतुः ४३
प्रसादयित्वा सुग्रीवं वचनैः सामपूर्वकैः आसीनं पर्युपासीनौ यथा शक्रं मरुत्पति
सत्यसंधो महाभागो भ्राता रामस्य लक्ष्मणः मनुष्यभावं संप्राप्तो राज्यार्हो राज्यदायि
६ नौ ४४ तयोरेकतरस्त्वेष द्वारि तिष्ठति लक्ष्मणः यस्य भीताः प्रवेपंतो नादान्मुंच
ति वानराः ४५ स एष राघवभ्राता लक्ष्मणो वाक्यसारथिः व्यवसायरथः प्राप्तस्तव
रामस्य शासनात् ४६ अयं च तनयो राजंस्तारायाः प्रियनंदनः लक्ष्मणेन सकाशं ते
प्रेषितस्त्वरयानघ ४७ सोऽयं रोषपरीताक्षो द्वारि तिष्ठति वीर्यवान् वानरान्वानर
पते चक्षुषा निर्दहन्निव ४८ ॥ राम ॥

स्त्रितैः वचनैः प्र
सापयित्वा शांतमनस्कं कृत्वा
यः ४४ राज्यार्हो त्रिलोके राज्यार्हो राज्यदायिनौ तव विभीषणस्य च मनुष्यभावे प्राप्ताविव्यनेन
वस्तुतो न मनुष्यावित्युक्तं ४५ यस्य भीताः यस्माद्भीताः वाक्यसमवाक्यं सारथिर्यस्य
व्यवसायः कर्तव्यार्थनिश्चयः स रथो यस्य ४५ ॥ राम श्रीसीताराम राम

धर्मात्मा वदतीति शेषः सत्यप्रतिश्रवः सत्यप्रतिज्ञः ५। कारणमानः रामायणे एकत्रिंशः ३१
अंगादस्येति गुरुलाघवं गुरुत्वलघुत्वे तत्पर्थः २ दुर्व्याहृतं ग्रन चितेन वचनमुक्तेः दुरनुष्ठितं चिते
कृत्ये कृतमितिशेषः ३ कोपकारणत्रय निग्रहसह्दिरितिग्रसहृदः शत्रवः अमित्राः अप

तस्य मूर्ध्नि प्रणामं तं स पुत्रः सह वानरैः । गच्छ शीघ्रं महाराज रोषो ह्योपशाम्यतां ५
यथा हि राम धर्मात्मा तत्वार्थसमाहितः । राजन् तिष्ठ स्वसमये भव सत्यप्रतिश्रवः ६
इत्यार्षे रामायणे किष्किंधाकांडे एकत्रिंशः सर्गः ३१ अंगदस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवः स
चिवैः सह । लक्ष्मणं कुपितं श्रुत्वा मुमोचासनमात्मवान् १ स च तानब्रवीद् वाक्यं
निश्चित्य गुरुलाघवं । मंत्रज्ञान् मंत्रकुशलान् मंत्रेषु परिनिष्ठितः २ न मे दुर्व्याहृ
तं किंचिन्नापि मे दुरनुष्ठितं । लक्ष्मणो राघवभ्राता क्रुद्धः किमिति चिंतये ३ असु
हृद्भिर्ममामित्रैर्नित्यमंतरदर्शिभिः । मम दोषानसंभूतान् श्रावितो राघवानुजः ४
अत्र तावद्यथाबुद्धिः सर्वैरेव यथाविधि । भावस्य निश्चयस्तावद्विज्ञेयो निपुणश
नैः ५ ॥ ॥

कारणं असंभूतान् असत्यान् श्रावितो नूनमितिशेषः ४ अत्र लक्ष्मणकोप
विषये तावत्प्रथमतः यथामत्यात्मिका बुद्धिर्ज्ञानं यस्मिन्निश्चये सभावस्य कोपस्य निश्च
यः तात्विककोपनिमित्तस्य निश्चयो विज्ञेयः कर्तव्यः ५ ॥ राम ॥ राम

96A

त्त्वेसोमदर्पराधमलंकृतिशेषः उत्तमतर्हिंज्ञासोः तत्राह मित्रमिति अस्यान्तेः कोऽस्वात्सवाः परा॰
थाभावेपिरिपुकृतमित्थ्याप्रत्ययेन कुपितं संजातकोपमित्रं संभ्रमं भयं जनन इत्येव ६ रिपुजो
पत्न्यपरिहारेणास्य ख्यापालनं डक्करमित्याह सर्वथेति अत्रेऽपि उपजायतेति शेषः ७ अतो॰
निमित्त अस्यात्रिमिताने अथ स्वस्य पंशकानि हृत्वेयकृतं ज्ञाता मद्विभ्यादृश्येयत रामणामिति

न वेत्स्मि सममज्ञासोऽलं हस्माणा त्व चराचवान् मित्रे तस्यानुकुपितेऽज्ञः स्यैव संभ्रमं ६
सर्वथा सुकरं मित्रं डुष्करं प्रतिपालनं अनित्यत्वाच्चित्तानां प्रीतिरल्पेऽपि भिद्यते ७
अतो निमित्तं त्रातोऽहं रामेणात महात्मना यत्ममापकृतं शक्यं प्रतिकर्तुं न तन्मया ८
सुग्रीवेणैवमुक्तेन हनूमान् हरिपुङ्गवः उवाच स्वेन तर्केण मध्ये वानरमंत्रिणां ९
सर्वथा नैतदाश्चर्यं यत्त्वं हरिगणेश्वर न विस्मरसि सुस्निग्धमुपकारं कृतं शुभं १०
राघवेण तु वीरेण भयमुत्सृज्य दूरतः त्वत्प्रियार्थं हतो वाली शक्रतुल्यपराक्रमः ११
सर्वथा प्रणयात् क्रुद्धो राघवो नात्र संशयः भ्रातरं संप्रहितवान् लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनं १२

अथ सख्यमंत्री हनूमान् कोपनिमित्तं निश्चिन्त्याह सुग्रीवेणेति तर्केण युक्तिः अथ निःस्नेहे॰
विवक्षः सख्यगुणग्राह्यं स्वरूपं मन्त्रिलहारणां प्रकटयतीति सर्वथेति १० उपकारमेवाह राघवे॰
णेति भयं वालिपराक्रमं तेन वालिनः छेले मत्वा युक्तेनैव लोकापवादं जेवा ११ प्रणयात् क्रुद्धः न
तु वाहिरपजायत इत्यर्थः १२ ॥

प्राणपकोपस्यापिनिमित्ताभावंदर्शयति नमितिकालेप्रतिज्ञानेसीतान्वेषणकालेप्रवृत्ताः
प्रकर्षेणाहूता गतप्रायेणावत ॥ १४ व्यक्तत्वानेतिशेषः ॥ १५ पुरुषान्तरानेलक्ष्मणान्तकृते
पुरुषवचनेनेतत्पापमर्षणीयमेतन्तमेभाक्तमालस्याषप्रदेशः ॥ १६ निष्ठुरैः हितोपदेशो

त्वंप्रमत्तोनजानीषेकालंकालविदांवर फुल्लसप्तच्छदश्यामाप्रवृत्तातुशरच्छु
भा १३ निर्मलग्रहनक्षत्राद्यौःप्रनष्टवलाहका प्रसन्नाश्चदिशःसर्वाःसरित
श्चसरांसिच १४ प्राप्तमुद्योगकालंत्वंनावैषिहरिपुंगव त्वंप्रमत्तइतिव्यक्तंलक्ष्म
णोयमिहागतः १५ आर्तस्यहृतदारस्यपरुषंपुरुषान्तरात वचनंमर्षणीयं
तेराघवस्यमहात्मनः १६ कृतापराधस्यहितेनान्यत्पश्याम्यहंक्षमं अंजले
रंजलिंवध्वालक्ष्मणस्यप्रसादनात १७ नियुक्तैर्मन्त्रिभिर्वाच्योवश्यंपा
र्थिवोहितं इतएवभयंत्यक्त्वाब्रवीम्यवधृतंवचः १८ अभिक्रुद्धःसमर्थोहिचा
पमुद्यम्यराघवः सदेवासुरगंधर्वंवशेस्थापयितुंजगत १९ नसक्षमःकोप
यितुंयःप्रसाद्यःपुनर्भवेत पूर्वोपकारंस्मरताकृतज्ञेनविशेषतः २० तस्यमू
र्ध्नाप्रणम्यत्वंसपुत्रःससुहृज्जनः राजंस्तिष्ठस्वसमयेभर्तुर्भार्येवतद्वशे २१ ॥
इतिशेषः भयंत्यक्त्वाब्रवीमिराज्ञानमप्रियकार्यंवश्यपात्पारसेसंगजलिकृविंतिवचोऽवधृतं
निश्चितंवदामि १९ यःपुनःप्रसाद्योभवेत्तस्यकोपयितुंनक्षमोनयुक्तः २० २१ ॥

97A

अथो हि तं परितिनं सराचवमलत्वमण्सासरामस्य मनवेमनवमतिकांतेवले नमकोसा
स्यातिज्ञानानामेववालिवधाहिनेतिभावः ११ स्वरमानः अनिरामापणे हर्षेण शामगेः ३१ अ
यएवं हनुमद्वचनानन्तरं प्रतिसमादिष्टः अंगदं प्रतिसंदेशपाशः १ स्थिता हरयः प्रज्वल

नरामरामानुजशासनेन प्राक्प्रोद्युक्तेमनसा पयोहितं मनोहितेज्ञाप्यतिमा
तेषवले सरावसास्यमरेदुवेवसः ३२ अत्याथैरामायणेकिष्किंधाकांडेद्वात्रिंशः ३२
अथ प्रतिसमादिष्टो लक्ष्मणः परवीरहा प्रविवेश गुहां रम्यां किष्किंधां रामशास
नात् १ द्वारस्था हरयस्तत्र महाकाया महाबलाः बभूवुर्लक्ष्मणं दृष्ट्वा सर्वे प्रा
जलयः स्थिताः निश्वसंतं तु तं दृष्ट्वा क्रुद्धं दशरथात्मजं बभूवुर्हरयस्त्रस्ता न चै
नं पर्यवारयन् ३ स तां रत्नमयीं दिव्यां श्रीमां पुष्पितकाननां रम्यां रत्नसमा
कीर्णां ददर्श महतीं गुहां ४ हर्म्यप्रासादसंबाधां नानारत्नोपशोभितां सर्व
कामफलैर्वृक्षैः पुष्पितैरुपशोभितां ५ देवगंधर्वपुत्रैश्च वानरैः कामरूपिभिः
दिव्यमाल्याम्बरधरैः शोभितां प्रियदर्शनैः ६

पोवभत्तुरिमत्वपः ३ पर्यवारयन्भयेण लक्ष्मणं परिवर्यंगंतेना शात्रुवन्निमपर्थेः ३
पुष्पितानि काननानि यस्यां सा तां रत्नसमाकीर्णां अनेकोत्तमवस्त्वाक्रांतां ४ नसेवश

पद्मपद्मकाशंसतरभिर्गोधितोसुगंधितांमधुनांचवंमैरेयेरितिचिषावः १३ पांडुरेणशैलेनपरिक्षिप्तंस्फटिकशिला
चंदनानागरूपयानांगंधैःसुरभिमंधितो मैत्रेयाणांमधूनांचसमोदितमहापथो ८ विंध्यमेरुगि
रिप्रख्यैःप्रसादैर्नैकभूमिभिः ददर्शगिरिनद्यश्चविमलास्तत्रराघवः अंगदस्यगृहंरम्यंमैंद
स्यद्विविदस्यच गवयस्यगवाक्षस्यगजस्यशरभस्यच ९ विद्युन्मालेश्चसंपातेःसूर्याक्षस्य
हनूमतः वीरबाहोःसुबाहोश्चनलस्यचमहात्मनः १० कुमुदस्यसुषेणस्यताराजांबवतो
स्तथा दधिवक्रस्यनीलस्यसुपाटलसुनेत्रयोः ११ एतेषांकपिमुख्यानांराजमार्गेमहात्मनां
ददर्शगृहमुख्यानिमहासाराणिलक्ष्मणः १२ पांडुराभ्रप्रकाशानिगंधमाल्ययुतानिच
प्रभूतधनधान्यानिस्त्रीरत्नैःशोभितानिच १३ पांडुरेणतुशैलेनपरिक्षिप्तंदुरासदं वानरेंद्र
गृहंरम्यंमहेंद्रसदनोपमं १४ शुक्लैःप्रसादशिखरैःकैलासशिखरोपमैः सर्वकामफलैर्वृक्षैः
पुष्पितैरुपशोभितं १५ महेंद्रदत्तैःश्रीमद्भिर्नीलजीमूतसन्निभैः दिव्यपुष्पफलैर्वृक्षैःशीतच्छा
यैर्मनोरमैः १६ हरिभिःसंवृतद्वारंबलिभिःशस्त्रपाणिभिःशस्त्रपाणिभिः दिव्यमाल्यावृतं
शुभ्रंतप्तकांचनतोरणं १७ सुग्रीवस्यगृहंरम्यंप्रविवेशमहाबल आवार्य
माणःसौमित्रिर्महाभ्रमिवभास्करः १८ ससप्तकक्ष्याधर्मात्मा १९
यानासनसमावृताः ददर्शसुमहद्गुप्तंददर्शांतःपुरंमहत्

मघवप्रेणावेष्टितं १४ १५ महेंद्रदत्तैःवृत्तैः कल्पवृक्षैः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १९ ९८

98A सप्तकक्ष्याइति स्पष्टं निष्क्रम्य तेशेषः २० तंत्रीगीतेनवीणावाद्यघोषेणसहितंमधुरस्वनंस्वराला
दैःशुश्राव २१ अभिजनसंपन्नाअभिजात्यपुत्राः वरमाल्यकृतव्याग्राउत्तममाल्यानांवर
स्त्वेनाकृतेकरणेनव्यग्राः २२ सव्यग्रानपरिचर्यातत्परान्हितान् अनुदात्तपरिच्छदान्शुभ

हैमराजतपर्यंकैर्वहुभिश्चवरासनैः महार्हास्तरणोपेतैस्तत्रतत्रसमावृतं २० प्र
विशन्नेवसततंशुश्रावमधुरस्वनं तंत्रीगीतसमाकीर्णसमतालपदाक्षरं २१ बह्वी
श्चविविधाकारारूपयौवनगर्विताः स्त्रियःसुग्रीवभवनेददर्शसमहाबलः २२ दृष्ट्वा व
भिजनसंपन्नास्तत्रमाल्यकृतस्रजः वरमाल्यकृतव्यग्राभूषणोत्तमभूषिताः २३
नातृप्तान्नातिचाव्यग्राननुदात्तपरिच्छदान् सुग्रीवानुचरांश्चापिलक्षयामासल
क्ष्मणः २४ कूजितंनूपुराणांचकांचीनांनिस्वनंतथा सनिशम्यततःश्रीमान्सौमि
त्रिर्लज्जितोभवत् २५ रोषवेगप्रकुपितःश्रुत्वाचाभरणस्वनं चकारज्यास्वनंवीरो
दिशःशब्देनपूरयन् २६ ॥

सालंकाराद्भिद्वितान् २४
लज्जितोभवत् अतोऽप्यनोऽपि
कौसौभाग्यप्रदर्शनात् लज्जापरस्त्रीदर्शनकृतालज्जेत्यन्ये २५ रोषवेगेनप्रकुपितःनेदा
नीमपिकामभोगेत्यजनीतिकोपप्रवृद्धिः रोषवेगप्रवलितइतिपाठान्तरेअर्थस्त्वल्पः आभर
णस्वनेश्रुत्वास्त्रीसंगतनोनिहृतयज्यास्वनंचकार २६ ॥

रा॰ कि॰ ३३ तदेवाह चारित्रेणेति चारित्रेण स्त्रीगोष्ठ्यां प्रवेष्टुं नोचितमिति आचारपर्यालोचनया अपकृष्टः
निवर्तितोन्तःपुरप्रवेशः स्वत एकान्तमाश्रित्य रामकोपसमन्वितः रामकार्यप्रवृत्तिदर्शनेन तत्को
पेन समन्वितस्तस्थौ २९ समाख्यातः बोधितः लक्ष्मणागमनः उपशुश्रूषत इत्यस्य अशुश्रूषत इ॰

चारित्रेण महाबाहुरपकृष्टः स लक्ष्मणः तस्थावेकान्तमाश्रित्य रामकोपसमन्वि
तः २० तेन चापसहायेन सुग्रीवः प्लवगाधिपः विज्ञायागमनं त्रस्तः स चचाल व
रासनात् २१ अङ्गदेन यथामत्स्य पुरस्तात्प्रतिवेदितं सतत्क्रमेष तेप्राज्ञः सौमित्रि
भ्रातृवत्सल २२ अङ्गदेन समाख्यातो ज्यायसा तेन च वानरः बुबुधे लक्ष्मणं प्राप्त
त्वचास्योपशुश्रूषत २३ ततस्तारां हरिश्रेष्ठः सुग्रीवः प्रियदर्शनां उवाच हितम
व्यग्रस्त्राससंभ्रान्तमानसः २४ किं नु तत्कारणं सुभ्रु प्रत्यन्त्यामद्य मानसः सरोष
इव संप्राप्तो येनायं राघवानुजः २५ किं पश्यसि कुमारस्य रोषस्थानमनिंदिते
नाखल्लकारणे कोपमाहोत्प्रवरपुंगवः २६ यदस्मत्कृतमस्माभिर्बुध्यसे किंचिद
प्रियं तद्बुद्ध्या संप्रधार्याशु क्षिप्रमेवाभिधीयतां २७ अथवा स्वयमेवैनं द्रष्टुमर्हसि
भामिनि वचनैः सान्त्वयुक्तैश्च प्रसादयितुमर्ह
सरोष इव सरोष इव २५ रोषस्थानं रोषकार
णमनापराधमित्यर्थः २६ अस्माभिः कृतं यथावित्तं विप्रलभ्यः २७ निर्निमित्तकोपात्संभवेन्नि
मित्ते चानिर्मितवसस्यस्तमोपरागमनमत्रचिंतमितिपक्षोत्तरं गृह्णाति अथवेति स्वयमे ३३

99A

विशुद्धात्मागतक्रोधपचितः ३६ उपक्रान्ते उपक्रान्ततस्मात्पदं ३७ प्रस्खलन्तीमदाल्लसत्पाप
दपदेस्खलन्तीमदविह्वलाक्षी भोगार्थेहृतमधुमानमदेनालसचकितनेत्राप्रलम्बकाञ्ची
गुणहेमसूत्रेयस्याःकाञ्चीगुणोरशना नमिताङ्गयष्टिःस्तनभारेणनिम्नाङ्गः ३८ हरीशप

तद्दर्शनेनविशुद्धात्मानसशोकंकरिष्यति नहिस्त्रीषुमहात्मानःक्वचित्कुर्वन्तिदा
रुणं ३६ तयासानेहसुपक्रान्तप्रसत्तेदृष्टिमानसे ततःकमलपत्राक्षीहस्यान्महस

टी

दृश ३७ साप्रस्खलन्तीमदविह्वलाक्षीप्रलम्बकाञ्चीगुणहेमसूत्रा सलक्ष
णालक्ष्मणसन्निधानेजगाममतारानमिताङ्गयष्टिः ३८ सतांसमीक्ष्यैवहरीशप
त्नींतस्थावुदासीनतयामहात्मा तवाङ्मुखोभून्मनुजेन्द्रपुत्रःस्त्रीसन्निक
र्षाद्विनिवृत्तकोपः ३९ सापानयोगाच्चनिवृत्तलज्जादृष्टिप्रसादाच्चनरेन्द्रसूनोः उ
वाचताराप्रणयप्रगल्भंवाक्यंमहार्थेप्रतिसान्त्वरूपं ४० किंकोपमूलंमनुजेन्द्र
पुत्रकस्तेनसन्तिष्ठतिवाङ्निदेशे कःशुष्कवृक्षंवनमापतन्तंदवाग्निमासीदति
निर्विशङ्कः ४१ सतस्यावचनंश्रुत्वासान्त्वपूर्वमशङ्कितः भूयःप्रणयदृष्टार्थं
लक्ष्मणोवाक्यमब्रवीत् ४२

त्नीसुग्रीवपत्नीतारा ३९ प्रणयप्रगल्भंमैत्रीसमर्थेनसमर्थं
परिसान्त्वरूपंपरितःसान्त्वरूपंपतिसान्त्वेतिपाठःसरामः ४० वाङ्निदेशेआज्ञायांकार्याय
शने प्रापनेतंदवाग्निंसिद्धंन ४१ भूयोधिकंप्रणयप्रकाशपूर्वंदृष्टार्थोयस्मिन्तत् ४२ ॥

ग कि

१०

१००

अयं ते भर्त्ता लब्धधर्मार्थसंग्रहो वर्त्तते अथोऽत्र मित्ररूपः एनं किं न बुध्यसे ४२ लब्धधर्मेति न
मेवाह नेतिराज्यार्थराज्यस्थैर्यार्थं सामान्यापरिविषयस्य तारेशाभ्भत्ते निशेषः ४३ विहरन्
नियाक्रीडन् ४४ पानादर्थादिनाशमपपादयति धर्मेति महान्धर्मः लोपः प्रतिज्ञाहानि
रूपः कृतेऽपकारे प्रकृतिकुर्वतः अत्युपकारमकुर्वतः तावत्प्रथमं ततो गुणवतो मित्रस्य

किमयं काममत्तो लब्धधर्मार्थसंग्रहः भर्त्ताभर्त्ता हितेयुक्तेन चैवमवबुध्यसे ४२
नचितयतिराज्यार्थे सोऽस्माकं पराधीनान् सामान्यपरिषत्तारे कामत्रैवोपसे
वते समासात्स्त्वरः कृत्वा प्रमाणं सर्वगम्यः अतीतानतिताम्नदेवादेशाविहरन्नाव
बुध्यते नहि धर्मार्थसिध्यर्थं पानमेवप्रशस्यते पानादर्थश्च कामश्च धर्मश्च परि
हीयते ४३ धर्मलोपो महांस्तावत्कृते ह्यप्रतिकुर्वतः अयं लोपश्च मित्रस्य नाश
वतगुणमहान् मित्रेऽस्य येगुणाश्चेष्टं सत्यधर्मपरायणं तद्द्वयं तु परित्यक्तं न तद्धर्मे
अवस्थितः ४४ तदेव प्रस्तुतेनकार्यमस्माभिरुत्तरं तत्कार्यं कार्यं तत्रैवोत्तरमुदाहृ श्री

मैत्रीनाशो महाननर्थे लोपो भवति ४० अयं गुणश्रेष्ठमित्रार्थमात् तेन महेति ४५
नलहगुणश्रेष्ठगुणवते सत्यधर्मपरायणं एतत् गुणद्वयवत्मित्रे हि प्रसिद्धे तत् द्वयं गुणद्
यमपितव भर्त्ता परित्यक्तं धनु धर्मे मैत्रीपालन रूपधर्मे अवस्थितः ४४ तस्मादेवमति प्रस्तु
तेकार्ये प्रस्तुत कार्ये सिद्धिनिमित्तं उत्तरं तेषां अस्माभिः कार्यं तत्कार्यं उदाहर्त्तुं महेति ४५ १०

धर्मार्थसमाधियुक्तं तत्त्वं वै पयुक्तं अगतार्थं भ्रष्टप्रयोजने मनुजेन्द्रकार्येन हि विषये विश्वासयुक्तं
प्रयातस्य यथा भूपः पृष्टवान् ॥ ७ ॥ न कोपकालः अर्थे स्थाननीतत्वदृष्टिनिभावः अप्रमादं अज्ञातम्
मपराधं तस्य कोऽदृष्टोऽन्तास समर्थ इति ॥ ८ ॥ कोपं कथं नामेति अपकृष्टसत्त्वे हीनसत्त्वावरुद्धः
महज्जनस्तत्वगुणावरुद्धविपरीतव्यापारः सत्त्वाविविद्धः इति पाठे महज्जनगुणाविरुद्धव्यापा

सा तस्य धर्मार्थसमाधियुक्तं निशम्य वाक्यं मधुरस्वभावं । नारागतार्थो मनुजेन्द्र
कार्ये विश्वासयुक्तं तमवाच भूपः ॥ ९ ॥ न कोपकालः क्षितिपालपुत्र न चापि को
पः स्वजने विधेयः । त्वदर्थकामस्य जनस्य तस्य प्रमादमप्यर्हसि वीर सोढुं ॥ १० ॥ को
पं कथं नाम गुणप्रकृष्टः कुमार कुर्यादपकृष्टसत्त्वे । कस्त्वद्विधः कोपवशं हि
गच्छेत् सत्त्वावरुद्धस्तपसः प्रसूतिः ॥ जानामि कोपं हरिवीरबन्धोर्जानामि कार्य
स्य कालसङ्गं । जानामि कार्यं त्वयि यत्कृतं नस्तच्चापि जानामि यदत्र कार्यं ॥ ११ ॥
तच्चापि जानामि तथाविषह्यं बलं नरश्रेष्ठ शरीरजस्य । जानामि यस्मिंश्च जनेऽवब

द्धः अत एव तपसः प्रसूति ॥ १२ ॥ जानामि कोपमिति हरिवीरबन्धो रामस्य कोपं कोपनिमि
त्तं कार्यस्य कालसंगो विलंबं च जानामि । त्वयि यत्कृतं अपत्ततनः कार्यं राज्यदानलक्षणं त्वया
कृतं तदपि जानामि यदत्र विषये कार्यं प्रतिकर्तव्यरूपं तदपि जानामि ॥ १३ ॥ तवकोपस्याशु
कर्तव्यहेतुमपि जानामीत्याह तच्चापीति शरीरस्य कामस्य तथा विषह्यं बलं तच्चापि
जानामि एवं सुग्रीवे यस्मिन् जने स्त्रीजने कामेनावबद्धं संभावयसि तं च जानामि तथा या

द्धं कामेन सुग्रीवमसक्तमद्य ५५

न्यच कृत्ये सक्तेऽव्यापारं च जानामि ५५

ग कि
९९
101

नन्वेवं सति मम कोपस्याप्रयुक्तता कथमत आह नेति यथा त्वं वै निश्चयेन मम सुवशं प्रपन्नो
दृश्यसे तथा जातामि कामं ते त्वेकामसभावपरिज्ञानतत्वबुद्धिर्नास्ति विरकालसंगत्यागाभा
वादिति भावः तमेव कामसभावमाह नेति हि प्रसिद्धं यथा देशकालौ भागा योग्यानजा
नाति तथार्थं यमीवपिनावृत्तते मतृष्णा इति मन्त्र्योपि न जानातीति किं तु तेन शृंगेनशरि
निभागः ५५ मम सत्रिकृष्टस्वभार्यायाम मम समीपे कामवशाहं नेमान्न कामाभियोगः
न कामं ते त्वेनवबुद्धिः स्थितं वै यथा मम सुवशोपपन्नः न रणो को हि यथार्थं यमीअवेद्व
ते कामरतिमतृष्णः ५५ ते कामहत्तं मम सत्रिकृष्टकामाभियोगश्च विमुक्तलज्ज
तमसमत्नावतस्य रवी रहेतानस्वक्षातेरवान रवशाता ५६ महर्षयोयमेतयाभिरामाः
कामान्न कामाः प्रतिबद्धमोहाः अयं प्रकृत्या चपलः कपिलकथं न सत्वविश्वरज्ञा
इस्यवम् नृकावचनं महाथ्रंसावाना रेलस्मणाम प्रमेय पुनः सर्वदं मर्दविहूलाचो
भतेहि तवा कामिदेवमार्थ ५८ उद्योगस्तविरात्मनः स्वशीवणन रोतम कामस्या
पि विपनन वार्थं प्रतिसाधने ५९ आगता हि महीवीयाहत्याकामरूपिणः को
कामवशः त्वमसेति परवश मत्तम्पराधत्वात्सभालाचवत्तमेवात्रयोग्यानन्तकोपस्याश
यः ५९ कामवशात्वेनास्य वे त्वाहं महर्षयः इति कामे काम भोगे तु कामोभिलाषायेषोते
अत एव त्वाम् प्रतिबद्धमोहाः कपिलत्वोपि राज्ञा ६० भर्तेहि तम हृदि शेषं निशोषः ६१ विराव
नः स्त्विदागमतात्सर्वमेवेति शेषः ५९ कामविपर्यसो योगासापि न विस्वसनीयेत्पन अद्ध

॥ ९९ ॥

आगता इति कोधी: कोपोत्पत्स्यबद्धो जातामर्षं ॥ ९९ ॥

101 A

चारित्रंरक्षितंतेनदिष्ट्यातःप्रणाममनेनप्रच्छन्नमपधर्मःसनेनत्यर्थःमित्रभावेननतद्विकारेण ६१ त
रुणामात्ताकरणेनतथा ६७ प्रमदाभिःसमंदृष्ट्वान्पन्नयःततःसरभ्यनरत्नकत्तोवभूवेन्यनतपः ५४

तदागच्छमहावाहोचारित्रंरक्षितंत्वया प्रच्छन्नेमित्रभावेनसत्तोदारावलोकने ६८
तारयावाप्यनुज्ञातस्त्वरयावापिचोदितः प्रविवेशमहावाहोहर्म्यांतरमरिंदमः ६९
ततःसुग्रीवमासीनंकांचनेपरमासने महाहास्तरणोपेतेदृदर्शादित्यसंनिभे ७३ दि
व्याभरणचित्रांगंदिव्यरूपंयशस्विने दिव्यमल्यावरधरंमहेंद्रमिवदुर्जयं ७४ दिव्याभ
रणमालाभिःप्रमदाभिःसमंततः संरब्धतररक्ताक्षोवभूवांतकसंनिभः ७५ रुमांत
वीरःपरिरभ्यगाढंवरासनस्थोवरहेमवर्णः ददर्शसोमित्रमदीनसत्व ˋˋˋˋˋˋ वि
शालनेत्रं ७६ इत्यार्षेरामायणेकिष्किंधाकांडेत्रयस्त्रिंशःसर्गः ३३ तमप्रतिहतंक्रु
द्धंप्रविष्टंपुरुषर्षभं सुग्रीवोलक्ष्मणंदृष्ट्वावभूवव्यथितेंद्रियः १ क्रुद्धंनिश्वसमाने
तंप्रदीप्तमिवतेजसा भ्रातुर्व्यसनसंतप्तंदृष्ट्वादशरथात्मजं २ उत्पपातहरिश्रेष्ठो
हित्वासौवर्णमासनं महान्महेंद्रस्ययथास्वलंकृतइवध्वजः ३
॥ रामायनमोनमः ॥

परिरभ्यावस्थितएवघनददर्शन्पनयः ६६ चणमानःइतिरामाभिरामेकिष्किंधाकांडेत्रय
स्त्रिंशःसर्गः ३३ मितिग्रप्रतिहतंकेनाप्यप्रतिवद्धं १ महान्महेंद्रध्वजोयथालंकृतः ३

अन्तरेतः पश्चादुत्थितवतः ५ संवचारः समन्ताद्विमानजगाम अवस्थितोऽथ भेजेनस्यलक्ष्म
णः इतिशेषः कल्पवृक्षोपमेममधस्तादिनतेषोऽपि ५ सतारे शशिनमिवस्थितं ६ सत्वाभिजना
न्वासंपन्नः तल्लक्षणानिसानुक्रोशत्वादीनि ७ अधर्मेस्थितइत्यन्वयः अधर्मेमार्गस्थः दृष्टा
सतरः क्रूरतरः ८ प्रकृतोपयुक्तमसत्यदोषमाह शतमिति ९ काम्यनिमित्तकेऽनृतेदानीदि
उत्पन्नेतमनृतेनहन्तीत्यन्वयः सुग्रीवेणसमेतेशशिचेऽङ्गतारागणाइव संहन्तन
यतः श्रीमान्संवचारकृतांजलिः बभूवावस्थितस्तत्रकल्पवृक्षोमहानिव ५ रु
माद्वितीयंसुग्रीवंनारीमध्यगतंस्थितं अब्रवील्लक्ष्मणःक्रुद्धःसतारंशशिनंयथा ६
सत्वाभिजनसंपन्नः सानुक्रोशोजितेन्द्रियः कृतज्ञःसत्यवादीचराजालोकेमही
यते ७ यस्तुराजास्थितोधर्मेमित्राणामुपकारिणां मिथ्याप्रतिज्ञांकुरुतेकोनृशं
सतरस्ततः ८ शतमश्वानृतेहन्तिसहस्रंतुगवानृते आत्मानंस्वजनंहन्तिपुरुषः
पुरुषानृते ९ पूर्वंकृतार्थोमित्राणांनतत्प्रतिकरोतियः कृतघ्नःसर्वभूतानांस
प्रतिज्ञाविधानेमतिसंभ्रमेन वाक्यान्तेहन्तिशतमश्वहननदो वध्यःप्लवगेश्वर १०
षभाक् गोविषयानृतेगोसहस्रहननभाक् एवंपुरुषानृतेपुरुषविषयकिंचित्प्र
तिज्ञाहानौसपुरुषःप्रथममात्मानंहन्तिआत्मघातनदोषभाक् निजंपुण्यलोकंनाशय
तिवानथास्वजनस्यपित्रादेःपुण्यलोकंचनाशयतिवानयास्वजनस्यपित्रादेर्नाशयति ९
अथकृतघ्नदोषमाह पूर्वमितिकृतार्थोमित्रैरितिशेषः सर्वभूतानांसर्वेषांलोकानांवध्यः

102A

नायमर्थः सकल्पनामात्रकल्पितः इत्याह गीतमिति ब्रह्मणा हिरण्यगर्भेणायं श्लोकः प्रवीन्कः सर्व
लोकनमस्कृतः ब्रह्मन्देवसर्वेस्मात्मेममतः इत्यर्थः अथरामवचनमाह तान्कृतघ्नेरष्टाकृद्ध
नरामनापरं नेतच्छ ११ किंतत्राह गोघ्नेति १२ कृतोहेकृत सुरत्राह सर्वमिति १३ मि
थ्यावादिनिरशीपतिपतः प्राकृतिचात कृतमिच्छनाकृतस्यप्रतिकृतेकर्तुमिच्छता १४ म
गीतोपं ब्रह्मणाश्लोकः सर्वलोकनमस्कृतः दृष्टाकृतघ्नं कृद्धेनतन्निवोधयस्त्रवंगः
म १५ गोघ्नेचैवसुरापेचचौरेभग्नव्रतेनथा निष्कृतिर्विहितासद्भिः कृतघ्नेनास्ति
निष्कृतिः १६ अनार्यस्त्वं कृतघ्नश्च मिथ्यावादीचवानर पूर्वंकृतार्थो रामस्यनतत
प्रतिकरोषियत् १७ ननुनामकृतार्थेनत्वयारामस्यवानर सीतायामार्गणेयत्नः
कर्तव्यः कृतेच्छिता १८ सत्वंपामेषुभोगेषुसक्तो मिथ्याप्रतिश्रवः नत्वांरामोविजा
नीतेसर्वं मंडूकराविणं १९ महाभागेनरामेणपापः करुणवेदिना हरीणांप्राप्य
तोराज्यं त्वंदुरात्मामहात्मना २० कृतेवमाभिजानीवे राघवस्यमहात्मनः सद्य
मंडूकरावेणसर्पहीनमात्वंरम्यमंडूकशब्देनसाहूवंतेसर्वेपथ्याज्ञातोनवलोकान्मंडूक
मेवजानीतेतनेहसर्पेणश्यानवसरूपं रामोनानाज्ञासीधिभावः कश्चित्मंडूकग्रहणार्थेन
सर्पोमंडूकनेवशोतितेनस्वरेणस्वगणेर्ति विश्रब्धः स्वसमीपमागतोमंडूकेस्तेनगस्यतेएवं
त्वंकेनोनाज्ञासीदित्यर्थः इत्याहुः ननतेथालोकाप्रसिद्ध्यापेक्ष्य २१ पापस्त्वमित्यन्वयः २

रा॰ कि॰ ९॰३ 103

शरात्त्वंनेनयथप्रसियतोग्राम्यसत्वंतंनिषेवसेमेनचसतोमनरामकार्येमनसापिनवेत्तसे १६ पक
मानः इतिरामायणे किष्किन्धाकाण्डे त्रिंशः ३४ नत्वेतितवस्हृदोवज्रसमम्अदितिस्यर्थः २ नाहंमीन
नसंसंकुचितःपंथायेनवालीहतोगतः समयेतिष्ठसुग्रीवमावालिपथमन्वगाः १८
नन्नूनमिक्ष्वाकुवरस्यकार्मुकान्तशरांश्चहेमप्रतिमानिवज्रसन्निभान् ततःसुखेना
मनिषेवसेसुखीनरामकार्येमनसाप्यवेक्षसे १९ इत्यार्षेरामायणेकिष्किन्धाकाण्डेत्रिंशः ३४
तथाब्रुवाणंसौमित्रिंप्रदीप्तमिवतेजसा अब्रवील्लक्ष्मणंताराताराधिपनिभानना
नैवंलक्ष्मणवक्तव्योनायंपुरुषमर्हति हरीणामीश्वरःश्रोतुंतवतक्त्रंविशेषतः
नैवाकृतज्ञःसुग्रीवोनशठोनापिदारुणः नैवानृतकथोवीरनजिह्मश्चकपी
श्वरः ३ उपकारंकृतंवीरोनाप्ययंविस्मृतःकपिः रामेणवीरसुग्रीवोयदन्यैर्दु
ष्करंरणे ४ रामप्रसादात्कीर्तिंचकपिराज्यंचशाश्वतं प्राप्तवानिहसुग्रीवोरु
मांमांचपरंतप ५ सुदुःखशयितःपूर्वंप्राप्येदंसुखमुत्तमं प्राप्तकालंनजानी
तेविश्वामित्रोयथामुनिः ६ घृताच्यांकिलसंसक्तोदशवर्षाणिलक्ष्मण अ
पत्रहेतैनैवस्मादिअन्तकथोऽन्तवाक् ७ यदिनकृतज्ञःकथंतर्हिकालप्राप्तमित्याह
धर्मात्मासुखीति सुतरामनुभूतदुःखःप्राप्तकालमवबोधकर्तव्य ८ घृताच्यामितिग्रहः दिन
पर्यायपूर्वंवालकांडेमेनकासंवत्सरमकस्तथाप्येतद्वचनात्घृताच्यामपितत्वधोपिनसत्तेपरस्या

श्री
९॰३

103A देहधर्मः आहारनिद्राभयमैथुनानि पशुधर्मेतिपाठेऽप्ययमेवार्थः ६ निश्चयार्थेकर्त्तव्यार्थेति
श्चयं ९ रोषणसमन्वितः संरंभः संक्षोभः १७ कथमेपरावणाद्दीनिष्पन्नान्यत्र तत्सहायकसाध्य

सदृशाः पूर्वं न जानीते कालेकालविदांवर विश्वामित्रो महातेजाः किंपुनर्यः पृथग्जनः
देहधर्मंगतस्यास्य परिश्रान्तस्य लक्ष्मण अवितृप्तस्य कामेषु रामः संक्रुद्धमिहार्हति ६
न च रोषवशं तात गन्तुमर्हसि लक्ष्मण निश्चयार्थमविज्ञाय सहसा प्राकृतो यथा ९
मत्तप्रमत्तपुरुषासत्त्वहिंसायप्रकृषभेम अविमृश्यन रोषस्य सहसापापनिवर्तनं ११ प्रा
सादयन्तावयमेतत्सुग्रीवार्थे समाहिता महारोषसमन्वितः संरंभस्त्यज्यतामयं १२
इमांमांचाङ्गदंराज्यंधनधान्यपशूंनिच रामप्रियार्थं सुग्रीवस्त्यजेदितिमतिर्मम १३ स
मानेष्यतिसुग्रीवः सीतया सह राघवं शशांकमिव रोहिण्या हत्वा तं रावणं रणे १४
नकोटिसहस्राणि लंकायां किल राक्षसाः अयुतानि च षट्त्रिंशत्स
हस्राणि शतानि च १५ अहत्वा तांश्च दुर्धर्षान् राक्षसान्
कामरूपिणः अशक्यो रावणं हन्तुं येन सा
मैथिली हृता १६

तानहत्वा सोस्माहशाकेति एषांसंख्याविवक्षत्तैव दशकोटिसहस्राणि शतकोटिर्मध्येमध्याहनाः सह
स्रं नथा षट्सहस्रप्राधिक त्रिलक्षाणि तदुपरि षट् त्रिंशत्सहस्राणि तदुपरितावेमिशतानीत्य

रा॰ कि॰
१०४
104

तावंतं वधेपक्षस्थस्यापि सहायापेक्षास्तीत्याह तेइति यस्मात्त्वसहायेन रामेणानेहंतुमश
क्यायस्माद्रावणश्च क्रूरकर्मा दूरपराक्रमः तस्माद्विशेषतः सुग्रीवेण सहायेन प्रयोजनमस्तीति।
समग्रतिमित्वा घटनस्य सुग्रीवाधीनत्वात्सर्वेषामन्वेष्याव ध्यत्वाद्दानरवध्यत्वाच्चेतिभावः य।
ततोपियः सुग्रीवेण सहायेन ते राक्षसो हंतुमशक्या रावणश्च हंतुमशक्य इत्यनेन प्रकृत्वा वाली
किल्लोकवान्रावणवधाय सुग्रीवं वृथा प्रार्थयते रामस्यासावशक्य इति कथा च कल्पय

तेन शक्यास्त्वशोहं हंतुमसहायेन लक्ष्मण रावणः क्रूरकर्मा च सुग्रीवेण विशेषतः ९
एवमाख्यातवान्वाली सत्यमभिज्ञो हरीश्वरः आगमस्तनमेव्यक्तः प्रवातस्य ब्रुवीम्यहं
ततस्सहायनिमित्तं हि प्रेषिता हरिपुंगवाः प्रेषितं वानरान्युद्धे सर्वं न हरिपुंगवान् ११
तांश्च प्रतीक्षमाणोयं विक्रांतान्सुमहाबलान् राघवस्यार्थसिध्यर्थं न निर्याति हरी
श्वरः ॥ राम ॥ राम ॥

यति तदर्थकं रामस्य सहायापेक्षासमर्थनस्यैव प्रस्तुतत्वात् १२ नन्वेषा रहः संख्या।
नया कथं ज्ञाता तत्राह एवमिति आगमस्तनेमव्यक्तः रावणस्यैव बलशौर्यादिप्रकारस्त
नेमयाज्ञातः संख्या स्मांतु प्रसंख्यातः पूर्वं श्रुततस्य प्रवातनं नम्न तेनावाक्यश्रवणात् १९ न
नसहायसंपत्तिप्रवृत्तिरस्मिन्न तदर्थाज्ञातकोपोन तत्राह तांश्चेति १२ राघवार्थेनाप्रतीत
माणास्तिष्ठति अतएवेदानीं न निर्याति २२ ॥ राम ॥ राम

104A

तेन हि कृतकार्याणां मिथ्यानि तत्र राम कृतेति संरब्धाः सोऽभ्यागमनकालमर्यादा पुरा पूर्वं हन
मेघगणसमप्रथया कृतानि तस्यान्तेः स वेरागतस्य ॥ २१ ॥ रक्षः सेनापतयास्ते सेनाधिकामाहृ ऋक्ष शत
शतकोटि मध्ये तव शराणां किंकासहस्रकोटिः नवमाः ऋक्षाः गोलाङ्गूलान्निशतानि च शत
कोटिः अन्यकपयान्तकाः कोटयः प्रसंख्यातस्यथैः २२ प्रथमभयस्यान्तं सदृशाभयस्य वालिव
कृतास्ते संस्थासौमित्रे सुग्रीवेण पुरा यथा ॥ अद्य नैर्वानरैः सर्वैरागतं सुमहाबलैः ॥ २१ ॥
ऋक्षकोटिसहस्राणि गोलाङ्गूलशतानि च अद्य त्वामुपयास्यन्ति जहि कोपमरिंदम ॥ २२ ॥
कोट्योऽनेकास्तु काकुत्स्थ कपीनां दीप्ततेजसां तव हि त्वाभिमदं तिरीक्ष्य कोपान्नततेज
समेन पवे तिरीक्ष्यमाणाः हरिवरवनिताननयो तिशान्ति प्रथमभयस्य हि पूजितास्तस्य ।
वोः २३ इत्यार्षे रामायणे किष्किन्धाकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ३५ इत्युक्तस्तारया वाक्यं प्रश्रितं धर्म
संहितं मृदुस्वभावः सौमित्रिः प्रतिजग्राह तद्वचः १ तस्मिन् प्रतिगृहीते तु वाक्ये हरिगणेश्व
रः लक्ष्मणात् सुमहत्त्रासं वस्त्रं क्लिन्नमिवात्यजत् २ ततः कण्ठगतं माल्यं चित्रं बहुगुणं
महत् चिच्छेद विमदश्चासीत् सुग्रीवो वानरेश्वरः ३ स लक्ष्मणं भीमबलं सर्ववानरस
पवत्सुग्रीववधभयस्यषष्णोर्षी २३ ग रसमानः इति रामायणे कि पंचत्रिंशः इतीति तस्मिन तला ।
रात्तनपवाको २ माल्यं मालां बहुगुणं बहु विपकाममदकरं श्रुतएव तच्छेदफले विमदश्चासी ।
दिति ३ लक्ष्मणं संप्रहर्षयन्नित्यन्वयः ४ ॥ राम ॥

॥ राम ॥ २ ॥ किष्कि

रामः प्रवृत्तो सुग्रीवं किं वाक्यं वा

ल्यं ५८

रा॰ कि॰
१५
105

शक्तः समर्थः तस्य देवा वनास्य सेवनकर्मणा पतनं भंगं एवा वालिवधादिना ख्यातस्य तादृशेन न।
तन्तिन्नोपकारसदृशं १ महार्थमात्रेण प्रत्युपलक्षितेन स्वयमेवार्थो निर्वाहकोऽस्ते न परिकरमात्र
मित्यर्थः ७ महापक्रत्यसमहापसाध्येक्त्रतेचेतथाताम्लानितनस्य देत्यास्य ८ अनयाज्ञया।

अनघा श्रीरामकीर्तिस्ततकपिराज्यं च शाश्वतं रामप्रसादात्सौमित्रे पुनश्चाप्तमिदं मया
कः शक्तस्तस्य देवस्य ख्यातस्य स्वेन कर्मणा तादृशं प्रतिकर्तुं वीरं स्त्रिकेनापि नरपा।
त्मज ९ सीतां प्राप्स्यति धर्मात्मा वधिष्यति च रावणं सहायमात्रेण मया राघवं
स्वेन तेजसा ७ सहायकृत्यं किं तस्य येन सप्त महाद्रुमाः गिरिश्च वसुधा चैव
वाणेनैकेन दारिताः १ धनुर्विस्फारयाणस्य यस्य शब्देन लक्ष्मण सशैला कंपि
ता भूमिः सहायैः किं नु तस्य वै ५ अनुयात्रां नरेंद्रस्य करिष्येहं नरर्षभ गच्छतो
रावणं हंतुं वैरिणं सपुरःसरं ८ यदि किंचिदतिक्रांतं विश्वासात्प्रणयेन वा प्रे
ष्यस्य क्षमितव्यं मे न कश्चिन्नापराध्यति ॥ इति तस्य ब्रुवाणस्य सुग्रीवस्य महात्म
नः अभवल्लक्ष्मणः प्रीतः प्रेम्णा चेदमुवाच ह ११ सर्वथा हि मम भ्राता सनाथो वा
नरेश्वर त्वया नाथेन सुग्रीव प्रश्रितेन विशेषतः १२ यस्ते प्रभावः सुग्रीव यच्च ते शौ

चमार्जवं सम्प्रुसस्य पुष्कलां प्रभुः सर्वैः सहितो भावेन १० विश्वासात्प्रणयेन क्रोधो मित्रे इति वि।
श्वासेन प्रणयेन वा यदि किंचिदतिक्रांतं पराध्यं तत्कर्तेति नभाप्रेष्यस्य दासस्य क्षमितव्यं तेन मे।

चमत्दर्शं अहैलैकपिराज्यस्य श्रिः॰ ये भो
क्रमनुत्तमं १४ ॥

यस्माद्योदासो न पराध्यतिता दृशा दासाः संभवः स्वामिवि नानुवर्तनस्य
सर्वथासंभवात् १२ शौचमिंद्रियनिग्रहः १४ ॥
१५

105A उपपन्नेयोगेय युक्तेयुक्तिपुरःसरे १६ दोषज्ञो विद्वान्कोशमन्सुग्रीवाभ्यामसोभवद्वाक्यसदृशंवाक्यंवक्तु
मर्हति १८ वपुस्वरामं १९ सोकवाक्यानांरामोक्तत्वधौकांक्षाहृतयेस्वोक्तित्वमेववोपपन्नत्वाप
त्तिपत्तमापद्यति रामभाषितेस्सिताविद्योगजविलापरूपे २० नरमानः इतिश्रीमापोत्तरषट्त्रिंशः ३६

सहायेनतुसुग्रीवत्वयारामः प्रतापवान् वधिष्यतिरणेशत्रूनचिरान्नात्रसंशयः १५ धर्म
ज्ञस्यकृतज्ञस्यसंग्रामेष्वनिवर्तिनः उपपन्नंचयुक्तंचसुग्रीवत्तवभाषितं १६ दोषज्ञः सति
सामर्थ्येकोन्याभाषितुमर्हति वर्जयित्वाममज्येष्ठंत्वांचवानरसत्तम १७ सदृशंह्यात्मि
रामेणविक्रमेनवलेनच सहायोदैवतैर्दत्तश्चिरायहरिपुंगव १८ किंत्वशीघ्रमितोवी
रनिष्क्रमत्वमयासह सोत्वयस्यवयस्यचभार्याहरणदुःखितः १९ यच्चशोकाभिभूतस्य
दृष्टारामस्यभाषितं मयात्वपुरुषाण्युक्तंतत्त्वंक्षन्तुमर्हसि २० इत्यार्षेरामायणेकिष्किं
षट्त्रिंशः ३६ एवमुक्तस्तुसुग्रीवोलक्ष्मणेनमहात्मना हनूमंतंस्थितंपार्श्वेवचनंचेदमब्र
वीत् १ महेन्द्रहिमवद्विंध्यकैलासशिखरेषुच मंदरेपाण्डुशिखरेपंचशैलेषुयेस्थिताः २
तरुणादित्यवर्णेषुभ्राजमानेषुनित्यशः पर्वतेषुसमुद्रान्तेपश्चिमस्यान्तयेदिशि ३ आदि
त्यभवनेचैवगिरौसंध्याभ्रसन्निभे पद्माचलवनेभीमःसंश्रिताहरिपुंगवाः ४ राम

अथसुग्रीवेणपरिमितत्वस्तत्रेषणामनेककोटिनिजसेनासंमेलनंएवमिति १२ पर्वतेषुउक्तातिरिक्तेषु
तयापश्चिमस्यान्तयेदिशिपश्चिमस्यामित्यर्थः ३ आदित्यभवनेगिरौयेस्थिताःउदयाचलास्ताच
लयोरित्यर्थः पद्माचलोगिरिविशेषः ४ ॥

रा॰ कि॰
१०५
106

महाशैलललाटाख्यपर्वतः ७ तापसाश्रमरम्येषु रम्यतमसाश्रमेषु यत्नात्तैरम्यविविधवनविशे
षेण ८ विस्रमानयेत्सुकेसंयेवगेतेभ्यविभिन्नपाशेक्याह सामदानादिभिः कल्पवानरे
वेगवत्तरैः इतिग्राहिनाउहृदंउः कल्पहृपायेश्चानयेत्यस्यचानायेत्युश्चइतिकतकः ९
अंजनाम्बुदसंकाशाः अंजनेदमहौजसः अंजनेपर्वतेचैवयेवसंतिप्लवंगमाः ८
महाशैलगुहावासावानराः कनकप्रभाः मेरुपार्श्वगताश्चैवयेचधूम्रंगिरिं
श्रिताः ९ तरुणादित्यवर्णाश्चपर्वतेयेमहारुणे पिबंतोमधुमैरेयंभीमवे
गाः प्लवंगमाः ७ वनेषुचसुरम्येषुसुगंधिषुमहात्सुच तापसाश्रमरम्येषुवनांते
षुसमंततः ८ तांस्तांस्त्वमानयक्षिप्रंपृथिव्यांसर्ववानरान् सामादानादिभिःक
ल्पैर्वानरैर्वेगवत्तरैः ९ प्रेषिताःप्रथमंयेचमयाज्ञातामहाजवाः त्वरणार्थंतु
भूयस्त्वंसंप्रेषयहरीश्वरान् १० येप्रसक्ताश्चकामेषुदीर्घसूत्राश्चवानराः इहान
यस्वतान्शीघ्रंसर्वानेवकपीश्वरान् ११ अहोभिर्दशभिर्येचनागच्छंतिममाज्ञ
या हंतव्यास्तेदुरात्मानोराजशासनदूषकाः १२ शतान्यथसहस्राणिकोट्य
नन्तप्रेषितापूर्वंएवपूनाश्चन्याह प्रेषिताइति प्रथमंपूर्वमेवमहाजवाहूताप्रेषितास्तेमया
तान्तापवतस्याप्यितेषांत्वरणार्थंप्रवरान्हरीश्वरान्प्रेषय १० कामेषुनद्यगेषुप्रसक्तेषु
दीर्घसूत्राविलंबिनव्यापाराः आनयस्वशीघ्रानानायय ११ येहंताः १२ प्रेषणियहंतसंख्यामा

॥ श्री ॥ सपञ्चमंयोजनविनाम्नः ॥

प्रममशाश्रवनात प्रयातेकपिसिंहानोप्यर्थे ॥ १५ ॥

इत्याशिरिषुत्सु द्वितीयनोपकुमेस्तु ॥

१०५

106A तदेवस्पहस्रति छादयेति इवांवरमिति १४ गतिंगत्वावेगवत्तरायतिंगत्वा १५ विसंक्रांतेपदमाकाशो
श्री
मेघपर्वतसंकाशाश्छादयेतस्वांवरं घोररूपाःकपिश्रेष्ठायोत्तमछामतादितः २४ तेग।
तिमागतिंगत्वापृथिव्यांसर्वेवानराः ततंतहरीन्सर्वोत्ववितिताःशासनात्मम १५ तस्य।
वानरराजस्यश्रुत्वावायुसुतोवचः दिक्षुसर्वासुविक्रांतान्प्रेषयामासवानरान् १६
तपदंविसुविक्रांतेपतत्रिपातिरधगाः प्रयाताप्रहितारात्राहरयस्तत्क्षणेनवै १७ ते।
समुद्रेषुगिरिषुवनेषुचसरस्सुच वानरावानरान्सर्वान्रामहेतोरचोदयन् १८ मृत्यु
ततंतजनसंकाशाःगिरेस्तस्मान्महावलाः तिस्रःकोटःप्लवगानांनिर्ययुर्यत्रराघ
वः २० अस्तंगच्छतियत्रार्कस्तस्मिनगिरिवरेरताः संतप्तहेमवर्णाभास्तस्मात्कोट्या
दशाच्युताः २१ कैलासशिखरेभ्यश्चसिंहकेसरवर्चसां ततःकोटिसहस्रा
णिवानराणांसमागमन् २२ फलमूलेनजीवंतोहिमवं
तमुपाश्रिताः तेषांकोटिसहस्राणांसहस्रंसमवर्त
त २३ अंगारकसमानानांभीमानांभीमकर्मणां
विंध्याद्वानरकोटीनांसहस्राण्यपतद्रुते २४
पतत्रिभ्योतिरधगाःपक्षिणांनतत्राणांवमार्गगाः १८ मृत्युकालोपमस्यनिग्रहविषयेइतिशेषः १९
तस्मात्गिरेःअंजनगिरेः २० २१ २२ २३ २४ ॥ रामायनमः ॥

रा॰ कि॰
१०७
107

अस्मत्समेतद्वलेमित्याह तेषांसंख्यानविद्यतेइति २६ येचवानरपितेपानाद्दत्वमत्तोषिताः
महाद्रुमं अतिप्रसिद्धंभगवद्धामभूतंमाहेश्वरयज्ञवाटसंज्ञंददृशुः एवंमीलप्रेषितानदंतो
अदद्दृशुरितिशेषः अत्रतत्तेषां ततएवपराकृतिः २७ माहेश्वरयज्ञःमहेश्वरदेवस्यादिवा
तीरोदवेलानिलयास्तमालवनवासिनः नारिकेलाशनोश्चैवतेषांसंख्यानः
विद्यते २९ वनेभ्यागच्छंश्चसरिस्रश्चमहाबलाः आगच्छन्वानरीसेनापिवन्ती
वद्विवाकरं २६ येतस्मायितेयानावानराःसर्ववानरान तेवीराहिमवच्छैलंद
दृशुस्तंमहाद्रुमं २७ तस्मिन्गिरिवरेरम्येयज्ञोमाहेश्वरःपरा सर्वदेवसमन्तो
षोवभूवस्तमनोरमः २८ अत्रनिष्यंदजातानिमूलानिचफलानिच अमृत
स्वादुकल्पानिददृशुस्तत्रवानराः २९ तदन्नसंभवंदिव्यंफलमूलंमनोहरं यः
कश्चित्सकृदश्नातिमासंभवतितर्पितः ३० तानिमूलानिदिव्यानिफलानिचफ
लाशनाः औषधानिचदिव्यानिजगृहुर्हरियूथपाः ३१ तस्माच्चयज्ञायतनात्
पुष्पानिसुरभीणिच आनिन्युर्वानरागत्वासुग्रीवप्रियकारणात् ३२ तेतुसर्वे
हरिवराःपृथिव्यांसर्ववानरान संचोदयित्वात्वरितंयूथानांजग्मुरग्रतः ३३
एवमेपरिक्रतिकनकःसर्वदेवानांमत्तस्तेषांपत्रतः २८ यूत्रनिष्यंदात्तहोमद्रव्यान्यादिस्वव
णान्नानानि ३० औषधानिसंजीवन्यादीनि ३२ तेतुसर्वेहत्तयूथपाःयूथानांअग्रतःसंप्रेरि

पानीयपानप्रसङ्गेनश्रीमद्वानराः ५६

नवतेनसमुद्रैर्नकणप्यः प्रीक्रुषितमिया: किंश्च

५६ नवलताभागात्स्वर्गसमर्थः
१०८

107A तेहन्मन्तेप्रेषितमहिताः नीलप्रेषिताः कृताः ३० नलमानः ॥ इतिरामायणेकिसप्तत्रिंशः सर्गः ३०
प्रतिमरक्षते १ राघवंचकृतार्थमित्यनुषगाः २३ विनिष्क्रामेतिप्राणेनसार्द्धं ६ एहीत्येतस्पथः
तेगृहीत्वौषधीः सर्वाः फलमूलंचवानराः तंप्रतिग्राहयामासुर्वचनंचेदमब्रुवन् २४
सर्वेपरिसृताः शैलाः सरितश्चवनानिच पृथिव्यांवानराः सर्वेशासनादुपयांतिते २५
एवंश्रुत्वाततोहृष्टः सुग्रीवः प्लवगाधिपः प्रतिजग्राहचप्रीतस्तेषांसर्वमुपायनं ३०
इत्यार्षेरामायणेकिसप्तत्रिंशः सर्गः ३० प्रतिगृह्यचतत्सर्वमुपायनमुपाहृतं वानरा
न्सांत्वयित्वाचसर्वानेवविसर्जयत् १ विसर्जयित्वासहरीञ्छूरांस्तान्कृतकर्मणः
मेनेकृतार्थमात्मानंराघवंचमहाबलं २ सलक्ष्मणोभीमबलंसर्ववानरसत्तम
अब्रवीत्प्रश्रितंवाक्यंसुग्रीवंसंप्रहर्षयन् ३ किष्किंधायाविनिष्क्रामयदितेसौ।
म्यरोचते तस्यतद्वचनंश्रुत्वालक्ष्मणस्यसुभाषितं सुग्रीवः परमः प्रीतोवाक्यमेत
दुवाचह एवंभवतुगच्छामस्थेयंतच्छासनेमया ४ तमेवमुक्त्वासुग्रीवोलक्ष्मणं
शुभलक्षणं विसर्जयामासतदातभार्याद्याश्चयोषितः ५ एहीत्युच्चैर्हरिवरान्सु
ग्रीवः समुदाहरत् तस्यतद्वचनंश्रुत्वाहरयः शीघ्रमाययुः ६ बद्धाञ्जलिपुटाः सर्वे ७
येस्युः स्त्रीदर्शनक्षमाः तानुवाचततः प्राप्तान्राजार्कसदृशप्रभः
स्त्रीदर्शनक्षमाः स्त्रीसमूहेपिराजदर्शनक्षमाः अन्याश्चाशुत्तियावन् ८ ॥ राम ॥ राम

रा० कि० हरिभिर्वाहकैः सलक्ष्मणस्त्वमनेनैकवाहनारोहणात्तं ख्यातिशयः १९ वानरांश्च तथा च भव
१०८ उपस्थापयतति शिविकां मम वानराः श्रुत्वा तु वचनं तस्य हरयः शीघ्रविक्रमाः २
108 समुपस्थापयामासुः शिविकां प्रियदर्शनां तामुपस्थापितां दृष्ट्वा शिविकां वानरा
धिपः १ लक्ष्मणारुह्यतां शीघ्रमिति सौमित्रिमब्रवीत् इत्युक्त्वा कांचनं यानं सुग्री
वः सूर्यसन्निभं वहुभिर्हरिभिर्युक्तमारुरोह सलक्ष्मणः पांडुरेणातपत्रेण ध्रियमा
णेन मूर्धनि २ शुक्लैश्च वालव्यजनैर्धूयमानैः समंततः शंखभेरीनिनादैश्च वंदि
भिश्चाभिनंदितः १३ निर्ययौ प्राप्य सुग्रीवो राज्यश्रियमनुत्तमां सवानरशतैस्तीक्ष्णै
वहुभिः शस्त्रपाणिभिः १४ परिकीर्णो ययौ तत्र यत्र रामो व्यवस्थितः स तं देशमनु
प्राप्य श्रेष्ठं रामनिषेवितं १५ अवातरन्महातेजाः शिविकायाः सलक्ष्मणः आसा
द्य च ततो रामं कृतांजलिपुटोऽभवत् १६ कृतांजलौ स्थिते तस्मिन् वानराश्चभवंस्त
था तटाकमिव तं दृष्ट्वा रामः कुड्मलपंकजं १७ वानराणां महत्सैन्यं सुग्रीवप्रीति
मानभूत् पादयोः पतितं मूर्ध्ना तमुत्थाप्य हरीश्वरं १८ प्रेम्णा च बहुमानाच्च राघवः
परिषस्वजे परिष्वज्य च धर्मात्मा निषीदेति ततोऽब्रवीत् १९ निषण्णं तं ततो दृष्ट्वा क्षि
मंचका तौ रामोऽब्रवीत्ततः धर्ममर्थं च कालेयस्तु निषेवते २०
न्कृतांजलिपुटाश्चभवन्नित्यर्थः ग्राह्याः टकत्वात्तटाकोपमा तदुपमेयं वानराणाम १०८

108A

वृक्षाग्रे सुप्तः पतितः सन्यथा प्रतिबुध्यते तथा कामपरो राज्यभ्रष्टः सन्प्रतिबुध्यत इत्यर्थः २१ त्रिव-
र्गो धर्मार्थकामलक्षणस्तस्य तत्फलस्य च यथाकालं भोक्ता २२ संचिंत्यतां सीतान्वेषणमिति प्रति
तापिंगेशः पिंगाधिपत्यनामित्यर्थः २५ हे देव तव प्रसादात्तव भ्रातुश्च प्रसादाच्चेत्यर्थः पुरुषा।

प्रभवत्यमतनेवीरस्य राजन्हरिसत्तम हित्वा धर्मं तथार्थं च कामं यस्तु निषेवते २१ स वृक्षा-
ग्रे यथा सुप्तः पतितः प्रतिबुध्यते अमित्राणां वधे युक्तो मित्राणां संग्रहे रतः २२ त्रिवर्ग-
फलभोक्ता च राजा धर्मेण युज्यते उद्योगसमयस्त्वेष प्राप्तः शत्रुनिषूदन २३ संचिंत्यतां
हि पिंगेश हरिभिः सह मंत्रिभिः एवमुक्तस्तु सुग्रीवो राममेवचनमब्रवीत् २४ प्रनष्टा
श्रीश्च कीर्तिश्च कपिराज्यं च शाश्वतं त्वत्प्रसादान्महाबाहो पुनः प्राप्तमिदं मया २५
तव देव प्रसादाच्च भ्रातुश्च जयतां वर कृतं न प्रतिकुर्याद्यः पुरुषाणां हि दूषकः २६
एते वानरमुख्याश्च शतशः शत्रुसूदन प्राप्ताश्चादाय बलिनः पृथिव्यां सर्ववानरान् २७
ऋक्षाश्च वानराः शूरा गोलांगूलाश्च राघव कांतारवनदुर्गाणामभिज्ञा घोरदर्शनाः
देवगंधर्वपुत्राश्च वानराः कामरूपिणः स्वैः स्वैः परिवृताः सैन्यैर्वर्तंते पथि राघव शतैः
शतसहस्रैश्च वर्तंते कोटिभिस्तथा अयुतैश्चावृता वीरा शंकुभिश्च परंतप ३० राम

णां मध्ये एष पूर्वं दूषकोपमेनाशक इत्यर्थः २६ आदाय आहृत्य २७ शतैरित्यादौ केचिदाहुः
परिवृता इत्यर्थः कामाहृता इति च सर्वत्र योज्यं शतसहस्रं लक्षं शतं कोटिः प्रयुतं कोटिलक्षं शंकुः ३०

रा कि· शंकुसहस्रमर्बुदे प्रवृद्धादशगुणं मध्ये तस्माद्दशगुणोत्तरः ततोविंशतिगुणः समद्रः ततस्त्रिंशद्गुण
२६ परार्धेस्तितारास्तथातनमृकं २२ येषामनिपिष्यंतितेत्वामभिगामिष्यंतीत्सुत्वयः २३ प्रवृद्धनीलोत्प
109 लनलस्पर्शनः विकसितनीलोत्पलसदृशनेत्रः २४ भोगभ्रातः इतिरामायणे ३ष्टत्रिंशः २५
प्रवृद्धस्तेवृंधगातेमध्यग्रात्येष्ववानरः समुद्राश्चापरार्धाश्च हस्तपादहरिप्रथपाः २१
आगमिष्यंतितेराजनमहेंद्रसमविक्रमाः मेरुपर्वतसंकाशामहाविष्क्रतालयाः २२
तेत्वामभिगमाष्यंतिराहत्संयाद्रुमाहव निहत्यरावणंयुद्धेस्थानयिष्यंतिमैथिली २३
ततःसमुद्योगमवेक्ष्यवीर्यवान्हरिप्रवरस्यनिदेशवर्तिनः वभूवहर्षाद्दशरथात्मजःप्रवृद्धनीलोत्पलतुल्यदर्शनः २४ इतिरामायणेकि ३ष्टविंशःसर्गः २८ इतिब्रु
वाणंसुग्रीवरामोपमेस्रुताकरः वाहुभ्यांसंपरिष्वज्यप्रत्युवाचकृताञ्जलिं १ यदिंद्रो
वर्षतेवर्षतन्नचित्रंभविष्यति आदित्योसौसहस्रांशुःकुर्यात्तिमिरंतमः २ चेत्सारज ति
नीकुर्यात्प्रभयासौम्यनिर्मला त्वद्विधोवापिमित्राणांप्रीतिकुर्यात्परंतप ३ एवंत
वापिनतच्चित्रंभवेद्यत्सौम्यशोभनं जानाम्यहंत्वांसुग्रीवसततंप्रियवादिनं ४ ॥

इत्याति १ जपकर्त्तृत्वंतवसहजंपर्मएवेतिभगवान्सुग्रीवेस्तौतिसदीति वर्षतइतियतत्रवि·
त्रंस्वभाविकत्वादितिशेषः २ निर्मलारविकिरणजतापरहितंत्वद्विधःसात्विकोमित्राणां
प्रत्युपकारेणप्रीतिंकुर्यात् इतिपतत्पपितचित्रे ३ एवंतयिमित्रप्रत्युपकारार्थंसेनामेलनेयत्न १९
चित्रंहेसौम्यशोभनेभद्रंजातम् ॥ राम ॥

109A· संख्ये युद्धे ५ यथा पौलोमी पितरं वंचयित्वा कृतात्मतिकं कृतवा शचीं यानेनुह्लादो जहारात्मवि
नाशाय पुरुहूत पितरं श्यानमेतावहतो रवानुह्लादं हत्वा शचीं शक्यानीत वानिति पुराण गाथा
एवं यथात्म विनाशाय मैथिलीं तु हारमारीचे चव मां वंचयित्वानेन विराद्धी चेत्र विहारे इ ६ वव
न्नत्वाथः सर्वे सैन्येते नास्मिन सवालान नीत तमेवमेसहन्मित्र सहायं कर्तुमर्हसि
नह्यात्म विनाशाय वैदेही लीरावसा यमाः वंचयित्वा तु पौलोमीमनुह्लादो यथा श
ची नखिन्नते वाधिष्यामि रावणं निशितैः शरैः पौलोम्याः पितरं हृष्टशत्रुं कृतवारिवाहिहा
एतस्मिन्नन्तरे चैव रजः समभिवर्तत अंतरिक्षं समहत्संपाणां छादयत्प्रभया ८ दिशश्च
योञ्झला स्त्रासनेनमसातेन हर्षिताः चचाल च मही सर्वा सशैल वनकानना ९
तेनानगेह कार्शिशमीतां दंष्ट्रिमहाबलैः छन्नतामं संछादितां भूमिरसंख्येयैः प्लवंगमैः १०
निमेषांतर मात्रेण ततस्तु हरि यूथपैः कोटीशतपरीवारैर्वानरैर्हरियूथपैः ११ नादे
येपावतै पर्वताना मुद्धेश्च महाबलैः हरिभिर्मेघनिर्ह्रादैरन्यैश्च वनवासिभिः १२ तरु
णादित्यवर्णाश्च शशिगौरैश्च वानरैः पद्मकेसरवर्णाश्च श्वेतैर्हेमकृतालयैः १३ को
टीसहस्रैर्दशभिः श्रीमान्परिवृतस्तदा वीरः शतवलिर्नामवानरः प्रत्यदृश्यत १४
धिष्यामि पौलोम्याः पितरमिवैतमनेन रावणा कृतो ज्ञानकिनिक्रमाभावः सूचितः ८ अभिवर्त
न १० उक्तमेव प्रपंचयति निमेषेति ११ वनवासिभि: उक्तानाल्पादिवनवासिभिः १२ हेमो हेमाचलः १४

रा कि तारापितासुषेणः १४ रुमापिताताराः १६ गोलांगूलो वानराणामवांतरजाति १९ २० २३ २४ २५

११ ततःकांचनशैलाभस्ताराख्यावीर्यवान्मितः। अनेकैर्बहुसाहस्रैः कोटिभिः प्रत्यदृश्यत १५ ता

110 ख्यापुत्रः कोटीनां सहस्रेण समन्वितः पिता रुमायाः संप्राप्तः सुग्रीवश्वशुरो विभुः १६
पद्मकेसरसंकाशस्तरुणार्कनिभाननः बुद्धिमान्वानरश्रेष्ठः सर्ववानरसत्तमः १७
अनेकैर्बहुसाहस्रैर्वानराणां समन्वितः पिता हनूमतः श्रीमान्केसरी प्रत्यदृश्यत १८
गोलांगूलमहाराजो गवाक्षो भीमविक्रमः वृतः कोटिसहस्रेण वानराणामदृश्यत
ऋक्षाणां भीमवेगानां धूम्रः शत्रुनिवर्हणः वृतः कोटिसहस्राभ्यां द्वाभ्यां समभिव
र्तत २० महाचलनिभैर्घोरैः पनसो नाम यूथपः आजगाम महावीर्यस्तिसृभिः कोटि
भिर्वृतः २१ नीलांजनचयाकारो नीलो नामैष यूथपः अदृश्यत महाकायः कोटि
भिर्दशभिर्वृतः २२ ततः कांचनशैलाभो गवयो नाम यूथपः आजगाम महावीर्यः को
टिभिः पंचभिर्वृतः २३ दरीमुखश्च बलवान्यूथपोऽभ्याययौ तदा वृतः कोटिसहस्रे
ण सुग्रीवं समवस्थितः २४ मैंदश्च द्विविदश्चोभावश्विपुत्रौ महाबलौ कोटिकोटिस
हस्रेण वानराणामदृश्यत २५ गजश्च बलवान्वीरस्तिसृभिः कोटिभिर्वृतः ऋक्षराजो म
हातेजा जांबवान्नाम नामतः २६ ॥ राम ॥

110A तारायुतिर्वलवत्प्रभः अर्थहमापितरन्यस्ताः ३· ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३२ ३६

कोटिभिर्दशभिर्व्याप्तःसुग्रीवस्यवशेस्थितः हमशोनामतेजस्वीविक्रांतैर्वानरैर्वृतः २०
आगतोवलवान्हरिःकोटीशतसमावृतः ततःकोटिसहस्त्राणांसहस्त्रेणशतेनच
पृष्ठतोनुगतःप्राप्तोहरिभिर्गंधमादनः ततःपद्मसहस्त्रेणवृतःशंकुशतेनच २१ यु
वराजोगदःप्राप्तःपितृतुल्यपराक्रमः ततस्ताराद्युतिस्तारोहरिभिर्भीमविक्रमैः २२
पंचभिर्हरिकोटीभिर्दूरतःपर्यदृश्यत इंद्रजानुःकपिर्वीरोयूथपःप्रत्यदृश्यत २३ ए
कादशानांकोटीनामीश्वरैस्तैश्चसंवृतः ततोरंभस्त्वनुप्राप्तस्तरुणादित्यसन्निभः २४
अयुतेनवृतश्चैवसहस्त्रेणशतेनच ततोयूथपतिर्वीरोदुर्मुखोनाममवानराः २५ प्र
त्यदृश्यतकोटीभ्यांद्वाभ्यांपरिवृतोवली कैलासशिखराकारैर्वानरैर्भीमविक्रमैः २६
वृतःकोटिसहस्त्रेणहनूमान्प्रत्यदृश्यत नलश्चापिमहावीर्यःसंवृतोद्रुमवासिभिः २७
कोटिशतेनसंप्राप्तःसहस्त्रेणशतेनच ततोदरीमुखःश्रीमान्कोटिभिर्दशभिर्वृतः २८
संप्राप्तोभिरतस्तस्यसुग्रीवस्यमहात्मनः शरभःकुमुदोवह्निर्वानरोरंभएवच २९
एतेचान्येचबहवोवानराःकामरूपिणः आवृत्यपृथिवींसर्वांपर्वतांश्चवनानिच ३०
यूथपाःसमनुप्राप्तायेषांसंख्यानविद्यते आगताश्चस्थिताश्चैवपृथिव्यांसर्ववानराः
॥ ३९ ॥ राम ॥

रा॰ कि॰

१११

शिरोभिस्संवेदयन् बहुसंमहान् बहवस्तेस्थितानानमस्कारेणैवात्मानं न्यवेदयन्नित्यर्थः ४१ अपरे
संगम्यसमीपदेशंप्राप्य यथोचितं निवेद्यजग्मुः अपरेहनुमदंगदादयः समागम्यतिकटमागम्य ।
स्थिताः ४२ धर्मज्ञोराजपमंत्रः रामाभिमुखंप्रांजलिः स्थितागतान्सर्वान्पृथक्पतीन्निवेदयित्वाशु
घ्रपानमब्रवीत् ४३ भोवानरेंद्रः पर्वतादिषुयथासुखंसर्वान्निवलानितिवेशयित्वा तेषुप्राव
प्राइवंतः प्लवंतस्थुर्गर्जतस्थूलवंगमाः अभ्यवर्तंतसुग्रीवंसूर्यमभ्रगणाइव ४० कुर्वाणा
बहुशब्दांश्च प्रकृष्टावाहुशालिनः शिरोभिर्वानरेंद्रायसुग्रीवायन्यवेदयन् ४१ अपरेवा
नरश्रेष्ठाः संगम्यचयथोचितं सुग्रीवेणसमागम्यस्थिताः प्रांजलयस्तदा ४२ सुग्रीव
स्त्वरितोरामेसर्वांस्तान्वानरर्षभान् निवेदयित्वाधर्मज्ञः स्थितः प्रांजलिरब्रवीत् ४३
यथासुखंपर्वतनिर्झरेषुवनेषुसर्वेषुचवानरेंद्राः निवेशयित्वाविधिवद्बलानिबले
बलज्ञः प्रतिपत्तुमीष्टे ४४ इत्यार्षेरामा॰ कि॰ एकोनचत्वारिंशः अथराजासमृद्धार्थःसु
ग्रीवः प्लवगेश्वरः उवाचनरशार्दूलंरामंपरबलार्दनं १ आगताविनिविष्टाश्चबलि
नः कामरूपिणः वानरेंद्रामहेंद्राभायेमद्विषयवासिनः २ तइमेबहुविक्रांतैर्बलि

लक्तः बलनतज्ञःप्रतिपत्तंकप्रगतः कोनागतइतिज्ञातुमीष्टइशोभवेत्लिङर्थेलट् ४४ इति
तिरामायणेकिष्किंधा॰ एकोनचत्वारिंशः सर्गः अथेति १ विनिविष्टाःस्वस्वसेनानिवेशाः
तिशेषः निवेशितानाइत्यर्थः मद्विषयवासिनः ममविषयेवानरराज्येवासिनः २ बहुविक्रांतैः

१११

111A

ख्यातकर्माणि गुहेअपदानं शौर्यं येषां ४ अंबुचाराः समुद्रमध्ये द्वीपचाराः कोट्योघा इत्यसं
ख्यातोपलक्षणं ५ गुरुर्हिते स्वामिहिते तवाभिप्रेतमनुष्ठातुं शक्ष्यंति समर्थाः स्युरित्यर्थः ६ अ
नेकैः सहस्रैर्निपाधः प्राप्तकाले कालोचितं तदुच्यतां मन्त्रियोगः कार्यमित्यर्थः तत्स्विदं तस्मैन्य

ख्यातकर्मापदानाश्च बलवन्तो जितक्लमाः पराक्रमेषु विख्याता व्यवसायेषु चो
त्तमाः ४ पृथिव्यंबुचरा राम नानानगनिवासिनः कोट्योघाश्च इमे प्राप्ता वानरा
स्तव किंकराः ५ निदेशवर्तिनः सर्वे सर्वे गुरुहिते रताः अभिप्रेतमनुष्ठातुं तव श
क्ष्यन्त्यरिंदम ६ त इमे बहुसाहस्रैरनेकैर्बहुविक्रमैः आगता वानरा घोरा दैत्यदान
वसन्निभाः ७ यन्मन्यसे नरव्याघ्र प्राप्तकालं तदुच्यतां त्वत्सैन्यं त्वद्वशे युक्तमाज्ञाप
यितुमर्हसि ८ काममेषामिदं कार्यं विदितं मम तत्त्वतः तथापि तु यथायुक्तमाज्ञा
पयितुमर्हसि ९ तथा ब्रुवाणं सुग्रीवं रामो दशरथात्मजः बाहुभ्यां संपरिष्वज्य इदं
वचनमब्रवीत् १० ज्ञायतां सौम्य वैदेही यदि जीवति वा न वा स च देशो महाप्राज्ञ
यस्मिन्वसति रावणः ११ अधिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च प्राप्तकालं विधास्या
मि तस्मिन्काले सह त्वया १२ नाहमस्मिन्प्रभुः कार्ये वानरेन्द्र न लक्ष्मणः त्वमस्य हेतुः
कार्यस्य प्रभुश्च प्लवगेश्वर १३ ॥

त्वमन्नियोजितामर्हे इति तत्राह त्वमस्येति ९ इदंका
र्यं सीतान्वेषणरूपं ॥ तस्मिन्काले ज्ञातानावगत्यनंतरकाले १२ अस्मिन्काले वानरप्रेरणा

॥ ३८ ॥ किष्किन्धाकाण्डे

रा कि मम कार्यविनिश्चयेज्ञानवतिशेषः देवीभंतेममसहृदित्यन्वयः १४ द्वितीयःसहलक्ष्मणापेक्षया १९
११२ सोमसूर्यनिभैर्लक्षदृशाकांतिभिः १७ नयानीतिः विज्ञानवन्तमितिशेषः १८ निलयंरावणस्य
112

त्वमेवाज्ञापयविभोममकार्यविनिश्चये त्वंहिजानासिमेकार्यममवीरनसंशयः १४
सुहृद्द्वितीयोविशेषवत् भवानस्मद्धितेयुक्तःसुहृदाप्तोर्थवित्तमः १५ एवमुक्तस्तु
सुग्रीवोविनतंनामयूथपं अब्रवीद्रामसान्निध्येलक्ष्मणस्यचधीमतः १६ शैलाभंमे
घनिर्घोषमूर्जितंप्लवगेश्वरः सोमसूर्यनिभैःसार्द्धंवानरैर्वानरोत्तम १७ देशकाल
नयैर्युक्तोविज्ञःकार्यविनिश्चये वृतःशतसहस्रेणवानराणांतरस्विनां १८ अधि
गच्छदिशंपूर्वांसशैलवनकाननां तत्रसीतांचवैदेहींनिलयंरावण
स्यच १९ मार्गध्वंगिरिदुर्गेषुवनेषुचनदीषुच नदींभागी
रथींरम्यांसरयूंकौशिकींतथा २० कालिंदींयमु
नांरम्यांयामुनंचगिरिं सरस्वतींचसिंधुं
चशोणंमणिनिभोदकं २१

निलयस्थानंपक्षाचतर्दिक्षुरावणावासस्थानमनेनसूचितं १९ मार्गध्वमितिसामान्यतोनि
र्देशः विशेषणाहनदीनमित्यादिद्वितीयोतानोप्राप्येतिशेषः २० कालिंदीयमुनांयामुनंगि
रिंयमुनान्यातस्थानभूतःकालिंदगिरिः २१ ॥ राम रामायनमः॥ ११२

112A

महीकालमहीनद्यौ अथ प्राच्यदेशानाह ब्रह्ममालानिति हिमवद्विन्ध्यमध्यवर्तिआर्यावर्तोपल
पाञ्चालादिविभागोऽत्रविवक्षितःस्माहुः २२ कोशकाराणांभूमिकोशोपलक्षितस्यादकजन्तुनिष्पत्तिस्था-
नभूतांभूमिंरजताकरांरजतखानिं २३ एतानिप्राप्य एतेष्वेवाङ्गसर्वावयवैर्विचेतव्यं अन्ततः किंविच-
तव्यमित्याह रामस्यदयितामिति २४ समुद्रमवगाढान्समुद्रान्तर्गतान् पत्तनानि समुद्रद्वीपवर्ती

महींकालमहींचापिशैलकाननशोभितां ब्रह्ममालान्विदेहांश्चमालवान्काशिको
सलान् २३ मागधांश्चमहाग्रामान्पुण्ड्रानङ्गांस्तथैवच भूमिंचकोशकाराणांभूमिंच
रजताकरां २४ सर्वंचतद्विचेतव्यंमार्गयद्भिस्ततस्ततः रामस्यदयितांभार्यांसीतांदशरथ
स्नुषां २५ समुद्रमवगाढांश्चपर्वतान्पत्तनानिच मंदरस्यचयेकोटिंसंश्रिताःकेचि
दालयाः २६ कर्णप्रावरणाश्चैवतथाचाप्योष्ठकर्णकाः घोरलोहमु
खाश्चैवजवनाश्चैकपादकाः अक्षयाबलवन्तश्चतथैवपुरुषादकाः
किरातास्तीक्ष्णचूडाश्चहेमाभाःप्रियदर्शनाः २७

नि आलयाग्रामाः २५ कर्णप्रावरणाःप्रावरणंवस्त्रंतद्वत्विशालश्रवणपुटाः ओष्ठक
र्णकाःओष्ठपर्यन्तकर्णाःलोहमुखाःलहवत्कठिनमुखाःएकपादकाःएकपादकाः
सन्तोजवनाःवेगगमनयुः २६ अक्षयाःअक्षयसंतानाःपञ्चकाःपुरुषाःतथैवपुरुषादकाराक्षसाभ
दाःनीलाग्रसच्चत्रग्रसितःतेचूडकेशपाशोपेताः २७ ॥ राम राम ॥

रा कि ११३ ग्राममीनाशनाः ग्रपक्वमत्स्यभुजः नराश्चाग्रं ग्रपप्रदेशान्चरा एवं संततपरिभागे आद्याकारा ग्रतए
वद्यरः २८ कालेनैनाकसद्ग्तिसंबाधनेमिगिवयेचगम्यते गिरीनाक्रम्यपदेशाद्द्वीपाश्वगम्यतेप
113 चस्त्रवनेनक्रूरेननगम्यतेपचस्त्रवेनाद्रुपनगम्यनेनेतेचविचेयाद्रत्मनपः २६ ततः परंधनवेनो

ग्रामिमीनाशनाश्चापिकिरातद्वीपवासिनः ग्रंतर्जलचराघोराननराव्याघ्राद्दतिश्रु
नाः एतेषामाश्रयः सर्वे विचेयः कालनेकसः गिरिभिर्पचगम्यतेस्त्रवेनेनतस्त्रवेनच २७
यत्नवंतोयवद्वीपंसप्तराज्योपशोभितं सुवर्णरूप्यकद्वीपंसुवर्णाकरमंडितं ३० यव
द्वीपमतिक्रम्यशिशिरोनामपर्वतः दिवंस्पृशतिशृंगेणदेवदानवसेवितः ३१ ए
तेषांगिरिदुर्गेषुप्रपातेषुवनेषुच मार्गध्वंसहितासर्वे रामपत्नीयशस्विनी ३२ ततो
रक्तजलंप्राप्यशोणाख्यंशीघ्रवाहिनं गत्वापारंसमुद्रस्यसिद्धचारणसेवितं ३३
तस्यतीर्थेषुरम्येषुविविचित्रेषुवनेषुच रावणःसहवैदेह्यामार्गितव्यस्ततस्ततः ३४

भवतासप्तराज्योपशोभितं यवद्वीपं तथासुवर्णद्वीपंरूप्यकद्वीपंविचेतव्यमितिशेषः सुव
र्णाकरमंडितमितिसुवर्णाकुर्वंतिएतैःशोभितं ३० ततः परं यवाख्यद्वीपमतिक्रम्यशिशिरना
मापर्वतोस्ति ३१ एतेषांउक्तद्वीपानां ३२ ततःसमुद्रस्यपारंगत्वारक्तवर्णजलंअतएवशो ११
णाख्यंनदंप्राप्य ३३ तस्यतीर्थेषुवनाभेदेषु ३४ ॥

113A वहुनिकुञ्जाः वहुवनप्रदेशाः दरीमतः दरीयुक्ता ३५ सप्तद्वीपान्तर्गतदेशान्परवर्तीक्षुसमुद्रद्वी
पान ऊर्मिमन्तमतएवक्रोशन्तंमहाघोषं ३६ तत्रइक्षुसमुद्रेसमनन्तरज्ञाताः समनन्तरज्ञातछायापाद्वा
रकाग्रहाणांसामर्थ्यादिमितः छायाग्रहीतप्राणि भक्षमाणान्मतिकाश्च ३७ इक्षुरसस्यापिश्यवा।

पर्वतप्रभवानद्यः सुभीवबहुनिष्कुटाः मार्गितव्यादरीमंतः पर्वताश्चवनानिच ३५
ततः समुद्रद्वीपांश्चसुभीमानद्रष्टुमर्हथ ऊर्मिमंतंमहारौद्रंक्रोशन्तमनिलोद्धतं ३६
तत्रासुरामहाकायाश्छायांगृह्णंतिनित्यशः ब्रह्मणासमनुज्ञातादीर्घकालंबुभुक्षि
ताः ३७ तंकालमेघप्रतिमंमहोन्नादंतीर्थेनैवमहोदधिं रगनिषेवितं अभिगम्य
महान्नादंतीर्थेनैवमहोदधिं ३८ ततोरक्तजलंभीमंलोहितंनामसागरं गत्वाप्रेक्ष
थतांचैववृहतींकूटशाल्मली ३९ गृहंचवैनतेयस्यनानारत्नविभूषितं तत्रकैलास
संकाशंविहितंविश्वकर्मणा ४० तत्रशैलनिभाभीमामंदेहानामराक्षसाः शैलशृं
गेषुलंबंतेनानारूपाभयावहाः ४१

मन्नादमहोदधेः कालमेघप्रतिमत्वतीर्थेनउपायेनाभि
गम्यप्राप्य ३८ इक्षुरससागरानन्तरं रक्तजलंरक्तवर्णजलयुक्तलोहिताख्यं कूटशाल्मलीशा
ल्मलीद्वीपप्रसिद्धानकवृहतंजंवूद्वीपेजंवूवत ३९ तत्रकूटशाल्मलीसमीप ४० शैलशृंगे
षुरावणमंदेहाल्वंवंतिशैलशृंगेषुलंवंतेभीमाघोरतिशेषः ४१ ॥ श्रीराम ॥

रा॰ कि॰ सर्पस्पोटयन्तेप्रति सूर्योदयंप्राप्योर्धमानाः सूर्यैणगुप्यमानाः सूर्यैर्गाभितप्ताः तन्मेरुलंघस्पतेजोभितप्ताः
११४ अस्पतेजोभिरहस्महनिनेवर्णिकप्रवर्तिते: अस्पविघातेजोभिर्निहताःसंतःसरोरुहलेवसंति ततःपु
114 नरुजीविताःलवंतसमशैलसृंगोष्विति शेषः अत्र कनककमलतःपैलसृंगेषुलेवंतइत्यादिश्लोकद्वयं
प्रक्षिप्त तानिरस्तानिमंदेहारुणाद्वीपप्रक्षिपंतीतिश्रुतोअरुणाद्वीपेनस्पहेतोःकेवलारुणद्वीपस

तेपतंतिजलेनित्यंसर्पस्पोटयन्तेप्रति अभितप्तास्मसूर्येणलंवतेसमपुनःपुनः ४२ निह-
ताअस्पतेजोभिरहन्यहनिराक्षसाः ततःपांडुरमेत्याभंक्षीरोदंनामसागरं ४३ गत्वाइदस्पथ
दुद्धांमुक्ताहारमिवोर्मिभिः तस्यमध्येमहानश्वेतोऋषभोनामपर्वतः ४४ दिव्यगं
धैःकुसुमितैराचितश्चनगैर्वृतः सरश्चराजतैःपद्मैःज्वलद्भिर्हेमकेसरैः ४५ नाम्नासु
दर्शनंनामराजहंसैःसमाकुलं विबुधाश्चारणायक्षाकिन्नराश्चाप्सरोगणाः ४६ हृष्टाः
समाधिगच्छंतिनलिनीं तांरिरंसवः क्षीरोदंसमतिक्रम्यततदाद्रक्ष्यथवानराः ४७ ॥

गाभावात्सचीनपुलकेषदर्शनाच्चेत्याहुः ततःपांडुरेतिअत्रसुराक्षीरोदयोर्मध्येमर्पितदधिसमु
द्रस्याविवेचनात्रकिंस्तत्रविचेतव्यदुर्गमस्थलाभावादितिकतकःअनंतरमपितदुभयविवेचन
मर्थेनोःवर्णनंतमितितीर्थः ४३ मुक्ताहारमिवऊर्मिभिःस्तिद्धेनमिवेत्यर्थः ४४ सरश्चनाम्नासु
दर्शनमित्यन्वयः ४५ नामशब्दःप्रसिध्यर्थः ४६ नलिनीमुक्तंसुदर्शनंसरइत्यर्थः ४७ ॥ स्प ११४

114A ततो लोहितं फेनं हृतजलं रक्तपीतोदकं तत्र जलमध्ये तत्कोपजं और्वब्रह्मर्षिकोपजं हयमुखं वडवामुखं वने
तेनौर्वस्थाणा कृतमस्ति ४८ अस्याहुस्तन्महावेगस्य चराचरं सर्वं वेगस्य युगान्ते भोदनं वर्तते इति अनेन तत्स-
वसमरूपतां विकालं दृश्य वडवामुखं दृष्ट्वा तत्र पतनभीत्या विक्रोशतां असमर्थाचासमर्थानामपि।
सागरौकसां भूतानां नानायोनानां दानां नादो भूतैस्तत्र श्रूयते ४९ स्वादूदस्य शुद्धोदकस्य समुद्रस्योत्तरे दिग्भागेः

ततो लोहितं सागरं शीघ्रं सर्वे भूतमयापहं तत्र तत्कोपजं तेजः कृतं हयमुखं महत् ४८ अस्या
हुस्तन्महावेगमोदनं सचराचरं तत्र विक्रोशतां नादो भूतानां सागरौकसां ४९ श्रूयते
चासमर्थानां दृष्ट्वा भद्रवामुखं स्वादूदस्योत्तरे तीरे योजनानि त्रयोदश ५० जातरूप
शिलो नाम सुमहान्कनकप्रभः तत्र चन्द्रप्रतीकाशं पन्नगं धरणीधरं ५१ पद्मपत्रवि
शालाक्षं ततो द्रक्ष्यथ वानराः आसीनं पर्वतस्याग्रे सर्वदेवनमस्कृतं सहस्रशिरसं दे
वमनन्तं नीलवाससं ५२ त्रिशिराः काञ्चनः केतुस्तालस्तस्य महात्मनः स्थापितः
पर्वतस्याग्रे विराजति सवेदिकः पूर्वस्यां दिशि निर्माणं कृतं तत्
त्रिदशेश्वरैः ततः परं हेममयः श्रीमानुदयपर्वतः ५४

पाठः ५१ चन्द्रप्रतीकाशं श्वेतवर्णं ५२ त्रिशिराः शिरःप्रदेशवर्तित्रिस्कन्धवान्सवेदिकः आधा
रवेदिकया सहितः ५३ अयमेव तालः पूर्वस्याः एव दिशो व्यवस्थापनार्थं निर्माणं कृतं अभिज्ञानं।
उदयमाननिर्माणं कृतमित्यर्थः ५४ ॥ राम ॥ राम ॥

रा कि

११५

115

कोटिः शिखरंसवेदिकामापारपर्वता ५५ तत्रशतयोजनदीर्घेश्रृंगेपि शिखरेतत्रसौमनसेश्रृं
ग त्रिविक्रमैत्रिभिः पदैस्त्रिलोक्याआक्रमणप्रस्ताव प्रथमंपदंतत्रकृत्वाद्वितीयेपदंमेरोःशिख
रेचकार ५७ भूत्वातेनतरमुत्तरेणजंबूद्वीपंपरिक्रम्यतन्महाशृंगेशिखरेसौमनसाख्येप्राप्यस्थि
तिंचकारःजंबूद्वीपवर्तिनांभूपिष्टंदर्शनंभवतिसौमनसेशिखरेउन्नतः अन्यसत्वपुगानिप्रायेणे।

तस्यकोटिर्दिवंस्पृष्ट्वाशतयोजनमायया जातरूपमयेदिव्याविराजतिसवेदिका ५५

सालैस्तालैस्तमालैश्चकर्णिकारैश्चपुष्पितैः जातरूपमयोद्भिन्नैःशोभतेसूर्यसन्निभैः ५६

तत्रयोजनविस्तारमच्छिन्नंदशयोजनं श्रृंगंसौमनसंनामजातरूपमयंध्रुवं ५७ तत्र

पूर्वंपदंकृत्वापुराविष्णुस्त्रिविक्रमे द्वितीयंशिखरेमेरोश्चकारपुरुषोत्तमः ५८ उत्तरेण

परिक्रम्यजंबूद्वीपंदिवाकरः दृश्योभवतिभूयिष्ठंशिखरेतन्महोच्छ्रये ५९ तत्रवैखा

नसानामवालखिल्यामहर्षयः प्रकाशमानादृश्यंतेसूर्यवर्णास्तपस्विनः ६० अयं

सुदर्शनोद्वीपःपुरोयस्यप्रकाशते तस्मिंस्तेजश्चचक्षुश्चसर्वप्राणभृतामपि ६१ ॥

तोक्षीरसागरमध्यगस्यद्वीपेमेरोदमध्यगस्यकल्लोलंकामध्यगस्यजंबूपस्थमनुष्यदर्शपतामयाः
श्चक्षुस्थत्वात ६० यस्यपुरःपुरस्तात्समीपएवप्रागुक्तसुदर्शनसंज्ञकोद्वीपःप्रकाशतेतस्मिं
सौमनसशिखरेभगवत्सुदितेसर्वप्राणभृतांप्राणिनांतेजःसर्वोभवतिचक्षुश्चप्रकाशेत ६१

॥ ॥ ॥ ॥

115A

काञ्चनशैलस्य सूर्यस्य तेजसाविष्टा समाक्रान्ता पूर्वा सन्ध्या उदयावच्छिन्ना पूर्वा दिक् रक्ता सती प्र
काशते ५३ तदेवाह पूर्वमिति चो हेतौ पृतो भुवनतस्य प्रकाशनहेतोः सूर्यस्योदयनमेव द्वारं
वैश्रयणं पृथिव्या एतद्द्वारं ऊर्ध्वस्थानां पृथिवीभवनानां सद्वारं दृष्ट्वी स्थानां भुवनस्य ब्रह्मभुवनस्य

वै

शैलस्य तस्य पृष्ठेषु कन्दरेषु वनेषु च रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ५२ काञ्चन
स्य च शैलस्य सूर्यस्य च महात्मनः आविष्टा तेजसा सन्ध्या पूर्वा रक्ता प्रकाशते ५३ पूर्वमेत
त्कृतं द्वारं पृथिव्या भुवनस्य च सूर्यस्योदयनं चैव पूर्वा ह्येषा दिगुच्यते ५४ तस्य शैल
स्य पृष्ठेषु निर्झरेषु गुहासु च रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ५५ ततः परमग
म्या स्याद्दिक्पूर्वा त्रिदशावृता रहिता चन्द्रसूर्याभ्यामदृश्या तमसावृता ५६ शैलेषु ते
षु सर्वेषु कन्दरेषु नदीषु च ये च नोक्ता मया देशा विचेयास्तेषु जानकी ५७ एता
वद्वानरैः शक्यं गन्तुं वानरपुङ्गवाः अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः परं ५८

प्रवेशद्वारमेतदुदयगिरिरूपं कृतमतः पूर्वा दिगुच्यते अस्यैतत्पूर्वं द्वारमेतद्धि सर्वं जितं सहस्र विव
रस्य ब्रह्मणा तस्माद्धेतोः पूर्वा दिगुच्यते ५४ तस्य शैलस्योदयशैलस्य ५५ ततः परमुदयाद्रेः पर
स्तात् त्रिदशावृता तत्र हि सृष्टा त्रिदशा दिवि त्रिदशाधिष्ठाता उदयाचलात्परमगम्यत्वे हेतुमाह रहितेति
५६ अध्यायोपसंहारः शैलेष्वित्यादि ५८ ॥ ॥

रा०
कि०
११६
116

सिद्धार्थाः कृतान्वेषणाः कृत्स्नः संयमानः इति रामाः कि० चत्वारिंशः ४० ततः इति अभिलक्षितान्कापमः
र्येनेननिर्मितान् ३ अथ संस्त्वेषणात्ताराः पितरस्मः हुताशनसुतावि ति अग्निरत्याप्यहुताशनः

अभिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च मासे पूर्णे निवर्तध्वं उदयं प्राप्य पर्वतं ४५ ऊ
र्ध्वं मासान्न वस्तव्यं वसन्वध्यो भवेन्मम सिद्धार्थाः संनिवर्तध्वमधिगम्य च मैथिलीं ४६
महेंद्रकांतवनखंडमंडितां चरित्वा निपुणेन वानराः अवाप्य सीतां रघुवंशजप्रियां ततो
निवृत्ताः सुखिनो भविष्यथ ४७ ॥ आर्षे श्रीरामायणे किष्किंधाकांडे चत्वारिंशः सर्गः ४० ततः
प्रस्थाप्य सुग्रीवस्तन्महद्वानरं बलं दक्षिणां प्रेषयामास वानरानभिलक्षितान् १
नीलमग्निसुतं चैव हनूमंतं च वानरं पितामहसुतं चैव जांबवंतं महौजसं २ सुहोत्रं च श
रारिं च शरगुल्मं तथैव च गजं गवाक्षं गवयं सुषेणं वृषभं तथा ३ मैंदं च द्विविदं चैव
सुषेणं गंधमादनं उल्कामुखमनंगं च हुताशनसुतावुभौ ४ अंगदप्रमुखान्वीरान्कपि
गणेश्वरः वेगविक्रमसंपन्नांश्चैव व्यूह्य हल्लमथांगदे विधाय हरिवीराणामादिशद्दक्षि
णां दिशं ५ ॥ राम ॥

मित्याग्निहुताशनयोर्भेदः ४ विशेषवित् अन्वेष्टव्यदेशवित् ५ अग्रेसरं मुख्यं अग्रसंग्रहमिति
पाठे संकेतं च प्रमुखमित्यर्थः दक्षिणां दिशमादिशत् अन्वेष्टव्यत्वेन निदेशः ६ ॥ राम ॥ ११६

116A तस्यां दिशि येसुदुर्गमास्तान्समुदाहरन्नुवाच ७ अत्राप्यार्यावर्तीपत्तयादक्षिणेनेदाह महा
सर्पशिरसंसहस्रशिरसं ८ गोदावरीं विंध्यपूर्वप्रदेशवर्तिगोदावरीनदी मेखलादयो देशभेदाः
ऋष्टिकानितिपाठः ९ मत्स्यांश्चकलिंगांश्चजनान् ११ नदीं गोदावरीं दंडकारण्यगोदावरीप्रदे

शे एकेचन सम्मुद्देशास्तस्यां दिशि सुदुर्गमाः कपीशः कपिमुख्यानां सतेषां समुदाहरन्
सहस्रशिरसंविंध्यंनानाद्रुमलतायुतं नर्मदांच नदीं रम्यां महोरगनिषेवितां ८
ततोगोदावरींरम्यांकृष्णवेणींमहानदीं मेखलानुत्कलांश्चैव दशार्णनगराण्यपि ९
अश्ववंतीमवंतींच सर्वमेवानुपश्यत विदर्भानृष्टिकांश्चैव रम्यान्माहिषकानपि १०
तथा मत्स्यकलिंगांश्च कौशिकांश्च समंततः अन्वीक्ष्य दंडकारण्यं सपर्वतनदीगुहां
नदीं गोदावरीं चैव सर्वमेवानुपश्यत तथैवांध्रांश्च पुंड्रांश्च चोलान्पांड्यांश्च केर
लान् १२ अयोमुखश्च गंतव्यः पर्वतो धातुमंडितः विचित्रशिखरः श्रीमान्चित्र
पुष्पितकाननः १३ सचंदनवनोद्देशो मार्गितव्यो महागिरिः ततस्तामापगां दिव्यां
प्रसन्नसलिलाशयां १४ तत्र द्रक्ष्यथ कावेरीं विहृतामप्सरोगणैः तस्यासीनं नगा
स्याग्रे मलयस्य महौजसः १५ द्रक्ष्यथादित्यसंकाशमगस्त्यमृषिसत्तमं ततस्तेनाभ्य
नुज्ञाताः प्रसन्नेन महात्मना १६ (टी० ७ अयोमुखस्तिमलयनामोत्तरे सचंदनवनत

लिंगात् १४ तस्याग्रे नगस्य पर्यायस्य १५ अगस्त्यमिति यद्यपि पंचवटीनिकटेऽगस्त्याश्र
मस्तथैव मत्कल्पयाप्यत्रापि वोध्यं वाल्मीकेरेकदेशे शाश्रमवत्त्वमात्रं नामान्यप्रवाच्यमित्यन्ये १६

रा.कि. ग्राहवद्वष्टाभित्यादिनामपर्णोविशेषणं चेद्दनैः पच्छन्नानिद्वीपानिवारिचपस्याः सप्रच्छन्नदीपवारि
११० णीप्रच्छन्नवारीरेतिपाठवत्त्रप्रतएवपुवतीकानेव १८ युक्तंपुरप्राकारेश्चघटिते १९ प्रथेसमुद्रतरण
117 स्पतितश्चयेतंप्रपापेक्षत्तानतत्रश्रवनमापनभृतः पर्वतउपदिश्यते प्रगाधेत्यनेनतिसागरेतत्तरसाव
रतोनंमवपित्यतेरे:वकाशगात्यनविनियपितः प्रतिशापितोमहेंद्रःपर्वतोत्तमोस्तिश्रीमा

नामुपर्वणोग्राहजुष्टांतरिष्यथमहानदीं सावेष्टनवनेश्चित्रैः पच्छन्नद्वीपवारिणी
कांतेवपुवतीकांतेसमुद्रमवगाहते ततोहेममयंदिव्यमुक्तामणिविभूषिते १८
युक्तंकपाटघोरानानागतादृत्यथवानराः ततःसमुद्रमासाद्यसंप्रधायार्थनिश्चयं १९
प्रगाधेनातेतत्रसागरेविनिवेशितः विचरन्तुनगःश्रीमान्महेंद्रपर्वतोत्तमः २०
जातरूपमयाःश्रीमानवगाढोमहार्णवे नानाविधैर्नगैःफुल्लैर्लताभिश्चोपशोभि
ते २१ देवर्षिपत्रप्रवरैःप्रप्सरोभिश्चशोभिते सिद्धचारणसंघैश्चप्रकीर्णंसुमनोरमे २२
तमुपतिष्ठत्सहस्राक्षःसदापर्वसुपर्वस द्वीपतस्यापरपारेशतयोजनविस्तृतः २३

स्पंदर्शः २० अवगाढःप्रविष्टैकपार्श्वः २१ तेरुक्तविशिष्टैःसहस्राक्षउपैतीत्यनेनमनेनमहें
द्रस्यापिष्टितत्वात्प्रत्यर्थेनामकत्वंमहेंद्रस्यसूचितं अपरेपारेपारंपारतीरेअपरपार्श्वाविशेषा
वाचीपरतीविशेषप्रतिष्ठितइतिशेषः द्वीपइत्युत्तरभागेदक्षिणेलवणसमुद्रइतितस्यद्वीपस्य
समारंभेतोप्येकदेशेनोदग्भागेचसमुद्रसंबद्धः २३ ॥ राम ॥ १९

117A

दीप्तः सर्वा भूमिरक्ता तत्र द्वीपे सर्वात्मना सर्वप्रकारेण विशेषतः एकदेशमप्यनपेक्ष्य: २४ समु
द्रं समवगाह्य सागरो यस्मिन् समुद्रे तेन समुद्रस्य सागरत्वेन वृद्धिर्यत इति विशेषः तस्मिन् रामायणस्य
भोजनो भोमातंकशीला २९ संशयान् संशयविषयान् देशान् इति संशयान् गम्यगन्वेषणं कृत्वा तेन

अगम्यो मानवैर्दीनः तं मार्गं समन्ततः तत्र सर्वात्मना सीता मार्गितव्या विशेषतः २६
सहितेशाल्लवध्यस्वरावणस्य दुरात्मनः राक्षसाधिपतेर्वासः सहस्राक्षसमद्युतेः २७
दक्षिणस्य समुद्रस्य मध्ये तस्य तु सा पुरी अगारकेति विख्याता छायामाक्षिप्य भोजनी २९ एवं
निःसंशयान् कृत्वा संशयान्नष्टसंशयाः मृगयध्वं नरेन्द्रस्य पत्नीममिततेजसः ३०
तमतिक्रम्य लक्ष्मीवान् समुद्रे शतयोजने गिरिः पुष्पितको नाम सिद्धचारणसेवि
तः ३१ चन्द्रसूर्यांशुसंकाशः सागराम्बुसमाश्रयः भ्राजते विपुलैः शृंगैरंबरं विलि
खन्निव ३२ तस्यैकं काञ्चनं शृंगं सेवते यं दिवाकरः न तं कृतघ्नाः प
श्यन्ति न नृशंसा न नास्तिकाः ३०॥

तेन नष्टसंशयाः प्राप्तसत्वा सत्वनिश्चयास्तत्रास्त्येनि समन्ततो लंकाद्वीपमतिक्रम्य मृगयध्वं
कुमार्गणीया तत्राह लक्ष्मीवानिति ३२ तस्य काञ्चनं शृंगं महत्यि भगवान् सूर्यः सेवते
नित्यं सन्निहितो भवः शृंगशाद्यार्थत्वादिः प्रतंश्चन्द्रसूर्याद्दृष्टिजत्वात्तेकृतघ्नान पश्यन्ति ३०॥

रा॰ कि॰ ११८ 118 चन्दनदेशोनितैरुपलक्षितेनशरमर्थः ३४ तत्रकुञ्जरपर्वतोऽगस्त्यभुवनवर्णितेयोजनेत्यादिद्वन्द्वतीय
अगस्त्यस्थाने ३५ शरणंगृहमगस्त्यस्येतिशेषः तत्रकुञ्जरपर्वतएवआलयशब्दोनित्यपुल्लिङ्गः
यद्यपिभोगवतीरसातलेप्रसिद्धातथापिरावणस्यजनस्थानवत्सर्पाणामपिभोगवत्याख्य

प्रणाम्यशिरसाशैलेतंविमानंगयथवानरः तमतिक्रम्यऋषभसूर्यवान्नामपर्वतः ३६ अ
धुनाऽवगाह्यनयोजनानिवर्ततेदेश ततस्तमप्यतिक्रम्यवैद्युतोनामपर्वतः ३७ सर्व
कामफलैर्वृक्षैः सर्वकालमनोहरैः तत्रभुक्त्वावराहाणिमूलानिचफलानिच ३८ मधू
निपीत्वाजुष्टानिपरंगच्छतवानराः तत्रनेत्रमनःकान्तःकुञ्जरोनामपर्वतः ३९ अगस्त्य
भवनंयत्रनिर्मितंविश्वकर्मणा तत्रयोजनविस्तारमुच्छ्रितंदशयोजनं ४० शरणंकाञ्चनं
दिव्यंनानारत्नविभूषितं तत्रभोगवतीनामसर्पाणामालयःपुरी ४१ विशा
लरथ्याऽपर्वताःसर्वतःपरिरक्षिता रक्षितापन्नगैर्घोरैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाविषैः ४२ सर्परा
जोमहाघोरोयस्यांवसतिवासुकिः निर्यायमार्गितव्याचसाचभोगवतीपुरी ४३ त
त्रचानन्तरादेशायेकेचनसमावृताः तंचदेशमतिक्रम्यमहानृषभसंस्थितिः ४४

पुरेभूमावप्यस्तीतिवासुकेर्भुवउपर्यपियोगवैभवात्स्थितिरितिचतएवावगतंअथयथाअगस्त्य
स्यकुञ्जरपर्वताविच्छिन्नेविश्वकर्मनिर्मितभवनेनतद्वयपदेसलयप्रचवदोदक्षिणभागेचवासव
त्येयंतिष्ठंपंनिर्याय्यविशेषेणगता ४३ समाहृताऽन्यप्राप्तेचमार्गितव्याः ऋषभसंस्थितिःऋ
षभाकारस्तस्थानवत् ४४ ॥ राम ॥ ११८

118A

गोशीर्षकाद्यपरंचंदनभेदाः ४१ तचंदनंनस्पृष्टमनेहतवरोहिणादिति ४२ ततः ऋषभात्परतः पृ
थिव्यांश्रेष्ठपुण्यकर्मणांनिवासः तत्रस्वर्गोजितएवास्थितोभवति ४३ अग्रेतोहेमोत्ततः परंपि॰

सर्वरत्नमयः श्रीमानृषभोनामपर्वतः गोशीर्षकंपद्मकंचहरिश्यामंचचंदनं ४० हि
ममयस्तत्रपर्वतश्चैवाग्निसमप्रभे तत्रतच्चंदनंदृष्ट्वास्पृष्टव्यंनकदाचन ४१ रोहि
तानामतःपर्वतोरोहितवंतवत्स्थितं तत्रगोपर्वतपयःपंचस्तूपसमप्रभाः ४२ शैलेषाग्रा
मणीःस्थिताःशुकोपवर्षकःतथैवच रविसोमाग्निवपुषांनिवासः पुण्यकर्मणां ४३ अग्रे
तेष्टथिव्यादुर्लंघात्ततः स्वर्गोजितः स्थिताः ततः परंनवःसव्यः पितृलोकःसदारुणः ४४
राजधानीमयस्यैषाकष्टेनतमसावृता एतावेदवपुष्मामिवीरवानरपुंगवाः श
क्यंविचेतुंगंतव्यानागतिमतांगतिः ४५ सर्वमेतत्समालोक्यपश्चान्यदपिदृश्य
ते गतिंविदित्वावैदेह्याःसन्निवर्तितुमर्हथ ४६ यश्चमासान्निवृत्तोग्रेदृष्टासीतेतिव
क्ष्यति मत्तुल्यविभवोभोगैःसुखंसविहरिष्यति ४७ ततः प्रियतरो
नास्तिममप्राणाद्विशेषतः कृतापराधोबहुशोमम
बंधुर्भविष्यति ४८ ॥

देलोकोनवःसव्यःअगम्यः ४७ बहुशःकृतापराधोपीत्यर्थः ४८ ॥ राम ॥

ते

त्वमर्थंत्वय्यर्थं तथानत्कार्यमुद्दिश्यापिगुणमपिकरुणोयेनंपुरुषार्थंपुरुषयत्नमारभध्वं ७१ इतिश्रा
रामायणेकि॰ एकचत्वारिंशः ४१ अथेति १ स्वपुरस्तांप्राञ्जलिप्रणम्याब्रवीत्एतद्विशेषकथनायैव
पुनरब्रवीत्तरस्तुतिः २ महर्षिपुत्रेमारीचेमर्षर्मरीचेःपुत्रेअर्चिष्मतेअर्चिस्सदाख्येअयनेषुप्रयाने अ

अमितत्वपराक्रमाभवंतोविपुलगणश्चवप्रसूताः मनुजपतिसुतोलभध्वंतदपिगुणपुरुषा
र्थमारभध्वं ४२ इतिरामा॰ कि॰ एकचत्वारिंशःसर्गः ४१ अथप्रस्थाप्यसहरीन्सुग्रीवोदक्षिणा
दिशं अब्रवीन्मेघसंकाशंसुषेणंनामवानरं १ तारायाःपितरंराजाश्वशुरंभीमविक्रमं अ
ब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यमभिगम्यप्रणम्यच २ महर्षिपुत्रंमारीचमर्चिष्मंतंमहाकपिं वृतंकपि
वरैःशूरैःशूरैर्महेंद्रसदृशद्युतिं ३ बुद्धिविक्रमसंपन्नंवैनतेयसमद्युतिं मरीचिपुत्रान्मारी
चानर्चिर्माल्यान्महाबलान् ४ ऋषिपुत्रांश्चताकोन्प्रतीचीमादिशद्दिशं द्वाभ्यांशत

सहस्राभ्यांकपीनांकपिसत्तमाः ५ सुषेणप्रमुखा

सूर्यंवदेहीपरिमार्गेण सौराष्ट्रान्स

हबाह्लीकांश्चंद्रचित्रांस्तथै

वच ६॥

र्चिर्माल्यान्अर्चिष्मतोमरीचिपुत्राः ३ मारीचप्रसहस्रसुतस्यंतरसंभवान्मरीचिपुत्रानित्युक्ते ५ परि
मार्गयमार्गयध्वे चंद्रचित्रानितिपाठांतरे देशविशेषाइमे ३ ॥ रामायनमः ॥ ११९

119A

विपुलानि विशालानि कुर्विंदेशविशेषः ७ मत्पकस्रोतोवहाः पश्चिमाभिमुखप्रवाहाः ८
कांतारगिरयः कांतारयुक्ता गिरयः स्थलीप्रकृतिमाभूः शिशिराः शीतलाः ९ तत्रदेशानेततः
स्फीतान् जनपदान् रम्यान् विपुलानि पुराणि च पुनागगनहनेकुर्विंदवकुलोद्दा
लकाकुल ७ तथा केतनकखंडेषु मार्गेषु हरिणुगवाः मत्पकस्रोतोवहाश्चैव नैः
ऋः शीतजलाः शिवाः ८ तापसानामरण्यानि कांतारगिरयस्तथा तत्स्थलीमरुप्रा
यास्तु स्वशिशिराः शिलाः ९ गिरिजालाहृतो डुर्गीमार्गीतापश्चिमां दिशं त
तः पश्चिममागम्य समुद्रं द्रक्ष्यथ १० तिमिनक्राकुलजलं गत्वा द्रक्ष्यथ वानराः
केतनकखंडेषु तमालगहनेषु च ११ कपयो विहरिष्यंति नारिकेलवनेषु
च तत्र सीतां च मार्गध्वं निलयं रावणस्य च १२ वेलातलनिविष्टेषु पर्वतेषु वनेषु
मरीचिपत्तने चैव रम्ये चैव जटापुरे १३ अवंतीमंगलेपं च तथा चालक्षितं वने
राष्ट्राणि च विशालानि पत्तनानि ततस्ततः १४ सिंधुसागरयोश्चैव
संगमे तत्र पर्वतः महान् सोमगिरिर्नाम शतशृंगो
महाद्रुमः १५ ॥

किंचित् पश्चिमे समुद्रं गत्वा समुद्रं द्रक्ष्यथ तत्र समुद्रं द्रक्ष्यसे सथेति निश्चयएव १० कपयोभ
वसेनिकाः ११ अवंती अंगलेपपुर्यौ आलक्षिता अखवनं महाद्रुमः महोतोडुमायसिन्नः १५

सिंहास्तदाख्याः पन्नगमाः पक्षिणः स्थिताः तेपक्षिणः तिमिमत्स्यागतान्नीडानि स्ववासस्थाना
न्यारोपयंति प्रापयंति १८ तापशैलस्य १९ कोटिंशृंगंसमुद्रस्यमध्ये इति शेषः २० घोराणा
मनएवपापकर्मणांसेद्रुतेणांपावकार्चिःप्रतीकाशाः कोटयः समवेताः समन्वयः २१ नामा

तत्रपृष्ठेषुरम्येषुसिंहाःपन्नगमाःस्थिताः तिमिमत्स्यगजांश्चैवनीडान्यारोपयंति
ते तानिनीडानि सिंहानांगिरिशृंगगतानि च दृश्यन्तस्नातस्नुमातंगास्तोयदस्वननिस्व
नाः २२ विवर्तति विशालेऽस्मिन् तापशैलेसमंततः तस्यशृंगंदिवस्पर्शंकांचनंचित्र
पादपं २३ सर्वमाशुविचेतव्यंकपिभिःकामरूपिभिः कोटिंतत्रसमुद्रस्यकांचनी
शतयोजनां २४ दुर्दर्शांपारियात्रस्यगत्वाद्रक्ष्यथवानराः कोटिंतत्रचतुर्विंशद्गंध
र्वाणांतपस्विनां २५ वसन्त्यग्निनिकाशानांघोराणांपापकर्मणां पावकार्चिःप्रती
काशाःसमवेताःसमंततः २६ नात्यासादयितव्यास्तेवानरैर्भीमविक्रमैः
नादेयंचफलंतस्माद्देशात्किंचित्प्लवंगमैः २७ दुरासदाहितेवीराःसत्ववंतोमहा
बलाः फलमूलानितेतत्ररक्षंतेभीमविक्रमाः २८ तत्रयत्नश्चकर्तव्योमार्गितव्याच
जानकी नहितेभ्योभयंकिंचित्कपित्वमनुवर्तता २९ ॥ राम ॥

सादयितव्याःनद्रष्टव्यानापराद्धव्यावानादेयंनग्राह्यं २७ यत्नःकर्तव्योमार्गणइतिशेषःन
तुपापकारितानांतन्नासादनेकथंतत्रमार्गणसंभवइत्यतआह नहितेभ्यइतितद्दृश्यमृगपक्षा
दित्वाअनुवर्तमृगस्वभावेनिवृत्तामित्यर्थः अतएवनापराद्धव्याइतिपूर्वेणाम्नातं २९ ॥ १२०

120A
वैदूर्यमद्दांशआभापचयस्यमः वज्रवत्कठिनं संस्थानेनतु संस्थितः २५ सम्यग्दिनःप्रतिष्ठितःसमेआया
मेनाविलावनस्यशातयोजनतःस्यथः २६ चतभोगचतयोभोगगातइतिशोषः २७ तत्रचक्रवत्पर्वत
पंचनतंतदाल्महयस्यवग्रीवायस्यतेच २९ तत्रवराहपर्वतेचातरूपंस्वर्णं ३० कांचनांतर
तत्रवैदूर्यवर्णाभोवज्रसंस्थानसंस्थितः नानाडुमलताकीर्णोवज्रोनाममहागिरिः २४
श्रीमानेसमुद्दितत्तत्रयोजनानांशतंसम गुहास्तत्रविचित्रविचित्रास्याःप्रयत्नेनद्र
वगामाः २६ चतभोगसमद्रस्यचक्रवन्नामपर्वतः तत्रचक्रसहस्राणिनिर्मितेविश्वकर्म
णा २७ तत्रपंचजनंहत्वाहयग्रीवंचदानवं आजहारततश्चक्रंशंखंचपुरुषोत्तमः २८
तत्रसानुपुरस्थशुविशालास्तगुहास्तुच रावणःसहवैदेह्यामार्गितव्योत्तमस्ततः २९
योजनानांनिचतःषष्टिवराहोनामपर्वतः सुवर्णशृंगःसुमहानगाधवरुणालये ३०
तत्रप्राग्ज्योतिषंनामजातरूपमयंपुरं तस्मिन्वसतिदुष्टात्मानरकोनामदानवः ३१
तत्रसानुपुरस्थशुविशालास्तगुहास्तुच रावणःसहवैदेह्यामार्गितव्यस्ततस्ततः ३२
तमतिक्रम्यशैलेंद्रंकांचनांतरदर्शनं पर्वतःसर्वसौवर्णोधाराप्रस्रवणायुतः ३३
तंगजाश्चवराहाश्चसिंहाव्याघ्राश्चसर्वतः अभिगर्जंतिसततंतेनशब्देनदर्पिताः ३४
दर्शनं कांचनगर्भोअंतराणिदरापस्मिन् तस्यदर्शनंभविष्यतीतिशेषः ३३ तेप्राग्ज्यस्थिता
गजादयस्तेनशब्देनस्वध्वनिजप्रतिध्वनिशब्देनदर्पिताःसर्वतोभिगर्जंतीति ३४ ॥ राम

रा.कि. पुंस्मृताः सार्द्धस्त्रिरुक्तः ३० तेषां षष्टिसहस्रपर्वतानां मध्ये राजेव मेरुवत्कांचनः उत्तमः पर्वतो स्ति एवं
१२१ सौवर्णमेकगिरिरितिवदंति ३१ कीदृशो वरस्तत्राह तेनैवमिति आदित्येन एवमुक्तः इत्येवं शास्त्राप्येः
121 सर्व एवेति ३२ ते भक्त्या मयी विशेषः कांचनप्रभाव स्तु भविष्यति ३३ विश्वेदेवादयस्तस्मिन्नम
यस्मिन्नदरिदृश्य श्रीमानमहेन्द्रः पाकशासनः अभिषिक्तः सुरैराजा मेघोनाम स पर्व
तः ३४ तमतिक्रम्य शैलेंद्रं महेंद्रपरिपालितं षष्टिर्गिरिसहस्राणि कांचनानि ग
मिष्यथ ३५ तरुणादित्यवर्णानि भ्राजमानानि सर्वशः जातरूपमयैर्वृक्षैः शो
भितानि सुपुष्पितैः ३६ तेषां मध्ये स्थितो राजा मेरुरुत्तरपर्वतः आदित्येन प्रसन्नेन शै
लो दत्तवरः पुरः ३७ तेनैवमुक्तः शैलेंद्रः सर्व एव त्वदाश्रयाः मत्प्रसादाद्भविष्यंति दि
वा रात्रौ च कांचनाः ३८ त्वयि ये चापि वत्स्यंति देवगंधर्वदानवाः ते भविष्यंति भक्ताः
स्वप्रभया कांचनप्रभाः ३९ विश्वेदेवाश्च वसवो मरुतश्च दिवौकसः आगम्य पश्चिमां
संध्यां मेरुमुत्तमपर्वतं ४० आदित्यमुपतिष्ठंति तैश्च सूर्योभिपूजितः अदृश्यः सर्वभू
तानामस्तं गच्छति सर्वतः ४१ योजनानां सहस्राणि दशतानि दिवाकरः मुहूर्तार्द्धे
पर्वतं तं मेरुं सावर्णिमेरुमारात्म्यनत्र स्थितः पश्चिमां संध्यां प्राप्य आदित्यमुपतिष्ठति अस्य ग्रिमेण
त्यपः ४३ इतः पूर्वभागस्था अनंतकाश्च पिष्टीपा विचेतयाः त्यपर्येनः सिद्धं ४४ ततः परं दशयो
जनसहस्रैः स्तावल इत्याह योजनानां मितितानि तक्रम संख्या योजनानि अत्येति शीघ्रः मुहूर्तो

तेते शीघ्रमभियाति शिलोच्चयं ४२

हेमेकचत्वारिंशत् यातं तं शिलोच्चयमलमभियाति ४२
१२१

121A अथवक्ष्यामि पुरवर्णनं स शृंगेति ४२ दशाधिकाः दशस्कंधः ४३ यत्रमेरौब्रह्मणःसमः महामेरु

निर्मिते

शृंगेतस्यमहद्दिव्यंभवनंसूर्यसन्निभं प्रासादगणसंवाधं...... विश्वकर्मणा ४४
शोभितंतत्रभित्तिश्चित्रैर्नानापद्मसमाकुलैः निकेतपाराहस्तस्य ब्रह्मणस्यमहात्मनः ४५
अग्रतोमेरुमस्तेचतालोदशाधिरामहान जातरूपमयःश्रीमानभ्राजतेचित्रवेदिकः
तेषुसर्वेषुदेशेषुसरस्वचसरितस्तच रावणःसहवैदेह्यामागितमस्तितस्ततः ४६
यत्रतिष्ठतिधर्मस्तुपेसस्नुतेतजसा मरुसावर्णिरित्येषख्यातोवैब्रह्मणासमः ४८
दृष्ट्वामेरुसावर्णिमहर्षिःसूर्यसन्निभः प्रणम्यशिरसाभूमौपृच्छतिमैथिलीपति
एतावज्जीवलोकस्यभास्करोरजनीक्षये कृत्वावितिमिरंसर्वमस्तंगच्छतिपर्वतं ५०
एतावद्दानवैःशक्यंगंतुंवानरपुंगवाः अभास्करममर्यादंनजानीमस्ततःपरं ५१
अवगम्यतुवैदेहींनिलयंरावणस्यच अस्तंपर्वतमासाद्यपूर्णेमासेनिवर्तत ५२
ऊर्ध्वंमासात्रवस्तव्यंवसन्वध्योभवेन्मम सहैवशूरायुष्माभिःसहस्रशरोमणिमिष्यति ५३
श्रान्तंसर्वमतस्मभवद्भिर्दिष्टकारिभिः गुरुरेवमहावाहुःश्वशुरोमहावलः ५४
ऋषिर्जपप्राप्तिसमः ४८ मैथिलीपतिपृच्छतिमहर्षिमनघः ४९ एतावत्अदस्याचलमारभ्य
मेरुसावर्णिपर्यंते ५१ निवर्ततनिवर्तध्वं ५३ इतिश्रेष्ठसंदिष्टे ५४ ॥ राम ॥

दिष्टं संदिष्टं ५४ प्रमाणं कर्तव्याकर्तव्यनिश्चायकाः अथापि यत्तं सुषेणं विशिष्य प्रमाणं संस्थाप्य ५५ कृ
तस्य प्रतिकर्मणा उपकारप्रत्युपकारप्रत्युपकारेणानृण्यं स्यात्कार्यस्य निरावरणावधानन्तरं रामकार्यस्यान्यथः

भवन्तस्त्वपि विक्रान्ताः प्रमाणं सर्व एव हि प्रमाणमेनं संस्थाप्य पश्यध्वं पश्चिमां दिशं ५५
हृते तस्मिन् भविष्यामः कृतस्य प्रतिकर्मणा अतोऽन्यदपि यत्कार्यं कार्यस्यास्य प्रियं भवेत्
संप्रधार्य भवद्भिश्च देशकालार्थसंहितं ततः सुषेणप्रमुखाः प्लवङ्गमाः सुग्रीववाक्यं नि
पुणं निशम्य आमन्त्र्य सर्वे प्लवगाधिपं ते जग्मुर्दिशं तां वरुणाभिगुप्तां ५६ इत्यार्षे रा
मायणे किष्किं द्विचत्वारिंशः सर्गः ४२ ततः संदिश्य सुग्रीवः श्वशुरं पश्चिमां दिशं वीरं
शतबलिं नाम वानरं वानरेश्वरः १ उवाच राजा सर्वज्ञः सर्ववानरसत्तमः वाक्यमा
त्महितं चैव रामस्य च हितं तदा २ वृतः शतसहस्रेण त्वद्विधानां वनौकसां वैवस्वत
सुतैः सार्द्धं प्रविष्टः सर्वमन्त्रिभिः ३ दिशं ह्युदीचीं विक्रान्त हिमशैलावतंसिकां सर्वतः
परिमार्गध्वं रामपत्नीं यशस्विनीं ४ ॥

इति रामायणे किष्किंधाकांडे द्विचत्वारिंशः सर्गः ४२ ततः इति १ सर्वज्ञः देशज्ञताभिज्ञः २ वै
वस्वतसुतैः यमसुतैः ३ विक्रान्त निशान्त शतबलिन् बुद्धिः सर्वत इति सामान्यतो नियोगः ४ ॥ राम

122A विनिवृत्ते विशेषणानुष्ठिते कृतार्थाः कृतकृत्याः अर्थे विद्वांऽलब्धाभीष्टानां संधितार्थः ५ अस्मिन्नि-
घेन ६ अर्थिनः स्वस्मात्प्रयोजनार्थिनः कार्ये निवृत्ते तत्प्रयोजनानुष्ठाने अकर्तुः पूर्वमपका

अस्मिन्कार्ये विनिवृत्ते कृते दाशरथेः प्रिये । ऋणान्मुक्ता भविष्यामः कृतार्थार्थविदां वर
कृते हि प्रियमस्माभी राघवस्य महात्मनः । तस्य चेत्प्रतिकारोऽस्ति सफलं जीवितं भवेत् ६
अर्थिनः कार्यनिर्वृत्तिमकर्तुरपि यश्चरेत् । तस्य स्यात्सफलं जन्म किं पुनः पूर्वकारिणः ७
एतां बुद्धिं समास्थाय दृश्यते जानकी यथा । तथा भवद्भिः कर्तव्यमस्मत्प्रियहितैषिभिः ८
अयं हि सर्वभूतानां मान्यस्तु नरसत्तमः । अस्मासु चागतः प्रीतिं रामः परपुरंजयः ९ इमा-
नि वहुदुर्गाणि नद्यः शैलान्तराणि च । भवन्तः परिमार्गन्तु बुद्धिविक्रमसंपदा १० तत्र म्लेच्छा-
न्पुलिन्दांश्च शूरसेनांस्तथैव च । प्रस्थलान्भरतांश्चैव कुरूंश्च सह मद्रकैः ११ काम्बोजय-
वनांश्चैव शकानापत्तनानि च । अन्वीक्ष्य दरदांश्चैव हिमवन्तं विचिन्वथ १२ लोध्रप-
द्मकखण्डेषु देवदारुवनेषु च । रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः १३ ततः सोमा-
श्रमं गत्वा देवगन्धर्वसेवितं । कालं नाम महासानुं पर्वतं तं गमिष्यथ १४ ॥ राम

रः कर्तुरपि यश्चरेत् कुर्यात् ७ इमानि वक्ष्यमाणानि १० प्रस्थलान्भरतांश्च देशविशेषाः कु-
रून्दक्षिणकुरून् १२ लोध्रपद्मकखण्डेषु हिमवत्प्रदेशविशेषः १३ तं कालाख्यपर्वतं १४

रा किं
१२२
123

स्य शैलेषु शृंगेषु पर्वतेषु नितोमहत्सुतेषु १५ तं कालपर्वतं १६ ततः सुदर्शनान्नाम परतः पतगाः पति
रः १८ तं देवसखपर्वतं तिक्रम्य आकाशंशून्यप्रदेशाम्भून्यमनोपपातकपर्वतेत्यादि १९ कैलासं

महत्सु तस्य शैलेषु पर्वतेषु गुहासु च विचिन्वत महाभागां रामपत्नीम् अनिन्दितां १५ त
मतिक्रम्य शैलेन्द्रं हेमगर्भं महागिरिं ततः सुदर्शनं नाम पर्वतं गन्तुमर्हथ १६ ततो देवस
खो नाम पर्वतः पतगालयः नानापक्षिसमाकीर्णो विविधद्रुमभूषितः १७ तस्य काञ्च
नखण्डेषु निर्दरेषु गुहासु च रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः १८ तमतिक्रम्य
चाकाशं सर्वतः शतयोजनं अपर्वतनदीवृक्षं सर्वसत्त्वविवर्जितं १९ तत्तु शीघ्रमति
क्रम्य कान्तारं रोमहर्षणं कैलासं पाण्डुरं प्राप्य हृष्टाः सर्वे भविष्यथ २० तत्र पाण्डुरमेघाभं
जाम्बूनदपरिष्कृतं कुबेरभवनं रम्यं निर्मितं विश्वकर्मणा २१ विशाला नलिनी रम्या
प्रभूतकमलोत्पला हंसकारण्डवाकीर्णा अप्सरोगणसेविता २२ तत्र वैश्रवणो राजा
सर्वलोकनमस्कृतः धनदो रमते श्रीमान् गुह्यकैः सह यक्षराट् २३ तस्य चन्द्रनिकाशे
षु पर्वतेषु गुहासु च रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः २४ ॥ राम ॥

पर्वतवनत्वादिना रोमहर्षणं भयंकरत्वात् २१ नलिनी सरसी २२ तस्य कैलासस्य पर्वतेषु शृंगेषु प
र्वतेषु २४ ॥ ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम

123A तस्य दैं... बिलं स्कंदशक्तिकृतं विदुः २५ तत्र क्रौंचगुहायां २७ कामशैलं कामवृत्तपस्थानशैलं तद्धि
योवर्णमहत्तं मानसं तदाख्यं तत्र मानसपर्वते २८ स चाति क्रौंचपर्वतत्र्यम्बकः साशनिप्रस्थाश्च
क्रौंचं तु गिरिमासाद्य बिलं तस्य सुदुर्गमं अप्रमत्तैः प्रवेष्टव्यं दुष्प्रवेशो हि तत्स्मृतं २९ वसंति हि
महात्मानस्तत्र सूर्यसमप्रभाः देवैरभ्यर्थिताः सम्यग्देवरूपा महर्षयः २६ क्रौंचस्य तु
गुहाश्चान्याः सानूनि शिखराणि च दर्दराश्च विचेतव्या... स्तनस्तनः २० अवृक्षका
मशैलं च मानसं विहगालयं न गतिस्तत्र भूतानां देवानां न च रक्षसां २८ स च सर्वैर्विचे
तव्यः ससानुप्रस्थभूधरः क्रौंचं गिरिमतिक्रम्य मैनाको नाम पर्वतः २९ मयस्य भवनं त
त्र दानवस्य स्वयं कृतं मैनाकस्तु विचेतव्यः ससानुप्रस्थकंदरः ३० स्त्रीणामश्वमुखी
नां तु निकेतनं तत्र तत्र तं देशं समतिक्रम्य आश्रमं सिद्धसेवितं ३१ सिद्धा वैखा
नसा यत्र वालखिल्याश्च तापसाः वंदितव्यास्ततः सिद्धास्तपसा वीतकल्म
षाः प्रष्टव्याश्चापि सीतायाः प्रवृत्तिं विनयान्वितैः हेमपुष्करसं
छिन्नं तत्र वैखानसं सरः ३३ तरुणादित्यसंकाशैर्हंसै
र्विचरितं शुभैः औपवाह्यः कुबेरस्य सार्वभौम इ
ति स्मृतः ३४ ॥
भूधराः पर्वताः पर्वताभैः संहितः मैनाक इति मैनाकोपसमु
द्रमत्रादयः ३२ वैखानसैर्वैखानसानामिदं विचरितं सेवितं औपवाह्यः वाहनं ३४ ॥

रा कि० तत्सरोतिक्रम्य वर्तमानं आश्रमं कियानवकाशः चंद्रादिसर्वज्योतिर्गणप्रकाशरहितः ३४ ना
१२४ पि सा अंधकारा इत्याह गभस्तिभिरिवेति चंद्रादिज्योतींष्यभिभूय अर्कगभस्तिसदृशैस्तीयैर्गभ।
12.4 स्तिभिः प्रकाश्यते स्वैः स्वगभस्तिभिः प्रकाश्यते तत्राह विश्राम्यद्भिरिति सुखोपविष्टैः स्वतपः।
सिद्धैस्तपएव देवकल्पैः सूर्यादिदेवतुल्यैः स्वयंप्रभैश्च स्वयंदिवत्स देशः प्रकाश्यते यतस्तत्र चंद्रा

गतेः पर्वैर्नित्यं देशं सदा सहकरेणुभिः तत्सरः समतिक्रम्य नष्टचंद्रदिवाकरं अनक्षत्र
गगनं आश्रमं निष्पयोदमनादिमत ३५ गभस्तिभिरिवार्काभस्य स तु देशः प्रकाश्यते
विश्राम्यद्भिस्तपःसिद्धैर्देवकल्पैः स्वयंप्रभैः ३६ तं तु देशमतिक्रम्य शैलोदानाम नि
म्नगा उभयोस्तीरयोस्तस्याः कीचकनाम वेणवः ३७ ते नयंति परं तीरं
सिद्धान् प्रत्यानयंति च उत्तराः कुरवस्तत्र कृतपुण्यप्रतिश्रयाः
ततः कांचनपद्माभिः पद्मिनीभिः कृतोदकाः ३८

दीनां संचाराभाव एवेति तत्राश्रमे तु प्रसिद्धं चंद्रादिसंचारवदुत्तरकुरूणां तद्दर्शनम् उपदेशान्वयपत्तेः
निम्नगा अस्तीति शेषः अंतः सुषिरो वेणुः कीचकः ३७ परं तीरं शैलोदायाः इति शेषः कृतपुण्या
नां प्रतिश्रयाः निवासभूताः ३८ पद्मिनीभिः सरसीभिः कृतोदककार्याः ३९ ॥ राम १२४

124A ग्मस्मारंभ्योतस्तरुकल्देशाः सभोगभूमितकथं नंदिमनद्योपितत्रसंतीत्याहनीलेत्यादि ४० नलाश्चा
यात्मशकाद्यः ४१ नित्यतनाभिर्वल्लीभिः नित्यलंकृतमिन्यमराः ४२ जातरूपमयैर्दृन्तुं
नीलवैडूर्यपत्राद्यानस्थलत्रसहस्रशः रक्तोत्पलवनैश्चात्रमंदिताश्चहिरण्मयैः ४० तरु
णादित्यसंकाशाभानितत्रजलाशयाः महार्हमणिरत्नैश्च कांचनप्रभकेसरैः ४१ नीलोत्प
लवनैश्चित्रैस्सदेशाः सर्वतोहृतः नित्यलाभिश्च मुक्ताभिर्मणिभिश्च महाधनैः ४२ उद्धृतपु
लिनास्तत्रजातरूपश्चनिम्नगाः सर्वरत्नमयैश्चित्रैरवगाढानगोत्तमैः ४३ जातरूपमयै
श्चापिहुताशनसमप्रभैः नित्यपुष्पफलास्तत्रनगाः पत्ररथैः ज्ञाला ४४ दिव्यगंधरस
स्पर्शाः सर्वकामान्स्रवंतिच नानाकाराणिवासांसिफलंत्यन्येनगोत्तमाः ४५ मुक्तावै
डूर्यचित्राणिभूषणानितथैवच स्त्रीणांयान्यनुरूपाणिपुरुषाणांतथैवच ४६ सर्वर्तु
सुखसेव्यानिफलंत्यन्येनगोत्तमाः महार्हमणिचित्राणिपुरुषाणांतथैवच फलंत्यन्ये
नगोत्तमाः ४७ शयनानिप्रसूयंतेचित्रास्तरणवंतिच मनःकांतानिमाल्यानिफलं
त्यत्रापरेद्रुमाः ४८ पानानिचमहार्हाणिभक्ष्याणिविविधानिच स्त्रियश्चगुणा
संपन्नारूपयौवनलक्षिताः ४९ ॥

लिनाःपुष्पपुलिनाः नगोत्तमैः अवगाढाश्चान्नाः ४२
नगाः वृत्ताः पत्ररथैः पक्षिभिः राजलाञ्छनाः ४८ उत्तरत्तरकेचितेशाकारमंतेसततंतनचना
शैभिर्भास्वरप्रभाउत्पन्नाः प्रतिष्ठाः प्राचीनमस्तकेथन्नपलभादितिकतकः ४९ ॥ राम

रा कि अस्तदविद्यमानेप्रियंपयस्यतादृशाः ५३ अत्रसमेवंनेवषएणानोक्तंतत्रवक्तृसंवादासंभवाद्दिव्याङ्कुः
१२५ मध्यजनरसमसूक्ष्मध्ये ५४ सतदेशःवैसूर्यसंचाररहितोपितस्यभासासोमगिरिप्रभया तपता
125 दिवस्वतासुक्तदेशःपवसूर्यैलक्ष्यासर्पोपितदेशोश्रियासुक्तःप्रकाशते ५५ विश्वमतनिवा

गंधर्वाःकिन्नराःसिद्धानागविद्याधरास्तथा रमंतेसततंतत्रनारीभिर्भास्वरप्रभाः ५०
सर्वेसुकृतकर्माणःसर्वेरतिपरायणाः सर्वकामार्थसहितावसंतिसहियोषितः ५१
गीतवादित्रनिर्घोषैःसोत्कृष्टहसितस्वरैः स्तूयतेसततंतत्रसर्वभूतमनोरमाः ५२
तत्रनानामुदितःकश्चित्रात्रकश्चित्दसत्प्रियः अहन्यहनिवर्धंतेगुणास्तत्रमनोरमाः ५३
तमतिक्रम्यशैलेंद्रमुत्तरस्तोयसांनिधिः तत्रसोमगिरिर्नाममध्येहेममयोमहान् ५४
सतदेशोविसूर्योपितस्यभासाप्रकाशते सूर्यलक्ष्याभिविज्ञेयस्तपतेवविवस्वत
भगवांस्तत्रविश्वात्माशंभुरेकादशात्मकः ब्रह्मावसतिदेवेशोब्रह्मर्षिपरिवारितः ५६

शेतीतिविश्वात्माव्यापकः तेनविश्वव्याप्ताविन्यनमायात्मसएवसंभुः शंभवत्यास्मात्सएवैका
दशात्मकः एकादशानवाक्यार्थैकादशरुद्रात्मकःसएवब्रह्माब्रह्मणात्वाद्ब्रह्मस्पष्टत्वात्तए
वेत्यपत्रयात्माभगवानतत्रसोमगिरौकार्येब्रह्मलोकत्वाद्वसतीत्यर्थः ५६ राम ॥ १२५

ये॰ 125A

नान्तक्रममतिः तदास्यकार्यं ब्रह्मलोकत्वेनब्रह्मर्षिख्यातिरिक्तम्ततश्चागते: ब्रह्मर्षिपदेस्तदहारादिमार्गे
णब्रह्मलोपासकाञ्जस्य भङ्ख्यते ५७ तदाहदेवानमपितुर्गभङ्गि ५८ ५९ तत्रापिमतिः क्रियताम
निग्रेत्वषणायेतिभावः ६० प्रियमिमस्यस्वस्येन्याद्वेः विदेहतादर्शनजेनकर्मणाग्रेत्वषणाक

नकथंवनगंतत्वंकृतणामृतेराणवः अन्येषामपिभक्तानांनानक्रामतिवैगतिः ५७ महिम्नो
ममगिरिर्नामदेवानामपिदुर्गमः तमालोक्यततः हिप्रस्नुपावतितमहेय ५८ एतावद्धानतैः
यवगतेवानरपुंगवाः प्रभास्करसमयोदेनजानीमस्ततःपरं ५९ सर्वमेतद्धिवेत्तव्यंयस्मया
परिकीर्तितं यदन्यदपिवोकेवतत्रापिक्रियतामतिः ६० ततःकृतेदाशरथेसुग्रीवसहितम्
यंवाप्रितनोमममाप्रयं कृतेमविष्यतिनिलानलोपमाविदेहजादर्शनजेनकर्मणा ६१ ततः
हृतार्थाः सहिताः सबांधवामयाचिताः सर्वगुणोमनोरमैः चरिष्यथोर्वीप्रतिशांतशत्रवः
सहप्रियाभूतधराःप्लवंगमाः ६२ इत्यार्षेरामायणेकिष्किंधाकांडेशःसर्गः ४३ विशेषेणात
सुग्रीवोहनूमत्यर्थमुक्तवान् सहितस्मिन्हरिश्रेष्ठेनिश्चितार्थोर्थसाधने १

मेगोणिपाठवत् ६२ भूतधराःभूतैः प्राणिभिर्धियंतेतेभूतधराः प्राणिभिरुपजीव्याइत्यार्थः ६२ इ
तिरा.मा.कि. किष्किंधाकांडेव्याख्याने शःसर्गः ४३ हनूमत्यर्थस्यविशेषमुक्तोहेतुः सहीतिश्रेष्ठेसाधने तदिह
ह्येतिचिंतार्थः नारण्यार्थविषयकनिश्चयवान् १ ॥

६

रा
कि॰
126

उक्तिप्रकारंसंदर्शयति अब्रवीच्चेति सर्ववनौकसांमध्येइतिशेषः १ अंतरिक्षंपृथिव्याःस्वर्गपर्यंतमार्गः
अंबरंमेघमार्गः अमरालयःस्वर्गः गतिसंगंगतिप्रतिबंधं २ सर्वलोकविशेषणंससागरधराधरा इत्यादि ४
लाघवंशीघ्रकारित्वं ४ भूतंप्राणि ततस्मात्तयथासीतालभ्यतेतत् अर्थजातंत्वमेवानुचिंतय ५

अब्रवीच्चहनूमंतंविक्रांतमनिलात्मजं सुग्रीवःपरमःप्रीतःप्रभुःसर्ववनौकसां १
नभूमौनांतरिक्षेवानांबरेनामरालये नाप्सुवागतिसंगंतेपश्यामिहरिपुंगव २
सासुराःसहगंधर्वाःसनागनरदेवताः विदिताःसर्वलोकास्तेससागरधराधराः ३
गतिर्वेगश्चतेजश्चलाघवंचमहाकपे पितुस्तेसदृशंवीरमारुतस्यमहौजसः ४
तेजसावापितेभूतंनसमंभुविविद्यते तद्यथालभ्यतेसीतातत्त्वमेवानुचिंतय ५
त्वय्येवहनुमन्नस्तिबलंबुद्धिःपराक्रमः देशकालानुवृत्तिश्चनयश्चनयपंडित ६
ततःकार्यसमासंगमवगम्यहनूमति विदित्वाहनुमंतंचचिंतयामासराघवः ७

बलंशारीरंपराक्रमउत्साहः देशकालानुवृत्तिस्तुउचितकर्मानुष्ठानं नयेनीतिशास्त्रेपंडितेनिसं
बुद्धिः ६ ततःपूर्वंसुग्रीववचनात् कार्यसमासंगंकार्यसिद्धिसंबंधं अवगम्यस्वयंचतत्सामर्थ्याय १२६
नमेवनतस्मिन्कार्यसाधकत्वंविदित्वाश्वानंद्रुमदेशापवसीताविदित्वाचिंतयामास अस्मिन्वकर्त
व्यसमर्पणंयुक्तमितिविचारयामास ७

126A चिंताप्रकारमाह सर्वथेति निश्चितार्थः एतदर्थविषयकनिश्चयकनिश्चयवान् ततोप्यतिशयेन।
कार्यसाधने निश्चितार्थः ९ प्रस्थितस्य भर्त्रा प्रस्थापितस्य परिगृहीतस्य प्रेषितस्येति शेषः कार्यस्य फलो
दयः सीतादर्शनप्राप्तिरूपः स ध्रुवो निश्चितार्थः १० व्यवसायोत्तरं कार्यसाधने श्रेष्ठेन हरिं हनूमन्तं स

सर्वथा निश्चितार्थोयं हनूमानिति हरीश्वरः निश्चितार्थतरस्तस्मिन् सर्वथापि हनूमान् कार्यसाधने ९
तदेवं प्रस्थितस्यास्य परिज्ञातस्य कर्मभिः भर्त्रा परिगृहीतस्य ध्रुवः कार्यफलोदयः १० तं समीक्ष्य
महातेजा व्यवसायोत्तरं हरिं कृतार्थ इव संहृष्टः प्रहृष्टेन्द्रियमानसः ११ ददौ तस्य ततः प्रीतः स्व
नामांकोपशोभितं अंगुलीयमभिज्ञानं राजपुत्रः परंतपः १२ अनेन त्वां हरिश्रेष्ठ चिह्नेन जनका
त्मजा मत्सकाशादनुप्राप्तमनुद्विग्नानुपश्यति १३ व्यवसायश्च ते वीर सत्वयुक्तश्च विक्रमः
सुग्रीवस्य च संदेशः सिद्धिं कथयतीव मे १४ स तद्गृह्य हरिश्रेष्ठः कृत्वा मूर्ध्नि कृतांजलिः वंदित्वा च
रणौ चैव प्रस्थितः प्लवगर्षभः १५ स तत्प्रकर्षन् हरिणां महद्बलं बभूव वीरः पवनात्मजः कपिः
गतांबुदे व्योम्नि विशुद्धमंडलः शशीव नक्षत्रगणोपशोभितः १६ ॥

मीक्ष्य प्रहृष्टेन्द्रियमानसो बभूव ११ ततोभिनिश्चितकार्यसाधकत्वादेव हेतोः राजपुत्रस्तस्मा अभिज्ञानतया
अभिज्ञानार्थं ददौ १२ १३ तावत्पर्यन्तं हनूमन्निश्चयः कथ्यमनुप्राह व्यवसायश्चेति १४ ततः प्र
स्थितवान् परार्थे १५ स तत् हरिणां दीर्घभावप्राप्तैः महद्बलं प्रकर्षन् १६ ॥

रा· कि· १२७

127

हरिवरविक्रम प्रेष्ठसिंहविक्रम प्रतिबलपवनसुतहनूमानतवैव बलमाश्रितोऽहमस्मि प्रतोऽन
मैर्विक्रमैर्जनकसुतायाधिगम्यते तया कृत्स्ना इत्यब्रवीदिति शेषः रामसुग्रीवयोः साधारणमि
दं वचः १७ कृतकेन वचसि पात संख्या श्लोकः सर्गाय मुक्तः इति रामा· कि· चत्वारिंशः सर्गः

प्रतिबलमाश्रितस्तवाहं हरिवरविक्रमैरनल्पैः पवनसुतयाधिगम्यते मानजनकसुता
हनूमन्यथा कृत्स्नः १७ इत्यार्षे कि· चत्वारिंशः सर्गः अथ सर्वांश्चाहूय सुग्रीवः प्लवगाधिपः
वगर्षभः समस्तांश्चाब्रवीद्राजा रामकार्यार्थसिद्धये १ एवमेतद्विचेतव्यं भवद्भिर्वानरोत्तमैः
तदुग्रशासनं भर्तुर्विज्ञाय हरिपुंगवाः २ शलभा इव संछाद्य मेदिनीं संप्रतस्थिरे रामः प्रस्रव
णे तस्मिन्न्यवसत्सहलक्ष्मणः ३ प्रतीक्षमाणस्तं मासं यः सीताधिगते कृतः उत्तरां तु दिशं रम्यां
गिरिराजसमावृतां ४ प्रतस्थे सहसा वीरो हरिः शतबलिस्तदा पूर्वां दिशं प्रतिययौ विन वीर
तो हरियूथपः ५ ताराङ्गदादिसहितः प्लवगः पवनात्मजः अगस्त्यचरितामाशां दक्षिणां ह
रियूथपः ६ पश्चिमां च दिशं घोरां सुषेणः प्लवगेश्वरः प्रतस्थे हरिशार्दूलो दिशं वरुणपालि
तां ७ राम ७

अथ सर्वानिति १ उक्तप्रकारएवमिति २ शासननियोगात्तान्प्लवगाः शलभा इवेति ३ यः सीताप्यधि १२७
गमे तद्धृतां तन्निवसन्नितिः वधिमतः कृतसत्त्मामासमितिमन्वयः गिरिराजाहिमालयः ४ ६ ७ ॥

127A यथातथ्यं यथायोग्यमभिसर्यः सुमोदविक्रमीः ८ प्रभिप्रस्थ उदियम नादादयः शाखामृगभेदाः ९ आ
नयिष्यामहे सीतादमुमिरूपेनेनान्वयः ११ १२ प्रेमेणावेपमाना भीतिजनकस्य तनाविशेषणं १३ १४ १

ततः सर्वा दिशो राजा चोदयित्वा यथातथं कपिसेनापतीन्वीरो मुमोद सुखितः सुखं ८ एवं सं
चोदिताः सर्वे राज्ञा वानरयूथपाः स्वां स्वां दिशमभिप्रेत्य त्वरिताः संप्रतस्थिरे ९ नदंतश्चोन्नदं
तश्च गर्जंतश्च प्लवंगमाः क्ष्वेडंतो धावमानाश्च विनर्दंतो महाबलाः १० एवं संचोदिताः सर्वे रा
ज्ञा वानरयूथपाः आनयिष्यामहे सीतां हनिष्यामश्च रावणं ११ अहमेको वधिष्यामि प्राप्तं रा
वणमाहवे ततश्चोन्मथ्य सहसा हरिष्ये जनकात्मजां १२ वेपमानां श्रमेणाद्य भवद्भिः स्थीयता
मिति एक एवाहरिष्यामि पातालादपि जानकीं १३ विधमिष्याम्यहं वृक्षान्दारयिष्याम्यहं गि
रीन् धरणीं दारयिष्यामि क्षोभयिष्यामि सागरान् १४ अहं योजनसंख्यायाः प्लवयन्नात्र संशयः
शतयोजनसंख्यायाः शतं समधिकं ह्यहं १५ भूतले सागरे वापि शैलेषु च वनेषु च पातालस्या
पि वा मध्ये न ममाक्रियते गतिः १६ इत्येकैकं तदा तत्र वानरा बलदर्पिताः ऊचुश्च वचनं तस्य
हरिराजस्य संनिधौ १७ इति रामा॰ कि॰ पंचचत्वारिंशः सर्गः ४५

अहं योजनस्यैकस्य वाकांश
नयोजनशतस्य १५ १६ एकैकेः एकशः इत्यर्थः १० प्रोक्रमानः इति रामा॰ कि॰ पंचचत्वारिंशः सर्गः ४५

रा॰ गतेष्विति १ प्रणतप्रात्मा देहो यस्यास्तीति २ दुंदुभिर्नामेति पूर्वदुंदुभिशब्देन वक्तव्यो मायाविनो
कि॰ यादानवस्यैतेन हतानन्तरमेवाग्रे वक्ष्यमाणत्वात् मायावीनावनेन च स्तोऽदुंदुभेः ध्वजः सुतः इति प्रागुक्ते
१२८

गतेष्वथ वनं सर्वेषु रामः सुग्रीवमब्रवीत् कथं भवान् विजानीते सर्वं वैरं च तद्भवि १ सुग्रीवस्ततो
रामं उवाच प्रणतात्मवान् शृणु तात सर्वमाख्यास्ये वित्तयोनं वचो मम २ यदा तु दुंदुभिर्नाम दानो
वो महिषाकृति प्रतिकालयते वाली मलयं प्रति पर्वतं ३ तदा विवेश महिषो मलयस्य गु
हां प्रति विवेश वाली तत्रापि मलयं तज्जिघांसया ४ ततोऽहं तत्र निक्षिप्तो गुहाद्वारि विनीतव
त् न च निष्क्रमते वाली तदा संवत्सरे गते ५ ततः क्षतजवेगेन आपुपूरे तदा बिलं तदहं वि
स्मितो दृष्ट्वा भ्रातुः शोकविषार्दितः ६ अथाहं गतबुद्धिस्तु सुव्यक्तं निहतो गुरुः शिलापर्वत
संकाशा बिलद्वारि मया कृता ७ अशक्नुवन् निष्क्रमितुं महिषो विनशिष्यति ततोऽहमागां
किष्किंधां निराशस्तस्य जीविते ८ राज्यं च सुमहत्प्राप्य तारां च रुमया सह मित्रैश्च सहितस्तत्र
वसामि विगतज्वरः ९ आजगाम ततो वाली हत्वा तं वानरर्षभः ततोऽहमददां राज्यं गौर
वाद्भययंत्रितः १० रामाय ॥ १०

स्तस्यानन्तरं चत्वं पितृर्मेदिन्यां कार्यनन्तरं सत्रयश्च तदाकारत्वमिति च बोध्यं ३ मलयं मलयगुहां १२८
४ ५ आपुपूरे पूरितं ६ निहतः इति गतबुद्धिः भ्रमबुद्धिः जातः इति शेषः ततो मयेत्यादि ७ विनशि
ष्यतीत्यस्येति शब्दोऽत्र शेषः तस्य वालिनः ८ तारां च प्राप्येति संबंधः वसामि तत्र वसामि ९ १०

128A

परिकालयते मां विविधैः सह धावंतमनुधावति स्म ११ ततस्तेन वालिना सोऽहमनुबद्धो नद्युतः प्रधावितः १२
ततो वेगसानुधावनहेतोर्मया गोष्पदवत्परिक्रम्य सा मायया पृथिवी अलातचक्रप्रतिमा आदर्शतलस
संकाशा च दृष्टा गोष्पदवदिति येनेन लेखेन प्रधावमडकः अलातचक्रम्येनेन क्षीयोभ्रमणवेगः आदर्शत

समं जिह्मांसदृष्टा तस्मात् वाली महाप्रियैर्दिशः परिकालयते वाली धावंतं मां विविधैः सह ११ ततोऽहं
वालिना तेन सानुबद्धः प्रधावितः नदीश्च विविधाः पश्यन्वनानि नगराणि च आदर्शतलसंका
शा ततो वै पृथिवी मया अलातचक्रप्रतिमा दृष्टा गोष्पदवत्तदा १३ एवं दिशं ततो गत्वा पश्या
मि विविधान्द्रुमान् पर्वतान्सदरीरम्यान्सरांसि विविधानि च १४ उदयं तत्र पश्यामि पर्वतं धातु
मंडितं क्षीरोदं सागरं चैव नित्यमप्सरसालयं १५ परिकाल्यमानस्तदा वालिनाभिद्रुतो ह्यहं
पुनरावृत्य सहसा प्रस्थितोऽहं तदा विभो १६ दिशस्तस्यास्ततो भूयः प्रस्थितो दक्षिणां दिशं विंध्य
पादपसंकीर्णां चंदनद्रुमशोभितां द्रुमशैलांस्ततः पश्यन्भूयो दक्षिणतोऽपरां अपरां च दिशं प्राप्तो
वालिना समभिद्रुतः १७

तेनानेन भूचक्रवर्तिपदार्थे
स पश्यन्नमभवडतः उत्तमेव विद्रुतो
ति पूर्वा दिशामिति १४ अशरणस्याशीकरं तोयार्थः १५ परिकाल्यमानः परिकाल्यमानः पलाय
मानः स्थायः प्रकाले मयप्राप्तः पुनरावृत्य उदयगिरिभवः १६ तस्या दिशः तो दिशः नाद्दिशा पश्चादुत्त
रे शैलान् नवनपादवाहितवालिनपश्यन् अपरां पश्चिमां दिशां समभिद्रुतः इति शेषः १७ ॥

गिरिसत्तमं आश्रियावितइतिशेषः १९ मेरुंमहामेरुंनविंदेनलभे २० किमब्रवीत्तदाहनुइदानीमि
तिमेमयास्मृतंकिंस्मृतंतदाश्रययेति २१ तदापूर्वकाले ऋष्यमूकमाश्रममंडलेवालीयदिप्रविशेत तदा
स्यमूर्धाशतधाभवेदिहरीश्वरोमतंगेनशप्तः २२ तत्रमेतंगाश्रमेनिरुद्विग्नः निर्भयः आसायस्थित

सर्पश्यन्विविधान्देशांस्तांश्चगिरिसत्तमं प्राप्यचास्मिन्गिरिश्रेष्ठेऽहंअंसंप्रयाविनः १९ हिमवंतं
चमेरुंचसमुद्रंचततः पृथ्वीतलं नविदेशरणंवालिनामसमभिद्रुतः २० ततोमांबुद्धिसंपन्नोहनु
मान्वाक्यमब्रवीत् इदानीमेस्मृतंराजन्यथावालीहरीश्वरः २१ मतंगेनतदाशप्तोह्यस्मिन्ना
श्रममंडले प्रविशेद्यदिवावालीमूर्धास्यशतधाभवेत् २२ तत्रवासः सुखोस्माकंनिरुद्विग्नोभ
विष्यति ततःपर्वतमासाद्यऋष्यमूकंनृपात्मज २३ नविवेशतदावालीमतंगस्यभयात्तदा एवं
मयातदाराजन्प्रत्यक्षमुपलक्षितं २४ पृथिवीमंडलंसर्वंगुहामस्यागमस्ततः २५ इतिश्रीमा०
कि० षट्चत्वारिंशः सर्गः ४६ दर्शनार्थंतुवैदेह्याः सर्वतः कपिकुंजराः व्यादिष्टाःकपिराजे
नयथोक्तंजग्मुरंजसा ४७ ॥

१

स्यममसमीपमितिशेषः नविवेशोऽत्रत्वयः २३ तदाज्ञातशापफलत्वादितिशेषः गुहांऋष्यमूकस्येतिशेषः १२९
२५ वर्तमानः इतिश्रीमा० कि० षट्चत्वारिंशः सर्गः यथोक्तस्वस्वान्वेषणीयान्यथोक्तदेशमनतिक्रम्येत्यर्थः १

129A

प्राक्सर्गांवनपर्ययेनाहृतप्रदेशमित्यर्थः नदीदुर्गाणितिनदीप्रवाहैर्गतमशक्यादेशानदीदुर्गास्तान्
२ ३ दिवसमित्यत्रतत्संयोगेद्वितीयाश्रुताः ३ प्रकाः मंदिरणामसर्वेधारभ्नतायोनिद्रास्रोकार्यार्थमि
भावः ४ तेषुदेशेषुसर्वत्रकाननसन्निहितसर्वत्रेयुक्तानतएवसदाफलद्रुमान्सर्वेषद्वः सवि

नु

तेसर्वेसिसमीक्ष्यतामाकाशंनगराणिच नदीदुर्गांस्तथादेशान्विचिन्वंतिसमंततः १ सुग्रीवे
णसमाख्याताः सर्वेवानरयूथपाः तत्रदेशान्विचिन्वंतिसशैलवनकाननान् २ विचिंत्यदिव
सेसर्वेसीताधिगमनेधृताः समायांतिस्मभेदिन्यांनिशाकालेषुवानराः ४ सर्वर्तुकांश्चदेशे
षुवानराः सफलद्रुमान् आसाद्यरजनीशय्यांचक्रुः सर्वेष्वहःसुते ५ तदहःप्रथमंकृत्वामासे
प्रस्रवणंगताः कपिराजेनसंगम्यनिराशाः कपिकुंजराः ६ विचिंत्यतुदिशंपूर्वांयथोक्तांसचि
वैःसह अदृष्ट्वाविनतःसीतामाजगाममहाबलः ७ दिशमप्युत्तरांसर्वांविविच्यसमहाकपिः
आगतःसहसैन्येनभीतःशतवलिस्तदा ८ सुषेणःपश्चिमामाशांविविच्यसहवानरैः समे
त्यमासेसंपूर्णेसुग्रीवमुपचक्रमे ९ तंप्रस्रवणपृष्ठस्थंसमासाद्याभिवाद्यच आसीनंसहरा
मेणसुग्रीवमिदमब्रवीत् १० राम

वचनमप्येसमासाद्यकामंशाखारजनीरजन्यांप्राप्यांव
क्रुः वासरानुवत्वंचदेशस्यरामप्रसादात् ५ तदहःप्रस्थानदिवसंप्रथमंकृत्वामासेगताःपुनर्मासेगते
विशाशाः सीतालाभेप्रस्रवणंगताः कपिराजेनसंगम्यस्थितास्तत्पन्वयः ६ ८ उपचक्रमेप्राप्तः ९ १०

रा॰ सागरंजाः सागरमध्यवर्तिद्वीपाः ११ लताविततैर्लताविततैः संततामसंताध्यामासाताद्भ्याम हाना
कि॰ ल्मालताम्दहविशेषाः १२ १३ दिक्षु त्रयामत्र निश्चयमिष्टमर्थमन्नवदन्तिद्धारोर्ते १४ ग्रभोदमानः
१३० 130

विचिताः पर्वताः सर्वे वनानि गहनानि च निम्नगाः सागरान्ताश्च सर्वे जनपदास्तथे ११ गुहाश्च
विचिताः सर्वा यास्ते परिकीर्तिताः विचिताश्च महागुल्मा लताविततसंतताः १२ गहने
षु च देशेषु दुर्गेषु विषमेषु च सत्वान्यतिप्रमाणानि विचितानि हतानि च १३ ये चैव गहना
देशा विचितास्ते पुनः पुनः १३ उदारसत्वाभिजनो हनूमान्स मैथिलीं ज्ञास्यति वानरेन्द्र दिशं तु
यामेव गतान्तु सीता तामास्थितो वायुसुतो हनूमान् १४ इत्यार्षे रामायणे कि॰ सप्तचत्वारिंशः
सर्गः सह ताराङ्गदाभ्यां तु सहसा हनुमान्कपिः सुग्रीवेण यथोद्दिष्टं गन्तुं देशं प्रचक्रमे १
स तु दूरमुपागम्य सर्वैस्तैः कपिसत्तमैः ततो विचित्य विन्ध्यस्य गुहाश्च गहनानि च २ पर्वता
ग्रनदीदुर्गान्सरांसि विपुलद्रुमान् वृक्षखण्डांश्च विविधान्पर्वतान्वनपादपान् ३ अन्वेषमाणा
स्ते सर्वे वानराः पर्वतोऽभिदिशं न सीतां ददृशुर्वीरा मैथिलीं जनकात्मजां ४ ते भक्षयन्तो मूला
नि फलानि विविधान्यपि निर्जले विजने शून्ये गहने घोरदर्शने ५ ॥

५० इति रामाभिरामे श्रीरामीये कि॰ सप्तचत्वारिंशः सर्गः ४७ प्रचक्रमे चेष्टुमिति शेषः १२ अ १३०
न्वेषमाणास्ते विविधानि फलान्यपि भक्षयन्तः सीतां न ददृशुः ४५ ॥

130A यत्र निर्झरनद्यादिवहुदद्रूनं नाहशात्वापि दुरवेष्णाणि विचित्रितेष्वनं यः भृशापीडिताः क्लिन्ना गणाने वणे
न द्वाम्रियासाभ्यां पीडिताः सदेशो निर्झरादिदेशाय यापि दुरवेष्णा यापि न विचित्रितनत स्वदेशस्य कास्य दे
शो विविधस्तिस्त्रिमेणान्वयः ६ ७ वंध्यफलाः प्रनष्टपत्रफलाः ८ ९ वल्पोवृदा यापिस्त्रिताः वीरुधो भूम्याथा

ताहशास्यपारण्यानिर्विचित्रभृशापीडिताः सदेशास्तु दुरवेष्णोग्रहागाहनवान्महान् ६ स्यकान्त
नतनोदेशोस्य वैवैहरिष्ट्ययाः देशमवाप्तु दुरायवं विविधस्त्रुगाकुलो भयाः ७ यत्र वंध्यफलाहता
जे विपुष्याः पर्णवर्जिताः निस्तोयः सरितो यत्र मूलं यत्र स्थले भे ८ न संति महिषा यत्र र्वे न चहूज्ञावो
लिनः शाहेलाः पक्षिणो वापि येवाम वनगोचराः ९ न चात्र हृदानोषध्यानवल्यानापि वीरुधः
स्निग्धयत्रास्थले यत्र पक्षिणः प्रलापकजाः १० प्रेतागीया स्वगाया सुभ्रमरैश्च विवर्जिताः केडुना
समहाभागाः सप्तवादीनपायनाः ११ महर्षिः परमामर्षी नियमैर्द्वैः प्रयषेणाः नसप्तर्षिमित्र वन
पुत्रो वालको दशवार्षिकः १२ प्रनष्टो जीवितं नाताय कुहलेन महामुनिः तेनयमौनमनाशमेकं
स्वेकमहहन १३

गाः स्थले यत्र स्थले ने सन्नकर्षः १० भ्रमरैर्विवर्जिताः विगतं वर्जिते याहः
ताः संपुकारस्पर्थः ताहशः फलापेकजा यत्र न संति यत्र वने केडुनो महर्षिरासीत् ११ वने हृवेमि
तिशेषः इदभीमकलहो १२ जीवितं नापजीवितं नगवाप्रनष्टः तेन वालडमैरणानकुहोत्रानिष्मृत
तनस्तेन यमौनमनाशापान् गृहमसमर्थे प्रवलयमवनात तत्र कालेशाममभूत् १३ ॥

रा॰
कि॰
१३१
131

गाय स्वरूपमाह अप्रशाखाणं अनावासं ते वानरास्तस्य काननं तानि विचिन्वंतीत्यन्वयः १४ नदीनां प्रभ
वा निर्झरस्थानानि १५ ते प्रविश्य वनोत्तरमिति शेषः तमसुरं ददृशुरित्यन्वयः १६ सुरेभ्यो निर्भ

अपर्णं तु अपत्रं तं मृगपक्षिविवर्जितं तस्य ते काननांतांस्तु गिरीणां कंदराणि च १४ प्रभवाणि
नदीनां च विचिन्वंति समाहिताः तत्र चापि महात्मानो नापश्यन् जनकात्मजां १५ हर्तारं रावणं
वापि सुग्रीवप्रियकारिणः ते प्रविश्य तु तं भीमं लतागुल्मसमावृतं १६ ददृशुर्भीमकर्माणम
सुरं निर्भयं तेरं दृष्ट्वा वानरा घोरं स्थितं शैलमिवापरं १७ गाढं परिहिताः सर्वे दृष्ट्वा तं पर्वतोप
मं सोपि तान् वानरान् सर्वान् नष्टाः स्थेत्यब्रवीद्बली १८ अभ्यधावत संक्रुद्धो मुष्टिमुद्यम्य संगतं तमाप
तंतं सहसा वालिपुत्रोंगदस्तदा १९ रावणोयमिति ज्ञात्वा तलेनाभिजघान ह स वालिपु
त्राभिहतो वक्त्राच्छोणितमुद्वमन् २० असुरो न्यपतद्भूमौ पर्यस्त इव पर्वतः ते तु तस्मिन् निरुच्छ्वा
से वानरा जितकाशिनः २१ व्यचिन्वन् प्रायशस्तत्र सर्वं तं गिरिगह्वरं विचितं तु ततः सर्वं स
र्वे ते काननौकसः २२ अन्यदेवापरं घोरं विविशुर्गिरिगह्वरं ते विचित्य पुनः खिन्ना विनिष्पत्य
समागताः एकांते वृक्षमूले तु निषेदुर्दीनमानसाः २३ इत्यार्षे रामायणे किष्किंधाकांडेऽष्टच

यः सुरनिर्भयः तथा वरदानादिति भावः १७ गाढं परिहिताः दृढं परिबद्धवस्त्राः सन्नद्धा इति यावत् १८ १३१
१९ २० २१ सर्वं विचितं ज्ञात्वेति शेषः २२ २३ खेदमानः इति रामाभिरामे किष्किंधाकांडेऽष्टचत्वारिंशः सर्गः

131A

समासास्वानरानितिशेषः १ २ ब्रुवः तस्य शोपहर्तृन्मार्गार्थः ३ नोमहात्मानः मामसमयेइतिशेषः तस्य
स्थैलेपावीनाहइतिभावः पगाहसुगमेनसहदनिहमिमाहसुग्रीवस्येति ४ तयाविचिनध्वंयथासीताप
श्यामःस्मवयः ५ अनिर्वेदमखेदंदाक्ष्यंसामर्थ्यं अपराजयकार्यापराध्यखेवंयत्नहस्माता ६ देवनो

अथांगदस्तदासर्वान्वानरानिदमब्रवीत् परिश्रांतोमहाप्राज्ञःसमाश्वास्यशनैर्वचः १ वनानिगि
रयोनद्योदुर्गाणिगहनानिच दरीगिरिगुहाश्चैवविचितानिःसर्वमंततः २ तत्रतत्रसहास्माभिर्जान
कीनचदृश्यते तथारक्षोपहर्ताचसीतायाश्चैवदुष्कृती ३ कालश्चनोमहान्यातःसुग्रीवश्चोग्रशा
सनः तस्माद्भवंतःसहिताविचिन्वंतुसमंततः ४ विहायतंद्रींशोकंचनिद्रांचैवसमुत्थितां विचि
नुध्वंतथासीतांपश्यामोजनकात्मजां ५ अनिर्वेदंचदाक्ष्यंचमनसश्चापराजयं कार्यसिद्धिकरा
ण्याहुस्तस्मादेतद्ब्रवीम्यहं ६ अद्यापीदंवनंदुर्गंविचिन्वंतुवनौकसः खेदंत्यक्त्वापुनःसर्वंवन
मेवविचिन्वतां ७ अवश्यंक्रियमाणस्यदृश्यतेकर्मणःफलं परंनिर्वेदमागम्यनहिनोन्मीलनं
क्षमं ८ सुग्रीवःक्रोधनोराजातीक्ष्णदंडश्चवानराः भेतव्यंतस्यसततंरामस्यचमहात्मनः ९

कमः इदंदुर्गंवनमद्यापिविचिन्वंतुभवंतः आरतात्पुनराद्यखेदंत्यक्त्वापुनःविचिन्वतांविचीयतां ७
निर्वेदंखेदं नोन्मीलनमनुन्मीलनंअप्रवृत्तयोग्यइतियावत् तन्नतमेनयुक्तं ८ तत्रहेतुःसुग्रीवइतियदिम
उक्तमेततन्नसेवतेतर्हियदस्मत्वमंतव्यतो ९ ॥ रामाय ॥ ९

रा॰ ॥ वेगुप्रमाकंयदंगादउवाचवचनमंहदशांतपैर्वेवतिशोभः १२ १३ १४ १५ १६ १७ तमरजतपर्वतम १८

कि॰

१३२

132

दिमार्थमेतदुक्तं वः क्रियतां यदि रोचते उच्यतां हि क्षमं यत्तत्सर्वेषामेव वानराः १० अंगदस्य व
चः श्रुत्वा वचनं गंधमादनः उवाच व्यक्तया वाचा पिपासाश्रमखिन्नया ११ सदृशं खलु वो वा
क्यमंगदो यदुवाच ह हितं चैवानुकूलं च क्रियतामस्य भाषितं १२ पुनर्मार्गामहे शैलान् कंद
रांश्च शिलास्तथा काननानि च शून्यानि गिरिप्रस्रवणानि च १३ यथोद्दिष्टानि सर्वाणि सुग्रीवे
ण महात्मना विचिन्वंतु वनं सर्वे गिरिदुर्गाणि संगताः ततः समुत्थाय पुनर्वानरास्ते महाब
लाः विंध्यकाननसंकीर्णां विचेरुर्दक्षिणां दिशं १५ ते शारदाभ्रप्रतिमं श्रीमद्रजतपर्वतं
शृंगवंतं दरीवंतमधिरुह्य च वानराः १६ तत्र लोध्रवनं रम्यं सप्तपर्णवनानि च विचिन्वंतो हरि
वराः सीतादर्शनकांक्षिणः १७ तस्याग्रमधिरूढास्ते श्रांता विपुलविक्रमाः न पश्यंति स्म वैदे
हीं रामस्य महिषीं प्रियां १८ ते तु दृष्टिगतं कृत्वा तं शैलं बहुकंदरं अध्यारोहंत हरयो वीक्ष
माणाः समंततः १९ अवरुह्य ततो भूमिं श्रांता विगतचेतसः स्थित्वा मुहूर्तं तत्राथ वृक्षमूल
मुपाश्रिताः २० ते मुहूर्तं समाश्वस्ताः किंचिद्भग्नपरिश्रमाः पुनरेवोद्यताः कृत्स्नां मार्गितुं द ॥ १३२
क्षिणां दिशं २१

दृष्टिगतं दृष्टिगोचरं अध्यारोहंत अवारोहंत पर्यः २१ ॥

132A शार्दैनस्तावद्विंध्यं विचेतुं रवेषणायेति शेषः तावत्कछ्योवाक्यालंकारे ११ वेफमानः इतिरामाभिरामे:
कि' एकोनपंचाशः सर्गः ४९ सहैति विषमेषु क्लेशजनकेषु १ दीनगाय श्रिमाकोटिनैऋत्यभागी

हनुमत्प्रमुखास्तावत्सस्थिताः स्तवगर्षभाः विंध्यमेवादितः कृत्वा विचेरुस्तमसंततः ११ इत्या
र्षे रामायणे किष्किंधाकांडे एकोनपंचाशः सर्गः ४९ सहताराङ्गदाभ्यां संगम्य हनुमान्कपिः
विचिनोति च विंध्यस्य गुहाश्च गहनानि च १ सिंहशार्दूलजुष्टाश्च गुहाश्च परितस्तदा विषमे
षु नगेंद्रस्य महाप्रस्रवणेषु च २ आसेदुस्तस्य शैलस्य शैलस्य कोटिं दीनगायश्रिमां तेषां तत्रै
व वसतां तत्र स कालो व्यवर्तते ३ स हि देशो दुरन्वेष्यो गुहागहनवान्महान् तत्र वायुसु
तः सर्वं विचिनोति स्म पर्वतं ४ परस्परेणारहिता अन्योन्यस्याविदूरतः गजो गवाक्षो गवयः शर
भो गंधमादनः ५ मैंदश्च द्विविदश्चैव हनुमाञ्जाम्बवानपि अंगदो युवराजश्च तारश्च वनगोच
रः ६ गिरिजालावृतान्देशान्मार्गित्वा दक्षिणां दिशं विचिन्वंतस्ततस्तत्र ददृशुर्विवृतं बिलं ७ दु
र्गमृक्षबिलं नाम दानवेनाभिरक्षितं क्षुत्पिपासापरीतास्तु श्रान्तास्तु सलिलार्थिनः ८ रामाय

एकांगो स कालः सुग्रीवकल्पितः कालः स व्यवर्तते व्यतिक्रांतः ३ स देशाः नैऋत्यां विंध्यकोटिप्रदेशाः नै
ऋत्यविंध्यकोटिप्रदेशः ४ परस्परेणारहिताः प्रत्येकमन्योन्यस्याविदूरतो अभ्यासान्हनूमानाजादयश्च विचि॰

नेतिस्म ५ ६ निहतमनाहतद्वारं ७ दुर्गोद्दुर्गमंदानवे
नमयेन ८ ॥

रा॰
कि॰
१३३
133

ततस्तत्र निष्क्रमतु निराक्रमत ९ स्मोऽपि विलं ततःसमागात् द्विमगंधप्रापसंबन्धवातसंगात् १० सं
जातपरिशंकाः संजाततत्समभावनाः ११ दैत्येंद्रनिलयः पाताल १२ १३ कांतारवनकोविदः तत्प्रदे

प्रवकीर्णलताकृतैर्दहस्त्रुलेमहाविलं ततःक्रौंचाश्च हंसाश्च सारसाश्चापि निष्क्रमत ९ जला
र्द्राश्चक्रवाकाश्च रक्तांगाः पद्मरेणुभिः ततस्तद्बिलमासाद्य सुगंधि दुरतिक्रमं १० विस्मयव्यग्र
मनसो बभूवुर्वानरर्षभाः संजातपरिशंकास्ते तद्बिलं प्लवगोत्तमाः ११ अभ्यपद्यंत संहृष्टा
स्तेजोवंतो महाबलाः नानासत्वसमाकीर्णं दैत्येंद्रनिलयोपमं १२ दुर्दर्शमिव घोरं च दुर्विगा
ह्यं च सर्वतः ततः पर्वतकूटाभो हनूमान्मारुतात्मजः १३ अब्रवीद्वानरान्घोरान्कांतारवन
कोविदः गिरिजालावृतान्देशान्मार्गित्वा दक्षिणां दिशं १४ वयं सर्वे परिश्रांता न च पश्यामि
मैथिलीं अस्माच्चापि बिलाद्धंसाः क्रौंचाश्च सह सारसैः १५ जलार्द्राश्चक्रवाकाश्च निष्पतंति
स्म सर्वशः नूनं सलिलवानत्र कूपो वा यदि वा ह्रदः १६ तथा चेमे बिलद्वारे स्निग्धास्तिष्ठंति पा
दपाः इत्युक्त्वा तद्बिलं सर्वे विविशुस्तिमिरावृतं १७ अचंद्रसूर्यं हरयो ददृशू रोमहर्षणं निशाम्य
तस्मात्सिंहांश्च तांस्तांश्च मृगपक्षिणः १८ रामाय १८ ॥

प्रवेष्टा दोषसमर्थः १५ १६ इत्युक्त्वा हनूमते निरोधः १७ निशाम्य प्रवलोक्य १८ रामायनमः १९

133A

नसज्जतेनप्रतिबध्यतेतेजःप्रभावः अथैतत्तेषांदृष्टिर्नसज्जतेत्यन्वयःपदार्थोपिनिभावः तिमिराहृत।
त्वात् अतएवतेजःपराक्रमयोरपिकुंठितगमनयद्यपिवायोरिवगतिस्तथापियतोदृष्टिस्तमसिप्र
तिबद्धावर्ततेऽतोवेगेनपरस्परहस्तग्रहणपूर्वकंप्रविष्टाइत्यर्थः अतएवगृह्यहस्तैःपरस्परमित्यग्रे
हनूमदुक्तिरिमाहुः १९ २० २१ अन्योन्यसंपरिष्वज्येतिमिरदेशाद्विनिर्गमजमेतादृशाद्दीतशोषः य

प्रविष्टाहरिशार्दूलाबिलंतिमिरसंवृतं नतेषांसज्जतेदृष्टिर्नतेजोनपराक्रमः १९ वायोरिव
गतिस्तेषांदृष्टिस्तमसिवर्तते तेप्रविष्टास्तुवेगेनतद्बिलंकपिकुंजराः २० प्रकाशंचाभिराम
चददृशुर्देशमुत्तमं ततस्तस्मिन्बिलेभीमेनानापादपसंकुले २१ अन्योन्यंसंपरिष्वज्य ज
ग्मुर्योजनमंतरं तेनष्टसंज्ञास्तृषिताःसंभ्रांताःसलिलार्थिनः २२ परिपेतुर्बिलेतस्मिन्कंचि
त्कालमतंद्रिताः तेकृशादीनवदनाःपरिश्रांताःप्लवंगमाः २३ आलोकंददृशुर्वीरानिराशाजी
वितेयदा ततस्तंदेशमागम्यसौम्यावितिमिरंवनं २४

द्यन्योन्यहस्तावलंबनंकृत्वाहनिमस्य
रस्योरक्षादिसम्यक्कृष्यतेतियावत् शवौकस्यैवविस्तरः नष्टसंज्ञाः तृषावशात्तदाहनूषिताइति २२
परिपेतुरितिअयोमार्गोलुप्तेनाथकारेगताः २३ आलोकमेवददृशुर्नतुसलिलं जीवितेतिराशायदा
बभूवुस्तदाश्रमानलतागादेशमागम्यकांचनान्गृहान्ददृशुः यद्वायदाजीवितेनिराशाबभूवु
स्तदाभगवत्कृपयाआलोकंददृशुरश्रमानविशेषणादेशेकांचनान्गृहान्ददृशुः २४

२५ २६ आपीडैश्च लवकशोरवैः लताभिश्च समंततः पश्यान्यादपान्ददृशुः २७ पद्मिनीपद्मलताः २८ प

ददृशुः कांचनान्वृक्षांस्तानदीप्तवैश्वानरप्रभान् मालांस्तालांस्तमालांश्च पुन्नागान्वंजुलान्धवान्
२५ चंपकान्नागवृक्षांश्च कर्णिकारांश्च पुष्पितान् स्तवकैः कांचनैश्चित्रैः रक्तैः किसलयैस्तथा
२६ आपीडैश्च लताभिश्च हेमाभरणभूषितान् तरुणादित्यसंकाशान्वैदूर्यमयवेदिकान् २७
विभ्राजमानान्वपुषा पादपांश्च हिरण्मयान् नीलवैदूर्यवर्णाश्च पद्मिनीपतगावृताः २८ म
हद्भिः कांचनैः पद्मैर्वृता बालार्कसंनिभैः जातरूपमयैर्मत्स्यैर्महद्भिश्चाथ पंकजैः २९ नलिनी
स्तत्र ददृशुः प्रसन्नसलिलायुताः कांचनानि विमानानि राजतानि तथैव च ३० तपनीय
गवाक्षाणि मुक्ताजालावृतानि च हैमराजतभौमानि वैदूर्यमणिमंति च ३१ ददृशुस्तत्र हर
यो गृहमुख्यानि सर्वशः पुष्पितान्फलिनो वृक्षान्प्रवालमणिसंनिभान् ३२ कांचनभ्रम
रांश्चैव मधूनि च समंततः मणिकांचनचित्राणि शयनान्यासनानि च ३३ विविधानि विशा
लानि ददृशुस्ते समंततः हैमराजतकांस्यानां भाजनानां च संचयान् ३४ अगरूणां च दिव्या
नां चंदनानां च संचयान् शुचीन्यभ्यवहार्याणि मूलानि च फलानि च

न्यादियुतान्नलिनीसरांसि च ददृशुः २९ ३० मुक्ताजालैः संस्कारखचितगवाक्षयुतानि हैमत्वादि गृह
मुख्यानीत्यस्य विशेषणानि ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ॥

134A

यानानिशिविकादीनि ३६ ३७ ३८ व्यवतिष्ठंत तूष्णीमवस्थिवभूव ३९ पप्रच्छहनूमानित्यर्थे सैव स
विशेषप्रतिपादनेनतेनोहनूमानिति ४० प्रनयमानः इति रामा॰ कि॰ पंचाशः सर्गः ५० इत्युक्ताका

महार्हाणिचयानानिशयनान्यासनानिच दिव्यानामंबराणांचमहार्हाणांचसंचयान् ३६ कंब
लानांचविचित्राणामजिनानांचसंचयान् तत्रतत्रविचित्रेताविलेतत्रमहाप्रभाः ३७ ददृशुर्वा
नराः शुभ्राः स्त्रियंकांचिददूरतः तांचतेददृशुस्तत्रचीरकृष्णाजिनांबरां ३८ तापसींनियताहा
रांज्वलंतीमिवतेजसा विस्मिताहरयस्तत्रव्यवतिष्ठंतसर्वशः ३९ पप्रच्छहनूमांस्तत्रकासि
त्वंकस्यवाबिलं ३९ ततोहनूमान्गिरिसन्निकाशः कृतांजलिस्तामभिवाद्यवृद्धां पप्रच्छका
त्वंभवनंबिलंचरत्नानिचेमानिवदस्वकस्य ४० इत्यार्षेरामायणेकिष्किंधाकांडेपंचाशः सर्गः
५० इत्युक्ताहनूमांस्तत्रचीरकृष्णाजिनांबरा अब्रवीत्तांमहाभागातापसीधर्मचारिणी १ इद
प्रविष्टाः सहसाबिलंतिमिरसंवृतं क्षुत्पिपासापरिश्रांताः परिखिन्नाश्चसर्वशः २ महद्धर
ण्याविवरंप्रविष्टाःस्मपिपासिताः इमांस्त्वेवंविधान्भावान्विविधानद्भुतोपमान् ३ रामाय

त्वंभवनमित्यादिपृष्टा १ किमब्रवीत्तत्राह इदमिति सहसाहठात् २ उक्तमेवार्थंप्रपंचयति महद्
दितिभावान्पदार्थान् ३ ॥

६ कस्यतेजसासंभूताश्चतिशेषः ७ आत्मनः तेवेन्यर्थः कस्यवान्यत्तवेत्यर्थः ८ अज्ञानतांपतत्स्व
रूपमजानतां ९ १० माययाविविचित्रेनिर्मीताशक्त्याकोमयश्चयाशंकातत्प्रसिद्धमाह पुरेतिवि

दृष्ट्वावयंप्रव्यथिताःसंभ्रांतानष्टचेतसः कस्यैतेकांचनावृक्षास्तरुणादित्यसन्निभाः ४
शुचीन्यभ्यवहार्याणिमूलानिचफलानिच कांचनानिविमानानिराजतानिगृहाणिच ५
तपनीयगवाक्षाणिमणिजालावृतानिच पुष्पिताःफलवन्तश्चपुण्याःसुरभिगंधिनः ६
इमेजांबूनदमयाःपादपाःकस्यतेजसा कांचनानिचपद्मानिजातानिविमलेजले ७
कथंमत्स्याश्चसौवर्णादृश्यंतेसहकच्छपैः आत्मनस्त्वनुभावाद्वाकस्यवैतत्तपोबलं ८ अजा
नतांनःसर्वेषांसर्वमाख्यातुमर्हसि एवमुक्ताहनुमतातापसीधर्मचारिणी ९ प्रत्युवाच
हनूमंतंसर्वभूतहितेरता मयोनाममहातेजामायावीवानरर्षभ १० तेनेदंनिर्मितंसर्वं
माययाकांचनंवनं पुरादानवमुख्यानांविश्वकर्माबभूवह ११ येनेदंकांचनंदिव्यंनिर्मि
तंभवनोत्तमं सतुवर्षसहस्राणितपस्तप्त्वामहद्वने १२ राम ॥

श्वकर्माशिल्पीदृश्यतेइदं ॥ येनेदंनिर्मितंसदानवानांविश्वकर्मेत्यन्वयः निर्माणशक्तिबीजमाह १३५
सत्विति १२ राम ॥

वरं विचित्रमहर्षिसामर्थ्येन रूपं अपि च सर्वमौशनसं धनं निर्माणसाधनप्रदार्थजातं तन्निर्माणसाधन
शिल्पशास्त्रज्ञानं च लेभे शिल्पशास्त्रस्योशनः प्रणीतत्वात्तद्धनत्वव्यपदेशः बलवानुक्तरूपबल
वान् सर्वकामेश्वरः स्वदृष्टिभोग्यविशेषाणामीश्वरो भोक्ता १३ सखिवत्तोशोवास हेमायास्तस्यावा
सासिमसक्त १४ दानवपुंगवं मयं शनिमघ्य गृहीत्वा विक्रम्य वज्रेणैवाजघान वध्यम्य शशि:
न्यौ मयोनिष्ठ इति कथं हननं तस्याप्यपवाक्यरशिल्पिपदस्थः सर्वोपि मयाख्यः इति प्रवाहनति

पितामहादहं लेभे सर्वमौशनसं धनं विधाय सर्वं बलवान्सर्वकामेश्वरस्तदा १२
उवास सुखितः कालं कंचिदस्मिन्महावने तमप्सरसि हेमायां सक्तं दानवपुंगवं १३
विक्रम्यैवाशनिं गृह्य जघानेशः पुरंदरः इदं च ब्रह्मणा दत्तं हेमायै वनमुत्तमं १४
शाश्वतः कामभोगाश्च गृहं चेदं हिरण्मयं दुहिता मेरुसावर्णेरहं तस्याः स्वयंप्रभा १५
इदं रक्षामि भवनं हेमाया वानरोत्तम मम प्रियसखी हेमा नृत्तगीतविशारदा १६

न्यौ इति कथं हननं तस्याप्यपवाक्यरशिल्पिपदस्थः सर्वोपि मयाख्यः इति प्रवाहनित्यत्वेनैव तत्सर्वं
इदं वेदिति न दोषः तस्मिन्महतेः इदं वनं शाश्वताः कामभोगाः इदं गृहं च मयभक्त्या हेमायै सा यथाग्रासत्ता
त भगवता ब्रह्मणा एतत्तमित्यर्थः येन विचित्रनिर्माणसामर्थ्यं गुणयोगादेव ब्रह्मणा शोभमयदानव
पराक्रमयाश्च हतेन दासमभवात् १५ स्वयंप्रभेति अन्वर्थनामनस्याः तेनस्वयोवलोकाभावेपिप्रका

किमर्थं रक्षसि तमाह मम प्रियसखीति ८

शवत्नमपपादितं तस्या भवनमित्यर्थः १९ मनुष

रा० हनुमानतस्तामामर्थ्यवान्सखिलेनपार्थितरतलणाच एवंसहतांनमस्कृत्य हनूमदादिसृतांतंरक्ष
कि० ति किमिति १८ अभ्यवहाराणिअभ्यवहार्याणि १९ कृवमाणाः इतिरामा० कि० एकपंचाशः
१३६
136

नयाद्रतवराचापिरवताभिभवनंमहत् किंकार्यंतस्यवादेनोकांताराणिप्रपद्यथ १८ कथं
चेदंकनद्रुगौरुष्माभिरुपलक्षितं शुचीन्यभ्यवहार्याणिमूलानिचफलानिच १९ भक्ष्यो।
ताचपानीयमर्वेमेवकमहर्यः १९ इत्यार्षेरामाभिरामे कि० एकपंचाशःसर्गः प्रथितान्
ब्रवीत्सर्वान्विश्रांतान्हरियूथपान् इदंवचनमेकाग्रातापसीधर्मचारिणी १ वानरायदिवःखे
दःप्रनष्टःफलभक्षणात् यदिचैतन्मयाःश्रोतुमश्रोतुमिच्छामितांकथयो २ तस्यास्तद्वचने
८ श्रुत्वान्हनुमान्मारुतात्मजः आर्जवेनयथातत्वमाख्यातुमुपचक्रमे ३ राजासर्वस्यलोक
स्यमहेन्द्रवरुणोपमः रामोदाशरथिःश्रीमान्प्रविष्टोदण्डकावने ४ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रावै
देह्यासहभार्यया तस्यभार्याजनस्थानाद्रावणेनहृताबलात् ५ वीरस्तस्यसखाराज्ञःसु
ग्रीवोनामवानरः राजावानरमुख्यानांयेनप्रस्थापितावयं ६ अगस्त्यचरितामाशांदक्षिण
यमरक्षितां सहैभिर्वानरैर्मुख्यैरंगदप्रमुखैर्वयं ७

इदंवचनंवक्ष्यमाणं १ यदिचैतन्नकिंकार्यमित्यादिप्राक्स्पष्टार्थंतत्वं २ ३ सर्वलोकराजत्वेन।
स्वसर्वेसचिवैः ४ बलाद्बलात्कारेण ५ ६ अंगदप्रमुखैर्वानरैःसहवयंप्रस्थापिताः ७

136A

सहितामिलिताः संप्रेक्ष्य रावणं सीतया सह मार्गे ध्वजमिति वयं चोदिता आस्म ८ तदा हृष्टि विचिन्वन्ति तिसम
ह विचेतुकामाः इति शेषः ९ नाधिगन्तुकामहे इति स्वयं प्रमाससेवाधनेनाध्यगन्तुकाममपारे चिंतामहार्णवस्य
ति शेषः १० ॥ सलिलरेणुभिः सलिलपर्यन्तरेणुगुरुकपदैस्तपलदिता इत्यर्थः निष्पतन्तेति निष्पतिताः १२

रावणं सहिताः सर्वे रामस्यैकां महत्प्रियां सीतायाः सह वैदेह्या मार्गे ध्वमिति चोदिताः ८
विचित्य तु वनं सर्वं समुद्रं दक्षिणां दिशं वयं बुभुक्षिताः सर्वे वृक्षमूलमुपाश्रिताः ९
विवर्णवदनाः सर्वे सर्वे ध्यानपरायणाः नाधिगच्छामहे पारं मग्नाश्चिन्तामहार्णवे १०
चारयन्तस्ततश्चक्षुर्दृष्टवन्तो महद्बिलं लतापादपसंछन्नं तिमिरेण समावृतं ११ अस्मा
द्धंसा जलक्लिन्नाः पक्षैः सलिलरेणुभिः कुरराः सारसाश्चैव निष्पतन्ति पतत्रिणः १२
साध्वत्र प्रविशामेति मया त्वुक्ताः प्लवंगमाः तेषामपि हि सर्वेषामनुमानमुपागताः १३
अस्मिन्निपतिताः सर्वेप्यथ कार्यत्वरान्विताः ततो गाढं निपतिताः गृह्य हस्ते परस्परं १४
इदं प्रविष्टाः सहसा बिलं तिमिरसंवृतं एतन्नः कार्यमेतेन कृत्येन वयमागताः १५

प्लवमानं जलान्नमाधकोद्देतः इयगतं मनः मार्गं १३ अस्मिन्नुद्देशे ततो गन्तुकाः इत्युक्तानि विज्ञाय कामा
त्वान्नपरस्परं हस्ते गाढं गृहीतानि यानि ताः गृह्याम इति शेषः हस्ते इति पाठेपि हस्ते इत्यर्थः परिबंधेन
निष्टव्यकस्वरसात् १४ एतत्सीतान्वेषणाद्रूपं १५ ॥ ॥ ॥

वा॰
कि॰
६२
137

वनौ बुभुक्षिताः श्रान्ताः परिद्यूनाः क्षीणाः ॥ १६ १७ किं ते कुर्वन्तु प्रियमिति शेषः ॥ १८ परितुष्टास्मि प्रत्युप
चिकीर्षावचनेनैवेति भावः धर्मेणाचरन्त्याः धर्मानुष्ठानेन वर्तमानायाः ॥ १९ अत्र कतकस्तु द्विपं

तां चैवोपगताः सर्वे परिद्यूना बुभुक्षिताः आतिथ्यधर्मदत्तानि मूलानि च फलानि च अस्मा
भिरुपयुक्तानि बुभुक्षापरिपीडितैः यत्त्वया रक्षिताः सर्वे म्रियमाणा बुभुक्षया ॥ १७ ब्रूहि
प्रत्युपकारार्थं किं ते कुर्वन्तु वानराः एवमुक्ता तु सर्वज्ञा वानरैस्तैः स्वयंप्रभा ॥ १८ प्रत्युवाच
ततः सर्वानिदं वानरयूथपान् सर्वेषां परितुष्टास्मि वानराणां तरस्विनां चरन्त्या मम धर्मे
ण न कार्यमिह केनचित् ॥ १९ इत्यार्षे रामायणे कि॰ कां॰ अन्नद्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ एवमुक्तः
शुभं वाक्यं तापस्या धर्मसंहितं ॥ २० उवाच हनुमान् वाक्यं तामनिन्दितलोचनां शरणं त्वां प्र
पन्नाः स्म सर्वे वै धर्मचारिणि ॥ २१ यः कृतः समयोऽस्माकं सुग्रीवेण महात्मना स तु कालो व्य
तिक्रान्तो बिले च परिवर्ततां ॥ २२ सा त्वमस्माद्बिलाद्घोरादुत्तारयितुमर्हसि तस्मात्सुग्रीवव
चनादतिक्रान्तान् गतायुषः ॥ २३ त्रातुमर्हसि नः सर्वान् सुग्रीवभयशङ्कितान् महच्च कार्यम
स्माभिः कर्तव्यं धर्मचारिणि ॥ २४

चाशः सर्गसमाप्तिमाह एवमुक्त इति ॥ २० समयः काला ६७
वधिर्मासरूपः बिले च विलेपव ॥ २१ २२ तस्माद्बिलादस्मात्त्रिस्पन्त्वयुः गतायुषोऽनष्टजीवितान् तत्र
हेतुः सुग्रीववचनादतिक्रान्तानिति सुग्रीवसमयकालादतिक्रान्तकालानित्यर्थः ॥ २४

137A २५ प्रविष्टेनदुर्दैविलंप्रविष्टेनप्राणिनानजीवतायस्मान्निवर्तितुंदुष्करमस्मात्तर्हिवयंकिंकुर्मइत्यत्राह जगद्
ति २६ २७ निमीलिताः संतोऽकस्मादुन्मीलनमिच्छसुकुमारांगुलैः करैः २८ सहसा दृष्टिं पिदधुः २९ ३०

तपसापि न शक्तं कार्यं मयास्माभिरिह वासिभिः एवमुक्त्वा हनुमता तापसी वाक्यमब्रवीत् २५
जीवितादुष्करमेतत्प्रविष्टेन निवर्तितुं तपसः सुप्रभावेण नियमोपार्जितेन च २६ सर्वानेव
बिलादस्मात्तारयिष्यामि वानरान् निमीलयत चक्षूंषि सर्वे वानरपुंगवाः २७ न हि निष्क्रमितुं
शक्यमनिमीलितलोचनैः ततो निमीलिताः सर्वे सुकुमारांगुलैः करैः २८ सहसा पिदधुर्दृष्टिं
हृष्टा गमनकांक्षया वानरास्तु महात्मानो हस्तरुद्धमुखास्तदा २९ निमेषान्तरमात्रेण बि
लादुत्तारितास्तया उवाच सर्वांस्तांस्तत्र तापसी धर्मचारिणी ३० निःसृतान्विषमात्तस्मात्सम
श्वास्येदमब्रवीत् एष विंध्यो गिरिः श्रीमान्नानाद्रुमलतायुतः ३१ एष प्रस्रवणः शैलः सागरो
ऽयं महोदधिः स्वस्ति वोऽस्तु गमिष्यामि भवनं वानरर्षभाः ३२ इत्युक्त्वा तद्बिलं श्रीमत्प्रविवेश स्व
यंप्रभा ३३ श्रीआर्षे रामा॰ कि॰ द्विपंचाशः सर्गः ५२

इदमब्रवीत् इदिमोह शांत्यर्थमिति भावः ३१
प्रस्रवणः किष्किंधासमीपवर्ति प्रस्रवणादन्योऽयमित्याहुः अन्ये त्वनानतेऽपि न प्रदर्शनमित्यपत्रे
कान्तर्गतत्वमिति तात्पर्यं ३२ स्वयंप्रभा ३३ इति रामा॰ कि॰ द्विपंचाशः कतकरीत्या त्रिपंचाशः सर्गः ५२

रा० ततइति गिरिदुर्गेसुतलबिलाख्ये समयः कालावधिः १ तदा शिशिरारंभसमये ३ पुष्पितभागउत्क
कि० मग्राणि येषां वासंतिकान्वसनकालफलवतः ग्रामीदीन् ४ भयकृत्वशोकाविष्टा गोति तेऽइति
१३८ वसंतमनुप्राप्तं प्रकृतशिशिरकालस्यांतरकालमासत्रनयाप्राप्तप्रायं नष्टः संदेशो कालेरान्

138

ततस्ते ददृशुर्घोरं सागरं वरुणालयं अपारमभिगर्जंतं घोरैरूर्मिभिराकुलं १ मयस्य
मायाविहितं गिरिदुर्गं विचिन्वतां तेषां मासो व्यतिक्रांतो यो राज्ञा समयः कृतः २ विंध्यस्य तु
गिरेः पादे संप्रपुष्पितपादपे उपविश्य महात्मानश्चिंतामापेदिरे तदा ३ ततः पुष्पितभा
राग्रान् लताशतसमावृतान् द्रुमान्वासंतिकान्दृष्ट्वा बभूवुर्भयशंकिताः ४ ते वसंतमनुप्रा
प्तं प्रतिवेद्य परस्परं नष्टसंदेशकालार्था निपेतुर्धरणीतले ५ ततस्तान्कपिवृद्धांश्च शिष्टां
श्चैव वनौकसः वाचा मधुरयाभाष्य यथावदनुमान्य च ६ स तु सिंहवृषस्कंधः पीनायतभु
जः कपिः युवराजो महाप्राज्ञ अंगदो वाक्यमब्रवीत् ७ शासनात्कपिराजस्य वयं सर्वे वि
निर्गताः मासः पूर्णो बिलस्थानां हरयः किं न बुध्यत ८ ॥ राम ८

संदिष्टमासरूपे कालेऽनुक्ष्टेयोर्थो येषां ते ५ तान् भयेन भूतले पतितान् शिष्टान्वृद्धेभ्योऽन्यान्
अवमान्य सत्कृत्य ६ प्राज्ञ अंगद इत्यार्षं ७ शासनव्यतिक्रमं दर्शयति मासइति अत्रैव पूर्णावधिर्वे १३८
नदत्त इत्यर्थः किं न बुध्यत नाबुध्यत कालात्ययमिति शेषः ८ ॥

138A कालात्ययमेवाह वर्षमितिश्रीखगुजेः तीतप्रायेऽपि शेषः कार्तिके समन्नप्राप्ते भावं वक्ष्यमाणावधेवतेत्र
केततः पंचदशरात्रकालसंख्यया प्रवर्तितं हूनेऽवस्थिताः मिलिताएवं चामांतमानेनाश्विनस्यांत
रेदीपोत्सवामावास्यैतपदे सर्वसेनागमनं किष्किंधायां कामसुग्रीवः अस्ततत्रैव पदे कार्तिकसंत्रयाव
पितत्रमासाभावः ततः कार्तिकेवर्षित्वेषगणस्य ततो मार्गशुक्ले उद्देवचनेप्रायस्तत्र हर्षेपोषः तत्प्रमा
सः कार्तिकादी त्रयेनास्त्र इस्तकेः अनेनामार्गशुक्लएवप्रामादीनां पृष्ठोऽयमः इत्युक्ततेता वानाहरणे।
मा पृष्ठोऽयमे दृष्ट्वापि वसंतामानेनभयोपपत्तिः कृतकार्येयस्तत्रैव षण्मासावधितेनदत्तः पोषमासः
प्राप्तपुत्रेऽप्यस्यतत्रमासत्रकार्तिकांतेइत्यर्थः कालसंख्यातिकार्तिकांते पंचदशरात्रसंख्याकालेना

वर्षमास्य पुत्रे मासिकालसंख्याव्यवस्थिताः प्रस्थिताः सोपि चातीतः किमतः कार्यम

नरम् ४

वधिनावानराननयनायहतप्रेषणं तः पूर्णिमांतमानेनमार्गशुक्लेन सर्ववानराणाम
नेततः पोषाद्येदिने दक्षिणायवानरप्रस्थानं तत्र पोषे मासे चक्षुःस्त्रीयकिंचिद्दिवसहितैः तीतएव
वाकामिमाहुतेषां सीतानयनेतानरसीतां प्रतिद्वादशमासारावणावधिरिति स्पष्टमेव पंपायांचैत्रप्रा
गमनमित्युक्तवानततः पूर्वं फाल्गुने सीतापहारइति च स्पष्टमेव एवं च माघशुक्लसप्तम्यां दो।
वा इह हनूमतः सीतासमीपगमनेहनूमंतं प्रति वर्तते दशमो मासो द्वौ तु शेषौ प्लवंगमेति सीतोक्त। २
विरोधः किंच हनूमतो लंकाप्रवेशादिनप्रदिनप्रदोषसमये एव दृष्टाणीकल्पचंद्रोदयवर्णनविरोधश्च रा॰

सु. उक्तमेवविस्तरेणाह भवंतइति प्रश्रयं अन्वेषणायेराजनियोगं प्राप्यात्तवंतो भवंतो मां पुरस्कृ
कि. त्यनिर्यातास्त्वन्वयः १० ११ तस्य कालस्य च विलंघनत्वात् इदानीमकृतार्थानामस्माकं मर्तव्यं मरणा
१३९ मेवान्वेष्यं कृतमत्राह हरिराजस्येति १२ प्रायोपवेशनं युक्तं प्राणत्यागायेति शेषः १३ स्वामिभा
139

भवंतः प्रत्ययं प्राप्तानीनि मार्गविशारदाः हितेष्वभिरता भर्तुर्निसृष्टाः सर्वकर्मसु १० कर्म
स्वप्रतिमाः सर्वे दिक्षु विख्यातपौरुषाः मां पुरस्कृत्य निर्याताः पिंगाक्षप्रतिचोदिताः इदानी
मकृतार्थानां मर्तव्यं नात्र संशयः हरिराजस्य संदेशमकृत्वा कः सुखी भवेत् १२ अस्मिन्न
तीते काले तु सुग्रीवेण कृते स्वयं प्रायोपवेशनं युक्तं सर्वेषां च वनौकसां १३ तीक्ष्णः प्रकृत्या रा
सुग्रीवः स्वामिभावे व्यवस्थितः न क्षमिष्यति नः सर्वानपराधकृतो गतान् १४ अप्रवृत्तौ च म
सीतायाः पापमेव करिष्यति तस्मात् क्षममिहाद्यैव गंतुं प्रायोपवेशनं १५ त्यक्त्वा पुत्रांश्च दा म
रांश्च धनानि च गृहाणि च ध्रुवं नो हिंसितो राजा सर्वान्प्रतिगतानितः १६

र्वेनिग्रहात्तु यत्कृ। १३९
द्धाजभावे व्यवस्थितः अपराधः कालातिक्रमरूपः गतान् स्वसमीपं प्राप्तान् १४ अप्रवृत्तौ प्रवृत्तिप्र
तिपादनाभावे पापं वधरूपं १५ पुत्रादित्यक्त्वा प्रायोपवेशनं गंतुं क्षमं युक्तमित्यन्वयः न वृद्धेरवध्रुव

139A

अप्रतिरूपेणाऽपराधमूलत्वेनात्मवधस्याप्रतिरूपत्वं नन्वयुवराजत्वेनाभिषिच्य कथमसौ त्वां हंति
ष्यतीत्यत आह नवाहमिति १७ एवं मां प्रति बद्धवैरः स राजा सुग्रीवो व्यतिक्रमं मां हालयमद्दृष्ट्वा
घातयिष्यत्येव १८ जीवितान्तरे राजा आत्मा या जीवितनाशावधौ काले प्राप्ते मे मम व्यसनं पश्यद्भिरपि सुहृद्भिः

वधेनाप्रतिरूपेण श्रेयान्मृत्युरिहैव नः । न चाहं यौवराज्येन सुग्रीवेणाभिषेचितः ॥ १७ नरेन्द्रेणा
भिषिक्तोऽस्मि रामेणाक्लिष्टकर्मणा । स पूर्वं बद्धवैरो मां राजा दृष्ट्वा व्यतिक्रमम् ॥ १८ घातयिष्यति दण्डेन
तीक्ष्णेन कृतनिश्चयः । किं मे सुहृद्भिर्व्यसनं पश्यद्भिर्जीवितान्तरे ॥ १९ इहैव प्रायमासिष्ये पुण्ये सा
गररोधसि । एतच्छ्रुत्वा कुमारेण युवराजेन भाषितं ॥ २० सर्वे ते वानरश्रेष्ठाः करुणं वाक्यमब्रुव
न् २० तीक्ष्णः प्रकृत्या सुग्रीवः प्रियारक्तश्च राघवः । समीक्ष्याकृतकार्यांस्तु तस्मिंश्च समये गतान् ॥ २१
अदृष्टायां च वैदेह्यां दृष्ट्वा चैव समागतान् । राघवप्रियकामाय घातयिष्यति संशयं ॥ २२ न क्षमं चा
पराद्धानां गमनं स्वामिपार्श्वतः । प्रधानभूताश्च वयं सुग्रीवस्य समागताः ॥ २३ ॥

किं कार्यमिति किं साध्यामित्यर्थकं शेषः यदेवमत इहैवेति १९ २० प्रियायां रक्तोऽनुरक्तः तस्मिन्समये
नैषणावधिकाले २१ २२ अपराद्धानां कृतापराधानां स्वामिपार्श्वतः प्रियार्थे सुग्रीवस्य प्रधानभूताः
सेवका वयमिह समागताः २३ ॥

रा० कि० १४०

140

उपलभ्यवानकामनोचेदिहैवस्थितास्यमस्यहंगमिष्यामः १४ विलंस्वयंप्रभायाविलं १५ कथमत्रग्रा
गत्रागामतस्त्राह इदंहीति नोऽतिलाकोक्तो १६ ग्रेगादस्यापि अपितारस्य अस्तकमविलेवं १७ कतृक
दीस्यावचनः पंचाशत इतिरामाभिरामेश्रीरामायणतिलकेकि० त्रिपंचाशः सर्गः ५३ ताराधिपति

इहैवसीतामनीक्षप्रवृत्तिमनुपलभ्य वा नोचेहकामनंवीरंगमिष्यामोयमत्वयं १४ सर्वंगमा
नोत्वभयादितानोक्त्वावचस्तारइदंवभाषे अतंविधानेनविलंप्रविश्यवसामसर्वेयदिरोच
तेवः १५ इदंहिमायाविहितंसुदुर्गमंप्रभूतवृक्षोदकभोज्यपेयं इहास्तिनोनैवभयंपुरंदरा
नराघवाद्वानरराजतोपिवा १६ श्रुत्वांगदस्यापिवचोनुकूलमूचुश्चसर्वेहरयः प्रतीताः य
थानहन्येमतथाविधानमसक्तमद्येवविधीयतांनः १७ इतिश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेकिष्किंधाकांडेत्रिपं
चाशः सर्गः ५३ तथाब्रुवतितारेतुताराधिपतिवर्चसि अथमेनेहितंराज्यंहनूमानंगदेनतत्‌ १

वर्चसितारेतथाब्रुवतित्तुप्राह्लादंगदेप्रतिषेधाकरणातदुक्तमन्यमानेसति अथानंतरमंगदेनराज्यं १४०
सुग्रीवीयकपिराज्यंहृतमितिमेने ततराम्भस्वयंप्रभाविलराज्यमिवामित्यर्थःअनेन १ ॥ राम०

140A नवत्यंगदेकथंराज्यापहारचिंताः तत्राह तथेति स्रोगयाप्रस्तुयुगणयानेमगणाः सुश्रूषाश्रवणंचैव।
गृहणंधारणंतथा। ऊहापोहार्थविज्ञानंतत्वज्ञानेचधीगुणाः इतिप्रोसिद्धाः चतत्वेत्तसामदानभेदांनुग्रह
त्रूपणायचतस्रश्चयत्नंचत्तद्देशगुणदेशकालज्ञतादार्ढ्यंसर्वक्लेशसहिष्णुता सर्वविज्ञानतादाक्ष्यंऊर्ज्जस
वृतमंत्रता अविसंवादिताशौर्यंभक्तिज्ञत्वंकृतज्ञता शरणागतवात्सल्यममर्षित्वमचापलं इत्यष्ट।
चत्तदेशगुणायुक्तं १२ तारस्यवचःशुश्रूषमाणायत्मपदपतनोरान्यहनुमेनशुक्रेणप्रव्रणदेर विपरीतो

बुध्यादृष्टांगयायुक्तंचतत्वेलसमन्वितं चत्तदेशगुणंमेनेहनूमानवालिनःस्तं १ अष्टाद्वयमाणा
शुश्रूषवतेजोबलपराक्रमैः शाखिनेशुक्रपदादोवर्द्धमानमिवश्रिया २ हर्हस्पतिसमबुद्ध्या।
विक्रमेसदृशःपितुः शुश्रूषमाणंतारस्यशुक्रस्येवपुरंदरः ४ भर्तुरर्थेपरिश्रांतंसर्वशास्त्रविशा
रदः अभिसंधातुमारेभेहनूमानंगदंततः ५ सचतुर्णामुपायानांतृतीयमुपवर्णयन् भेद
यामाससतान्सर्वान्वानरान्वाक्यसंपदा ६

पदेशाग्रहेउपमेयाशुक्रस्याप्रावृहस्पतिपरइतिकश्चि
त् ४ भर्तुःसुग्रीवस्यार्थेःप्रयोजनोपरिश्रांतंविमुखं सर्वशास्त्रविशारदइतिहनुमद्विशेषणं अभिसं
धातुंतारादिभ्योभेदयितुं ५ सइतिअभिसंपिन्स्तुर्हनूमानित्यर्थः तृतीयउपायः भेदःतमुपवर्णय
न् हेतौशानातङ्प्रत्ययः वक्ष्यमाणहेतुनासर्वान् अंगदतत्वर्तिनः वाक्यसंपदाभेदजननेनसमर्थापाये
तेन हीनाप्रयोजककेनोकतेनवाक्यसंपदाइत्यस्यादिवाक्यसमूहेन ६ ॥

रा०
कि०
स्वर
141

कोपोपायोदेउस्तत्समन्वितैः कोपापायसमन्वितैरितिपाठः पाठः कोपायनयनसाम्यश्चयुतैः अ
भीष्टपनत्यायप्रदर्शनपूर्वकं भयमव्यादयासाम ७ भीषणमेवस्तनिपूर्वकरोतितत्वमिति वेपित्राह
ग्रीवेणापूजेसमर्थेतरः यद्वावेपित्रासहवैरिति शेषः अतएवपूजेसमर्थेतरः उत्पर्थैः हठंथारयितंशा
कः स्वस्यपदिपूर्वकंपयत्वमनुवर्त्यनीतिशेषः कपिराज्यंकिष्किन्धायांवा अहं तु विलेवा ८ नचतद्
मीत्याहानिरसीमितिस्वभावादितिभावः अश्रेष्ठैरैकारणांतरमप्याहपुत्रदारविनेतिपुत्रदाराणांकिष्किं

तेषसर्वैपूमित्रेपूजनतोषवदंगदं भीषणोविविधैर्वाक्यैः कोपोपायसमन्वितैः ७ त्वंसमर्थेतरः
पित्रापूजेनारेपवेक्ष्य हठंथारयितुंशक्तः कपिराज्यंयथापिता ८ नित्यमस्थिरचित्ताहिकप
योहरिपुंगव नाज्ञाप्यंविषहिष्यन्तिपुत्रदारैर्विनात्वया ९ त्वांनैतेह्यनुवर्तेयुः प्रत्यक्षंप्रवदामि
ते यथायंजाम्बवान्नीलः सुहोत्रश्चमहाकपिः १० नह्यहंतेरमेसर्वसामदानादिभिर्गुणैः
दंडेननवयाशक्याः सुग्रीवादपकर्षितुं ११

धार्षतिनंसुग्रीवायत्वात्त्वयासहविलेवस्था
नेनचिरोयोगस्यहेत्वात्तुनिरंतरंस्थापनमप्यशक्यमित्याह त्वयाज्ञाप्यत्वंत्वंकमाज्ञापनसहिष्यन्ति
त्वत्तोप्यधिकबलत्वादितिभावः ९ पुत्रदारैर्हित्वापतेवांनान्वेरंजेयुः त्वयिनास्वरक्ताभवेयुः उक्तम
र्थंप्रत्यक्षंयथाभवतितथाप्रवदामिप्रदर्शयामि तदेवदर्शयति यथायंजाम्बवानिति १० अहमपि १४१
तिस्थामिदेशः तस्मैसर्वैसामदानादिभिर्गुणैर्दण्डेनवाशक्यत्वंसुग्रीवादपकर्षितुंतेनाशक्यानहित्वापिदंडेन ११

141A

ननुगक्रुलस्यमपिएकैनैवमयाष्युयमत्तआहविग्रहोनिडर्वलेनसहविग्रहयबलीयसाग्रामनेष्वि
तिःशाकोन्याहुःननुडवलस्यवलीयसाविग्रहासनेशंकानस्यानग्रामरक्षाकरणोकुःपुरुषःडवेलःस
नुवलीयसान्नविग्रहणीति १२ ननेषाग्रहानवलवतःसाध्येयाशंकाहयोमितियामिमोग्रहाय
ीरदिकीमनुसिनेयरदिकेनिशघ्रःऊनलशाह येदनहिलेमत्तविलोनभेयमितिनाराकुलपत
हिषयविदारणोलत्सणवाणानामीषःकार्येरघकरखलभावग्राघः १३ पुराहूवेमायथाम्र्वेलात

विग्रहासनमथ्याहर्वेलेनवलीयसा ग्रामरक्षाकरलस्मान्नविग्रहणीतडवेलः १४
यावेमामन्येसधाग्रीमेनहिलोमितिस्पते पत्तलत्सणवाणानामीषक्कार्येविदारः १५
स्वल्पंहिकृतमिद्रेणातिपनाह्यशनिश्रुत्रा लत्सणोनिशितेनैवाणोभिया स्वग्रघ्टयथा
१४ लत्सणास्पवृनाराचावहवःसंनितहिया वज्राशनिसमस्पर्शाणिरीणामपिदार
काः १५ ग्रवध्यानयदेववमामिघासिपरनप नदेवहरयःसर्वेसंस्तनिकृत्तनिश्चयाः १६

निमित्तैस्वस्वतिमयुवयार्थेग्रशनिंतम्रदेशभूविदिपतासंडेणास्वल्पमेववृत्तमवयवमात्रंनलगुरंभ
ग्रलत्सणाकविशितेऊसरतसरमपिपपत्रप्रटमिवोभयात १४ ऊतलत्रोहलत्सणास्येति नहियाग्र
यस्पविवरणवज्राशनीस्पादिवजमिंद्रकस्यग्रशनिमेघस्यःयद्दातहियाःवातिहरत्वाणासहशाः १५
यदेवाग्नवलेनमवध्यानामामिघासिमास्पमितन्नेवसर्वेहरयःकृत्तनिश्चयाःसोस्पसंति १६

रा॰ निर्मोहि ग्राः रामलक्ष्मणसुग्रीवेभ्यः तुभ्यदिताः पूर्वदारादिजनवखेभोगेक्षवः त्वयाङः खशाख्याभिः
कि॰ ङः खेषिमादिभिः खेदिताः संतः स्वां इष्टनः कोरिष्यनिमर्दयामन्यदस्मेवेमर्थः १७ संदमानान्वग्ग
१४१ हपिलद्वृरितिशेषः अनएवभ्रशोहिग्रीभविष्यसियद्वातारुशत्वगाततेनेहष्टाभ्रशोहिग्रोरामा
142 याग्गमनशंकयेतिभावः १८ अतोःसुग्रवेगानिशितानासोरालक्ष्मणसायकाः अपातुमसुग्रीवतेवा

स्मरेतः पूर्वदाराणांनिर्मोहिग्रावमसृवह खेदिताङः खशाख्याभिस्तांकोरिष्यतिष्ट
हतः १७ सत्वहीनः सहद्भिश्च हितकामैश्च वंधुभिः त्वगणादपिभ्रंशोहिग्रः स्पद
मानाद्रविष्यसि १८ अस्सुग्रवेगानिशितावाणलक्ष्मणसायकाः अपात्हुतेनिवा
सतोमहावेगाङरासदाः १९ अस्माभिस्त्वगतेसाइविनीतवङपश्यिह आनर
र्थातसुग्रीवाराज्येवांस्थापयिष्यति २० धर्मराजः पितृव्यस्तेप्रीतिकामोहठव्र
तः सुचिः सम्पतितस्यम्यवानातननाशयत २१ ॥ ॥

निर्वासंतोवमू ऊः सर्वत्र लक्ष्मणानामग्रहणांतमुक्तस्वभावत्वात् ईहशानां रामाः लक्ष्मत्वाच
१९ एवंवात्वंभयंप्रदर्श्य सुग्रीवसमाश्रयणामेवदितसाह अस्माभिरिति आनृर्थात्तज्येष्ठ १४२
त्वप्रयुक्तानक्रमान २० राज्येऽवस्थापनेहेतुमाह धर्मराजः धर्ममार्गवर्तिराजातत्याप्रीतिकाम
एवत्वयितत्तदृध्यकामः २१ राम ॥

142A इनश्च सर्वे येव भेवेत्याह प्रियकाम इति अस्य जीवितं तदर्थं त्वयात्मप्रीतिसंपादनप्रयोजनं गम्यतां च
स्वाभिः सार्धमिति शेषः २२ आत्मारामानः इति रामा कि चतुःपंचाशः सर्गः ५४ प्रश्रितं विनीतं वा
श्रिमत्कारसंयुक्तं सुग्रीवसन्मानयुक्तं हनूमद्वाक्यविशेषणं १ आत्ममनयोः शौचं कामादिदोषराहि
त्यं १ तदनपपत्तिमेव दर्शयति भ्रातरीति ज्येष्ठस्य भ्रातुर्भार्यां धर्मेण मातरं धर्ममार्गेणावर्तता

प्रियकामः सुतेमातस्त्वदर्थं वा स्वजीवितं तस्मात्पंचतां नास्य तस्मादंगद गम्यतां २२ इत्या
र्षे रामायणे कि चतुःपंचाशः सर्गः ५४ श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं प्रश्रितं धर्मसंहितं स्वामिस
त्कारसंयुक्तमंगदो वाक्यमब्रवीत् १ स्थैर्यमात्ममनः शौचमानृशंस्यमथार्जवं विक्रमश्चैव
धैर्यं च सुग्रीवे नोपपद्यते २ भ्रातुर्ज्येष्ठस्य यो भार्यां जीवतो महिषीं प्रियां धर्मेण मातरं यः
स्वां करोति जुगुप्सितः ३ कथं स धर्मं जानीते येन भ्रात्रा दुरात्मना युद्धायाभिनियुक्तेन
बिलस्य पिहितं मुखं ४

ज्येष्ठभ्रातृपत्नीं तां मातृत्वेन नीक्तो न समसमहं श्चेनेन दैवसद्व
स्तोत्थानिमित्यतो धर्मेण वारितं यद्दी जीवतो महिषीमिति महिषी युद्धकालिकस्त्रीकारपरयः स्त्री
करोतीति कथं स धर्मं जानीते इत्यन्वयः एतेन हनूमदुक्तं धर्मज्ञत्वं प्रत्याख्यातं तद्वचो गादस्य केव
लेराष्ट्रस्वलेत्रैवगीणिकानितिरिक्तधर्मास्मरणमूलके ३ सत्कृतजनगोपनकर्मकारी धर्मज्ञानेऽप
एतेतदसमर्थ्यमाह युद्धार्थं गच्छताभिनियुक्तेन बिलद्वारनियुक्तेनेत्यर्थः ४

रा. कि. १८३

तस्मादस्मिन्साहसिके तत्रयापाणिगृहीतोस्मि त्वंः कृतो राघवो प्रियेण विस्रस्तः सकस्य स्वकृतत्वपकारं
स्मरेत् न कस्मापीत्यतः कथं कृततत्वं इत्यर्थः ५ ननु तत्कार्यप्रवृत्तत्वात्कथं न कृतं तोषं न ग्राह त्व
द्गुणोस्मीति भयो पापिको वा प्रवृत्तिं तथा मम स्तेति भावः यमिमास्मिन्निति पाठे यमेयमेयमीमृत्वं प्र
वर्त्तनमित्यर्थः ६ स्वर्त्तेति भिन्ने स्वर्तेति भिन्नवादीनामभिन्नस्यकार्ये न बलात्मनि चं वृत्तोनः कारणेन कु
लीनः नहानि को हिंसविष्टः ७ नदेवविहतगोनिराज्येइति सुग्रीवः सगुणो निर्गुणो वास्तु न मेतः

तस्मात्त्वा पाणिगृहीतस्सुकृतकर्मा महायशाः विस्रस्तो राघवो येन स कस्य स्वकृतं स्मरेत् ५
त्वद्गुणास्वभयेनेह नाथ मे भयभीरुणा आदिष्टा मार्गिते सीता नाथ मस्मिन्कथं भवेत् ६
तस्मिन्मायेकृतद्वेन स्वर्तेतिभिन्ने बलात्मनि आर्यको विश्वमेजातनत्कुलीनो विशेषतः ७
राज्ये प्रतिष्ठाप्यमद्गुणो विगुणोपि वा कथं शत्रुकुलीनेमां सुग्रीवो जीवयिष्यति ८
भिन्नमंत्रोपयायस्याभिन्नशक्तिः कथं ह्यहं किष्किंधां प्याजीवयं स्वनाथ्यस्व डवेलाः ९

हि चोरेण किंचित् प्रपितशत्रुकुलीनं मां पश्चं राज्ये प्रतिष्ठाप्य कथं सुग्रीवो जीवयिष्यति न कथम
पीत्यर्थः ८ इतोपि न जीवियिष्यतीत्याह भिन्नेति भिन्नोविलप्रवेशाद्रूपो मद्गीयस्य मः पर्वमंत्रस्य य
स्यापि सुखात् प्रवणोः वश्यभावि निस्पृहमपराय सुभवामि हीमशक्तिः सुग्रीवापेक्षया हीनबलः १८३
हनुमदुक्तरीत्या सदापबलहोनस्य ९

143A

उपांशुहंतृत्त्वेसैव रूपंवदनेनेति पुत्रइति कृत्वा तथाभावः अपंराह श्रुतिच बंधननिश्चयः १० तदेवाह
ठयन्नाह बंधनीत्त्विति प्रवसादेवबंधनंदुःखं ११ १२ राजासुग्रीवः कुशलमेव वाच्यइत्यन्वयः कंथं
नतिदानीदुःखवशादुक्तमित्यर्थः राघवेकुशलंवाच्यो १२ अनयमातः कुशलविज्ञापनोशयत

उपांशुदंडेनदशिसंबंधनेनोपपादयेत् शठःक्रूरो नृशंसश्च सुग्रीवोराज्यकारणात् १० वध
नाच्चावसादान्मेश्रेयःप्रायोपवेशने अनुज्ञानंतमांसर्वेगृहंगच्छंतुवानराः ११ अहंवः
प्रतिजानामिनगमिष्याम्यहंपुरीं इहैवप्रायमासिष्ये श्रेयोमरणमेवमे १२ अभिवादनपूर्वंतु
राजाकुशलमेवच अभिवादनपूर्वंतुराघवौबलशालिनौ १३ वाच्यस्तातोयवीयान्मेसुग्री
वोवानरेश्वरः आरोग्यपूर्वंकुशलंवाच्यामातारुमाचमे १४ मातरंचैवमेतारामाश्वासयि
तुमर्हथ प्रकृत्याप्रियपुत्रासासानुक्रोशातपस्विनी १५ विनष्टमिहमांश्रुत्वाव्यक्तंहास्यति
जीवितं एतावदुक्त्वावचनंवृद्धांस्तानभिवाद्यच १६ विवेशचांगदोभूमौरुदन्दर्भेषुदुर्मनाः त
स्यसंविशतस्तत्ररुदंतोवानरर्षभाः १७ नयनेभ्यःप्रमुमुचुरुष्णंवैवारिदुःखिताः सुग्रीवंचै
वनिंदंतःप्रशंसंतश्चवालिनं १८ परिवार्यांगदंसर्वेव्यवसायन्प्रायमासितुं तद्वाक्यंवालिपु

तयाआरोग्यपूर्वंकत्वविशेषाभिधित्सयापुनः सुग्रीवेकुशलविज्ञापनमाह वाच्यस्तातइति १४
१५ वृद्धानजांबवदादीन् १६ १७ सुग्रीवंनिंदंतःअंगदस्यरोषइतिशेषः १८ व्यवसन्व्यवसन्नित्यर्थः १९

२. हरिश्रेष्ठा अपि पतनप्रायोपवेशनमेवास्माकमद्य त्वमेव युक्तमिति मन्यन्ते स्मेति शेषः स्वामि
निदेशमार्गेणानुपस्थितेनास्माकं गमनं प्रयुक्तं इति नतत्त्वं मन्तव्यं वसायः समस्त्यवचनास्मिता

उपस्पृश्योदकं सर्वे प्राङ्मुखा समुपाविशन् दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु उदक्तीरं समाश्रिताः २० प्रसु
प्तेवा हरिश्रेष्ठा पतनं त्वमपि निश्चय रामस्य वनवासं च क्षयं दशरथस्य च २१ जनस्थानवधं
चैव वधं चैव जटायुषः हरणं चैव वैदेह्या वालिनश्च वधं तथा २२ रामकोपं च वदतां हरतां ह
रीणां भयमागतं स संविशद्भिर्बहुभिर्महीधरो महाद्रिकूटप्रतिमैः प्लवंगमैः बभूव सन्ना
दितनिर्झरान्तरो भृशं नदद्भिर्जलदैरिवाम्बरे २३ इत्यार्षे रामा० कि० पञ्चपञ्चाशः सर्गः
५५ उपविष्टास्तु ते सर्वे यस्मिन्प्रायं गिरिस्थले हरयो गृध्रराजश्च तं देशमुपचक्रमे १ सं
पातिर्नाम नाम्ना तु चिरजीवी विहंगमः भ्राता जटायुषः श्रीमान्विख्यातबलपौरुषः
२ कन्दरादभिनिष्क्रम्य स विन्ध्यस्य महागिरेः उपविष्टान्हरीन्दृष्ट्वा हृष्टात्मा गिरमब्रवीत् ३

हिनामेशिमस्तीर्थसंक्षेपः २१ भयमागतं संपातिर्जवदसमाणं भयमित्यर्थः २२ भृशं नदद्भिः संपा
तितभयादित्तिशेषः २३ कनकरीत्याषट्पञ्चाशः सर्गः इति रामा० कि० पञ्चपञ्चाशः सर्गः ५५ गिरि

रा० किं० १५५

144

[illegible]

१५५

144A

विधिः क्रियाफलं नरं प्राणिनं विधानेन प्राचीनकर्मानुसारेण यथा तयोर्युवयोरवानुसृष्टः ग्रयमामि वद्रूपोऽस्माकं भद्रः विना तमहं मरणं प्राप्तवानस्मि ४ यतः परस्परागोपक्रितउपविष्टानां वानराणां मध्यमृतं क्रमात् न भविष्यत तस्मादितिष्टवेणामयः ५ परमायत्तः परमाश्विन्नः ६ सीतायेदेशेनेति ।

विधिः किल नरं लोके विधानेनानुवर्तते यथायं विदितो भर्तुः विना मयुखमपमानः ४ परस्परा णाभविष्यद्वानराणामस्तेन्हते ह्वावेतद्वचः प्रतीताः त्रिदशसर्वगमान् ५ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भूतलवृक्षस्य पक्षिणः संपातिः परमायत्तो हनूमन्तमथाब्रवीत् ६ यवसीतापदृश्या नसातत्वाहेवसनाघमः इमदेशमनुप्राप्तो वानराणां विपत्तये ७ रामस्यानवहेतुका यत्न कृतं राजघासनं हरीणाभियमृत्युनाविपत्तिः सहसागता ८ वैदेह्याप्रियकामेन कृतं मेजटायुषा गृध्रराजेनयत्नं कृतं वरोत्तवरोषतः ९ तथा सर्वाणि भूतानि तिर्यग्योनि गतान्यपि प्रियं कुर्वन्ति रामस्य त्यक्त्वा प्राणान्यथावयं ।

सीतायाजेनप्रामप्रायोपवेशना मित्यर्थः गृध्रापदेशेनिनिपातः सगमः ७ प्रतानामपिचिन्तिता ८ तिर्यग्योनिभूतानामस्माकमि वतिर्यग्योनिरूपस्यापिसीतानिमित्तं विपत्ति जातेत्याह वैदेह्या इति प्रत्यहेतृप्रियमृगाणां यथा तिर्यग्योः ९ रामस्य प्रियं कुर्वतीव्यनेनततेनन तस्मिन् प्रवेशमासप्रदत्तस्य च यत्न सर्वान्नत्वस्य चिन्त १०

रा॰ कि॰ १४५ 145

सर्वान्प्रमेवदर्शयति श्रेयोन्यमिति स्नेहकारुण्ययंत्रिताः रामे इति शेषः सर्वस्य रामनान्तदीयस्नेहेनै
वपरस्योपकारकरणमित्यर्थः स्नेहाविष्टता रामातिरिक्ते नास्ति प्रेने न सख्यं चिते ततः उक्तस्नेहाद्विय
त्नानः तस्य रामस्य उपकारार्थमित्यस्य प्रद्युम्नात् इति शेषः ॥ ननु प्राणत्यागेन कथं रामस्य संतोषः
तत्राह प्रियमिति हि यतो जटायुषा प्राणान्भजता प्रियं कृतमिति रामस्य मतमिति शेषः तथा स्व
मरणेनापि रामस्य यशः स्यादिति भावः ॥ सखीति सखित्वमेव परमं गतिः प्राप्य आदर्शयति रावणेन

श्रेयो मम प्रकुर्वन्ति स्नेहकारुण्ययंत्रिताः तेन तस्योपकारार्थं त्यजता प्राणमात्मनः ॥ प्रि
यं कृतं हि रामस्य धर्मज्ञेन जटायुषा राघवार्थे परिश्रान्ता वयं संत्यक्तजीविताः ॥ कान्ताराणि
प्रपन्नाः स्म न च पश्याम मैथिलीं स सुखी गृध्रराजस्तु रावणेन हतो रणे मुक्तश्च सुग्रीवभया
द्गतश्च परमां गतिम् ॥ जटायुषो विनाशेन राज्ञो दशरथस्य च हरणेन च वैदेह्याः संशयं हरयो

स्यादि मुक्तश्चेति गृध्रेण सर्वेति येन्यो निराजवेक्यीद्वस्य सुचितं गतश्च परमां गतिं रामानुग्रहादिति
शेषः ॥ जटायुषो विनाशेन प्राणानिति शेषः यदि पुनर्गृह्णतेमात्रमपि गृध्रराज रावणान्निरुन्ध्यात्तदा रामह
स्तगोचरो रावणः सीतां न हरेदिति भावः राज्ञो दशरथस्य च प्राग्विनाशेन यदि यत्क्षणमात्रमपि राजजीवनं १४५
स्यात्तदा रामं प्रस्थाने वैदेह्येति भावः वैदेहीहरणेन संशयमेव प्राणानां प्राणसंशयकारणं ॥ राम

145A

११ विक्रान्तं चारण्यवासं वालिवधं मलोवध द्वयं ऽयं च प्रस्तात्तरणात् रूपं च कैकेयावरदमेवैव कृतमिम
थें: १६ भृगाचकितमतिः त्वभितचिंतः कृपणादीनं १७ प्रसेवप्रपंचमत्वितित १८ कोवोघयतिम

रामलक्ष्मणयोर्वक्षमरणेसहसीतया रावणस्य च बाणेन वालिनश्च तथा वधं १५
रामकोपादशेषाणां रक्षसां च तथा वधं कैकेयावरदानं च दृष्टं विक्रान्तं कृतं १६ ज
दशरथमनकीर्तितं वोभविपतितं श्वनिरीक्ष्य वानरान् भृगाचकितमतिमहा
मतिः कृपणं स्वदाहं तवास्त गृध्रराजः १७ ततश्च त्वा तथा वाक्यमेतदस्य मुखा
द्भव श्रुत्वा हृद्वचनं गरुध्वजोत्तानं शेमहात्मनः १८ कोयं गिरा वो नृपति प्राणः प्रिय
नरस्य मे जटायुषोवधं भ्रातः कथयत्विममेमतेः १९ कथमासीज्जनस्थानेयुद्धं रा
बुधमगदयोः नामधेयमिदं भ्रातुश्च श्रिरस्यायममयाश्रुतं २० इक्ष्वाकुगिरिदुर्गात्वम
वद्धिरवतारितं यदीवमोऽगणास्तन्मलाचनीयस्यविक्रमे २१ ॥

मयाप्रष्टव्य इति शेषः प्रश्नमेवाह कथमिति २० गिरिदुर्गात्वभवद्धिरवतारितमिक्ष्वाकुं यंश्चात्मा
नमिति शेषः प्रवतारकफलमाह यदीयमश्रुति कनिष्ठस्यन्यार्थः २१ ॥

रा०
कि०
१४८
146

श्रोतुमिच्छे यं पुत्रमत्मसमीपमागमेति शेषः प्रनयस्त्वयसरामप्रियः पुत्रः सदा मारयो मम भ्रातः तसे
वजटायुषः सखा उत्तरस्ते दानमयतमानस्यतजनस्थानवासिनस्तस्य प्रसिद्धविक्रमस्य जटायुषो वि
नाशः कथमभवदितितस्य विनाशं श्रोतुमिच्छे यामितिकथंमस्त्वे मनयस्त्वत्तोचितः तदुत्तरमाग्रेः
भावात्तत्समयावतारणाम्यापेतत्तदुत्तमाह सूर्येति २२ २४ प्रवने प्रवनादयिते २५ इतिरामाकि

मृतिदीर्घस्यकालस्यपरितुष्टोस्मिकीर्तनात् नदिच्छेयमहं श्रोतुं विनाशं वानरर्षभाः २२ भ्रा
तुर्जटायुषस्तस्य जनस्थाननिवासिनः तस्यैव च मम भ्रातुः सखा दशरथः कथं सं २३ यस्य रामः
प्रियः पुत्रो ज्येष्ठो गुरुजनप्रियः सूर्योशुदग्धपक्षत्वान्न शक्नोमि विसर्पितुं २४ इच्छेयं पर्वता
दस्मादवतर्तुमरिंदमाः २५ इति रामा० कि० षट्पंचाशः सर्गः ५६ शोकाद्भ्रष्टस्वरमपि श्रुत्वा
वानरयूथपाः श्रद्दधुर्नैव तद्वाक्यं कर्मणा तस्य शंकिताः १ ते प्रायमुपविष्टास्तु दृष्ट्वा गृध्रं
प्लवंगमाः चक्रुर्बुद्धिं तदा रौद्रां सर्वान्नो भक्षयिष्यति २ सर्वथा प्रायमासीनान्यदि नो भक्षयि
ष्यति कृतकृत्या भविष्यामः क्षिप्रं सिद्धिमितो गताः ३
षट्पंचाशः सर्गः कनकदीप्यासम
पंचाशः सर्गः भ्रष्टस्वरमपि भवत्वावचवस्वरापेत्त्याभ्रष्टस्वरोमिनष्टः तेन स्वरेणायद्यपिसनि
ष्चितशोकः परिवेशासीतिश्रद्धेयवचनोभवति तथापि न श्रद्दधुः यतस्तस्यकर्मणाशंकिताः भ
क्षणार्थं वचनमेव करोतीति इति बुध्यो भावः १ ते देवा इहचकोरिस्यादित्रमाद्दं स्यनीतिशेषः २ सि

किष्किंधाकांडं ४
१४९

146A

एतां तु हिं भत्तणाभीष्टवतुहिं ४ कोयं वोघ्यतीति प्रथमप्रश्नोत्तरमाह बभूवेति पार्थिवो वानराणा
मितिशेषः ५ बलवलौ बहुवलौ ऊर्ध्ववलावितिपाठान्तरे ६ ९ रावणेनेविहायसीतिपादेद्विय

एतां तु हितं तत्र सुग्रीवः सर्वैः ते हरियूथपाः प्लवन्तीये गिरेः शृंगाद् ऋष्यमूकाद् गगनस्तदा ४ बभूव
रजो नाम वानरेन्द्रः प्रतापवान् ममार्यः पार्थिवः पतिर्नृधार्मिको तस्य चात्मजो ५ सुग्रीवश्च
वाली च पुत्रौ जन बलावुभौ लोके विख्यातकर्माभ्रजावाली पिता मम ६ राजा कृत्स्नस्य जग
तइक्ष्वाकूणां महारथः रामो दाशरथिः श्रीमान् प्रविष्टो दण्डकावने ७ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा
वैदेह्या सह भार्यया पितुर्निदेशनिरतो धर्मपथानमाश्रितः ८ तस्य भार्या जनस्थानाद्राव
णेन हृता बलात् रामस्य तु मित्रं जटायुर्नाम गृध्रराट् ददर्श सीतां वैदेहीं ह्रियमाणां विहाय
सा रावणो विरथं कृत्वा मैथिलीं परित्रातस्य गृध्रराजः रावणेन हतो रणे १० एवं गृध्रो हतस्ते
न रावणेन बलीयसा सत्कृतश्च पितृस्नेहाज्जटायुर्नाम स गतिं गतः तमा ११ ततो मम मयि पुत्रः श्वमाहसु
ग्रीवेण महात्मना चकार राघवः सख्यं सोऽवधीत् पितरं मम १२ मम पित्रा निरुद्धो हि सुग्रीवः
सचिवैः सह निहत्य वालिनं रामस्ततमभिषेचयेत् १३

माणामिति शेषः स्थापयित्वा भ्रमाविति शेषः ॥ १२ स्वपितृवधे कारणमाह ममेति निरुद्धोनि

रा॰ कि॰ १४७ 147

१४ १५ कृतकरीत्याहपंचाशःसर्गः यथमानः इतिरामाभिरामा॰किसमपंचाशःसर्गः ५१ त्यक्त

सत्यजेस्थापितस्तेनसुग्रीवोवानरेश्वरः यस्मान्नाहमनुरुद्धस्तेनप्रस्थापितावयं १४ एवंराम
प्रयुक्तास्तमार्गमाणास्ततस्ततः वैदेहीनाधिगच्छामोरात्रौसूर्यप्रभामिव १५ तेवयंदंडकार
ण्यंविचित्यसुसमाहिताः अज्ञानात्प्रविष्टाःस्मधरण्याविवृतंविलं १६ मयस्यमायाविहितंतद
विलंचविचिन्वतां व्यतीतस्तत्रनोमासोयोराज्ञासमयःकृतः १७ तेवयंकपिराजस्यसर्वेवच
नकारिणः कृत्वासंस्थामतिक्रान्ताभयात्प्रायमुपासिताः १८ क्रुद्धेतस्मिंस्तुकाकुत्स्थेसुग्रीवेच
सलक्ष्मणे गतानामपिसर्वेषांतत्रनोनास्तिजीवितं १९ इत्यार्षेरामायणेकिष्किंधाकांडेसप्तपंचा
शःसर्गः ५७ इत्युक्त्वाकरुणंवाक्यंवानरैस्त्यक्तजीवितैः सबाष्पोवानरान्गृध्रःप्रत्युवाच
महास्वनः १ यवीयान्ममसभ्राताजटायुर्नाममवानराः यमाख्यातहतंयुद्धेरावणेनबलीय
सा २ वृद्धभावादपक्षत्वाच्छृण्वंस्तदपिमर्षये नहिमेशक्तिरस्त्यद्यभ्रातुर्वैरविमोक्षणे ३

जीवितैःत्यक्तजीवनाशाभयैः सबाष्पोःस्फुरदोष्ठपत्रः सबाष्पानितिपाठांतरं १ आख्यातंवेत्तः २ १४७
तदपिभ्रातृवधमपि ३ ॥

147A

अथ यास्किनो स्त्रीत्यनेन एवं महती शालिकासीदिति सवितं तदेवाह प्रेति अस्य एवं हत्व वधे हेतेम
तिम जटाशरं हवनयोषिता हत्व वधे नेह स्यातिप्रवलत्वं निर्णीयते नये योषिता हत्वा प्रथम माका
शमार्गेणा स्वर्गेणानेन ततो गरुडे वतश्भ्रूणाजवेन जेविजिता शस्त्राणामप्रम्यादिमदर्णाङ्युपयातो तेजः अ
थतम पयातयोमे थ्यजटायुः सवितारिमथ्यप्रमेऽवसीदतिस्मेतिक तकः अप्मेत जयोषितापि

१ अतीहत्ववधे हन्तेम चाह वनयोषिताः प्रादिसमपवलौ सेन लतं तं शरिमला लितं ४ आहत्वा
काशमार्गेणा जवेणा स्वगतो भ्रूशो मध्यप्रमेतस्पतजटायुरवसीदति ५ तमहं प्रातस्पुर
हास पंरशिमिमिरोदितं पताभा काहयामास हाहास्परमविह्वलं ६ निरं त्यपतः पतितो
विध्यते वानरषभाः प्रहसिमिवसम्भ्रान्तः प्रहनितौ पलत्वये ७ जटायुषस्तवमकोभा
शसंप्रातिनानदा पुत्र राजामहाप्राज्ञः प्रसवाचंमादत्सदा ८ जटायुषो यदिभाता श्रुतेन
गदितमया आख्याहियदिजानासि निलयं तस्य रक्षसः ९ ॥

इत्यसौ येनोत्पन्नाहित्यः प्रथमं शाख्यतेस प्रावयोः वलइति प्रतिज्ञा एवं मितिशेषइत्याहुः तेषामा
हे सति पद संहप्रसगस्यवासंगतिः ४५ काहयामास अपतो हेपरेतमसुगेषः ६ निर्दग्धपतः
स यं किरोतितिशेषः भातजटायुषः प्रहसिमिस्त्वयः ७ जटायुषो भ्रात्रेस्त्वयः ८ यदिज
टायुषोनाम मकस्यभ्राता यदि समक यितेनाम श्रुतानं पंचत्व तेनया श्रुतं यदितत्स्यरक्षसो
निलयं जानासि तत्रो ब्रूहीति संघनेलाह ९ ॥

रा॰
कि॰
१४८
148

प्रदीप्तं दर्शितं भाग्यमनर्थे विवरा सम्पर्ये रावणं मंत्रिके हरे वा निघ्नं तेयदि सीता नाभिनदानः शंस १० ११
रामस्य सहाय्य रामकार्ये प्रवृत्ता नाशुभ्याकं सहायता मित्रस्य यः १२ चाहमाना लोकान् लोकान् वेजलप्र
धावन लोकान्वै विक्रमानविविक्रमावतारे व्याक्रान्तानभूयरिल्लोकान् देवासुरविमर्दानं तपुद्दा

प्रदीप्तं दर्शितं वै रावणं शादमाधमं मंत्रिके यदि वा हरे यदि सीतानाभिशंसनः १० ततो ब्रवीत्स
होमजाम्भानास्येहजराबधः प्राप्ता वहं पंवचनं वानराः स्मप्रहर्षयन् ११ निदं गयपतागन्धो
हरहन्तवीर्यस्त्वं रामः वाराग्रेणापि रामस्य कारिष्यामास्मृतनम १२ जानामि वाहं पान्लोका
न्निल्लोके विक्रमानपि देवासुरविमर्दी सुयस्तस्यविमर्दनं १३ रामस्य यद्विद्कार्यं कर्तव्यमय
मंमया नगयाचहर्तनेनेजः प्राणायाश्रीमालामम १४ तरूणीह्यसंपन्नामसवीभरणाभूषि
ता ह्रियमाणामपाहं हृष्टरावणेन दुरात्मना १५ क्रोशंती राम रामेति लक्ष्मणेति च भामिनी
भूषणान्यपिविध्यन्ती गात्राणि च विधुन्वती १६ सूर्यप्रभेव शैलाग्रे तस्याः कौशेयमुत्तमं असि
तेरात्तसेमाते यथा विद्युदिवाम्बरे १७ तां तु सीतामहं मन्ये रामस्य परिकीर्तनात् श्रूयतां मे
कथयतो निलयं तस्य रक्षसः १८ पुत्रो विश्रवसः साक्षाद्भ्राता वैश्रवणस्य च अध्यास्ते नगरी

लिदिश्यार्थे प्रमत्तस्य मंडलंच प्रेनेन बलादहरी दीदणामारस्पैनं तनदाणायर्थं तं मंवेहृतां तत्र स्वस्त   १४८
सानिवेदितं १९ रामस्येदकार्ये प्रथममेव यमस्यापाकतेक्षपरं तनराहिमहादशकामिनिभावः
२४ १७ तांतरावणाह्रियमाणा तेनदृष्टा सीता तेननानदहेन्तः रामस्य परिकीर्तनम् १९ ॥

[illegible]

148A

साचलंकेतः शातयोमते शातयोजनानामरतस्थितेसमुद्रद्वीपेत्तिशमीत्रिशेषः तस्मिन्द्वीपेसा लंका
पुरी विश्वकर्मणा निर्मिता १ः ११ तस्यां मैथिलीदुःखाय १२ एतदग्रे लंकायामिमा दृश्या कह्वये
मलिनामितकनकः देवयोनिवेनदिव्या नानिनष्टं यतो हृष्टा प्रमागमिष्य मैथिष्य यथामिप यथामि

श्वेतो द्वीपः समुद्रस्य संश्रीणी शातयोजने तस्मिन्लंकापुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा १०
जांबूनदमयैर्द्वारैश्चित्रैः कांचनवेदिकैः प्रासादैर्हेमवर्णाभैर्महद्भिः सुसमाकुला ११
नाकारैर्णाकैर्वर्णैर्नमहत्वावसमन्विता तस्यां वसन्ति वैह्रीदीनाकौणायवासिनो १२
रावणान्तःपुरे रुद्धा राक्षसीभिः सुरक्षिता जनकस्यात्मजा राजन्नस्यां दुःखाय मैथिली १३
लंकायामथ राजन्मायां सागरेण समंततः संप्राप्य सागरस्यांते संश्रीणा शातयोजने १४
प्रासादः दलिणां कूलं ततो दुःसय यवणा तत्रवैवस्विनाः तिष्ठंति क्रमध्ये सुवर्णमाः १५
शानेन खलप यथामिर हृष्टा प्रत्यागमिष्यथ प्रायः पक्याकुलिंगानां येच्चान्येधान्यमीवि
नः १६ द्वितीयो बलिभोजानां येवहन्ताः फलाशनाः भासास्तनीयेगकुलिकौ चाश्च
क्रूररैः सह १७

श्वेतो निः संशयं गकुलेतिशेषः अथ शब्दस्य देवयोनित्वदर्शनशेषत्वया पति
नागीनाह प्राय इति येया आकाशमार्गाः अस्ये या माजीविनः पारावतादयः बलिभोजाः का
काः वृत्तफलाशनाः शुकादयः भासापक्षिविशेषाः ॥

दे

च॰
कि॰
स्थान
149

बलवीर्यो–द्दिष्टं सविशेषणं १८ वैनतेयात्तु विज्ञेयास्तावत्कालान् तस्मात्कालोऽहमकणात् संप्रापि
स्तमममागन्जन्तु इति स्त्रा त्रारणेऽजनदाऽप्रवाकयात् पर्वादिमज्जानेन ग्रंथाह्मन्नान २७ शुष्कमूहायकेरणचैव
रशुष्कमस्त्रप्रयोजनमपीसाह येनारावणेनपरदाराहरणेन परदाराहरणान्नृपगर्हितं कर्मकृतं नतं १
स्यापि पितामहानः भ्रातृकृतवैरमहिषप्रयन्त्रनिकायतत्र संकृतं भवेत् शुष्कमस्य वनेऽन्तिरोषः २८
नन्नकर्यं लंकाख्यासीत तिन्नयातातेंतेन ग्रह इहस्थमोपमणा स्वपणा लिंगकचव क्षमनीति यांसहिद

यथेनाश्मनवर्यं गन्कं तिर्यग्भागकं निपं चमं बलवीर्योपपन्नानां नृपयौवनशालिनां
षष्ठस्त्वपंथाहं मानां वैनतेयागतिपंचमे वैनतेयात्त्वतोऽतनमस्य वैशाखानृषभाः २९
गर्हितं तु कृतं कर्म येन स्युपितामहानः प्रतिकार्यं च मृतस्यवै भ्रातृकृतं भवेत् २८
इहस्थोऽहं प्रपद्यामि रावणाज्जानकीं तथा अस्माकमपि मायापोदिव्यं च दर्बलं तथा २९ ३०
तस्मादाहारवीर्येण निसर्गेण च वानराः आयोजनशतात्साग्रहृद्यं यथामिति स्वशः
अस्माकं विहिता हीनाः निसर्गेण च हरतः विहिताहृदस्थलेन तदा निश्चरणाय यथा ३१

ज्ञं साचविषयावद्धवद्धात्मणोऽन्तनीयंपंकायास्त्वका ३१ तस्मादुक्तविद्यासिद्धेः निसर्गेणाहारवीर्ये
णच मांसविशेषाहारबलेन च आउर्मिविषोसाग्रात् किंचिदधिकात् योजनशतात् ३० अस्मा
कं तु निसर्गेणाजातिस्वभावेनाहरतः इत्येवं निदर्शनबलसम्पाके न भस्यविशेषेणाहतविहिता
धारेतिशेषः कंकुरादीनां स्वोवासहस्तम्भेलेपवताव तत्रह रह हिमात्रमयादिकाचष्टे निविहि

स्ट
हि
१५९

टी॰ गमिष्यामि किष्किंधामितिशेषः ३३ तेनैवनाणुगृहीतं ३३ २५ मृगामानः इतिरामा॰ कि॰ अष्टपंचाशकः
149A सर्गः ततकः एकोनषष्टितमः सर्गः ततश्चेति तेसर्वकपिश्रेष्ठाभाग्यमृतावाक्यंस्मरधरेराजाभिभाषितेति

कां २

इपार्श्वोहरण्यतांकश्चिद्दूतंयुनेलवनोमसः अभिगम्यतुवैदेहीमस्माहायोगमिष्यथ ३३
समर्द्देनेतमिकामिभवाद्धिवसणात्वयं प्रदाम्याप्युदद्देभानःस्वर्गेनस्यमहात्मनः ३४
ततोनीलावाह्ननेदेशनीरेतदनदीपतेः निहिंस्युपदेसंपातिवानराःसमहौजसः अथते
पुनःशार्यघिताचनतेदेशाणनगोत्तरे वभवुर्वानराःहृष्टाःमहतिस्वयलभ्यते ३५ इ
त्यार्षेरामायणेकि॰ अष्टपंचाशः सर्गः ५८ ततस्तद्मृतास्वादंगृध्रराजेनभाषि॰
ते निशम्यवदत्नोहृष्टास्तेवचःसर्वगर्षभाः १ जांबवान्वानरश्रेष्ठःसहसर्वैःस
वंगमैः भूतलात्सहसोत्थायगृध्रराजानमब्रवीत् २ ॥

सा स्महर्षोदेवनहृदतःअनवर्दनोहृष्टावभूतुरित्यर्थः वदतश्चत्यवत्नमभावगृध्रार्षः १ अब्रवीत॰
लंकायांसीतादर्शनेनवदेकसात्विकमन्यसात्विकमपिवेनिदाम्याद्यादिस्यर्थः भूतलादुत्थाय
प्रायोपवेशनात्का २ ॥

रा० कि० १५० 150 पृच्छमेवाह कुतिमीतिकोहरतिम्मह्यिमाण्णावकेन दृष्टा त्वयान्येनापि वा हृता वञ्चकेवावर्तमे इति स
वैभावनाख्यातसामान्यतः क्रवाशयोपवेशातुल्तिलानां विशिष्य वदति सूर्यः कोनानकीदृशो वयं
रामबाणानां विक्रमेन चिंतयतीत्यन्वयः ४ प्रतिसंमुक्तान् त्यक्तप्रायोपवेशान् सीताश्रुतिसमा
हितान् सीताविषयत्वेनांतःप्रवृत्तसौजन्यवयानास्तु न रावण सम्पन्न प्रत्यक्षाविकलत्वप्रदर्शनभयः सोत्कार्थेऽप

क्व सीता केन वा दृष्टा को वा हरति मैथिली तदाख्यातु भवान्सर्वं गतिर्भव वनौकसां ३ केषां
रघुवराणां वज्रवेगनिपातिनां स्वयं लक्ष्मणमुक्तानां न चिंतयति विक्रमं ४ स हरीन्प्रतिसं
मुक्तान् सीताश्रुतिसमाहितान् प्रवास्य सम्प्रहृष्टोऽन इदं वचनमब्रवीत् ५ श्रूयतामिह वै
देह्या यथा मे हरणं श्रुतं येन चापि ममाख्यातं यत्र चायतलोचना ६ अहमस्मिन्गिरौ दु
र्गे बहुयोजनमायते चिरान्निपतितो वृद्धः क्षीणप्राणपराक्रमः ७ तं मामेवं गतं पुत्रः सुपा
र्श्वो नाम नामतः आहारेण यथाकालं बिभर्ति पततां वरः ८ तीक्ष्णकामास्तु गंधर्वास्ती
क्ष्णकोपा भुजंगमाः मृगाणां तु भयं तीक्ष्णं ततस्तीक्ष्णक्षुधा वयं ९

न्यापयन् ५ वैदेह्या हरणं
यथा मे मया श्रुतं येन च ममाख्यातं यत्र सा आयतलोचना वर्तत इति श्रुतं तदपीह त्वं श्रूयता ६
तदेवाह अहमिति दुर्गे दुर्गमे क्षीणः प्राणो बलं पराक्रमश्च यस्य सः ७ ८ तीक्ष्णकामाः स्त्रीकामा वै
गंधर्वा इति श्रुतेः यथाकामादिविषयेषु गंधर्वादेर्वैताप स्वभावान्नपवस्त्रभावादेव वयं पतगास्ती

किष्किन्धाकाण्डे ५८ १५०

150A

यस्मादेवमतः स्वयातस्मात्प्रवाहारकांक्षिणो मम आहारार्थे सूर्ये निहति यश्चिन्सूर्ये सूर्योदयकाले
गतो नमः पुत्रः सायमनाभिघः प्राप्तप्रागतः १० यत एवमतः सममप्रीतिविवर्द्धनः मवाहारसंबंधा
त्पीडितोऽहं चेनेन खेदं प्रापितः सन्नुमामनमान्यदसापपित्वा यथा तत्वमिदं वक्ष्यमाणं वचनम्।

सकदाचित्तत्वयातस्यममाहाराभिकांक्षिणः गतः सूर्ये हनि यामे सममपुत्रोहिनाभि
षंसममयाहारसंरोधात्पीडितः प्रीतिवर्द्धनः अन्नमान्यपयातत्वमिदं वचनमब्रवीत् ॥
अहनाति यथाकालमाभिवार्थी त्वमागतः मद्देहस्याग्निरेद्दौः स्नाहत्य सममाहृतः १२
तत्र सत्वसमद्वाणां सागरानरचारिणां पंथानमकोध्यवसमसाद्विरोद्रुमवाक्षुखः १३
तत्र कश्चिन्मयादृष्टः सूर्योदयसमप्रभा स्त्रीमायायगाकन्वाभिवाजनचयापमं १४
सोहमप्रवहाराथैतो दृष्ट्वा कृतनिर्णयः तेनतेनाश्वाविनीतेन पंथानमनयाचितः १५
नभिसामोपपन्नानां प्रहतो वियते भावि नीचेषपिजनः कश्चित्किमगावनमहिथः १६

अब्रवीत् ॥ सममाश्रितः स्थितः १२ पंथानं सन्त्रिरोद्रुमवसमित्यन्वयः १३ सूर्योदयसमप्रभो दृक्‌
वालिककालिकसूर्यसमप्रभा १४ नौहीपुरुषोकृतो लक्ष्यः स्मापेव हत्वा पिहृत्य प्रवहाराथेन
ध्यामीतिकृत निश्चयः स्वार्थैः ततस्तेन विनीतेन मया सार्धं तत्रैव पंथानमपि याचितोऽस्मि अन एवासौ
त्यक्त इति शेषः १५ तत्र देहेन हिसामेति १६ ॥

रा॰ कि॰ १५१ प्रथम स्वीकस्य तस्य गमनानंतरं खेचरैर्भूतैः सिद्धचारणादिभिः समाजितः पूजितोस्मि १७ दिष्ट्या
जीवसि सीतेति पाठः दिष्ट्या सीता त्वद्दृष्टिपथं प्राप्ता जीवसि स्मत्वयात देहनने स्पष्टकाव्य तात पूर्वे पूज
यित्वा मां महर्षयो ऽभुवं त्वत्प्रसीत्वयाद्दृष्टः पुत्रस्य सकलत्रः कथंचित् कृपालीयतो संशायं स्वस्य ल
ब्धतिकर्तव्यः अग्रेण दिष्ट्या जीवसि तातेति पाठः हे तात त्वं दिष्ट्या रावणांभ्रयापि जीवसी सुवन

स यातस्तेन समागम संतिपत्रि विवेगितः अथाहं खेचरैर्भूतैः शुभिरात्म समाजितः १७
दिष्ट्या जीवसि सीतेति प्रत्रुवन् मां महर्षयः कथंचित् सकलत्रोसौ गतस्तस्य सपायं
१८ एवं पुत्रस्ततो हेतैः सिद्धैः परम शोभनैः स च मे रावणो राजा रक्षसां प्रतिवेदितः
१९ पद्मपत्राणां रथे भार्यां रामस्य जनकात्मजां भ्रष्टाभरणा कोशेयो शोकवेगपराजि
तां २० रामलक्ष्मणयोर्नाम क्रोशंतीं मुक्तमूर्धजां एष कालात्यये तात इति वाक्यविदां
वरः २१ एवदर्थं समग्रमे स्यपार्श्वः प्रत्यवेदयत् तच्छ्रुत्वा षिहि मे बुद्धिर्नासीत्काचित्परा

यतोसौ सकलत्रो ऽतो संशयं वा संशयमप्राप्य गतो तस्तस्य तत्रिजात मित्यत्रमाहः १८ अथ सह
ता रावणा इति मारामभार्येति चाहं प्रतिवेदितः १९ अतो हेभ्रष्टाभरणा दिग्गतारामभार्यो पद्मपत्र
क्षिप्त इति पक्षमावन्मे कालात्ययः कालात्ययात्तेहरिति समग्रमेतद्दृष्ट्वा वाक्यविदांवरः स पार्श्वे
मे प्रत्यवेदयत २० २१ तच्छ्रुत्वा पीति सामाप्यतः पूर्वमयाद्दृष्टमपि पुत्रात्तेतो रावणो हृता रामपत्नी

रामकिष्किन्धाकाण्ड टी॰ १५१

151A वाक्बुद्धिभ्यां साध्यो योऽयं गुणः प्रकारः लक्षणं तन्मात्रवर्तिना शीलेन २३ पौरुषाश्रयं पराक्रमप्रतिष्ठम्
न किंचिदेष उपकारो न केवलं भवत्प्रयोजनं नप्रवापितु स्वप्रयोजनफलोपीत्याह वाक्त्रितिभ्यामिति
दाशरथेः कार्यं सुहृदिः एव सर्वेषां वाक्त्रितिभ्यो यत्प्रियं करिष्यामि तन्ममैव कार्यं तत्र प्रयोजनं २४ त
स्मात् यथाभवतां कार्यसिद्धेः शंशयं रहष्टवात् भवतोवश्यं कार्यं यत्न तामिति शेषः २५ विहिताः

प्रपंतोहि कथं प्रतीकर्म किंचित् समारंभेन यत्नप्रकं मृत्याकं तैः वा गुबुद्धिगुणवर्तिना २३ सु
यतान त्रवत्सामि भवतां पौरुषाश्रयं वाक्त्रितिभ्यो हि सर्वेषां करिष्यामि प्रियं हि वः २४ यदि
दाशरथिः कार्यं मम तत्रात्र संशयः तद्भवतां मतिश्रेष्ठा बलवतो मनस्विनः २५ प्रहिताः क
पिराजेन देवैरपि दुरासदाः रामलक्ष्मणवाणाश्च विहिताः कंकपत्रिणः २६ त्रयाणामपि लो
कानां पर्याप्तास्त्राणनिग्रहे कामं खलु दशग्रीवस्तेजोबलसमन्वितः २७ भवतां तु समर्थानां
न किंचिदपि दुष्करं २७ तदलं कालसंगेन क्रियतां बुद्धिनिश्चयः २८ नहि कर्मसु सज्जन्ते
बुद्धिमन्तो भवद्विधाः २८ इत्यार्षे रामा० किष्कि० एकोनषष्टितमः सर्गः ५९ ॥

विधाने विशेषः २९ त्राणनिग्रहे त्राणे निग्रहे च पर्याप्ताः समाहारद्वंद्वः यद्यपि दशग्रीवो लोकद्रो
ष्टा प्रबलस्तथापि भवतां रामलक्ष्मणसहायत्वेनैव समर्थानां सुकर एवेति भावः २७ कालसंगः
कालविलंबः सज्जन्ते प्रसक्ता भवन्ति २८ दृश्यमानः इति एकोनषष्टितमः सर्गः ५९

रा॰
कि॰
१५२
152

ततइति १ जनितप्रमयः पश्चंत्त्वेवकाइतिनिशाकरमूच्छतरीमाणमहूत्ताणमनदर्शनाद्विराक
रोकमयवपुप्रोदशादिदर्शनाद्वनिशाकरवचमिविषमः हर्षात् पतलाभजनितपोतश्चात्मानमपास
नेश्चंगदंप्रतिपुनरब्रवीत् तथ्थंमैथिलीजानामीतिमद्धाकेंमसत्येयथाभवद्भिः प्रतिपन्नवतथासंकी

ततःकृतोदकंस्नातंतंगदंग्रेहरिदृश्यपाः उपविष्टागिरौरम्येपरिवार्यसमंततः १ तमंगदम
पासीनंतैःसर्वेर्हरिभिर्वृतं जनितप्रत्ययोहृष्टोसंपातिःपुनरब्रवीत् २ कृत्वानिःशब्दमेकाग्राः
शृण्वंतुहरयोमम तथ्थंसंकीर्तयिष्यामियथाजानामिमैथिली ३ अस्यविंध्यस्यशिखरेप
तितोस्मिपुरानघ सूर्यतापपरीतांगोनिर्दग्धःसूर्यरश्मिभिः ४ लब्धसंज्ञस्तुषड्रात्राद्विवशो
विह्वलन्निव वीक्षमाणोदिशःसर्वानाभिजानामिकिंचनः ५ ततस्तुसागरान्शैलानदीःसर्वाः
सरांसिच वनानिचप्रदेशांश्चनिरीक्ष्यमतिरागता ६ हृष्टपक्षिगणाकीर्णःकंदरोदरकूटवान्
दक्षिणास्योदधेस्तीरेविंध्योयमितिनिश्चितः ७ आसीच्चात्राश्रमंपुण्यंसुरैरपिसुपूजितं सु
षिनिशाकरोनाममयस्मिन्नुग्रतपाभवत् ८ अष्टौवर्षसहस्राणितेनास्मिन्नृषिणागिरौ वस
तोममयमेज्ञेस्वर्गतेनिशाकरे ९

तेयिष्यति ३ सूर्यरश्मिभिर्निःदग्धोतपवशःवद्ध्रा
नाम्यरलब्धसंज्ञः विह्वलन्निवपरमार्तपवसव ४ ६ कंदराणामुदरेषुसमवायसोकूटवान् शृंगवानित्य
र्थः ७ यस्मिन्नाश्रमेउग्रतपाभवदितिसंपिंडार्थः ८ निशाकरेस्वर्गतेसतिविनाश्रमंगिरौवसतोम

[illegible] २ १५२

152A

अथ यन्तत्र्यस्थितिकालिकिं तद्दर्शनप्रवृत्तिमाह प्रवर्त्तीयथेति नीत्वातदर्भोनीत्वा गर्भदर्भायस्मा ९ तस्य
धिद्भुष्टकामोऽस्मिद्दुष्टकामो वभूव निर्ययौ ततएव दुःखेन तदभ्यासमभ्यागतः नत्वतद्वासोऽपे
तिनयाकथं तानमतमाह तदाग्रेऽचितग्रथितातपास्मः से विनत्रस्थाः २१ १२ उदस्ताखमुपाहृतम

प्रवर्तीयोर्वा विंध्यागाहस्के मातिष्ठमाक्रनैः नीत्वा दर्भोवसमनीदुःखेनपुनरागतः ९ तस्य
विद्दुष्टकामो मिदुःखेनाभ्यागतोऽभूत्सा जटाग्रपाममयाचैवववहुशोयिगतोऽहितः ११ तस्या
श्रमपदाभ्याशेवववीता स्वर्गोयिनः हतोभागुच्छिनः कश्चिद्दुष्टफलोवृतात्तरस्यते १२ उपेत्य
चाश्रमं पुण्यं हृष्टमत्सम्यगाश्रितः हृष्टकामः प्रनीदचभगवन्नातिशोकरे १३ अथयस्यामि
हस्याः मुनिषिन्नलितनेजसं कृताभिषेकं दुर्घेष्मुपाहृतमुदस्तदे १४ तस्य त्वासममराव्या
गाः सिंहानानानामरीस्तुपाः पारिवार्योपगकैनिदाहारं प्राशितायथा १५ ततः प्रासन्न
यिनावानानिसनानिवेश्य सुः प्रविश्यतन्निरयथा सर्वेसामास्यकेवलं १६ अपिप्रिष्टहृष्टा
मोनद्दुः प्रविष्टश्चाश्रमं पुनः सुहृतेमाग्निर्गम्यततः कार्यमपश्यत १७ सोऽप्यवैकल्पतो
दृष्टारोमगातेनावगम्यते अथग्निदग्धाविमोपदेशागणाश्चापिशरीरकं १८

सद्देसनोदस्युखत्वयाप्रत्याहृतं १४ तस्य त्वसेवागोगपत्नप्रदर्शयतिगोयेपानिसेव्यत्वेतयोसुहि
सूत्रेदशयतिनमूत्वारति १५ प्रासेच्छाश्रममागते १६ १२ तेरोमणावैकल्पेदृष्टानावगम्यतेत
योमिज्ञायतेभवानुरत्ययैः वैकल्पमेवाह अथग्निदग्धो नाविवभतएवशरीरके अग्लेशारीरे

ग॰ अथ प्रत्यभिताम् आत्मामभिज्ञामाह रथ्याविति १४ अविनीतात्मनः गृह्णीतामगृह्णीतं १५ किंकी
कि॰ र्त्तयामि समस्थानमितिषष्ठीतत्पुरुषः अथ देहः ऋणाकरः प्रहारः केन हेतुः केन कृतः १६ शु
१५३ मानः १ निरामा कि षष्ठितत्पुरुषः समासः ९ कर्तृकरीमाप कर्मषष्ठी तदाहनाकमेतद्दृष्णाद्ध दृष्टप
अन्येन दृष्ट्वेम सहस्राटपीकृते प्रथमसमाचवचनेनयातदनन्तरं कृते सूर्यानां गमनं सर्वमुक्तं वि
153

गच्छौदृष्टौ दृष्ट्वैमेमानतरिक्षसमौजवे रथ्याणां चैव सज्जानौ ज्ञानरौकामरूपिणौ १९ मे
षोचितत्वं समयाते ज्ञानदाश्च रवुत्तव मानुषरूपमाख्याय गृहीतां चरामि मम २० किं ते मधिप
सम्बन्धानेपत्राणपतनेकथ देशे वाप्यहतः केन सर्व मा विहिपक्वतः २१ इत्यमुच्यमाना
षष्ठितत्पुरुषः समासः ९ ततस्तदाहनाकमेतद्दृष्टं रमहसाकृतं २२ अथ च वदन्मतैः सर्वसूर्याण
गमनं तया १ भगवन्नुणाग्रकतालज्यावाकलेन्द्रियः परिश्रान्तोन शक्नोमि वचनं प
रिभाषितुं १

अपतनप्रयोजनमेनापवदे १ न देवाह भगवन्निति ऋणापकतान १५३
हेतुरुद्धवत्प्रहारज्ञऋणापकतात परिश्रान्तस्तयापतनाप्तफलकात्रचितकर्मकरणात्
नाया याकलेन्द्रियश्चाहं प्रत्यभाषितुं समयगाजरेदानं नशक्नोमितयापिकथं चिद्वीमि संक्षे

153A संघर्षान्नूपतनविषयस्पर्धातः गर्वमोहितौ इंद्रजयगर्वमोहितौ पणं बध्वा प्रतिज्ञां कृत्वा मुनिना
मेवाग्रतश्चेति ३ रविर्यावदस्तमहागिरिं यायात् ततः प्रागावाभ्यां रविबिम्बपातयोर्नप्राप्त इति प्रति

अहं चैव जटायुश्च संघर्षाद्गर्वमोहितौ आकाशं पतितौ दूराज्जिघांसंतौ पराक्रमं ३ ।
कैलासशिखरे बध्वा मुनीनामग्रतः पणं रविः स्यादनुयातव्यो यावदस्तं महागिरिं ४
अथावां युगपत्प्राप्तावपश्याव महीतले रथचक्रप्रमाणानि नगराणि पृथक्पृथ
क् ५ क्वचिद्वादित्रघोषश्च क्वचिद्भूषणनिःस्वनः गायंतीः स्माङ्गना बह्वीः पश्यावो रक्त
वाससः ६ तूर्णमुत्पत्य चाकाशमादित्यपदमास्थितौ आवामालोकयावस्तद्वनं शा
द्वलसंस्थितं ७ उपलैरिव संछन्ना दृश्यते भूः शिलोच्चयैः आपगाभिश्च संवीता सूत्रै
रिव वसुंधरा ८ हिमवांश्चैव विंध्यश्च मेरुश्च सुमहागिरिः भूतले संप्रकाशंते ना
गा इव जलाशये ९

तौ ४ युगपत्प्राप्तावावाकाशमिति शेषः अपश्याव दृष्टवंतौ ५
क्वचिद्धर्मदिक्प्रदेशविशेषे ६ आकाशे आकाशपथादर्वाक्तनं भूवर्तिनं वंशाद्वलसंस्थितं शा
द्वलं बालतृणावदेशानामिव संस्थानं यस्य तत् ७ उपलैः स्वल्पपाषाणैः ८ नागाः गजाः ९ रामः

रा॰
कि॰
१५४
154

तदासवितविमथं पामेमोहोदिग्धोदः ततो मोहादनंतरं दाहणाम क्रोधेंद्रियमनउपमलवो मूर्छा
मोहम् कैएव प्रकाशयति नचेति पुर्गातेनिवृत्तोनियतदाहोपि लोकः श्रावाभ्यातकालग्निना
दग्धोहतइवदृष्टोभूत ११ मनश्चमेमयोप्याधिकेम स्मयंदर्शोना श्रयंचत्तः प्रापतेनमहहतेषौ
रतेनमप्रतिहतदर्शनशक्तिकमभूत प्रमिन स्थेपुनश्चवशोमनश्चमेधाय १२ कथंनूयेदृष्ट

तीव्रः खिन्नस्य खेदश्रमयं चासीतदावयोः समाविशतमोहश्चततोमूर्छाचदारुणा १० न
चविकृतायते पाप्मानचाग्रेयीनुवारुणी पुर्गातेनियतो लोकाहतोदग्धइवाग्निना ११ म
नश्चमेहतंभूयः चक्षुः प्राप्यतेसमाश्रये यतेनमहता ह्यस्मिन्मनः संधायचक्षुषी १२ यत्नेन
महताभूयो भास्करः प्रतिलोकितः तत्पः पृष्ठीप्रमाणेनभास्करः प्रतिभातिनौ १३ ततो
पूर्णामनाएकाग्र्नियुपातमहीवतः तेरष्ठापातुणीमाकाशादात्मानेमुक्तवानहं १४ पद्मभ्या
वमयाशुमोजनदापुनमदहत प्रमादानत्वनिदेग्धापतवापुपथादहं १५

स्वत्रतत्प्रकारमाह
तत्पइति पृष्ठ्यांगंरहीपावकिर्देवोध्या १३ ततः सूर्यदर्शनानंतरं पुनाएकाग्रमोहत्वशादि
तिशेषः तेरष्ठेति मोहात्पतंतंजदाग्रेरष्ठाप्राकाशादात्मानेमुक्तवानिति सूर्यसमीपवर्त्याका
शप्रदेशादात्मानंस्वशरीरंजटायुरत्तेणांशमुक्तवानपदोविस्तार्यपतितवानित्यर्थः १४ प्रमा
दातजटायुपरिवाणाविषयचिंताभिष्ठंगात तत्रतस्मिन्कालेनिदेग्धः निर्दग्धपक्षः प्रयवायुपथा

१५४

154A प्राशंकेप्यन्नमितवान् नतप्रत्यद्वतोरूष्ठवानित्यर्थ १९ सर्वीयामर्हमेवेक्कनूशिखरात्पतिष्येत्याहे
तिशेषः १२ साकमानःकनकम्ब ८३ ३ तिरामाभिरामे कि एकषष्ठितमः सर्गः ८१ एवमिति १०
तपप्रद्वोमत्स्यपतमद्यपदैप्राणाः ३ष्टप्राणाः चवेषेऽन्तशाक्तिकेपुराणेनारदादिभिरुच्यमा

प्राशंकेतंनिपतितंजनस्थानेजटायुषं ग्रहंतपतितोविंध्येदग्धपक्षोजटीकृतः १९ राज्याच्च
हीनाभ्रात्राचपत्न्याभ्याविक्रमेणच सर्वेयामर्तमेवेक्कनूपतिष्येशिखरोद्धरे १२ इत्याषरामा
किएकषष्ठितमः सर्गः ८१ एवमुक्त्वामुनिश्रेष्ठमहदंभृशदुःखितः १८ अथध्यानात्समुद्धृते ध्या
सम.वचनम् चौमब्रवीत् १ पक्षौचतेप्रपक्षौचपुनरन्योभविष्यतः चक्षुषीचैवप्राणाश्चविक्रमश्चबलंच
ते २ पुराणेषुमहत्कार्यंभविष्यंहिमयाश्रुतं दृष्टमतपसाचैवश्रुत्वाचविदितंमम ३ राजा
व्या दशरथोनामकश्चिदिक्ष्वाकुवर्द्धनः तस्यपुत्रोमहातेजारामोनामभविष्यति ४ अरण्यंच
सहभ्रात्रालक्ष्मणेनगमिष्यति तस्मिन्नर्थेनियुक्तःसन्पित्रासत्यपराक्रमः ५ नैर्ऋतोरावणो
नामतस्यभार्यांहरिष्यति राक्षसेन्द्रोजनस्थानेअवध्यःसुरदानवैः ६ साचकामैःप्रलोभ्यंती
भो भक्ष्यभोज्यैश्चमैथिली नभोक्ष्यतिमहाभागादुःखमग्नायशस्विनी ७ ॥

नैभविष्यरामचरितंनृपेपुराणोक्तंनाविदितं तपसादृष्टंच ३ किंततआह राजेत्यादि ४ किंनत
आह राजेत्यादि ४ तस्मिन्नर्थेअरण्यगमनरूपे ५ ६ प्रलोभ्यंती प्रलोभ्यमाना ७

रा॰
कि॰
१५५
155

परमार्थेनायमं ज्ञातानि राहारत्वामिति शेषः वासवः दास्यति सुग्रीवस्य हारेनेति शेषः ८ इंद्रात्तद्रूप
रूपात् नतराव(?)णापरूपादीनि विज्ञाय प्रेभृतं लस्याशिनादिह प्रदेवाचिह्नैः रामप्रायात्मप्रत्यं दत्त्वा
त्वां न यिष्यतिसंवत्सरं तह्निकारमिदमन्नंभक्ष्यादेवकार्येमिद्धयेमन्नुष्यभावं प्राप्तवताप्राणाधम
यादेवैरपि मनुष्यभावप्राप्ताहारेविनाजीवनं न पार्यते इत्यादिवचनेभ्यः निश्चिन्तेत्यर्थः निवेदयिष्यति
दास्यति ननवेनायाम स्पिप्राणवास(?)स्यांकवाजीविनंशकानपवेनिचन्ननयासत्यनि दीनानायां

परमर्थं च वैदेह्या ज्ञातानासूस्यति वासवः यदन्नममृतप्रख्यं सुराणामपि दुर्लभं
८ तदन्नं मैथिली प्राप्य विज्ञायेंद्रादिदं त्विति अग्रमुद्धृत्य रामाय भूतले नि
वेदयिष्यति ९ यदि जीवति मे भर्ता लक्ष्मणो वापि देवरः देवत्वं गच्छतो वा
पि तयोरन्नमिदं त्विति १० राम

देहवैरूप्येराव(?)णस्यान्नरात्रमंगेन्यतन्नगणात्वयेनस्यवधोनस्यादिति स्वपलायणापाद्यहालायतद्
नेनादेवात्तदवगास्यनतयेवरूपादिदर्शनेनमहताहारापरहणापि वत्सफलादीनाहारं करोतीति
बुध्यातद्यानामनुष्यत्वनिश्चयः पतेनाहारविनापिएवंरूपादिस्वस्त्राननंतस्यतस्यामनुष्यत्व
हीनत्वंबुध्यादामेपितवदेहेराममतावाणावधोनस्यादिस्यपास्तं ९ सानमत्र यदीतियदीजीवति
तदास्यपतिष्टतकालानांदेवत्वंगच्छतोः प्राप्तवतोरपितयोःपानिद्वितितिशेषः १० ॥ १५५

155A

नत्रलंकायांगंतव्यमुष्यंतिप्रागमिष्यंतिरहेतिशेषः ११ तगंतव्यं इमंदेशंविहायेतिशेषः १२ उत्सहेयं
यदित्वयादेवकार्येयेहनस्यान्तव्यमस्यान्तइतिशेषः पूतवचेहिवापस्यादितव्यमेवेतोऽन्यत्रनयेतिभावः १३
लोकानामेवेत्येवनत्रपितत्तयोर्न्दपपुत्रयोः तत्कार्यहन्तानांसीतावेयनह पेनयापिकार्येनवापिक
तमहंतवापिदेवीशान्तेननवहितमपितादितिभावः तत्कार्यमस्तलोकमेवविधिविदर्शयतित्राह्मणानामि

पश्यन्तिप्रेषितास्तत्रराममहन्ताःप्लवंगमाः ग्रामखयाराममहिषीभ्रत्वयाशेषोविहंगम ११
सर्वथायावन्नन्तंतवमोहसः कारामिष्यति देशकालोप्रतीतस्यपद्मेतवप्रतिपन्नस्यमे १२
उत्सहेयमहंकर्तुंमथैवत्वंसपद्मक इहस्थमाचलोकानांहितंकार्येकरिष्यसि १३
त्वयापिसन्तंतत्कार्यंतयोश्चनृपपुत्रयोः शालग्रामेनाशुवहंसागोचम्मनीनावासवस्मचे
१४ इक्ष्वाकुमद्दमपिद्दष्टुभ्रातरोराममनुत्सागौ नैकेकेचिरंधारयितंप्राणांस्तदेहकलेवरं
१५ महर्षिस्तवबीदेवरहतनवायदर्शनः १५ इत्यार्षेरामायणेकिष्किंधाकांडेद्विषष्टिः

तत्कार्येमितिशेषः १४ इक्ष्वाकुमद्दमिनिरहतनवार्यदर्शनः हृष्टंसिद्दंतनार्यदर्शनंयस्यसः महर्षिरे
वमात्मयंसमब्रवीत ग्रतोद्देतोरहमपिभ्रातरोराममनुत्सगौदृष्टुमिक्कामि यद्दिमहर्षिदेवमांप्रतिना
वदयत नदाशणानुचिरंधारयितंनैकेनैकंग्रीपतत्कलेवरंतत्पदेस्यैवेक्कामित्यर्थः इतिकतकः ग्र
मेतनिशाकरवाक्यमेवेदंग्रन्थपदार्थाप्रिसत्यवेन्याहुः १५ यामममानःइतिरामायकिष्कि द्विषष्टिः स

रा० कि० १५८ एतैरिति सोऽयं रामस्सभार्यो देवकार्यसाधकत्वेन सत्त्ववानप्रमत्तस्तापसाश्रमं १ पर्वतकंदराद्देशानैः शा
नैः विसर्पितवानितिः स्वस्य विध्यविध्यापवं २ एतत्कालस्य संलक्ष्यसंवादानंतरकालस्य साग्रवर्षेण
तेनातत्रतत्र स्थानेनतवावीतेन किंचिदधिकाष्टवर्षसहस्राणीत्यर्थः प्राकृतवैषवैतेनोक्तेः ३ विन
कैर्विचारैः संतापः पत्यादिहीनजीवनजः ४ निवर्तये संनिधौ वः ममप्राणान्नोरक्षणेनयामेव

156

एतैरैतैः स्वबहुभिर्वाक्यैः वाक्यविशारदः सोऽयं रामस्यानुज्ञायाः प्रविष्टः स्वमालयं १ कंदरा
नविसर्पितस्यैवतस्य शनैः शनैः श्रेष्ठविंध्यसमाह्वयमवतःप्रतिपालये २ प्रयोजनतस्य कालं
सावर्षसमाग्रशतेगते देशकालप्रतीतोस्मिहदिस्थान्नाम्नेवैवचः ३ महाप्रस्थानमासाद्य स्वर्गी
तेन त्वनिशाकरे मामिदंदहति संतापो विनकैर्बहुभिर्हतं ४ उदितांमरणोबुद्धिर्मेनिवार्योनिव
र्तये बुद्धिर्योमेनतानदत्ताप्राणाननोरक्षणोमम ५ सामेयनयतेऽद्यः खेदीमवाग्निशिखानमः ३
न्नाचमयावीर्येरावणस्यदुरात्मनः ६ पुत्रः संतर्जितावाग्भिर्नृशंसोमैथिलीकय तस्याः वि
लपितं श्रुत्वा तौ चसीताविघोजितौ ७

हिदेतेस्थवयःरावणस्यवीर्येत्वया नामतत्त्वंवीर्यादत्यमि
तिज्ञानेना ५ ६ कथ्यनत्रासेतिसंतर्जितः नत्वसीतत्स्थानानांहरणमनश्राद् तस्याश्चित्तारामस्य
लक्ष्मणौ सेवमानकं तस्याविलपितं श्रुत्वा तौरामलक्ष्मणौ सीतयाविनाकृतौ इति सिद्धान्तो वचः श्रुत्वा १५८
नयाविनाकृतौरामलक्ष्मणाविति स्वस्थानप्रसारामपत्नीचस्वस्थानमितिभावः ७ ॥

156A

तस्मादुदयमास्थेन्द्रावद्वस्यकलेवं प्रियं मे पुत्रेण गायोनेन्यादितं ८ अनुगां कृदैः अनुगांवर्णपत्रैः ९ १०
११ १२ सिद्धिप्रत्ययः कार्येसिद्धिप्रत्ययविश्वासः १३ गतिविज्ञानसः उत्पतनपूर्वैः प्राप्यवनसुखगतिवि
ज्ञातमिकुः विक्रमसमाये भद्रयैसीतायिगमेसूपेउन्नवाः १४ प्रतिलब्धप्रानंसेयोरुर्षपौरुषप्र

नमेदयारयत्वेहान्वेगुणान्नादितं प्रियं तस्यतेवं श्रुवागास्यसंहृतैर्मोनैः सह ८ उत्पेतुस्त
स्तदापतेसमतेवनचारिणा महद्धासांतन्नपतेहृतैर्न्नगाकृदैः ९ प्रहर्षमतुलंलभे
वानराश्चेदमब्रवीत् निषाकरस्यराजर्षेः प्रसादादमितौजसः १० श्रादिस्यवर्ष्मनिर्देशोप
तौपुत्रहपस्थितौ येनवेवंतेमानुसमसमासीद्वःपराक्रमः ११ नेमेवायावणकास्विलपौ
रुषमेवच सर्वेयाक्रियतायवः सीतामधिगमिष्यथ १२ पतलाभोसमायंवः सिद्धिप्रत्यय
कारकः १३ तस्यतातानुहरी सर्वानंसपातिः पतगोत्तमः १३ उत्पपातगिरेः शृंगाज्जिज्ञासुः खग
मोगतिं तस्यतद्वचनंश्रुत्वाप्रतिसंहृष्टमानसाः १४ बभूवुर्हरिशार्दूला विक्रमाभ्युदयो
न्मुखाः अथपवनसमानविक्रमाः प्लवगवराः प्रतिलब्धपौरुषाः अभिजिदभिमुखांदिशं
ययुर्जनकसुतापरिमार्गणोन्मुखाः १५ इत्यार्षे रामायणे किष्किंधाकांडे त्रिषष्टितमः सर्गः

हृतिंकालेऽथैते अभिजिदभिमुखांअभिययुस्तत्रमन्नत्वांदिशंदक्षिणां यद्वाऽभिजित्वाहुतका
तं कमेणाकिमुख्यमिमेननेवानवाः संभवोपस्यांमांदिशं १५ इतिरामा० कि० त्रिषष्टितमः सर्गः ६३

रा. कि. १५७
157

प्राप्ताः आप्ताः सीताहर्तानां संगतामिलिताः १ सर्वगात्रयंत्रावणनाशं रावणगतं हेत्वादि।
यपोतकं वचनेन कृत्वा २ तं देशमागम्य तीरहूपं देशमभिगम्य यत्रेत्यादिः यत्र महतो लोकस्य सच्च द्राक्षे
ग्रहस्य कृत्स्नं प्रतिबिंबस्थितं तस्मद्द्रदस्य ः प्रतिबिंबमवस्थितमिति प्राचीनपाठः प्रतिबिंबमि

प्राप्तास्तत्र गजेन्द्रसमस्तस्य प्लवंगमाः संगताः प्रीतिसंयुक्ता विनेदुः सिंहविक्रमाः १ ते
माने वेच ते कृत्वा हृदयो रावणात्वधं हृष्टाः सागरमासाद्य सीतादर्शनकांक्षिणः २ अभिग
म्य तं देशं ददृशुर्भीमविक्रमः कृत्स्नं लोकस्य महतः प्रतिबिंबमवस्थितं ३ दक्षिणस्य
समुद्रस्य समासाद्योत्तरां दिशं सन्निवेशं ततश्चक्रुर्हरिवीरा महाबलाः ४ प्रसुप्तमिव चा
न्यत्र क्रीडन्तमिव चान्यतः क्वचित्पर्वतमात्रैश्च जलराशिभिरावृतं ५ संकुलं दानवेन्द्रैश्च पा
तालतलवासिभिः रोमहर्षकरं दृष्ट्वा विषेदुः कपिकुंजराः ६ आकाशमिव दुष्पारं साग
रं प्रेक्ष्य वानराः विषेदुः सहिताः सर्वे कथं कार्यमिति ब्रुवन् ७ विषण्णां वाहिनीं दृष्ट्वा साग
रस्य निरीक्षणात् आश्वासयामास हरीन् भयार्तान् हरिसत्तमः ८ न विषादे मनः कार्यं विषा
दो दोषवत्तरः विषादो हन्ति पुरुषं बालं क्रुद्ध इवोरगः ९

वस्थितमित्याधुनिकपाठोऽप्ययुक्तः
कृत्स्नलोकप्रतिबिंबभावाप्रसिद्धेन तस्य च दक्षिणसमुद्रस्योत्तरां दिशमाश्रित्य सन्निवेशं अवस्थि
तिं चक्रुः ४ प्रसुप्तमिव चान्यत्र निस्तरंगादेशोऽन्यतः प्रचण्डपर्वतमात्रैः तत्समहशैः जलरा
शिभिः ऊर्मिभिः वृतम् ७ हरिसत्तमः अंगदः ८ विषादो दोषवत्तरः ऽत्यन्तस्य विरोगा वि

२ किष्किंधा १५७

157A प्रसह्य विपादे प्रवर्तिते तेजसां हीनस्य विपादेतिभावः १० ११ १२ १३ प्रत्रमात्स्य प्रमिमूजा १४ सत्य

यो विषादं प्रसहते विक्रमे समुपस्थिते तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न सिध्यति १० तस्यां
रात्र्यां व्यतीतायामंगदो वानरैः सह हरिवृद्धैः समागम्य पुनर्मंत्रममंत्रयत् ११ सा वानराणां
ध्वजिनी परिवार्यांगदं बभौ वासवं परिवार्येव मरुतां वाहिनी स्थिता १२ कोन्यस्तां वानरीं से
नां शक्तः स्तंभयितुं भवेत् अन्यत्र वालितनयादन्यत्र च हनूमतः १३ ततस्तान्हरिवृद्धांश्च तच्च
सैन्यमरिंदमः अनुमान्यांगदः श्रीमान्वाक्यमर्थवदब्रवीत् १४ क इदानीं महातेजा लंघयि
ष्यति सागरं कः करिष्यति सुग्रीवं सत्यसंधमरिंदमं १५ को वीरो योजनशतं लंघयेत प्लवं
गमः इमांश्च यूथपान्सर्वान्मोचयेत्को महाभयात् १६ कस्य प्रसादाद्दारांश्च पुत्रांश्चैव गृहाणि
च इतो निवृत्ताः पश्येम सिद्धार्थाः सुखिनो वयं १७ कस्य प्रसादाद्रामं च लक्ष्मणं च महाबलं
अभिगच्छेम संहृष्टाः सुग्रीवं च वनौकसं १८ यदि कश्चित्समर्थो वः सागरप्लवने हरिः स द
दात्विह नः शीघ्रं पुण्यामभयदक्षिणां १९ अंगदस्य वचः श्रुत्वा न कश्चित्किंचिदब्रवीत् स्ति
मितेवाभवत्सर्वा सा तत्र हरिवाहिनी २०

संधं सत्यासंधासीमा प्रस्त्यपेणाप्रतिज्ञायस्यतारूपं १५ १६ १७ १८ १९ २० ॥ २० २० राम

रा॰ पयदेशकालेविगतोऽप्यदेशकालंकोयस्मान्नादरशेक्रलेष्टजिताः रात्नामहामहाबलत्वेनसत्कृ

कि॰ पुनरेवांगदःशाह तान्‌हरीन्‌हरिसत्तमः सर्वेबलवतांश्रेष्ठाभवंतोदृढविक्रमाः अपदे

२५८ शकालेजानाप्रजितास्मार्यभीताःशः ११ नहिवोगमनेसंगःकदाचित्कस्यचिद्भवेत्‌ बु

158 वध्वंयस्ययाशक्तिःसर्वेनसवेगपर्षभाः १२ इत्यार्षेरामायणेकिष्किंधाकांडेचतुःषष्टितमःसर्गः ६४

अथांगदवचःश्रुत्वातेसर्वेवानरर्षभाः स्वंस्वंगतौसमुत्साहमूचुस्तत्रयथाक्रमं १ गजो

गवाक्षोगवयःशरभोगंधमादनः मैंदश्चद्विविदश्चैवअंगदोजांबवांस्तथा २ आबभाषेगा

जस्तत्रप्लवेयंदशयोजनं गवाक्षोयोजनान्याहगमिष्यामीतिविंशतिं ३ शरभोवानरस्तत्र

वानरांस्तानुवाचह त्रिंशतंतुगमिष्यामियोजनानांप्लवंगमाः ४ ऋषभोवानरस्तत्र

वानरांस्तानुवाचह चत्वारिंशद्गमिष्यामियोजनानांनसंशयः ५ वानरांस्तुमहातेजा

अब्रवीद्गंधमादनः योजनानांगमिष्यामिपंचाशत्तुनसंशयः ६ मैंदस्तुवानरस्तत्र

वानरांस्तानुवाचह योजनानांपरंषष्टिमहंप्लवितुमुत्सहे ७ ततस्तत्रमहातेजाद्विवि

दःप्रत्यभाषत गमिष्यामिनसंदेहःसप्ततियोजनान्यहं ८ ॥

ताः ११ संगःप्रतिबंधः बुवध्वंबुध्यध्वं १२ त्वरमाणः इत्यारामाभिरामेकि॰ चतुःषष्टितमःसर्गः २५८

६४ कनकस्य ६५ यथेति २३ त्रिंशदित्यर्थे त्रिंशतमित्यार्षं ४ ५ ६ ७ ८

३॰ पराक्रमेणानेन ९ दृष्टतमस्तेषामिति निर्धारितो मयाद्य १० स्वस्थः दुर्लभः ११ एवं गते कृतप्रासोपद

158A

स्थेयाग्नमहातेजाः सत्ववान्कपिसत्तमः अनुभीतं प्रतिज्ञातं योजनानां पराक्रमे ९ तेषां क
थयतां तत्र सर्वांस्तावन्मानम्य च ततो दृष्टतमस्तेषां जाम्बवान्प्रत्यभाषत १० एवमस्माकमध्या
सीत्कश्चिद्गतिपराक्रमः तेषां वयं वयसः परमतश्चासाम्स्मरामि ११ किं ते नैवमेतत्शाक्यमिदं कार्य
मपेक्षितं यदर्थं कपिराजश्च रामश्च कृतनिश्चयौ सांप्रतं कालमस्माकं या गतिस्तां निबोधत
नवतिं योजनानां तु गमिष्यामि न संशयः १३ तांश्च सर्वान्हरिश्रेष्ठान् जाम्बवानिदमब्रवीत्
न खल्वेतावदेवासीद्गमने मे पराक्रमः १४ मया वैरोचने यज्ञे प्रभविष्णुः सनातनः प्रदक्षिणी
कृतः पूर्वं क्रममाणस्त्रिविक्रमः १५ स इदानीमहं वृद्धः प्लवने मन्दविक्रमः यौवने च तदासी
न्मे बलमप्रतिमं परं १६ संप्रत्येतावदेवाद्य शक्यं मे गमने त्वतः नैतावता च संसिद्धिः कार्यस्या
स्य भविष्यति १७ अथोत्तरमुदारार्थमब्रवीदङ्गदस्तदा अनुमान्य तदा प्राज्ञो जाम्बवन्तं महाकपिं
१८ अहमेतद्गमिष्यामि योजनानां शतं महत् निवर्तने तु मे शक्तिः स्यान्न वेति न निश्चितं तम
वाच हरिश्रेष्ठं जाम्बवान्वाक्यकोविदः ज्ञायते गमने शक्तिस्तव हर्यक्षसत्तम २० ॥

यं कृतनिश्चयौ अस्माकमिति ततयैतन्हिरूपये कृतनिश्चयौ सांप्रतं कालं संप्रतिकाले १३ १४ १५ १६
एतावता प्लवनेन १७ १८ १९ २०

रा.
कि.
१५८

काममितिशतसहस्रमपियोजनानांगंतुंत्वंकामयसेतथापिस्वामिनस्तवएषविधिःसवक्तुंनयुक्तः।
मित्युक्तेस्वामिनिरितिशेषः ३ समेवार्थंप्रपंचयति योजनानामितिशतसहस्रमिति शेषः गंतुंप्रतिनि
वर्तितुंचशक्त इत्यर्थः ११ प्रेषयितास्वामीनप्रेष्यः प्रेष्यैरितिशेषः १२ भवान्कलत्रेकलत्रवद्दृढ
सौयस्तत्तथायावन्नप्राणावलंपरिपालय इत्यर्थः स्वामिभावेस्वामित्वएतेनलोकेकलत्रस्यभर्तास

कोमंशतसहस्रंवानयेषविधिरुच्यते योजनानांभवान्शक्तोगंतुंप्रतिनिवर्तितुं ११ नहिप्रे
षयितानान्स्वामीप्रेष्यःकथंचन भवतायत्ननःसर्वःप्रेष्यःस्ववगसत्तमः १२ भवान्कलत्रम
स्माकंस्वामिभावेव्यवस्थितः स्वामीकलत्रंसैन्यस्यगतिरेषापरंतप १३ अपिचैतस्यकार्यस्यभ
वान्मूलमरिंदम यस्मात्कलत्रवत्तान्प्रतिपाल्यःसदाभवान् मूलमर्थस्यसंरक्ष्यमेषकार्यवि
दांनयः मूलेहिसतिसिध्यंतिगुणाःसर्वफलोदयाः १५ तस्माद्भवानस्यकार्यस्यसाधनेसत्यविक्र
मः बुद्धिविक्रमसंपन्नोहेतुरत्रपरंतप १६

सार्धव्यवहारविषयेत्र्याज्ञाप्यस्तत्प्रभर्तुर्वकलत्रस्येतिदर्शितंतस्मात्स्वामिसैन्यस्यकलत्रवत्स्थितियास्य
स्वामिनाचकलत्रेणभर्तव्यसैन्यमाज्ञाप्यएषागतिःलोकस्येतिशेषः १३ नदेवस्यषमाहतस्मात्कल १५९
त्रवदिति १४ नयेनितिस्रयःगुणाःगुणाभूताःअप्रधानभूताइतियावत्तादृशाःफलोदयाःफलो
न्नतयःसिध्यंति १५ साधनपदस्यैवव्याख्याहेतुरिति १६ ॥ ॥

159A

गुरुपूर्वगतत्वात् २७ २८ यद्यहं नगामिष्यामि सुग्रीवस्य सुनगामिष्यति तत्र दापुनर्मरणमेव स्यादित्यभावः २९
तस्य धीमतो हरिपतेः संदेशमकृत्वा गमनागमनादिपरिरक्षणं न पश्यामि तत्रापि लंकायाम् अयि गत्वा सुग्रा
गमनस्याभावात्तेन पश्यामीत्यन्वयः ३० सुग्रीवः प्रसादेनात्यर्थे कोपे च ईश्वरः निग्रहादिकं कर्तुं शक्ति

गुरुश्च गुरुपुत्रश्च त्वं हि नः कपिसत्तम भवंतमाश्रित्य वयं समर्था ह्यर्थसाधने २७ उक्तं वाक्यं
महाप्राज्ञो जांबवान्तं महाकपिः प्रत्युवाच ततो वाक्यं बालिसूनुरथांगदः २८ यदि नाहं गमिष्या
मि नायास्यति वानरर्षभः पुनः खल्विदमस्माभिः कार्यं प्रायोपवेशनं २९ न ह्यकृत्वा हरिपतेः
संदेशं तस्य धीमतः तत्रापि गत्वा प्राणानां न पश्ये परिरक्षणं ३० स हि प्रसादे चात्यर्थं कोपे च
हरिरीश्वरः अतीत्य तस्य संदेशं विनाशो गमने भवेत् ३१ तत्तथा ह्यस्य कार्यस्य न भवत्यन्य
थागतिः तद्भवानेव दृष्टार्थः संचिंतयितुमर्हसि ३२ सोंऽगदेन तदा वीरः
प्रत्युक्तः प्लवगर्षभः जांबवानुत्तमं वाक्यं प्रोवाच
देततोंगदः ३३ ॥

भावः गमने किष्किंधागमने ३१ तत्तस्मादस्य कार्यस्य सम्यक्सलं च न स्पगतिः प्रापिरन्यथा यथा न
भवति अभिहाय यथा न भवति हि तिस्थ येन तथा भवानेव तद्दृष्टिपर्य संचिंतयितुमर्हसि यतो भवा
न्दृष्टार्थः अहिमत्वाचिरसंस्थ त्वा परोक्षीकृत समस्त कृत्याकृत्य तत्त्वार्थ इत्यर्थः ३१ ३२ ॥

रा. कार्यस्य न परिहास्यते शेषं वर्षाण्यनर्षीनामित्ति शेषो वा एषः एषोऽहमित्यर्थः एतेनं ३४ एकांतमाश्रि
कि. मेत्तिष्ठ्यारहितः कश्चिदिति शेषः ३५ मेऽस्मानः इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके किष्किं
१६० धाकांडे पंचषष्टितमः सर्गः कनकल ६६ अनेकेति १ एवमब्रवीदित्येवं शाखामृगो वै भवान्देति वा
160

तस्य ते वीर कार्यस्य न किंचित्परिहास्यते एष संचोदयाम्येनं यः कार्यं साधयिष्यति
३४ ततः प्रतीतं प्लवतां वरिष्ठमेकांतमाश्रित्य सुखोपविष्टं संचोदयामास हरि
प्रवीरो हरिप्रवीरं हनुमंतमेव ३५ इत्यार्षे रामायणे किष्किंधाकांडे पंचषष्टित
मः सर्गः ६५ अनेकशतसाहस्रीं विषण्णां हरिवाहिनीं जांबवान्समुदीक्ष्यैवं ह
नूमंतमथाब्रवीत् १ वीर वानरलोकस्य सर्वशास्त्रविदां वर तूष्णीमेकांतमाश्रि
त्य हनुमन्किं न जल्पसि २ हनुमन्हरिराजस्य सुग्रीवस्य समो ह्यसि रामल
क्ष्मणयोश्चापि तेजसा च बलेन च ३ अरिष्टनेमिनः पुत्रौ वैनतेयो महाबलः
गरुत्मानिव विख्यात उत्तमः सर्वपक्षिणां ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥

नरलोकस्य वीरेत्यन्वयः निर्धारणे षष्ठी यद्वा हे वीर वानरलोकस्य कस्मात्तूष्णीं किं न जल्पसि इत्य
न्वयः २ बलेन च समः इत्यन्वयः ३ अरिष्टनेमिनः कश्यपस्य नाम तत्त्वमार्षं सर्वपक्षिणामुत्तमो १६०
गरुत्मानिव भवान्सर्वोत्तमो विख्यात इत्यन्वयः ४

160A

महाबलः अनेक उत्तवलेशरीरं परं तं तरमिति भेदः ५ भजवीर्बलं तवेति प्राचीनपादे तस्य एतद्वीर्यं ह
लं तव च यद्भुजवीर्यबलं भयं बलमिति शेषः तेविक्रमश्च तेजश्च तेन गरुत्मानानामहीयते न न्यू
नो भवति ६ विशिष्टमात्मानं त्रभिजनबलपराक्रमवैभवैर्विशिष्टमात्मानं किं न सन्नतेसमुद्र लव
नाय किं नमस्कारं करोषीत्यर्थः ७ तदेवं बोधयति अशरमामिति अशभाइ अनेकवचनो नाप्यसौ पराषैः

बहुशोऽहि मया दृष्टः सागरे समहाबलः भुजंगानां हारभूतो महाबाहुर्महाबलः ५ एतद्यो
र्यद्दलं तस्य भुजवीर्यबलं तव विक्रमश्चापि तेजश्च वर्ततेनापि हीयते ६ बलेऽवृद्धिश्च तेजश्च
तेवद्दीप्तगव विशिष्टः सर्वभूतेषु किमात्मानं सन्नमसे ७ अशरा शरसांश्रेष्ठा विख्याता भुज
कस्थला अंजनेति परिख्याता पत्नीकेसरिणो हरेः ८ विख्याता त्रिषु लोकेषु रूपेणाप्रतिमा
भुवि अभिशापादभूत्तात कपित्वे कामरूपिणी ९ दुहिता वानरेन्द्रस्य कुंजरस्य महात्मनः मा
नुषं विग्रहं कृत्वा रूपयौवनशालिनी १० विचित्रमाल्याभरणा कदाचित्क्षौमधारिणी अचर
न्पर्वतस्याग्रे प्रावृडंबुदसन्निभे ११ ॥

इत्यत्रैषु जिकुशयलेतिनाम्नायाविख्याता सैवकेस
रिणः पत्नी अंजनेति नाम्ना ख्याता ८ तस्या वानरेन्द्रपत्नीत्वे हेतुः अभिशापादिति अप्सरसि शापाद्धानरीज
मा कपित्वे कामशरीरत्वे यीत्यर्थः कामरूपिणी देवतात्वभावाद्युक्तेति भावः ९ कुंजरजन्मेत्या
हदुहितेति १० अबुदसन्निभं इति पर्वताग्रविशेषणं ११ ॥

रा॰ रक्तादृष्टाः पुंनतत्वोघसुतत्त् ११ हसंहतौहसंक्लिष्टौप्रहितौपरस्परंसंसक्तौपीनौचलनौदृढौ १२
कि॰ पवनः काममोहितश्चासीदितिशेषः १४ मारुतस्तापर्यष्वजत् नन्दयाविष्टसर्वांगः कामाक्रान्तकु
१६१ त्सितमनकर्मेंद्रियः प्रतएववांगनात्मानदृष्ट्वंप्रविश्यात्मतेजाः वभूवदेवनाहिनायियोनिसंबंधः
161

तस्यावस्त्रं विशालाक्षः पीतरक्तदृशं शुभं स्थितायाः पर्वतस्याग्रे मारुतोपहरत्कनैः ११
मृदृदशात ततस्तस्याश्चूना नूरू सुसंहतौ स्तनौ च पीनौ सहितौ सुजातौ चारुचाननं १३
तौ बलाद्यत्तश्रोणीतनुमध्यां यशस्विनीं दृष्ट्वैव शुभसर्वांगीं पवनः काममोहितः १४
सतां भुजाभ्यां दीर्घाभ्यां पर्यष्वजत मारुतः मन्मथाविष्टसर्वांगो गतात्मा तामनिन्दितां १५
सा तत्रैव संभ्रान्ता सुव्रता वाक्यमब्रवीत् एकपत्नीव्रतमिदं को नाशयितुमिच्छति १६
अंजनाया वचः श्रुत्वा मारुतः प्रत्यभाषत न त्वां हिंसामि सुश्रोणि मा भूत्ते मनसो भयं १७
मनसास्मि गतो यत्त्वां परिष्वज्य यशस्विनि वीर्यवान् बुद्धिसंपन्नस्तव पुत्रो भविष्यति १८

नित्ततेजः प्रवेशनमिति बोध्यं १५ एकः पतिर्यस्यास्तज्जनं ते धर्मं १६ त्वां न हिंसामि योनिसंबंधे
न त्वाव ममेकपत्नीव्रतं न नाशयामि अनेनैव बलात्परपुरुषेणालिंगनाय यत्पुनः पातिव्रत्यभंगः १६१
किं न योनिभोगेनैवेति स्पृ चित्ते १७ यत्तु यस्मात्त्वां परिष्वज्य मनसा मनस्मभोगेनैव त्वां गतोस्मि
स्वतेजसा तद्भंभ्यामोः तस्मादीदृशः पुत्रो भविष्यतीति १८

मया सृष्टेन १४ ततस्तस्य समनस्मा महादेवततेजसः संक्रमयत्नात्तु गृहाण तदानीमेवेति भावः २० फ
लमिति सिद्धत्वात्स्य समुत्पत्तिर्दिवमभ्युत्पतः उत्पत्ता भुवि स्थितो दिवमिति पाठान्तरे उत्पत्तस्य दिवमभ्य
स्थितः इति योजना उदयकालिकभास्करस्याग्रफलवद्भक्षणहेतुत्वात्फलबुद्धिविषयत्वं यथा जातमात्रा

ऊ महासत्वां महातेजा महाबलपराक्रमः त्वं बलेसवने चैव भविष्यति मया समः १९ एवमुक्त्वा
तु तेनेत्यस्या नववीमेमहाकपि गृहाणावां महाबाहो प्रजेरोसवगर्षभः २० अभ्युत्थितं ततः सू
र्यं बालो दृष्ट्वा महाकपे फलं चेति निहत्य तस्थे उत्पपाताभ्युत्पतो दिवं २१ शतानि त्रीणि गत्वा योज
नानां महाकपि तेजसा तस्य निर्धूतो न विषादं गतस्ततः २२ तावमभ्युपगतं तत्र सोमं तदिवे
महाकपे दिसमिद्रगतेवंकोपो विहितं तेजसा २३ तदा शैलाग्रशिखरे वामो हन्नरभग्
व तत्तोभि नामधेयं तत्र हनुमानिति कीर्तितं २४ ततस्तं निहतं दृष्ट्वा वायुर्गन्धवहः स्वयं त्रैलो
क्ये भृशसंक्रुद्धो न ववौ वै प्रभंजनः २५ संभ्रांतास्सुरगणाः सर्वे त्रैलोक्ये दृष्टभितमानि प्रसादयंति
सक्रुद्धं मारुतं भुवनेश्वराः २६ प्रसादिते च पवने ब्रह्मा तुभ्यं वरं ददौ अशस्त्रवध्यतां तात समरे

२

नारिकेलानां प्राचीनवासनया मनसा ग्रहेतिस्त्यैवास्य जातमात्रस्य बालस्योचितफलदानप्रहृति
रितिबोध्य १२ तस्य वेगेन तस्यानि धूतः शिलोपि ततः वायुवलमासेन विषादं गतः २२ तत्रांगीपी
त्रमेतदिदं मपगतं यासनवाहहरि इदानीं तनवपारीरेवंन्नोदिमे २३ तदा तस्मिन्काले २४ त्रैलोक्ये

रा॰ कि॰ १६२ वज्रस्य निपातेन वाद्रिशैल निपातेन च विसृजन्तं तं न्ननिलपीडभावनं तं तेनाप्यनन्यादितमद्यापि ति
यावत् ॥ १८ ॥ १९ मारुतस्योरसश्चैन्तयाद्दर्शितं प्राक् २० कपिराजः सुग्रीवः २१ त्रिविक्रमे त्रिविक्र
मावलतरममये २२ देवधामसनात् संहिताः याभिः सागरे प्रविश्य अमृतं निर्मथ्य नेनलभ्य २३ सो

162

वज्रस्य च निपातेन निसृजन्तं तां समीसवृ सहस्रनेत्रः पीताममादृद्दौ तेनेव रमनममं २६ स्वकंदतस्य
सवागिन वस्पारितिवे प्रभो सवंके सरिताः पुत्रः तेजसाभीमविक्रमः २७ मारुतस्यौरसः पुत्र
स्तेजसावापितत्समः त्वंहि वायुसुतो वत्स सव वेवापितत्समः २८ वयमद्यगतप्राणा भवान
स्मासु सांप्रतं दाक्ष्यविक्रमसंपन्नः कपिराजइवापरः २९ त्रिविक्रमे मयातात सशैलवनका
नना त्रिः सप्तकृत्वा पृथिवी परिक्रान्ता प्रदक्षिणा ३१ तदावौषध्यो यास्माभिः संचिता देवधाम स
तु निर्मथ्यममृतं याभिस्तदानीं नाम दृहलं ३३ स इदानीमहं वृद्धः परिहीनपराक्रमः सांप्र
तं कालमस्माकं भवान्सर्वगुणान्वितः ३४ सहित्वं भवविक्रान्तः स्लवनाम तमस्मपि त्वदी ॥
यं दृष्टकामा हिसर्वा वानरवाहिनी ३५ उत्तिष्ठ हरिशार्दूल लंघयस्व महार्णवं परा हि सर्व ॥ सुमनासुबलनेश्वयागतिकस्व ॥

प्रत्यं कालमिति समप्ययौ हि तीयात्रस्माकमिति निहारणोवहीत्रसिकाले ऽस्माकं मध्येभवानेव
सर्वगुणान्वितः समर्थः ३४ नहि त्वं भव स्वतिः सीमनिजवलविज्ञंभगाक्रु ३५ उत्तिष्ठ त्वं च स्वेसत्र
हेतः पसहीति हे वन्तमनपरायान वगात्लेकादीपगामनेसामवें भतानाम्पकारायनकेवा।

ॐ लमस्माकमेव निरोधः ३६

162A

विषण्णा दृष्ट्वैषस्त्वाउ साथ्यत्वाद्दीनाः किमुपेक्षसे नानीति शेषः ३० कपीनामृषभेण कपिशार्दूलेन कु
त्रिमूर्त्तेन मनसा धारणाः रूपमस्य द्रुतरामोचितमहाविग्रहप्रकृते स्तम्भवता रूपमहत्त्वरत्नव।
करणानानुपपत्त एवमावस्ताहनुमदभिजनपराक्रमोदीरणप्रसन्नमहत्त्वबलाभिभवायतत्याः
पनोहितमस्तदा विभावकारणमिति हृष्टकृतः संशयः पप्रपिञ्जरदिक्षु बद्धप्रोषितवानराणामपि
सम्यगुपदेशस्य दृष्टार्थत्वादि पर्यन्तं गमनमपरिहेयत्वात् पिनाकस्यापि लम्बसभूतविशति विंशा
तादृशोयोजनतृपर्वतानामसत्वात्तद्वत्तुलेवनस्य वनेनतत्याकृष्टमिहत्वनिरवलम्बेशतयोजनस

विषण्णा हरयः सर्वे हनुमन् किमुपेक्षसे विक्रमस्व महावेग विष्णुस्त्रीन्विक्रमानिव ३२ ततः क
पीनामृषभेण चोदितः प्रतीतवेगः पवनात्मजः कपिः प्रहर्षयंस्तां हरिवीरवाहिनीं चका
र रूपं पवनात्मजस्तदा इत्यार्षे रामायणे कि· षट्षष्टिः सर्गः ६६ तं दृष्ट्वा जृम्भमाणं ते क्रमितुं
शतयोजनं वेगेनापूर्यमाणं च सहसा वानरोत्तमं १ वनमस्यासाध्यमिति शेषः अत्रास्यामय
पर्वतानामत्यातसैर्भैकामतितादृगोसिद्धपेमवाग्गुमन्त्रिताः अतएवात्र सुग्रीवेणानेनोक्ताः अतएव
वनानि रामसर्गे पूर्वदिक्प्रेषितवानराः प्रतिसमुद्रान्तर्गतदेशान्नुपक्रम्यगिरिषु भियं च गतस्ते सर्वेनत
वेसिक ३७ नलमानः कनकरीत्याप्रमर्षः इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके किष्कि
धाकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ६६ युगपद्दृहीतमहाविग्रहस्य हनूमतो वानरबलाश्वासनायनितब
लमस्यापनेरदेवमन्द्रलवनायमहेन्द्रपर्वतारोहणमाहस्ति तं जृम्भमाणं वर्द्धमानं तं वानराः

क्रान्तोऽस्माद्दं त्रिलोकीविक्रममाणोऽतिवे॰ वः २ समाविध्यास्फाल्य ४ ५ ६ संवर्त्तोर्वीपमं दीप्तं विधूमा
ग्निरुपमं यतनयं दीप्तं प्रज्वलनमिवाग्निं वाणं पतनपतनमभ्राज्वालोपममितियावत् स्वयं च विधूमः पावक

सहसा शोकमुत्सृज्य प्रहर्षेण समन्विताः विनेदुस्तुष्टुवुश्चापि हनूमन्तं महाबलं १ प्रहृष्टा
विस्मिताश्चापि ते वीक्षन्ते स्म समन्ततः त्रिविक्रमे कृतोत्साहं नारायणमिव प्रजाः २ संस्तूयमानो ह
नुमान् व्यवर्धत महाबलः समाविध्य च लाङ्गूलं हर्षाद्बलमुपेयिवान् ४ तस्य संस्तूयमानस्य
वृद्धैर्वानरपुङ्गवैः तेजसापूर्यमाणस्य रूपमासीदनुत्तमं ५ यथा विजृम्भते सिंहो विवृद्धे गिरि
गह्वरे मारुतस्यौरसः पुत्रस्तथा सम्प्रति जृम्भते ६ अशोभत मुखं तस्य जृम्भमाणस्य धीमतः
अम्बरीषोपमं दीप्तं विधूम इव पावकः ७ हरीणामुत्थितो मध्यात् सम्प्रहृष्टतनूरुहः अभिवा
द्य हरीन् वृद्धान् हनूमानिदमब्रवीत् ८ अरुजन् पर्वताग्राणि हुताशनसखोऽनिलः बलवान
प्रमेयश्च वायुराकाशगोचरः ९ तस्याहं शीघ्रवेगस्य शीघ्रगस्य महात्मनः मारुतस्यौरसः पुत्रः
प्लवनेनास्मि तत्समः १०

एवाशोभत अंबरीषोपमं दी प्तं विधूम इव पावक इति प्राचीनः पाठः १६२
७ ८ अरुजन् पर्वताग्राणि अरुजन् नमयन्तं तेऽभिमानः हुताशनस्य सखा ऽप्रमाणगणोपेतो वायुरीम
नशीलोऽविलोऽस्ति ९ तस्य महतस्याहमौरसः पुत्रः प्लवनेन गणेनास्य समोऽस्मि १०

163A मेरुं गिरिमसंगेन मम ऋषेर्विश्रामाय प्रकल्पितं तथा मयि पिस्थिते नगादिर्येनैव सहस्रशः परिगंतुमुत्सहे
एकेनैव वेगेन सहस्रवारं प्रदक्षिणीकर्तुं शक्नोमीत्याशयः ११ १२ समुत्थितः अतिक्रांतवेलः १३
पक्षिसेवितं पन्नगाशनं वैनतेयमाकाशे पतंतमहं सहस्रशः परिगंतुं शक्तः न स्पर्शयामि

उत्सहेयं दिवि लीलां मा लिखंतमिवांबरं मेरुं गिरिमसंगेन परिगंतुं सहस्रशः ११
बाहुवेगप्रणुन्नेन सागरेणाहमुत्सहे समाप्लावयितुं लोकं सपर्वतनदीह्रदं १२
ममोरुजंघवेगेन भविष्यति समुत्थितं समुत्थितमहाग्राहः समुद्रो वरुणालयः १३
पन्नगाशनमाकाशे पतंतं पक्षिसेवितं वैनतेयमहं शक्तः परिगंतुं सहस्रशः १४
उदयात्प्रस्थितं वापि ज्वलंतं रश्मिमालिनं अनस्तमितमादित्यमहं गंतुं समुत्सहे १५
ततो भूमिमसंस्पृश्य पुनरागंतुमुत्सहे प्रवेगेनैव महता भीमेन प्लवगर्षभाः १६
उत्सहेयमतिक्रांतुं सर्वानाकाशगोचरान् सागरान् शोषयिष्यामि दारयिष्यामि
मेदिनीं १७

यावदहं सहस्रवारं पतितुं शक्तः नियावत् १४ उदयगिरेः प्रस्थितं अनस्तमि
तमेव गंतुं गंतुमुत्सहे ततः तं स्पृष्ट्वा पुनः प्रत्यागंतुमपूर्वमेव मागत्य भूमिमस्पृष्ट्वैव पुनरा
गंतुमुत्सहे प्रवेगेन शक्तेनैकप्रयत्नेन पर्वतचरणस्य योजनगमनागमनप्रयत्नेन कोशस्य
यामसंनिधानितं १५ १६ आकाशगोचरा ग्रहतारादयः १७

वा.कि.
१६४
164

लतानां विविधं पुष्पं पादपानां च पुष्पं हरिष्यामीत्यन्वयः १८ तच्च पुष्पं वायुवेगेनेव मम वेगेनाहृ
तं मामनुयास्यति १९ स्वातेः पन्था इति स्वातिपथः छायापथ इत्युच्यते सततप्रकीर्णबहुनक्षत्रः

पर्वतांस्तु गमयिष्यामि प्लवमानः प्लवंगमाः हरिष्याम्युरुवेगेन प्लवमानो म
हार्णवे १८ लतानां विविधं पुष्पं पादपानां च सर्वशः अनुयास्यन्ति मामद्य प्लव
मानं विहायसा १९ भविष्यति हि मे पन्थाः स्वातेः पन्था इवाम्बरे चरन्तं घोरमा
काशमुत्पतिष्यन्तमेव च २० द्रक्ष्यन्ति निपतन्तं च सर्वभूतानि वानराः महा
मेरुप्रतीकाशं मां द्रक्ष्यध्वं प्लवंगमाः २१ दिवमावृत्य गच्छन्तं ग्रसमानमिवाम्ब
रं २२ विधमिष्यामि जीमूतान् कम्पयिष्यामि पर्वतान् सागरं क्षो
भयिष्यामि प्लवमानः समाहितः २२

मम पन्थाः अपि प्रकीर्णबहुपुष्पकः चरन्तं मां मार्गमध्ये इति शेषः आकाशं प्रति उत्पतिष्यन्तमेव २० निप
तन्तं परे कूले इति शेषः द्रक्ष्यन्तीत्यनेनोत्पतननिपतनयोरेककालत्वोक्त्या वेगातिशयः सूचितः अम्बरं ग्रसमानमि
व द्रक्ष्यध्वमित्यन्वयः २१ २२ १६४

164A

वैनतेयस्य वेत्ति त्रयाणामिवैषां सर्वभूतानि शायिनी शक्तिर्नान्यस्य तेनुभावः स्वतंत्रां तोऽस्मि नैय
देवत्रयेन न दृष्टं तेन पश्यामि २३ विशुद्धरूपमया शेत्र्याणां बहुदेशात्मानिधं धन्यते २४ तदा त्रिविक्र
मावतारकाले २५ मनाहिमदेहप्रदेशेष्वस्तृप्रमाणामंतःकरणप्रवृत्तयश्च निर्वायेनावृ

वैनतेयस्य वा शक्तिमिमवामाहनस्य वा स तेमपणी राजानं माहमेवामहाबलं न
नष्टं तेन पश्यामि यन्मां स्वतमनुव्रजेत २३ निमेषान्तरमात्रेण निरालंवनमंवरे स
हस्रानि पतिष्यामि यन्नादि गुरुदिवाप्यिता २४ भविष्यति हि मद्रूपे स्वयमानस्य सागरे
विस्तीः प्रक्रममाणस्य नदा श्रीविक्रमानिव २५ त्वया चाहं प्रपश्यामि मनसा श्रेष्ठाव
मे तथा ग्रहं हि सामि वेदं द्वीप्रमोदध्य मवेगामाः २६ मारुतस्य समावेगो गरुडस्य
समानव ग्रपतयोजनानां नातगामिष्यामीति मे मतिः २७

ध्येति विस्मयात्मकांतःकरणो नेत्यर्थः तथा मे मनः श्रेष्ठा मनो व्यापारो ऽनुमानरूपः किंप
श्यसि किं विषया चते मनः श्रेष्ठे त्वमाह हृष्टास्मीति २८ वेगाज्ज्ञेषोप्यथा या ग्रपतामिस्येनाप्र
मेयवलतत्त्वप्रकाशयतेन मत्र परिक्षेदः वेस्वतः स्वदभावान् रावणामिव स्वलितमाहत्तेरस्त्वि

पञ्चविंशतिसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता ९८

रा॰ वासुवस्थेनिवासवदहस्तेस्वर्गिभोग्यममृतंत्वल्लगेऽहस्तेचयोगिभोग्यमृमृतं नदानयनववोः
कि॰ सुकलंकारपं २८ समुत्तविषमस्याभद्रसारनष्टवंकंगहीत्वा यद्दानतः परतोपिसकेय
१६५

165

वासवस्यवनस्यवल्लभोवासयंभवः विक्रमपमस्याहत्वाद्भूतंतनहिहानये २८ लकां
वाघमतनविष्णुकेयमितिममतिः नमेवंवानरश्रेष्ठगजेतममितप्रभं २९ प्रहृष्टा
हस्यस्तत्रमम्देवंतविस्मिताः नखासवववंनऋमाज्ञातीनोषोकनाशान ३० उवाच
पतिसंहृष्टोजांबवानुत्रवोस्वरः वीरकेसरिणःपुत्रवेगवान्मारुतात्मजः ३१ ज्ञाती
नांविपुलःशोकस्त्वयातातप्रणाशितः तवकल्याणरुचयःकपिमुख्याःसमागताः
३२ मंगलानमयेनिमिथ्यर्थंकरिष्यंतिसमाहिताः ऋषीणांचप्रसादेनकपिवृद्धमतेनच ३३

मितस्यः २९ ३० वेगवनितिसंबुद्धिः ३१ त्वसंबंधिमांकल्याणतुष्टौरुचिराभिलाषोयेषांनेय १६४
दानकल्याणंकोकिनारः ३२ वृद्धमंतप्राशीर्वादः ३३ ॥ ॥

165A तव यावदागमनं एकपादेन स्थास्यामः तव याप्रियं श्रोतं एकपादेन स्थित्वा तपश्चरिष्यामः ३४ ३५
लवने मलिममवेमन कोपि धारयिष्यति शिलासंकटे शिलासमदृढः गृतपव पतानि स्थिराणि

मद्गुणानां प्रसादेन संलवतं महार्णवं । स्थास्यामश्चैकपादेन या
वदागमनं तव ३४ वृक्षानि च सर्वेषां जीवनानि वनौकसां तत्र
लहरिणाहेलमानवाचवनौकसः ३५ कोपि लोकेन मे वेगं लवने
धारयिष्यति पतानीह नगम्यास्यो शिलासंकटशालिनः ३६ स्थिरा
णि महेन्द्रस्य स्थिराणि च महान्ति च येषु वेगं गमिष्यामि महेन्द्रशिखरेषु दृ
३७ नानाद्रुमविकीर्णेषु धातुनिष्यंदशोभिषु पतानि मम वेगस्य शिखरा
णि महान्ति च लवने धारयिष्यन्ति योजनानामितः शतं ३८ तत
स्तु मारुतप्रख्यः सत्वो मारुतात्मजः आरुरोह नगश्रेष्ठं महेन्द्र
मरिमर्दन ३९ राम ३९

खराणीतास्त्वयः ३८ ३७ धातुनिष्यंदः धातुसमदृढः ३८ मारुतप्रख्यः तत्सदृशः ३९ रामाय

रा॰ मृगैः सेवितं शाद्वलं तृणावृतं देशं पश्य ५० सलिलोपपीडेन निमेधः ५१ उद्धितो महावलो हनू

कि॰

१९९

166

मन्तं नानाविधैः पुष्पैः मृगसेवितशाद्वलं लताकुसुमसंबाधं नि
त्यपुष्पफलद्रुमं ५० सिंहशार्दूलसहितं मत्तमातङ्गसेवितं मत्
द्विजगणोद्घुष्टं सलिलोत्पीडसंकुलं ५१ महद्भिरुच्छ्रितैः शृंगैर्महे
न्द्रस्य महाबलः विचचार हरिश्रेष्ठो महेन्द्रसमविक्रमः ५२ बाहुभ्यां पी
डितस्तेन महाशैलो महाशैलो महात्मना रराससिंहाभिहतो महामत्त
इव द्विपः ५३ मुमोच सलिलोत्पीडान् विप्रकीर्णशिलोच्चयः वि
त्रस्तमृगमातङ्गः प्रकम्पितमहाद्रुमः नानागन्धर्वमिथुनैः पा
नसंसर्गकर्कशैः उत्पतद्भिर्विहङ्गैश्च विद्याधरगणैरपि ४५

मान्महेन्द्रस्य महद्भिः शृंगैः विचचार शृंगाच्छृंगान्तरं जगाम ५२ रराससस्वनमित्यर्थः प्राणिगणाः शब्दं चक्रुरित्यर्थः १९९
५३ ५४ पानेन संसर्गः कर्कशैः अव्यक्ताक्षरैः गन्धर्वाणां तथात्वं च स्वभावः ४५ ॥

रा॰ कि॰ १६७ 167

॥ शैलशृंगस्य शिलानां समूहात्तः पतनं यस्मिन्सः ४६ ५० ५१ ५८ मनसा नगम्य महसा रवे ॥
गः ५४ धयमानः इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीयरामायणतिलके किष्किंधाकांडे स

गजस्थानमहासानुः सन्निरोधनमहोरगः शैलशृंग
शिलोत्पातनसंदीप्तमहागिरिः ४९ निःश्वसद्भिः स्त
दातस्तस्य नगैरर्धनिःसृतैः सपताकइवाभातिसन्नदा
धरणीधरः ५० सोऽभिमृश्यमानस्तेन पूर्यमानः शिलोच्चयः
सीदमानाहितिकांतारसायंहीनइवाध्वगः ५८ स वेगवान्वेगसमा
हितात्मा हरिप्रवीरः परवीरहंता मनः समाधाय महानुभावो ज
गाम लंकां मनसा मनस्वी ५९ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मी
कीये आदिकाव्ये किष्किंधाकांडे सप्तषष्टितमः सर्गः ६७ १६७

सप्तषष्टितमः सर्गः ६७ कतकरीत्या अष्टषष्टितमः सर्गः ६८ स रामः श्रीयतां मह्यमंतपोमी
ऊँजावचवः शबरीस्वपदेनीतायेनपंपावलोकिता १ ॥